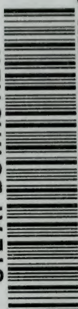
א.ח.ראָזענבערג

אוצר השמות

ח-י

אוצר השמות

אשר בכתבי הקודש

בספר הזה יבואו

מבוארים ומבוררים כל השמות אשר נמצא זכרם בספרי התורה, הנביאים והכתובים: שמות אנשים ונשים עם קורות ימי חייהם כפי המסופר אדותם בתנ"ך, בתלמודים ובמדרשים, שמות העמים והארצות עם הקורות שעברו עליהם, שמות הערים, הימים והנהרות וכו' חיות הארץ, צמחים ופירות וכו' שמות עצמים כללים עם כל הנחוץ לדעת אדותם, ובסופו מפת ארץ־ישראל עם המדינות הסמוכות לה מסביב, כמו: בבל, אשור, מצרים וכו'. ולבד זאת יבואו בספר הזה תמונות שונות פתוחי עץ מתארות חיי העמים הנזכרים בכתבי הקדש, מנהגיהם בבית ובשדה, אשר מזה ישיג הקורא השגה יותר ברורה על־דבר המסופר אדותם בתנ"ך.

מאת

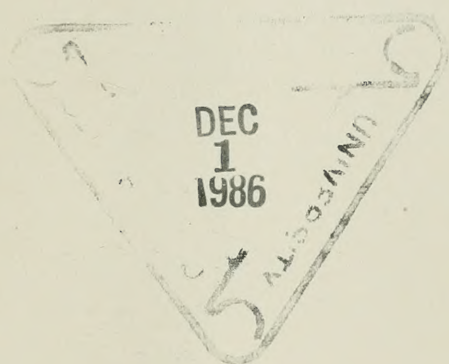
א. ה. ראָזענבערג

הוצאה שניה
על־ידי הועד הנוסד להשלמת הספר

חלק שלישי

ה—ה

נויאָרק — תרפ"ג

ה.

חאות ה נקראת הא, מפני כי באה לסמן נשימה גרונית, ויען כי בסדר האלף בית שלנו באה במקום החמישי מאות הראשונה א, לכן משתמשים בה למספר חמש, ובשתי נקודות למעלה תורה על מספר חמשת אלפים. ה נספח לשם בתחלתו מורה על כנוי הרימוז (יענער, דיעזער), ואז נקודתו פתח ואחריו באות הראשונה מהשם יבוא דגש, ואם האות ההיא היא מהאותיות שאינן מקבלות דגש, בא קמץ תחת ההא, ולפני ח קמוצה ינקד ההא בסגול, ואם יבוא חטף פתח בהא שבראש המלה מורה על שאלה. על פי המסורה על הסופר לעשות בתורה במלת בהבראם (בראשית ב, 4) ההא קטנה מאותיות האחרות, ובמלת הליהוה (דברים לב, 6) ההא שבראש התבה צריכה להיות גדולה מחברותיה, (ועיין במילואים לאות א, ערך א"ב).

הֶבֶל הבן השני של אדם הראשון, ונהרג מקין אחיו הגדול, כי בערה בו אש הקנאה יען שעה ה' אל מנחת הבל שהביא מנחה לה' מבכורות צאנו ומחלבהן, ואל קין ואל מנחתו שהביא גם הוא מנחה לה' מפרי האדמה לא שעה (בראשית ד, 1—16). חוקרי קדמוניות בשרידי שפת האשורים משערים כי הוראת השם הזה הוא „בן", כי בשפת אשור הקדומה „אבלו" הוראתו בן, אבל מדוע קרא אדם אך לבנו השני בן ולא לקין שהיה הראשון? ולזאת הדעת נוטה להמבארים הוראת השם הזה „נשימת רוח" ונמלץ על כל ענין ריק ותהו „הבל יפצה פיהו" (איוב לה, 15) ונקרא בן על קוצר ימיו כי מת בלא עתו. בכתוב לא נזכר כמה היו ימי שני חיי הבל, לדעת חז"ל חי הבל לא יותר מחמשים יום (ב"ר כא), אולם חכמי העמים משערים כי נהרג בהיותו מאה ועשרים ושמונה שנים, אם כי בכתוב נאמר בפירוש כי קין הרג את הבל מפני כי קבל ה' ברצון את מנחתו של הבל ולא שעה אל מנחתו של קין, בכל זאת לא נמנעו חז"ל מלבקש סבות אחרות לקנאתו של קין ואמרו: תאומה יתירה נולדה עם הבל, זה (קין) אומר אני נוטלה שאני בכור, וזה (הבל) אומר אני נוטלה שנולדה עמי (שם כב). אף על פי שאמרו חז"ל כי מיום שפתחה הארץ את פיה לבלוע דמו של הבל שוב לא פתחה (סנהדרין לז, בכל זאת לבשתנו ולבושת מין האנושי עלינו להודות כי מיום שפתחה הארץ את פיה לקבל דמי של הבל בגלל האמונה לא חדלה מלקבל דמי אלפי אלפים ורבוא רבבות נפשות נקיים בגללה, ומי יודע עד מתי עוד!

הָבְנִים, מעתיקים רבים יתרגמו השם הזה: מין עץ שחור וקשה מאד (עבענ־האלץ), מחיר העץ הזה הוא יקר מאד והקדמונים חשבוהו ביחד עם זהב וקרנות שן (עלעפאנט ביין). השם הזה נזכר אך פעם אחת בכה"ק: קרנות שן והבנים השיבו אשכרך" יאמר הנביא יחזקאל (כז, 15) בקינתו על צור שהיתה רוכלת העמים. השני דברים האלה: קרנות שן והבנים הביאו אך מכוש (עטיאפיען) והודו (אינדיען) דיאדארוס יספר כי מלך מצרים שם מס על הכושים להביא לו מדי שנה בשנה אשכר: הבנים, קרנות שן וזהב. הערארעט (iii 97) יספר כי הכושים שלמו מס למלך פרס אחת לשלש שנים קרנות שן, הבנים וזהב. חכמים אחדים מטילים ספק בהוראה הזאת מפני כי בא השם הזה ברבים, אבל אין זה טענת כי גם עצי שטים ואלמוגים הנחשבים ליקרים ובאים ממדינות אחרות יבואו על פי רוב בלשון

רבים. הבנים נמצא באמצע או בתוך עץ גדול, שמראהו לבן ורך. החלק החיצוני הזה ירקב בהמשך חימים ועש יאכלנו ורק החלק הפנימי השחור יעמוד לאורך ימים ושן העת לא תאכלנו. יונתן תרגם השם הזה במלת ט ו ס י ן שהוא שם עוף יפה מאד בנוצותיו המוזהבות. בימינו אלה מביאים עץ ההבנים מאי ציילאן, זאנזיבאר, מאזאמביק. משקלו כבד מאד (I, 187) ויצלול כעופרת במים. כאשר יציתו בו אש יתן ריח טוב מאד.

הֹבְרֵי שמים החוזים בכוכבים (ישעיה מז, 13), חוקרי קדמוניות מרליטים כי ע״ש חכמת התכונה היא אזיא. פליניוס (Hist. Not. vii. 57) יחשוב את הפיניקים לממציאים הראשונים את החכמה הזאת, ומהם למדו החכמה הזאת הבבליים. בפרק הנזכר יספר כי בימיו נמצאו בבבל לוחות עשוים כלבנים ועליהם הרותים יסודי חכמת התבונה ומקרים מאותות השמים שקרו לפני 2200 שנים מזמנו. אלכסנדר מוקדון שלח לרבו אריסטו ידיעות מתכונת השמים שמצא בבבל המתחילות תשע עשרה מאות שנים לפני זמנו ידיעות הסינים וההודים בדבר הזה הנה קדומות עוד רב יותר מידיעות הבבליים והפיניקים (שם vi. 17-21). מהבבליים והצורים למדו המצרים החכמה הזאת. כבר בזמן קדום מאד חשבו ומצאו כי ימי שנת תקופת השמש המה 365 יום ושש שעות (הערראדאט ii. 4). קשה עלינו לדעת כעת המדרגה אשר אליה הגיעה ידיעת בני ישראל בחכמה הזאת בימי תקופת הזמן של כתבי הקדש. כבר העירונו בערך א ו ת, כי לפי דעת כה״ק כל מחזות הטבע אינם חקי מעשה בראשית כי אם תלוים בחפץ הבורא, ולזאת לא נמצא בכל כה״ק מלה למושג הטבע, ולכן יש לשער כי ידיעתם בתכונת השמים לא הגיעה אצלם למדרגת חכמה, אבל גם לא נוכל לשליל מהם כל ידיעה בחכמה הזאת. שמות דמזלות, שהמה קבוץ איזה ככבים בצורות שונות, נזכרים פעמים רבות בכה״ק: 1) ה י ל ל (ווענוס), שהוא כבב הבקר (ישעיה יד, 12); 2) כ י מ ה יריא פלעיאדען או זיעבענגעשטירען) נזכר בעמוס (ה, 8) ובאיוב (ט, 9); 3) כ ס י ל (אריאן) כוכב מזהיר מאד ועומד בקו אחד עם כ מה. בני ארצות הקדם האמינו כי הכוכב כסיל הוא אחד מן הנפילים או הענקים אשר התעתדו בראשית הבריאה למלחמה עם הבורא ונקשר בחבלים למקום אחד בשמים למען לא יוכל לזוז ממנו ולמרוד בקונו. ועל ההגדה הזאת מרמז הכתוב: התקשר מעדנות כימה, או מושכות כסיל תפתח (איוב לח, 31); 4) ע י ש (איוב ט, 9), הוא קבוצת הככבים הנודעת בשם הדוב הגדול (the Great Bear); 5) נ ח ש ע ק ל ת ו ן (איוב כו, 13), מקומו בין התמונות הידועות בשם: הדוב הגדול והדוב הקטן; 6) מ ז ל ו ת, הוא מזל תאומים (מ״ב כג, 5). בכה״ק לא נמצא הפרש והבדל בין כוכבים הקיימים ובין כוכבי לכת, כן לא נזכר בהם כוכבי דשבים, וכל הגופים אשר נראים ברקיע מכונים בשם אחד צ ב א ה ש מ י ם. אולם בהמשך הימים קנו להם בני ישראל ידיעה נבונה בחכמת תכונת השמים, כי היתה נחוצה להם לדעת אותה על בוריה בדבר קדוש החדש שבזה תלוי תקון המועדות (עיין משניות ר״ה פ״ב מח).— ביחד עם חכמת התכונה התפשטה בין עמי ארצות הקדם חכמת האוצטרולוגיא, שהיא לדעת על פי מצב הככבים בזמן מן הזמנים המקרים אשר יבואו על גוי ועל אדם יחד, ובחור היה להם מצב הוכבי נבוכה (פלאנעטען) ענין לענות בו ולהודיע עתידות על פיהם, כי חשבו אותם לאלהות, אולם היהודים המאמינים באחדות הבורא ושהוא לבדו המנהיג והמשגיח על כל יצוריו בזו להם לעגו להם ולהבליהם. כלל גדול ליהודים: אין מזל לישראל (שבת קנו) מאותות השמים אל תחתו כי יחתו הגוים מהמה, אמר הנביא ירמיה (י, 2), ולזאת בכל מקום אשר יבוא זכר שמות כוכבי לכת בכה״ק ויחוס העמים אליהם, ידובר מהם בהתול ולצון ובגועל נפש: העורכים ל ג ד (יופיטער) שלחן, והממלאים ל מ נ י (ווענוס) ממסך יקרא ישעיה (סה, 11) עוזבי ה׳ ונבא עליהם כי כלם לטבח יכרעו. מהאליל נ ב ו, הוא הכוכב מערקור, יהתל הנביא הזה בבזיון

ישעיה מו, 1), בדרך הזה ידבר עמוס (ה, 26) מהאליל כ י ו ן, שהוא סמל דמות הכוכב סאטורן, וכותב ס' מ"ב (יז, 30) מהאליל נרגל (מארס). ואם נמצא בספרות התלמודית מאמרים המורים על התפשטות האמונה במזל בין ישראל, כמו: בני חיי ומזונא לאו בזכותא תליא אלא במזלא (מ"ק כ"ח) ודומיהם, המה זמורת זר בכרם היהדות, שלפיה הבורא הוא האדון האחד בכל רחבי הבריאה ואין כל יצור משוכני מטה או ממלאכי מעלה יוכל לעשות דבר קטן או גדול בלעדו, ואולי זה הוא כונת מאמרם שקודם אברהם לא היה אדם שקרא להקב"ה אדון (ברכות ז:). עיין אידעלער: אונטערזוכונגען איבער דען אורשפונג דער... שטערננאמען בערלין 1809.

הֵגֶא הֵגַי, סריס המלך אחשורוש הממונה על בית הנשים (אסתר ב, 3, 8) החוקרים בדברי ימי מלכות פרס מצאו השם הגא בין השרים אשר בחצר המלך קסערקס, והדבר הזה מחזק ההשערה כי אחשורוש בעל אסתר הוא קסערקס מלך פרס הנודע בטפשות גאותו.

הָגָר המצרית שפחת שרה. מתי באה השפחה הזאת לבית אברהם לא נזכר בכתוב, יש משערים כי היא מן השפחות שנתן פרעה לאברהם בהיותו במצרים, ונקראת הגר מלשון „גר", כי היא היתה ביחוס אל יתר בני ביתו של אבינו בתור גר כי באה אל ביתו ימים רבים אחרי אשר התישב עם ילידי ביתו בארץ כנען, ולדעת חז"ל (פרקי דר"א) היתה בת פרעה מפולגשו. כאשר ראתה שרה כי באה בימים ועוד לא ילדה בן לאברהם אשר יקוים עליו הבטחת ה' כי זרעו יירש ארץ כנען, נתנה את הגר שפחתה לאברהם לפילגש, והבן אשר תלד יהיה נחשב לבנה כמנהג ארצות הקדם בעת ההיא (ע"ע בן). הגר התגאה במצבה החדש וביחוד כאשר ראתה כי הרתה ותקל גבירתה בעיניה. הדבר הזה המר רוח שרה מאד ותדבר עם אברהם קשות. אבל הוא הרגיע את רוחה לאמר כי הגר גם עתה היא שפחתה והיא שרה תוכל לעשות לה כטוב בעיניה. שרה החל לענותה ותברח הגר מפניה לשוב אל ארץ טולדתה, ארץ מצרים. על העין בדרך שור נראה אליה מלאך ה' וצוה אותה לשוב אל גבירתה ולהתענות תחת ידיה, וגם אמר לה כי היא הרה ותלד בן ותקרא את שמו ישמעאל. בגלל הפלא הזה שיתגלה אלהים לילוד אשה וישאר בחיים קראה הגר את שם ה' שדבר אליה א ל ר א י (אולם אונקלוס תרגם „אֱלהא חזי כולא" כלומר אל הרואה את כל), ובעבור זאת קראו לבאר ההיא באר לחי ראי (ע"ע). עוד היום יקראו הבעדאים לבאר אחד מנגב לבאר שבע „באר הגר", ולמערה אחת או נקרת הצור בקרבת הבאר בשם „בית הגר". אחרי עבור שבע עשרה או שמונה עשרה שנים מהמאורע הזה ראתה שרה בעת המשתה שעשה אברהם ביום הגמל את יצחק בנו כי ישמעאל מצחק לדבר הזה חרה אפה ותדרוש מאברהם לגרשו מביתו, ומדוע? יש משערים כי יש בזה קשר עם מעשה אבימלך ושרה ועם הדברים שאמרה שרה: „צחוק עשה לי אלהים כל השומע יצחק לי". ויש מפרשים מצחק מלשון יקומו נא הנערים ויצחקו לפנינו (ש"ב ב' 14-17), ויראה שרה פן יקראנו אסון מידי ישמעאל החזק ממנו. אבל מהטעם לדבר שנתנה שרה: „כי לא יירש בן האמה הזאת עם בני עם יצחק" נראה כי יד הקנאה עשתה זאת. שרה ראתה כי ישמעאל מצחק את יצחק בנה כעם את ובן גילו, ובכן הבינה כי הוא חושב עצמו הבן הבכור אשר לו משפט הירושה ובאה מורך בלבבה כי אחרי מות אברהם יבואו האחים לקטטות ומריבות ואולי יפול יצחק בנה שדוד מידי ישמעאל הפרא, לכן דרשה מאברהם לגרשו. ומה גם כי כן היה המנהג בארצות הקדם לבכר את בן האשה על פני בן הפילגש גם אם הוא הבכור. וירע הדבר מאד בעיני אברהם על אדות בנו ואמתו, אבל מן השמים הרגיעו את רוחו וצווהו לשמוע בקול שרה ובכן שלח אברהם מביתו את הגר עם ישמעאל ותלך ותתע במדבר באר שבע לא רחוק מן המקום אשר ישב שם אברהם (בראשית כא, 32; כב, 19). ויהי כאשר כלו המים מן החמת שנתן לה אברהם השליכה הגר את

חילד ישמעאל תחת אחד השיחים והיך והשב
לה מנגד כי אמרת אל אראה במות הילד,
אבל מלאך אלהים פקח את עיניה ותרא באר
מים ותמלא את החמת ותשק את הנער, ולבד
זאת הרגיע המלאך את רוחה בדבר הילד
והבטיחה כי הוא יהיה לגוי גדול. וישב ישמעאל
במדבר ויגדל ותקח לו אמו אשה מארץ מצרים.
בספור הזה נקרא ישמעאל ילד אם כי לפי
החשבון היה אז לערך בן שבע עשרה או
שמונה עשרה שנה. ולזאת מבקרים אחדים
משערים כי שני הספורים על דבר גירוש הגר
מבית אברהם בקאפ׳ ט״ז ובקאפ׳ כ״א המה
אך מעשה אחד בשתי נסחאות. מטרת
הספורים האלה לפי דעת המבקרים היא להראות
כי עם ישראל הוא נקי מתערובות עם אחר,
כי גם העמים יוצאי חלצי אברהם מפלגשו
נבדלו עוד בחייו מבנו יצחק שנולד לו משרה
אשתו, כי אך ביצחק יקרא לו זרע, אשר יצא
מהם עם סגולה להיות לאור גוים. לפי דעת
חז״ל הגר היא קטורה ויצחק השיבה מבאר
לחי רואי אחרי מות שרה אמו ובעצתו החזיר
אברהם את גרושתו זאת (עיין בבלי מעילה
ובתרגום יונתן). המחמדנים מאמינים כי הגר
היתה אשת אברהם ולא פלגשו ולישמעאל
בנו הבכור נתן אברהם את ארץ ערב הגדולה
והרחבה לנחלה וליצחק בנו הקטן נתן את ארץ
פלשתים הקטנה לאחוזת עולם. לפי ההגדה
שביניהם מתה הגר במעקקא ונקברה בחצר
מות של היכל קאבא.

הַגְּרִי אבי מבחר מגבורי דוד, כן הוא נקרא בדהי״א (יא, 38) אולם בש״ב (כג, 36) תחת מבחר בן הגרי כתיב בני ה ג ד י, לפי דעת המבקרים דרייווער וקיטטעל הגירסא בש״ב היא הנכונה.

הַגְּרִי, יזיז ההגרי שם השר שעל צאן המלך דוד, כפי הנראה היה משבטי ההגרים בארץ ערב (ע״ע).

הַגְּרִים או הגריאים, שם עם או שבט מבני הישמעאלים, בדהי״א (ה, 10) יסופר אדותם כי בימי שאול המלך עשו בני ראובן מלחמה עם ההגריאים ונצחום וישבו באהליהם על כל פני מזרח לגלעד; ובפסוקים הבאים (18-23) יסופר כי בני ראובן וגד וחצי שבט מנשה עשו מלחמה עם ההגריאים ויטור ונפיש ונודב וישבו בני ישראל מקניהם חמשים אלף גמלים, וצאן מאתים וחמשים אלף וחמורים אלפים ונפש אדם מאה אלף (כפי הנראה היתה זאת בימי ירבעם השני). ויען כי השבטים יטור ונפיש נזכרו בתורה (בראשית כה, 15 ובתהלים פ״ג) בין בני ישמעאל לכן הדעת נוטה כי גם ההגריאים המה מבני ישמעאל ונקראו כן על שם הגר אם ישמעאל. אולם מבקרים אחדים נוטים להאמין כי המה יוצאי חלצי הארמיים, וטעמם ונימוקם מפני כי מצאו שמם נזכר בין שבטי הארמיים ברשימת תגלת פלאסר השלישי (עיין שראדער Cuneiform Inscriptions and the old Testament II, 32).

1) **הֲדַד**, הדר, או אדד הוא אל עליון או אלהי השמש של הארמיים או הסורים, אולם בארץ אשור האליל הדד, הוא אחד עם רעמן אלהי הרוח והרעם הנקרא אצלם רימון או רעמן ולזאת מצאנו בכה״ק (זכריה י״ב 11) השם הדד נסמך לרימון: הדדרימון (ע״ע), ובשרידי כתב היתדות נקרא גם כן דדו או דדה, בנו של האליל הדד נקרא בן־הדד, והאליל הדר, עם בנו בן־הדד ואשתו אתרגתית המה אלהות המשולשת של רבים מבני שם וביחוד של הסורים.

2) **הדד** בן בדד אחד ממלכי אדום שמלכו לפני מלך מלך בבני ישראל. המלך הזה נלחם במדינים והכה אותם בשדה מואב ונצחם. עיר המלוכה שלו היתה עוית. גם המלוכה לא באה לו בירושה מאבותיו, כי בעת ההיא היו מלכי אדום אך נבחרי העם ולא מלך בן מלך לזאת כל מלך חדש בחר לו עיר מלוכה חדשה (בראשית ל״ו, 35) בלוחות של תל־אל־אמרנה נקרא שר מחוז יורזא. דרומית מערבית לתענך, בשם בן־דדד.

3) **הדר** שם מלך אחר ממלכי אדום שמלך אחרי בעל חנן בן עכבור ובחר לו לעיר המלוכה את העיר פעו (ע״ע שלפני זה). כן נקרא המלך הזה בדהי״א (א׳, 50) אולם בבראשית (ל״ו 39) נקרא ה ד ר.

4) הדד, כפי אשר יספר הסופר ניקאלאס מדמשק הובא ביוסיפון (קדמוניות VII. 2.5) היה שם מלך ארם שבא לעזור את הדדעזר בן רחוב מלך צובה, גם כן הדד, אולם בכתוב (ש"ב ה, 5) לא נזכר שם המלך אך סתם "ארם דמשק". הסופר הנזכר יספר כי מלכו בארם עשרה מלכים בשם הדד או בן הדד, והמלך הזה שהיה בימי דוד היה היותר חשוב בהם, כי היה מלך גדול אדיר וחזק מאד.

5) הדד מזרע המלך באדום בימי מלכות שלמה (מ"א, י"א. 14) בעת מלחמת דוד עם אדום נמלט הדד, והוא אז נער קטן, עם אנשים מעבדי אביו ויבא מצרימה, וימצא הדד חן בעיני פרעה מלך מצרים ויתן לו בית וגם ארץ נתן לו. וכאשר גדל ויהי לאיש נתן לו המלך את אחות אשתו לו לאשה, ובנו גנובת שנולד לו מאשתו זאת נתגדל ונתחנך בבית המלך ביחד עם בני המלך. אחרי מות דוד ויואב שב הדד לארצו אדום ויהי לשטן ולמוקש לשלמה. בכתוב לא נזכר מפורש מה היא הרעה שעשה הדד לשלמה. השבעים גורסים בפסוק 11 (שם) וימלוך על אדום לא כמו שכתוב לפנינו וימלוך על ארם, הנה כי כן מפורשת הרעה שעשה הדד לשלמה. אבל מן הכתוב במ"ב (ח. 20) מוכח כי אך בימי יהורם בן יהושפט עלה ביד האדומים להסיר מעליהם עול מלך יהודה ולשום עליהם מלך מקרב אחיהם. יוסיפון יספר כי הדד בשובו לארצו ממצרים מצא כי חיל שלמה נחתים באדום ואין כל תקוה לו להשיב אליו המלוכה על אדום, ויעזוב את ארצו ויבוא לארם אל רזון שמלך אז בדמשק. ויקבצו אליו אנשים ריקים ופוחזים ובעזרתם כבש חלק גדול מארם וימלוך שם. כעין ראיה לספורו של יאזעפוס הוא הדבר שמלכי ארם היו נקראים בשם בן הדד, כי מזה יש לשער כי היו יוצאי חלצי הדד המלך הראשון למשפחה הזאת. איך שיהיה אם הקריאה הנכונה בפסוק כ"ה (מ"א י"א) היא ויקץ בישראל וימלוך על ארם או על אדום הדברים מכונים אל הדד ולא אל רזון עיין שם.

הדדעזר מלך צובה. במקומות אחדים בכה"ק נקרא המלך הזה בשם הדרעזר (ש ב. י. 16. 19; דהי"א י"ח 3, 5, 7, 8 י"ט 16. 19.) בשם הדדאידרי שהוראתו בארמית כמו הדדעזר בעברית נקרא בכתובות אשור המלך מדמשק הנקרא בכה"ק בן-הדד (השני) וממשלתו היתה פרושה על דמשק בנגב והשתרעה עד נהר פרת לצפון. כאשר הלך הדדעזר להשיב גבולי ממשלתו על שפת נהר פרת (בכתוב נאמר: בלכתו להשיב ידו בנהר פרת, כפי הנראה המלה ידו תורה על מצבת או ציוני הגבול כמו יד אבשלום שהוא כמו מצבת אבשלום) הכה דוד אותו שוק על ירך וגם הארמיים מדמשק שבאו לעזור לו הוכו מכה רבה, ותהי ארם לדוד נושאי מנחה וישם דוד נציבים בדמשק. את שלטי הזהב של עבדי הדדעזר שנפלו של חיל ישראל הביא דוד ירושלמה. ומבטח (היא העיר הנקראת בדהי"א ח. 8 טבחת ובכתובות על הלוחות של תל-אל-אמרנה טיביכהי) ומברתי ערי הדדעזר לקח דוד נחשת הרבה מאד. אחרי שנים אחדות כאשר פרצה מלחמה בין ישראל ובין בני עמון שלח הדדעזר עשרים אלף רגלי לעזור לבני עמון נגד דוד, אבל יואב הכה אותם מכה רבה וינוסו מפניו. עוד הפעם נסה הדדעזר לערוך מלחמה עם דוד ויקרא לעזרה את הארמיים אשר מעבר לנהר פרת ויערכו מלחמה בסביבות העיר חילם (כפי הנראה היא העיר Khalaman בכתובות האשורים, ומשערים כי היא העיר אלעפפא.) יאזעפוס (קדמוניות ז. ט. 3.) יעתיק מלת חילם בשם Khalaman שם שר צבא ויספר, כי הדדעזר הזה נקרא בפי הסופר ניקאלאס מדמשק בשם בן הדד. המלחמה הזאת הכניעה את גאון ממלכת ארם והחלישה כחה ועזוזה.

הדדרמון שם מקום (זכריה י"ב 11) לפי האמור שם נמצא המקום הזה בבקעת מגדון. ושם היה מספד גדול מאד על מות יאשיהו המלך שנפל שדוד במלחמתו עם פרעה נכה (מ"ב כ"ג. 29, דהי"ב ל"ה, 22. 24) חכמי העמים: היטציג, מאווערס וסמיכה משערים כי במקום הזה היו מספידים את האליל אדנים כמנהג הצוריים בימים ההם, אבל רוב החכמים ממאנים בהשערה זאת כי קשה להאמין שהנביא ישתמש בדמיון כזה אשר בעבודת

תאלילים יסודו, כי כלל גדול היה ליהודים „ושם אלהים אחרים לא תזכירו לא ישמע על פיך", לפי דעת חוקרים רבים הדדרימון הוא המקום שנקרא כעת Rummaneh והוא כפר קטן לדרומה של מגדו, הנקרא כיום לערשון.

הֹדּוּ. שם מדינה הנזכרת בכה"ק אך שתי פעמים (אסתר א' 1, ח' 9). בשם הזה נקרא קצה הלק המזרחי של ממשלת פרס בימי מלכות דריוש (הערא דט iii 94 98) והוא המקום הנודע בשם Punjab, אבל לא נקרא בשם הזה כל חצי האי אינדוסטאן, כאשר ירמו רבים. הערודאט (9, vii) יחשוב כוש והדו לגבולי ארץ פרס היותר רחוקים זה מזה, וזה מסכים למה שכתוב באסתר כי מן הדו עד כוש היו בימי אחשורוש (קסערקסעס) שבע ועשרים ומאה מדינה. כפי הנאמר בכפר חשמונאים א' (ח' 9) היתה מדינת הדו תחת ממשלת אנטיוכוס הגדול והרומאים לקחוה מידו ונתנוה לאאמינס מלך פרגמום. אבל החכמים החוקרים על דבר אמת מחליטים כי טעות סופר במקום הזה, כי לא אנטיוכוס ולא אאמינס משלו בהדו.

אם כי השם הדו נפגוש אך בספרים האחרונים מכה"ק, בכל זאת ידוע כי תוצאות הארץ הזאת היו ידועות להעברים והשתמשו בהן ימים רבים לפני הזמן הזה. חכמים אחדים משערים כי הנהר פישון הוא הנהר אינדוס, וארץ החוילה היא ארץ הדו. גם התרגום ירושלמי מעתיק חוילה בשם הינדוקי (אולם יונתן יתרגם בישעיה י"א 11 ובירמיה י"ג 23 כוש במלת הינדוקי). הדברים היקרים שהביאו מאופיר ומתרשיש לארץ יהודה בימי שלמה היו תוצאות ארץ הדו, והשמות שנקראו בהם הדברים האלה המה משפת סאנסקריט שהיא שפת ההודים, קוף=kapi, תכי=togai.

1) **הדורם.** שם הבן החמשי של יקטן (בראשית י' 27), בצדק נוכל לשער כי בימי משה היה בין שבטי הערביים שבט אחד בשם הדורם, אולם כעת לא נדע מאומה משבט כזה. יש משערים כי הוא אחד עם שבט הדרמיטת הנזכר בספרי פליניוס (vi, 32. xii, 30), אולם דיללמאן בפירושו על התורה ידמה כי פליניוס ירמז על שבטו של הצרמות בן יקטן.

2) **הדורם** בן תעו מלך חמת. במלאכות אביו בא הדורם אל דוד לשאל לו לשלום ולברכו על אשר נצח את הדדעזר איש ריבו ובעל מלחמתו (דהי"א י"ח, 10). בש"ב (ח', 10) נקרא יורם ואביו תעי וכפי הנראה הגירסא בדהי"א יותר נכונה.

3) **הדורם** שר המסים אשר לשלמה (ע"ע אדרם).

הִדַּי. שם אחד משלשים הגבורים אשר לדוד (ש"ב כ"ג, 30). מקום מולדתו הוא „נחלי געש", וקרוב לשער כי המקום הזה היה בהר אפרים ועמד על שפת אחד הנחלים היוצאים מהר געש שהיה בחלקו של שבט אפרים (יהושע כ"ד, 30). בדהי"א (י"א, 32) נקרא הגבור הזה בשם חורי. החכמים וועללהויזען ותניוס חושבים כי הגירסא בדה"י היא יותר נכונה.

הֲדֹם. לפי אמונתם כי מושב אלהים הוא בשמים, קראו להארץ ולבית המקדש „הדם רגליו" (ישעיה 10, 1, איכה ב', 1) כי אם שמושבו התמידי הוא בשמים ושמה כל הדר תפארתו כחו וגבורתו, בכל זאת עקבות גדלו ותפארתו נראו גם בארץ, כי מלוא כל הארץ כבודו וביחוד בבית מקדשו (ועיין מורה נבוכים חלק א').

הדס מין עץ. השם הזה נזכר שש פעמים בכה"ק (ישעיה מ"א, 19; נ"ה, 13; זכריה א', 8, 10, 11; נחמיה ח', 15) השבעים יעתיקו בזכריה כאלו היתה הנוסחא לפניהם ההרים ולא ההדסים כאשר לפנינו.

ההדס הוא עץ קטן ודק ויעלה בגבהו עד שלש או ארבע רגל, ואם יצמח באדמה לחה ורטובה יגבה למעלה עד שמונה רגל, ואך בסביבות דמשק נמצא לפעמים הדס בגובה שתים עשרה רגל. כאשר יציץ ההדס ציץ יוציא פרחים לבנים יפים מאד, ופריו הוא בתחלה לבן ואחרי כן יהפך למראה תכלת כהה. עליו הקטנים ירוקים תמיד ולא יפלו מן העץ גם בימות החורף, וכאשר ימרחו אותם

בין האצבעות יתנו ריח טוב. בסביבות הרי לבנון ייבשו את העלים, יערבו אותם בשמן וימרחו בהתערובות גופות ילדים קטנים לעשותם רך וחלק. לפעמים ימלאו את מטות הילדים בעלי הדס יבשים ויאמינו כי בזה ישתמרו הילדים ממיני תחלואים שונים ולזאת יעשו אנשי המקום סחורה בעליו ובפריו. אהדים מהעמים הקדמונים עשו מהדסים עטרות לפאר בהם ראשי גבוריהם בשובם ממלחמה שנצחו בה את אויביהם. גם להיהודים היה ההדס אות הנצחון אבל לא נצחון תקיף על החלש, כי אם נצחון השלום על המריבה והמחלוקת, נצחון הישוב על המדבר, הטובה על הרעה. ובאחרית הימים כאשר יפרין האושר בארץ יבטיח הנביא בשם ה' "אפתח על שפיים נהרות.... אתן במדבר ארז, שטה **והדס**, ותחת הסרפד יעלה הדס (ישעיה מ"א. 19; נ"ה. 13) והמלאך שבשר לעם כי שב ה' לירושלים ברחמים **ונהם** את ציון עמד בין הדסים (זכריה א). ובחג הסכות שהוא חג פרישת שלום לכל עמי תבל (ע"ע אסיף) פארו את נויהם בהדסים (נחמיה ח. 15)

הדסה בשם הזה נקראה אסתר המלכה (אסתר ב. 7), כפי הנראה בעבור שמה הטוב שנתן ריח טוב למרחוק כעלי עץ הדס (ע"ע אסתר).

הדר לפי דעת הרמב"ן (ויקרא כ"ג. 40) הוא שם העברי של האילן הנקרא בלשון ארמית "אתרוג", כי פירושו של אתרוג "חמדה" כדמתרגמינן: ונחמד למראה "דמרגג למחזי", לא תחמוד "לא תרוג". וח"ז ביארו כי נקרא האילן הזה "הדר" מפני כי פריו דר באילנו משנה לשנה. איך שיהיה אין כל ספק שהתורה צותה בזה לקחת הפרי הידוע בשם אתרוג, מפני כי נהגו בזה היהודים מימי עולם ושנים קדמוניות. גם יאזעפוס יספר כי בימי חג הסכות רגמו היהודים את המלך אלכסנדר ינאי שנוא נפשם באתרוגיהם אשר בידם. והאומרים כי השם הדר איננו מורה כלל על שם עצם פרטי של אילן מיוחד כי אם על כל אילן אשר פריו הדר ונחמד למראה מתנגדים אל הכלל הידוע בספרותנו בענינים כאלו: "פוק חזי מאי עמא דבר". יש מהמבארים סוברים כי בשם הדר יכון המחוקק אל עצי שמן, ומביאים ראיה לדבריהם מהנאמר בנחמיה (ח. 15) "צאו ההר והביאו עלי זית, ועלי עץ שמן, ועלי הדס, ועלי תמרים ועלי עץ עבות לעשות סכות". אבל הראיה הזאת היא ראיה לסתור. כי במקום הזה נאמר "לעשות סכות" ולא לשמוח לפני ה' (בבית מקדשו) ככתוב בתורה. ועיין הראב"ע בפירושו לויקרא (כ"ג. 40).

1) **הוד.** הדר הטבע מעיד על מציאות הבורא והיהודי בעל דעה שלא יחשוב את הבורא לגשם אשר יוכל להשיגהו בחושיו יאמין במציאותו על ידי הוד ויפעת הטבע שהמה כלבוש לעצמותו, כאשר יאמר המשורר הוד והדר לבשת (תהלים ק"ד 1), והחוקר על דבר אמת יראה הוד כבודו בכל מקום בשמים ממעל ועל הארץ מתחת, כי באמת הודו על ארץ ושמים (שם קמ"ח 31).

2) **הוד** אחד מבני צופח אשר למטה אשר (דהי"א ז. 37).

הוֹדַוְיָה מבני הלוים אשר שבעים וארבעה מבני בניו שבו עם זרובבל לירושלים בימי כרש (עזרא ב. 40).

2) **הודויה,** שם אחד מראשי בית האבות של חצי שבט המנשי, אנשים גבורי חיל אנשי שמות אשר התישבו בעבר הירדן מזרחה מבשן עד הר חרמון (דהי"א ט. 24).

3) **הודויה** בן הסנואה (דהי"א ט. 7) שם איש ממטה בנימין אשר אחד מבני בניו סלוא התישב בירושלים בשובם מהגולה בימי נחמיה על פי הגורל אשר הפילו אז לקחת אחד מן העשרה לשבת בירושלים ותשע הידות בערים אחרות. ובנחמיה (יא, 9) נקרא **יהודה** בן הסנואה. אם נעריך שמות האנשים אשר התישבו בירושלים הנקובים בנחמיה (י"א) לעומת הנקובים בדהי"א נמצא שנוים רבים ביניהם, אשר מזה נוכל לשער כי בעל דה"י שאב ידיעותיו ממקור אחר ולא מספרו של נחמיה (ועיין הערצפעלד).

הוֹדַוְיָהוּ שם אחד מבני בניו של יכניה מלך יהודה מזרעו של דוד המלך (דהי"א ג. 24).

הוֹדְיָה. שם אחד הלוים אשר מזרעו שבו מן

הגולה עם זרובבל שבעים וארבעה אנשים (נחמיה ז׳, 43) ובעזרא (ב׳, 40) נקרא הודויה (ע״ע הודויה 1).

1) **הוֹדַוְיָה.** שם איש משבט יהודה (דהי״א ד׳, 19). בהעתקה האנגלית המקוימת משנת 1711 מתורגם השם הזה כאלו הוא שם אשה והוא טעות.

2) **הודיה.** שם אחד הלוים אשר עמדו על יד עזרא להבין את העם לתורה אשר קרא עזרא באזני העם ביום אחד לחדש השביעי (נחמיה ח׳ 7) וביום עשרים וארבעה לחדש הזה כאשר נבדלו זרע ישראל מכל בני נכר הבינו לעם את קורותיו מימי עולם ועד קרבנו (שם ט׳, 5—37), ואחרי כן היה על האמנה אשר כרתו אז ללכת בתורת האלהים אשר נתנה ביד משה (שם י׳, 11), והוא אחד מאנשי כנה״ג (ע״ע אמנה 1).

3) **הודיה.** שם איש אחר משבט לוי שחתם על האמנה (נחמיה י׳, 14) ואיננו אחד עם השם שלפני זה (ע״ע הודיה 2).

4) **הודיה.** גם כן שם איש משבט לוי שחתם על האמנה (נחמיה י׳, 13).

השם הודיה נמצא אך בימי עזרא ונחמיה.

הַוָּה. שם משאל לעושר הנעשה שלא במשפט, ובהות בוגדים ילכדו (משלי י״א, 6) ויען כי בעקב העון ברוך תמיד העונש לזאת נקראו גם הפגע, והאסון בשם הוה עד יעבור הות (תהלים נ״ז, 2) כי כלל גדול היה בידם „אין יסורים בלא עון" (שבת נ״ה).

הוֹהָם מלך חברון. אחד מחמשת מלכי האמרי אשר התאחדו יחד לעלות על העיר גבעון ולהכותה הרם על אשר השלימה את בני ישראל, אבל יהושע הכה אותם לפי הרב בדרך מעלה בית חורון, וינוסו המלכים ויתחבאו במערה במקדה. כאשר נודע הדבר ליהושע צוה להוציאם מן המערה ולהמיתם ויתלום על חמשה עצים ויהיו תלוים עד הערב (יהושע י׳). בטרם המיתו אותם צוה יהושע אל קציני אנשי המלחמה לשום את רגליהם על צוארי המלכים האלה לאות עבדות והכנעה כמנהג גם היום בארצות הקדם. מן הנאמר בפסוק 37 (שם) כי יהושע הכה את חברון ואת כל עריה נראה כי לבד חברון מלך הוהם גם על ערים אחרות.

הוֹלֵלוֹת. הוא שם נרדף לסכלות (עיין קהלת ז׳, 25), כי האיש ההולל הוא מתהלל בערמתו וזה דרך כסל. בשם הוללות יכנה היהודי גם ליצנות ותעתועים, מדות רעות אשר היהודי האמתי יבזה אותן ויתרחק מהן, כאמרם ז״ל כל ליצנותא אסורה לבר מליצנותא דעבודה זרה (מגלה כ״ה.).

הוֹמָם. אחד מבני שעיר החורי (בראשית ל״ו, 22) ובדה״א (א׳ 39) נקרא הימם. לבני ישמעאל היתה הנקרא אלמן. הסכל וישער כי הימם היה אלוף העיר Humaimo בערב מנגב לפעטרא או סלע. אבל דיללמאן בפירושו לבראשית ימאן בהשערה זאת.

הוֹן. ע״ע עושר.

הוֹשָׁמָע. שם אחד מבני יכניה מלך יהודה (דהי״א ג׳, 18) והוא קצור מן יהושמע.

1) **הוֹשֵׁעַ** בן נון ע״ע יהושע בן נון.

2) **הוֹשֵׁעַ בן בארי הנביא.** א) חיי הנביא, יחוסו ומקומו וזמנו. מקום מולדתו ומגורו היה בלי ספק בממלכת ישראל, ועליה ידבר כל דברי נבואותיו, בממלכת יהודה ידבר אך אגב אורחא, שם ירושלים לא תעלה על שפתיו o) ולעמת זה יזכיר בשם מקומות רבים מממלכת ישראל: גלעד ותבור (ה׳, 1, ו׳, 8; י״ב, 12), גבעה (ה׳, 8; ט׳, 9; י׳, 9), גלגל (ד׳, 15; ט׳, 15; י״ב, 12), יזרעאל (א׳, 4, 5; ב׳, 2, 24), רמה (ה׳, 8), שכם (ו׳, 9) וביחוד בית אל (ד׳, 15, ה׳, 8; י׳, 5, 8, 15; י״ב, 5, רק בשני המקומות האחרונים יקרא המקום

o) ממלכת יהודה נזכרת: א׳, 7; ב׳, 2; ג׳, 5; ד׳, 15; ה׳, 5, 10, 12, 14; ו׳, 4, 11; ח׳, 14; י׳, 11; י״ב, 1, 3, אחדים מהמקומות האלה משיתים הבונה וימשך הענין ולזאת יחשבום הכמים אחדים להוספות מאוחרות או לשנויים נעשים בכונה על ידי המסדרים.

הזה בית אל וביתי המקומות יקראהו בית און), ושמרון (ז', 1 ; ח', 5, 6 ; י', 7 ; י"ד, 1) ידבר אך על מצב הענינים והכתות עם מגרעותיהם אשר בממלכת ישראל: השחתת המדות של הכהנים (ד', ה', ח') והעדר טהרת המשפחה של העם בימי הגיהם (ב', 13 ; ט', 1), ועל מקומות הרמים והנשאים (ד', 13, 14 ; ו', 10), על המרידות ושפיכות דמים, וביטול סדרי והנהגת המלכות (אנארכיע) שהתפשטו בעם אהרי מות ירבעם (ז', 7 ; י"ג, 11) כל אלה היה לנגד עיניו ברוב דברי נבואותיו. o)

מקורות חייו נודע אך מעט, בכתוב נאמר כי שם אביו היה בארי, אבל לא הודיע לנו מאיזה שבט ומאיזה משפחה חית. לדעת חז"ל היה משבט ראובן, ואביו בארי היה הנשיא של השבט והגלה על ידי תגלת פלאסר מלך אשור (דהי"א ה', 6). כן אמרו בב"ר (פ"ב) ראובן בכור לנבואה שנאמר תחלת דבר ה' בהושע. ולפי הכלל שהיה בידם כי אם נזכר בכתוב שם אבי הנביא אות היא כי גם הוא היה נביא אמרו בויקרא רבה (ט"ו) שני דברים נתנבא בארי ולא היה בהם כדי ספר ונטפלו בישעיה (ח' וכי יאמרו אליכם דרשו וגו' לתורה ולתעודה וגו'). עוד היתה הגדה בין היהודים (הובאה במבוא של קארפזאוו ובניי: בויער (Geog. du Talmud 227 כי מת בבבל ונקבר בצפת. הגדה אחרת מספרת כי היה מילידי גלעד וקברו הוא קרוב להמקום הנקרא "es-Salt" (Baedecker, Palest. 337.) קנאבעל בספרו פראפעטיזמוס 54,II מביא הגדה כי היה משבט יששכר. על פי ה' לקח לו אשת זנונים לאשה והוליד ממנה שני בנים ובת אחת ויקרא אותם בשמות המורים על גורל הארץ ונוכה בימים יבואו. מהנאמר: נביא פח יקוש על כל דרכיו משטמה בבית אלהיו (ח', 8) יש לשער כי היה נרדף על צוארו מחמת עושי רשעה. אם נקבץ הבטוים והתמונות אשר ישתמש בהם הנביא בחזיונותיו

o) המלות אחי, קאם, תרגיל שהשתמש בהן הנביא הזה לפי דעת הכמים אחדים היו שגורות אך בפיות יושבי ממלכת ישראל.

נוכל לשער כי לא היה בן עיר כי אם בן כפר קרוב אל הטבע, יודע ומכיר חיות השדה (ה', 14 ; י"א, 10 ; י"ג, 7, 8), עוף השמים (ז', 11 ; י"א, 11), והאמצעיים אשר בהם יצודו אותם: פח ורשת (ה', 1 ; ז', 12 ; ט', 8) ודומיהם, וורע ומכיר עבודת האדמה עם סעיפיה וכל הכלים והמכונות הנהוצים לה: (י"א, 4 ; י', 11, 12, 13 ; ח', 7 ; ט', 1 ; י"ג, 3) יודע עת וזמן לרוח, לגשם ומטר, לטל, עת אוסף ענבים ותאנים (ט', 10 ; י', 1 ; ב', 23, 24 ; י"ד, 6, 7, 8 ; ו', 3, 4 ; י', 12 ; י"ג, 3). ואם יתעקש המתעקש לאמר כי מכל זה עוד אין ראיה על מעשי הנביא, מלאכתו ועסקיו בחייו, לכל הפחות יודה כי זה מורה על אהבתו הנשגבה להטבע ולכל יצורי החיים, הרגשות אשר יצטיינו בהן אך משוררים נעלים ונשגבים.

הושע נבא בימי עזיהו, יותם, אחז ויחזקיהו מלכי יהודה ובימי ירבעם בן יואש מלך ישראל (א', 1) זמן ממשלת מלכי יהודה הנזכרים נמשך 113 שנים, צא וחשוב: עזיהו 52, יותם 16, חזקיהו 29, ויען כי עזיהו עלה על כס המלוכה אך בשנת העשרים ושבע למלכות ירבעם בן יואש מלך ישראל, נמשך מזה כי ירבעם שמלך בכ"ה מ"א שנה, חי אך בארבע עשרה שנים הראשונות למלכות עזיהו. יוצא מזה כי אין לגרוע ממספר השנים מתחלת הזמן הזה אך מעט; בשנה השלישית למלכות חזקיהו באה העיר שמרון במצור; מדבר הזה לא נזכר מאומה בנבואות הושע, לזאת נוכל לקבל בחשבון השנים של נבואות הושע אך מספר מועט משני ממלכת חזקיהו, אולם אחרי כל זאת עוד נשאר לכל הפחות 80 שנים לפעולת הושע בתור נביא; בלי ספק הגיע הושע לבינה כאשר החל לדבר דברי נבואותיו. אחרי כל זאת נוכל לשער בצדק כי הושע חי יותר ממאה שנה.

דברי נבואות הושע נחלקים בכלל לשני חלקים: מן קאפ' א' עד ד', ומן ד' עד גמירא, החלק הראשון סובב הולך על מצב ממלכת ישראל בימי ירבעם השני מבית יהוא. כידוע היתה הממלכת בימי המלך הזה הזקה ונהנה

זהיתה על העמים סביבותיה. ירבעם השיב את גבול ישראל מלבוא המת עד ים הערבה (מ"ב י"ד, 25) אבל מצבה המוסרי היה ברע מאד. המלך הזה עשה הרע בעיני ה' לא סר מכל חטאת ירבעם בן נבט אשר החטיא את ישראל ואחריו משך את כל עמו; העבודה לאלהי נכר התפשטה בארץ ועמה התפשטו גם תועבות אחרות הכרוכות בעקב עבודה זרה. הדבר הזה המר את רוח הנביא הושע מאד, כי תחת שהיה להם לתת תודה לאלהי אבותיהם, אשר ברכם בכל הצלחות הזמניות, פנו עורף ממנו, והשתחוו לאלהי העמים אשר סביבותיהם והשבו כי המה נותני לחמו ומימיו. צמרו ופשתו שמנו ושקוייו. בגלל זאת נבא הנביא עליהם רעה כי יהיו נודדים בגוים וארצם תהיה שממה, ולהגדיל הכאב נבא להם כי ממלכת יהודה צרתה תפרח כחבצלת כי אלהי אבותיהם יהיה לה לישועה.

בחלק השני יוכיחם הנביא: 1) על תועבותיהם בעניני העבודה, 2) ועל הפרעות בעניני הנהגת הממשלה פנימה. **בעניני העבודה** שמו להם חקי עבודת הבעל לקו ומנהגי כמריו למשקלת הבנות הזנינה והכלות תנאפנה לשם מצוה, וביחד עם התועבות האלה התפשטו בעם גם מדות רעות אחרות: אלה וכחש ורצח וגנוב, ואם לפעמים ישובו אל ה' אלהיהם גם אז תהיה עבודתם מעורבת במושגים זרים לקוחים מעבודת הבעלים, כי ילכו לבקש את ה' בצאנם ובבקרם לזבוח זבחים למענו ובזה יחשבו להפיק רצון ממנו ולא ידעו ולא יבינו כי אלהי ישראל אך חסד יחפוץ ולא זבח. ביחד עם זה יוכיח גם את הכהנים, כי מחובתם הוא להוכיח את העם ולהורותו הדרך הישר והטוב בעיני ה', אבל גם המה הדעת מאסו, והיה כעם ככהן. בכלל יוכיחם הנביא על השתדלותם לחקות מעשי הכנענים להדמות ולהשתוות להם בכל עניני החיים וגם בעניני העבודה לה' (צוא בנעני־ זירען זיך), והדבר הזה ימר את רוח הנביא רב יותר מכל החטאים והעונות והפשעים, כי הדבר הזה מוליך ומביא להתבוללות (אסימי־ לאציאן) ולמחות שם ישראל הנה כי כן אנו רואים כי תכונת רוח היהודי להיות נוטה להתבוללות היא קדומה מאד, והטובים שבנו השתדלו מעולם לעקור משורש התכונה הרעה הזאת מקרבנו.

הפרעות בעניני הנהגת הממשלה פנימה היו נוראות מאד. אחרי מות ירבעם מלך זכריה בנו אך ששה חדשים, כי שלם בן יבש קשר עליו קשר ויכהו קבל עם וימיתהו וימלוך תחתיו. שלם מלך אך ירח ימים, כי מנחם בן גדי הכהו וימלוך תחתיו. בלי ספק היה גם גורל מנחם כגורל ההולכים לפניו לולא נתן שוחד אלף ככר כסף לפול מלך אשור להיות ידיו אתו להחזיק הממלכה בידו (מ"ב ט"ו). בטח פנו מתנגדי ושונאי מנחם אל מצרים לעזרה נגדו כאשר ירמזו הבטוים: מצרים קראו (ז', 11), המה מצרים ישובו (ח', 13) ושב אפרים מצרים (ט', 3), מצרים תקבצם (שם ט'), לא ישוב אל ארץ מצרים (י"א, 5). על האי סדרים (אנארהיע) והקטטות והמריבות של המפלגות יכונן הנביא חצי תוכחתו בדבריו: „כלם יחמו כתנור ואכלו את שופטיהם, כל מלכיהם נפלו" (ז', 7). במקומות רבים ירמוז הנביא בתוכחתו אל ענינים, מקרים ודברים אשר לא נוכל כעת לדעתם אל נכון, אבל היו ידועים אז לשומעיו, כמו למשל הבטוים: יום מלכנו (ז', 5), גלעד קרית פועלי און (ו', 8) אם גלעד און אך שוא היו (י"א, 12), כל רעתם בגלגל (ט', 15), חבר כהנים דרך ירצחו שכמה (ו', 9), כי פח הייתם למצפה ורשת פרושה על תבור (ה', 1). הדברים האלה מרמזים כי מצב הממשלה היה ברע מאד, הדברים היו יגעים, יסודי הצדק והיושר נהרסו והעם התקרב בצעדי ענק אל הריסותו ואל מפלתו הנוראה.

הדבר היותר קשה להולמו בספר הושע הוא הצווי לקחת לו אשת זנונים (א', 2) ולאהוב אשה מנאפת (ג' 1), כי אם גם נחשוב זאת למשל, כאשר ידמו רבים מחכמי ישראל, הלא אין הנמשל דומה למשל, כי כנסת ישראל בעת כרת ה' עמה ברית היתה היפה ונקייה מכל פשע, כאשר אמר הנביא ירמיהו: זכרתי לך חסד נעוריך, אהבת כלולותיך, ...

אחרי במדבר בארץ לא זרועה (ירמיה ב׳, 2). גם הושע בעצמו יאמר: כענבים במדבר מצאתי ישראל כבכורה בתאנה בראשיתה ראיתי אבותיכם וגו׳ (הושע ט׳, 10), ואיך יצוה אותו ה׳ לקחת לו אשת זנונים ואחר כן גם אשה מנאפת, ולאמר כאהבת ה׳ את בני ישראל והמה פונים אל אלהים אחרים? בעלי התלמוד הבינו הדברים כפשוטם והולכים ומבארים השם גומר בת דבלים גם כן על מושגים אחרים כאשר מורים שמות הבנים יזרעאל ולא עמי, ושם הבת לא רוחמה (בפסחים פ״ג:), אבל רבים מחכמי ישראל אינם מסכימים עמהם בזה (עיין במו״נ ח״ב פ׳ מ״ו). לפי דעת חז״ל היה הושע הגדול במעלה מיתר הנביאים ישעיה עמוס ומיכה שהתנבאו בפרק אחד (פסחים פ״ז.)

בספר שלשלת הקבלה מביא הגדה שקבל מזקני הדור שהושע מת בבבל וצוה לפני מותו שיקברוהו בארץ ישראל, ולפי שהדרך היה ארוך ומסיבן צוה שישימוהו בארון תיכף אחר מותו ויקשרו הארון על הגמל ויניחוהו שילך לו מאליו ובמקום שינוח הגמל שם תהיה קבורתו. וכן עשו, והגמל הלך בלא שום נזק ומוקש עד העיר צפת בגליל העליון במקום בית חיים של ישראל, ועפ״י המכתב שהיה בארון הכירוהו היהודים וקברוהו שם בכבוד.

והרוצה לדעת יותר על דבר ספר הושע יעיין בדברי חכמי העמים: עווואלד, הומציג, קייל, ווינשע, נאוויאק, וועלהויזען, באכמאן בפירושיהם לכתבי הקודש.

2) **הושע בן אלה** מלך ישראל. כפי המסופר בכתבי הקודש (מ״ב י״ז, 1) עלה הושע למלוכה בשנה השתים עשרה למלך אחז. אולם חכמי העמים וועללהויזען ושטאדע חשבו ומצאו כי החשבון הזה איננו מדויק. גם הכתובות החדשות שמצאו לא כבר חרות על הלוחות בכתב ולשון אשור מסכימות לדבריהם נגד הכתובים. בכה״ק יסופר כי הושע קשר קשר על פקח בן רמליהו ויכהו וימיתהו וימלך תחתיו (מ״ב ט״ו, 30), ובלוחות של תגלת־פלאסר נמצא כתוב כדברים האלה: „את פקח הכיתי והמלכתי את הושע תחתיו”. בנבואות הושע נמצאו רמזים כי בעת ההיא חלק העם לשתי מפלגות: המפלגה האחת עם פקח בראשה היתה מתנגדת לממלכת אשור ופנתה לעזרה למצרים, והמפלגה השנית עם הושע בן אלה בראשה חשבה לטוב להכנע תחת עול מלכות אשור. אולם מיד אחרי מות המלך העריץ תגלת־פלאסר מלך אשור, הוא הנקרא בפי הנביא הושע „מלך ירב” (הושע י׳, 6), מפני כי היה איש מלחמה ומנצח גדול, חשב הושע בן אלה כי באה העת להשליך מעליו עול מלכות אשור ויחדל מלשלם המס אשר נוטל עליו, אבל שלמנאסר הרביעי הוא הנקרא בספרות האשורים שולמנו־אשרידו, עלה על הושע ויכריחהו לשלם לו המס כמקדם, הושע השלים עמו וישב לו מנחה, אבל בעת ההיא מצא מלך אשור בהושע קשר אשר שלח מלאכים אל סוא (בספרות האשורים הוא נקרא סואֶ) מלך מצרים לבקש עזרה ממנו. לדבר הזה חרה אפו בהושע ויעצרהו בית כלא (מ״ב י״ז, 4). הנסיון המר הוכיחם לדעת כי מצרים הוא משענת קנה רצוץ, כי אף שלטובת ממשלתם היה נחוץ להם כי שומרון אשדוד ועזה יהיו שלמים עמהם ולא יהיו בידי האשורים, בכל זאת התרשלו מבוא לעזרת ישראל בגבוריהם, והערים האלה נהיו לשלל להאשורים באין עוזר ותומך בידיהם.

זמן קצר לפני מפלת שומרון נבא הושע נבואותיו האחרונות: „איך אתנך אפרים, אמגנך ישראל, איך אתנך באדמה אשימך כצבואים, נהפך עלי לבי יחד נכמרו נחומי... צרור עון אפרים צפונה חטאתו... תאשם שמרון כי מרתה באלהיה, בחרב יפולו עולליהם ירוטשו והריותיו יבוקעו” (הושע י״א, 8; י״ג 12; י״ד, 1). שלש שנים היתה העיר שמרון במצור ולא נכנעה למלך אשור בתקוה לעזרת מצרים. מעט לפני מפלת שמרון מת שלמנאסר מלך אשור וימלוך סרגון תחתיו, הוא הנקרא בספרות אשור „סארוקינו”. בלוחות המספרים קורותיו ודברי מלחמותיו כתובים כדברים האלה: צרתי על שומרון ואלכדה. עשרים ושבעה אלף ושתי מאות ותשעים נפש

מיושביה הגליתי מארצם לארץ אחרת, חמשים רכב ברזל תפשתי מקרבם, וכל שללם היה לי לבז.

אחרית המלך האומלל הזה לא נדע מכה"ק. לא נדע אם מת טרם נכבשה שמרון או הלך שבי בידי צר, וגורלו היה כגורל המר של כל השבויים שנפלו בידי עריצי אשור. מתכונות נפשו לא נדע מאומה. יוכל היות כי בעניני הדת והאמונה היה מושל מקשיב לקול הנביא הושע אם לא בכל הדברים לכל הפחות במקצתם, כאשר נוכל להוכיח מדברי הכתוב: ויעש (הושע) הרע בעיני ה' רק לא כמלכי ישראל אשר היו לפניו (מ"ב י"ז 2,) אבל עלינו להיות נזהר מלהאשימו בזה, כי חי בזמן שהעם היה פרוע לשמצה ומחלוקת ומריבות המפלגות עמדו לשטן על דרך התקונים. חז"ל ספרו לנו מעט מהדברים הטובים שעשה המלך הזה, בטל הפרדסאות שהושיב ירבעם בן נבט בדרכים לשמור שלא יעלו ישראל לרגל לירושלים והוא הניח להם לעלות לירושלים. לדעתם היה משבט ראובן ובימיו תמה זכות אבות (שבת,) כי לולא זאת לא היתה גלותם גלות שלמה, כי זכות אבותיהם היתה מסייעתם להשאר בארצם.

4) **הושע בן עזיהו** שם שר אחד שהיה נגיד בימי דוד על שבט אפרים. (דהי"א כ"ז 20).

5) **הושע** שם איש אחד מראשי העם אשר חתמו על האמנה בימי נחמיה וקיימו עליהם באלה ובשבועה ללכת בתורת אלהים אשר נתנה ביד משה עבדו לבלי התחתן בעמי הארצות ולשמור את יום השבת מחללו ואת שנת השמטה לשמוט כל בעל משה ידו אשר ישה ברעהו (נחמיה י'). והוא היה אחד מאנשי כנסת הגדולה (עיין ערך אמנה 1).

1) **הושעיה** אבי איש נכבד אחד ביהודה אחר חורבן ירושלים יזניה, או עזריה (עיין ירמיה מב. 1, מג. 2,).

2) **הושעיה** אחד מנכבדי ישראל בימי נחמיה אשר היה בראש חצי שרי יהודה בעת חנכת חומות ירושלים. (נחמיה י"ב. 32).

הותיר שם אחד מבני הימן חוזה המלך דוד, מן המשוררים בעת עבודת ה' במקדש (דהי"א כ"ה 4.) והוא היה ראש המשמרה העשרים ואחת שמספר אנשיה היה ביחד עם בניו ואחיו שנים עשר משוררים. (שם 28) כלם מלומדי שיר לה'.

היכל ה' כן נקרא בתחלה המקום אשר נבחר לעבודת אלהי ישראל בשילה (ש"א ג. 3,) ואחר כן התיחד השם הזה על המקדש שבנה שלמה (ישעיה ו. 1) וגם על הבית השני (זכריה ו. 12,) ובספרות התלמודית נקרא „בית המקדש", „בית הבחירה", „בית עולמים". בשם האחרון נקרא מפני כי הארון לא זז ממנו כל ימי שבת ישראל על אדמתו לא כמו שאירע לו בגלגל שהיה שם אך כ"ד שנים וגלה לשילה, שם עמד שלש מאות ששים ותשע שנים והובא לנוב, ועמד אך שלש עשרה שנים וגלה לגבעון ושהה שם חמשים שנים. כי כאשר התישב העם על אדמתו איש תחת גפנו ואיש תחת תאנתו הרגישו הנחיצות להחליף המשכן הנודד שנעשה מתחלה בעת שהיה ישראל נודדים ממקום למקום, ב ב י ת ע ו ל מ י ם, או מ ע ו ן תמידי.—דוד היה הראשון אשר חשב מחשבות לבנות בית אבנים לשם ה' והיה זה אחרי אשר הניח לו ה' מכל אויביו מסביב גלה מחשבתו לנתן הנביא ויאמר: ראה נא אנכי יושב בבית ארזים וארון אלהים יושב בתוך היריעה (ש"ב ז. 1-2). אבל נביאי הדור ההוא מנעוהו מהפיק זממו מפני כי דוד היה איש מלחמות ודם רב שפך ולא נאה לבית ה' שמטרתו היא להרבות שלום בעולם, להיות נבנה על ידי איש כזה. (דהי"א כ"ח 3) אם כי לא עלתה בידי דוד לבנות הבית לשם ה' כאשר היה עם לבבו, לא מנע עצמו מהכין לרוב אבני גזית, ברזל ונחשת ועצי ארזים לבד מאה אלפים ככר זהב ואלף אלפים ככר כסף, למען יהי הנקל לשלמה בנו שהיה נער ורך בעלותו על כסא המלוכה לבנות בית ה, שיהיה לשם ולתפארת לכל הארצות (שם כ"ב).

ארבע שנים אחרי מות דוד החל שלמה להוציא מחשבת דוד אביו לפעלת אדם ויחל לבנות הבית בחודש השני הוא חדש זיו שנת

שנת ארבע מאות ושמונים לצאת בני ישראל מארץ מצרים (מ"א ו׳) ונשלמה מלאכת הבנין הנפלא הזה בשנת האחת עשרה למלכות שלמה בחדש השמיני הוא חודש בול א מרחשון.

המקום אשר עליו בנה שלמה את בית המקדש כפי המבואר בדהי"ב (ג׳ ו׳) היה הר המוריה בראש, מקום עמד שם גורן ארונה היבוסי. אולם יען כי ראש ההר לא היה שטח ישר ולא היה די ליסד עליו את בית ה׳ הקיף שלמה את ההר בקיר אבן וימלא את הריוח בעפר ובאבנים ובדרך הזה עשה את ראש ההר למקום מישור וייסד עליו את הבית (יוסיפון מלחמות V-5). את ההר המוריה הקיף שלמה בשלש חומות גבוהות, והיותר נמוכה מהן עלתה בגבהה עד שלש מאות אמה. האבנים אשר מהן עשה שלמה את החומות היו גדולות מאד יוסיפון יספר כי רבות מהן היו בארכן ארבעים אמות.

הפועלים שעסקו בבנין הבית היו מאנשי צור שהיו ידועים לחכמי הרשים יודעים פרק בהלכות הבנין והגזרה. ועבור זה נתן שלמה לחירם מלך צור עשרים אלף כור חטים ועשרים כור שמן כתית מדי שנה בשנה בכל משך זמן המלאכה (מ"א ה׳ 25). יוסיפון יספר כי עוד בימיו היתה שמורה בגנזי המלכים בירושלים ובצור חליפות המכתבים בין שלמה וחירם בדבר בנין הבית.

כפי המבואר במלכים א (ו׳ ז׳) ובדה"א (ג׳ ד׳) היה ארכו של הבית ששים אמות, רחבו עשרים, וקומתו שלשים. אולם יוסיפון יספר כי ששים אמות היתה קומתו. הבית היה נחלק על ידי מחיצה להיכל ולדביר או קדש הקדשים שהיה בצד המערבי של הבית, ובתוך המחיצה היה פתח לבוא אל קודש הקדשים ועל הפתח היתה פרוכת יקרה. לפני ההיכל עמד האולם, ולפני האולם בביאה עמדו שני עמודים עשרים ושלש אמות קומתם האחד נקרא בשם יכין והשני בשם בועז, סביב הבית היו שלשה יציעים כל אחד חמש אמות גבהו והיציעים האלה היו נחלקות לחדרים רבים לכהנים וללוים שעבדו בבית ושמרו את משמרתם שמה, ולתשמיש

דברים רבים אחרים. בעת בנין הבית לא נשמע בו קול מקבות וגרזן וכל כלי ברזל כי הכינו את האבנים במקום מחצבהן ועשו אותן מוכנות לחפץ הדרוש בבית בלא שום תיקון יותר.

חלונות שהיו בבית לא היו למען הביא אל תוכו אור השמש, כי אם אויר זך ונקי, ולהאיר היו בו מנורות ובקדש הקדשים או בדביר לא היה שום חלון. אולי כיון לזה שלמה בדבריו: „ה׳ אמר לשכון בערפל" (מ"א ח׳ 12), קורות הבית פנימה היו מכוסות בעצי ארז ועליהם צפוי זהב עם מקלעות פקועים ופטורי צצים וכרובים. קרקע הבית היה מצופה בצלעות ברושים (שם ו׳ 15) לפתח הדביר היו דלתות מעצי שמן, אולם כפי הנראה היו הדלתות פתוחות תמיד ורק הפרוכת הבדיל בין הקדש ובין קדש הקדשים או הדביר. סביב הבית היה חצר גדול הנקרא במלכים א חצר הפנימית ובדברי הימים ב יכנוהו חצר הכהנים וירמיה יקראוהו חצר העליון. סביב החצר היתה מחיצה משלשה טורים אבני גזית וטור אחד מעצי ארז, וגבהה של המחיצה יאמר יוסיפון היתה שלש אמות. לבד החצר הפנימית היתה עוד חצר לבית הנקרא בדברי הימים (ד׳ 9) „העזרה הגדולה" יחזקאל (י׳ 5) יקראה חצר החצונה, וירמיה (כ"ו 2) יכנה בשם חצר בית ה׳. בהמשך הזמן נעשו איזה שנוים בבית ה׳, בנינים ושערים חדשים נתוספו אליו כן יסופר במ"ב (ט"ו 35) כי יותם בנה שער בית ה׳ העליון, וגם בירמיה (כ"ו 10) נזכר שער ה׳ החדש. בכלל נוכל לאמר כי בית המקדש של שלמה לא הצטיין בגדלו כי אם ביפיו והדרו. נפלא הוא כי בחנוכת הבית לא מצאנו כי השתתפו הכהנים ולא נעשה על ידי הכהן הגדול כי אם על ידי המלך שלמה שהקריב אז קרבנות רבים אם כי היה זר לענין עבודת ה׳ שנתנה אך לכהנים לבדם.

הבית המקדש שבנה שלמה היה מרכז האמונה והדת לכל בני ישראל אך בחיי המלך הזה, אולם מיד אחרי מותו הלק העם ונקרעו ממנו עשרה שבטים ויסדו להם ממלכה לעצמה עם מרכז דתי אחר. וגם במלכות יהודה סר העם פעמים רבות מאחרי ה׳ ולא נתנו כבוד לביתו כי אם עשו להם במות ומזבחות לבעלים

ולעשתרות איש איש כאשר ישר בעיניו, ובבן ירד יאש לאט ממה מטה במדרגות המוסר והרעו לעשות יותר מן הגוים אשר השמיד ה' מפניהם (מ"ב כ"א 9). כבר הזכרנו למעלה כי ההוצאות הדרושות לבנין הקדוש הזה נתנו המלכים דוד ושלמה מכספם. אולם בהמשך הימים כאשר הבית דרש תקונים נדב העם בעצמו הכסף הנדרש להוצאה הזאת, לבד זאת היו בבית המקדש אוצרות כסף וזהב שנקבצו ונאספו מנדבות באי הבית, אבל האוצרות האלו היו פעמים רבות לשלל למלכי גוים אשר לקחו ובזזו כל שמצאה ידם בבית ה'. נבוכדנצר מלך בבל הרע לבית יותר מכל מלכי גוים, ולא לבד ששלל ובזז את כל אוצרות בית ה' ואת כלי הזהב והכסף שמצא במקדש, כי אם גם הצית אש בארמנותיו ועשאהו למעי מפלה, אחרי אשר עמד על תלו ארבע מאות ועשר שנים לפי חשבון חז"ל, ולדעת יוסיפון עמד הבית של שלמה או כאשר נקרא בספרות העברית „הבית הראשון" ארבע מאות ושבעים שנה, וחכמים אחרים חשבו ומצאו כי מיום הבנותו עד חרבנו עברו ארבע מאות ושמונה עשרה שנה.

הבית השני. בשנת ג"א ת"ה נתן כורש מלך פרס הרשיון ליהודים לשוב לארצם ולהתישב בתוכה ולבנות את בית ה' ההרוס. ביחד עם הרשיון הזה צוה להשיב להם כל כלי הקדש של הבית אשר שלל נ"נ מלך בבל, נוסף על זאת נתן להם מאוצר הממלכה עזר ותמיכה לבנין הבית ו שוב הארץ (עזרא א' וב'). בשנה השנית לשבם אל ארצם החלו בבנין הבית. השומרונים חפצו להשתתף עם בני ישראל בבנין הזה, אבל העומדים בראש השבים מהגולה אז הדיחו אותם בשתי ידים, כי השבוב לשונאים מסוכנים לקיום האומה. לדבר הזה חרה אף השומרונים עד למאד וילשינו על היהודים לפני המלך ארתחשסתא הוא סמערדים כי דבר מרד ובליעל יצוק בם, ובגלל זאת יצא צו מלפני המלך להשבית המלאכה, ואך בעלות המלך דריוש (היסטאספוס) על כס ממשלת פרס, בשנה השנית למלכו החלה עוד הפעם מלאכה בנין הבית, ותשלם המלאכה בשנת שש דריגותו היא שנת ג"א ת"ב לב"ע. הנה כי כן עסקו בבנינו ארבע שנים, אולם יוסיפון יספר כי מלאכת בנין הבית נתמשכה שבע שנים ותגמר בשנה התשיעית למלכות דריוש (עיין קדמוניות XI, 7). ולפי זה מלאכת הבניה של כל אחד משני הבתי מקדשות נמשכה שבע שנים, מספר השוב ומקודש בין היהודים מקדם קדמתה.

הבית השני נבנה על אותו המקום שעמד עליו הבית הראשון, ונעשה בהבניתו וכמתכונתו אולם בנוגע ליפיו והדרו, היה הבדל רב בין שני הבתים, ולזאת רבים מהכהנים והלוים וראשי האבות הזקנים אשר ראו את הבית הראשון בכבודו היה הבית השני בעיניהם כאפס וכאין והרימו קול בוכים בעת חנוכתו (עזרא ג' 12, חגי ב' 3). לדעת חז"ל (יומא פא:) היתה עוד סבה אחרת לבכיה, מפני כי חמשה דברים נכבדים היו חסרים בבית השני נגד הבית הראשון, והמה: הארון, אש מן השמים ושכינה, רוח הקדש ואורים ותומים. יוסיפון יספר כי גשר חזק ויפה היה מוליך מהעיר להמקדש ומהמקדש לעיר (קדמוניות xiv.4). המלך הרשע אנטיוכוס עפיפאניוס ביטל עבודת ה' במקדש ותחתיה הנהיג עבודת האלילים (חשמונאים ב' 11, 2, 5), והקדיש את הבית לאליל יופיטער. אבל יהודה המכבי הכרית את האלילים מבית ה' ויגרש את היונים משם וטהר את המקדש מטומאתם ויבנה מצודות ומגדלים חזקים בתוכו וסביביו להגן בעדו מפני אויב ומתנקם בימים יבאו (חשמונאים א. vi. 43-60; vi. 7; xiii. 53. חשמונאים ב. i. 18 x. 3). לזכר התשועה הזאת יחוגו היום היהודים ימי החנוכה בחדש כסלו. אלכסנדר ינאי בנה מחיצת עץ בין חצר הכהנים ובין חצר החיצונה (יוסיפון קדמוניות xviii 5). פומפיוס הביא את בית המקדש במצור ויהרוג רבים מכהני ה' בחצר המקדש, ויעז לבנוס לבית קדש הקדשים אבל לא נגע באוצרות בית ה' ובקדשיו (יוסיפון שם xiv 4) תשע שנים אחרי פומפיוס לקח קראסוס בחזקה את כל אוצרות בית ה' שעלו אז לעשרת מיליון דאלארס. הורדוס הגדול צר גם כן על המקדש ובעזרת חיל רומי הרס והחריב בנינים רבים בי-

הבית השלישי או בנין הורדוס. הורדוס בחפצו למצוא חן בעיני העם והכהנים, כי היה שנוא נפשם, גמר בדעתו לבנות את ההיכל מחדש ולעשות אותו בנין מפואר מאד׳ אבל החכמים והכהנים לא חפצו לקרוא את הבית על שמו והשאירו לו השם „הבית השני„. יאזעפוס (קדמוניות ט״ו 2.11) יספר כי הכהנים לא הרשו להורדוס להרוס את הבנין הישן בנין זרובבל, טרם בוכחו לדעת כי ימלא את הבטחתו לבנותו מחדש. ואך כאשר הכין אלף עגלות להביא אבנים לבנין החדש, ובחר עשרת אלפים פועלים וקנה אלף בגדי כהונה בעד אלף כהנים, ועשה את כל ההכנות הנחוצות לבנין החדש, אך אז נתנו לו את הרשיון להרס את הבנין הישן של זרובבל.

בנין הבית החדש נגמר בשנת השמנה עשרה למלכותו של הורדוס, שהוא לערך תשעים שנה לפני החרבן, הכהנים והלוים השתדלו בכל מאמצי כחם למהר גמר הבנין ובאמת השתדלותם הועילה להם להשלים בנין ההיכל במשך שמנה עשר חדשים, אבל הבנינים אשר סבבו את ההיכל והלשכות והחצרות לא נגמרו עד כלות שמנה שנים מן העת אשר החלו לבנות הבית מחודש. אולם גם אז עוד לא נגמרה מלאכת הבית בשלימות, כי המלכים שמלכו אחרי הורדוס הוסיפו גם כן כפעם בפעם בנינים ולשכות הנחוצים לתשמישי הבית, להזקו ולפארו ולשכלל יפיו׳ לפי עדותם של בעלי הב״ח שהיו קרובים לזמן ההוא נתמשך בנין הבית הנהדר הזה ארבעים וחמש שנים׳ (יוחנן י״א 20)

שטח ההיכל עם כל הבנינים, הלשכות והעזרות השייכים לו היה חצי מיל רומית מרובעת. ההיכל עמד על המקום היותר גבוה של ההר בקרן צפונית מערבית של השטח המרובע והבנינים האחרים אשר סבבוהו עמדו בשפוע ההר ולזאת היה ההיכל נראה לכל יושבי ירושלים.

החצר החצונה היתה ידועה בשם ״הר הבית„. חמשת שערים היו בחומה שהקיפה את הר הבית, שנים בדרום והיו ידועים בשם ״שערי חולדה״ והיו משמשים לכניסה ויציאה ויתר השערים היו שער בכל צד. בשער המזרח היתה חקוקה מימות זרבבל תמונת העיר שושן כי כן צוה מלך פרס להעולים מבבל למען תהיה אימת המלכות עליהם ולא ימרדו בה (מדות פ״א מ״ג ובפירוש הרמב״ם שם) החמשה שערים הנזכרים במשנה היו החשובים ביותר ,אולם היו עוד שערים בחומת הר הבית לבד החמשה שהזכרנו׳ כי יאזעפוס ידבר מארבעה שערים בצד המערבי ובכמה מהם בצד הדרומי׳ בהר הבית היה מקום מיוחד שבו הרשו לחלפנים לעמוד עם שלחנותיהם להחליף מטבעות מדיניות בשקל הקדש, כי הכהנים לא היו מקבלים כספים אחרים זולת שקל הקדש. גם סוחרי צאן ובקר ויונים ושארי הדברים הנחוצים להקרבה היו שם וביחוד בימים שלפני הפסח. עם החלפנים וסוחרי צאן ובקר אלה בא מיסד דת הנוצרית כפעם בפעם בריב וקטטה כי חשב זאת לחלול הקדש נגד חכמי ישראל שחשבו לדבר מצוה.

רצפת העזרה היתה מכוסה באבנים בעלות צבעים וגונים שונים׳ לפנים מהר הבית היתה מחיצת אבנים שהיתה ידועה בשם ״סורג״ עשרה טפחים גבוה ומטרתה היתה להניא את הגוים לבלי קרוב אל המקדש פן יענשו עונש מות מפני כי חשבום לטמאים, לתכלית זאת העמידו בסורג גם כן עמודים גבוהים ועליהם כתובות אזהרות לבני נכר שלא יתקרבו אל המקדש (יאזעפוס מלחמות ד 4.2.). למעלה מהסורג היתה עוד חומה אחרת הנקובה בשם ״חיל״. חומת החיל היתה גבוהה ארבעים אמות מן היסוד החצון, אולם בצדה הפנימי היתה גבוהה אך עשרים וחמש אמות יען בשפוע ההר היתה עומדת. בחומה הזאת היה שער עם מעלות, שבו נכנסים לעזרת נשים. העזרה הזאת היתה מרובעת מאה ושלשים וחמש אמות על מאה ושלשים וחמש אמות׳ וארבע לשכות היו בארבע מקצועותיה, כל אחת בת ארבעים אמות מרובעות (מדות פ״ב מ״ה)׳ למעלה מעזרת נשים היתה עזרת ישראל׳ ובחמש עשרה מעלות היו עולים מעזרת נשים לעזרת ישראל ע״י השערים ודלתותיהם. הדלתות אשר

בתוכם יצאו ונכנסו מעזרת נשים לעזרת ישראל היו שלשים אמות בגבהם וחמש עשרה אמות ברחבם, והדלתות היו מצופות זהב. ביחוד הצטיין ביפיו שער המזרח. הגדר שהיה למחיצה בין עזרת ישראל ובין חצר הפנימית או חצר הכהנים היה מקיף את כל הבית לכל צדדיו. לצפון ולדרום היו אוצרות מלח ועצים, בנגב היה מושב הסנהדרין, ובמזרח היו שתי לשכות שבהן היו גנוזים כל כלי השיר. פתחי הלשכות האלו היו מצד עזרת נשים. בקרן צפונית מערבית היו ארבע לשכות, בהן היו נשמרים כבשי התמיד ובאחת מהן אפו את לחם הפנים (עיין דהי"א ט. 32); בארבע הקרנות של עזרת נשים היו בתי החפשית (האספיטאלער) לחולים שבאו להבחן על ידי הכהנים אם הם מצורעים, גם היה שם רופא (דוקטור) לרפא את הכהנים החולים. במקומות שונים היו שתי קופות של צדקה העשויות כמין שופרות ובגלל זה היו נקראות „שופרות". עזרת נשים היתה נקראת כן לא מפני שהיתה מיוהדה רק לנשים, אך מפני שבהצר הזאת היו גם הנשים יכולות לבא. מעזרת ישראל לחצר הפנימית או לחצר הכהנים היו עולים גם כן בחמש עשרה מעלות. ההיכל עמד לא באמצע הצר הכהנים כי אם בקרן צפונית מערבית (מדות פ"ב. ל).

בקדש הקדשים אשר בבית השני לא היה שום דבר, כי הארון עם שני הלוחות שעמד שם בבית הראשון היה חסר בבית השני (ע"ע ארון). אך אבן אחת היתה באמצעיתו ושתיה היתה נקראת (ע"ע אבן שתיה) שעליה היה מניח הכהן הגדול מחתת הקטרת ביום הכפורים. על פתח ההיכל עמד גפן של זהב גדול מאד (מדות פ"ג מ"ה). הוא היה כמל דמות עם ישראל שנמשל בפי כל הנביאים לגפן. ואולי בגלל הגפן הזה העלילו הגוים על היהודים כי המה מעריצים ומקדשים את אליל היין באכוס (ע' ראזענמיללערס עקסעגעטישעס רעפערטאריום 166 I)

בעת מלחמת היהודים עם הרומאים בא הקץ להבית הקדוש הזה כי שולח אש בארמנותיו ונהרס עד היסוד. האוצרות הרבות שהיו גנוזים בו, ויתר כלי הכסף והזהב היו לשלל להרומאים שהביאו אותם לרומא. על מקום ירושלים בנה הקיסר אדריאנוס מבצר אשר קראו בשם: אעליא קאפיטאלינא ועל מקום המקדש הקים היכל לאליל יופיטער ואסר ליהודים לבא בקרבת מקום המקדש והעובר על זה אחת דתו להמית ועל היהודים העלה מס כבד לכלכל את מקדש יופיטער. בימי קונסטינטון הגדול נכו יהודים אחדים לבנות המקדש מחדש, אבל לא עלתה בידם כי העניש קשה בעבור זאת. בשנת 363 לספה"נ צוה הקיסר יוליאן הנודע באהבתו ליהודים ובשנאתו להנוצרים לבנות מחדש את בית המקדש בירושלים על הוצאותיו. לתכליה זאת הפקיד את השר אליפיוס מאנטוכיא להכין את כל הדברים הנחוצים לבנין הבית הקדוש וצוה לכטרפי סוריא להחזיק בימינו, להתמכו ולסעדו בכל אשר ידרוש וכבר התקבצו פועלים רבים לעבוד עבודת המקדש לסקל האבנים ולסלק ערמות העפר, אבל פתאם בעת המלאכה יצאה אש מהחת הרבות המקדש ותאכל את אשר הכינו לבנין הזה וגם פועלים רבים נשרפו, בין כה מת יוליאן והמלאכה נשבתה. ממקרה כזה יסופר גם כן ביוסיפון (קדמוניות I.7 xvi) כי כאשר נגש הורדוס לשלול שלל ולבוז בז בקברי המלכים דוד ושלמה יצאה אש ותאכל שנים מאנשי חילו. כעת עומד על מקום המקדש בית תפלה לישמעאלים (מאשעע). הבית תפלה נעשה על ידי הכליף אמאר אחרי אשר נצחו הסאראצינים את ירושלים בשנת 636 לכפה"נ. המאשע הזה הוא מן השלשה בתי תפלה היותר מקודשים בין הישמעאלים, שמהם השנים האחרים עומדים אחד במעקקה ואהד במעדינה.

והרוצה לדעת מדבר הזה יותר יעיין ביוסיפון (קדמוניות vx); משניות מדות; דיא בעשרייבונג דעס הערארס טעמפעל אים טראקטאט מדות אונד בייא פלאוויוס יאזעפוס יאהרעסבעריכט דעס ראבבינערסעמינארס פיר דיא ארטהאדאקס יודענטהום בערלין 1876-1877) יד החזקה להרמב"ם הל' בית הבחירה. ומהכמי העמים — הירט — דער טעמפעל סאלאמאס; שטיגליץ, געשיכטע דער בויקונסט; קייל, דעס טעמפעל סאלאמאס פערגוסאן The Temples of the Jews;

א. וואלף, דער טעמפעל פאן יערוזאלעם אונד זיינע מאאסע. ספרי החכמים נאוואק ובעינזינגער.

הילל. הוא הכוכב המזהיר הנודע בשם וועניס, ונקרא **בן שחר** כי יופיע תמיד בבוקר בבוקר. בשם הזה יכנה הנביא ישעיה (י"ד) את מלך בבל, מפני כי הכשדים והבבליים האמינו כי מלכיהם וגבוריהם אחרי מותם יתהפכו לכוכבים מזהירים כזהר הרקיע. המלך העריץ מלך בבל האמין גם כן כי אחר מותו יעלה השמים וישים כסאו ממעל לכוכבי אל, אבל הנביא נבא לו כי תקותו זאת לא תקום ולא תהיה, ולהיפך ירד אל ירכתי בור כפגר מובס, והרפאים שוכני דומה יתפלאו על מפלתו הגדולה לרדת שחת כאחד מהם. ואולי כינה את עצמו מלך בבל בגאותו וגאונו בשם **הילל בן שחר**, והנביא בראותו פעם כוכב נופל משמי מעל (מעטעאר) פעל המחזה הזה על כח דמיונו ותצא המליצה המפוארה הזאת.

1) **הימן.** שם איש אחד הנזכר במ"א (ד', 31) בין ארבעת החכמים הנודעים בגודל חכמתם בימי שלמה, והם איתן האזרחי, הימן, כלכל ודרדע בני מחול. מן הפסוק הזה נראה כי אך איתן היה מתואר בשם אזרחי, והשלשה האחרים: הימן, כלכל ודרדע היו בני מחול. אולם בתהלים פ"ח מתואר הימן גם כן בשם אזרחי, הנה כי כן נוכל לשער כי הימן היה אחי איתן, ואך כלכל ודרדע היו בני מחול. בעל דה"א (ב', 6) חשב כל ארבעת החכמים האלה לבני זרח בן יהודה ולפי זה כלם היו נקראים בשם **אזרחי** כלומר בני זרח.

2) **הימן.** השם הזה נפגוש עוד בין הלוים המשוררים מבני קהת מן השלשה המנצחים בכלי שיר בעת עבודת ה' בימי דוד. בדה"א (ו', 18) יחשב את הימן המשורר לבן יואל בן שמואל בן אלקנה בן ירוחם וכו' בן קהת. מן המקום הזה נראה כי לפי דעת בעל דה"י היה שמואל הנביא מהלוים, ובש"א יתאר אותו בשם אפרתי כלומר מבני אפרים. לפשר הסתירות האלו נוכל לשער כי באמת היה שמואל מהלוים ואך גר בהר אפרים. לפי השערת עוואלד קבלו הלוים את איתן והימן שהיו מבני יהודה לתוך ביתי הספר שלהם ללמדם הכמת השיר והזמרה ולזאת נחשבים לשני השבטים ליהודה וללוי. בעל דהי"א (כ"ה, 4) יחשוב ארבעה עשר בנים להימן ונקובים שם בשמותם. אולם החכמים עוואלד, ועלהויזען ישערו כי השמות: גדלתי רוממתי, עזר, ישבקשה, מלותי, הותיר מחזיאות אינם שמות עצמים פרטים כי אם המה דברי ה' על אדות הימן, כי הגדילו רוממהו ושלח לו עזר בהיותו בצרה, ומלל לו ונתן לו יתרון בחזיונות ונבואות. המשוררים איתן, הימן וידותון נקראים גם כן חוזים ונביאים (עיין דהי"א כ"ה, 5), ומזה נוכל לשער כי בתאר נביא היו מתארים אז גם כן אנשים שהצטיינו בהכמת השיר והזמרה.

הין. שם מדה ממדות הלח. ההין חלק ששי מהמדה הנקראת „בת" ומכיל בקרבו שנים עשר לוג ולפי אשר הגבילו מדתו בעלי התלמוד מכיל בקרבו מדת ששים ושתים ביצים (וע"ע מדות ומשקלות).

הלואה. בכל כתבי הקדש לא נמצא אף רמז קל להלואת כסף לסוחרים עשירים להרחבת המסחור. הלואת כסף או תבואה אשר ידובר ממנה בכה"ק היא אך לעניים לתמוך בידיהם ולהחזיקם שלא יפלו בתהמורות השפלות והדלות, ולזאת אסר החוק לקחת מהם נשך ותרבית. עם ישראל בימים הראשונים לא היה עם המסחור, סחר הארץ היו נתון בידי הצורים שכניהם ועמים אחרים בבתיהם. על פי רוב היו מוכרחים ללוות כסף בשנות רעב ובצורת או לשלם מסים וארנוניות (נחמיה ה'). לבטחון שלום הרוב היו המלוים לוקחים עבוט או משכון מהחפצים שאינם נחוצים מאד להלוה. והחוק דרש מהמלוה להתנהג עם הלוה במדת החסד והרחמים אבל בהמשך הימים ההלו המלוים התקשיה לבם נגד הלוים, ולא הביטו אל מעמדם ומצבם, ואם העוני והמחסור גברו על הלוים ולא היה לאל ידם לשלם את נשים ההלו המלוים לדרוש מהם בחזקה את נשים ולקחו

להם גם את בניהם ובנותיהם של הלוים לעבדים ולשפחות בעד ככף ההלואה. (עיין ש"א ב"ב 2, מ"ב ד. 1; נחמיה ה.) וכזאת רגשות איבה ושנאה מלאו את לבות הלוים והמלוים ה לזה (עיין ירמיה ט"ו 10). אם כי החוק כבר בכנפיו על הלוה והמציא למענו חקי השמטה והיובל בכל זאת לא עשה ממונו של המלוה הפקר ודרש מהלוה להשיב נשיו באשר יוכל, והאיש אשר מרוע לב לא שלם את נשיו היה נקרא רשע (תהלים ל"ז 21).

הללויה המלה הזאת עומדת בראש ובסוף מזמורים רבים בספר תהלים. והיא קול קריאת המנצחים לשרים ולנוגנים בעבודת אלהים להחל הנגינות. ובעבור זאת נשאלה המלה הזאת לציין בה מזמורי תודה ותהלה בימי מועד וחג, ששון ושמחה. כן משתמש בעל ספר טוביה (xiii. 18) בדברו אדות בנין ירושלים ואומר: ובכל חצותיה ירננו „הללויה". וכעת קבלה המלה הזאת זכות אזרח בבתי התפלות הנוצרים ובספרותם. לפי דעות המבקרים החדשים המזמורים עם תבת הללויה בראש או בסוף המה מן המאוחרים. וראיתם לזה הוא שבעלי המזמורים האלו משתמשים בתמונות ותארי השפה שהיו נהוגים בימים המאוחרים, כמו היו"ר הנוספת במלות המגביהי המשפילי, מקימי (קי"ג) והשימוש באות שין תחת המלה אשר: שעומדים בבית ה', שאל יעקב בעזרו (קל"ה קמ"ו), הפסוק: בונה ירושלים ה' נדחי ישראל יכנס (קמ"ו) כל אלה הדברים מוכיחים לדעת כי המזמורים האלו נתחברו בזמנים המאוחרים, אחרי שובם מבבל. אם מלת הללויה נקראת כאחת או בשתי תבות הדעות בתלמוד מחולקות; רב אמר: חזינא תילי דבי רבי דכתב הללו בחד גיבא ויה בחד גיבא (פסחים ק"ז)

המדתא אבי צורר היהודים המן (ע"ע המן).

המן בן המדתא האגגי, הנודע בשנאתו העזה ליהודים בימי אחשורוש מלך פרס ואשתו המלכה אסתר מזרע היהודים; קורות האיש הזה גדולתו ומפלתו הלא המה כתובים על ספר „מגלת אסתר" אשר בבתי הקהלות. התאר האגגי מורה כי היה מזרע המלוכה אשר בעמלק, אשר בהם כל המלכים היו נקראים בשם התאר אגג. השנאה בין שאול המלך משבט בנימין ובין אגג מלך עמלק נחלו להם למורשה בניהם אחריהם עד המן האגגי מצד אחד ומרדכי בעל דבביה מבני קיש איש ימיני מצד השני. לפלא כי השבעים העתיקו מלת האגגי כאלו הוא יוצא מחלצי המוקדונים, לא נדע מאין לקחו זאת? בימים הקדמונים היה מנהג היהודים לתלות תמונת המן הצורר בימי הפורים על צלב עץ עשוי לזה; אולם יען כי הנוצרים השבו זאת לבזיון והרפה לאמונתם, לכן מיחה בהם הקיסר טהעאדאזוס השני וגזר עליהם לבלי עשות זאת.

המולכת, שם אשה בת מכיר ואחות גלעד (דהי"א ז' 18). אולם מבקרים אחדים מטילים ספק בזה והושדים כי הקריאה בפסוק הנזכר אינה נכונה, השבעים מעתיקים מלכה.

המונה כן תקרא בעתיד העיר אשר מלחמת גוג ומגוג תהיה בתוכה ותראה את מפלתו, (יחזקאל ל"ט 16). אולם המלה בפסוק הנזכר „וגם שם עיר המונה וטהרו את הארץ" המה קשי ההבנה, ולכן ישער ה. קארנ ל' כי הקריאה הנכונה היא: „וגמר שם המונה" וביאורו הוא כי במקום הזה יכלה ויאבד עד גמירא המונו של גוג, ואם באמת שגיאה במקום הזה ניכל לשער כי יחזקאל כיון בנבואתו זאת אל העיר בית־שאן הנקראת בלשונות העמים סקיטהאפאליס, על שם הסקיטים אשר שטפו ועברו בה וההריבו אותה עד היסוד במאה השביעית לספירת הנוצרים, ולפי דעת מבקרים אחדים היא מלחמת גוג ומגוג אשר נבא עליה יחזקאל (ועיין בערטהאלד: דאס בוך יחזקאל 193).

המניכא שם תכשיט בארמית, והוא הרביד בעברית שהיו נושאים על הצואר, נזכר בדניאל (ה' 7). התכשיט הזה היה ידוע בין העברים מקדם קדמתה, כאשר עלה יוסף לגדולה נתנו על צוארו רביד הזהב לאות כבוד. (בראשית מ"א 42) מן הפסוק בדניאל שרשמתי למעלה נראה כי גם בין הכשדים היה הרביד

אות כבוד וגדולה. במצרים נשאו הכהנים על ידם רביד זהב ובקצהו היה קשור פסל תמונת האלילה תמים אבל מזה אין ראיה כי היהודים קבלו המנהג הזה מהמצרים כי הלא גם בין השלל שלקחו העברים מהמדינים נפגוש הרביד, וזה הוא האות כי גם העמים שמנהגיהם יותר קרובים אל מנהגי היהודים השתמשו בתכשיט הזה והיה יקר לגברים ולנשים כי שני המינים השתמשו בו (משלי א. ז; יחזקאל ט"ז. 11).

הֵנַע שם עיר בארם נהרים. מקומה בדיוק כעת לא נודע (עיין מ"ב י"ח 34). ויש משערים כי הוא שם אליל וגם בין הערביים נקרא כוכב אחד בשם אל־הנע, ולפי זה גם השם עוה הנזכר שם יוכל היות כי הוא שם אליל כי בין הערביים ישנו גם כן כוכב בשם אל־ עוה.

הר אפרים, בשם הזה יכונה רכס הרים בטבור ארץ כנען בחלקו של שבט אפרים על גבול נחלת בנימין. בימי יהושע היה כל שטח ההרים האלה מכוסה ביער גדול (עיין יהושע י"ז. 18). אולם בימינו המקום הזה חלק הוא.

הר הבית עיין ערך היכל.

הר יהודה, או הרי יהודה נקרא בכתבי הקודש חלק מרכס הרים המשתרע בחלקו של שבט יהודה בצפון, בין ירושלים לחברון, והחלק הדרומי שבו נודע בשם מדבר יהודה. בחלק הזה נמצא המדבר הנזכר בדהי"ב (כ. 20) בשם מדבר תקוע, ששם היתה המלחמה הנודעה בין יהושפט ובין בני עמון ומואב, ומאחורי המדבר הזה נמצאו. מדבר עין גדי, מדבר מעון ומדבר זיף הנודעים בקורות רדיפות שאול את דוד (ש"א כ"ד. 2; כ"ג. 24; 4). גם העיר כרמל (ע"ע), הנזכרת ביהושע (טו. 55) בין הערים מעון וזיף, והנודעת בספור נבל בעל אביגיל (ש"א. כ"ה) היתה בסביבה הזה. כפי הנראה ההרים האלה או מדבר יהודה היו נודעים טרם כבשו בני ישראל את הארץ בשם הר האמרי (עיין דברים א 7 19 20, 43, 44). גובה הרכס הפונה מזרחה מתמעט והולך עד חוף ים המלח. קץ הדרומי שבו הוא ההר הנודע בשם חרמה, במקום הזה חפצו בני ישראל לעלות מקדש לכבוש את ארץ כנען, אבל לא עלתה בידם כי האמורי הכום עד חרמה. ההרים האלה המה היותר גבוהים בין הרי יהודה, ולזאת התנגד משה רבנו לחפצם להחל המלחמה במקום הזה שאיננו מסוגל לכך, אבל העם לא שמע לקולו והוכה אחור. חוקרי הארץ החדשים מחליטים כי החלק הדרומי של הרי יהודה הנודע בשם מדבר יהודה, ואשר היה נחשב למקום שמם הוא באמת מקום מרעה טוב ודשן מאוד ולזאת נמצא בכתבי הקודש כי בעלי מקנה וצאן שלחו עדריהם למדבר הזה כי מצאו בו נאות דשא למכביר לרעות עליהן צאנם ובקרם. (ועיין Robinson's Researches II 590).

הר הכרמל, הוא רכס הרים המשתרע צפונית מערבית מעמק יזרעאל באורך שש פרסה (לא בקו ישר) ומתעלה בגבהו עד 1500 רגל על פני שטח מי הים. לרגלי ההר נגבה שוטף והולך הנחל קישון הנודע במלחמת דבורה עם סיסרא. החלק הצפוני שבו גבוה יותר, וגם מתקרב יותר אל מי הים מהחלק הדרומי, ולזאת יראה האיש העומד על ראש ההר כאלו הוא עומד בתוך הים, אולם לצד דרום מתרחק הרכס מן הים והמרחק שבין ההר ובין הים הוא מישור דשן ושמן מאד, נותן יבול למכביר. כל הנוסעים מהללים ומשבחים מאוד את הר הכרמל ואומרים כי לא להנם נקרא המקום בשם כרמל שפתרונו: ארץ כרמים גנות ופרדסים כי הוא באמת מקום נחמד למראה טוב לכל מיני פירות, צמחים ופרחי חמד, הגדלים שמה מידי הטבע בלי כל עזר והשתדלות מצד האדם. קסם נעים שפוך על כל פני המקום הזה. גם השמים בהירים ומאירים במקום הזה ומעיגים עין המביט בכודה גדושה מאד. „ילאה כל עט לתאר את היופי. ההדר והחן הנשפכים על ההר הזה רב יותר מכל המקומות בארץ הזאת" יאמר הנוסע קארגע. לא לחנם נתפעו

נביאנו ומשוררינו מהדר הכרמל והשרון (עיין ישעיה ל"ה. ב. שיר השירים ז. ט ובמקומות רבים בכה"ק), ואם נמצא לפעמים כי סופרים אחרים לא הביעו תהלות להכרמל הוא מפני כי בקרו אותו לא בימי האביב כי אם בסוף ימי הקיץ. יותר מאלף מערות נמצאות בהר הכרמל. המערות האלה הנה צרות מאוד במקום כניסתן, אין שני אנשים יכולים לבוא בהן בבת אחת וגם הנה עקומות מאוד, ובקל להסתר בהן מעין רואים, כי מיד בוא האיש בהן יעלם ולא יראה להעומדים בחוץ. ורבים מתחבאים שמה מחמת רודפיהם ולזאת יאמר הנביא עמוס: ואם יחבאו בראש הכרמל משם אחפש ולקחתים (עמוס ט. ד.). המערות האלה היו בימים הקדמונים מקום משכן נביאים רבים ואנשים אחרים יראי אלהים (עיין מ"א. יח. מ"ב. ב. 25 ; ד. 25) ואולי החביא עובדיה במערות האלה את נביאי ה' חמשים חמשים איש במערה (מ"א י"ח 4. 13) יושבי המקום ההוא מראים כעת על מערה אחת ואומרים שקבלה בידם שהיא המערה של אליהו הנביא המערה הזאת מקודשת מאוד בעיני המחמדנים. בראש ההר נמצא בית מקלט לנזירים הכרמליים (קארמעליטען). ההר הזה כפי הנראה היה קדוש בעיני כל העם. כי כאליהו כנביאי הבעל כלם בחרו להם את המקום הזה לבנות עליו מזבחות להקריב עליהם עולות ולראות אותות ומופתים להודע על ידיהם אמת ואמונה. גם לפני המאורע הזה היה שם מזבח לאלהי ישראל, כאשר יורו הדברים בספור אליהו: וירפא את מזבח ה' ההרוס (מ"א י"ח. 30) גם אחרי כן היה הר הכרמל נחשב לקדוש גם בעיני הגוים. הפילוסוף היוני פיטגרוס בא אל ההר הזה לשמע הוד קדושתו; הקיסר הרומי וועספאסיאן בא אל הכרמל לשמוע עצת אלהים השוכן בהר הזה בלי תמונה ובלי מקדש. ההר הטוב הזה נפל בימי יהושע לשבט אשר לנחלה ולפני זה היה חלק ממשלת מלך יקנעם שזה אחד מן השלשים ואחד מלכים שכבש יהושע (עיין יהושע י"ב. 22 ; י"ט. 26). ועין יותר מזה בספרי חכמי העמים: Conder, Robinson, Sectzon.

הר יערים עיין ערך כסלון.

הר המוריה, הוא אחד ההרים אשר עליו נבנה הבית המקדש שבנה שלמה (דהי"ב ג. 1). ההר הזה הוא בקרן צפונית מזרחית של הר ציון. ובא אך מעט בשם מיוחד הזה כי על פי רוב הוא נכלל בשם הר ציון. ארץ המוריה הנזכרת בספור עקדת יצחק (בראשית כ"ב. 2) מתארת המקום סביב ההר הזה. לפי הקבלה שהיתה בידי היהודים עמד מזבח העולה על מקום המזבח שעשה אברהם לעקוד עליו את יצחק בנו. קשה לנו כעת לדעת סבת השם מוריה להר הזה. הפשיטא תתרגם "ארץ המוריה" במלות ארע דאמוריא, כלומר: ארץ האמורי. במדרש ב' רבות (פ' נ"ה) נמצאים טעמים רבים לשם הזה: ר"ח רבה ור' ינאי, חד אמר מקום שהוראה יצאה לעולם וחד אמר מקום שיראה יצאה לעולם ריב"ל אומר שמשם הקב"ה מורה (הצים) לרשעים ומורידן לגיהנם אבל כלם אינם יוצאים מכלל דרשות. השומרונים מאמינים כי אברהם הלך לעקוד את יצחק בנו על הר גריזים. וחכמים אחרים מחכמי העמים בזמננו מודים לדבריהם מפני כי לפי המסופר בתורה שאברהם ראה את המקום מרחוק אך ביום השלישי. יותר נראה כי ההר הנבחר לעקדה היה גריזים ולא מוריה, כי ירושלים היתה קרובה יותר לאברהם בעת ההיא ולא היה נצרך ללכת אליה שלשת ימים. אבל כותב התורה שהיה לכל הדעות קודם השומרונים מספר כי ההר הנבחר לעקדה היה הר בית ה', כי כן נאמר שם ויקרא אברהם מקום ההוא ה' יראה. אשר יאמר היום בהר ה' יראה (בראשית כ"ב. 14).

הר גלעד. כן נקרא רכס הרים המחובר להרי לבנון על ידי הר חרמון, הרכס הרים הזה יוצא מחרמון והולך ומשתרע נגבה עד נחלי ארנן ויבק. מהנאמר בספר שופטים (ז. 3) מוכח כי לפי דעת

כותב הספר הר הגלעד היה בעמק יזרעאל, כי לפני זה נאמר: וכל מדין ועמלק ובני קדם נאספו יחדו ויעברו ויחנו בעמק יזרעאל, ואחרי כן כתיב; מי ירא וחרד ישוב ויצפר מהר הגלעד. והדבר הזה הוא נגד המציאות. ולזאת ישערו החכמים לע־קלערק ומיכעלים כי טעות המעתיק במקום הזה. אבל לדעתנו אין צורך לשבש הספרים כי המכוון בפסוק השני כי הרשות נתונה לכל איש אשר לא יחפוץ לרדוף אחרי המדינים הלאה מיראה פן תעז ידם עליו בגבולם יוכל לרדוף אחריהם עד הר הגלעד ומשם יוכל לשוב לביתו.

הר געש עיין ערך געש.

הר גרזים ע״ע גרזים.

הר הבעלה ע״ע בעלה 2.

הר הזתים, שם רכס הרים למזרח ירושלים, מעבר לעמק יהושפט המבדיל בינו ובין ירושלים, והוא הנקרא כעת בפי הערביים יושבי הארץ בשם גבל־עט־טור. בשם הר הזתים יכנהו אך הנביא זכריה (י״ד 4), אולם בש״ב (ט״ו 30) נקרא מעלה הזתים, בנחמיה (ח. 15) יכונה בשם „ההר״ סתם. במ״א (י״א. 7) נזכר בשם „ההר אשר על פני ירושלים״, יחזקאל יכנהו „ההר אשר מקדם לעיר״ ובמ״ב (כ״ג. 13) נקרא בשם „הר המשחית״. ובמשנה יקרא בשם הר המשחה, על שם זיתי השמן הגדלים בהר הזה למרבה. מלבד עצי הזיתים הרבים הגדלים בו ימצאו שמה גם עץ פרי אחרים כמו תאנים, תמרים, רמונים וגם תפוחי־זהב (פאמעראנצען) *). ההר הזה הוא גבוה כפלים בגובה הר ציון. בימי בית שני היה בעמק שבין ההר הזה ובין נחל קדרון גן זיתים מפואר מאד הנקרא בשם גת־שמנא, כי שם היה גת אשר דרכו בו זיתים, גם היה שם בימים ההם כפר קטן הנקרא בשם „בית פגי״ ונזכר בתלמוד (מנחות צ״ה:).

הר הרמון עיין ערך חרמון.

הר החלק שם הר נזכר ביהושע (י״א. 17). כפי הנראה נקרא שמו „החלק״ מפני שלא היו בו אילנות, וכן פירש רש״י „טורא שעיע״ והוא היפך הר שעיר הנזכר שם (ט״ו. 10) אשר תכונתו היתה בגבול הצפוני למטה יהודה, מפני שהיו גדלים שם קנים קטנים והוא היה מסוכך בהם כאיש שעיר בשערותיו. אולם יונתן יתרגם „טורא פליגא״, כלומר ההר הנחלק לשתים (א״ק).

הר הרם עיין ערך חום.

הר נבו עיין ערך נבו.

הר סיני עיין ערך סיני.

הר עברים ע״ע עברים.

הר עיבל ע״ע עיבל.

הר העמלקי שם הר בנחלת מטה אפרים כזכר בשופטים (י״ב. 5) והוא היה על הגבול בין אפרים ועמלק ששכן בקרן מערבית דרומית לארץ פלשתים בין אדום ומצרים (עיין שמות י״; 8—16) ולמזרח ים האדום והר שעיר (עיין במדבר כ״ד. 20).

הר העמק שם הר בנחלת מטה ראובן בעבר הירדן (יהושע י״ג. 19) ועיין ערך עמק).

הר פרצים, שם הר בעמק רפאים דרומית מערבית לירושלים (ישעיה כ״ח 21). במקום הזה הכה דוד את הפלשתים שוק על ירך ונצחם (ש״ב ה. 20) מקומו בדיוק כעת לא נדע (וע״ע בעל פרצים)

הר צבי קדש בשם הזה יכנה דניאל (י״א 45) את ההר אשר בנה עליו שלמה את בית המקדש, וזה להוב חמדתו, כאשר יכנה יחזקאל את ארץ ישראל בשם צבי (יחזקאל כ. 6—15).

הר צלמון הוא שם הר בשכונת העיר שכם, ידוע במלחמת אבימלך עם בעלי שכם (שופטים ט. 48). אל ההר הזה כיון המשורר (תהלים ס״ח. 15), ויבחר בו מכל ההרים האחרים לפי שהיה נודע

---

*) השם פאמעראנצען הוא נגזר מן השמות Poma (תפוחי) aurantia (זהב) בלשון רומי, ויתכן שבאליהם כיון הפסוק במשלי (כ״ה. 11) תפוחי זהב במשכיות כסף.

כימיו להר שלג. ויתכן שבסביבות ההר הזה עמדה העיר צלמון הנזכרת במשנה (כלאים פ"ד מ"ט) אמר ר' יהודה מעשה בצלמון באחד שנטע כרמו ט"ז על ט"ז אמה וכו'

הר ציון, עיין ערך ירושלים.

הַר צְמָרַיִם, שם הר אחד בהר אפרים. ההר היה נודע על ידי הדברים הכבושים שדבר עליו אביה בן רחבעם אל ירבעם ואל ישראל על אשר נפלגו לממלכה מיוחדה ובזה החריבו את עם ישראל (עיין דה"ב י"ג, 4).

הר הקדם, יכונו בה"ק ההרים אשר בארץ ארם, כמו שנאמר: מן ארם ינחני בלק מלך מואב ... מהררי קדם. מפני כי ארץ ארם היתה במזרחה של ארץ ישראל. וצד המזרח יכונה בפי העברים בשם קדם, כי מנהג אנשי המזרח לתאר את ארבע קצות הארץ כשהם משימים פניהם כלפי המזרח ואז תהיה להם פאת מזרח—קדם מערב—אחור, דרום—ימין וצפון—שמאל.

הר קדש, נקרא בפי הנביאים הר ציון, ונקרא גם כן הר בית ה' (ישעיה ב', 2), ועיין ערך ציון. ואין זה הר האלהים הנזכר בשמות (ג' 1) כי הוא אחד עם חורב וסיני.

הר קדש אלהי, תכונה העיר ירושלים בפי דניאל (6, 20).

הערביים יקראו על פי רוב את העיר ירושלים לא בשמה העצמי, כי אם יתארוה בתוארים נכבדים אשר יורו על רוממותה וקדושתה, יקראוה: בית אל מקדש, אל קדש, קדש מבורך, גם נביאים ומשוררים עשו כן, בתהלים תכונה: עיר אלהים (תהלים מ"ו, 5). בנחמיה (י"א, 18) תקרא עיר הקדש. יחזקאל ינבא כי בעתיד יהיה שם העיר ירושלים ה' שמה (יחזקאל מ"ח, 35).

1) **הר שעיר**, הוא כנוי לארץ אדום מפני כי היא מלאה הרים וגבעות, ועיין ערך שעיר.

2) הר שעיר, בשם הזה יכונה גם כן הר בגבול הצפוני לנחלת מטה יהודה (יהושע ט"ו, 10) ועיין ערך החלק כי שם מבואר מדוע נקרא ההר הזה בשם שעיר.

הר שרפה, יכנה הנביא ירמיה את ממלכת בבל לעת מפלתה. כי תתהפך אז להר לוהט ומקיא אש מבטנו ומכלה ומשחית את כל אשר בסביבותיו (עיין ירמיה נ"א, 25)

1) **הר ההר**, בפי הערביים נקרא JEBEL HAROUN (הר אהרן), כי שם מת אהרן הכהן ונקבר. תכונתו על גבול ארץ אדום (במדבר כ', 23) בקרבת העיר פעטרא או סלע. גם יוסיפון יספר כי ההר אשר מת עליו אהרן הוא בקרבת העיר פעטרא (קדמוניות 4, 4, 7) הערביים עד היום מקדישים את ההר הזה ומציינים מקום קבורת אהרן עליו כי העמידו שמה מאשע קטנה (בית תפלה לישמעאלים) ; ולם החוקרים החדשים מה מן העמים מטילים ספק בהגדת הערביים בנוגע לקבורת אהרן על ההר אשר המה מאמינים כי הוא זה, ואחרים מחליטים כי הוא שקר גמור (עיין בוהל, געשיכטע דער אדומיטער 11 ; טרומבול, קדש ברנע 123)

2) הר ההר, יכונה עוד הר בגבול הצפוני של ארץ ישראל, כמו שנאמר: וזה יהיה לכם גבול צפון, מן הים הגדול תתאו לכם הר ההר, מהר ההר תתאו לבוא חמת (במדבר ל"ד 7, 8). לפי דעת החוקרים החדשים יכונה בשם הר ההר במקום הזה ההר חרמון הנודע העולה בגבהו עד עשרת אלפים רגל למעלה משטח הים, אבל החכמים ני בוער, פארטער ובוהל אינם מסכימים לזה.

הרא, נזכר בדהי א (ה, 27) בין המקומות אשר הושיב שם מלך אשור את גולי עשרת השבטים. ובספר מלכים נזכר תחת השם הזה ערי יהודה (מ"ב י"ז, 6). אולם על פי העתקת השבעים תהיה הקריאה במלכים הרי מדי. החכם באבארט ישער כי הרא הוא אריא. השם אשר בו יכנו חבל ארץ בפרס; אבל ההשערה

הזאת איננה נכונה, כי מלכי אשור מעולם לא הכניעו תחתם את ארץ פרס, ולא באה תחת ממשלתם.

הַרְאֵל, בשם הזה יכנה הנביא יחזקאל את יסוד המזבח של בית המקדש העתיד להבנות באחרית הימים (יחזקאל מ"ג 15) והיא מלה מורכבת מן הר־אל. אולם שטח המזבח מלמעלה מקום ישרפו הקרבנות נקרא בפסוק הנזכר א ר י א ל, מלה מורכבת מן ארי־אל, מלשון נאום ה' אשר אור לו בציון ותנור לו בירושלים (ישעיה ל"א, 9).

הֲרוֹרִי, בתאר הזה יכונו שני גבורי דוד. 1) שמה ההררי (שמואל ב' כ"ג, 33), ובדהי"א י"א, 27 הרורי). 2) אחיאם בן שרר האררי—ההררי. לפי דעת געזעניוס נקראו בכנוי הזה מפני כי היו מיושבי ההרים. אבל יותר נכון לפרש כי הוא שם מקום. אם כי לא מצינו בכה"ק מקום בשם הזה. מן פסוק י"א (שם) נוכל לשער כי המקום הזה היה על גבול ארץ פלשתים בשפלה. להשבעים היתה הנוסחא בש"ב שמה הארכי.

הוֹרָם מלך גזר, הוא בא לעזור ליושבי עיר לכיש כאשר צר עליה יהושע, אבל הוכה מידי פני ישראל ונפל חלל במלחמה (יהושע י', 33).

הָרֻם, שם איש אחד מבני שבט יהודה (דהי"א ד', 8).

הרמון, הוא אחד עם א ר מ ו ן, ופתרונו היכל גדול או בית המלך (עמוס ד', 3). בית המלך או הארמון היה לא רק מקום משכן המלך, כי אם גם בית המשפט הגבוה וגם בית הסהר (עיין ירמיהו ל"ב, 2). הארמון הראשון של מלכי יהודה וישראל בנה שלמה. שלש עשרה שנת התמשך בנינו (מ"א ז'). גם במצרים היה הארמון לא רק משכן המלך כי אם גם מושב השרים. בית המשפט הגבוה ובית המהפכת. ולפי זה היה הארמון קבוצת בנינים שונים וכלכל בתוכו עיר שלמה. בבבל בנו הארמונות על מקומות גבוהים והיו קבוצת מגדלים גבוהים וחזקים ובנינים נפלאים, עוד היום נשאר בארץ אשור ארמון המלך סרגון השני עם כל בניניו היכליו עם ציורים נפלאים (עיין מאספערא קורות מצרים ואשור XI), יונתן תרגם הפסוק והשלכתנה ההרמונה (עמוס ד', 3) ויגלון יתהון לחראה מן טורי הרמיני (הרי ארמניעו) והוא נגד פשוטו של מקרא.

1) **הָרָן**, בן תרח אחיו הקטן של אברהם. הוא היה אבי לוט ואבי מלכה ויסכה. בכה"ק יסופר עליו כי מת בחיי אביו תרח (בראשית י"א, 27). מזה נראה כי בימים ההם היה מקרה זר כי ימות בן בחיי אביו, לא כאשר הוא הדבר בימינו שמעשים בכל יום הוא.

2) **הרן**, שם אחד מראשי האבות של שבט הלוי ממשפחת הגרשוני כאשר חלקם דוד למחלקות (דהי"א כ"ג, 9).

הֶרֶס, בשם הזה יכנה הנביא ישעיהו אחת מחמשת הערים בארץ מצרים אשר ידברו בעתיד שפת כנען או השפה העברית (ישעי' י"ט, 18). לפי דעת יונתן ובעלי המסורה כונת הפסוק הוא כי העיר הנודעה און או עיר השמש (עיר החרס) הנודעת בספרות היונית בשם HELIO-POLIS) תהרס ותחרב. וכן תרגם רב יוסף ק תא דבית שמש דעתידא למיחרב (מנחות ק"י), מפני כי בעיר ההיא היו עובדים לשמש או לאליל השמש הנקרא בפי המצרים „ר", כאשר ינבא גם הנביא ירמיהו כי נבוכדנצר ישבר את מצבות בית שמש אשר בארץ מצרים ואת בתי אלהי מצרים ישרוף באש (ירמיהו מ"ג 13). או כי העיר און תהרס ותחרב בעצבה את היכל השמש עם כל האלילים ולא ישתחוו עוד להם כי אם ישתחוו לה' אלהי הצבאות כאשר תעידנה בפסוק הנזכר המלות: „ונשבעות לה' צבאות". אולם מלשון התלמוד (שם) מוכח כי הנוסחא היתה לפניהם „עיר החרס", כי אמרו שם: ובמאי דעיר החרס. לישנא דשמשא היא, דכתיב האומר לחרס ולא יזרח (איוב 9), וכן נמצאה באמת הנוסחא הזאת בששה עשר כתבי יד. אבל החוקרים מחכמי העמים ימאנו בזה הנוסחא והפירוש, כי מלשון הנביא עיר ההרס

אמר לאחת משמונה כי בעתיד תקרא בשם הזה. השבעים תרגמו עיר הצדק ויאמר לאחת, והכוונה בזה כי אחת מהערים האלה תהיה קדושה כעיר ירושלים שנאמר בה צדק ילין בה (ישעיה א׳). נשען על הנבואה הזאת בקש הכהן הגדול חוניו השלישי, אשר גרשהו המלך הרשע אנטיוכוס עפיפאנוס מהסתפח במקדש ה׳, ממלך מצרים כתלמיאבעאוס (תלמי) פילאמעטער להרשות לו לבנות מקדש ומזבח בסביבות העיר און, לעבוד בו את ה׳ אלהי ישראל ולהקריב אליו קרבנות כאשר יעשו היהודים בירושלים, ובקשתו נתנה לו (יאזעפוס, קדמוניות 3, 3, 1. וויללמאנן מקיים שתי הנוסחאות. לדעתו היהודים המכנים קראו עיר החרס ואנשי ירושלים שרוחם לא היתה נוחה ממקדש חוניו וחשבוהו לעבודה זרה קראו עיר ההרס בז״.

הָשֻׁב, שם איש אשר בניו התחשבו לראשי הגבורים אשר לדוד (דה״א י״א 34). אולם בש״ב (כ״ג, 32) נכתב שמו ישן.

הֶתָךְ, שם אחד מסריסי המלך אחשורוש בעל אסתר, שנצטוה מאת המלך לשרת את אסתר המלכה. על ידו נודעה לאסתר ממרדכי מחשבת המן האגגי אשר חשב לאבד את כל היהודים בכל מדינות המלך אחשורוש, ועשתה כל אשר היה ביכלתה להפר עצתו ולקלקל את מחשבתו (אסתר ד׳, 5. 6, 9, 10). חז״ל במגילה (ט״ו) אומרים כי התך זה דניאל ולמה נקרא שמו התך שחתכוהו מגדולתו. או מפני שכל דברי מלכות נחתכים על פיו.

ו

אות ו׳ היא הששית בסדר האלף בית ולכן השתמשו בה לסמן המספר 6, ובשתי נקודות למעלה 6000, כאשר תשתמש בראש המלה לחבר נקודתה בשוא ואם תבוא ו החבור לפני אותיות ב ו מ פ, או לפני אות שואית או את יה נקודתה בשורק, ואם היא מקשרת את הפעלים עם הענין שלפניהם תהפך לפעמים את העתיד לעבר ואת העבר לעתיד.

וַיְזָתָא, שם אחד מעשרת בני המן שנתלו על העץ בימי מרדכי ואסתר (אסתר 6). ביאור השם הזה לפי חוקרי הלשון הוא בשפת פרס נתון מהטוב, כלומר מתנה מהאל הטוב, והוא כמו השם מתניה. או נתנאל בעברית.

וַנְיָה, שם אחד מבני ישראל אשר לקחו להם נשים נכריות בבבל. ונגרשם זכרם בספר עזרא (י׳, 36).

וָפְסִי, אבי המרגל נחבי שנשלח בימי משה לרגל את ארץ כנען משבט נפתלי (במדבר י״ג, 14).

וַשְׁנִי, כן נקרא בדהי״א (ו, 13) בכור שמואל הנביא „ובני שמואל הבכור ושני ואביה״, אולם בש״א (ח 2) כתוב: ויהי שם בנו הבכור יואל ומשנהו אביה. הנה כי כן נוכל לשער כי טעות המעתיק היא בדה״י. וצריך להיות כך: ובני שמואל יואל הבכור והשני אביה.

וַשְׁתִּי, שם אשת המלך אחשורוש, ביאור השם הזה בלשון פרס הוא—טובה מאד. ויש משערים כי נקראת בשם הזה כי הוא שם אלילה ועסמי בשפת עילם. לפי מנהג הפרסיים לא יוכלו האנשים לסעוד ביחד עם הנשים, והמלך אחשורוש צוה עליה לבוא אל בית המשתה לשבת ביחד עם האנשים נגד המנהג והחוק, אך היא מרתה את פיו

לא באה. ובגלל זאת נגזר דינה לשלחה ולגרשה מביתו (אסתר א׳, 17, 22). הז״ל על פי הכלל שהיה בידם: אין יסורים בלא עון, אמרו כי נעשה בעבור שהתנהגה באכזריות עם בנות ישראל והכריחה אותן לעשות מלאכה ביום השבת, לזאת פרוזה בה צרעת והיתה בושה לבוא אל משתה המלך והשרים (מגילה י״ב).

ז.

ז. היא האות השביעית באלף־בית העברית ולכן יסמנו בה המספר שבעה (7) ובשתי נקודות כלמעלה תורה על מספר 7000

זאב, שם חית טרף ידועה. בתנ״ך נזכר הזאב פעמים רבות אך בתור משל לאנשים רעים חרשי משחית, אבל לא יסופר ממנו שום מעשה כאשר יסופר מהארי, הדוב או הכלב (עיין שופטים י״ד, ש״א. י״ז, מ״ב ב׳; מ״א כ׳ב). קשה לאמר כי לא אירע שום מעשה עם הזאב בימים ההם, יען כי מספר הזאבים בארץ כנען היה אז רב יותר מאשר בימינו. טבע הזאב לא נשתנה בימינו מאשר היה אז, כאז כן עתה יצא לטרף אך בחשכת חלילה, ולזאת נקרא בפי הנביא ירמיהו זאב ערבות (ה׳, 6) מפני כי יצא לבקש טרף אך בערב. גם חבקוק (א׳, 8) תאר את הזאב בשם זאב ערב. צפניה (ג׳, 3) ידמה את השופטים הרשעים לזאבי ערב. הזאב כשהוא יחידי הוא ירא מאד מאנשים ולא יהין לנפול על טרפו בפומבי כי אם יתגנב אל העדר ויעשה בחשאי מעשה הרצח. הוא ידמה כי פח תמיד פרוש לרגליו ולכן יירא מאד אם יראה חבל על הארץ או קשור לעמוד או לעץ, וכאשר יפול בפח או ידמה כי נפל בפח, מיד תאבד לו כל תקוה להנצל ולא ינסה לעמוד נגד רודפו כאילו אפסו כחותיו. אולם כשיתאחדו הזאבים לעדר אז המה החיות היותר מסוכנות בתבל, המה לא יפחדו מהתנפל על כל בהמה וחיה וגם על האדם, גם אם יהרגו אחדים מהם לא ישימו לבם לזה כי אם בחמה עזה יתנפלו על בעלי מלחמתם רב יתר מאשר בתחלה. גם הדוב חסר אונים הוא לעמוד נגד מחנת זאבים. מן הדברים היותר נפלאים שיהיו באחרית הימים כאשר תמלא הארץ דעת יתאר הנביא כי זאב וטלה ירעו כאחד (ישעיה ס״ה). הנוסעים יספרו כי ראו גם היום זאבים בני תרבות, מתפרנסים בלחם וצמחים וגם עושים כל רע לשה וכבש וגדי גם אם יש לאל ידם לעשות עמם רע. הנה כי כן שנוי טבע הזאב תלוי בדעת האדם, כי כאשר תמלא הארץ חכמה ודעת אז ידע האדם איך להשתמש בזאבים וחיתו טרף אחרות לתועלתו כאשר ישתמש היום בסוסים וחמורים וגמלים.

1) **זָבָד,** שם אחד מבני אפרים בן יוסף, אשר נהרגו על ידי אנשי גת בחיי אביהם אפרים. ויתאבל עליהם ימים רבים (דהי״א ז׳, 21).

2) **זבד,** שם אחד מגבורי דוד (דהי״א י״א, 41).

3) **זבד** בן נתן מבני ירחע העבד אשר נתן לו ששן מבני יהודה את בתו לאשה (ע״ע אלישמע 3).

4) **זבד** בן שמעת העמונית, אחד מהמתקשרים על יואש מלך יהודה ויהרגהו על מטתו וימת (דהי״ב כ״ד, 26) ובמ״ב (י״ב, 22) כתיב כי שמו היה יוזכר.

5, 6, 7) **זבד,** שמות שלשה אנשים שהושיבו נשים נכריות בהיותם בגלות בבבל, ועזרא ונחמיה הכריחום לגרש אותן למען טהר את העם מתערובות בני נכר (עיין עזרא י׳, 27, 33, 43).

1) **זַבְדִּי** בן זרח למטה יהודה אבי אביו של עכן עוכר ישראל הנודע במעשה

הגנבה בימי יהושע (יהושע ז׳, 1) ובדהי״א (ב׳, ט) נזכר בשם זמרי.

2) **זבדי** השפמי שר אוצרות היין אשר בכרמי המלך דוד (דהי״א כ״ז, 27).

3) **זבדי** בן יוסף אבי אביו של מתניה מן הלוים אשר התנדבו בימי נחמיה לשבת בירושלים (נחמיה י״א, 17).

4) **זבדי**, מבני בנימין המפורשים בדהי״א (ח׳, 19).

1) **זבדיאל**, אבי ישבעם, שר המחלקה הראשונה לחודש הראשון בימי המלך דוד (דהי״א כ״ז, 2).

2) **זבדיאל** בן הגדולים, שהיה פקיד על מאה ועשרים ושמונה גבורי החיל מן הכהנים שהתישבו בירושלים בימי עזרא ונחמיה (נחמיה י״א, 14).

1) **זבדיה** בן מיכאל, אחד מראשי האבות שעלו עם עזרא מבבל בימי ארתחשסתא, ועמו עלו עוד שמונים זכרים שהתיחסו למשפחותיהם לבית אבותם (עזרא ח׳, 8).

2) **זבדיה**, אחד מראשי האבות לשבט בנימין אשר התישבו בירושלים (דהי״א ח׳, 15).

1) **זבדיהו** בן משלמיהו, אחד מן השוערים בבית ה׳ בימי דוד, מן בני אסף לשבט הלוי (דהי״א כ״ו, 2).

2) **זבדיהו**, אחד מן הלוים אשר שלח יהושפט המלך ללמד בערי יהודה ועמהם תורת ה׳, ויסבו בכל ערי יהודה וילמדו בעם (דהי״ב י״ח, 8).

3) **זבדיהו** בן ישמעאל הנגיד לבית יהודה ולכל דבר המלך (דהי״ב י״ט, 11).

זבוב, מין שרץ העוף, נזכר שתי פעמים בכה״ק, פעם בקהלת (י׳, 1) זבובי מות (ויש גורסין זבוב ימות) יבאיש יביע שמן רוקח, והפעם השנית בישעיה (ז׳, 18); ביום ההוא ישרוק ה׳ לזבוב אשר בקצה יאורי מצרים.... ובאו ונחו כלם בנחלי הבתות ובנקיקי הסלעים ובכל הנעצוצים ובכל הנהלולים, מן הפסוק הזה נראה ברור כי הזבובים אם יבואו על חלק הארץ במספר רב יסבבו ענוים קשים ומרים ליושביו. הנוסע סיניאר פיראטמי יספר כי בלכתו למסעיו בארץ סוריא ופלשתינא בשנות 857 —1860 נטע אהלו בקרבת הירדן מנגב לחברון, פתאום והנה רוח קדים הביא בכנפיו זבובים במספר רב ועצום מאד, וכל אשר נשמת רוח חיים באפיו מאדם ועד בהמה וחית הארץ כלם כבלו מכאובים קשים ורעים מהם ומעקיצתם, כי מראו את בני כל הגויה: באו בעינים בנחירים, באזנים ובפה, רבים כמעט נחנקו מהם, כל הבשר נמלא פצעים וחבורות מעקיצותיהם, הבעדואינים יושבי המקום הזה בראותם את המכה הנוראה הזאת עזבו את המקום וינוסו מפניהם כמפני חרב חיל עצום וגם הנוסע הזה ר נס עמהם. כדבר הזה יספר גם הנוסע איירזין ראדזער, שהלך לתור את ארץ פלשתים במאה השבע עשרה. ביחוד היה לפעמים מספר הזבובים רב מאד בארץ ההיא בימים הקדמונים, ולזאת אין להתפלא אם בימים ההם היה להפלשתים אליל מיוחד בשם „בעל זבוב" אשר אליו קראו בעת צרתם כי יצילם מפגע הרע הזה (ע״ע בעל זבוב). אולם בימינו מספרם איננו גדול כל כך כמו שהיה בימים הקדמונים. בימי התלמוד היה הזבוב נחשב למזיק נורא, ולזאת חשבו את הזבוב שבארץ מצרים בין החמשה מזיקים שמותר להרגם בשבת (שבת קכ״א.) והיו מרבים תפלה ובקשה בצבור אם התרבו הזבובים (תענית י״ד.). לפעמים הזבובים המה האמצעים להביא מחלה מתדבקת מחולה לבריא, ולזאת הכריז ר׳ יוחנן להיות נזהרין מזבובים של בעלי ראתן (כתובות ע״ז:). אורך ימי חיי הזבוב הוא פחות משנה, וכי אמר ר. (חולין נ״ח:) לית דירבא (זבוב) בר שתא.

1) **זָבוּד**; נתן כהן רע המלך שלמה ואחד השרים היותר נכבדים במלכותו (מ״א ד׳, 5).

2) **זבוד** או **זַבּוּד**, מראשי האבות מבני בגוי, ועמהם שבעים

כרים שעלו ביחד עם עזרא מבבל בימי ארתחשסתא המלך בבבל (עזרא ח׳, 14). והקרי זכור.

זבודה בת פדיה מן רומה, אם המלך יהויקים (מ״א כ״ג, 36).

זבולן, הבן העשירי של יעקב שנולד לו מלאה. ההגדה מספרת כי זבולן היה הראשון מן החמשה בני יעקב שהציג יוסף לפני פרעה ברדת יעקב מצרימה. עיין תרגום יונתן (בראשית מ״ז, 2). אולם בב״ר נאמר כי יוסף לא העמיד את זבולן לפני פרעה מפני כי גבור היה והיה ירא שלא יקחנו פרעה אל חילו (ב״ר ע״ב), וגם יוצאי חלציו היו גבורים גדולים ותמיד היו נוצחים בין במתכוין בין שאינו מתכוין (ויק״ר כ״ה), ואעפ״כ גלה השבט הזה ביחד עם נפתלי תחלה (פתיחתא דאיכה רבתי).

שלשה בנים נולדו לזבולן עוד טרם ירדו למצרים: סרד, אלון ויחלאל, והם היו ראשי האבות של כל השבט. בנסעם במדבר בצאתם ממצרים היה שבט זבולן ביחד עם יששכר תחת דגל מחנה יהודה מזרחה להמשכן (במדבר ב׳, 7, 8). וצבאו ופקדיו היו אז 57,400 נפש, ונשיאם היה אליאב בן חלון. כאשר שלח משה שנים עשר מרגלים לתור את ארץ כנען בחר משבט הזה את גדיאל בן סודי (שם י״ג, 10). במספר הפקודים בשטים אחרי המגפה היה מספר אנשי השבט הזה 60,500 (שם כ״ו, 27). בעת חלוקת הארץ לשבטים היה אליצפן בן פרנך הנבחר משבט זבולן (שם ל״ד 25). על הר עבל עמד שבט זבולן על הקללה ביחד עם שבטי בני השפחות גד, אשר, דן ונפתלי ועם ראובן שהורד מגדולתו כי נלקחה ממנו הבכורה (דברים כ״ז, 13). בחלוקת הארץ לשבטים עלה הגורל השלישי על חלקו. הארץ אשר נפלה לו בגורלו היתה דשנה ופוריה (יהושע י״ט, 1). גבולי נחלתו היו: יששכר בנגב, נפתלי במזרח ומזרחית צפונית, אשר למערב וצפונית מערבית (עיין יהושע י״ט). מחלקו של זבולן הבדילו ארבע ערים ומגרשיהם להושב הלוים, הלא הנה: יקנעם, קרתה, דמנה, ונהלל. בין השופטים אשר שפטו את ישראל היה שופט אחד משבט זבולן והוא אלון הזבולוני ושפט את ישראל עשר שנים (שופטים י״ב, 11, 12). בימי דבורה הלכו עמה להלחם עם סיסרא שר צבא יבין שרים רבים משבט זבולן, שרים אשר פקודתם היתה לספור ולמנות ולכתוב בספר מספר אנשי החיל ומי המה ומה מעשיהם והמה הנקראים בפי כותב ספר שופטים: מושכים בשבט סופר (שופטים ה׳, 14). בימי גדעון עלו רבים מהזבולונים עמו למלחמה נגד המדינים (שם ו׳, 35). המשים אלף יוצאי צבא עורכי מלחמה באו אל דוד חברונה משבט זבולן להמליכהו על כל ישראל (דהי״א י״ב, 34). שר שבטו של זבולן בימי דוד היה ישמעיהו בן עובדיהו (שם כ״ז, 19). בימי חזקיהו התקבצו אנשים משבטו של זבולן לקול קריאת המלך הזה ויבואו ירושלימה לחוג את חג הפסח בחודש השני כי לא עשו פסח מימים רבים (דהי״ב ל׳, 11).

בני השבט הזה היו סוחרים במדינות הים ואהבו מאד את הימים ואת שפתם והיו משבחים ומהללים מאד את חפי הים. להם היו הסנה בשפת הים יקר ואהוב יותר מברושים במקומות אחרים (פסחים ד.). כן נהיה הדבר הזה בהמשך הימים על פי הכלל חן מקום על יושביו, אבל בתחלה, בעת חלוקת הארץ, תספר ההגדה כי רוח שבט זבולן לא היתה נוחה מחלקו והטיח דברים כלפי מעלה והתרעם על מדותיו (על גורלו) ואמר: רבש״ע לאחי נתת שדות וכרמים, ולי נתת הרים וגבעות, לאחי נתת ארצות, ולי נתת ימים ונהרות (מגילה ו.). ההגדה מספרת כי שבט זבולן חי בשלום ואהבה עם בני שבטו של יששכר אחיו, ותמכו בימינם והחזיקו בידם כדי שיחיו בשלוה ויוכלו להגות בתורה ובחכמה (ב״ר ע״ב). לפי דעת ר׳ לוי היה הנביא יונה משבט זבולן (שם צ״ח). שמו של זבולן היו חקוק בחשן האופד על אבן יהלום או כאשר יתרגמו אותו חז״ל אזמרגדין (שמ״ר ל״ח).

זבח, זבחים, כולל שחיטת בקר וצאן

למשתה ושעים (באנקעט) והבאת קרבן לה' שגם בעדיו אוכל ממנו. ונקרא אז בשם זבח שלמים, מלשון איש שלומי, כי קרבן כזה מורה על התחברות והתדבקות האדם בה' ובטחונו בו כבאיש שלומו הקורא אליו לסעודת מרעים.

חכמי התהעאלאגיע מחולקים בדעותיהם על דבר יסוד הקרבנות וראשיתם: אם הם המצאת האדם או הוחלו להעשות במצות ה'. אין כל ספק כי ענין הבאת קרבנות הוא מנהג כולל לכל העמים הקדמונים, אשר ירשו אותן מאביהם נח (בראשית ח. 20) וזה האחרון גם הוא ירשו מאבותיו. כבר על קין והבל יזכר כי הביאו מנחה לה', אבל לא פירש אם הביאו קרבנותיהם מדעת עצמם או על פי ה'. ומדוע בחר ה' במנחת הבל יותר ממנחת קין ? רבים מחכמי הטהעאלאגיע הנוצרים, המעיילים על פי רוב בעניינים כאלה פילא בקופא דמחטא, מוכיחים כי כבר לאדם הראשון בא הצווי מאת ה' להקריב קרבנות לכפרת עונות, וכי באמת הביא אדם קרבנות כמצווה, ומעור הקרבנות האלה עשה ה' כתנות וילבש בהם את אדם ואשתו. וזה הדבר כי לא שעה ה' אל מנחת קין מפני כי לא הביא את קרבנו מן בעלי החיים כאשר נצטוה אדם אביו אשר בלי ספק מסר זאת לבניו. ועל פי זה מבארים המה הפסוק קשה ההבנה: הלא אם תטיב (אם לא תחטא) שאת (מלשון ישא ה' פניו אליך) ואם לא תטיב לפתח חטאת רובץ (אך קרבן חטאת מבעלי חיים יכפר עליך כי לשון רובץ הונח אך על ב"ח) אולם חכמים רבים מחליטים כי מנהג הקרבנות בישראל בא להם מהמצריים, ובאמת אין רוח ה' נוחה מקרבנות כלל ונצטוו בני ישראל על הקרבנות אך למען הרחיקם מעבודה זרה כמבואר בכתוב: „למען לא יביאו בני ישראל את זבחיהם.... לשעירים אשר הם זונים אחריהם" (ויקרא י"ז 7.5) לדעה הזאת נוטים ח"זל: ר' פנחס בשם ר' לוי אמר: משל לבן מלך שגס לבו עליו והיה למד לאכול בשר נבלות וטרפות. אמר המלך זה יהיה תדיר על שלחני ומעצמו הוא נגדר. כך לפי שהיו ישראל להוטים אחרי ע"ז במצרים והיו מביאים קרבנותיהם לשעירים וכו' אמר הקב"ה יהיו מקריבים קרבנותיהם לפני באהל מועד והיו נפרשים מע"ז (ויקרא רבה ה' כ"ב). גם השכל הישר לא יוכל להסכים להדעה כי הקרבנות המה בחפץ ה' כי איה היושר בי דם נקי של שה תם מפשע ישפך לכפר עון רשע חוטא ופושע? ויכבד זאת הלא בדבר הזה נותנים יד לפושעים כי יחטאו ויוסיפו לחטא ויאמינו כי הקרבן מכפר על כל עונותיהם.

דעות הנביאים בענין הקרבנות נראות לפעמים כסותרות זו את זו. מקומות רבים בכתבי הקודש מוכיחים, כי לא היתה דעתם נוחה מקרבנות. ירמיהו אומר: „כי לא דברתי את אבותיכם ולא צויתים ביום הוציאי אותם מארץ מצרים על דברי עולה וזבח (ירמיה ז 22); עמוס אומר: הזבחים ומנחה הגשתם לי במדבר ארבעים שנה, בית ישראל (עמוס ה 25). ישעיה מוכיחם לאמר: למה לי רוב זבחיכם...... ודם פרים ועתודים לא חפצתי (ישעיה א. 11); כי חסד חפצתי ולא זבח יאמר הנביא הושע בשם ה' (הושע ו. 6). הירצה ה' באלפי אילים ישאל הנביא מיכה המורשתי (מיכה ו. 6). ולעומת זה נמצאים מקומות רבים המראים כי ענין הקרבנות היה מרוצה להם, ויחשבוהו לדבר נכבד ויקר בעיני ה'. ישעיה נבא כי לעתיד יהיה מזבח לה' בתוך ארץ מצרים.... ועבדו זבח (ישעיה יט, 21—19). ירמיה יבטיח בשם ה' כי לעתיד יבואו מערי יהודה ומסביבות ירושלים.... מביאים עולה וזבח ומנחה.... בית ה' (ירמיה יז, 26). ולכהנים הלוים לא יכרת איש מלפני מעלה עולה ומקטיר מנחה ועושה זבח כל הימים (שם לג, 18) העדר והפסק הקרבנות יחשוב הושע לעונש גדול: כי ימים רבים ישבו בני ישראל אין מלך ואין שר אין זבח ואין מצבה (הושע ג 4). (ועיין ערך קרבן).

זַבַּי שם איש מבני בבי שהושיבו נשים נכריות ובמצות עזרא נתנו ידם להוציא אותן ולגרש למע טהר את בית ישראל

מתערובות בני נכר (עזרא י, 28) האיש הזה היה ראש בית אב למשפחה גדולה בעלת שבע מאות וששים נפש (נחמיה ז, 14) ובעזרא ב, 9 יקרא שמו זכי (עיין זכי 2).

2) **זבי** אבי ברוך שמסופר עליו בנחמיה (ג, 20) כי החרה החזיק מדה שנית בבנין ירושלים בימי עזרא ונחמיה, אולם לפי הקרי שם היה שמו זכי, ואולי היא הנכון כי השם הזה היה רגיל בעם בימים המאוחרים כמו זכאי אבי ר' יוחנן בימי החכמים.

זבינא מבני נבו, היה מן האנשים אשר נשאו להם נשים נכריות והוציאו אותן בפקודת עזרא ונחמיה (עזרא י, 43).

זבול פקידו של אבימלך מלך שכם, הוא היה עבד נאמן למלכו והודיעו בהשאי כי געל בן עבד מסית את אנשי שכם למרוד בו. אגב אורחא נעיר כי דברי געל לאנשי שכם: מי אבימלך ומי שכם כי נעבדנו הלא בן ירובעל וזבול פקידו עבדו את אנשי חמור וגו' המה קשי ההבנה, ולזאת ישער החכם מור לתקן ולקרא עבדו בקמץ תחת העין, כלומר הלא אבימלך וזבול היו מקודם עבדים לאנשי שכם מדוע יתנשאו למשול בם?

זג, במשנה נזיר (לד); הדעות מחולקות אם זג הוא החלק התיצון של הענבים או החלק הפנימי שבהם, ומסתברא כי זג הוא החלק החצון והרך כי זג הוא כמו זך, שקוף ותאר הזה ראוי יותר לחלק החצון של הענב.

זהב, שם מין מתכות היותר חשוב ויקר. ובנוגע לטיבו אחרי שהוציאו ממכון הכורים, ישנן בו מדרגות שונות ולפיהן גם שמות שונים כמו: חרוץ כתם, פז. הזהב היה יקר כבר להקדמונים ונחשב בעיניהם למין מתכות היותר יקר וחשוב. אברהם היה כבד מאד במקנה, בכסף ובזהב (בראשית יג, 2) כי בימים הקדמונים האלה עשו ממנו תכשיטי נשים: אליעזר עבד אברהם נתן לרבקה נזם זהב (שם כד, 22). לפי הכתוב בדהי"א (כב, 14) הכין דוד לבנין המקדש מאה אלף ככרי זהב (ועיין שם כט, 4), שמזה נראה כי בני ישראל היו עשירים מאד זהב בימים ההם. ואם גם נאמר שמה שכתוב בדהי"ב (א, 15) כי שלמה נתן את הכסף ואת הזהב בירושלים כאבנים הוא גוזמא, אבל זאת הוא למעלה מכל ספק כי היה להם אז זהב רב מאד. גם ממלכות אחרות באזיה בימים ההם, וביחוד מלכות פרס, היו עשירים מאד בזהב, והביאו את מין מתכות הזה לארצותם מאפריקא ומהודו. מלכת שבא הביאה מתנה לשלמה מאה ועשרים ככר זהב (דה"ב ט, 9). ויפלא כי בימי כבוש הארץ על ידי יהושע נזכר השם זהב אך פעם אחת בספור מעשה הגנבה של עכן. ויוכל היות כי מלכי מצרים טוטמאזיס השלישי ורעמסס השלישי ששטפו ועברו את ארץ כנען זמן לא כביר לפני כבוש הארץ, בזזו ושללו את כל הזהב שהיה בארץ ההיא לכן לא נשאר בידם זהב רב בעת הכבוש. במלחמת ישראל עם המדינים בימי משה לקחו בני ישראל מהם שלל רב בזהב (במדבר ל"א), וגם גדעון לקח מהם זהב רב לשלל (שופטים ח) שמזה נראה ברור כי המדינים היו עשירים מאד בזהב.

זהם, בן רחבעם המלך שנולד לו מאשתו מחלת שהיתה בת ירימות בן דוד, ובת אביהיל בת אליאב בן ישי כי אביהיל היתה אשת ירימות כן נראה שיעור הכתוב בדהי"ב (יא, 18).

זו, בשם הזה נקרא בימים הקדמונים של תולדות ישראל החדש השני, הוא חדש איר, מפני כי בחדש הזה תלבש הארץ הוד והדר וזיוה והדרה יראו על כל שעל ושעל וביחוד תרהיב עין אז תפארת הפרחים, ולזאת יקראהו הארמי ירח זיו ניצניא (מ"א ו, 1—37) ועיין ערך אביב.

זוזים שם אומה שישבה בהם ואשר הוכתה על ידי כדרלעמר מלך עילם והמלכים אשר אתו בימי אברהם (בראשית יד, 5). על דבר הוראות השם זוזים ישנן דעות שונות אונקלוס ויונתן תרגמו תקיפיא, דעזיזים, וכן תרגם הפשיטא „עשינא" וגם השבעים תרגמו לבוג'

הזאת. לפי המסיפר בתורה (שם) היתה ארץ נחלתם בין הרפאים אשר בעשתרות קרנים בארץ הבשן ובין האמים שארצם היתה אחרי כן לנחלה לבני מואב (עיין דברים ב. 20) ולפי זה ישבו הזוזים בארץ שהתישבו בה אחרי כן העמונים. ויען כי בספר דברים (שם) מסופר כי בארץ בני עמון ישבו לפנים הזמזומים לכן קרוב לשער כי הזוזים הם הם הזמזומים, וכן פירש רש"י (בראשית.) גם החוקרים החושים מחלוטים כדעת רש"י כי הזוזים והזמזומים עם אחד המה. וסבת שנוי השמות הם מבארים על פי תמונת האותיות בלשון בבל הקדומה. כי בלשון ההיא האות מ והאות ו תמונה אחת להם. ובמוי השם היה זמזומים, ככתוב בספר דברים וכס' בראשית נעתק הספור מכתב בבל והשתמש הסופר באות ו תחת מ וקראם זוזים ובאמת שם אחר הוא. אבל אם כי הדברים האלו מתקבלים על הלב, בכל זאת לא יצאו מכלל השערה. כי לע"ע אין לנו ראיה מוכיחה כי הספור בבראשית נעתק מכתב ו שון בבל הקדומה. אדרבה סגנון הלשון מורה כי הוא מקורי ולא העתקה, כי הסגנון הוא לשון עברית צחה ואין ריח העתקה נודף ממנו. וישנה עוד דעה אחרת בביאור השם זוזים. לפי הדעה הזאת הוא נגזר מהשם זיזא, מקום בקרן דרומית מזרחית של העיר חשבון במרחק 10 פרסאות ממנה, ועשרים פרסאות רחוקה מרבת בני עמון המקום הזה היה מקום תחנות אנשי הצבא בימי הרומאים, וגם בימי הבינים, וגם עתה עוד נותרו שרידי חרבות של מבצרים חזקים במקום ההוא (עיין דילמאן) וע"ע זמזומים.

זזא שם איש משבט יהודה מבני ירחמאל (דהי"א ב. 33).

זחלת עיין ערך אבן הזחלת. האבן הזאת לפי השערת איזה חכמים היתה מצבה ומקום קדוש להכנענים. בימים הקדמונים היו חושבים מעינות מים חיים למקום משכן עיין בתמונת נחש או תנין, בנחמיה (ב. דו) נזכר עין" התנין". המים של מעינות כאלה היו חושבים לקדושים ועל פי רוב בנו על מקומות כאלה בתי מקדשיהם מקומה של אבן הזחלת כעת לא נדע אל נכון אולם החכמים ממיטה ישטיינינג משערים כי הוא המקום הידוע להערבים בשם ez-Zehwele

1) **זיזא** שם אחד מן נשיאי שבט שמעון אשר בימי חזקיהו המלך הלכו למבוא גדור ויכו את יושביו וינחלו את ארצם וירעו שם את מקניהם (דהי"א ד. 37)

2) **זיזא** בן רחבעם שנולד לו מאשתו מעכה בת אבשלום (דהי"ב י"א 20)

זיזה שם אחד הלוים מבני גרשון (דהי"א כ"ג 11) האיש הזה נזכר בפסוק 10 (שם) בשם זינא. אולם השבעים העתיקו גם בפסוק הזה זיזה. ובכת"י אחד של קעניקאט הנוכחא בפסוק 10 גם כן זיזה.

זיע שם איש משבט גד (אהי"א ה. 13) מאלה אשר התישבו בארץ הבשן עד סלכה.

1) **זיף** בן יהללאל שם איש משבט יהודה.

2) זיף. שם עיר בנגב יהודה (יהושע ט"ו 24)

3) זיף עיר בנחלת יהודה מנגב לחברון (שם 55) בסביבות העיר הזאת הוא המדבר זיף הנודע למקום מקלט לדוד בברחו מפני שאול. כעת נודע המקום הזה בשם תל־זיף מהמסופר בש"א (כ"ג 24) נראה כי אך אחדים מהזיפים באו אל שאול להודיע לו כי דוד מסתתר עמהם כי כן מורה סגנון הלשון: ויעלו זיפים אל שאול כי קשה להאמין שיושבי עיר זיף עיר משבטו של דוד יהיו כלם שונאיו, ולזאת משערים כי המוסרים האלה היו אך מיושבי זיף אבל לא מבני ישראל, וכביאים ראיה להשערתם מדברי דוד בתהלים (נ"ד 5) במזמור שחבר על המאורע הזה, "כי זרים קמו עלי ועריצים בקשו נפשי". כי המלות "זרים ועריצים" מורים כי המוסרים היו לא מבנו ישראל. אבל אי משום הא לא איריא, הלא בשם זר יכונה בכתוב גם איש ישראל שאיננו כהן. וגם בשם עריץ נוכל לתאר גם איש יהודי, כי יחזקאל (ב"ח 7) מוסיף השם גוים להשם עריצים "ועריצי גוים" לתאר עמים אחרים, יוכל היות כי דוד קורא את אויביו מבני יהודה בשם הזה להורות כי כגוים נחשבו בעיניו.

אגב אורחא נעיר כי התרגום בתהלים מעתיק במזמור הנזכר את המלה זרים כאלו היה כתוב זדים בדלית.

זיפה בן יהללאל משבט יהודה אחיו של זיף 1)

נזכר בדהי"א (ד. 16).

זית עץ הזית הוא רב התועלת מעולם למין האנושי. מקום מולדתו הוא אזיה ומשם הובא לאירופה. היונים יספרו כי יונה הביאה ענף עץ זית מכנען לארץ יון וכהני היכל יופיטר נטעו אותו בגן ההיכל אשר בעפירוס ומשם התפשט העץ הזה בנגב איירופה. גם פליניוס יספר כי לפני מאה ושבעים ושלש שנים טרם נבנתה העיר רומי לא נראה עץ הזית בכל ארצות איירופה.

העץ הזה היה מכובד מאד בעיני כל העמים הקדמונים. היונים הקדישו אותו לאלילה מינערווא. וקשטו בו נזרי המלכים, החכמים והפילוסופים, גם הרומאים הוקירוהו וכבדוהו מאד. ולזאת היה שגור שם העץ הזה בפי סופרים רבים בימים הקדמונים. עץ הזית לא יגבה בנפהו יותר משלשים רגל, אבל הוא מאריך ימים מאד, פליניוס יספר כי אנשי אתונא בארץ יון הראו לו עץ זית אחד שמספר שנותיו היו יותר מאלף ושש מאות שנים. לעדי קולקאט תספר כי בסביבות טעריקאנציא עומד עץ זית אחר אשר כבר במאה השניה לספירת הנוצרים היה ידוע לזקן גדול.

עץ הזית נזכר בכה"ק בימים הקדמונים מאד, כאשר שבה היונה אל נח אל התבה הביאה בפיה עלה זית. רק התאנה נזכרת קודם להזית כי מעליה עשו להם אדם וחוה חגורות לכסות מערומיהם. הזית הוא משבעת המינים שנשתבחה בהם ארץ ישראל (בראשית ח. 11; דברים ו. 11). השמן שעשו מהזיתים היה להם במדה מרובה מאד כי היו משתמשים בו לדברים רבים: לאכילה, לסיכה, למאור, לדברים שבקדושה, ולזאת מספר הזיתים בארץ ישראל היה רב יתר מאד מכל עץ פרי האחרים. בענפי עץ הזית השתמשו גם כן ליפות בהם את סכותיהם. לתכלית זאת לקחו לפעמים גם ענפי עץ שמן שהוא זית היער. כן יסופר בנחמיה כי לכסות סכותיהם הביאו עלי זית ועלי עץ שמן (נחמיה ח. 15). עץ הזית היה להקדמונים סמל דמות ההצלחה הנצחית מפני כי עליו ירוקים תמיד ולא יבולו ולכן יאמר המשורר ואני כזית רענן (תהלים נ"ב. 10) לעמים אחרים היה עץ הזית סמל השלום והמנוחה.

זֵיתָן שם איש מראשי האבות מבני ידיעאל אשר לשבט בנימין. נזכר בדהי"א (ז, 10).

זְכוֹכִית היתה להקדמונים דבר יקר מאד ועמדה במדרגה אחת עם זהב, כמו שנאמר באיוב (כח, 17) לא יערכנה זהב וזכוכית. פליניוס בספרו (תולדות הטבע פרק ל"ו 26) יספר כי מציאת הזכוכית היתה על פי מקרה. מעשה שהיה כך היה. פעם אחת הבעירו סוחרים כנענים אש על חוף הים בין צור וכרמל להכין להם תבשיל. וכאשר לא היה להם שום דבר אחר לתמוך בו את קדרותיהם, לקחו מאניותיהם חתיכת ניטר (הוא מין מלח מתכות שהטעינו בו אניותיהם להוליך אותו למדינות הים) ויסעדו בו את הקדרות. הניטר נמס מחום האש ויתערב עם החול היפה אשר במקום ההוא ויהיה לזכוכית. הצדונים נפלו על המציאה ויחלו לעשות בחינות ונסיונות, ובהמשך הימים עלתה בידם לעשות זכוכית נפלאה במינה, וגם מיני ראי (שפיעגעל) יקרים. השימוש בכלי זכוכית היה נפרץ מאד בין העמים הקדמונים רב יותר מאשר בימינו אלה. ה. ווינקעלמאן יחליט כי המצרים עשו גם ארונות של מתים מזכוכית, וביחוד תכשיטי נשים שונים בצבעים שונים. הקדמונים ידעו גם כן לחתוך זכוכית באמצעות אבן יקרה (עיין פליניוס תולדות הטבע פרק ל"ז, 4). אולם המצרים עשו רק מיני ראי מתערובות מיני מתכות שונים, והעלו את המלאכה הזאת למדרגה גבוהה מאד. מהמצריים למדו גם העברים לעשות מיני ראי ממתכות. ממיני ראי או מראות האלה עשה משה את הכיור נחשת, כמו שנאמר ויעש את הכיור נחשת ואת כנו נחשת במראות (של הנשים) הצובאות אשר צבאו פתח אהל מועד (שמות ל"ח, 8). לפי דעת חז"ל (מגילה ו) נתברך שבט זבולן באוצר הזכוכית המכוון במלות „ושפוני טמוני חול" (דברים ל"ג, 19). וכן יתרגם שם יהונתן.

בעלי התלמוד חשבו כלי זכוכית לכלי חרס מפני שתחלת בריאתן מן החול (שבת טו) לזאת גזרו עליהם טומאה. כבר בימי התלמוד עשו תכשיטי נשים (כמו מרגליות) מזכוכית (עיין כלים פ״א מ״ח). אולם משחרב בית המקדש פסקה גם זכוכית לבנה כי טבע הארץ נשתנה לרע מאין אדם לעבוד את האדמה (ירושלמי סכה סוף פ״ד), מרוב יקרת כלי זכוכית היה למשל בימים הקדמונים: „הרוצה לאבד מעותיו ישתמש בכלי זכוכית". בהאלקאראן (פרק 27) נמצאת הגדה אחת המספרת כי מלכת שבא בבואה לראות את שלמה מצאה אותו יושב בהיכל של זכוכית, והיא חשבה כי יושב הוא במים.

1) **זַכּוּר**, אבי שמוע המרגל ממטה ראובן אשר שלחה משה ביחד עם עוד אחד עשר מרגלים משאר השבטים לרגל את ארץ כנען (במדבר יג, 4).

2) **זכור** מבני בניו של שמעון בן יעקב, נזכר בדהי״א (ד, 26).

3) **זכור** מבני מררי משבט לוי (שם כד, 27).

4) **זכור** מבני אסף אשר הבדיל דוד לעבודה בבית ה' בכנורות, בנבלים ובמצלתים (שם כה, 2).

5) **זכור** בן אמרי מן האנשים החשובים והנכבדים אשר עזרו לנחמיה להקים את חומות ירושלים (נחמיה ג, 2).

6) **זכור** אחד מן השמונים וחמשה זקנים שחתמו על האמנה בימי נחמיה לשמור את תורת משה (נחמיה י, 12).

7) **זכור** עיין זכור 2.

8) **זכור** בן אסף מבני הכהנים (נחמיה יב, 35).

9) **זכור** בן מתניה ואבי חנן אשר נפקד על ידי נחמיה על אוצרות המעשר בבית ה' (נחמיה יג, 13).

זָכָר, כתבי הקודש יתנו יתרון לזכרים על הנקבות בדברים רבים מעניני החיים והדת. גם היחוס היה אך לבית אבותם למשפחותם, כי התיחשו אך לזכרים (עזרא ח, 3). אם לקחו להם הזכרים את היתרון הזה בחזק יד, או הטבע נתן אותו להם, — השאלה הזאת עוד לא מצאה לה פתרון נכון, איך שיהיה העמים הנאורים משתדלים להגביה מעלת מין הנקבה ולתת לה כל הזכיות אשר היו עד כה אך קנין הזכרים. גם חקי תורתנו נוטים להמתיק מרירות מצב האשה שהיה שפל מאד בין העמים רבים זולתנו, ובצדק נוכל לאמר כי אך מיום אשר עבר על העמים רוח תורת משה החלו גם הם להיטיב מצב האשה.

זִכָּרוֹן חוק הוא למין האנושי לזכור לנצח מעשים ומקרים נכבדים או פעולת אנשים חכמים או גבורים שלא ישכחו בדורות הבאים. אולם האמצעיים אשר ישתמשו בהם לתכלית זאת שונים הם בבני ישראל מאשר בעמים אחרים. אלה האחרונים יציבו למזכרת נצח מצבות אבנים גדולות, בנינים נפלאים ועמודים גבוהים, או גם כרכים גדולים. אבל האמצעיים האלה יכלו ויתמו בהמשך הזמן וביחד עמהם יאבד ויכלה גם זכרון, המאורע או שם הגבור או החכם אשר חפצו בקיום זכרונם. לזאת נהגו היהודים להשתמש באמצעיים אחרים. הם הגבילו והקדישו את היום שאורע בו איזה מקרה נכבדה בחיי האומה וקבעו אותו לחג לדורות, ובאופן הזה נשאר המאורע לזכרון נצח ולא נמחה שמו לעולם מעל לוחות קורות האומה. הרעיון הזה שורר בכל כתבי הקודש. ולזאת נקראו הפיראמידים הגדולים, אשר הציבו המלכים להם לזכרון עולם, בשם חרבנות בדרך התול על שם סופן כי עתידים הם סוף כל סוף ליחרב, כן מצינו באיוב: עם מלכים ויועצי ארץ הבונים חרבות למו (איוב ג, 14), ונבואתו על היכלי תפארה המתימרים להיות גלים נצים ועיי חרבות. ואם נמצא לפעמים גם בקורות אומתנו שאיזה אנשים הציבו להם לזכרון מצבות אבנים, כמו אבשלום שעשה לו „יד אבשלום" או שמעון החשמונאי שהציב עמודים לאביו לאמו ולארבעה אחיו ועליהם מפותחים כלי מלחמה ותבנית אניות הנשקפות על פני הים (חשמונאים א, יג, 28) דמה אך מעשה יהודים שחפצו לחקות מעשה העמים, אבל הוא נגד רוח האומה. הרוח הזה נוצץ גם ממאמר התלמוד: אין עושין נפשות לצדיקים, מעשיהם הם זכרונותם

1) **זכרי** בן יצהר בן קהת בימי משה (שמות ו, 21).

2) **זכרי** בן אסף מן הלוים (דהי"א ט, 15) ובמקום אחר (שם כה, 2) נקרא זכור.

3), 4) **זכרי**, שני אנשים בשם הזה נקובים בספר דהי"א (ח, 19, 23).

5) **זכרי** אבי אליעזר הנגיד לשבט ראובן בימי דוד (דהי"א כז, 15).

6) **זכרי** אבי עמסיה הגבור והראש למאתים אלף גבורי חיל בימי יהושפט (דהי"ב יז, 16) והיה מתנדב לה' (נזיר היה).

7) **זכרי** אבי אלישפט, הוא כרת ברית את יהוידע הכהן להשיב המלוכה לבית דוד ליואש בן אחזיה כי אז ישבה על כסא מלכות יהודה עתליה המרשעת (דהי"ב כג, 1).

8) **זכרי** גבור אפרים שהרג את מעשיה בן המלך אחז, את עזריקם נגיד הבית ואת אלקנה משנה המלך (דהי"ב כח, 7).

9) **זכרי** אבי יואל שהיה פקיד על בני בנימין בשובם מהגולה בימי בנימין (נחמיה יא, 9).

1) **זכרי** כהן ראש אב בימי זרובבל (נחמיה יב, 12).

1) **זכריה** בן ירבעם (השני) המלך הארבע עשרה במלכות ישראל, הוא עלה למלוכה בשנת שני אלפים תשע מאות שמונים ושמונה לב"ע או 772 שנים לפני ספה"נ, ומלך על ישראל אך ששה חדשים, ויעש הרע בעיני ה' כאשר עשו אבותיו, לא סר מחטאת ירבעם בן נבט אשר החטיא את ישראל ויקשר עליו שלום בן יבש ויכהו קבל עם וימיתהו וימלוך תחתיו. הוא היה המלך הרביעי והאחרון מבית יהוא. המבקרים חשבו ומצאו כי בין מיתת ירבעם (השני) לעלית זכריה בנו על כסא המלוכה חלפו אחת עשרה שנים בלא מלך בישראל, כי ירבעם מת בשנת העשרים ושבע לעזיהו מלך יהודה (כי מלך בימי אמציה מלך יהודה ארבע עשרה שנה ומשך ימי מלכותו היה בסך הכל ארבעים ואחת שנה) וזכריה עלה למלוכה בשנת השלשים ושמונה לעזיהו, אם החשבון צודק בלי ספק היתה מלחמה בין זכריה ובין שרים אחרים שמיאנו בו, והמלחמה הזאת התמשכה כאחת עשרה שנים, אבל בכתבי הקדש אין שום רמז לזה. וכבר עמדו על זה מפרשי כה"ק מישראל, עיין רש"י, רד"ק וארבנאל.

2) **זכריה** כהן גדול בימי יואש מלך יהודה, הוא היה בן יהוידע הכהן גדול הנודע בימי יואש. אמו אלישבע היתה דודתו של המלך. בעזרתה שבה המלוכה אל יואש שנגזלה מבית אביו על ידי עתליה המרשעת. יהוידע חנך את המלך יואש וילמד אותו דרך ה' אבל כאשר מת יהוידע סר המלך מאחרי ה' וכאשר הרהיב זכריה בנפשו עוז להסיר לב העם והמלך מאחרי עבודת הבעלים המתועבה רגמוהו במצות המלך בבית ה' ומת (דהי"ב כד, 21). בעלי הב"ח יכנו אותו זכריה בן יברכיה ולא בן יהוידע (שמי כג, 35). חכמי הנוצרים השתדלו לפשר הדבר בהשערה כי אבי זקנו של זכריה היה יהוידע ויען כי בני בנים הרי הם כבנים לכן נקרא בדה"י זכריה בן יהוידע. אבל לדעתנו לחנם ירחקו לפשר הסתירה הזאת, כי כידוע בעלי הב"ח לא היו מלומדים וידעו את המקרא רק עפ"י השמועה, לכן אין לדרוש מהם ידיעה ברורה בדברים כאלה; ופשוט הוא כי נחלף להם זכריה בן יהוידע בזכריה בן יברכיה הנזכר בישעיה (ח, 2) ולא זאת היא השגיאה האחת אשר נמצא בספרי הב"ח בעניני שנווי הפסוקים והמעשים כי רבות הנה.

3) **זכריה** המבין בראות האלהים, גם איש נכבד בימי עזיהו מלך יהודה (דהי"ב כו, 5). לא נדע אל נכון אם התואר „מבין בראות אלהים" הוא בנוי לנביא או לאיש צדיק וישר. בימיו הלך עזיהו בדרך הישר והצליח בכל מעשיו, אולם אחרי מותו סר עזיהו מאחרי ה' ואז התלקחה אש המחלוקת בינו ובין הכהנים ותוצאותיה, כי נהדף מכסאו ויותם בנו עלה על כס המלוכה בחיו (דהי"ב כו). מקורות חייו של זכריהו המבין לא נדע מאומה. יוכל היות כי בתו נשאת לאחז מלך יהודה והולידה את חזקיה (עיין מ"ב, יח, 2 ודהי"ב כט, 1).

זכריה בן יברכיה, הוא האיש אשר בחר בו ישעיה הנביא להיות לעד בדבר כריתת ברית הנשואין עם הנביאה והעד השני בדבר הזה היה אוריה הכהן (ישעיה ח׳ ב.) המאורע הזה היה בימי אחז ובחירת הנביא באיש הזה תורה כי היה אדם גדול והשוב מאד. חכמים אחדים ידמו כי הוא אחד עם זכריה המבין (3) אבל מרחק הזמנים יתנגד להשערה הזאת, כי זכריה המבין חי בימי עזיהו, וזכריה בן יברכיה — בימי אחז. לפי דעת החכם דעליטש הוא אחד עם זכריה מבני אסף הנזכר בדהי״ב (כ״ט 12) ושם מסופר עליו כי ביחד עם לוים אחרים התאמץ לטהר את בית ה׳ בימי חזקיהו. ולעומת זה ה. ריזם ישער כי הוא אחד עם אבי אם חזקיה (מ״ב י״ח). אבל אין יסוד להשערות כאלה ואעפ״י שיצאו מפי חכמים גדולים מכלל השערות לא יצאו.

5) זכריה בן ברכיה בן עדו הנביא. אחד מן השלשה נביאים שהתנבאו בתחלת הבית השני. חכמים אחדים מטילים ספק בשם אבי הנביא זכריה, אם היה שמו ברכיה או עדו, מפני כי במקום אחר (עזרא ה׳ ו. 14) נזכר שמו זכריה בר עדוא. ולכן ישערו כי השם ברכיה היא הוספה מאוחרת ממעתיק אחד. אשר חשב כי הוא אחד עם זכריה בן יברכיה הנזכר בישעיה (ח. 2). גם חז״ל סוברים כן כנראה מקושיתם על הפסוק ואעידה לי עדים נאמנים את אוריה הכהן ואת זכריהו בן יברכיהו וכי מה ענין אוריה אצל זכריה? אוריה במקדש ראשון וזכריה במקדש שני (עיין מכות כד.) אבל הנכון הוא כי אין לשבש הספרים בעבור זה כי כן היה דרכם של הראשונים לקרוא גם את הנכד-בן, יעקב שאל את הרועים: הידעתם את לבן בן נחור (בראשית כ״ט 5), ולבן הלא היה בן בתואל בן נחור. לבן אמר ליעקב: ולא נטשתני לנשק לבני ולבנותי, שכיון בזה על בני יעקב שהיו נכדיו (שם לא 28). ויתכן שעדו אבי אבין של הנביא זכריה הוא עדו הכהן הגדול הנזכר בנחמיה (י״ב 16) וכפי הכתוב שמה שמש זכריה בכהונה גדולה אחרי עדו, ולפי זה היה הנביא זכריה גם כהן גדול.

זכריה החל לדבר דברי נביאותיו בעודנו עול ימים, כאשר ירמזון על זה דברי המלאך שאמר: רוץ דבר אל הנער הלז (זכריה ב׳ 8), וזה היה בזמן אחד עם נבואת הנביא הגי, כי הגי נבא בחדש הששי השביעי והתשיעי בשנת שתים לדריוש (חגי א. 1) וזכריה החל לנבא בחדש השמיני בשנת שתים לדריוש (זכריה א. 1) ונמשכה נבואתו לערך שתי שנים.

בדברי נבואותיו יעורר את העם לבנות המקדש ולכונן חומות ירושלים, וינחמם כי ישוב ה׳ שנית להשכין שכינתו בתוכם ויהיה לחומת אש סביב ירושלים (קאפ א. יב.) אבל לא יסתפק אך בהבטחות ונחמות כי אם גם יעורר למוסר אותם להיטיב מעשיהם להסיר מהם המדות הרעות אשר דבקו בהם ובאבותיהם כגנבה ושבועת שקר, וילמדו לעשות אך טוב איש לרעהו (קאפ. ה) כי בזה תלוי אושר האומה בעתיד. מקורות חייו לא ידענו מאומה. בספרותנו ידובר ממנו מעט מאד. חכמי הנוצרים הקדמונים (עפיפאנוס ודאראטהעאוס) יספרו אדותיו מעשים גדולים שעשה בארץ בבל, וגם איזה נבואות נפלאות ונוראות שנבא לימים יבואו. גם יספרו כי מת בארץ ישראל זקן ושבע ימים ונקבר אצל הגי חברו.

הספר בכה״ק המיוחס לזכריה יחלקו המבקרים לארבעה חלקים. I החלק הראשון מן פרק א. קאפ. א. עד פסוק 7 הוא כעין מבוא והקדמה לספר נבואותיו. II החלק השני (מן פסוק 7. א. עד פסוק 9 ו) יכלול בתוכו שמונה חזיונות אשר ראה בחדש שבט, שלשה חדשים אחרי החל לנבא. 1) בחזיון הראשון ראה איש רוכב על סוס אדום בין הדסים, והארץ יושבת ושוקטת רמז כי עת מבשרה היא לעשות לגאולת ישראל, ומלאך ה׳ מבשרו כי עוד תפוצנה ערי יהודה מטוב ונחם ה׳ עוד את ציון ובחר עוד בירושלים. 2) בחזיון השני ראה ארבע קרנות (סימן לאויבי ישראל אשר הרבו להרע להם), ואחריהם ראה ארבעה חרשים אשר באו להכרית לעקר ולשבר את הקרנות לבלי תוכלנה עוד לעשות רעה לישראל. 3) במחזה השלישי והנה איש ובידו חבל מדה

ותוא מודד את ירושלים לארכה ולרחבה, ומלאך ה׳ מבשרו כי מספר יושבי ירושלים יגדל מאד כי ינהרו אליה המונים מכל אפסי ארץ וביחוד מארץ בבל וה׳ אלהי ישראל ישכון כבוד בתוכה. 4) המחזה הרביעי יציג לפניו את יהושע הכהן הגדול לבוש בגדים צואים (רמז על המגרעות שדבקו בעם ישראל בשבתם בבבל, ובגלל זה עומד השטן לקטרג עליהם) אולם מלאך ה׳ מסיר מעליו הבגדים הצואים ומלבישו מחלצות לאות כי סר עון העם ממנו וחטאתו נמחתה ומעתה אם ילכו בדרכי ה׳ וישמרו את משמרתו יהיו בשלום ושלוה על אדמתם ויקראו איש לרעהו אל תחת גפן ואל תחת תאנה. 5) במחזה החמישי — והנה מנורת זהב עם שני זיתים בצדה אחד מימינה ואחד משמאלה, רמז כי אור הדעת את ה׳ יזרח בארץ ישראל והאור הזה יתן לישראל היתרון על כל העמים כי כל גדלו וגבורתו יהיה לא בחיל ולא בכח כי אם ברוח ה׳ אשר יתפשט על ידו בין כל העמים. 6) בחזיון הששי נראה לו כאלו מגלה עפה יוצאת על פני כל הארץ ובתוכה כתובים אלות וקללות לגנבים ונשבעים לשקר. מזה נראה כי בין השבים מבבל היו אז גם אנשים חרשי משחית אשר היו כנגע לגו המושבה החדשה, וראה הנביא כי לא יחרוך רמיה צדו כי האלה תבוא אל בית הגנב ואל בית הנשבע לשקר וכלתו ואת עציו ואת אבניו. 7) המחזה השביעי יתאר לפנינו אשה רשעה יושבת בתוך איפה, והנה מלאך ה׳ השליך אבן העופרת אל פי האיפה שלא תוכל הרשעה לצאת משם ושתי נשים הוליכו את האיפה עם הרשעה לארץ שנער לבנות לוה בית שתשאר שם עד עולם. האשה הרשעה במחזה היא סמל עבודת אלילים, שחדלה מעשות שמות בעם מעת שובם מהגולה, כי היצר הרע של עבודת האלילים תשש כחו או כאשר ימליצו חז״ל שאנשי כנסת הגדולה שחטו אותו ונכחדה העבודה הטכורה הזאת מקרב ישראל ונשארה אך בבבל, 8) במחזה השמיני והנה ארבע מרכבות רתומות לסוסים בצבעים שונים יצאו מבין ההרים (שסביב ירושלים) לתתהלך לארבע רוחות השמים לענוש את נוגשי ישראל ובפרט יושבי ארצות הצפון (בבל) כי עליהם יעיר שומר ישראל את כל חמתו בגלל הרעות הרבות שהרעו לישראל.

אחרי החזיונות יבואו בספר זכריה איזה נבואות, אשר מטרתן לחזק את רוח השבים מהגולה ולאמץ את לבבם לכונן את המושבה החדשה על בסיס נאמן חזק וקים, והבטיח להם בשם ה׳ כי יצליחו בכל מעשיהם, ירושלים תהיה עיר מלאה זקנים וזקנות, ילדים וילדות, הגפן תתן פריה, הארץ תתן את יבולה והשמים יתנו טלם, אבל כל זאת תבוא עליהם אם ידברו אמת איש את רעהו, ומשפט שלום ישפטו בשעריהם, ואז כל הצומות וימי האבל יהפכו לבית יהודה לששון ולשמחה ולמועדים טובים, וגם עמים אחרים יחזיקו בכנפי היהודים ויאמרו נלכה עמכם כי שמענו אלהים עמכם (9 עד כו).

הנבואות מן ט. והלאה עד גמירא כל החכמים כחכמי ישראל וכחכמי העמים כלם מסכימים שהנה נאמרות מנביא אחר שהיה שמו גם כן אולי זכריה, אבל מחולקים הם החכמים בדעותיהם על דבר הזמן מתי ולמתי נאמרו. חכמים רבים מקדימים אותן לזמן מלכות יהויקים, וחכמים רבים אחרים מאחרים אותן לזמן אלכסנדר מוקדן והמכביים. המקדימים מביאים ראיה להשערתם זאת מפסוק 11 קאפ׳ י״א, שבו נבא זכריה כי ירד גאון אשור, ובשובם מבבל הלא כבר נחרבה מדינת אשור. אבל אי משום הא לא איריא, כי בהשם אשור תארו אז את ארץ סוריא. עוד ראיה מביאים לקדמות הנבואות האלה כי בברית החדשה מיחסים אותן לירמיה הנביא, כי כן נאמר במתי כ״ז 9, ואז נתמלא מה שנאמר ביד ירמיה הנביא: ויקחו שלשים הכסף אדר היקר וגו׳ והוא בזכריה (י״א, 13). אבל גם יסוד הראיה הזאת גרוע וחלש מאד, כי ידוע שבעלי הב״ח לא היו בני תורה וידיעתם בתנ״ך היתה קטנה מאד ולא מפיהם אנו חיים. אי לזאת הדעת נוטה להשערת המאחרים. לפיהם הנבואות מן קאפ׳ ט׳ עד י״א נאמרות על זמן ממשלת היונים בסוריא וארץ ישראל אחרי מות אלכסנדר מוקדן, בעת

שהמלכים מבית סלויקים, וביחוד אנטיוכוס עפיפאנוס, הרעו לישראל מאד. ועל זמן הזה נבא הנביא כי בני ציון יתעוררו על בני יון וינצחום, ויושבי הארץ לא יטמאו עוד את נפשותיהם באכילת דם ושקוצים כאשר עשו בעת ממשלת היונים שהכריחו אותם לזה (ט׳, 7). על הזמן הזה נבא הנביא, כי לא תחלק עוד הארץ לשתי ממלכות כי יהודה ואפרים יתאחדו ידרוך קשתם נגד השונא. התאחדות זאת היתה משאת נפש כל נביאי ישראל בימי יחזקאל.

הנבואות מן קאפ׳ י״א עד י״ב לפי דעת חכמים רבים וביחוד ועלהויזען סובבות הולכות על זמן הרדיפות בימי אנטיוכוס עפיפאנוס הרשע קרוב למלחמת המכביים, הימים שהכהנים הגדולים ששרתו במקדש ה׳ היו לא נבחרו דעם כי אם פקידי הממשלה. הכהנים האלה, הנקראים בפי הנביא רועים, היו שנואים מאד להטובים שבאומה, כי לא דאגו לשלום העם כי אם היו לכלי משחית בידי הממשלה הרשעה נגד העם, ועל הכהנים האלה ירמז הנביא לאמר: כי הנכחדות (מן הצאן) לא יפקד, הנשברת לא ירפא, ובשר הבריאה יאכל ופרסיהן יפרק (ובגלל זאת תבוא) חרב על זרועו ועל עין ימינו (של הרועה האוילי הזה) זרועו יבוש תבוש, ועין ימינו כהה תכהה (י״א, 15—17). ולעומת זה הבטוים „קוניהן ומוכריהן״ אשר ישתמש בהם הנביא מורים לפי דעת וועלהויזען על השרים מאומות אחרות וביחוד מבני היונים שמשלו אז בישראל. אגב אורחא נעיר כי לפי דעתו של וועלהויזען שגיאה נפלה בפסוק 6 קאפי י״א ותחת הכתוב: וארעה את צאן ההרגה „לכן עניי הצאן״ (מלות שקשה להולמן) צריך להיות: וארעה את צאן ההרגה „לכנעני הצאן״. אבל מה יעשה וועלהויזען עם הבטוי הזה דנשנה בפסוק י״א: וידעו „כן עניי הצאן״ השומרים אתי כי דבר ה׳ הוא? בכלל אין דעתנו נוחה לתקן מלות ובטוים בספרי קדשנו על פי השערה, אומדנא ושקול הדעת, כי אם נרשה לנו לעשות כזאת אז ישונו פני כל כה״ק ולא נכירם עוד.

תוכן הנבואות בקאפ׳ י״ב וי״ג מרמז לפי דעת חכמי העמים על זמן מלחמת המכביים עם היונים ועמי סוריא ונצחון הגדול של היהודים, המכביים בגלל נצחונם הנפלא יהיו המה למושלי העם ולא שרים מבית דוד. המאורעות האלה מרומזות לדעתם בפסוקים: ביום ההוא אכה כל סוס בתמהון ורוכבו בשגעון.... וכל סוס העמים אכה בעורון (י״ב, 4), והושיע ה׳ את אהלי יהודה בראשונה למען לא תגדל תפארת בית דוד (שם 7). והיה ביום ההוא.... אכרית את שמות העצבים מן הארץ.... וגם את הנביאים... אעביר מן הארץ (י״ג, 2), כי בימים ההמה באמת פסקה הנבואה מישראל כאשר נזכר הדבר הזה פעמים רבות גם בחשמונאים א׳ ד׳ 46, ט׳ 27, וגם בתלמוד סנהדרין י״א.

6) זכריה אחי נר ודוד שאול (דהי״א ט׳, 37), אחד מעשרה בנים של יעיאל אבי גבעון כלומר שר גבעון, ולא כמו שתרגמו המתרגמים „פאטער פאן גבעון״. ובמקום אחר (דהי״א ח, 31 נקרא זָכֶר. אולי היה גם מנהג הקדמונים לקצר בשמות לאות אהבה וחבה כאשר נוהגים היום כל העמים הנאורים.

7) זכריה בן משלמיהו הלוי מבני קרח. הוא היה שוער פתח לאהל מועד (דהי״א 6, 21), והיה הבן הבכור לאביו (שם כ״ו, 2).

8 זכריה בן . שם אביו נשמט בדהי״א (ט״ו, 18), היה מן מחלקת המשוררים בנבלים על עלמות ביחד עם המשוררים המפורסמים הימן, אסף ואיתן אשר העמיד דוד במקדש ה׳ בירושלים. אולם הם היו ראשונים במעלה וזכריה היה מן המשנים (שם) או מן המשוררים ממדרגה השניה.

9 זכריה אחד משבעה הכהנים אשר העמיד דוד להריע בחצצרות לפני ארון אלהים (דהי״א ט״ו, 24).

10 זכריה בן ישיה מן הלוים מבני קהת בימי דוד (דהי״א כ״ד, 25).

11) זכריהו בן חוסה מן הלוים ממשפחת מררי, נחשב למחלקת השוערים (דהי״א כ״ו, 11).

12 זכריהו אביו של ידו הנשיא לחצי שבט

המנשה אשר בגלעד בימי דוד (דה"א כ"ז, 21).

13) **זכריה**, אחד מן השרים אשר שלח המלך יהושפט ללמד בערי יהודה תורת ה' לישראל (דה"ב יז, 7).

14) **זכריהו** הלוי מן בני אסף, אביו של יחזיאל הנביא אשר החזיק בשם ה' את לבב העם בימי יהושפט לצאת למלחמה נגד בני עמון ומואב אשר באו ללחם עמהם (דה"ב כ', 14).

15) **זכריהו** בן יהושפט מלך יהודה. אביו יהושפט נתן לו ולשאר אחיו מתנות רבות לכסף ולזהב ולמגדנות גם ערי מצרות ביהודה, אך לא נהרג ביחד עם כל אחיו על ידי אחיהם הבכור יהורם כאשר החזק על כסא הממלכה (דה"ב כ"א, 4,3,2).

16) **זכריהו** אבי אביה אם חזקיהו המלך (דה"ב כ"ט, 1) ויש משערים כי הוא אחד עם זכריהו המבין (עיין זכריהו 3).

17) **זכריהו** מן בני אסף, אחד מן הלוים שטהרו את מקדש ה' מכל טמאה בימי חזקיהו (דה"ב כ"ט, 13).

18) **זכריהו** הראש לבית אב אחד משבט ראובן, בן בארה הנשיא לראובני אשר הגלה תגלת פלאסר מלך אשור בימי פקח בן רמליהו (דה"א ה', 7).

19) **זכריהו** הלוי מן הקהתים, היה מן הפקידים אשר הפקיד המלך יאשיהו לנצח על המלאכה לחזק את בדקי בית ה' אשר השחיתו מלכי יהודה לפניו (דה"ב ל"ה, 12).

20) **זכריהו** אחד מנגידי בית האלהים בימי יאשיהו אשר עזרו את המלך להוציא אל הפועל מחשבתו לעשות הפסח בירושלים ברוב פאר והדר עד שנאמר עליו שלא נעשה כפסח הזה בישראל מימי שמואל הנביא, (דה"ב ל"ה, 8, 17).

21) **זכריה** מבני פרעוש, שעלה עם עזרא מגלות בבל בימי ארתחשסתא מלך פרס. ועמו עלו עוד מאה וחמשים זכרים ממשפחתו (עזרא ח, 3).

22) **זכריה** בן בבי שעלה עם עזרא לירושלים בימי מלכות ארתחשסתא. הוא היה בראש לעשרים ושמונה הזכרים מבני בבי שעלו עמו (עזרא ח, 11).

23) **זכריה** אחד מהראשים המבינים או החכמים, אשר שלח עזרא אל אדו הראש אשר בכספיא להביא לוים לבית ה', כי בין כל העולים עמו מבבל לירושלים לא היה אף לוי אחד (עזרא ח, 16).

24) **זכריה** מבני עילם, מן האנשים אשר לקחו להם בגולה נשים נכריות, ואשר במצות עזרא נתרצו לגרשם לטהר את העם מתערובות בני נכר (עזרא י, 26).

25) **זכריה** מבני פרץ בן יהודה, נודע על ידי נכדו עתיה שהיה מן האנשים אשר התנדבו לשבת בירושלים בשובם מהגולה (נחמיה יא, 4).

26) **זכריה** בן השלני (אולי היה מבני שלה בן יהודה), נודע על ידי אחד מבני בניו מעשיה, שהתנדב לשבת בירושלים בשובם מגלות בבל, כי מרבית השבים לא חפצו לשבת בעריה כי ישיבת כרכים היתה קשה להם, ולבד זאת ירושלים לא היתה אז עוד מוקפת חומה והיו יראים מאויבים (נחמיה יא, 5).

27) **זכריה** בן פשחור בן מלכיה, נזכר בנחמיה (י"א, 12) בגלל בן בנו עדיה שהיה מן האנשים אשר התנדבו לשבת בירושלים בשובם מגלות בבל (עיין זכריה 26). אביו פשחור בן מלכיה היה שר למלך צדקיהו (ירמיהו כא, 1).

28) **זכריה** בן יונתן מבני הכהנים אשר תקעו והריעו בחצצרות ובשירי דוד בעת חנכת חומות ירושלים ועזרא הסופר לפניהם (נחמיה יב, 35).

29) **זכריה** מן הכהנים אשר הריעו בחצצרות ושרו בשירים עם חצי הנגידים אשר היו עם נחמיה בעת חנכת חומות ירושלים (נחמיה יב, 41).

זולל וסובא, על פי תורת משה על היהודי להתרחק ממותרות כי המה מקרבים את האדם לעברי פי פחת. הזולל בשר והסובא יין נקרא בפי מתקננו כורר ומורה ונירו,

בסקילה על שם סופו, כי האדם אשר לא ישים מתג ורסן לתאוותיו סופו שיעמוד על פרשת דרכים וילסטם את הבריות (סנהדרין ע"ב). במעשה לא מצינו שהרגו בית דין של ישראל את האדם על רדפו אחר המותרות, מפני כי לפי רוח היהדות על היושבים לדון את האדם להשתדל בכל מיני השתדלות לזכותו שלא לשפוך דם. ולזאת דקדקו החכמים בדברי התורה ובמלותיה ובאותיותיה והמציאו תנאים אשר לפיהם אין באפשרות להוציא דינו של הזולל וסובא למיתה. ולזאת אמרו חז"ל בן סורר ומורה לא היה ולא עתיד להיות (שם ע"א). ונכתב בתורה אך להפחיד את האדם מלרדוף אחרי רמיתיות.

זִלְפָּה שפחתו של לבן אשר נתנה ללאה בתו לשפחה בעת נשאת ליעקב. ולאה בחפצה להרבות מספר בניה שלכבוד וברכה חשבו זאת בימים הקדמונים נתנה אותה ליעקב אשה לפלגש וילדה לו שני בנים גד ואשר, והמה נקראים על שם לאה כאלו היא ילדה אותם (בראשית ל, 9, 13). חז"ל אמרו כי זלפה היתה צעירה לשנים בעת שנתנה ליעקב לפלגש ולמדו זאת ממה שלא כתוב בה ותהר ותלד כמו שכתוב בנשי יעקב האחרות, כי אם אך „ותלד" מלמד שבחורה היתה ולא היתה ניכרת בעיבורה (ב"ר ס', ע"א). אולי למדו זאת גם ממושג השם זלפה, שהוראתו: רעננה בטל ילדותה וכבר ידוע דעת חז"ל כי שמא גרים

1) **זִמָּה** בן גרשם בן לוי (דהי"א ו, 5)

2) **זמה**, נבלות נאופים, שקוצי זנונים (ע"ע זונה).

זְמוֹר, בשם הזה נקרא לפעמים עץ הגפן ואז יבוא הפעל עליו בבנין זמר כמו: הזמורה אשר היה בעצי היער (יחזקאל ט"ו, 2), ולפעמים תכונה בשם „זמורה" אגדת ענפים מתאנים שקמים ורמונים שהיו אוחזים הפרסים בידיהם השמאלית בהתפללם אל ארמוזד אלהי האור, והנביא יחזקאל מוכיח את בני ישראל כי למדו גם הם לחקות דרכי הגוים ולעשות כמעשיהם וכהפרסים ישלחו גם הם את הזמורה אל אפם ובזה יכעיסו את קדוש ישראל (יחזקאל ח, 17).

זַמְזֻמִּים, (ע"ע זוזים).

זְמִירָה בן בכר בן בנימין (דהי"א ז, 8).

זְמַן, חכמי דברי הימים בחפצם להגביל בדיוק ובצמצום עת וזמן לכל חפץ ולכל מקרה בקורות העולם נהגו לבחור במקרה אחד נכבד ויקר מאד בעיני העם, והמקרה הזה היה להם לנקודת התחלה, ממנו חשבו סדר הזמנים לפנים ולאחור והוא הנקרא אצלם ערא. העמים בעלי דת נצרת חושבים סדר הזמנים מיום לדת משיחם, המחמדנים — מיום ברח מחמד נביאם ל[illegible] להיהודים היו להם עראות שונות במשך דברי הימים. בתחלה חשבו העברים סדר הזמנים בדורות יושבי תבל. והדור רביעי ישובו הנה נאמר לאברהם בברית בין הבתרים (בראשית ט"ו, 16). אחרי כן התחילו היהודים לחשוב מקרי הזמנים משנת צאתם מארץ מצרים (שמות י"ט, 1; במדבר ל"ג, 38; מ"א ו, 2). בנין המקדש בימי שלמה היה להם גם כן דבר נכבד מאד בחיי האמה, ולכן היה להם לפעמים גם המאורע הזה לנקודת ההתחלה לסדר זמנים (מ"א ט, 10; דהי"ב ח, 1). בימי המלכים חשבו עתות המקרים לשנות המלכים. בספר יחזקאל נמצא חשבון סדר הזמנים והמאורעות לחרבן הבית או יהויכין (יחזקאל א, 1; ל"ג, 21; מ, 1). בירמיה (כ"ה, 1; כ"ב, 12, 29) ודניאל (ב, 1; 3, 1) יחשבו זמני המקרים למלכות נבוכדנצר. בשובם מגלות בבל חשבו מנין השנים לשנות מלכי פרס שמשלו אז בארץ ישראל (עזרא ד, 24; ו, 15; ז, 7; נחמיה א, 1; ב, 1; י"ג, 6). בימי ממשלת היונים בסוריא חשבו היהודים לחשבון היונים הוא הנקרא בספרות התלמודית והרבנית „מנין שטרות". נקודת התחלת הזמן לחשבון הזה היא 312 לפני ספירת הנוצרים, היא השנה שבה נצח סעליקא ניקאטאר את אנטיגנס אצל עזה. המנהג למנות לחשבון היונים היה נהוג ימים רבים בין היהודים עד המאה האחת עשרה לספה"נ, וביחוד במדינות חו"ל, כאטרם

י״ל בגולת אין מונין אלא למלכי יון בלבד (ע״ז י.), אבל גם אחרי הזמן ההוא היו רבים משתמשים במנין שטרות עד אשר בטלו הרדב״ז לגמרי בשנת 1515. אולם בארץ ישראל בימי ממשלת החשמונאים חשבו את המקרים מעת שארץ ישראל יצאה לחרות מעבדות היונים ועמדה ברשות עצמה, ואז היו כותבים בשטרות: בשנה לשמעון כה״ג ושר ונשיא ליהודים (חשמונאים א, 13, 41), או בשנת כך וכך ליוחנן כהן גדול לאל עליון. הדוסה הזה קבל שנוי קטן על פי תקנת החכמים כי הסירו בכתיבת שטרות המלות „לאל עליון" למען לא יהיה שם שמים מתגלגל לפעמים באשפה (ר״ה יח.). המנהג לחשוב לבריאת העולם כבר נפגוש בימי התנאים (עיין ס״ע), ובימי הבינים נפגוש המנין הזה ראשונה בספר תנא דבי אליהו שנתחבר במאה העשירית לספה״נ כנוצ״ע. אבל גם בימים ההם נמצא לפעמים חושבים גם לחרבן הבית או לגלותנו, (עיין מכילתא יתרו, וספרי ט, 1). לפעמים חשבו סדר הזמנים למאורע גדול ומפורסם מאד כמו שמצינו בעמוס (א, 1) שנתים לפני הרעש (וע״ע שנה, ירח, יום)

זֶמֶר, חיה ממין הצבאים המותרים לאכילה (דברים י״ד, 5), (ע״ע צבי).

זִמְרָה, כפי הנראה הזמרה נטועה בטבע האדם כהדבר, כי נפגוש אותה בין כל העמים, גם בין אלה אשר מדרגת התפתחות שכלם נמוכה מאד. כלי זמרה אחדים נזכרים בכתבי הקודש בדורות הראשונים של בריאת האדם עוד לפני המבול, יובל בן לכך הדור השמיני לאדם הראשון היה הממציא הראשון לכלי זמר: כנור ועגב (בראשית ד, 21). הגדה זאת ידועה גם בין עמי קדם אחרים. שעריראן יספר כי הערביים והפרסיים יכנו את אבותי הזמרה והניגון בשם קיני, כלומר יוצאי חלצי קין. ביחד עם הזמרה נזכרים בכה״ק שירים ומחולות כאלו היו אחוזות ודבוקות זו בזו מראש מקדמי ארץ (בראשית ל״א, 27; שמות ט״ו, 20). ביחוד נמצא כי הנשים הרגשו מן הזמרה לצאת במחול (שמות ט״ו, 20; שופטים כ״א, 34; ש״א י״ח, 6).

בימי מלכי יהודה, כפי הנראה, היה המנהג כי נערות ובתולות סבבו בערים וברחובות להטיב נגן ולהרבות שיר, כאשר היה המנהג בארצות יון ואיטליה (ישעיה כ״ג, 16). בזמרה ושיר השתמשו בכל מקרה של שמחה בעניני החיים החברותיים והמדיניים (עיין מ״א א, 40; ישעיה ה׳ 11; י״ה, 11; כ״ה, 8; עמוס ו, 5; חגי ה, 11; חשמונאים א, 3 39; יהודית ג, 8). דוד המלך יחק להשתמש בזמרה ושיר בעבודת ה׳ אשר במקדש (דהי״א כ״ה, 1), והבדיל לזה אנשים מצויינים בחכמה ובידיעה הזאת משבט לוי (דהי״ב כ״ט 25; ה, 21; י״ה, 15). גם הנביאים חשבו את הזמרה והשיר לדבר נחוץ ועזרו בה אותיהם והשתמשו בה להוריד עליהם הרוח האלהי ממרום (ב״א, 5; מ״ב ג, 15) בזמרה ונגון השתמשו הקדמונים יפה מאד להעביר הרוח הרעה (משוגעת) מן האדם (ש״א ט״ז, 16), דבר שנתקבל לאמת על ידי נסיונות חכמי הרופאים בזמננו.

אין לברר כעת אם למדו היהודים במצרים מאת אדוניהם המצרים בזמרה ונגון, קרוב להאמין כי היהודים בשבתם לבדד בארץ גושן למדו אך מעט מהמצריים בדבר הזה, ביחוד באשר העמיסו עליהם על העבדות, כי במצב כזה אין האדם מסוגל לרגשות נפשיות נעלות. אבל אין כל ספק כי היהודים הביאו עמם מארץ כנען איזה ידיעות בדבר הזה. וגם זאת הוא למעלה מכל ספק, כי אחדים מהיהודים אשר באו בהתקרבות עם המצריים למדו מהם דברים רבים, אשר הצטיינו בהם המצרים וביניהם גם הנגון והזמרה.

אין לנו כעת מקורים נאמנים לשפט על ידם על מצב הזמרה והשיר בימים הקדמונים ואם הגיעה אצלם הידיעה הזאת למעלת חכמה כמו שהיא בזמננו, אבל לא ידך גוסא ישנן השערות, כי הקדמונים ידעו בזמרה דברים רבים שלא נדע אנחנו. פלוטארך (De musica) יספר כי על ידי הנגון והזמרה עלתה בידם פעמים רבות לנצח את האויב במלחמה לכבוש ערים מצודות, להשקיט מרידות

ולרפא חולים, דברים שאין אנו יכולים לעשות כעת על ידי החכמה הזאת.— אין בידינו להחליט אם עלו היהודים למדרגה גבוהה בחכמת הזמרה בימים הקדמונים. אולם לדעתנו לא נשגה אם נאמר כי ידיעתם בזמרה בימי דוד התפתחה מאד, כי אם היו במקדש ה׳ ארבעת אלפים משוררים ומנגנים בכלי זמר שונים ובראשם שתי מאות ושמונה ראשים הידועים בשם מבינים (דהו״א כ״ו), נוכל לשפוט בצדק, כי בדבר הזה היה להם סדר ומשטר נוסד על הרמוניה ידועה שלא לשבר את האזן בערבוב הקולות. והדבר הזה אי אפשר בלתי בכללים ידועים ויסודות מחוכמים להנעים הזמרה והשיר לנפש השומע.

אם כי המבקרים מחליטים כי הזמרה של היהודים לא הצטיינה מזמרת העמים שכניהם יושבי סוריא ובבל בכ״ז נוכל לשער בצדק כי היה להם יתרון רב בדבר הזה עליהם, כי אם בקשו מהם האויבים לשיר להם משירי ציון (תהלים קל״ז) אות הוא כי שירי ציון היו ידועים ומפורסמים בין העמים שכניהם והיו מצוינים בנעימה ובסדר הקולות. אולם נוכל לשער כי בבבל לא התעסקו בזה, כי כן אמרו בפירוש: איך נשיר את שיר ה׳ על אדמת נכר (שם), ובכל זאת בשובם משם לארץ אבותיהם שבו עמהם משוררים רבים ועמהם גם משוררות רבות (עיין עזרא ב׳, 65; נחמיה ז, 67), ועיין ע״ד ערכי טעמים ונגינות, כלי שיר.

והרוצה לדעת יותר מזה הענין יעיין: פפייפער, איבער דיא מוזיק דער אלטען העברעער בשפת אשכנז; שטיינער The music of the Bible בנזינגער, העברעאישע ארכעאלאגיע זייטע 271 און וויטער, נאוואק, העברעאישע ארכעאלאגיע ה״א זייטע 271 און וויטער; ביכלער צור געשיכטע דער טעמפעל מוזיק 1890.

1) זמרי בן סלוא נשיא משפחה שמעון הנהרג על ידי פינחס בן אלעזר בן אהרן הכהן בגלל התועבה הגדולה אשר עשה לעיני כל ישראל עם כזבי בת צור המדינית. בגלל מעשיו המכוערים נזכר פעמים רבות לגנאי בספרות התלמודית ושמו נהיה למשל ולשנינה בפי התלמודיים והעם. ינאי המלך צוה לאשתו לפני מותו כי לא תירא לא מן הפרושים ולא מן הצדוקים, אלא מן הצבועים שמעשיהן כמעשה זמרי ומבקשים שכר כפנחס (סוטה כ״ב). לפי דעת הז״ל שמו העצמי של זמרי היה שלומיאל בן צורי שדי (סנהדרין פ״ב). אולי למדו זאת ממה שנאמר על זמרי בכתוב שהיה נשיא שבט שמעון ובפרשה במדבר ובסדר נשא נקרא הנשיא לשבט שמעון שלומיאל בן צורי שדי. ונוכל לשער עוד כי הוכיחו זאת מתיבות שמות אבותיהם: כזבי בת צור, שלומיאל בן צורי שדי. ההגדה מספרת כי לבד חטאו בנאוף בפרהסיא העיד עז פניו מאד, כי תפש בבלוריתה של כזבי והביאה אצל משה ואמר לו: בן עמרם זו אסורה או מותרת? ואם תאמר אסורה, בת יתרו מי התיר לך? (שם).

2) זמרי בן זרח בן יהודה, הוא היה אבי זקני של עכן שמעל בקודש בימי יהושע ושם נקרא בשם זבדי (עיין דהו״ב ב, 6; יהושע ז, 18). כפי הכתוב בדהו״א (ב, 6) היה זמרי אחי ארבעת החכמים הנודעים, איתן, הימן, כלכל, דרדע הנזכרים במ״א (ה, 11).

3) זמרי שם איש משבט בנימין מיוצאי חלצי שאול (דה״א ח, 36, ט, 42).

4) זמרי שר מחצית הרכב אשר לאלה בן בעשא מלך ישראל. זמרי מרד במלכו אלה ויקשור עליו קשר וימיתהו בתרצה כאשר שתה לשכרה ומלך תחתיו על ישראל שבעת ימים (מ״א ט״ז 9—20). כפי הנראה היה מעשה הרצח הזה יוצא מגדר הנהוג בימים האלה, כי אף שלא מקרה זר היה כי יקשרו קשר על מלך ממלכי ישראל ויהרגוהו ואחר ישב על כסאו תחתיו, בכל זאת קראה איזבל את יהוא בבואו לשערי יזרעאל: זמרי הורג אדוניו שבזה נוכר להכיח כי שם זמרי נהיה אז למשל ולשנינה לעוצם מעשה רצח יוצא מגדר הנהוג (עיין מ״ב ט 31). גם כותב ס׳ מלכים רמז כי קשר ומרד זמרי היה

מצוין משאר המרידות כי בסוף ספורו אדות זמרי מוסיף ויתר דברי זמרי וקשרו אשר קשר הלא הם כתובים על ספר דה"י למלכי ישראל (מ"א ט"ז, 20) יוכל היות כי מפני זמרי לא מצא לו משען ומשענה בין העם כי חצי העם היה אחרי עמרי וחצי השני היה אחרי תבני בן גינת ולא זמרי עשה את מעשה הרצח בלי הסכמת העם, ולזאת נחשב לרוצח (שם 21). סופו היה כי נשרף בארמון המלך בתרצה אשר הצית הוא בעצמו בראותו כי נלכדה העיר ע"י עמרי (שם)

5) **זמרי**. ירמיה (כ"ה, 25) יחשוב מלכי זמרי בין יתר המלכים אשר שלחו ה' אליהם להשקותם את כוס החמה למען יתגעשו ויתהוללו מפני החרב אשר הוא שולח ביניהם. קשה לדעת מי הנה מלכי זמרי אשר עליהם רמז הנביא ירמיהו. דעליטש יסבר כי השם זמרי בזה הוא אחד עם המקום גברי הנמצא על כתובות שלמנסר השני, מקום שתכונתו הוא בצפונית מערבית לבבל, אבל שראדער ימאן בהשערה זאת בלי נתון אחרת תחתיה. יש משערים כי זמרי במקום הזה היא זמרן (ע"ע) בן אברהם שנולד לו מקטורה אשתו, והעיר זברה הנזכרת בספרי פטאלעמי בין נוקקת בין מורינה היתה עיר הממלכה של בני השבט ההוא.

זִמְרָן, בן אברהם מקטורה (ע"ע זמרי 5). יש משערים כי השבט הערבי הזה נקרא בשם זמרן מפני כי על דגלו היתה תמונת החיה זמר (ע"ש).

1) **זָנֹחַ**, שם עיר בנחלת מטה יהודה בשפלה (יהושע ט"ו, 34). יושבי העיר זנוח בשובם מהגולה בימי עזרא ונחמיה בנו את שער הגיא ויעמידו דלתותיה, מנעליו ובריחיו ואלף אמה בחומה עד שער האשפות (נחמיה ג, 13). בדהי"א (ד, 18) מסופר כי אשתו היהודיה של כלב בן יפונה ילדה לו את יקותיאל אבי זנוח. ולפי זה נוכל לשער כי העיר זנוח נקראת ע"ש בנו של בן יקותיאל כי הוא יסדה. לפי דעת החכם ראבינסאן היא נודעת כעת בשם Zonua דרומית מזרחית לצרעה.

2) **זנוח**, שם עיר אחרת גם כן בנחלת מטה יהודה בהר (יהושע ט"ו, 56). יש משערים כי היא העיר Zonuta שתכונתה היא דרומית מערבית לחברון, אבל דילמאן ימאן בזה.

זִפְרֹן, שם עיר בגבול הצפוני לארץ כנען (במדבר ל"ד, 9). עוד היום נמצאת עיר בארץ ארם מקדם לנהר ארנת בשם זפרנה. יונתן תרגם שם העיר קרן זכותא.

זֶפֶת, שני מיני זפת הם: דבק היוצא מעצי הצמחים, ודבק ממוג הדומם הנקרא גם כן חמר. וההבדל בין זפת וחמר הוא רק בזה שהזפת הוא יותר נוזל והחמר הוא יותר מוצק. תבת משה נחמרה בחמר ובזפת (שמות ב, 3). ישעיה (ל"ד, 9) נבא כי גם נחליו יהפכו לזפת וארצו לזפת בוערה. הזפת הנזכרת במקומות האלה היא ממוג הדומם.

זָקֵן, האיש הזקן [illegible] בעיני [illegible] גם היום בארצות הקדם [illegible] בלי הבט אם נמ או בן מערי תרומות מוכרי ורוחניות. מרגלא בפומיה של הערבי: "מי שזקן ממך אף רק ביום אחד הוא חכם ממך בשנה שלמה". תורנו הגיעה את המנהג הזה לחק ו[illegible] לקום מפני איש שיבה ולהדר פני זקן (ויקרא י"ט, 32). ולזה יאמר אליהוא ימים ידברו ורב שנים ידיעו חכמה (איוב ל"ב, 7) ואיוב אומר: גם שב גם ישיש בנו, כביר מאביך ימים (שם ט"ו, 10) חוקת המנהג לשתים: להודות ויש אם דבר שהביא אסון גדול ונזק רב לעמנו, הוא הוצאות היתרון שנתן רחבעם בן שלמה לעצת הנערים על עצת הזקנים (מ"א י"ב, 13). יפי מושגם של הקדמונים חן ויופי שפוכים על פני האיש הזקן בגלל שערותיו הלבנות, כי תפארת בחורים כחם והדר זקנים שיבה (משלי כ, 29), והשיבה היא עטרת תפארת (שם ט"ז, 31).

מלומדים ישערו כי הזקנים [illegible] בארצות המזרח על ידי ממשלת העם [illegible], כי בממשלה כזאת כלם שוים והיתה [illegible] לאיש הזקן. אבל [illegible] כי השערתו זאת איננה נכונה, כי הנגז

רואים שגם בארצות המתנהגות על ידי ממשלת העם כארצות הברית וצרפת, יתנו היתרון לעול ימים אם אך יצטיין במעלות תרוממות וחכמה, לזה הדעת נוטה כי הדבר הזה תלוי במצב החכמה והציביליזציה של העם, וזאת גם חז"ל אמרו „זקן שקנה חכמה" (קדושין ל"ב). אבל עם זה לא שללו חכמינו הכבוד הראוי על פי חוקי התורה לכל זקן יהיה מי שיהיה, אפילו זקן אשמאי (שם) והגדילו מעלת הזקן ממעלת הנביא, ואמרו בירושלמי ברכות (מתני ז׳): נביא וזקן למי הן דומין? למלך ששלח שני פלמטרין (שלוחים) שלו למדינה, על אחד מהן כתב אם אינו מראה לכם חותם שלי וסמנטרין (מצנפת) שלי אל תאמינו לו, ועל אחד מהן כתב אף על פי שאינו מראה לכם חותם שלי האמינוהו בלא חותם וסמנטרין. כך בנביא כתיב ונתן אליך אות או מופת, ברם הכא: על פי התורה אשר יורוך. ביה"ד צוו חז"ל להזהר בזקן ששכח תלמודו מחמת אונסו כי לוחות ושברי לוחות מונחים בארון (ברכות ח:) ועיין ערך שיבה.

זָקָן. הזקן היה חשוב ומכובד בעיני העמים הקדמונים בארצות הקדם, כאשר הוא יקר גם בעינינו עתה. העדר הזקן היה נחשב לפחיתות ומגרעת כהעדר החוטם בעינינו. זקן ארוך ומגודל יורד על פי מדות האיש עד החזה נחשב לפאר והדר והיה גם אות על תכונת רוח האיש ועל יקרת נפשו בו. „הבט אל מראה זקנו ויצא כל ספק מלבך על אודות מדותיו הטובות ונפשו היקרה" יאמר איש בארצות הקדם אל רעהו המטיל ספק בתכונות הנפשיות של בעל הזקן, ולעומת זה אם נמצא חטא ועון באיש בעל הזקן יאמרו: „חרפה וכלימה לזקנו המגודל". אם יפגשו שני אוהבים זה את זה יברכו איש את רעהו בברכת הזקן ויאמרו „ישמור האל את זקנך המגודל מכל פגע ואסון". אם יבטיח איש לרעהו לקיים הבטחתו ישבע בזקנו כי אחרי דברו לא ישנה ויאמר „בזקני נשבעתי כי לא אפיל דבר מכל אשר אמרתי". אם יאבה איש בארצות הקדם להגביה מעלת דבר יקר בעיניו למדרגה גבוהה מאד יאמר: „הדבר הזה כל חפצים לא ישוו בו גם זקנו המגודל של האיש נשוא הפנים". הנביא יחזקאל ברצותו להאר איך מאס ה׳ בישראל אשר אהבו בתחלה יותר מכל העמים ועתה כלה ונחרצה מאתו ליסרם שבע על חטאותיהם בחרב ורעב ובדבר אמר כי ה׳ צוה אותו לקחת תער הגלבים ולגלח זקנו לאות כי מאס הדבר היקר בעיניו והסירו מעל פניו (יחזקאל ה, 1—5). לזאת אין להפלא אם אנשי ארצות הקדם ישתדלו לפאר ולהדר את הזקן בכל מיני פאר והדר וימשחו אותו בשמנים יקרים (עיין תהלים קל"ג, 2). החכם מאריער יספר כי הפרסיים ימשחו את זקנם בשמן ובצבעים שונים ולמען לא הכהה עין הצבע מפעולת האויר יחדשו את מעשה הצביעה בכל שני שבועות (Journ. p. 247). מן המסופר על אודות מפיבשת (ש"ב י"ט, 24) נוכל לשפוט בצדק כי רבי ושרי היהודים היה מנהגם לתקן במספרים את זקנם לתת לו תואר נאה ותמונה מפוארה, ואם נהגו להזקן לצמוח בלי שום סדר ובלא תיקון או אם העבירו עליו תער להשחיתהו כיו היה זה אות אבל ויגון, (עיין ש"ב י"ט, 24; עזרא ט, 13; ישעיהו ט"ו, 2; ירמיהו מ"א, 5, ועיין גם כן הערודאט ii, 36).

אם יהין איש לבזות את הזקן, לרוק בו, או להחזיק בו בידים בדרך בזיון, יחשב לו הדבר הזה בארצות הקדם לעזות גדולה, לחוצפה יתירה ולפגיעה בכבוד, וחטאתו זאת לא תמחה לארך ימים. ואף האשה הרוצה להראות לבעלה חבה יתירה אי בנים ובנות החפצים להראות אהבתם לאביהם יוכלו להחזיק בקצה זקנם של הבעל או האב ולנשקהו במו פיהם ביראת הכבוד (עיין מנהגי הערביים של החכם הצרפתי D'Arvieux ch. 7). יואב בחפצו להרוג את עמשא החזיק בזקנו (לנשקו) להראות לו חבה ואהבה בדרך כבוד ובגלל זאת הסיר עמשא כל חשד מלבו והיה נקל ליואב להמיתהו בחרבו (עיין ש"ב ב, 9).

שלילות הזקן מאיש נחשב בארצות הקדם להורדה ממדרגה גבוהה למדרגה נמוכה ממעלת איש למדרגת עבד או אשה (ניהבור

ארא־ביא פרק 7). אם השחית איש פאת זקנו בצדיה או בהיותו שכור יבדל מהעדה כאיש אשר אין בו בושה וכלימה. מעשה באיש אחד שהיתה לו מכה בלחיו וצוו הרופאים לגלח זקנו למען יכלו להעלות ארוכה למכתו, וימאן האיש לעשות זאת ויבחר במות מלתת את זקנו להשחית בתער הגלבים. נקל להבין את רגשות האיש אשר בעל כרחו העבירו תער על זקנו להשחיתו. ולזאת אין לרת לא מדוע היו שרי דוד נכלמים לשוב לירושלים אחר אשר גלח חנון מלך בני עמון את חצי זקנם להכלימם ולהכעיסם, והיו מוכרחים לשבת ביריחו עד אשר צמח זקנם. והדבר הזה הסב מלחמה בין בני עמון ובין דוד (ש"ב י).

המצרים היו נוהגים לגלח את שער ראשם וזקנם. העברים בשבתם במצרים לבד הצטיינו מהם בלשונם, בלבושיהם ובכינוייהם (במד"ר כ), נוכל לשער כי העשירים בהם חשקו לחקות מעשי המצרים ומנהגיהם והחלו גם כן לגלח ראשם וזקנם. ולזאת בא הצווי לבלי השחית פאת הזקן (ויקרא י"ט, 27). ואולי חפץ בזה המחוקק גם כן להרחיקם מן הערביים המקיפים פאת ראשם וזקנם לכבוד אליל היין הנודע בין היונים בשם באכוס (הערא־אט iii, 8) הנה הנקראים בפי הנביא ירמיהו קצוצי פאה (ירמיה ט, 26; כ"ה, 33; מ"ט, 32).

ציור א.

ולמען תת להקורא מושג נכון מתבנית הזקן בין עמים שונים הננו נותנים בזה ארבעה ציורים עם תמונות שונות ורבנית זקן משונה. הציור (א) הוא העתקה מכתובות המצרים. עליו יראה הקורא שמונה תמונות בעלות זקן משונה, שלפי דעות החוקרים הנה תמונות עמים שונים שהיו בסביבות מצרים ובסוריא. בכל התמונות השפה העליונה היא מגולחת, אין עליה שער.

ציור ב.

בציור (ב) ארבעה תמונות: 1) תצויר לפנינו איש בבלי. 2) ערבי בימים הקדמונים. 3) היא העתקה מפסל שנמצא לא כבר בקסאנטוס באזיה הקטנה. 4) יוני סורי כפי אשר מצאו בפלמירה.

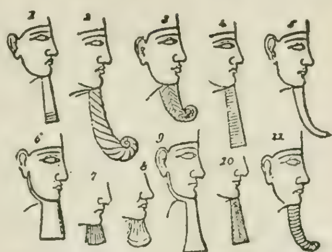

ציור ג.

בציור (ג) ארבע תמונות: 1) מצרי זמננו (קאפטי), 2) פרסי זמננו, 3) שייך ערבי,

בחצי האי ערב ותימן. 4) יהודי סורי מבארצות הקדם.

2, 3, 5, 11. Gods. 1, 4, 6, 9, 10. Kings.

ר ד.

בציור ( ) אחת עשרה תמונות, המצרים מגמתם לנקיות אהבו לגלח את שער ראשם וזקנם, אולם למען שלא להכרית זכר כל זכרות מפניהם נהגו להדביק ללחייהם זקן מפאה נכריה. האנשים הפשוטים מהם היו עושים את זקנם קצר וישר מלמטה (7, 8) המרבים עשו אותם ארוך וגם כן ישר מלמטה, (1, 4, 6, 9, 10), ולפסילי אלהיהם עשו את זקנם עקום בקצהו ונוטה למעלה (2, 3, 5, 11).

זרבבל בן שאלתיאל בן יהויכין מלך יהודה (עזרא ג, 8, 2; חגי א, 1) ובדהי"א (ג, 19) נאמר כי זרבבל היה בן פדיה אחיו של שאלתיאל. אין בידינו להצדיק שתי הנסחאות ואמר ששתיהן נכונות ובלי ספק הראשונה צדקת. זרבבל שב במצות כרש מלך פרס לארץ יהודה עם המושבה הראשונה ביחד עם הנשיא ששבצר (ע"ע) ויהושע בן יוצדק הכהן הגדול. באחד לחדש השביעי הקימו את מזבח העולה ויעלו עליו עולות, ובחמשה עשר יום לחדש השביעי עשו את חג הסכות ככתוב בספר תורת משה, ובחדש השני בשנה השנית לבואם לירושלים החלו לבנות את הבית (עזרא ג, ד, 5). המלאכה הזאת נשבתה בגלל השטנה אשר כתבו השומרונים שונאי יהודה, ואך אחרי שבע עשרה שנים על ידי התעוררות הנביאים חגי וזכריה החלו עוד הפעם בשנת שתים לדריוש לעסוק בבנין הבית, אבל גם בפעם הזאת המלאכה נשבתה במצות תתני פחת עבר הנהר עד אשר בא רשיון המלך שנית לכלות את הבנין (עזרא ו); ארבע שנים התמשכה מלאכת הבנין ונגמרה בשלשה ימים לירח אדר בשנה הששית למלכות דריוש מלך פרס ואז עשו חנוכת הבית בשמחה גדולה (עזרא ו, 15).

על דבר הזמן שבו הונח היסוד לבנין הבית השני נמצאות במקרא איזה סתירות. בעזרא (ג, א) נאמר כי הניחו היסוד בשנה השנית לבואם לירושלים, ובעזרא (ה, 2) ובחגי (א, 14; ב, 15, 18) ובזכריה (ח, 9) נאמר בפירוש כי נעשה הדבר הזה בשנת שתים לדריוש שהוא שבע עשרה שנים אחרי בוא זרובבל לירושלים. החכם דריוועד משער כי ההתחלה הראשונה היתה קטנה בערכה מאד ולא היתה שוה בעיני הנביאים לחשבה ועיקר היסוד הונח בשנת שתים לדריוש. חוקרים אחדים העירו גם כן ספק בדבר דריוש המלך הנזכר בכה"ק אם הוא דריוש היסטאספס או דריוש נאטהוס שחי כמאה שנים אחרי הראשון. אבל רוב החוקרים החכמים באו לכלל דעה אחת כי דריוש שהיה בימי זרובבל הוא דריוש היסטאספס.

לא נוכל לדעת כעת כמה שנים עמד זרובבל החת נשיאות ששבצר, אבל זאת נדע כי בתחלת מלכות דריוש כבר היה פחת יהודה (חגי א, 1, 14). תולדות חייו בנוגע ליסוד הבית מכוסות בערפל באשר הערנו למעלה ונוסיף עוד להעיר כי גם שמו לא נזכר בספור חנוכת הבית (עזרא ו, 15). ההגדה מספרת כי זרבבל שב לבבל ומת שם. ובאמת קרוב להאמין כי בגלל הסכסוכים ובבינת הענינים המדיניים בימי דריוש החזיר את זרבבל לבבל כי ירא היה דריוש להניחו בירושלים פן יעלה על לבו להשיב אליו את כסא דוד וממלכתו.

החכם סעללין בספרו המחכם „זרבבל, איין בייטראג צור מעססיאנישען ערוארטונג אונד דער ענטשטעהונג דעס יודענטהומס 1898", מוכיח מנבואותיהם של חגי (ב, 21) וזכריה (ד, 9, ה'), כי זרבבל עלה על כסא מלכות בית דוד, אבל עד מהרה הסירוהו מלכי פרס ממלוכה ונהרג על ידם, ועל זה

מרמז ישעיה בהנבואה הידועה קאפ׳ נ״ג מעוצר וממשפט לוקח וגו׳. אבל אחרי כל החריפות שהראה החכם הנזכר בספרו זה כל דבריו אינם אך ילידי הדמיון ואין להם על מה שיסמוכו, ונבואת ישעיה הנזכרת כל החכמים באו לכלל דעה אחת כי היא מרמזת לא על קורות אדם אחד כי עם על קורות העם כלו.

החכם אסטערס הוא כופר גם כן ואומר כי מעולם לא שבו הגולים מבבל והבית השני לא נבנה מגולי הגולה כי אם מהעם שנשאר בארץ יהודה. לדעתו כל הספור מעליית הגולה מבבל לארץ יהודה ובנין הבית על ידיהם הוא ספור בדוי לכבוד יושבי בבל ולהשפיל ערך „עם הארץ״. אולי יש קורטוב של אמת בהספור כי זרבבל ויהושע בן יהוצדק יסדו את הבית אבל מזה אין ראיה כי היו בבבל ושבו משם. נגד קאסטערס יצאו החכמים וועלהויזען והאן הוהנאקער ושמו לאל כל הוכחותיו.

ספרות. ועיין עוד Ryle עזרא ונחמיה 1893; Horowith באקאדמי 1893 צד 13, 60, 106, 174, 326, 524. שראדער, דיא דויער דעט צו ייטען טעמפעלס 1867.

זרד, שם נחל נזכר במסעות ישראל במדבר, בין עיי העברים ובין נחל ארנון (במדבר כ״א, 12). וכפי שנאמר בדברים (ב, 14) עברו את נחל זרד בכלות כל המסעות אחרי שלשים ושמונה שנים למסעיהם במדבר. לפי דעת קנאבעל הוא הנקרא כעת Sail Sa'ideh במקום יפגש נחל זרד את נחל ארנון, ולפי דעת דילמאן הוא Wady Kerak. השערת ה׳ וועצשטיין כי זרד הוא Wady el Ahra איננה נכונה, כי לפי זה היה נחל זרד בגבול הדרומי לארץ מואב ובמדבר נזכר נחל זרד אחרי עיי העברים שהוא במדבר למזרחה של מואב.

זרזיר, רבו המפרשים בביאור השם הזה. השבעים מעתיקים אותו תרנגול הצועד בגאוה וגאון בין תרנגולותיו (משלי ל, 31). בירושלמי ר״ה פ״א ה״ג מפרש איש המתאבק: בנוהג שבעולם זה מבקש לנצח את זרזירו. לדעת התלמוד בבלי הוא מין עוף דורס ממין העורבים, לא לחנם הלך הזרזור אצל העורב מפני שהוא מינו (ב״ק צב:), ובחולין (סב) עורב זה עורב, למינו להביא את הזרזיר. ובב״ר פס״ה: בימי ר׳ חייא רבה עלה זרזיר אחד לא״י אמרו ליה מהו דניכלינה? אמר להם אזלון והבו יתיה על איגרא (הושיבוהו על הגג) וכל עוף דשכן על גביה מן מינו הוא וכו׳ ואתא חד עורבא מצראה שכן על גביה, אמר מסאב (טמא) הוא דמינו הוא. אולם מפירוש ע״ה (שם) יש להוכיח כי מפרשים זרזיר בהירושלמי הנזכר עיין שם. ולדעת הרד״ק בשרשיו הוא כלב הצידים.

1) **זרח** בן יהודה מתמר כלתו (בראשית ל״ח, 30) על שמו נקראת משפחה שלמה בשבט יהודה, מיוצאי חלצי המשפחה הזאת היה עכן שמעל בחרם בימי יהושע ונהרג על חטאהו (יהושע ז, 1). הוא היה אבי ארבעת החכמים הנודעים: איתן, כלכל, הימן, דרדע (דהי״א ב, 6). לפי עדות חז״ל (יבמות עו:) יוצאי חלצי זרח היו אנשים חשובים מאד.

2) **זרח** בן רעואל (בראשית ל״ו 13) שנולד לו מבשמת בת ישמעאל. ואולי הוא אבי יובב המלך השני באדום (שם 33).

3) **זרח**, שם אחד מבני שמעון בן יעקב ועל שמו נקראת משפחה אחת משפחת הזרחי (במדבר כ״ו, 13; דהי״א ד, 24). ואולי הוא הנזכר בבראשית מ״ו, 10; שמות ו, 15) בשם צחר.

4) **זרח** בן עדיה מבני גרשום בן לוי (דהי״א ו, 26).

5) **זרח** מלך הכושיים (דהי״ב י״ד, 9—15) שיצא למלחמה אל אסא מלך יהודה בחיל אלף אלפים ומרכבות שלש מאות ולאסא היה אז אך שש מאות אלף נושאי צנה ורמח מיהודה ומאתים ושמונים אלף נושאי מגן ודורכי קשת מבנימין. אחרית המלחמה היתה כי נצח אסא את זרח ויכה ערים רבות סביב גרר ויקח מהם שלל רב ובזה רבה, החכמים וועלהויזען ושטאדע מטילים ספק באמתת הספור הזה, מפני כי לא מצאו ברשימות מלכי מצרים השם זרח, ומשערים

כי הספור הזה בדוי הוא מכותב דה״י, להראות כי מבני בניו של רחבעם, שבימיו עלה שישק מלך מצרים על ירושלים וישלל שלל ויבז בז בתוכה, לקח נקמתו ממצרים או מכוש והשיב את השלל והבזה. אבל אחרים מחכמי העמים מתנגדים להכפירה הזאת. לפי דעתם זרח הוא הוא אסארקאן הראשון או השני מהדינסטיה העשרים ושניה של מלכי מצרים (עוואלד, שאמפאליאן, מ. נאווילע). ולדעת האמעל זרח היה אחד ממלכי ערב בנגב, וההשערה הזאת קרובה לאמת על פי ספור השלל שלקח אסא מאת אהלים ומקנה צאן ובקר, וגם נמצא ברשימת המלכים של ארץ שבא שמצאו זה מקרוב שם מלך אחד בשם „זיריח" ועיין עוד מזה מאספרא Struggle of the Nations, הערצאג ענציקלאפעדיע חלק י"ז צד 473. חז"ל מאמיני ההשגחה ובהתגלגלות הסבות ובמדה כנגד מדה אומרים כי כל כסף וזהב שבעולם יוסף לקטו בעת הרעב, בני ישראל בצאתם ממצרים לקחו עמהם את כל הכסף והזהב בעת אשר נצלו את מצרים, בימי רחבעם בא שישק מלך מצרים ולקחם מירושלים, בא זרח מלך כוש ונטלם ממצרים, בא אסא ונטלם מזרח וכו' (פסחים קי"ט). כדבר הזה יספרו אדות כסא של שלמה: משמת שלמה עלה שישק ונטלו מישראל, בא זרח ונטלו ממצרים, בא אסא ונטלו מזרח וכו' (אסתר רבה פ"א).

1) זרחיה בן עזי מבני פנחס בן אלעזר בן אהרן הכהן (דהי"א ה, 32, ו, 34) ועזרא היה מבני בניו (עזרא ז, 4).

2) זרחיה, אבי אליהועיני מבני פחת מואב (עזרא ח, 4).

זרש אשת המן בן המדתא האגגי צורר היהודים. בעצתה עשה המן עץ גבוה חמשים אמה לתלות עליו את מרדכי היהודי שנוא נפשו, אבל לפי הכלל הנוסד בהנהגת העולם: בור כרה ויחפרהו ויפל בשחת יפעל, תלו על העץ הזה את המן בעצמו במצות המלך אחשורוש תחת מרדכי (אסתר ו, ז). חז"ל משבחים מאד את עצת זרש כי עצתה היתה טובה מעצת כל החכמים אשר התיעץ עמהם על אדות הבית ואשר יבחר למרדכי כי גדולי היהודים כבר נצולו מכל מיני מיתות מאש ומים ומחמת חיות טורפות, והביאה ראיות לאמת דבריה את יוסף, דניאל, חנניה מישאל ועזריה, שמשון, וכו' אבל לא נמצא אף אחד שינצל בהיותו תלוי על עץ. אבל בעל הגמול הפר עצתה וקלקל מחשבתה (אסתר רבה פ' ט).

זרת, רחב יד פרושה באצבעות פרודות מקצה האצבע הקטנה עד קצה האצבע העבה ועיין ערך „מדות".

זתוא, שם איש אבי משפחת שבניו ובני בניו עלו מבבל לירושלים בימי זרבבל תשע מאות וארבעים וחמש נפש (עזרא ב, 8). אחדים מיוצאי חלצי המשפחה הזאת היו מן הנוטים אל ההבוללות ונשאו להם נשים נכריות (שם י, 27). אבל רובם היו נאמנים לה' ולתורתו, ווזתוא בעצמו התם על האמנה שחתמו אנשי כנסת הגדולה לשמור את תורת משה (נחמיה י, 14).

זתם, שם איש מבני גרשם משבט הלוי נזכר בדהי"א (כ"ג, 8, כ"ו, 22).

זתר, שם אחד מסריסי המלך אחשורוש (אסתר א, 10). ה. אפפערט מצא השם הזה בלשון פרסי שהוראתו „מנצח",

ח.

האות ח תיא האות השמינית בסדר האלף בית העברי, כנראה מהקפיטליך בתהלים ובאיכה אשר פסוקיהם הולכים על סדר האלף בית (עיין תהלים קי"ב, קי"ט ועוד ועיין איכה). ולזאת טרם המציאו הערבים את סמני המספר (ציפער) השתמשו העברים באותיות לסמני המספר, ובאות ח׳ השתמשו למספר שמונה כי היא האות השמינית בסדר האלף בית, ובנקודה למעלה מסמנת מספר שמונת אלפים. מוצא מבטאה הוא מהגרון ולכן תתחלף לפעמים בשאר אותיות הגרון א׳ ה׳ ע׳.

חֹבָב. השם הזה נזכר שתי פעמים בכה"ק: במדבר י, 29; שופטים ד, 11, קשה להכריע מן הכתובים א: חבב היה חותן משה (אבי אשתו) או גיסו (אחי אשתו). מן הכתוב אשר בבמדבר: ויאמר משה לחבב בן רעואל המדיני חותן משה אין להוכיח כי חבב היה חותנו, כי המלות „חותן משה" יוכל היות נמשכות אל השם רעואל, ומפרשות כי רעואל היה חותן משה. המחמדים יספרו כי הנביא חובב שנשלח על פי ה׳ אל המדינים (Kuran Sur. 7.11. 29, 26) היה חותן משה. וכן ביארו מפרשי התורה מימנו, אבל אם נקביל המסופר אדות יתרו חותן משה בשמות (י"ח, 27) כי משה שלח את חותנו וילך לו אל ארצו, אל המסופר בבמדבר (י, 29) כי חובב חותן משה נתבקש ממשה כי ילך עם בני ישראל במדבר ואתם יחד יתישב על נחלתם וכפי הנראה נתרצה לזה כנראה ברור מן הפסוקים בשופטים (ד, 11) כי מבני חובב חותן משה התישבו בארץ ישראל, נוכל להוכיח כי חובב היה גיסו של משה, והמלה חותן מורה על כל קורבה מצד משפחת האשה ביחוס אל הבעל. ואולי גם גיסו לא היה כאשר יש להוכיח מהנאמר בספור פגישת משה את בנות יתרו (שמות ב) כי לכהן מדין היה שבע בנות ולא נאמר כי היה לו גם כן בנים. וקשה לעמוד על הדבר. ועוד יש ספיקות בזה הענין, כי בשמות נאמר כי חותן משה היה מדיני, ובשופטים (א, 16, 4, 11) נאמר כי היה קיני, והקיני הלא היה מן העשרה עמים שהבטיח ה׳ לאברהם לתת את ארצם לבניו לנחלה (בראשית ט"ו, 19)—איך שהיה, אם היה חובב חותנו של משה או קרובו מצד אשתו, עשה חסד גדול עם בני ישראל בנסיעתם במדבר ובני ישראל זכרו ימים רבים את החסד הזה (עיין ש"א ט"ו, 6) לדעת האברבנאל היו גם בני הרכבים יוצאי חלצי הקינים מבני חובב, וכן נראה מפורש בדהי"א (ב, 55): המה הקינים מחמת אבי בית רכב, ועיין ערך יתרו.

חֻבָּה בן שמר מיוצאי חלצי אשר בן יעקב (דהי"א ז, 34).

חָבוֹר, הוא שם נהר היוצא מראש Mons Masins, הנודע כעת בשם Karej Dagh ושוטף מימיו אל הנהר הגדול נהר פרת. כפי הסופר היוני שטראבא נקרא הנהר הזה בשם Chaboras וכן יכנהו פליניוס, ואיננו נהר כבר הנזכר ביחזקאל (א, 3) כאשר מדמה בעל ארין קדומים. בכתובות עתיקות של האשורים נזכר הנהר חבור פעמים אחדות. על כתובה אחת מסופר כי תגלת פלאסר הראשון (1120 לפני ספה"נ) הרג עשרה פילים גדולים בארץ חרן על גדות הנהר חבור. על כתובה אחרת מסופר כי המלך אסור—נזיר—אפלי עבר את הנהר חדקל ויכניע את העם היושב במקום ישפוך הנהר חבור את מימיו אל תוך הנהר פרת. בכה"ק יסופר כי שלמנאסר, וסרגון הגלו את יושבי ארץ אפרים אל גדות הנהר חבור (מ"ב י"ז, 6; י"ח, 11; דהי"א ה, 26).

חֲבַיָּה, שם איש אחד מבני הכהנים שעלו עם

זרבבל לירושלים ולא יכלו להגיד יחוסם בית אבותם וזרעם אם מישראל הם כי בקשו כתבם המתיחשים ולא נמצאו ויגאלו מן הכהנה, וגזרו עליהם אשר לא יאכלו מקדש הקדשים עד עמוד כהן לאורים ותומים (עזרא ב, 61—63), ובנחמיה (ז, 63) נמצא שמו חביה.

חבצלת, מין פרח מסוג השושנים, חבצלת השרון היתה ידועה ביפיה ובריחה הטוב (שיר השירים ב, 1). הפרחים מסוג הזה נחשבים כמעט לקדושים בארצות הקדם, והיכלים הקדושים שלהם מפוארים ומהודרים בתמונות וציורים של הפרחים האלו עשוים מעץ או אבן. הפרחים האלה המה לבני ארצות הקדם סמל האהבה, הטהרה והנקיות, שלמה בחפצו לתאר יפיה של רעיתו שולמית אהובתו דמה אותה לחבצלת השרון, או שושנת העמקים. ישעיה נבא כי לעתיד תגל הערבה ותפרח כחבצלת (ישעיה ל"ה, 1). [illegible] ראזענמילער כי החבצלת היא ממיני הבצלים (כי שרש המלה לדעתו הוא בצל) טעם בצל לה. התרגום לשיר השירים מעתיק חבצלת בשם נרקיס, והוא הפרח הנודע בלשונות העמים בשם נארצוס והוא גם כן לסוג השושנים יחשב.

חֲבַצִּנְיָה, שם איש מבית הרכבים זקנו של יאזניה אשר נסהו ירמיהו הנביא אם יעבור את מצות יונדב אבי משפחת הרכבים לבלי שתות יין, ויהי כאשר מאן לעשות זאת גלה ירמיהו למוסר אזן העם והוכיחם על אשר יעברו את מצות ה' ויחללו את שם כבודו ולא יעשו כבני הרכבים אשר מצות אביהם קדושה בעיניהם (ירמיה ל"ה).

חֲבַקּוּק הנביא, מתולדות הנביא הזה וממקום מולדתו לא ידענו מאומה. מהבטוי „למנצח בנגינותי", אשר ישתמש בו הנביא הזה בסוף נבואותיו (חבקוק ג, 19) נוכל לשער כי היה מן מחלקת המשוררים אשר במקדש ה' ובכן היה משבט לוי. ההגדה מספרת כי היה בן השונמית אשר החיהו אלישע אחרי מותו (זהר פ' בשלח), ועליו רמז אלישע בנבואתו להשונמית לאמר: למועד הזה כעת חיה את חובקת בן (מ"ב ד, 16).

האברבנאל בפירושו לחבקוק מביא בשם יוחסין כי היה בסוף שבעים שנה לגלות בבל והביא אוכל לדניאל בגוב האריות. וכן נמצא בכתובים אחרונים (אפוקריפא) בספור „התנין בבבל" כי בימים ההם (כאשר השליכו את דניאל לגוב האריות) היה נביא בארץ יהודה ושמו חבקוק. ויהי היום ויזד חבקוק נזיד להביא לקוצרים בשדה, ויבוא אליו מלאך ה' ויאמר: הבא נא את המאכל אשר בידך אל דניאל הנה הוא בבור האריות אשר בבבל וכו' ויאחזהו המלאך בציצת ראשו וישאהו ברוח כסערה בבלה ויעמידהו אצל בור האריות וכו' ויקם דניאל ויאכל והמלאך השיב את חבקוק למקומו. יש משערים כי חבקוק היה בימי ישעיהו הנביא והוא היה הצופה אשר הגיד ישעיהו בדברו הנבואה ויאמר (ישעיה כ"א, 6) לך העמד המצפה אשר יראה יגיד, וחבקוק מרמז על זה באמרו: על משמרתי אעמודה ואתיצבה על מצור ואצפה לראות מה ידבר בי (חבקוק ב, 1).

עפיפאניוס ודאראטהעאוס בספר חיי הנביאים מספרים כי כאשר הביא נבוכדנצר את ירושלים במצור נס חבקוק אל העיר אסט־אקינע העומדת על חוף מצרים והנודעת בעת בשם כטראקו, ואחרי אשר עזבו הכשדים את ירושלים שב הנביא לארץ יהודה ומת שם שתי שנים לפני העליה הראשונה מבבל בימי זרבבל. איזעביוס יספר כי בימיו האמינו כי חבקוק נקבר בעיר גבעה, ואחרים דרשו את מקום קברו בעיר קעילה. בספר גלילות ארץ ישראל מסופר כי חבקוק נקבר בעיר הקוקה אשר בנחלת מטה נפתלי (עיין יהושע י"ט, 10).

ספר חבקוק מכלכל בתוכו שלשה קאפיטולי. הנביא מתחיל ספרו בשיחה בינו ובין הבורא, ויוכיח דברים כלפי מעלה על ההשגחה העליונה על אשר הביט על עמל ואון שוד וחמס השוררים בעולם המעשה ביהודה באין מוחה, ורשע מכתיר את הצדיק על כן יצא משפט מעוקל (א' 1—4) על זה באה התשובה אל הנביא מאת ה' כי קרוב יום הדין לבוא לשפוט את כל עושי רשעה

ולגמול להם כרשעתם, כי הגוי המר והנמהר, גוי הכשדים, ההולך למרחבי ארץ לרשת משכנות לא לו, יבוא במהרה גם על ארץ יהודה לשלול שלל ולבוז בז, וכל זה יעלה בידו בנקל ובמהירות נפלאה, עד כי יאמין בעצמו, כי כחו זה הוא אלהותו (II, 5).

אולם המענה הזאת לא הרגיעה את רוח הנביא, ולהיפך העירה בקרבו ספיקות חדשות וגדולות מהראשונה. היתכן דרך ה׳ כזאת? הזה הוא משפט צודק? הלא הכשדים רעים וחטאים רב יותר מהיהודים והעמים האחרים אשר ישימו אתם מרמס תחת כפות רגליהם. ואם אתה ה׳ נתת להם כח ועז להעניש את העמים החטאים והרשעים, מדוע יתנהגו עמם באכזריות נוראה ותמיד יהרגו אותם בלי חמלה? הלא בזה תעשה אדם כדגי הים, כרמש לא משל בו! (17, 12) הזאת היא מדת הדין ומשפט מלפני ה׳? הזאת היא דרך ישרה משופט כל הארץ? נבוך מספיקות ושאלות כאלו עומד הנביא על המשמר ומצפה מה יענהו ה׳ על תוכחתו. והנה באה אליו המענה מאת ה׳ אשר חכה עליה. ויצוהו ה׳ לכתוב את המענה באר על הלוחות לזכרון נצח: עליך לדעת, יאמר ה׳, כי הכשדים צפויים אלי כליון נצח, ואם יתמהמה הגמול והשלום חכה לו, כי בוא יבוא ולא יאחר, ולבד עונשם ישאר שמם בקורות העולם לכלימה ולדראון נצח, וכל עמי תבל ישבחו על מפלתם וישאו משלים עליהם. והולך הנביא ומספר את תוכן המשלים: זה יאמר עליהם: הוי המרבה לא לו עד מתי? וגו׳ זה ישא עליו משל: הוי בוצע בצע רע לביתו וגו׳; השלישי—הוי בונה עיר בדמים וגו׳; הרביעי—הוי משקה רעהו וגו׳; החמישי—הוי אומר לעץ הקיצה וגו׳. (כל אחד ממשלי המשלים יפתח את משלו במלת „הוי" ודגמת משלים כאלה המתחילים במלת הקריאה הזאת נמצאת גם כן בישעיה ה׳ עיין שם.) הנה כי כן הודיע ה׳ דרכיו לחבקוק, כי יבחר לפעמים בעם אחד לשבט אפו ולמטה זעמו לענוש על ידו את העם החוטא להחזירו למוטב. אולם אם השבט המכה יעבור על המדה ויכה את החוטא בלי חמלה ויאבה להשמידו כליל, אז יהיה סופו הוא לכליון ויהי זכרו למשל ולשנינה בפי כל העמים אשר התנהג עמם באכזריות חמה.

המענה הזאת הרגיע את רוח הנביא, והתחיל את הנבואה השלישית בתפלה, כי יודיע ה׳ בקרב השנים את פעלו, ובעת כעסו יזכיר לחסד ולרחמים את עמו הנדכה (ג, 1—2) ומסיים בשיר תהלה (אדע) לה׳ כי ראה ברוח דמיונו ונבואתו איך יצעד ה׳ בזעם את הארץ לדוש גוים שונאי ישראל באפו, כי יצא לישע עמו, לישע משיחו, ולזאת יעלוז הנביא בה׳ תגל נפשו באלהיו. בחזיונו עברו לפניו מעשי ה׳ ופעולותיו בימים עברו, כאשר בא האל הקדוש מתימן ומהר פארן להשכין שכינתו בתוך עם ישראל, אז כסה שמים הודו ותהלתו מלאה הארץ, כי רכב על מרכבות ישועה להושיע את ישראל ולהדביר עמים תחת רגליו. אם כי הנביא משתמש בנבואתו זאת בבטוים אחדים לקוחים מדברי הנביאים שקדמוהו, בכל זאת רוח שירתו נעלה מאד, וכל דבריו כגחלי אש, מליצתו נשגבה, ודבריו חוצבים להבות.

קשה להגביל בדיוק את הזמן שבו נכתבו נבואות חבקוק. הדברים בפסוק 6 קאפ׳ א׳: כי הנני מקים את הכשדים וגו׳ לרשת משכנות לא לו, מורים לדעת, כי נבא עוד טרם פרשו הבבליים את כנפי ממשלתם על ממלכות אזיה, וכח גבורתם טרם מלא את העולם, ולעומת זה פסוקים אחרים מורים: כי נבא בעת אשר רשעת הבבליים גדשה את הסאה, וכבר עלתה צעקת העמים הנכנעים השמימה (א, 13—16; ב, 8, 10, 17). וואהל ויאהן משערים כי נבא בימי חזקיה, בעוד שהכשדים היו עם לא היו, ואף ביחד עם האשורים הלכו לרשת משכנות עמים רבים. לדעת יוסטי וחירוניסוס נבא חבקוק בהחלת גלות בבל, ולפי דעת דעוויטע—בשנים האחרונות לגלות בבל. ראזענמילער מחליט, כי קאפ׳ א׳ מנבא על ימי יהויקים, קאפ׳ ב, על ימי יהויכין וקאפ׳ ג׳ על שנות המצור על ידי נבוכדנצר. אבל תוכן שלש הנבואות מורה כי כלן נאמרו על

זמן אחר, כי כלן קשורות ואחוזות זו בזו, כאשר ביארנו למעלה. ולזאת הדעת נוטה, כי חבקוק נבא בימי יהויקים, בעת התחלת גדלם וגבורתם של הכשדים, כאשר יורו המלות: כי פועל פעל בימיכם לא תאמינו כי יסופר, כי הנני מקים את הכשדים, הגוי המר והנמהר, ההולך למרחבי ארץ לרשת משכנות לא לו (א, 5—6).

שפתו של הנביא חבקוק היא מליצה צחה ונשגבה, אין בה אף קורטוב של פרוזה. ובדבר הזה הוא עומד על המדרגה הראשונה של הנביאים הגדולים והנודעים. אולם לדאבון נפשנו ישנם מקומות בספרו שקשה להולמם, מקומות אשר עד כה לא עלה בידי המפרשים לחדור אל תוך כונתם, כמו לדוגמא הפסוק 16 בקאפ. ג. שמעתי ותרגז בטני וגו', אשר אנוח ליום צרה לעשות לעם יגודנו, ועוד איזה מקומות.

ספרות: דעליטש, דער פראפעט חבקוק אויסגעלעגט 1843; עוואלד, פראפעטען III, 27; היטציג, ראזענמיללער, גאוויאק בביאוריהם לתרי עשר, דאווידזאן, באראר.

1) חֶבֶר, מין קסמים על ידי הפלת גרגרים, קלפים, או חרקי נהל לגלות על ידי צרופים וחשבונות סוד העתיד. ועיין הכונהו ותולדתו בערך כשוף.

2) חבר בן בריעה בן אשר, ועל שמו נקראת משפחה שלמה בשבט הזה (במדבר כ"ו, 45). והמעיין בדהי"א ז', 31—32 יראה כי כמעט כל אנשי שבט אשר היו יוצאי חלצי חבר.

3) חבר הקיני, בעל יעל שהרגה את סיסרא שר צבא יבין מלך חצור. אם כי קין היה מיוצאי חלצי חובב נקראת כל המשפחה לא על שם חובב (החובבי), כי אם על שם קין (הקיני) מבני בנו של חובב (עיין שופטים א, 16). אולם חבר לא ישב ביחד עם כל משפחת הקיני, כי אם נפרד מהם וישב בסביבות אילון בצעננים אשר את קדש בנחלת מטה נפתלי, ויחי חיי יושבי אוהל ומקנה (שם ד, 11). מדברי הכותב ספר שופטים המספר כי בעת ההיא היה שלום בין יבין מלך חצור ובין בית חבר הקיני יש להוכיח כי בית חבר היה ידוע בימים ההם בגדלו וגבורתו (שם ד, 17).

4) חבר מבני שבט יהודה. מתולדות חייו לא נדע מאומה; נדע אך זאת כי נולד לאביו מרד מאשתו היהודיה, כי מרד נשא לו גם אשה מצרית, ושהוא, חבר, היה אבי האיש סוכו, או מיסדה של העיר סוכו (דהי"א, ד, 18).

5) חבר, מבני אלפעל משבט בנימין, היה מבני ישראל משני הצדדים מצד האב ומצד האם, אולם יתר אחיו היו מבני התערובת, כי שחרים אבי אלפעל לקח לו גם נשים מואביות והולידו לו גם הן בנים (דהי"א ח, 8—18).

חברון עיר עתיקה בנגב ארץ כנען, נוסדה שבע שנים לפני הוסדה של העיר צוען אשר במצרים (במדבר י"ג, 22). יאזעפוס יספר (קדמוניות א. 21 4) כי בימיו כבר עברו 2300 שנים מעת נבנתה חברון ושהיא היתה העיר היותר עתיקה בכנען, ועתיקה מצוען וגם מדמשק שנוסדה על ידי עוץ נכדו של שם. בחברון היו אלונים רבים, והם היו קנין ממרא האמורי ובמקום הזה התישב אברהם בעת הראשונה בבואו לכנען ויכרות ברית שלום ואחוה עם ממרא בעל האלונים (בראשית י"ד, 13). העיר חברון היתה ידועה גם כן בשם „קרית ארבע" על שם האיש „ארבע", האיש הגדול בענקים ואבי הענק (יהושע י"ד, 15; ט"ו, 13) ועיין ערך ארבע וערך אלון.

בעת אשר שלח משה מרגלים לתור את ארץ כנען ישבו בחברון אחימן, ששי ותלמי ילידי הענק (במדבר י"ג, 22). בימי אברהם ישבו בחברון בני חת ביחד עם האמוריים. אין בידינו להכריע אם היו הענקים מבני חת או מבני האמורי, אבל זאת ידענו בבירור כי הענקים לא היו מן הרפאים, הזוזים והאימים, אשר ישבו בעבר הירדן, ואשר היו גם כן עם גדול ורם, כי אם נאמר אודותם: הרפאים יחשבו אף הם כענקים (דברים ב, 11—21) הלא מוכח מזה כי אין ביניהם יחוס משפחה כי אם ידמו זה לזה בגבהם וגבורתם בעת

חלוקת הארץ נפלה חברון למטה יהודה לנחלה (יהושע י״ד, ט״ו). לפי עדות אייזעביוס היתה חברון רחוקה מירושלים לדרומה עשרים ושנים מיל ומבאר שבע עשרים מיל לצפונה. הערביים יקראו אותה כיום „אל־חליל" ופתרונה „העיר של הידיד" הוא אברהם.

חברון היתה העיר היותר חשובה בקורות ישראל לפני בחירת ירושלים לעיר המלוכה. אחרי הפרד אברהם מעל לוט בן אחיו התישב אברהם בחברון ויבנה בה מזבח לקרוא בשם ה׳ ולהודיע אחדותו בעולם. בעיר הזאת נגלו אליו שלשה מלאכים והודיעו לו ענינים נשגבים. בה נולד יצחק ומתה שרה ונקברה במערת המכפלה אשר בה. גם יצחק ויעקב ישבו בה איזה שנים. מחברון שלח יעקב את יוסף לראות את שלום אחיו ונמכר למצרים. בה נקברו שלשת האבות עם נשותיהם לבד רחל אשת יעקב. המרגלים אשר שלח משה לתור את ארץ כנען ראו בחברון את בני הענק. אחרי אשר כבש יהושע את הארץ נתן את חברון לכלב בן יפונה משבט יהודה לנחלה, והוא הוריש משם את שלשת בני הענק: אחימן ששי ותלמי (יהושע י״ד, 13; ט״ו, 14). חברון נבדלה להיות אחת משש ערי המקלט להיות למחסה לאיש ההורג נפש בשגגה (שם כ, 7; קדמוניות ה, ז, 3) ובעבור זאת נתנו את העיר הזאת ואת מגרשיה לבני אהרן הכהן לשבת בה ונשארו לכלב אך שדה העיר וחצריה (שם כ״א, 11, 12), בין מעשי גבורות שמשון יסופר גם כן כי בלילה אחז בדלתות שער העיר עזה ובשתי המזוזות ויסעם עם הבריח ויעלם על ראש ההר אשר על פני חברון (שופטים ט״ז, 1). מן השלל והמלקוח אשר לקח דוד מהעמלקים אשר שרפו את צקלג שלח חלק גם ליושבי חברון. בה נמשח דוד למלך על יהודה וישב בה עם נשיו שש שנים וששה חדשים. בה נולדו לו ששה בנים (ש״א ל, 31; ש״ב, ב). בשער חברון הכה יואב את אבנר אל החומש וימיתהו, ובני רמון הבארתי, רכב ובענה, שהמיתו את איש בשת בן שאול, נתלו בה על העץ אחרי אשר קצצו מהם את ידיהם ורגליהם (ש״ב ג, 27; ד, 19). לחברון

.. זקני ישראל למשוח את דוד למלך על כל ישראל. אבשלום כאשר מרד בדוד אביו בא חברונה להודיע משם כי מלך הוא על ישראל תחת דוד (ש״ב ה, 3; ט״ו 7). בעת ההיא עמד עוד בחברון מזבח ואבשלום העלה עליו עולות ויזבח זבחים (שם). אולי הוא המזבח אשר בנה אברהם באלוני ממרא אשר בחברון, (בראשית י״ג, 18; ט״ו, 17). ויוזעפוס יספר כי שלמה בא לחברון להעלות עלות על מזבח הנחשת שעשה משה, ושעמד אז בעיר ההיא ובה נגלה אליו ה׳ ויבטיחהו למלא שאלתו לתת לו חכמה ובינה לשפוט את ישראל (קדמוניות ח, II, 1), תחת אשר בכה״ק מבואר כי היה הדבר הזה בגבעון (מ״א ג, 4).

אחרי התחלקות הממלכה בנה רחבעם את חברון לעיר מצור ויתן בה נגיד ואוצרות מאכל יין ושמן. צנות ורמחים. בשובם מגלות בבל התישבו בחברון מבני יהודה והיתה נקראת אז בשמה העתיק „קרית ארבע" (נחמיה י״א, 25). בהמשך הימים לקחו האדומיים את חברון מבני ישראל ויבנו בה מצודה, אבל המכביים נלחמו אתם והשיבו אותה ליהודים, ויהרסו את המבצר, ואת המגדלים מסביב שרפו באש (השמונאים א. 65). בעת אשר עשה וועספאסיאנוס הכנות לצור על ירושלים בפעם האחרונה, התנפל שמעון בר גיורא על האדומיים ויקח מידם את חברון בלי שפך דם. אולם לא ארכו הימים וסערעליוס שר צבא רומי תחת פקודת וועספאסיאנוס לכד אותה וישרוף את כל מבצריה (יוזעפוס, מלחמות ד. IX, 7. 9).

יוזעפוס יספר כי בימיו עמדו עוד בחברון מצבות זכרון של זרע אברהם עשויות מעשה ידי אמן נפלא מאבני שיש יקר מאד, וכי בקרבת העיר עמד אז עץ אלה ישן מאד ואמרו עליו כי הוא מששת ימי בראשית.

עוד במאה הרביעית לספה״נ ראו את קברי האבות בחברון עשוים מאבני שיש. אולם במאה הששית יספר ה. ארכולף כי בעת היותו בחברון ראה את מערת המכפלה, שהיתה אז בידי הסאראצינים, והיתה אז קטנה מאד וגדר נמוך סבב אותה, ומהדרה הקודם לא נשאר אף זכר. בשנת 1103 בקר ה. סיוואלף

את חברון וראה את קברי האבות עומדים באמצע מבצר חזק. הנוסע הנודע ר' בנימין מטולידה יספר כי בעת אשר בקר את חברון ראה את חורבות העיר הישנה עומדות בהר והעיר החדשה עמדה בעמק בשדה המכפלה.

המושלמנים יחשבו את חברון לאחת הערים הקדושות שלהם ויקראו אותה בשם „אל-חליל" (האהובה) ושומרים את קברי האבות כבבת עינם. העיר איננה מוקפת חומה כעת. מספר יושביה עולה בעת עד 19,500 נפש, מהם 18000 מחמדים ולערך 1500 יהודים. העיר בעמק וגבעות קטנות סובבות אותה, ומן הגבעות יוצאים חמשה ועשרים מעינות מים. עוד היום נמצאו בסביבות חברון כרמים רבים וענבי הגפנים היו היותר משובחים מכל ענבי ארץ ישראל. לבד גפנים נמצאו בסביבותיה זיתים ועצי פרי למכביר. העיר חברון נחלקת לארבעה רבעים. הבתים המה בתי חומה וגגותיהם מהם שטחיים ומהם משופעים.

מקומות שונים נמצאים בחברון אשר בהם קשורות הגדות שונות. המקום הבודע בשם עין קאשכלה, הוא על שם אשכול בעל ברית אברהם. בעין יודידה נמצאה מערת קטנה אשר בה ישבו אדם וחוה להתאבל על בנם הבל הנהרג על ידי קין. בדור-אל-אראבין מראים קברי ישי ורות. הגבעה הנודעת בשם קבר העברון היא לפי הגדת היהודים מקום קבר אבנר. לא רחוק מהגבעה הזאת הוא המקום הנקוב בשם אגר דמשׂשנוס, אשר ממנו לקח היוצר אדמה ארומה וייצר ממנה את אדם. בקרבת העיר חברון עומדת אלה עבותה יפה מאד מאין כמוה בכל ארץ ישראל, ואומרים עליה כי אברהם תקע אהלו בצלה. לא רחוק מהעיר בדרך המובילה לירושלים עומד בנין נושן הנודע בשם: רמת-אל-חליל והיהודים מאמינים כי הוא בית אברהם. נפלא הדבר כי בכל ספרי הנביאים לא נמצא זכר העיר חברון לא לשבט ולא לחסד.

2) **חברון**, בן קהת אחיו של עמרם (שמות ו. 18). מקורות האיש הזה לא נדע מאומה, אולם מיוצאי ירכו נמצאים איזה דברים מקוטעים בכה"ק. במספר הפקודים של בני לוי בהר סיני ובערבות מואב נמצאה גם כן משפחת החברוני (במדבר ג. 21, כ"ו. 58). כאשר קרא דוד ללוים להביא את ארון ה' לירושלים למקום אשר הכין לו היו בניהם שמונים מבני חברון ואליאל השר בראשם (דהי"א ט"ו. 9). כאשר פקד דוד את הלוים נמצא זכרם של ארבעה בני חברון: יריה, הראש, אמריה השני, יחזיאל השלישי ויקמעם הרביעי (שם כ"ג, 19). מבני חברון היו שרים בימי דוד: 1) חשביהו ואחיו בני חיל אלף ושבע מאות על פקודת ישראל מעבר לירדן מערבה לכל מלאכת ה' ולעבודת המלך: 2) יריהו הראש ואחיו בני חיל אלפים ושבע מאות ראשי האבות ויפקידם דוד המלך על הראובני והגדי וחצי שבט המנשי לכל דבר אלהים ודבר המלך (שם כ"ו 30—32).

3) **חברון** בן מרשה ואבי קרח, ותפוח ורקם ושמע (דהי"א ב. 42, 43). אולם יש משערים כי השמות במקום הזה המה שמות ערים ומקומות ולא שמות אנשים.

חג במקום אחר בארנו (ע"ע חק) כי חקי תורת משה נוסדים על פי רוב על חק, הטבע. גם בסדר הזמנים והחגים היו חקי הטבע לקו המדה למהוקקנו. יסוד כל החגים אשר בא זכרם בתורתנו הוא מספר שבעה, מספר לקוח מטבע הלבנה, כי ידוע שתמונת הלבנה תשתנה במשך כל שבעה ימים: רבע הראשון, מלוא הלבנה, רבע השלשי, ורבע האחרון עד המולד והמה הידועים בשם פני הלבנה, הראש והראשון לכל המועדים הוא יום השביעי לשבוע, יום השבת; היום הראשון בחודש השביעי היה מוקדש ליום תרועה (ע"ע). השנה השביעית היתה שנת השמטה, שנה מקודשת לשמטת הארץ ולשמטת כספים. אחרי כלות שבע פעמים שבע שנים היתה שנת היובל שנת הדרור והחופש. חג המצות מתחיל אחרי עבור ארבעה עשר ימים (שתי פעמים שבעה) מראש חדש ניסן, ונמשך שבעה ימים. יום הבכורים הוא אחרי עבור שבעה שבועות מהחל חרמש בקמה או אחרי הבאת העומר. ולזאת נקרא גם כן חג השבועות. חג הסכות מתחיל גם כן אחרי

ארבעה עשר יום (שתי פעמים שבעה) מיום הראשון לחדש השביעי ונמשך שבעה ימים. מספר ימי החגים במשך כל השנה היה שבעה; שני ימים של פסח, יום אחד של שבועות, יום אחד של ראש השנה יום אחד יום כפור, יום הראשון של סכות, ושמיני עצרת.

1) **שבת**; במקומות רבים בכה"ק נזכרים ביחד השבת והחדש (עיין עמוס ח, 5; מ"ב, ד, 23; ישעיהו א, 13; הושע ב, 11) ומזה נוכל לשער כי היו שוים זה לזה בקדושתם. מקומות אחדים מורים גם כן כי גם ראשי חדשים היו אסורים לעשות בהם מלאכה כימי השבת, והיו נזהרים ג"כ במקח וממכר בר"ח כמו בשבת (עמוס ה, 5), ויען כי בתורה לא נמצא בפירוש איסור מלאכה בר"ח לכן יש משערים כי היהודים למדו זאת מהאשורים, כי המה חלקו את החודש לארבעה שבועות עם ארבע שבתות בראשם. השבת הראשונה היתה תמיד ביום המולד, השבת השניה ביום השביעי לחודש, השבת השלישית ביום הארבעה עשר, השבת הרביעית ביום האחד עשרים לחודש וחוזרין חלילה, יום המולד וזה תמיד השבת הראשונה לחודש (עיין געארג סמיטה, אסיריאן עפאנים קאנאן 19).

בתורה נמצאו שני טעמים לשביתת השבת, בעשרת הדברות אשר בפרשה יתרו נמצא הטעם כי בו שבת אלהים בעת הבריאה אחרי ששת ימי המעשה, ויען כי ראוי להאדם להדבק במדותיו של הבורא לכן מחויב גם הוא לשבות ביום השביעי אחרי ששת ימי המעשה. ובעשרת הדברות אשר בפרשה ואתחנן נאמר הטעם לשביתת השבת מפני כי עבדים היינו בארץ מצרים ויוציאנו ה' מעבדות לחרות על כן צונו ה' לשבות ביום השבת. ובאמת שני הטעמים נכונים ונחוצים. כבר ביארנו במקום אחר (ע"ע חק) כי מחוקקנו, בתתו חקים ומשפטים לישראל, לקח לו את הטבע לקו ואת חקיו למשקולת, ואל זה תרמוז בקשתו מלפני ה' כי יודיעהו את דרכיו שהם חקי הטבע (שמות ל"ג, 13), ויען כי חק נתן הטבע לכל בעלי חיים לשבות ולנוח יום אחד משבעה ימים לא פחות ולא יותר כאשר הראה באותות ומופתים ובנסיונות הפרופיסאר ב. אשר באוניווערזיטעט שבבאזעל, לכן צותה התורה לעם ישראל לנוח ביום השבת, אבל המנוחה תהיה אך מעשיית מלאכה ולא מנוחה בכלה, כי חוב קדוש מוטל על כל אחד מישראל להקדיש יום השבת לעניני קודש, לשמוע חקי ה' ותורתו, מוסר ודרך ארץ, ולעיין ולפקח בעניני הכלל וצרכי צבור, כראוי לאזרח חפשי ובן חורין, ועל זה כרמז הטעם השני היציאה ממצרים מעבדות לחרות, כי בהיותם במצרים נכנעים תחת עול העבדות לא היו רשאים לקחת חלק בדברי הכלל ולהתערב בעניני הממשלה. אבל עתה כשהם בני חורין מחויבים להקדיש יום אחד בשבוע לטובת הכלל וזהו כונת המלות וביום השביעי שבת לה', כלומר לעניני העם ולהממשלה, כאשר אמר שמואל וה' אלהיכם מלכבם (ש"א י"ב 12).

אין כל רמז בתורה לשמירת השבת על ידי האבות אברהם יצחק ויעקב. בדברי הנביאים נמצאו רושמים אחרים לשמירת השבת. ירמיהו מזהיר את העם מעשות מלאכה ביום השבת ומצוה אותו לקדשו ומבטיחם כי בגלל זאת תשב ירושלם בטח לעולם ועד. אולם אם לא ישמעו לקדש את יום השבת יביאו חורבן ושממה על הארץ (ירמיהו י"ז). גם יחזקאל (כ, 12, 13, 16, 21) וישעיה (נ"ו, 2, 6; נ"ח, 12) מנבאים אושר הארץ וקיומה בגלל שמירת השבת, וחרבן הארץ בגלל חלולה, וזהו האות כי הנביאים חשבו את הטעם השני של שמירת השבת לעיקר (עיין למעלה), כי אם כל אחד מישראל ישתדל יום אחד בשבוע לטובת הכלל אז יש תקוה כי על ידי האחדות יעלה בידם לכונן את מוסדות הממשלה על בסיס נאמן וכל רוחות שבעולם לא יזיזון אותם ממקומם, אולם אם כל אחד אך לבצעו יעמול אז ינתק הקשר והארץ תשאה שממה.

בשובם מגלות בבל השתדלו גדולי האומה להשריש בלב העם גודל קדושת השבת ושמירתה וספרו להם שבגלל חלולה נתחייבו אבותיהם חובת גלות (נחמיה ח. 9, 12; י, 31; י"ג 15—22), וחפצם זה עלה בידם, כי קדושת

השבת ושמירתה הכתה שורש עמוק בלב העם והיו נזהרים מאד מעשות דבר קטן או גדול ביום השבת אף גם בעת אשר סכנת מות היתה מרחפת על פניהם, כאשר מצאנו בימי מלחמת המכבים עם היונים, כי לא התירו היהודים לעצמם גם לסתום פי המערה באבנים ביום השבת להסתר מאויביהם, והרגו בהם היונים כאלף איש (עיין חשמונאים א, ב, 34—38; 39—42), חטאו של המחלל שבת היה גדול מאד, כי חשבוהו לפורש מן הצבור ומורד בממש"ה ולזאת גם עונשו היה גדול מאד כי שמו עליו עונש מות, מה שלא עשו כן עם מחללי המועדים האחרים. בעת שכנו בני ישראל במדבר לא ירד להם המן ביום השבת למען לא יהיה להם הדבר הזה לאבן נגף ולצור מכשול להרחיקם מעבודת הכלל ללכת לנוע לבקש מחיה לעצמם ולבני ביתם, אולי מטעם זה צוה המחוקק שלא יבערו בני ישראל אש בכל מושבותיהם ביום השבת למען תהיינה גם הנשים חפשיות מעבודת הבית בבית המבשלות, ותוכלנה גם הן לקחת חלק בהאספות המפקחות על עניני הכלל ולשמוע דבר ה' מפי המטיפים והנביאים. אם כי לפי התורה מחויב הכהן הגדול לעבוד עבודת הקרבנות במקדש ה' אך ביום הכפורים, בכל זאת היה מנהגם, יספר אזעפוס, כי גם בכל שבת ושבת היה הכהן הגדול מקריב את עולת השבת ובזה הראה לעם כי היום הזה קדוש הוא מאד.

2) **ראש חדש.** כבר ביארנו למעלה כי יום המולד או ראש חדש היה מקודש בעיני היהודים הקדמונים. כיום השבת, והבבליים חשבו ראש חדש לשבת הראשונה של החדש. מן המסופר במ"ב (ד, 23) מבואר כי היה מנהגם להתאסף בראש חודש וביום השבת אל הנביא לשמוע מפיו דבר ה' ומוסר לקחו. יום ראש החדש היה נבדל משאר הימים גם בעניני עבודת ה', כי הוסיפו להקריב בו יתר גם על יום השבת לא לבד עולות כי אם גם שעיר לחטאת, על מי ועל מה היה מכפר שעיר ראש חדש לא נזכר בכתוב. ואף יען שבתורה נאמר לחטאת לה' (במדבר כ"ח) דרשו חז"ל כי הקרבן חטאת הובא לכפר על ה' שמיעט את הירח (עיין שבועות ט׳) אולי חפצו בזה ללמד לאדם כי לפעמים חטא ועון הוא גם לענוש את החוטא כמו שאמר החכם גם ענוש לצדיק לא טוב (משלי י"ז כ"ו) כלומר לפעמים גם לאיש הצדיק לא יאת לענוש את החוטא.

חג הפסח, וחג המצות. ואזעפוס מחלק בין חג הפסח לחג המצות, כי חג הפסח חגגו בני ישראל ביום הארבעה עשר לחדש ניסן, וחג המצות בא אחריו בחמשה עשר יום לחודש הזה (קדמוניות III, X. 5.): והמעיין בעינא פקיחא בכתה"ק ימצא כי דבריו יש להם סמך בכתוב. הפסוקים בשמות י"ב 1—13, מדברים אך מקרבן הפסח, שהקריבו בי"ד בניסן, והכתובים 14—20, מבארים חקי חג המצות שהתמשכו שבעה ימים מן יום החמשה עשר עד יום הכ"א בו מפסוק 21 עד 27 ומן 43 עד 50, ידבר המחוקק מענין הפסח, והפסוקים בפרשה י"ג מן 3 עד 10, מדברים מחג המצות. הנה כי כן היו חג הפסח וחג המצות שני חגים תכופים וסמוכים זה לזה שהם אחד, וחג הפסח הוא כעין הכנה לחג המצות. חכמים אחדים מוצאים דמיון והשתוות בין חגי החדש הראשון, ניסן, וחגי החדש השביעי, תשרי. בעשור לחדש הראשון הכינו את קרבן הפסח אשר חוקרים אחדים מצאו בו סמני כפרה, ובחמשה עשר יום בו חגגו את חג המצות שבעת ימים וביחד עם חג הפסח נמשך החג שמונה ימים. ובעשור לחדש השביעי הכינו את עצמם להטהר מכל חטאתיהם, ואחרי כן בחמשה עשר בו חגגו חג הסכות שבעה ימים וביחד עם שמיני עצרת נמשך החג ג"כ שמונה ימים.

הקדמונים היו להם שני מיני קרבנות: מבכורות הצאן ומחלבהן, ומפרי האדמה. היהודים לא נתנו היתרון לאחד משני מיני הקרבנות על השני, הביאו קרבנות מן הכבשים ומן העזים (קרבן פסח ועוד) וגם מחטים ושעורים (העומר ושתי הלחם). כי אין חפץ לה' בזבחים יותר מבפרי האדמה. ואם מסופר בתורה כי ה' שעה אל הבל ואל מנחתו שהביא מבכורות צאנו ולא אל קין ואל

מנחתו שהביא מפרי האדמה הוא מפני שכונתו לא היתה רצויה (ע"ע קין)

4) חג השבועות, חג הקציר, או יום הבכורים. ביום החמישים מיום הקרבת העומר שהיה בט"ז בניסן חגגו את חג הקציר או חג השבועות מפני כי בא אחרי עבור שבעה שבועות מיום הנפת העומר (ע"ע) ונמשך אך יום אחד, ובו נגמר זמן הקציר ולזאת נקרא בפי חז"ל "עצרת" שפתרונו "שלום פעבט". בזמן מאוחד החלו לכנות את החג הזה בשם זמן מתן תורתנו, כי ביום הזה שמע ישראל על הר סיני את עשרת הדברים שהמה היסוד לכל תורת משה.

5) חג האסיף מתחיל בחמשה עשר יום לחדש השביעי (תשרי) ונמשך שבעה ימים. אחריו מיד בא חג שמיני עצרת שהוא היום האחרון לאסיפת פרי הארץ זיתים וענבים לגרנית ונקרא גם כן חג הסכות לזכר הסכות שישבו בהן בני ישראל בלכתם במדבר ארבעים שנה.

חג הסכות היה החג היותר חשוב ונכבד בין העם והיה נקרא בפי העם בשם "חג" סתם. החג הזה נזכר פעמים רבות בספרי הנביאים והכתובים רב יותר משארי החגים, עיין מ"א ח. 2; י"ב 32; זכריה י"ד 16-19; דהי"ב ה. 3 ז 8; עזרא ג. 4; נחמיה ח" 14-18; ועיין ערך אסיף. ועל דבר החגים האחרים, עיין ערכי: יום הזכרון. יום כפור, יובל שמטה.

חגי, שם אחד משלשת הנביאים שנבאו להשבים מבבל. נבואתו הראשונה היתה בשנת שתים לדריוש (520 לפנה"ס) תוכן נבואתו—לזרז עולי גולה למהר את בנין בית המקדש. התקות הטובות שקוו עליו בבל בימים הראשונים לשובם אל ארצם לא נמלאו המה בנו אך את המזבח להעלות עליו עולות וזבחים ויותר לא עלתה בידם, כי בני הגולה שהחלו ליסד את בנין בית המקדש הדלו מיד מבנינו ונשאר הדבר במצב התחלה שש עשרה שנה, בהחלה באשמת השומרונים ואחר כך בעצלות העם (עיין עזרא ג. מן פסוק 2 והראה חגי ב. 14) יוכל היות כי בגלות בבל

הסכינו לעבוד את ה' בלא מקדש ולזאת לא מצאו לנחוץ לעשות השתדלות גדולות לבנות מקדש, וביחוד נראה הדבר בולט בין העשירים שישבו שלוים ושקטים בבתיהם ספונים ואל בית ה' לא שמו לב (חגי א. 4) בזמן כזה עניני הממשלה בממלכת פרס בימי דריוש היו יגעים מאד. ידי המלך היו מלאות עבודה להשקיט המרידות והמהומות בממלכתו אשר כבש, המצב הזה מרומז בדברי הנביא: עוד אחת מעט היא ואני מרעיש את השמים ואת הארץ....והרעשתי את כל הגוים.... ומלאתי את הבית הזה כבוד (חגי ב. 6. 7.) כי הנביא ברוח נבואתו ובכח חכמת הפוליטיק שהצטיינו בה כל נביאי ישראל, ראה כי העת הזאת מוכשרת מאד להרים קרן ישראל ואם ידעו להשתמש בענינים הססיכסכים של מלכי הארץ בעת ההיא תוכל לצמוח מזה תועלת גדולה לתחית האומה הישראלית, ולזאת שחר למוסר אזני השבים מהגולה כי ימהרו להשתמש בעת המוכשרה הזאת להקים הבית על תלו כי בו תלויה הצלחת ישראל ואשרו, כי תחת אשר עד כה זרעו הרבה והביאו מעט.... והמשתכר משתכר אל צרור נקוב, יצו ה' את הברכה בכל מעשי ידיהם למן היום אשר יוסד היכל ה' (חגי א. 8; ב. 18,). גם הנביא זכריה עמד לימין חגי בדבר הזה, דברי הנביאים האלו עשו רושם בלבות העם ונעשו כלם אגודה אחת להוציא המפעל הכביר הזה לפעולת אדם וחפצם עלה בידם ובמשך ארבע שנים נגמר בנין הבית ויחוגו את חג חנוכתו ברוב פאר והדר ששון ושמחה (עיין חגי א. 14....; ב. 3. 18; זכריה ד. 6-10; ו. 12-15; ח. 9; עזרא ה. 1..... ו. 14—18).

ספר חגי יכלכל בתוכו ארבע נבואות. בראש כל אחת מהן נרשם הזמן שבו נשא הנביא את הנבואה. משך זמן כל ארבעת הנבואות היא ארבעה חדשים; מיום הראשון לחודש הששי בשנת שתים לדריוש עד יום העשרים וארבעה לחודש התשיעי בשנה ההיא.

הנבואה הראשונה נבא ביום האחד לחודש הששי, כי בראשי חדשים התאסף העם לחג ולשמחה (ע"ע חגים) ודבר דברי כבושין

לזרובבל פחת יהודה וליהושע בן יהוצדק הכהן הגדול, שעמדו אז בראש העם ולא עשו מאומה לתחית האומה ולתקומתה. הנביא מוכיח דברים כלפי הראשים והעשירים האומרים שעדיין לא הגיעה העת לבנות את בית ה' בירושלים, ובתוכחה מכאיב לב יטפח על פניהם לאמר, "העת לכם לשבת בבתיכם ספונים והבית הרב"? שימו לבבכם על דרכיכם' מה היתה אחרית העצלות הזאת בנוגע לבנין הבית? אכול ואין לשבעה, שתו ואין לשכרה, לבוש ואין להם לו והמשתכר משתכר אל צרור נקוב. אולם אם רחפצו למצוא חן בעיני ה' עלו ההר והבאתם עץ ובנו הבית ואז ישתנה מצבם במהרה לטוב. דבריו הכו שרש בלבות הראשים והעם ויבואו ויעשו מלאכה בבית ה' צבאות ביום עשרים וארבעה לחודש הששי בשנת שתים לדריוש, מעט יותר משלשה שבועות מיום שהר לכוסר אזני העם. (חגי א 1-15)

בנבואה השניה נאלץ הנביא לחזק את לבות העם, כי נמצא בהם רבים שזכרו את הבית הראשון ותפארתו ובעיניהם היה הבית החדש כאפס ואין נגדו, והיו בוכים ומיללים ומרפים את ידי עושי המלאכה, וינבא להם חגי כי לא ימשכו הימים ובאו אל הבית חמדת כל הגוים כי ימלא ה' את הבית הזה כבוד, ועוד גדול יהיה כבוד הבית הזה האחרון מן הראשון (חגי ב. 1—9).

בנבואה השלישית (ב. 10) יחפוץ הנביא להראות ולהוכיח את העם, כי הוא אך הוא אשם במצב הרע של הארץ, מפני כי רבים היו מטילים ספק בקדושת הארץ, בראותם את תבואת האדמה ופרי הארץ הוכו בשדפון ובירקון ואם באמת הארץ קדושה, שאלו המסתפקים, מדוע לא יהיה פרי הארץ לגאון ולתפארה, מדוע לא תדבק הקדושה גם בתוצאותיה? על זה השיבם הנביא כי הדבר הקדוש לא ירחיב קדושתו בנקל, ואך הדבר הטמא יטמא דבר אחר אף בנגיעה קלה, ולתכלית זאת שאל את הכהנים תורה: איך היא הדין אם ישא איש בשר קדש בכנף בגדו ונגע בכנפו אל הלחם ואל הנזיד ואל היין ואל השמן ואל כל מאכל היקדש? ויאמרו הכהנים לא, אולם אם יגע טמא נפש בכל אלה הוכיח לשאלם היטמא? ויאמרו הכהנים: יטמא, כתשובת הכהנים הוכיח חגי את העם כי קדושת הארץ לא תחול על תוצאותיה, כי אין זה מטבע הקדושה להדבק בנקל. אבל העדר פרי הארץ היא מסבת עונותיהם שנטמאו בהם וביחוד עצלותם בבנין הבית ובטומאתם זאת הביאו הורב על הארץ כי הטומאה מתדבקת בנקל והגפן והתאנה ועץ הזית לא נשאו פרים אבל ביחד עם זה יבטיחם כי מיום עשרים וארבעה לחודש למן היום אשר יוסד היכל ה', למן היום הזה יברך ה' את פרים ואת תבואתם, ואת כל מעשי ידיהם, כי בעסקם בבנין הבית יסור עונם וחטאתם תכופר.

הנבואה הרביעית והאחרונה נאמרה באותו הזמן של הנבואה השלישית. (חגי ב. 23—29) הנביא יפנה אל זרבבל ויבטיחהו כי בעת ירעיש ה' את השמים ואת הארץ, יהפך את כסא ממלכות וישמיד חוזק ממשלת הגוים בעת ההיא ישים את זרבבל כחותם על יד ימינו כי בו בחר למען דוד עבדו אשר כרת עמו ברית עולם לא יכרת. הנביא לא ירהיב בנפשו עוז לפרש יותר דבריו כי ירמוז שיבת הממלכה לבית דוד, כי ירא היה ממשלת הפרסיים ולזאת דבר דבריו ברמז, גלה טפח וכסה טפחיים. גם זכריה נבא כדברים האלה על זרבבל, ואף שהוא פירש דבריו יותר מפירש "כי ישא הוד וישב ומשל על כסאו". אבל בעבור זה העלים שמו ולא גלה כי לא קרא אותו בשמו העצמי זרבבל (זרע בבל) כי אם כנהו בשם צמח "הנה איש צמח שמו ומתחתיו יצמח", צמח וזרע הלא אחד הוא (עיין זכריה ו. 12 - 13).

המבקרים מחליטים כי נבואות חגי לא באו אלינו בשלימותן כאשר יצאו מפיו כי אם קצורן ותוכנן וראשי דברים, שפתו איננה נכונה בכגיון מליצי כשפת עמוס והושע כי אם תכונת פרוזה לה. הוא אוהב לשנות ולשלש בטוי אחד כמו: "שימו לבבכם על דרכיכם", "אמר ה' צבאות" וכאשר יזכור את זרובבל ויהושע יזכיר בכל פעם שם

אביהם והמשרה שלהם: "זרובבל בן שלתיאל פחת יהודה ויהושע בן יהוצדק הכהן הגדול" אבל ישנם בנבואתו גם כן מקימות המורים על התנשאות הרוח והדמיון כאשר בשאר הנביאים, כמו: "זרעתם הרבה והבא מעט, אכול ואין לשבעה, שתו ואין לשכרה, לבוש ואין לחם לו, והמשתכר משתכר אל צרור נקוב.... ואקרא חורב על הארץ ועל ההרים ועל הדגן ועל התירוש ועל היצהר ועל כל יגיע כפים (חגי א, 6–11). כי כה אמר ה' צבאות, עוד אחת מעט היא ואני מרעיש את השמים ואת הארץ...... והרעשתי את כל הגוים ובאו חמדת כל הגוים ומלאתי את הבית הזה כבוד אמר ה' צבאות (שם ב, 6–7 21–22). אולם בכלל נחשב חגי להנביאים האחרונים ילדי תקופת הירידה של רוח הנבואה. והבדל רב ביניהם לבין הנביאים שלפני החרבן לא לבד במדרגת התנשאות הרוח כי אם גם בתוכן הנבואות. הנביאים שלפני חרבן הבית שחרו למוסר אזני העם לעזוב את האלילים ואת תעבותיהם אשר דבקו בהם ויטיבו דרכיהם לעשות צדק ומשפט, אולם הנביאים האחרונים לא היו צריכים לזה כי היצר הרע של עבודה זרה כבר נסתרם בימיהם כמליצת התלמוד (סנהדרין צ"ג:) ונבואותיהם היו מכוונות אך אל בנין המקדש והטבת מצב החומרי של העם, כי תנאי היום חדשים הביאו עמם תוכן חדש לנבואות הנביאים האחרונים. אבל כנראה הנביאים משבי הגולה הרגישו בעצמם גודל חולשתם לעומת הנביאים שקדמו להם לכן השתמשו כפעם בפעם להזק דבריהם במלות נאום ה', כה אמר ה' צבאות כאלו חפצו לחזק אמונת העם בנבואותיהם ולא יחשדום כי בדאו את הדברים מלבם.

לפי קבלת היהודים היה חגי ביחד עם זכריה ומלאכי מאנשי כנה"ג, וקבלו את התורה מהנביאים ומסרוה לאנשי כנה"ג (עיין ב"ב ט"ו וברש"י שם ועיין באדר"נ פ"א) בהרבה מקומות בתלמוד נזכר חגי לבד ופעמים ביחד עם זכריה ומלאכי כראשי אנשי כנסת הגדולה והראשונים לבעלי השמועה או לבעלי תורה שבעל פה, ר' סימאי העיד משום חגי זכריה ומלאכי על שני אדריום שאם רצו לעשות שניהם מלאים או חסרים או אחד מלא ואחד חסר עושין (ר"ה ט.) מעיד אני עלי שמים וארץ שעל מדוכה זו ישב חגי הנביא ואמר ג' דברים: צרת הבת אסורה, עמון ומואב מעשרין מעשר עני בשביעית, ומקבלין גרים מן הקרדויים ומן התרמודיים (יבמות ט"ז). האומר לשלוחו צא והרוג את הנפש שמאי הזקן אומר משום חגי הנביא שלוחו חייב (קדושין מ"ב). וכלל הוא בידם כל מקום שנאמר: מפי שמועה אמרו (כלומר קבלה בעל פה) הכונה לחגי זכריה ומלאכי כי ראשוני השמועה והקבלה הם (חולין קל"ז: נזיר נג)•

השבעים מיחסים איזו מזמורי תהלים לחגי והם המזמורים: קלז, קמ"ה, קמ"ו, קמ"ז, קמ"ח, לפי תרגום הפשיטא המזמורים: קכ"ה, קכ"ו, קמ"ה, קמ"ו, קמ"ז המה מעשי ידי חגי הנביא. בפסוק לא נזכר בפירוש מאיזה שבט היה חגי, אולם לפי עדות עפיפאנוס, ואיזוביוס נולד בבבל משבט לוי ובא לא"י לנבואות ע"ד שיבת הגולים ולזרז בנין הבית ומת שם ונקבר בכבוד גדול בקברי הכהנים כי כהן היה.

2) חגי שם אחד מבני גד בן יעקב (בראשית מ"ו, 16).

חגיה, שם איש בשבט לוי מבני מררי (דהו"א ו, 30).

חגית, אחת מנשי דוד אם אדניהו אשר ילדה לו בחברון טרם מלך דוד על כל ישראל (ש"ב ג, 4; דהו"א, ג, 3).

חגלה, שם אחת מבנות צלפחד שעל ידן נתפרש החוק שבמקום שאין בן הבת יורשת נחלה (במדבר כ"ו, 33, יהושע י"ז, 3).

חדד, שם אחד משנים עשר בני ישמעאל (בראשית כ"ה, 15; דהי"א 30).

בתרגום השומרוני כתוב הדד, וגם הפשיטא גורסת כן ואנקלוס תרגם הדר. החוקרים בערב לא מצאו זכר למשפחה כזאת בין הערבים.

חָדִיד אחת מערי בנימין נזכרת בספר נחמיה (י"א, 34) כי בקרבה התישבו בני בנימין בשובם מגלות בבל. במשנה נזכר ר' יקים איש חדיד (עדיות פ"ז מ"ה) והיא היתה מוקפת חומה מימות יהושע בן נון (משנה ערכין ל"ב) בס' חשמונאים א' (י"ב. 38) מסופר כי שמעון המכבי בנה את מבצר חדידה בשפלה ויחזק את המבצר בדלתים ובריח.

חִדֶּקֶל, נהר גדול מאד הנודע בספרי העמים בשם טיגרים והוא יוצא מהרי אררט והולך נגבה תימנה בין ארץ אשור אשר למזרחו ובין ארם נהרים אשר למערבו. ועל גבול מדינת שושן אשר בממלכת פרס יתחבר עם נהר פרס והיו שניהם לנהר אחד השוטף מימיו לתוך ים פרס. בלשון ארמי נקרא הנהר הזה בשם דגלת והיונים הרומים כינו אותו בשם טיגריס, וגם הפרסים יכנוהו בשם טיגרא שפתרונו בלשונם חץ, ונקרא כן בגלל מהירות מרוצתו כחץ מקשת. חדקל הוא עשיר מאד בדגים, מימיו טובים לשתיה אבל לפעמים מקלקלים הקיבה. חז"ל דרשו את שמו ואמרו: למה נקרא שמו חדקל? שמימיו חדין וקלין, בעת ימס השלג בחדשי אדר וניסן יתגאו מימיו ויוצאים על גדותיו ומסבבים בזה לעמים נזק רב לתבואת הארץ בחדש אייר יקלו המים וישוב הנהר להיות כבראשונה. אורך הנהר הוא לערך 1500 מיל על חוף הנהר למזרחו נגד מאזול עמדה לפנים העיר נינוה, ועל חוף הנהר המערבי עמדה לפנים העיר אשור, המטרפולין הראשונה של ממלכת אשור.

חַדְרָךְ שם מחוז בסוריא ודמשק היתה עיר המחוז הזה. השם הזה נזכר בזכריה (ט. א'). בימי חז"ל כפי הנראה לא היה המחוז הזה ידוע לרבים כבימינו ולזאת חפץ ר' יהודא לדרוש ולפרש את השם הזה כי לו צפונה בו כונה ורמז למלך המשיח שיהיה חד לאומות ורך לישראל. אבל ר' יוסי בן דורמסקית גער בו ואמר לו: יהודה עד מתי אתה מעוות עלינו את הכתובים מעיד אני עלי שמים וארץ שאני מדמשק ונבו מקום ששמו חדרך (יל"ש זכריה רמז תקע"ה).

על הכתובות העתיקות שמצאו החכמים והחוקרים בימינו נזכר השם חדרך פעמים רבות בקשור עם חמת, ארפד, דמשק יהודה ושמרון. אסור־דן השלישי מספר שם, שלח מלאכים אל חדרך שנה הראשונה למלכותו (772 לפני ספה"נ) ואחרי כן בשנה השמינית ועוד פעם שלישי בשנת השמונה עשרה. גם בכתובות הנושאות ע"ה שם תגלת פלאסר (745—727 לפני ספה"נ) נזכר השם חדרך. הכתובות הנזכרות מכלכלות בתוכן קורות והשתלשלות הסבות בימי מלכי ישראל: זכריה, שלום, מנחם, פקחיה, פקח והושע. בכתובות אלה יספרו מלכי אשור איך עלתה בידם להכניע את כל מלכי הברית אשר עזיה מלך יהודה עמד בראשם ואשר פרשו כנפי ממשלתם עד חמת ואולי מרמז על זה גם כן הכתוב בזכריה (ט. 2) וגם חמת תגבל בה. ולפי זה נוכל לשער כי הנביא זכריה ינבא מפלת כל מלכי הברית: צר וצדון וכל שבטי ישראל (עשרת השבטים) ביחד עם ערים רבות מסרני פלשתים, ואך ממלכת יהודה תנצל מידי מלכי אשור. הנה כי כן יוצא לנו מזה כי הנבואה ט' בזכריה סובבת הולכת על ימי עוזיהו.

חֹדֶשׁ, העמים יוצאי חלצי שם יכנו בשם חדש אך עת מולד הלבנה, אולם היהודים יקראו כל ימי תקופת הלבנה ממולד עד מולד בשם חודש. שמות החדשים בכה"ק נשתנו מזמן לזמן. בתחלה קראו היהודים את החדשים בשמות אשר נתנו להם הכנענים, אבל נשאר לנו מהם אך ארבעה; אביב, הוא החדש הראשון (ניסן) ונקרא כן כי בו יבוכרו השבלים של שעורים, כמו שנאמר כי השעורה אביב; זיו, חדש הפרחים, הוא החדש השני (אייר), אתנים, ימי תגבורת המים בנהרות הוא החדש השביעי (תשרי), בול, חדש הגשמים, המגדלים יבול, הוא החדש השמיני (חשון). ויותר לא נשאר משמות הקדמונים בשם החדשים. בימי גלות בבל חדלו להשתמש בשמות החדשות של הכנענים וקראו אותם בשמות המספר: חדש הראשון, חדש השני

וכו׳, עיין ירמיה, יחזקאל, מלכים, חגי, זכריה. בשובם מגלות בבל החלו להשתמש בשמות החדשים של הבבליים, כמאמרם ז"ל שמות החדשים העלו מבבל. אולם מכל שמות החדשים של הבבליים נזכרו בכה"ק אך שבעה והאחרים נזכרים במגלת תענית ובמשנה. החודש הראשון הוא חדש ניסן נזכר באסתר (ג. 7) ובנחמיה (ב. 1) ובשפת בבל נקרא ניסנו ומקורו ושרשו „נסע", כי בחדש הזה יחל מסע המזלות בכפת השמים וראשון של המזלות טלה (אריעס) יסע ראשונה בכל ימי החדש הזה. איר, החדש השני, לא נזכר בכה"ק, ונמצא במשנה (ר"ה פ"א מ"ג). לפי דעת דעליטש נקרא כן בגלל אורו הגדול המפיץ על הנצנים והפרחים ולפי"ז הוא דומה במושגו להשם זיו. סיון החדש השלישי, נזכר באסתר (ח. 9) ובמשנה שקלים (פ"ג מ"א). הבבליים יכנוהו סיונו פירושו לא נודע, תמוז, החדש הרביעי, בכה"ק נזכרת המלה תמוז (יחזקאל ח. 14), אבל פה איננו שם חדש. ונזכר במשנה תענית (פ"ד מ"ה), והבבליים יקראו אותו תוזו. אב לא נזכר בכה"ק. ונזכר במשנה פסחים (פ"ד מ"ה). בשפת בבל נקרא אבו, ופתרונו, לפי דעת ה׳ היפט, קנה, מלשון חלפו עם אניות אבה כי בחודש הזה היו הבבליים הקדמונים מכונים להם קנים לעשות להם בתים מהם. אלול, נזכר בנחמיה (ו, 15) ובמשנה שקלים (ג. 1) בשפת בבל: אילולו, ופתרונו הרמת קול לשמחה, כי בחודש הזה שב לתחיה לפי אמונתם האליל תמוז אדנים. אשר הנשים בכו וקוננו לפני זה למותו. תשרי לא נזכר בכה"ק ונמצא במשנה שקלים (פ"א מ"א). בשפת בבל נקרא: „תשרי־תום". החודש הזה היה גם בין הבבליים ראש ותחלה לשנת האזרחים ולדברים שבין אדם לחברו, כמו שהחודש ניסן היה להם ראש ותחלה לעניני הדת ודברים שבין אדם למקום. החדש הזה היה מוקדש לאליל השמש. ה׳ הלעווי משער כי בגלל זאת מאמינים היהודים כי בחודש הזה הוא יום הדין, כי רבים האמינו כי משפט הרשעים יהיה על ידי חום השמש אשר יבער כתנור את עושי רשעה. עיין מלאכי (ג. 19). מרחשון לא נזכר בכה"ק ונמצא במשנה תענית (פ"א. מ"ג). בשפת בבל נקרא ארחסמנו, או ירח שמיני. היהודים יקראו לו חשון, והמלה מר הוסיפו בתהלתו להורות כי הוא חודש הגשמים, כי מר הוראתו טפה, מלשון „כמר מדלי". כסלו נזכר בזכריה (ז. 1) ובנחמיה (א. 1) והבבליים יקראו אותו כסלומו. פתרונו לא נודע. טבת. נזכר באסתר ב. 16. הבבליים יקראוהו בשם טבתו, שפתרונו טבוע מלשון טבעו בים כי בחודש הזה הגשמים מתרבים ומתגברים. שבט. נזכר בזכריה (א. 7) ובשפת בבל שבטו. אדר, נזכר באסתר ובעזרא. בשפת בבל נקרא אדרו, ופתרונו לפי דעת דעליטש „חשך" ומדוע נקרא כן? גם בשפת פרס נקרא חדש אחד בשם אדר. בשנת העבור יוסיפו היהודים חדש אחד לשנים עשר החדשים ויבוא אחר אדר סמוך לניסן ונקרא אדר שני.

2) **חדש** אשת שחרים מבני בנימין אשר הולידה לו שבעה בנים כלם ראשי אבות (דהי"א ח. 9).

חדשה, שם עיר בנחלת מטה יהודה (יהושע ט"ו. 36). בימי התלמוד היתה עיר מצער מאד והיו בה אך בחמשים דיורין (ערובין נ"ט.) ובזמננו מקומה לא נודע.

חוב, בכה"ק לא נמצא רמז כי היהודים לוו כסף איש מאת רעהו להרחבת המסחור, מפני כי בימי השופטים והמלכים לא עסקו במסחור והניחו הדבר בידי הצורים ועמים אחרים. לוו כסף אך עניים ואביונים למלא מחסורם אשר יחסר להם להשקיט רעבונם, או לשלם המסים הנחוצים לאוצר המלך (נחמיה ה. 3. 4.), ובגלל זה היו האנשים שהיו להם נושים במדרגה אחת עם כל איש מצוק ומר נפש (עיין ש"א כ"ב 2). הנושים היו על פי רוב אבירי לב לא ידעו רחם, ואם לא היה לאל יד הלוה לשלם את נשיו היה יכול המלוה לקחת את בני הלוה לו לעבדים ואיש לא

מיחת בידו (עיין מ״ב ד. 1—7). מצב הדבר הזה לא נשתנה גם בשובם מגלות בבל (עיין נחמיה ה.) החוק עומד תמיד לימין הלוה ומצוה את המלוה העשיר לפתוח את ידו להלוות לרעהו העני גם בעת אשר שנת השמטה קרובה לבוא (דברים ט״ו), ואוסר עליו לקחת ממנו נשך ותרבית (שמות כ״ב 25), או לקחת ממנו בעבוט דבר הנחוץ לו מאד כמו רחים ורכב. ואם לקח כסות שמלה בעבוט ישיבם לו בעת שהלוה נצרך להם (דברים כ״ד. 8). החוק אוסר גם כן לעבוט בגד אלמנה (שם), ואם כי החוק מתיר לקחת עבוט, אבל הירא את ה׳ מנע עצמו מקחת (איוב כ״ב. 6). החוק איננו מטיל שום עונש על הלוה אם אינו משלם את חובו. אבל מצד המוסר על הלוה להשיב להמלוה את נשיו ואם איננו עושה כן נקרא רשע (תהלים ל״ז 21). כשהגיעה שנת השמטה לא היה יכול המלוה לדרוש מהלוה את נשיו והעני שנמכר לעבד בגלל חובו יצא אז לחירות (שמות כ״א. 2). כן היה על פי החוק, אבל במעשה על פי רוב התנהגו המלוים עם הלוים באכזריות: לקחו נשך ותרבית, חבלו כל מיני חפצים באין הבדל אם היו נחוצים להלוה או לא, לקחו ומכרו לעבדים ולשפחות בני הלוים בלי הבט על תוגת ההורים. ההזהרות שמזהיר החכם שלא לתת ערובה מראה לדעת כי הלוים והערבים סבלו תלאות ומצוקות רבות מהמלוים (עיין משלי ו. 1. י״א. 15; ב. 16; כ״ב. 26; כ״ז. 16), כי עבד לוה לאיש מלוה (שם כ״ב. 7) ועיין בנזינגער ונאוואק בספריהם על דבר עתיקות היהודים.

חובה שם עיר משמאל (כלומר לצפונה) לדמשק. העיר הזאת נזכרת בתורה (בראשית י״ד. 15) במלחמת אברהם עם כדרלעומר. מסופר שם כי עד העיר חובה רדף אברהם את מלכי הברית של כדרלעמר. ה. וועטצשטיין דמה כי היא העיר חובה הנודעת גם היום ואשר תכונתה בערך עשרים שעות מהלך מדמשק.

חוה, האשה הראשונה במין האנושי, אשת אדם הראשון. התורה מספרת כי חוה נבראת מצלע האדם, ובזה תלמדנו דעת כי הבורא יתברך חפץ כי האדם יכבד את אשתו כגופו, אבל ביחד עם זה תספר כי היא קלקלה את השורה והביאה מות לעולם על ידי קלות דעתה ותאות לבה, ולזאת העמידה התורה במדרגה פחותה מאדם שצותה כי הוא ימשול בה. חוה היתה לפי דעת חז״ל האשה היותר יפהפיה בתבל כראוי למעשה ידיו של היוצר (ב״ב נ״ח), אבל עם כל יפיה לבה מלא מצודים וחרמים ולכן כאשר נתפתתה מהנחש לאכול מעץ הדעת ונגזר עליה מיתה לא נחה ולא שקטה עד שהסיתה גם אדם לאכול ממנו; בתחלה באתה עליו בישוב הדעת, אמרה לו מה אתה סבור שאני מתה וחוה אחרת נבראת לך אין כל חדש תחת השמש, וכאשר לא שמע אליה התחילה לבכות וליליל עליו בקולה ואכל גם הוא מעץ הדעת כי קצה נפשו בחייו (ב״ר פ׳ כ׳, דברים רבה פ׳ ד׳).

חַוֹּת יאיר, כשם הזה נקראים איזה כפרים בגלעד אשר לכד אותם יאיר בן מנשה בימי משה (במדבר ל״ב. 32). אולם בספר שופטים (י. 4) יסופר כי „חות יאיר״ הנה הכפרים אשר נקראו בשם יאיר השופט השלישי ושלשים בניו שחיה זמן רב אחרי יאיר הראשון. דע וועטע משער כי נשתבשו ההגדות אדות קורות הכפרים האלה וזמן כבושם על ידי העברים ומזה יצאו החלופים בין ספור התורה לס׳ שופטים. ראזענמילער מפשר הכתובים ואומר כי שניהם אמת: יאיר בן מנשה לכד את הכפרים בגלעד ויקרא אתהן „חות יאיר״, אולם בהמשך הימים נכבשו הכפרים האלה מידי עם אחד משכניהם, ויאיר השני השופט עם שלשים בניו שבו וילכדו אותו ויקראו אתהן עוד הפעם „חות יאיר״ על שם יאיר השני. ויש להשערתו זאת רמז בפסוק, כי בדהי״א (ב. 23) מסופר כי גשור וארם לקחו את „חות יאיר״ מיאיר הראשון.

חוֹזַי, שם סופר דברי הימים בימי מנשה בן חזקיהו מלך יהודה. הכותב הזה העלה על ספרו כל חטאת מנשה ומעלו אשר מעל ורשם בפרוטרוט שמות כל המקומות שבנה עליהם מנשה במות לאלהי נכר, ונטע אשרות לם, ואחר כן מספר על אדות תפלתו לה' אלהי ישראל לסלוח לו על כל עונותיו ופשעיו, ואשר נעתר לו ה' (דהי"ב ל"ג. 19).

חוֹחַ, קרס ברזל שמשימים בלחי הדג למען יוכלו להשיגו המימה חיים ושלא ינוס מידי הציד. (איוב מ. 26), החוח מעבירים גם כן באף החיה ועל ידי זה יהפכו אותם לבני תרבות לעשות את אשר יצוום. בסוריא ינהיגו הצוענים דובים על ידי שישימו חוח באפם וחבל קשור בקצהו האחד אל החוח והקצה השני יחזיקו בידם ובכן יובילוהו לכל אשר ירצו.

חִוִּי, שם אחד מהעמים הקטנים שישבו בכנען טרם גרשוב העברים משם, מקום מושבם כפי הנראה היה בטבור הארץ, כי יושבי הערים גבעון כפירה בארות וקרית יערים שהיו סמוכות לירושלים להחוי יחשבו (יהושע ט. 7). חמור אבי שכם שהיה נשיא העיר שכם, עיר בטבור הארץ, נקרא גם כן חוי (בראשית ל"ד. 2). מהמסופר בש"ב (כ"ד. 7) כי יואב סבב בערים רבות לפקוד את בני ישראל ועבר גם את ערי החוי, נוכל להוכיח כי עוד בימי דוד היו ערים רבות מיושבות מהחוים. אבל מדוע לא נזכרו ערי החוי ביהושע (ט"ז. ס"ו; י"ז 12—18) ובשופטים (א) בין הערים אשר לא הורישו בני ישראל את יושביהן? כותב התורה יספר לנו יחוסם כי היו מבני כנען (בראשית י. 17). אם נעיין בעינא פקיחא בכתובים (שופטים ט.) המספרים מלחמת בני ישראל עם אנשי שכם נוכל לשער כי בעלי שכם היו בני החוי ולא מבני ישראל ואבימלך מצד אמו היה מבני החוי ולכן קראו אותו „אחינו" והוא אמר להם „עצמכם ובשרכם אני". כפי המסופר בבראשית (ל"ו. 2) היותה אהליבמה אשת עשו בתו של צבעון החוי. אבל מבקרים אחדים מחליטים כי שגיאה נפלה בפסוק הזה וצריך להיות צבעון החורי, וראיתם להתיקון הזה היא כי בפסוק 20 נאמר: אלה בני שעיר החורי: לוטן ... וצבעון. ביהושע (י"א. 3) מתקנים המבקרים „והחתי תחת חרמון" וכן גורסים השבעים, ובאמת ישבו בני חת מתחת לחרמון ולא בני חוי. וכן יתקנו בשופטים (ג. 3). געזעניוס ישער כי נקראו חוים מפני כי היו יושבי אהלים, כי בשפת ערבי קבוצת אוהלים נקראת חיוה, וגם בלשון עברית נקראו כפרים בשם חות (חות יאיר). במדרש (ב"ר ל"ז) תרגמו חוי זו חדלין (?) והירושלמי (בראשית י. 18) תרגם חוי טריפולאי.

חֲוִילָה, בן כוש מבני חם (בראשית י. 7). וגם בן יקטן מבני שם (שם 29). על שם אחד מהם נקרא חבל ארץ, אשר נהר פישון יסובבנהו, בשם ארץ החוילה ארץ אשר הצטיינה בזהבה הטוב, בבדלח ובאבן השהם (שם ב. א. 12). בגבולי משכן בני ישמעאל היתה ארץ חוילה מצד אחד ושור, הוא חבל מבצרים במזרחה של מצרים, מצד השני (שם כ"ה. 18). ממקום הזה נוכל להוכיח כי חוילה היא מדבר החול המשתרע בצפון ערב עד לשון ים הפרסי, והיתה בימי שאול משכן העמלקים (ש"א ט"ו. 7). המבקרים החדשים משערים כי מבני חוילה בן יקטן שהתישבו בערב עברו בימים הקדמונים את הים האדום או ים סוף ויבואו לארץ אפריקה וזה ישבו שם והתערבו עם בני כוש ולזאת נקראים גם כן בשם בני כוש. בכלל מצאו החוקרים עוד ארצות אחדות בחצי האי ערב הנקראות בשמות קרובים מאד לשם חוילה, ושפת יושבי מעהרי בקדמות האדראמוט נקרא שפת החוילה, שמזה נראה כי בני חוילה היו מפוזרים ומפורדים במקומות שונים בערב. והרוצה לדעת יותר מהענין הזה יעיין בספרי החכמים. דילמאן בפירושו לבראשית, גלאזער סקיצצע 11 מצד 323 והלאה. מאיער געשיכטע דעס אלטערטהומס חלק ראשון צד 224.

2) **חוילה**, שם אחד מבני יקטן בן עבר (בראשית י. 28). יש אומרים כי ארצו נזכרת בספרו של שטראבא בשם Chaulotaci על לשון ים פרס, והיא בגבול המזרחי של בני ישמעאל (שם כ״ה 18) ובני עמלק (ש״א ט״ו).

3) הוילה מבני כוש בן חם (בראשית י. 8). משערים כי הוא אבי האוליטים בחיק הים הנקרא אואליטעס והיום שמו „צלע" על חוף אביסיניען מנגב ללשון ים בב-על- מנדב (שער הפחד) מבוא ים סוף.

חול שם אחד מבני ארם, אומרים כי ממנו יצאו אנשי ארמניאה, ולדעת ראזענמילער (ביבלישע אלטערטהומסקונדע 309 .11) נתישבו מבני בניו של חול במחוז Hhuele בקרבת מקום הוצאת הירדן (א״ק).

חול או **חול** (לפי נוסח הבבלי) (איוב כ״ט 18). חז״ל פירשו השם הזה שהוא מין עוף הנקרא בלשון העמים Phoenix והמצרים הקדמונים חשבו אותו לאלהות ועבדו אותו בהיכלים שונים וביחוד בעיר השמש (העליאפאליס), והאמינו כי שורף הוא את עצמו אחרי חמש מאות שנה לימי חייו ביחד עם קנו למען חדש נעוריו לחיים חדשים. לחז״ל נמצאו שתי הגדות על אודות העוף הזה׃ א) בב״ר פ׳ י״ט מסופר כי חוה האכילה מעץ הדעת לכל בע״ח ואך העוף הזה לא שמעה ולזאת הוא חי אלף שנה, ואחרי כן אש יוצאת מקינו ושורפתו ומשייר בו כביצה וחוזר ומגדל אברים וחי. ב) ההגדה השנית מספרת כי העוף הזה שנקרא גם כן אורשינא, נמצא מונח בקרן זוית בתיבת נח, ולא דרש שום אוכל מנח ובניו בעת שהגישו מזון לכל החי בתבה. וכאשר שאלוהו מדוע לא ידרוש כל מזון למענו, השיב כי לא חפץ לצערם ולהיות עליהם למשא כי ראה שהם טרודים מאד בהכנת מחיה לכל בעלי החיים. ובעבור זה ברכהו נח לאמר: יהא רעוא דלא תמות, שנאמר: ואומר עם קני אגוע וכחול ארבת ימים (איוב שם) (סנהדרין ק״ח׳)

חוף מבוא ים על שפתו לאניות. בכה״ק נזכר השם חוף אך פעמים מעטות, מפני כי בני ישראל לא היו יורדי הים באניות, וכל החפים אשר היו בימי כה״ק בשפת ים התיכון או הגדול היו בידי הצורים והפלשתים. יוצא מזה היה חוף האניות אשר בעציון גבר על שפת לשון ים האדום, שהיה בידי היהודים אך זמן מועט בימי שלמה (מ״א ט. 26). השם חוף נזכר לראשונה בברכת יעקב את בניו, בברכו את זבולן כי ישכון לחוף ימים וירכתו (שהוא ג״כ כנוי לחוף בערבית) על צדון. עוד לא הותר הספק אם חלק שבטו של זבולן הגיע בזמן מן הזמנים עד שפת הים. בימי השופטים לחצו הצדונים את בני ישראל ובלי ספק לא עלתה בידם להביא את חפי צדון תחת ממשלתם (שופטים י. 12). לפעמים נזכר בכה״ק חוף צור או מבוא הים אשר לצור. יחזקאל נבא על מפלתה של צור כי תהיה למשטח חרמים תחת שהיתה רוכלת העמים שרתי בים (יחזקאל כ״ו כ״ח) וכל נבואותיו נתקיימו בכל פרטיהן ודקדוקיהן.

חופם שם אחד מבני בנימין בן יעקב (במדבר כ״ו 39) ובבראשית (מ״ו 21) נקרא חפים. ועל שמו נקראת משפחתו חופמי (במדבר כ״ו 39).

חויץ, שטח בין שתי שדרות בתי עיר (גאססע) בארצות הקדם אינם שמים לב ליפי הבתים מבחוץ, ואינם משתדלים לבנותם בשורה שוה בשוה, כאשר בונים אותם בארצות אירופה ואמריקה, ולזאת גם החוצות אינם הולכים בשורה ישרה כי אם הולכים עקלקלות הבתים פעם משוקעים ופעם בולטים. גם אינם שמים שם לב לנקיות החוצות ואינם מרוצפים באבנים כמו שעושין בערי העמים הנאורים ובכן המה מלוכלכים מאד אך ירד הגשם, לחוצות משליכים כל הדברים שאין בהם צורך, ומזה לפעמים תעלה צחנה וריח רע המזיקים מאד לבריאת האדם. עליות הבתים בולטות לפעמים לחוצות ומחשיכות את אור השמש לעוברים. בערים הקטנות ובכפרים החוצות צרים מאד ואין באפשרות לעגלה לצאת ולבוא ואך דים המה לאנשים לעבור בתוכם, בין התקוות לעת המאושרה היתה גם תקוה טובה כי הרצפה של חוצות ציון תהיה עשויה מאבנ

שיש (טוביה י"ג. 23) לפי עדות יאזעפוס (קדמוניות ט"ז V. 3) רצף הורדוס הגדול את חוצות אנטוכיא במרצפת של אבני שיש מלוטשים, אגריפוס השני הסכים לרצף את חוצות ירושלים באבנים לבנות (שם כ. IX. 7). מנהגם היה כי אנשים בעלי מלאכה אחת גרו ביחד ברחוב או חוץ אחד. ירמיה (ל"ז. 21) מזכיר חוץ האופים. גם יאזעפוס יספר (מלחמות ה. 8-1) כי כאשר לכד טיטוס את ירושלים פגע בראשונה בשוק מוכרי צמר, ובשוק מוכרי בגדים.

חוקק שם עיר בנחלת מטה אשר. את העיר הזאת ואת מגרשיה נתנו לגור בה ללוים מבני גרשם (דהי"א ו. 60).

1) **חור**, שם איש משבט יהודה זקנו של החכם והאומן בצלאל הנודע במלאכת המשכן, לפי הכתוב בדהי"א (ב. 18-20) היה חור הבן הבכור לאפרת אשתו השניה של כלב בן חצרון. לחור נולדו ארבעה בנים: אורי אבי בצלאל, שובל אבי (מיסד) קרית-יערים; שלמא אבי (מיסד) בית להם, וחרף, אבי בית גדר (שם 50—51), אולם במקום אחר (שם ד. 4) נקרא חור אבי בית לחם ולא שלמא, בעת מלחמת ישראל עם עמלק ברפידים עזר חור לאהרן לתמוך בידי משה להרימן למעלה למען יגבר ישראל על אויבו, כי בזה היה תלוי נצחונם (שמות י"ז 10—12), והוא נשאר עם אהרן לשפוט את ישראל כאשר עלה משה על הר סיני לקבל את התורה, עד אשר ישוב אליהם (שם כ"ד. 14). לפי דברי יאזעפוס (קדמוניות ג. II. 4) היה חור בעלה של מרים אחות משה, אולם התרגום בדהי"א (ב. 19; ד. 4) אומר כי חור היה בנה של מרים כי לדעתו אפרת אמו של חור היא מרים. המבקרים החדשים נוטים להאמין כי חור שהיה בחברת משה איננו חור אבי זקנו של בצלאל. חז"ל מספרים כי חור ידידו של משה נהרג על ידי בני ישראל בעת מעשה העגל, כי כאשר ראו שבושש משה נקהלו העם על אהרן וידרשו ממני לעשות להם אלהים. אותה שעה עמד עליהם חור ואמר להם קציעי צואריא (קצוצי ראשים אתם), שאין אתם זוכרים הנסים שעשה לכם הקב"ה מיד עמדו עליו והרגוהו (שמ"ר מ"א) בשכר שקדש חור שם שמים זכה שיצא ממנו נכדו בצלאל שבנה את המשכן (שם מ"ר).

2) **חור** שם אחד מחמשת מלכי מדין שנהרגו ביחד עם בלעם בן בעור הקוסם במלחמתם עם ישראל תחת פקודת פינחס בן אלעזר בן אהרן הכהן אחרי הצמד ישראל לבעל פעור (במדבר ל"א. 8; יהושע י"ג. 21). ביהושע נקראו המלכים האלה נשיאי מדין נסיכי סיחן יושבי הארץ.

3) **חור**, שם איש משבט אפרים שבנו נמנה לנציב בהר אפרים, וכלכל את שלמה ואת ביתו חדש בשנה (מ"א. ד. 8). לפי דעת המבקרים שם הנציב חסר מהספר, ויש מפרשים כי שם הנציב היה בן-חור.

4) **חור**, אבי רפיה, שר חצי פלך ירושלים, שהחזיק בידי נחמיה לבנות את חומות ירושלים בשובם מגלות בבל (נחמיה ג. 9).

חורי אבי שפט המרגל משבט שמעון, מן המרגלים ששלח משה לרגל את הארץ (במדבר י"ג. 5).

2) **חורי**, שם איש משבט גד שהתישבו בארץ הבשן עד סלכה (דהי"א ה. 14).

1) **חורם** מלך צור בעל ברית דוד ושלמה בנו (דהי"ב ב. 2). ובמקומות אחרים נקרא גם כן חירם (מ"א ה. 15) או חרום (שם 24), אחרי אשר כבש דוד את ירושלים מידי היבוסי שלח אליו חירם מלאכים ועצי ארזים וחרשי עץ וחרשי אבן קיר ויבנו בית לדוד (ש"ב ה. 11). גם לשלמה שלח חירם מלאכים לברכו בעלותו על כסא דוד אביו (מ"א ה. 1) לפי דברי הברית אשר כרתו שני המלכים האלה, שלמה וחירם, נתן חירם לשלמה עצי ארזים ועצי ברושים מהלבנון לבנין בית ה' ובית המלך ושלמה נתן לחירם תמורתם מדי שנה בשנה עשרים אלף כר חטים מכלת לביתו ועשרים כר שמן (שם 24—26). עשרים שנה נתמשך בנין שני הבתים הנזכרים, ואחרי כלות בנינם נתן לו שלמה במתנה עשרים עיר בארץ הגליל וחירם שלח לו מתנה מאה ועשרים ככר זהב (שם ט. 10—14). ואף שהערים שנתן שלמה לחירם לא ישרו בעיניו ויקרא אתהן "ארץ כבול", בכל זאת לא נחלשה

בעבור זאת אהבתם, ושני המלכים האוהבים האלה שלהו ביחד אניותיהם אחת לשלש שנים לתרשיש להביא משם זהב וכסף, שנהבים וקופים ותכיים (שם י. 22). אולם בעל דהי"ב (ח. 1—2) יספר כי חירם נתן לשלמה ערים (ולא שלמה לחירם) והוא שלמה בנה אותם ויושב שם בני ישראל.

הידיעות שהביא לנו יאזעפוס ממקורים של סופרי דברי הימים למלכי צור מענאנדר ודיוס (קדמוניות ח. II. 6—9) אינן עולות בד בבד גם הנמצא בכה"ק. לפי הידיעות האלו היה חירם בן אביבעל, מלך שלשים וארבע שנים ומת בשנת החמשים ושלש לימי חייו. מן הכתוב בש"ב (ה' 11) נראה כי חירם עזר לבנות את הבית לדוד בשנה השביעית למלכותו ומן הכתוב במ"א (ט' 10) הננו רואים ברור כי בשנת העשרים למלכות שלמה עוד היה חירם בחיים, וידוע כי דוד מלך ארבעים שנה, הנה כי כן מוכח מזה כי חירם מלך יותר מחמשים שנה ולא שלשים וארבע כפי עדות סופרי דברי הימים למלכי צור הנזכרים למעלה. לפשר הסתירות האלו יחשוב עוואלד לשער כי שני חירם היו (עיין עוואלד געשיכטע ח"ג צד 307)

יאזעפוס יספר עוד כי בין חירם ושלמה היו חליפות מכתבים בדבר בנין הבית וגם מביא העתקות מהם (עיין קדמוניות ח ב 6 7 ודה"י ב 11), ילבד זאת שלח שלמה לחירם איזה חדות לפיתרון, ואם לא ידע פתרונן יתן כך מסויים כסף ענושים, וחירם באמת שלם לשלמה זהב רב מפני כי לא ידע לפתור את החידות. אולם אחרי כן בא לעזרת חירם איש צורי אחד חכם גדול אבדומן שמו, ושלח לשלמה חידות שגם הוא לא ידע לפותרן ושלם לחירם כסף וזהב רב מאד.

בספרות התלמודית והמדרשים נמצאות הגדות מבהילות על אדות חירם. לפי ההגדות האלו חירם שהיה בימי יהודה הוא חירם שהיה בימי דוד ושלמה וחי גם כן בימי יחזקאל וחי לפי זה אלף ומאתים שנה. (ב"ר פ"ה) חירם מלך צור היה מתגאה מאד, מה עשה נכנס לים ועשה לו ארבעים עמודים של ברזל,

מרובעים, ארוכים, שוים בשיעורים, והעמידם זה כנגד זה, ועשה שבעה רקיעים וכסא והיות' ורעמים וזיקים וברקים. הרקיע הראשון עשה של זכוכית ת"ק אמה על ת"ק אמה ועשה בו חמה ולבנה וכוכבים, הרקיע השני עשה של ברזל, אלף אמה על אלף אמה, וסילון של מים מפריש בין ראשון לשני. השלישי של ברזל אלף ות"ק על אלף ות"ק אמה וסילון של מים מפריש בין שני לשלישי ואבנים מגולגלות עשה ברקיע של ברזל שהיו מתבקעים אלו עם אלו ונשמעים כמו רעמים. הרקיע הרביעי עשה של עופרת שני אלפים אמה על שני אלפים אמה וסילון של מים מפריש בין שלישי לרביעי. הרקיע החמשי עשה של נחושת שני אלפים ות"ק אמה על שני אלפים ות"ק אמה וסילון של מים מפריש בין רביעי לחמישי. הרקיע הששי של כסף ג' אלפים על ג' אלפים אמה וסילון של מים מפריש בין חמישי לששי. הרקיע השביעי של זהב ג' אלפים ות"ק אמה על ג' אלפים ות"ק אמה וקבע בו אבנים טובות ומרגליות אמה על אמה והיה מראה מכאן ומכאן, מכאן נעשים ברקים ומכאן נעשים זיקים, והיה מזדעזע עצמו ואותן האבנים מתבקעות אלו עם אלו ונשמעים הרעמים. אמר הקב"ה ליחזקאל: בן אדם אמור לחירם מלך צור: מה אתה מתגאה? הלא ילוד אשה אתה! אמר לפניו רבונו של עולם האיך אני הולך אצלו והוא תלוי באויר? באותה שעה הביא הקב"ה רוח בציצית ראשו והעלהו אצל חירם. כיון שראת חירם ליחזקאל נבהל ונזדעזע, אמר לו: מי העלך לכאן? אמר לו הקב"ה כך צוני: לך אמור לו, למה אתה מתגאה? ילוד אשה אתה! אמר לו ילוד אשה אני, אבל אני חי וקים לעולם, מה הקב"ה מושבו בלב ימים, כך אני מושבי בלב ימים, מה הקב"ה בשבעה רקיע ם אף אני כן, ולא עוד אלא כמה מלכים מתו ואני קיים: כ"א מלכים ממלכי בית דוד, וכ"א מלכי ישראל, חמשים נביאים ועשרה כהנים גדולים קברתי ואני חי, הלא אל אני! וכן חירם היה מתגאה שכלת ארזים לבית המקדש, אמר הקב"ה: הריני מחריב את ביתי

שלא יהיה חירם מתגאה עלי וכו'. ומה היה סופו? הביא הקב"ה עליו את נבוכדנצר וכו', והורידו מכסאו והיה חותך בשרו כשתי אצבעות בכל יום ומסבילן בחומץ ומאכילן עד שמת מיתה משונה. ואותן הפלטין מה נעשה בהם? קרע הקב"ה את הארץ וגנזם לצדיקים לעתיד לבוא (ילקוט יחזקאל רמז שס"ז). אולם הגדה אחרת מספרת כי הירם מלך צר לא טעם טעם מיתה כי נכנס בחיים לג"ע (שם) ההגדות האלו תחשבנה לסוג ההגדות שנוסדו על הבנת מליצת הנביאים כפשוטן, עיין יחזקאל כ"ח ותמצא שם בטוים רבים דנותנים מקום לבעל דמיון לברוא הגדה מבהילה כזו: יען גבה לבך ותאמר אל אני, מושב אלהים ישבתי בלב ימים וגו', מותי ערלים תמות ביד זרים וגו', בעדן גן אלהים היית וגו'. לפי עדות כופרי דברי הימים למלכי צור המובאות בקדמוניות ליוסיפון (עיין למעלה) נשא שלמה את בת הירם מלך צור לו לאשה יוכל היות כי גם כה"ק מרמזים לזה באמרם כי שלמה לקח לו נשים צדוניות (מ"א י"א 1).

2) **חירם** איש חכם במלאכת חרש וחושב ששלח חירם מלך צור לשלמה לעזור לו בבנין המקדש. (מ"א ז. 13; ודהי"ב ב. 13) אביו היה איש צורי ואמו היתה משבט נפתלי (מ"א ז) או משבט דן (דהי"ב ז) הבטוי הירם אבי הנמצא בדהי"ב (שם) מבאר בערטהא: חירם ראש האומנים, מלשון אבי כל תופש כנור ועוגב (בראשית ד. 21). יאזעפוס יספר כי הירם היה גם מצד אביו מישראל ושם אביו היה אור. כנראה היתה לפניו הנוסחא במ"א לא איש צור כי אם בן אור או יפרש איש צורי איש הגר בצור.

חויש הרגש. בכה"ק לא נמצא חלוקת חושי האדם להמשה, החלוקה הזאת באה ליהודים מאריסטו. אבל חכמי ישראל כרס"ג בספרו אמונות ודעות ורבנו בחיי בחו"ה ועוד חכמי ישראל אחרים השתדלו למצוא סמך לזה בכה"ק. נוסף על זה חלקו את כל חושי האדם לגשמיים ורוחניים. ולפי זה יש לנפש חמשה חושים רוחניים מקבילים לחמשה חושים גשמיים של הגוף. הנה כי כן יש חוש הראות להנפש שבו תראה ענינים רוחניים כמו שיש חוש הראות להגוף לראות בו דברים גשמיים וכן הדבר ביתר החושים. על דבר מקום משכן החושים נפלגו חכמי יון בדעותיהם: אריסטו מחליט כי משכנם בלב וגאלינוס סובר כי משכנם במוח, והכמי ישראל מימי הבינים הסכימו לדעת גאלינוס. אולם המעיין בכה"ק יראה כי לדעת כותביהם כל התכונות הנפשיות של האדם ובתוכם גם הרגשת החושים משכנם בלב ולבד זאת יותר קרוב לשער כי כה"ק לא הבדילו כלל בין ההרגשות ובכלן נקראו בכלל חוש, ולכן כאשר ידבר צופר הנעמתי מרעיונות ישתמש בלשון רבים "סעפי ישיבוני" וכאשר דבר מהרגשות ישתמש בלשון יחיד: ובעבור חושי בי (איוב כ. 2), כי כל החושים הרגש אחד הם.

חושה בן עזר מבני יהודה (דהי"א ד. 4). כפי הנראה היה גם מקום ביהודה נקרא על שמו חושה, ומבכי אחד משלשים הגבורים אשר לדוד היה יליד המקום הזה ולזאת נקרא סבכי החושתי (ש"ב כ"א. 18).

חושי הארכי רע דוד, ונקרא הארכי על שם מקום מולדתו. המקום הזה נזכר ביהושע (ט"ז 2) "ועבר על גבול הארכי" ותכונת המקום היא למערבה של בית אל. כאשר מרד אבשלום בדוד אביו היה לב חושי שלם עם דוד אבל הסתיר זאת מאבשלום והראה לו בגלוי כי גם הוא בקושרים נגד דוד, ובאופן הזה עלתה בידו לדעת מכל אשר נעשה בירושלים ולהודיע מכל זאת לדוד ולהפר עצת אחיתפל. יוכל היות כי חושי הארכי הוא אבי בענא, הנצב שהפקיד שלמה לכלכל את ביתו חדש אחד בשנה באשר ובעלות (מ"א ד' 16).

1) **חושים** בן דן (בראשית מ"ו 23). ושם נאמר ובני דן חושים. בתלמוד מוכיח מזה שדרכו של אדם לקרוא לבן יחיד בלשון רבים (ב"ב קמ"ג) אולם בתורתו של ר' מאיר היה כתוב ובן דן חושים (ב"ב צ"ד) ובספר הפקודים נמצא שמו שוחם (במדבר ב"ו 42). בדהי"א (ז. 12) מיחס חושים לשבט בנימין וכפי הנזכר שם היה בן אחר, ואולי אחר שם אינו שם עצם פרטי כי אם פתרון

שחושים היה משבט אחר כלומר דן. ההגדה תתאר אותו בגבורה נמרצה. כאשר הביאו ארונו של יעקב למערת המכפלה לקברו אתא עשו קא מעכב, אמר במערת המכפלה יש מקום לארבע זוגות: אדם וחוה, אברהם ושרה, יצחק ורבקה, כבר נקברו שמה, נשאר עוד מקום לשנים, יעקב כבר נטל חלקו וקבר בו את לאה ונשאר קבר אחד למעני. אמרו לו בניו של יעקב הלא אתה מכרת ליעקב. אמר להם אנכי מכרתי לו רק חלק הבכורה, אבל חלק הפשוט לא מכרתי, אמרו לו גם חלק הפשוט מכרת והשטר מכירה במצרים, ושלחו את נפתלי שהיה קל ברגליו להביא את שטר המכירה ממצרים. והיה שם חושים בן דן ויקירן ליה אודניה (כבדו אזניו משמוע) אמר להו מאי האי? אמרו לו עשו קא מעכב עד שיביא נפתלי שטר המכירה ממצרים. אמר להם: ועד דאתו נפתלי מארעא דמצרים יהא אבי אבא מיטל בבזיון? שקל קולפא (מקל) מחייה אריישיה נתרן עיניה (נפלו עיניו של עשו) ונפלו אכרעא דיעקב וכו' (סוטה יג.). במקום אחר הספר ההגדה, כי בשעה שאמר יוסף: האיש אשר נמצא הגביע בידו הוא יהיה לי עבד כעס יהודה ושאג בקול גדול עד ששמע חושים בן דן וקפץ מארץ כנען ושאגו שניהם ובקשה ארץ מצרים להפך וכו' (ב"ר צ"ג).

2) חושים, אשת שחרים משבט בנימין (דהי"א ח. 8).

חושם אחד מקדמוני מלכי אדום, מקום מולדתו היתה ארץ תימן בערב (בראשית ל"ו. 34).

1) **חותם**, היהודים השתמשו בחותם כבר בימים הקדמונים מאד, בראשית צמיחת האומה. יהודה בן יעקב היה נושא עמו תמיד חותם (בראשית ל"ח 81. 25), והיו נושאים את החותמות קשורים בפתילים על החזה או צמודים על האצבע ובאופן הזה היה נקרא טבעת. פרעה הסיר את הטבעת מעל ידו ונתנה ליוסף לאות כי נתן לו בזה כח ועוז לחתום בשם המלך עניני המלכות (בראשית מ"א. 42). אחשורוש נתן להמן אחרי כן למרדכי את טבעתו גם כן לתכלית זו, כמו שאמר בפירוש: וחתמו בטבעת המלך (אסתר ח. 8), הערביים והפרסיים ישאו תמיד אתם גם היום חותמת. על ההותמות היה חרות על פי רוב שם האיש בעל החותם ולפעמים גם שם אביו. גם הנשים היה להן חותמות והיו חרותים עליהם ביחד עם שמותיהן גם שם האב או שם הבעל. בחותמות היו משתמשים לפעמים תחת חתימת יד בכתב וביחוד עשו זאת האנשים או הנשים שלא למדו מעשה הכתב. אבל על פי רוב היו חרותות עליהם צורות ותמונות שונות שהיו סמל המשפחה. אין לנו בעת שום שיור מהותמות בימי כה"ק, אבל מימי התלמודיים נשאר לנו בספרות איזה זכרונות מדבר הזה. כן יסופר בתלמוד כי על חותם רב היתה תמונת דג, על חותמו של ר' הנינא–צורת חמור, של רב הונא תורן של אניה, על חותמו של ר' יהודה בר' יחזקאל ראש אדם. על חותמו של רב האי גאון היתה תמונת אריה, מפני כי התיחס למלכי בית דוד וההגדה תספרת כי סמל משפחת מלכי יהודה היתה צורת אריה; מקומות אחדים בכה"ק מורים כי החותמות היו דבר יקר ונכבד מאד, כאשר יעידו הפסוקים האלה. שימני כחותם על זרועך (שיר השירים ח. 6); חי אני נאום ה' כי אם יהיה יכניהו בן יהויקים מלך יהודה חותם על יד ימיני כי משם אתקנך (ירמיה כ"ב 24), ביום ההוא נאם ה' צבאות אקחך זרבבל בן שלתיאל עבדי נאם ה' ושמתיך כחותם (חגי ב 23)

2) **הותם** שם איש משבט אשר הדור הרביעי לאשר בן יעקב. (דהי"א ז 32)

3) **הותם** מעיר ערוער. הוא היה אבי שני גבורים שמע ויעיאל שהיו משלשים הגבורים אשר לדוד (דהי"א יא 44).

חזאל מלך ארם, שמלך בזמן אחד עם יהורם, יהוא ויהואחז מלכי ישראל. ועם יהורם, אחזיה, עתליה, יואש מלכי יהודה. את שם חזאל נפגוש ראשונה בכה"ק בנבואת אליהו בהר חורב, כאשר התרעם על בני ישראל כי עזבו את ברית ה', ואז בא אליו הצווי לשוב מדברה דמשק למשוח את חזאל למלך על ארם (מ"א, י"ט. 15), כי על ידו

ינקום ה' את נקמתו בעובדי הבעל. בלי ספק היתה אז איזה משרה על שכמו בממלכת ארם בימי המלך בן הדד השני, כי זמן קצר אחרי כן נשלח חזאל במלאכות בן הדד לאלישע הנביא לשאול מאתו תוצאות מחלתו של בן הדד. אלישע נבא לו כי הוא ימלוך על ארם תחת בן הדד וכי יציק לישראל מאד. הנבואה הזאת העירה את רוחו לשום קץ לחיי בן הדד ולרשת את כסאו (מ"ב ח 7. 15). המפרשים נתקשו בתשובת אלישע לחזאל: לך אמור לו (לפי הקרי) היה תחיה והראני ה' כי מות ימות (מ"ב ח 10) כי נראה מזה שהנביא למד לשונו של חזאל לדבר שקר. אבל כונת נבואתו, כי באמת אין כל סכנה במחלתו וחיה יחיה ולא ימות ממנה, אבל הראני ה' כי ימות מסבה אחרת. הדברים האלה נכנסו בלב חזאל והמיתו בידו לרשת את כסאו.

לא ארכו הימים ויצא חזאל למלחמה עם יורם בן אחאב מלך ישראל ויכהו ברמות גלעד (שם 28). אחרי כן בימי יהוא מלך ישראל הגדיל חזאל לעשות שמות בממלכת ישראל ויחל לקצות בישראל מן הירדן מזרח השמש את כל ארץ הגלעד הגדי והראובני והמנשי מערוער אשר על נחל ארנון והגלעד והבשן (שם י 33) וילחוץ את ישראל גם בכל ימי מלכות יהואחז שמלך אחרי יהוא (שם י"ג 22). אולם מיד אחרי מות חזאל בימי מלכות בן הדד השלישי בנו של חזאל עלתה ביד יהואש בן יהואחז מלך ישראל להשיב את הערים מיד בן הדד בן חזאל אשר לקח מיד יהואחז אביו במלחמה. שלש פעמים הכהו יואש וישב את ערי ישראל (שם 24. 25). האכזריות הנוראה שעשו הארמיים לישראל בימי חזאל נשארה ימים רבים אחרי כן הרותה על לבות בני ישראל ולא נמחתה מזכרונם. הנביא עמוס שחי כמאה שנים אחרי המעשים הנוראים האלה ינבא כי ישלח ה' אש בבית חזאל ואכלה ארמנות בן הדד על דושם בחריצות הברזל את הגלעד (עמוס א. 4). חזאל נטה ידו גם על יהודה, ובאשר לכד את גת שם פניו לעלות על ירושלים, לשלול שלל ולבוז בז יהואש מלך יהודה ידע את מגמתו של חזאל כי אף אל הכוה וישא נפשו ויקח את כל הזהב הנמצא בבית ה' ויתן לחזאל ויעל מעל ירושלים (מ"ב יב 18. 19). אבל כותב דהי"ש יספר כי חזאל עשה מלחמה עם יואש, ואם כי חיל ארם היה מצער וחיל יואש היה רב מאד נגף יואש מפני חזאל ואנשי חילו עשו ביואש שפטים (דהי"ב כד. 24).

בשרידי ספרות כתב היתדות של אשור נזכר שמו של חזאל איזה פעמים. מסופר כי שלמנאסר השני בתחלת מלכותו הכה את מלכי הברית: דדידרי (הוא בן הדד השני), אחאב מלך ישראל ועוד מלכים עמם. ובשנה הארבע עשרה למלכותו לחם עוד הפעם עם דדידרי ונצחו. ובשנת השמונה עשרה למלכו היא שנת 842 לפני מספר הנהוג, לחם עם חזאל מלך ארם שאסף חיל גדול והעמיד אותו תחת הר שניר, אבל שלמנאסר הכהו מכה רבה ונפלו במלחמה מאנשי חיל חזאל ששה עשר אלף איש, 1121 מרכבות מלחמה וארבע מאות ושבעים פרשים לבד שלל רב. חזאל נס בהרפה משדה המלחמה וסגר את עצמו בחומות דמשק הבצורה. שלמנאסר הביא את דמשק במצור אבל לא עלתה בידו ללכדה ואך עשה שמות בשדותיה סביב. בכתובות האלו יסופר גם כן כי שלמנאסר שם מס על יהוא מלך ישראל בימים ההם. אולי היה המס ששלם יהוא לשלמנאסר שכר העזר שעזר לו נגד הארמיים, כמו שנמצא בבה"ק על אחז (מ"ב מז. 7). שלש שנים אחרי כן, בשנת העשרים ואחת למלכותו עלה שלמנאסר עוד הפעם על ארם ויקח מחזאל ערים רבות ממלכותו.

הז"ל מתארים העת ההיא כעת רעה מאד לישראל כי לא היה להם כל זכות לבקש עזרת מה' בצר להם וגם זכות אבותיהם לא עמדה להם אז כי כבר תמה זכות אבות בעת ההיא כן אמר שמואל (שבת נה.) כי מימי חזאל תמה זכות אבות ומוכיח זאת מהכתוב: וחזאל מלך ארם לחץ את ישראל....ויחן ה' אותם וירחמם ....למען בריתו את אברהם....ולא השליכם מעל פניו עד עתה, אבל מכאן ואילך השליכם ולא פנה אל זכות אבות. ועיין תוס. שם ד"ה ושמואל שמהלקים בין ברית אבות לזכות אבות.

חזה עיין ע״ד מתנות כהונה.

חזה עיין ערך נביא.

חזיאל שם אחד משלשת בני לעדן שהיו ראשי האבות למשפחת הגרשוני בעת פקד דוד את הלוים ויחלקם למשמרות (דהי״א כג 9). אבל אורחא נעיר כי המלות "בני שמעי" בפסוק 9 (שב) אין זה מקומם, כי הכותב חושב ומונה שם בני לעדן ובני שמעי מפורש בפסוק 10 שאחר זה.

חזיה שם איש משבט יהודה נזכר בנחמיה (יא 5) בהביאו שמות האנשים שהתנדבו לשבת בירושלים בימי עזרא ונחמיה.

חזיון אבי אביו של בן הדד מלך ארם שאליו שלח אסא מלך יהודה את כל הכסף והזהב שנמצאו בימיו באוצרות בית ה׳ למען יפר את בריתו עם בעשא מלך ישראל (מ״א טו, 18).

חזיון ע״ע נבואה.

חזיז ע״ע ברק.

חזיר, מין בהמה טמאה (ויקרא יא.7). היהודי ירגיש אל החזיר גועל נפש יותר מאשר הוא מרגיש אל כל הבהמות והחיות הטמאות האסורות לו לאכילה, וכל כך ישקצהו שלא יאבה אף לכנהו בשמו ואם ידבר גדותו יקראהו בשם "דבר אחר" ולא חזיר. בתורה לא נמצא הבדל בין החזיר לשאר בהמות טמאות, אבל מדברי הנביאים יש להוכיח כי המין הזה היה שנוא ליהודים רב יותר משאר המינים הטמאים׳ בין הדברים המכעיסים את ה׳ חושב ומונה הנביא ישעיה גם אכילת בשר חזיר (ישעיה סה. 4) בחפצו לתאר איך געולים בעיני ה׳ קרבנותיהם ידמה הנביא הזה (שם סו. 3) את שוחט השור לקרבן להאיש ההורג נפש, והאיש המעלה מנחה ונסכים—להאיש הזורק על המזבח דם חזיר׳ בימי אנטיוכיס עפיפאנוס כאשר גזרה מלכות יון הרשעה גזרות קשות ורעות על היהודים להעבירם על דתם, טמאו את מקדשם בהעמידם שם צלם אלילם יופיטער, מנעו אותם מלשמור את שבתותיהם ולמול את בניהם—כל אלה סבלו היהודים בסבלנות נפלאה. אולם כאשר התחלו היונים להכריחם לאכול בשר חזיר, לא יכלו עוד עצור ברוחם ויצאו למלחמה נגד אויביהם בלי הבט על תוצאותיה, כי טוב היה להם המות מחיים כאלה שיהיו מוכרחים לאכול חזיר (עיין חשמונאים ב). גם המצרים שקצו ותעבו את החזירי. הערדאט יספר כי אם נגע כנף בגד מצרי בחזיר ירד מיד אל היאור להטבל במים. מגדלי חזירים היו אסורים לבוא אל מקדשיהם ואיש מצרי לא התחתן מעולם עם מגדל חזירים (Enterpe, XLVII).

בשימנו לב אל הגועל נפש שהרגישו בני ישראל אל החזירים נתפלא מאד איך נמצאו ביניהם אנשים שעסקו בגדול חזירים. כי אם מסופר בתלמוד שאסרו לגדל חזירים בעת שצרו מלכי בית חשמונאים זה על זה, הלא מוכח מזה כי עד העת ההיא היו ביניהם מגדלי חזירים (עיין ב״ק פב:), לפי ידיעת הז״ל בחכמת הניתוח דומים בני מעים של החזיר לבני מעים של האדם ולזאת אם נראתה מגפה בין חזירים גזרו תענית והתפללו שתעצר המגפה ולא תתפשט באדם (תענית כא).

חזיר שם איש משבט לוי ראש המשמרה השבע עשרה מעשרים וארבע משמרות הכהנים והלוים בימי דוד (דהי״א כד. 15).

2) **חזיר** שם אחד הזקנים שהתמו על האמנה בימי נחמיה ללכת בתורת ה׳ ולשמור מצותיו וחקיו ככתוב בתורת משה (נחמיה י. 21).

חזקי שם אחד מראשי האבות לשבט בנימין אשר התישבו בירושלים בימי נחמיה (דהי״א ח. 17).

חזקיה או חזקיהו המלך השלשה עשרה ביהודה בנו של אחז. מיד בשבתו על כסא המלוכה היתה ראשית מעשהו לתקן את אשר קלקלו המלכים שהיו לפניו בעניני הדת. עבודת ה׳ הושבה על כנה כמו שהיתה בימי דוד. כל השנוים שנעשו בבית ה׳ בימי אחז בוטל חזקיה, הוא טיהר את המקדש ואת כל כליו שבר את המצבות שהקימו לבעל ולעשתרות והשליכם אל נחל קדרון. גם כתת נחש הנחשת שעשה משה ושעמד ימים רבים במשכן ובמקדש מפני כי בני ישראל החלו לחשוב אותו לאלהות והקטירו לו קטרת הסמים. הדבר הזה מעיד על אומץ רוחו של חזקיה, כי הניף ידו לאבד גם מצבת זכרון שעשה משה, מפני כי ראה

שהחלה להיות למוקש לישראל ולהעבירם על דעתם ועל דתם. אחרי אשר הכין את עבודת ה' לפי רוח היהדות ודת משה אסף את כל קהל ישראל ירושלימה ויעשו את קרבן הפסח ברוב פאר והדר וכל העם שמחו שמחה גדולה כי שבו אל אלהיהם בכל לבבם ובכל נפשם (עיין דהי"ב כ"ט).

גם מהרחבת הספרות לא הניח חזקיה ידו. על פי מצותו אספו וקבצו חכמים רבים שסרו למשמעתו משלים רבים שהיו ידועים בעם כי שלמה הולידם והוסיפום למשלי שלמה שהיו קבוצים לפניו בספר אחד. הם המה המשלים הנאספים בפרשיות ספר משלי מן כ"ה עד כ"ט. ולדעת ראב"ע (פסחים קי"ז) גם הפרשיות שבתהלים הידועות בשם הלל (מן קי"ג עד קי"ח) חזקיה וסיעתו אמרוהו כשבא עליהם סנחרב מלך אשור ונצולו ממנו. חזקיה יחשב בין המלכים היותר טובים ואהובים בישראל. כי העם הזה יהיה אך בזכרונות ימים עברו, הוא לא ידרוש ממלכיו ושריו לברוא חדשות ולתקן תקונים בדת ובחיים, כי אם יחפוץ שמלכיו ושריו יחזיקו בנושנות ויסדרו עניני חייהם בהסכם עם זכרונות הימים הקדמונים. ובתכונת נפשו זאת יצטיין העם הזה מיתר העמים הנאורים' האוהבים את החדשות יותר מהישנות. והטעם לזה: מפני כי העם הזה יחשוב את החקים והמשפטים, הנתונים לו מאת יוצר ובורא הטבע לסדר עניני חייו הפרטים והצבוריים, לאמתיים ונכונים ודרושים לחפץ העם החי לפי חקי הטבע והבורה מן המותרות, והאמת אך אחת היא ולא תשתנה לעולם. בטחונו החזק בה' חזק ואמץ את רוחו להושיע את עמו ולחלצו מן המצר שהיה בו מימי ממשלת אביו תחת עול מלך אשור. ותהי ראשית מלאכתו להשיב את הערים אשר לקחו הפלשתים מבני ישראל ויכה אותם עד עזה ואת גבוליה. הנצחון הזה הגדיל עוד יותר את אומץ רוחו ויגמר בדעתו לחדול משלוח המס למלך אשור אשר התחייב אחז אביו לשלם לו מדי שנה בשנה. בדבר הזה הביא את ארצו בסכנה גדולה. זמן קצר לפני זה עלה מלך אשור על ארץ עשרת השבטים ויחריבה ואת ישביה הגלה למרחקים. חזקיה לא שם לבו לזה וימרוד במלך אשור. אם כי בטחונו היה חזק בה' בכל זאת לא סמך על נס וכרת ברית עם מלך מצרים לעזור לו במלחמתו עם אשור. רוח הנביא ישעיהו לא היתה נוחה מהברית הזאת, כי לא קוה ממנה כל תועלת לבני ישראל, כי מצרים הוא משענת קנה רצוץ (עיין ישעיהו ל. לא. לב). אבל גם בטחון חזקיה במצרים היה חלוש מאד, כי בבואו לחזק את לב העם לבל יפחד מחיל מלך אשור לא זכר מאומה מכריתת הברית עם מצרים, כי אם השתדל לעורר בקרבם בטחון חזק בה' בדברים האלה: חזקו ואמצו אל תיראו ואל תחתו מפני מלך אשור ומלפני כל ההמון אשר עמו, כי עמנו רב מעמו. עמו זרוע בשר ועמנו ה' אלהינו לעזרנו ולהלחם מלחמותינו ויסמכו העם על דבריו (דהי"ב, ל"ב, 7—9). זה פרי האמונה בה' אשר נטע בלב העם בראשית ממשלתו אולם כאשר עלה סנחרב מלך אשור על כל ערי יהודה ויתפשם נחם חזקיהו על מרדו ויבקש ממנו סליחה ומחילה, והוא נעתר לבקשתו בשכר שלש מאות ככר כסף ושלשים ככר זהב (מ"ב יח. 7—16). אבל עד מהרה נחם סנחרב על הבטחתו לחדול מהלחם עם יהודה וישלח את שרי צבאותיו לצור על ירושלים עד אשר יתרצה העם לעזוב את ארצו ולהחליפה בחלק מארץ אשור. התנאי הזה להחליף את ארץ אבותיהם באחרת המר מאד את רוח חזקיה ורוח העם ויגמרו אמר לבלי שמוע אל דבריו ואל גדופותיו של סנחרב שחירף וגידף את ה' אלהי ישראל ואת חזקיה מלכם, בתקותם כי ירחם ה' את עמו וישלח עזרתו ממעוני קדשו. ובאמת רחם ה' את עמו כי ע"י סבה נעלמה מאתנו נפלו מאנשי חיל סנחרב שצרו על ירושלים מאה ושמונים וחמשה אלף נפש פגרים מתים ותהי הרוחה ליהודה (שם יח.יט)

בימים ההם כאשר צר סנחרב על ירושלים חלה חזקיה במחלה מסכנת ונטה למות. השאיפה הטבעית לחיים ומצב הרע של ארצו עורר בקרבו הרגשות לשפוך את נפשו בתפלה לפני ה' כי יוסיף לו שנות חיים ויציל את עמו ישראל מן הסכנה המרחפת עליו. הנביא ישעיה בשרו בשם

ה' כי תפלתו נשמעה, וכי יעמוד מחליו ויהיה עוד חמש עשרה שנה וינצל מכף מלך אשור. חזקיה שכמעט אמר נואש לחייו בקש מהנביא לתת לו אות לאמתת נבואתו. ישעיה לא חשב לו זאת לעון, כי ידע מצב רוחו בעת רעה כזאת ונתן לו אות כי הצל שירד במעלות אחז בנטות היום ישוב אחורנית עשר מעלות. הפלא הזה אמץ את רוחו ובאמת כאשר נבא ישעיה כן היה: חזקיה עמד מחליו וחיל סנחרב נפלו פגרים מתים (שם כ. 1—11). ע"ד האות הזה ע"ע מעלות.

מפלת מחנה אשור לפני שערי ירושלים הצלת נפש חזקיה ממות בדרך פלא והאות בצל מעלות אחז הרימו מאד את מעלת ממלכת יהודה ומלכה בעיני עמים רבים ששמעו את שמען ומלכים רבים שלחו מלאכים לחזקיהו לברכו והשורות בידיהם. בין המלכים האלה היה גם מרודך בלאדן מלך בבל. חזקיה שמח מאד לקראת מלאכי בבל ולבו מלא גאוה וגאון כי מימי שלמה לא נעשה ככבוד הזה למלך ממלכי יהודה. ויראם חזקיה את עשרו ורוב חילו שמכל ממחנה אשור. לדבר הזה חרה אף הנביא ישעיה וינבא לו בשם ה' כי הדבר הזה יהיה למוקש לבניו ולממלכתו. כי יבואו ימים ונשא כל העשר הזה בבלה וגם בניו ילכו בשביה ויהיו סריכים בהיכל מלך בבל (מ"ב כ, 17. 18) יאזעפוס יספר כי אחת מהמטרות של מלאכות מלך בבל היתה לכרות ברית עם חזקיה נגד אשורי הסכמת חזקיה לדבר הזה ורום לבבו העירו חמת ישעיה כי היה נגד רוח הפוליטיקי של הנביאים שלא היתה רוחם בכלל נוטה לכריתת ברית עם יהיה מי שיהיה כי הוא נגד רוח הטעאקראטי אשר אליו נשאו כל הנביאים את נפשם (קדמוניות י. 2-2) חז"ל השפילו מעלת חזקיה בגלל הדבר הזה וכינו אותו קנקן של מי רגלים· כן אמרו בב"ר (פ' יט) ד' הקיש הקב"ה על קנקנן ומצאן קנקן של מי רגלים ואלו הן: אדם קין בלעם וחזקיהו, במנוחת לבב שמע חזקיה את משא הנביא ושמח בחלקו כי בימיו לא תאונה כל רע אליו ולממלכתו (מ"ב ב 19) ולא דאג לבניו אחריו כי בעת ההיא לא היו לו בנים כי מנשה נולד שלש שנים אחרי המאורע הזה.

מצב המוסרי של עם ישראל בימי חזקיה היה טוב מאד. חז"ל שהעסק בתורה היה בעיניהם המעלה היותר גבוהה בכל מעשי האדם אמרו, שבדורו של חזקיה היו כלם עוסקים בתורה ויודעים אותה ובדרך גוזמא אמרו כי בדקו מדן ועד באר שבע ולא מצאו עם הארץ, מגבת עד אנטיפרס ולא מצאו איש ואשה תינוק ותינוקת שלא היו בקיאין בטומאה וטהרה, כי חזקיה נעץ חרב על פתח בית המדרש ואמר כל מי שאינו עוסק בתורה ידקר בחרב (סנהדרין צד:) ולבד עסקם בתורה דיו לרעתם גם יראי ה' ודרשו הפסוק יראת ה' היא תתהלל (משלי לא) על דורו של חזקיהו (סנהדרין כ') ואף על פי שהיה כבוד חזקיה גדול בעיני חז"ל מאד ואמרו שבקש הקב"ה לעשות אותו למשיח (שם צד) בכל זאת מצאו בו גם מגרעות שלפעמים עשה דברים שרוח החכמים לא היתה נוחה מהם: עיבר ניסן בניסן נגד הכלל שהיה בידם שאין מעברין אלא אדר, סתם מי גיחון למען לא יהיה מים לחיל מלך אשור, קצץ דלתות ההיכל ושגרן למלך אשור ולא בטח בה' כי יציל אותו מידו בלי שום השתדלות מצדו (ברכות י:).

מצב החמרי, המדיני והחברותי בימי חזקיה היה טוב מאד. בעל ס' דה"יב (לב 27 30) יספר כי היה לחזקיה עושר וכבוד הרבה מאד ואוצרות עשה לו לכסף ולזהב ולאבן יקרה ולבשמים ולמגינים ולכל כלי חמדה ומסכנות לתבואת דגן ותירוש ויצהר, וארות לכל בהמה ובהמה....ומקנה צאן ובקר לרוב כי נתן לו אלהים רכוש רב מאד. גם חז"ל הפליגו בטוב מצב החומרי של העם בימי חזקיה ואמרו אין משיח לישראל שכבר אכלוהו בימי חזקיהו (סנהדרין צח.).

בחשבון השנים של הקורות והמאורעות בימי חזקיה מצאו המפרשים וביחוד המבקרים האחרונים מחכמי העמים איזו סתירות וביחוד קשה להאחרונים לכון חשבון השנים בכה"ק עם את אשר מצאו בשרידי כתב היתדות· וכבר נתחבטו בזה החכמים היותר נודעים מחכמי העמים דעליטש, קיטטעל, שטראק, דרייווער ועוואלד ולמען פשר בין הסתירות השתדלו לעשות תקונים במספרים ולשבש המקראות· אבל ייז.

כל דברי הז בגווים אך על השערות לכן לא הבאנו אותם ולא נגענו בהמסורה. וע"ע דה"י.

2) **חזקיה** אבי זקנו של הנביא צפניה (צפניה א' 1). רבים משערים כי חזקית זה הוא חזקיהו המלך, והראיה לזה כי הכתוב הולך ומביא יחס הנביא ארבעה דורות עד שהוא מזכיר את השם חזקיה ואז פסק מלחשוב יותר וזה להם האות כי חזקיה זה הוא מלך יהודה. גם חשבון השנים מסכים להשערתם, כי צפניה נבא בימי המלך יאשיהו ומימי חזקית עד יאשיהו חלפו 103 שנים, הוא באמת זמן ארבעה דורות אבל מדוע לא חזכיר הכתוב בפירוש כי חזקיה זה הוא מלך יהודה כדרך הכתובים בענינים באלו? ולזאת לא יצא הדבר מכלל השערה, ובפרט אם נשים לב לזה שהשם חזקיה היה מצוי מאד בין היהודים אז.

3) **חזקיה** אחד מצאצאי המלך שלמה מבני נעריה, דורות הרבה אחרי חזקיהו המלך (דהי"א ג 23).

4) **חזקיה** שם איש אחד מעולי הגולה בימי עזרא ונחמיה (נחמיה ז 21)

חח רבו המפרשים למושג השם הזה ולזאת קשה עלינו לדעת הוראתו אל נכון. רש"י בפירושו לשמות (לה 22) יבאר כי חח הוא תכשיט של זהב עגול הנתון על הזרוע והוא הנקרא ג"כ צמיד. הראב"ע יאמר: חח— באזן, גם ראבב"ע מפרשו "תכשיט האוזן כמו הנזמים". ויש מפרשים שהוא תכשיט האף, וראיתם מן ושמתי חחי באפך (מ"ב יט 28). אולם לדעת איזה מבארים היו שני מיני החח: האחד—תכשיט נשים והשני—קרס ברזל עגול כטבעת שמשימים באף החיה הנצודה לשום בו חבל ולהוליכה אל אשר יחפוץ הציד. ומזה מין ידבר לדעתם הכתוב במ"ב (שם).

חטא לפי דעת כה"ק החטא איננו מונח בטבע העולם ובחומרו כי אם תלוי בבחירת האדם החפשי במעשיו ודעותיו. כן נאמר אצל קין הרוצח הראשון בשין האנושי: אם תיטיב (מעשיך ודעותיך) שאת (תוכל להתנשא למדרגה גבוהה ורמה) ואם לא תיטיב לפתח חטאת רובץ (יהיה הנקל מאד לחטוא כי קרוב אליך הדבר לעשות) ואתה תמשל בו (אבל אתה אם החפוץ באמת תוכל למשול בתאותיך ובנטיותיך לבלי חטוא). הרעיון הזה נשנה בדברי משה בשם ה' אל כל ישראל: "ראה נתתי לפניך היום את החיים ואת הטוב, את המות ואת הרע ובחרת בחיים, הנה כי כן הבחירה בדעת האדם להשמר מחטא ולעשות אך טוב. הדעה הזאת היתה לה מהלכים בין בני ישראל גם בדורות המאוחרים. בספר חכמת שלמה (ג 1) נאמר: אכן כל בני האדם הבל והבלו אם דעת אלהים יחכרו". אבל אם ידעו את אלהים לא יעשו הבל וחטא. ודברי קהלת כי אדם אין צדיק בארץ אשר יעשה טוב ולא יחטא" מורים אך כי האדם נוטה יותר לעשות רע מטוב, אבל אין כונתו כי האדם מטבעו מוכרח לעשות רע. אולם בהמשך הימים כאשר קבלו היהודים דעות פלוסופי היונים היתה רוח אחרת את רבים מגדוליהם בענין הזה. דעת פילון ע"ד החטא היא ממש ההיפך מהנאמר בכה"ק אדות זה. לדעתו אף אם יהיה האדם אך יום אחד לא ינקה מחטא הדבוק בו מיום הולדו (Philo Cherub. 415 M. 117 H.). הדעה הזאת עולה בד בבד עם דעת בודאה, שהחטא דבק ונצמד להעולם כשלהבת בגחלת. הניופלאטוני־קים קבלו מבודאה ההשקפה הזאת על העולם והיא שהיתה אחרי כן ליסוד דת הנצרית בלימודה ע"ד החטא ואיך להנצל ממנו. חז"ל הולכים בענין הזה בעקבות כה"ק. המה מהליטים כי אין אדם עובר עברה אלא אם כן נכנס בו רוח שטות (סוטה ג.) ובן עזאי נתן ג"כ עצה איך להנצל מן החטא ואמר: כל הנותן ארבעה דברים כנגד עיניו ועל לבו שוב אינו חוטא לעולם: מאין הוא בא, לאן הוא הולך, מי שהוא דיינו ומה עתיד להיות (מס' דרך ארץ פ"ג). כלל גדול היה לחז"ל אין מיתה בלא חטא ואין יסורים בלא עון, ובני ישראל הוכנו ים לחיות חיי עולם כשקבלו את התורה המלמדת אותם להזהר מן החטא, אך מעשה העגל או חטא המרגלים היה בעוכרם, והוכיחו זאת מהכתובים (עיין במ"ר פט"ז). אבל גם בין חז"ל היו אחדים שהאמינו כי חטא אדם הראשון נדבק בזרעו אחריו לדורות עולם ואך ישראל שעמדו על הר סיני וקבלו התורה פסקה זוהמתן (שבת קמו.)

ותחת שבני ישראל מאמינים כי התורה המישרת לפניהם דרך החיים היא מגינת עליהם ומצלת אותם מן החטא הדבוק במין האנושי מאביו הראשון, אדם, מאמינים הנוצרים כי ישוע משיחם עשה כל זאת ועל ידו פסקה זוהמת החטא מן המחזיקים בבריתו החדשה ומאמינים באלהותו בלי כל שום השתדלות מצדם. וע"ע תשובה, סליחה ומחילה, רע וטוב.

חטאת ע"ל קרבן.

חטה מין דגן, אחד משבעה המינים שנשתבחה בהם ארץ ישראל. המין הזה נזכר בספר התורה בפעם הראשונה כספור המעשה של הדודאים שמצא ראובן בן יעקב בימי קציר חטים (בראשית ל. 14) שהוא בעמק הירדן בתחלת חודש סיון, כמו שכתוב: וחג שבועות תעשה לך בכורי קציר חטים (שמות ל"ד 22) ובמקומות הגבוהים כסביבות הרי לבנון זמן קציר חטים הוא בחודש אלול. בעת שבת ישראל על אדמתו הוציאה הארץ חטים למרבה. ויושביה מכרו רב תבואות ממין הזה לסוחרי צור וצדון (יחזקאל כ"ז, 17) מדבמויים השונים המתארים את מין החטים בשמות „חלב חטים", „כליות חטים" נראה שהיו משובחים וגרועים. מנהגם היה לבחור שבלים יפים וטובים מהחטים ולצלותם באש בעודם ירוקים והגרגרים היו נקראים אז „קלי" והרבוי במשנה (כלים פ"ב ג) קליות, וגם כיום המאכל הזה הוא מאכל תאוה ליושבי א"י בחודש שלפני הקציר.

1) **חטוש** שם אחד מהכהנים שעלו עם זרבבל בן שאלתיאל מבבל (נחמיה וב 2) והוא חתום על האמנה ביחד עם עוד זקנים רבים לסדר עניני חייהם לפי חקי התורה ולפי זה היה מאנשי כנה"ג. וע"ע אמנה ז'

2) **חטוש** מבני המלך דוד שעלה עם עזרא לירושלים במלכות ארתחששתא (עזרא ח 2). האיש הזה נזכר ג"כ בדהי"א ג 22 בין ווצאי חלצי דוד.

3) **חטוש** בן השבניה מן הבונים את חומות ירושלים בימי נחמיה (נחמיה ג 10)

חיאל מבית אל, האיש הזה חזר ובנה את העיר יריחו שהיתה שממה שנים רבות מימות יהושע בן נון עד מלוך אחאב מלך ישראל. בעת כבוש יריחו היה בחפץ יהושע כי העיר הזאת לא תבנה עוד עד עולם למען תהיה לאות ולמזכרת נצח כי נפלה בידי ישראל בדרך פלא, ולזאת צוה את בני ישראל שלא ישובו לבנות את יריחו שנית. ואת צוויו זה חזק בארור ובקללה כי האיש אשר ימרה את פיו בדבר הזה וישוב ויבנה את יריחו ימותו בניו באופן שכאשר יניח היסוד ימות בנו הבכור וכאשר ישלים לבנותה ימות בנו הצעיר, וכן אירע באמת לחיאל, כי כאשר החל לבנותה מת בנו הבכור אבירם, וכאשר הציב דלתותיה מת בנו הצעיר שגוב (מ"א טז 37). לדעת חז"ל (סנהדרין קיג.) מתו כל בניו של חיאל במשך זמן בנינה של יריחו מן הבכור עד הצעיר ואחאב ואליהו באו לנחמו. וע"ע אליהו.

חידה השם הזה דומה בהוראתו להשם משל ואך הוא מסתיר בתוכו סוד כמוס הדורש שכל חד לגלות הסוד הטמון בהחידה. ולזאת יבוא פעמים רבות בכה"ק השם חידה ביחד עם השם משל: חוד חידה ומשול משל (יחזקאל יז 2), להבין משל ומליצה דברי חכמים וחידותם (משלי א. 6) אטה למשל אזני אפתח בכנור חידתי (תהלים מ"ט 5). החידה היתה לקדמונינו אמצעי להורות לעם מוסר ויראת שדי. וגם מראות הנבואה היו לפעמים בדרך חידה, ובזה מצטיינת נבואת משה רבנו כי היא היתה במראה (פשוט ובדור) ולא בחידות (במדבר י"ב 8). בספר חכמת שלמה, בדברו בשבח החכמה יאמר כי על ידי החכמה ובין האדם לשון ערומים וימצא חדות (חכמת שלמה ח. 9). גם בן סירא, בהללו את האיש השם לבו לתורת ה' ובנביאי אל יתבונן, יאמר עליו כי הוא ישכיל לחקור כל חידה (בן כורא ל"ט, 3).

אבל לא תמיד היה תוכן החידה ענין מוסרי, כי אם לפעמים היה תוכנה סוד נסתר ממילי דעלמא, ומזה הסוג היתה החידה של שמשון להפלשתים (שופטים י"ד) שלמה שהצטיין בחכמתו הצטיין גם בפתרון חדות, ומלכת שבא באה מארצה לשמע חכמת שלמה לנסותו בחדות והוא שלמה הגיד לה את כל דבריה לא היה דבר נעלם מן המלך שלא הגיד לה

(מ״א י 1—8). התרגום שני למג״ת אסתר מביא שלש מהחדות הרבות ששאלה מלכת שבא את שלמה (א 2) והפרופ׳ס ר׳ ש׳ שכטר הוציא לאור מכ״י של תימן ע״ד 19 חדות ששאלה את שלמה (Folklore I 349-58) גם חירם מלך צור הצטיין בפתרון חדות, אבל לא הגיע בזה למעלת שלמה. יאזעפוס מביא ספור ארוך בדבר חליפות חדות ופתרונן בין שלמה ובין חירם (ע״ע חירם). בכלל הצטיינו היהודים מעולם בסוג החדות. גם בתלמודים במדרשים ובספרות ימי הבינים נמצאות חדות לרוב ונביא איזה מהן: טבא הרי מתלת (טובים שתי הרגלים של ימי הבחרות משלש של זקנה שצריך משענת עם רגליו, שבת קנב.) אנטונינוס שלח לרבנו (הקדוש) א״ל בגין דתסוורתא (אוצרות המלך) חברים כה נעביד ונמלא יתהון, נסביה לשליחא ועייליה לגו פרדסא שדי עקר פוגלין רברבין ושתיל דקיקין וכו׳ מיד הבין שרי מפיק דוכסין ומעייל דוכסין עד זמן דאיתמליון תסוורתא (ב״ר ס״ז). בימי הבינים המציאו סוג חידות שיסודן היו אותיות האלף בית העברי עם הוראתן המספרי. כמו „קח שלשים משלשים וישאר לך ששים״. ופתרונה הוא קח האות ל׳ ממלת „שלשים״ ותשאר המלה „ששים״ ורבות דומיהן. החידות חד גדיא, ואחד מי יודע, הנספחות לסדר הגדה של פסח מראות בעליל כי סוג החידות היה אהוב וחביב מאד בין עמנו. ועיין ווינשע, דיא ראטהזעל-וויזהייט בייא דען העברעערן, לייפציג 1883; דעליטש, צור געשיכטע דער אידישען פאעזיע.

חיה ע״ע בהמה.

חיים היצורים שיש בהם תנועה והרגש נקראים „בעלי חיים״, וכח התנועה וההרגש הוא הכח המקשר את הרוח עם הגוף נקרא בעברית „נפש״, ולפי דעת כה״ק משכן הנפש הוא בהדם, „כי הדם הוא הנפש״ הוא בטוי מורגל בתורה. ויש גם מחכמי זמננו המסכימים בזה לדעת התורה (עיין בעק זעעלענ-לעהרע זייטע 5), ובמות הבע״ח תמות גם הנפש כי יבטל הכח המקשר את הרוח עם הגוף, אבל הרוח או הנשמה לא תמות במות האדם כי אם תשוב אל האלהים אשר נתנה (קהלת).

ולפי זה האמונה בהשארת הנפש יש לה יסוד בכה״ק. הספרות הכבלית מוקירה מאוד את החיים ומצוה פעמים רבות לשמור את נפשותינו ולא אך את נפשותינו כי אם גם נפשות וחיי כל היצורים, הקב״ה חס על נינוה מפני כי היו בה אנשים רבים ובהמה רבה; גם על האיש הישר נאמר יודע צדיק נפש בהמתו (משלי) אבל בנוגע להאדם מוקירה היא לא את החיים החומרים חיים של תאוה ומותרות, כי אם חיים מוסריים, חיים של מדות טובות חיים שיש בהם יראת שמים ויראת חטא: „ושמרתם את חקותי ואת משפטי אשר יעשה אותם האדם וחי בהם״ (ויקרא י״ח 4), „ראה נתתי לפניך היום את החיים ואת הטוב וכו׳ ובחרת בחיים״ (דברים ל. 15—19) הפסוקים האלה ורבים דומיהם מראים לדעת כי תכלית ומטרת החיים היא לעשות אך טוב ולסור מרע, וחיים כאלה רצויים בעיני היוצר ולאדם השומר ומקיים את חקי התורה הוא נותן חיים ארוכים כמבואר כמה פעמים בספר התורה „למען יאריכון ימיך״, בתור תנאי של שמירת החקים וקיומם. בעלי התלמוד הלכו בדבר הזה עוד הלאה והעמידו את שמירת החיים במדרגה יותר גבוהה משמירת החוקים, והחליטו כי פקוח נפש דוחה את כל מצות התורה לבד שלש גלוי עריות, שפיכות דמים ועבודה זרה וגם במקום שיש חלול השם נדחו החיים מפני קדוש השם וסמכו זאת על הכתוב „ואהבת את ה׳ אלהיך בכל לבבך ובכל נפשך״ אפילו כשהוא נוטל את נפשך (ברכות כא:). האדם מחויב לשמור לא רק את חיי עצמו כי אם גם להגן על חיי חברו, אולם במקום סכנה הניחו הכלל: „חייך קודמין לחיי חברך (ב״מ ס״ב).

על פי השמות הנמצאים בכה״ק לתקופות חיי האדם: ילד, נער, בחור, זקן ושב, יש לשער כי הבדילו חמש תקופות בחיי האדם; ילדות, נערות (או שחרות), בחרות, זקנה, שיבה, אבל לא נמצא הגבלת זמן לכל תקופה ותקופה. אך בעלי התלמוד הניחו גבול בין נערות לבחרות או לבגרות והוא שלש עשרה שנה ויום אחד לזכר, ושתים עשרה שנה ויום

אחד לנקבה. בחקי העירכין תחלק התורה חיי האדם לארבע תקופות: 1) מבן חודש ועד חמש שנים נערך הזכר בחמשה שקלים כסף והנקבה בשלשה שקלים; 2) מבן חמש שנים עד עשרים הזכר נערך בעשרים שקלים והנקבה בעשרה; 3) מבן עשרים ועד בן ששים הזכר בחמשים שקל והנקבה בשלשים שקל; 4) ומבן ששים ומעלה הזכר נערך בחמשה עשר שקל והנקבה בעשרה שקלים (ויקרא כ"ז). הזמן לעבודת הצבא קצבה התורה מבן עשרים שנה ומעלה (במדבר א). במשנה נמצא חלוקת חיי האדם לעניני סדר הלמוד ולשארי דברים; והיא: בן חמש שנים למקרא, בן עשר שנים למשנה, בן שלש עשרה למצות, בן חמש עשרה לתלמוד, בן שמונה עשרה לחופה, בן עשרים לרדוף, בן שלשים לכח, בן ארבעים לבינה, בן חמשים לעצה, בן ששים לזקנה, בן שבעים לשיבה; בן שמונים לגבורה, בן תשעים לשוח, בן מאה שנים כאלו מת ועבר ובטל מן העולם (אבות פ"ה מ. כ"ה).

על דבר אריכת ימים של הדורות הראשונים שחיו קודם המבול ותיכף אחר המבול תדעות כחולקות. יש אומרים כי מן אדם עד נח משך זמן השנה חשבו אך חדש אחד, מן נח עד שרוג—שני חדשים, מן נחור עד תרח—ארבעה חדשים, מאברהם עד עמרם—ששה חדשים; *) אבל ההשערה הזאת בדויה היא מעיקרה, כי לפי זה אם נאמר בשלח ופלג שהולידו בנים כשהיו בני שלשים שנה, נמצא כי הולידו כשהיו בני חמש או שש שנים לפי מושגנו במשך זמן שנה עתה. אבל אם אין כל ספק שרבים מבעלי חיים אחרים בדורות הראשונים הצטיינו באריכת ימים מאד כידוע לחכמי הטבע והפיל יוכיח שהוא מיתר הפלישה של בעלי החיים שחיו קודם המבול ואורך שנות חייו יתמשך גם בדורותינו עד שתי מאות שנים, מדוע לא נוכל להאמין כי גם האנשים הקדמונים חיו שנים רבות רב יותר מאשר בדורות האחרונים? גם בין עמים רבים אחרים ישנן הגדות המספרות מאריכת ימים מופלגת של הדורות הראשונים (עיין יאזעפוס 9 .3 .1).

תאמצעים לחיים ארוכים לפי דעת כה"ק ותתלמוד שנים המה: 1) שמירת חקי הדת ותולדותה היא מנוחת הנפש 2) ושמירת חקי הבריאות והתרחקות מן דברים המזיקים לגוף. פעמים רבות נשנה הביטוי בתורה „למען יאריכון ימיך" בתור שכר של קיום המצות, כי אורך ימים בימינה של התורה ושמירת הדקים. הכמים רבים נשאלו מאת תלמידיהם על דבר הסבה של אריכת ימי חייהם וכל אחד מהם מצא אותה בזה שהצטיין בשמירת איזו מדה טובה, זה (ר' זכאי) מפני שהנהיג קדושה יתירה במקום הפרך; זה (ר' נחוניא בן הקנה)—מפני שמעולם לא התכבד בקלון חברו, ולא עלתה על מטתו קללת חברו, והיה ותרן בממונו; וזה (ר' זירא)—מפני שמעולם לא הקפיד בתוך ביתו, ולא שש על תקלת חבירו, ולא קרא לחבירו בחניכתו (בשם של גנאי) (עיין מגילה כ"ח)

חיל ע"ע צבא.

חִיל צירי יולדה ומצוקותיה, אשר תרגיש כל אשה בבואה עד משבר בתור עונש על חטא האשה הראשונה חוה שאכלה מעץ הדעת נגד הצווי מאת ה' לבלי אכול ממנו. המצוקות והמכאובים אשר תרגיש האשה בעת ההיא המה קשים וחזקים מאד, והנביאים בהפצם לתאר המצב הרע של איזה עם ידמו אותו לחיל אשר יאחז את האשה בבוא לה חבלי לידה. הנוסעים יספרו כי חבלי לידה של הנשים בארצות הקדם אינן כל כך קשות כאשר הם בין נשי אירופה. והעבריות הצטיינו מעולם בקלות לידתן „ובטרם תבוא המילדת וילדו" (שמות א. 19) עיין: יאהן ביבלישע ארכנא-לאגיא 1. 2. § 168. זייטע 272.

חילם שם עיר בחבל ארגוב שהיא לחצי מטה מנשה בעבר הירדן מזרחה. שם הכה דוד את חיל הדרעזר מלך ארם. ותלמי המצרי יקראנה Alamcha (ש"ב י 16).

1) **חלון** שם עיר בנחלת מטה יהודה בין הרי חברון, העיר הזאת נתנה ללוים לגור בה (יהושע ט"ו 51; כ"א 15); בדה"א (ו. 43) נקראת העיר הזאת חילון,

*) עיין קענסלער, בעמערקונגען איבער פאראמען אונד געגעזים זייטע 280.

ויש כי נזכרת שם ביחד עם דביר לכן יש לשער כי תכונתה היתה למערב או דרומית מערבית לחברון, יש לשער כי שרידי החורבות משנים קדמוניות הנודעים בשם Beit Aula הנמצאים כעת במערב חברון בין הגבעות המה יתר הפליטה מן העיר הישנה הזאת.

ג) חלון, עוד עיר אחת בשם הזה נזכרת בירמיה (מ״ח 21) בין ערי מואב מקומה כעת לא נודע.

חירה העדולמי רע יהודה. מן המסופר בתורת אדותיו יש לשער כי הוא היה שותפו של יהודה במסחר הצאן. אבל השבעים העתיקו וחירה רועהו בחולם הריש כלומר שהיה רועה את צאנו, ובעקבות השבעים הלכו גם הוואולגאטא ולוטהער. (בראשית ל״ח) ועיין ערך חורם.

חירם עיין ערך חורם.

חכילה שם לגבעה בנגב מדבר זיף אשר הנו עיה דוד ואנשיו בעת הסתתרו מפני המלך שאול (ש״א כ״ג 19) יש משערים כי היא הגבעה הנודעת כעת בין הערביים בשם Dahr-el. Cola גיאזער משער כי החווילה הנזכרת בש״א (ט״ו 7) היא גבעת החכילה.

חכליה אבי נחמיה (נחמיה א. 1), ווערהוי-זען משער לקרוא השם הזה חכליה ופתרונו חכה לה׳, כמו שנאמר וחכיתי לה׳ (ישעיה ח. 17).

חכמה. מושג של החכמה האמתית הוא לדעת איך לבחור בהאמצעים היותר טובים ומעולים להשיג התכלית היותר נעלה ונצווה בלא שום שגיאה וטעות. חכמה כזאת נעלמה מעין בינת אנוש ואך הבורא יתברך ידע אותה. הדבר הזה מבואר ומפורש בכמה מקומות בכה״ק. „והחכמה מאין תבוא.... אלהים הבין דרכה והוא ידע את מקומה״ (איוב כ״ח. 20—23). הנה כי כן לדעת כה״ק החכמה הוא כח רוחני, נבדל מהבורא, שבו השתמש היוצר בחפצו לברוא שמים וארץ; "ה׳ בחכמה יסד ארץ"; „מה רבו מעשיך ה׳ כלם בחכמה עשית", „בהכינו שמים שם אני (תאמר החכמה), בשומו לים חוקו, בחוקו מוסדי ארץ" (משלי). חלק מהחכמה האמתית יתן היוצר לפעמים גם להאדם. על בצלאל נאמר: „ואמלא, אותו רוח אלהים בחכמה ובתבונה ובדעת" בשלמה נאמר: „וה׳ נתן חכמה לשלמה" המושג מהחכמה הוא נגד דעת פילון ורבים מחכמי יון האומרים כי החכמה היא מעצמות הבורא ובעקבותם הלכו מאמיני דת הנוצרית המחליטים כי ישוע משיחם הוא חכמת אלהים מוגשמת (בן אלהים). ויען כי בטבע היהודי כביתר עמי בני שם, להפנות כל החושים לא לעבר הטבע החצוני כי אם לעבר הטבע הפנימי, לעבר נפשו של האדם; לא הטבע ולא העולם נעשה אצלו מרכז הכתכלות האנושית, כי אם האדם ונשמתו, ועיקר כל העיקרים אצלו לא העולם כי אם החכמה האנושית, אי לזאת נזרו חז״ל אומר, כי התורה המישרת דרך בחיי האדם הפרטי והחברותי היא היא החכמה העליונה והאמתית שבה התיעץ הבורא בחשבו לברוא תבל ומלואה בגלל ולמען האדם (ב״ר פ״א) והמושג הזה הוא באמת מושג החכמה כפי שבא בכה״ק, כי ברוב המקומות שנזכר השם חכמה בתנ״ך הוראתו אופן עשית הטוב והישר ואך במקומות מעטים יורה השם הזה לדברי מדע והשכל בעניני משל ומליצה ופתרון חידות. מלכת שבא באה ירושלימה לנסות את שלמה בחידות, וכאשר הגיד לה את כל דבריה ראתה את גודל חכמתו (מ״א י׳ 1—5). חכמת בצלאל היתה במלאכת חרש וחושב. אבל הנביאים בכלל היו מתנגדים לחכמה ממין הזה; ישעיה קורא מהאה נגד אלה החכמים בעיניהם (ה. 21) ומתנבא לישראל כי תאבד חכמת חכמיו (כ״ט. 14) ירמיה מתאונן כי חכמים כאלה חכמים המה להרע ולהיטיב לא ידעו (ד. 22), כי הנה בדבר ה׳ מאסו וחכמת מה להם (ח. 9), וחכם כזה אין לו להתהלל בחכמתו (ט. 22). העיקר היה אצלם דבר ה׳ מנביא ותורה מכהן (ירמית י״ח. 18; יחזקאל ז. 26), אולם בכל ספר משלי הוראת השם „חכמה" באה למושג עשית טוב וחסד צדק ומשפט ומישרים בחברה האנושית. „הן יראת ה׳ היא חכמה, ראשית חכמה יראת ה׳ ופסוקים רבים דומיהם. ולזאת הספרים בכה״ק המדברים מנושא הזה משלי, איוב וקהלת נקראים בפי

קדמונינו „ספרי חכמה" (עיין רש"י ב"ב י"ד). מחכמה הזאת מלאים גם ספרים אחדים מספרי האפוקריפא כמו: ספר בן סירא וספר חכמת שלמה. גם בתלמוד נמצאים מקומות רבים מדברים בשבח החכמה הזאת, ועל חכמים באלה העוסקים בחכמה ממין הזה אמרו כי מיום שחרב ביהמ"ק נתנה הנבואה לחכמים (ב"ב י"ב). הזקן שכל אדם מחוייב לכבדו הוא אך האיש שקנה חכמה (קדושין ל"ב.) ועל דבר מקום משכן החכמה בגוף האדם הדעות בין חז"ל שונות: ר' אליעזר אומר שהוא בראש ור' יהושע מחליט שהוא כלב (ילקוט משלי רמז תתקנ"ט).

ובנוגע לידיעת חכמת הטבע בעמנו בימי התקופה הביבלית דעתנו נוטה לדעות החכמים המחליטים כי חכמי עמנו הקדמונים לא היו מעמיקים לחקור בה, כי הטבע החיצוני לא היה לו כח המושך בעיני חכמינו הקדמונים ואם נמצא לפעמים כי המשורר התפעל מהדר הטבע ויפעתו הוא אך תוצאות רוח הפיוטי ולא חקירה עמוקה בחקי הטבע, כי הדברים האלה לפי דעת קדמונינו הסה מסודות ה' שקצרה בינת אנוש מבוא עד תכליתם כמ"ש: מי עמד בסוד ה' (ירמיה כ"ג. 18). הבסוד אלוה תשמע (איוב ט"ו. 8), וכבר העירונו למעלה (ערך אות) כי אין מלה מיוחדת בשפת קדשנו למושג הטבע כי לדעת קדמונינו כל חקותיה ושינויה של הארץ ומלואה תלוים אך בחפץ היוצר. וע"ע: חקות שמים וארץ, חשבון, מדידה, רפואה.

חכמוני שם עצם פרטי הוא אבי שני אנשים מצויינים בימי דוד, אבי ישבעם שהיה מן הגבורים אשר לדוד, ואבי יחיאל מיועציו וסופריו של דוד. (דהו"א י"א 11; כ"ז. 32) אולם בש"ב (כ"ג 8) יבוא תחכמוני תחת חכמוני. ולפי דעת וועלהויזען ודרייווער נתחלפה שם הא' בתי"ו וצ"ל החכמוני, ולפי"ז השם הזה איננו שם עצם פרטי כי אם שם מקום או משפחה.

חֹל ע"ע קודש.

חֵל הוא משגב עשוי מגזעי עצים וקורות להגן על החומה. מאחורי החל היו עושים בור להביא את האויב מגשת אל החל עיין (מ"א כ"א. 23; וירמיה מ"א 9). ישעיה ינבא כי לעתיד ירושלים לא תצטרך עוד לחומות וחל כי הקב"ה ישית ישועה תחתם (ישעיה כ"ו 1) והמשורר בהתפעלותו על הישועה שעשה ה' לעמו והניא את האויב כנגוע לרעה בציון, יקרא בשמחה אל שומעיו „שיתו לבכם לחילה" של ציון ותראו כי לא רק בחומה של ציון לא פגע האויב כי אם גם בחילה, שהוא המשגב היותר חלוש מהיץ לחומה לא שלח יד (תהלים מ"ח 13), למען תספרו לדור אחרון כי זה אלהים אלהינו עולם ועד הוא ינהגנו (וישמרנו) על מות (נם בעת שסכנת מות מרחפת לעינינו).

חלאה שם של אחת משתי נשי אשחור אבי תקוע משבט יהודה (דהי"א ד. 5).

חָלָב וכל היוצא ממנו יחשב בכה"ק למאכל היותר משובח, כשמדבר הכתוב בשבח ארץ ישראל יתוארה כארץ זבת חלב ודבש. כנראה נתנו היתרון לחלב עזים כאשר לחלב בהמה (עיין משלי כ"ז. 27). יש לשער כי אבותינו קודם מתן תורה השתמשו בחלב גמלים, כי אם לא כן לא היה יעקב שולח לעשו אחיו במתנה גמלים מיניקות (בראשית ל"ב 15). אולם יש בחלב הזה חסרון כי יחמיץ מהר ויסבב להאיש שאיננו מורגל בו כאב בבטן. חלב היה עולה על השלחן ביחד עם היין לשתיה, כמ"ש שתיתי ייני עם חלבי (שיר השירים ה. 1). והיו מכבדים בו אורחים חשובים: יעל נתנה לסיסרא הלב לשתות (שופטים ד. 19). משפטי התורה וחקותיה נמשלו לחלב (ישעיה נ"ה 1) והרד"ק בפירושו שם מבאר הטעם כי כמו שהחלב מזה ומבריא את גוף האדם כן משפטי התורה מבריאים ומחליצים נפשנו., היהודים נמנעים מימי עולם ושנים קדמוניות לאכול בשר בחלב. האיסור הזה לדעתם מפורש בכתוב: לא תבשל גדי בחלב אמו (שמות כ"ג. 19; ל"ד. 26; דברים י"ד 21). רבו הדעות בטעם האיסור הזה. הרמב"ם במורה (ח"ג פרק מ"ח) אומר כי איסור בשר בחלב אעפ"י שהוא מאכל גס מאד וימלא הגוף אינו רחוק בעיני כי היו עושים לע"ז בעבודה מעבודתיהם או במועד ממועדיהם, ומה שיחזק זה הדבר באיסור בשר בחלב כי

לא זכרו אלא שתי פעמים בתחלת המצות כשזכר מצות החגים שלש פעמים בשנה (שמות כ"ג 17) ובאלו הוא אומר: בחגיכם ובואכם לביתי לא תבשלו מה שתבשלו שם על צורת כך כמו שהיו עושים וכו'. ה. גודוארטה יביא בספרו המכונה Discourses ect. בשם קראי קדמון בפירושו על התורה פדברים האלה: „מנהג הגוים הקדמונים היה באספם את התבואות שדותיהם ופרי גנותיהם אל הגורן לבשל גדי בחלב אמו ולזרוק מהמרק על אדמת שדותיהם ועצי פרי גנותיהם ויככו את מעשיהם אלה בסעיף להשים ובמעשהי כשפים וחשבו בזה להרבות תבואות שדותיהם ופרי עציהם לגאון ולתפארת". וע"ע אכל טעם אחר לאיסור בשר בחלב.

חֵלֶב התורה אסרה לאכול חלב של שלשה מיני בהמה טהורה: של שור וכשב ועז, אבל שאר בהמה וחיה חלבה כבשרה. וגם בשור וכשב ועז לא אסרה התורה אך שלשה חלבים, והם: חלב שעל הקרב, שעל שתי הכליות ושעל הכסלים, אבל חלב האליה מותר באכילה כי היה ליה נקראת חלב אך לענין קרבן בלבד, כמו שאתה אומר חלב הארץ וחלב כליות חטה (ויקרא ג' 4-9-10-15; ז. 23; חולין צ"ג; כריתות ד.) וכן אינו אסור באכילה ההלקים השמנים האחרים ממינים הנזכרים הנקראים שומן שהבדילם להיתר מחלקים הנזכרים הקרבים לנבוה. הרמב"ם במורה (הייג פ' מ"ה) נותן טעם לאיסור חלב: „מפני שהוא משביע ומשחית הבטן ומוליד דם קר נדבק על כן היה ראוי לשרפה יותר מן האכילה". מיכעלים ישער כי באיסור הזה חפץ המחוקק כי יחדל העם מהשתמש בדברים היוצאים מן החי ותחת זה יחל להשתמש בשמן זית ובאופן הזה יתרגלו מעט מעט לעבודת שדה וכרם וימירו היו נוסעי בעדר בחיי אזרח ועובד אדמה. הקראים נהגו איסור בחלב האליה, בלי ספק קבלו זאת מהצדוקים והראב"ע בפירושו לויקרא (ז. 20) מביא ויכוח שהיה לו עם צדוקי אחד (כונתו על קראי) בדבר הזה ומספר כי זה האחרון הודה בסוף כי האמת עם קבלת חז"ל וקבל עליו שלא לסמוך עוד על דעתו בהבנת הכתובים כי אם יחזיק בקבלת חכמינו ז"ל.

2) חלב בן בענה הנטופתי שם אחד מגבורי דוד (ש"ב כ"ג 29) ובדהי"א (י"א 30) נקיב בשם חלד ובמקום אחר (שם כ"ז 15) נקרא חלדי (וע"ע חלדי).

חֶלְבָּה שם עיר בנחלת מטה אשר (שופטים א. 31). יאזעפוס יזכיר אותה בשם Giskala. בתלמוד נקראת בשם גוש חלב (מנחות פה:) כי שם היו כרמי זית לרוב, ופתרון השם הזה הוא „גוש השמנה". חז"ל קבלו כי העיר הזאת היתה מוקפת חומה מימות יהושע בן נון (עירכין לב.) ובימי הבית השני עוד עמדת על תלה. ובמשנה שם נזכר המבצר של העיר הזאת בשם „חקרא של גוש חלב" כי חקרא בארמית הוא כמו חומה או שור בעברית, כי ערי מבצר (במדבר ל"ב. 36) תרגם יונתן קוריי חקרא (א"ק) ועיין ערך מרון

חֶלְבּוֹן הוא שם מקום המצויין ביינו המשובחים שכנעני צור הובילוהו לערים רבות (יחזקאל כ"ז. 18), גם כעת נקרא Halbun ומקומו על שפיע ההרים הידועים בשם אנטי-לבנן כשלשה עשר מיל רחוק מדמשק לצפונה גם היום המקום הזה מצויין בכרמיו וגפניו. יין חלבון נזכר לשבח גם בשרידי כתב היתדות ושם מסופר כי מלכי פרס נתנו היתרון ליין חלבון על כל שאר היינות הנודעים אז. והחושבים כי חלבון הוא אלעפפא טועים הם. בתלמוד נקרא בשם הזה (חלבון) ריר הלבן בביצה. ועיין בערטהאלד בפירושו ליחזקאל (כ"ז. 18).

חֶלְבְּנָה שם אחד מאחד עשר סממני הקטורת במשכן ובהיכל ה' (שמות ל. 34) והוא מיץ לבן כחלב היוצא מתחת כל עלה של מין פרח אחד הנקרא בלשון רומי Galbanum כפי אשר יתאר את המיץ או השרף הזה החכם האנגלי דאבן ריחו רב וטעמו מר אבל תועלתו ברפואה גדולה מאד. גם בתלמוד [כריתות ו:] נאמר כי חלבנה ריחה רע. ולדעת בעל שלטי הגבורים (פ. 80) מטרתו של עירוב הסם הזה בקטורת היתה לגרש מן ה טרת בריחו הרע והחד את הזבובים. פליניוס בספרו (Nat. Hist. XII 56) יאמר כי הגאלבאנום מרחיק ומגרש

בזיחו את הנחשים. אולם בן סירא בדברו בשבח החכמה ידמה ריחה לריח הטוב של בשם וקנמון חלבנה ולבונה וליתר סמני הקטורת (בן סירא כ"ד. 18) ולפי זה ריחה של חלבנה אינו רע. ואולי היה שני מיני חלבנה האחת הצטיינה בריחה הרע והשניה בריחה הטוב, וגם הטעם של שני המינים האלה היה משונה, האחת טעמה מר והשניה טעמה מתוק והמין הזה נזכר בתלמוד בשם חלבניתא דובשניתא (גיטין ס"ט. שפתרונו לפי פירוש רש"י ובעל הערוך „חלבנה מתוקה כדבש"). ולפי"ד התלמוד עירבו בקטרת את מין החלבנה שריחה רע ומזה הוציאו לימוד מוסרי, כי כל תענית שאין בה מפושעי ישראל (כלומר שלא ימצא אף פושע אחד שלא יחזור בתשובה. מפירושו של רגמ"ה) אינה תעניה, שהרי חלבנה ריחה רע ומנאה הכתוב מסימני הקטורת (כריתות ו.)

חֹלֶד מין עכבר. נזכר אך פעם אחת בכה"ק בין השרצים המטמאים (ויקרא י"א. 29). אונקלוס יתרגמו „חולדה", וגם בתלמוד נזכר בשם הזה: חולדה הדרה בעיקרי בתים (פסחים קי"ח), כי מטבע השרץ הזה לחפור בעומק האדמה ומטעם הזה נקרא בפי הנביא ישעיהו בשם „חפרפרה". המתרגמים לאנגלית וגרמנית יתרגמו את השם הזה: וויעזעל, Weasel אבל אין העתקה הזאת מוסכמת מכל החכמים כי רבים מטילים בה ספק. חז"ל (ירושלמי ריש פ' שמונה שרצים) מפרשים הפסוק בתהלים (מט. 2) האזינו כל יושבי חלד מלשון חולדה ומוציאון מזה למוד מוסרי: למה הוא מושל כל באי עולם לחולדה? מה חולדה זו גוררת ומנחת ואינה יודעת למי מנחת, כך כל באי עולם גוררין ומניחין ואינם יודעים למי מניחין יצבור ולא ידע מי אוספם.

חֻלְדָּה אשת שלום בן תקוה נביאה בימי יאשיהו מלך יהודה (מ"ב כ"ב 14), שהתנבאה רעה על ירושלים ועל יאשיהו ואף ליאשיהו הבטיחה כי יאסף אל עמיו בשלום ולא יראה ברעה אשר ימצא את עמו יען רך לבבו ויכנע מפני ה'. הנביאה הזאת היתה בימי צפניה וירמיהו. ירמיהו התנבא בשוקים צפניה בביהכ"נ וחולדה אצל נשים. (רד"ק בריש צפניה בשם רז"ל). חז"ל (במגילה י"ד) שואלין במקום דקאי ירמיה היכי מתנבאה חולדה? ותירצו: קרובת ירמיהו היתה ולא קפיד עליה. ויאשיה איך שבק לירמיה ומשדר לגבה? מפני שנשים רחמניות, ורו"א שהלך ירמיה להחזיר עשרת השבטים. אר"נ חולדה מזרע יהושע, מבנותיו.

1) **חֶלְדַּי** הנטופתי ראש המחלקה לחודש השנים עשר שהעמיד דוד לעבודת המקדש (דהי"א כ"ז. 15). מבארים אחרים משערים כי הוא הנזכר בש"ב (כ"ג. 24) בין שלשים גבורי דוד בשם חלב בן בענה הנטפתי ובדהי"א (י"א. 30) נקוב בשם חלד והנוסחא היותר נכונה היא חלדי כי נמצא שם כזה בזכריה (ו. 10).

2) **חֶלְדַּי**, שם איש אחד מגולי בבל שהביא ביחד עם איזה אנשים כסף וזהב לעולי בבל שעלו עם זרובבל לירושלים (זכריה ו. 10) זכריה צוה בשם ה' לעשות מהכסף והזהב שהביאו המנדבים האלה עטרת לראש יהושע בן יהוצדק הכהן הגדול, ולשמרה בהיכל ה' למזכרת נצח להמנדבים. כפי הנראה צריך להיות בפסוק 14 (שם) חלדי תחת חלם. וגם בתרגום הפשיטא נמצא בשני המקומות בפסוק 10 ובפסוק 14 חלדי.

חַלָּה, עוגה או ככר לחם מקמח סלת עשויה באופן שטרם שמוה בתנור לאפותה עשו בה בצור חד נקבים נקבים שתשאר דקה. הלחם הפנים היה נעשה בכל שבוע שתים עשרה חלות. בשם הזה נקרא גם כן חלק מהעיסה שהיו מחוייבים בני ישראל לתת בתור תרומה לכהן. במשנה נמצאת מסכת שלמה לעניני חלה: כיצד מפרישין וכמה מפרישין ועוד. לדעת חז"ל (משנה שבת פ"ב מ"ז) המצוה להפריש חלת מעיסה ולתתה לכהן מוטלת על הנשים כי הנה מתעסקות באפית הלחם ולכן מסור הדבר הזה להן ואם אינן מקיימות המצוה הזאת כהלכתה מתות הן בשעת לידתן. חז"ל קראו לאדם הראשון חלת העולם (ב"ר פ' י"ז). גם כעת נשאר המנהג בישראל להפריש חלק קטן מהעיסה. ולברך עליה ולשורפה באש. ועי"ע תרומה.

חלום. הקדמונים חשבו את החלום לדבר נבואי. בחלום יתגלה ה׳ לפעמים לאדם להודיעו ענין נכבד מאשר יבוא עליו או על אחרים בעתיד. ממין הזה הנה החלומות של אבימלך, יעקב, יוסף, שלמה, דניאל, פרעה נבוכדנצר הנזכרים בכה״ק. אבל הדברים הנראים בחלום לפעמים מעוטפים בחזיונות אשר עליהם צעיף עלטה שתחתיו צפון סוד כמוס ונעלם. לגלות הסוד הזה היה יכול רק איש אשר רוח אלקים בו. איש כזה היה מכובד מאד גם בעיני המלכים והשרים, ביחוד הצטיינו בידיעת פתרון חלומות, כפי אשר נמצא בכת״ק, יוסף ודניאל. גם הכשדים היו ידועים בחכמתם לפתור חלומות (עיין דניאל ב). אבל לעומת זה היו גם אנשים שלא היה להם כל ידיעה בדבר הזה וכינו את עצמם בשם פותרי חלומות או רואי חלומות נבואים והתעו את ההמון בשקריהם ובהבליהם. נגד מתעים כאלה יצאו הנביאים האמתיים והכום בשבט פיהם וקראום בשם נביאי שקר (עיין דברים י״ג; ירמיה כ״ג. 25-32; כ״ט. 8; זכריה י. 2). הפילוסף והחוקר קהלת יציג את החלומות בשורה אחת עם שאר הבלי בני אדם ולידי הדמיון (קהלת ה 6.2). גם בן סירא יבנה את החלומות בשם הפלים ומזהיר לאמר: אל תשית לבך אלימו, כי חלומות אדם סכלו רבים ובמשאות שוא ומהותם נפלו, שוגה בם בחבלים יחבל כאשת לדה; בוטח בחלום כמחזיק בצל אישנהו נפן רוח (בן סירא ל״ד 1-7). מזה נראה ברור כי בימיו היו האמונה והבטחון בחלומות נבה מהלכת בעם, ולבן סירא היתה המלחמה בדבר הזה מפנים ומאחור: מצד אחד עמדו נגדו המחזיקים בנושנות והנשענים על פסוקים רבים בכה״ק שמתוכם נראה כי האמונה בחלומות לא דבר ריק הוא, ומצד השני התנגדו לו בזה ההולכים לרוח הזמן בימיו האומרים קדוש לכל ההבלים ואמונות הטפלות שהחזיקו בם היונים והרומאים, ואם פילוסופים ידועים כסאקראט, אפלטון, אריסטו, ציצערא היו מאמינים בחלומות. והיה המנהג בין היונים והרומאים ללין בהיכלי האלילים לבקש מאלהיהם לגלות להם סוד החלום ופתרונו, מדוע לא יאמינו בזה גם היהודים המכבדים ומוקירים מנהגי היונים והרומאים ודרכי חייהם? אבל טובי עמנו אז החזו לנקות ולטהר את היהדות מן הסיגים אשר התערבו מבית ומחוץ. בין חכמי התלמוד היו רבים שלא שמו לב לחלומות והיה מרגלא בפיהם: דברי חלומות לא מעלין ולא מורידין (גיטין נ״ב) „כשם שאי אפשר לבר בלא תבן, כך אי אפשר לחלום בלא דברים בטלים" (ברכות נ״ה.), כי „אין מראין לו לאדם אלא מהרהורי לבו", והראיה לזה: דלא מחוי ליה לאינש לא דקלא דדהבא ולא פילא דעייל בקופא דמחטא (שם:), ולאמת הכלל הזה מביא התלמוד (שם נ״ו.) שני ספורים, האחד מה שקרא לר׳ יהושע בן חנניא עם קיסר רומי, והשני—לשמואל עם שבור מלכא (עיין שם:). לבד הרהורי דיומא יפעלו על האדם הישן לעשותו לחולם גם הענינים והפעולות הסובבים אתו. דר. בעאטטיע יספר מאדם אחד שהיו יכולים לעשותו לחולם חלום מענינים ודברים אשר לחשו לו באזניו בעת שנתו. דר. גרעגארי יספר כי פעם אחת הדביק בקבוק עם מים חמים לרגליו בשכבו לנום ויחלום והנה הוא עולה על ראש ההר שרפה עטנא ויוכח לדעת כי חום האש שמה איננו מסבב לו כל כאב. אנשים אחדים אשר הרביקו תחבושת לראשם ראו בחלום והנה גדוד פראים מאמיריקה הצפונית חותכים מעליהם את עור הראש עם השער כדרכם לעשות עם זעומי נפשם. הישן בחדר מלא עשן וקיטור יראה שרפה בחלום. אם יגישו פרח הנותן ריח לנחירי הישן יחלום והנה מטייל בפרדס נחמד. קול החליל יסבב לפעמים לאדם הישן רגשות נעימות. אבל ישנם בין התלמודיים גם אחדים המאמינים כי יש לחלום איזה ערך, והערך הזה תלוי באופן הפתרון, ואלו החכמים הניחו לכלל: כל החלומות הולכין אחר הפה (כלומר אחר הפתרון) ולחזק את הכלל הזה מביא התלמוד (שם) מעשים שקרו לאביי ורבא ששניהם ראו חלומות שוים והיה אז פותר חלומות בר הדיה והיה לוקח תשלומין בעד פתרונו. אביי נתן לו שכרו ופתר לו בר הדיא את חלומו לטובה, ורבא לא נתן לו

מאומה ופחד לו לרעת, וכאשר פתר כן היה. ועל האמונה הזאת כי קיום החלום במעשה תלוי בפתרונו נוסד ענין הטבת חלום הנדפס בסדורי התפלות.

חלון. גם בימים הקדמונים מאד ידעו לעשות חלונות לבתים. כבר בתבת נח עשו צהר או חלון. אבל מראה החלונות ההם ותבניתם היו משונים מאשר בימינו בארצותינו. מטרת החלונות האלה היתה להביא אויר נקי פנימה, ולהוציא האויר המעופש חוצה. במקומות שונים בארצות הקדם היו גם החלונות משונים בגדלם. במצרים עשו החלונות קטנים ובצור עשום גדולים. הקטנים היו ידועים בשם חלון המצרי, והגדולים—חלון צורי (ב"ב נח:) החלונות היו על פי רוב פתוחים לחצרות ולגנות ולא לצד הרחוב שלא יבואו פיח ואבק אל הבתים, ואם עשו לפעמים חלונות לצד הרחוב תקנו להם אשנבים להציץ דרך שם לחוץ. לוחות מזכוכית לא היו לחלונותיהם, ולזאת בימי החורף והכתו סתמו אותם בקרשים להניא הקור מבוא אל הבית ואף נקבים קטנים הניחו פתוחים להאיר מעט יהחדרים בבתים. אולם בביהמ"ק שבנה שלמה יש משערים כי עשו לחלוניו לוחות מזכוכית וזהו המכוין בפסוק: „ויעש לבית חלוני שקופים אטומים" (מ"א ו. 4) כלומר אף שהיו החלונים אטומים וסתומים בכל זאת היו שקופים מפני שעשו להם לוחות מזכוכית, שהיתה אז כבר ידועה להצורים, ובמצרים השתמשו בזכוכית כשמונה מאות שנה לפני שלמה. בארץ ישראל כנראה עשו חלונות גדולים, כי לולא זאת לא היתה רחב יכולה להוריד את המרגלים בעד החלון מחוץ לחומה (יהושע ב' 15)

1) **חֹלֹן** שם עיר בנחלת מטה יהודה ונתנה לשבת בה לבני אהרן הכהן (יהושע כ"א. 15). ויען כי נזכרת בפסוק ביחד עם דביר, לכן יש לשער כי תכונתה היתה למערבה של חברון. יש משערים כי החורבות הידועות כעת בשם Beit Aula בגבעות הנמוכות סביב חברון הוא מקום העיר הישנה חולון. בדהי"א (ו. 43) נזכרת העיר הזאת בשם „חילן"

2) **חֹלֹן** עיר בארץ מואב קרובה לחשבון ונזכרת בירמיה (מ"ח. 21). מקומה כעת לא נודע.

חָלַח, שם אחת הארצות על נהר גוזן, לשם הגלת מלך אשור חלק מעשרת השבטים אשר בממלכת ישראל (מ"ב י"ז. 6; יח, 11) רבו הדעות בתכונת הארץ הזאת, ובכל עמל החוקרים לא עלתה בידם עד כה להגביל בדיוק מקומה. בשרידי כתב היתדות מצאו לא כבר נזכר מקום בשם Halahha הקרוב למבטא העברי „חלח", תכונת המקום או המחוז הזה היא קרוב לחרן. ולכן השערת החוקרים החדשים נוטה להאמין כי הוא חלח שבכה"ק. (ווינקלער אלטאריענטאלישע פארשונגען. 292).

חַלְחוּל שם עיר בנחלת מטה יהודה (יהושע 16. 58). לפי דעת הירונימוס היא קרובה לחברון. כעת עומד על מקומה כפר בשם הזה רחוק ארבעה מיל צפונה לחברון קרוב לחלחול עומד המבצר בית־צור שבנה רחבעם להגן על ממלכתו (דהי"ב יא. 7), והמכבים בצרו את בית צור למען היות להם למבצר כנגד לאדום (חשמונאים א. ד. 6). במרחק מיל אחד קדמה לחלחול עומדת העיר בית ענת (ראבינסאן) עם חרבות רבות וגדולות. לפי עדותו של ר' בנימין מטודילא נמצא בחלחול קברו של גד החוזה.

חֲלִי שם עיר בנחלת מטה אשר (יהושע י"ט. 25) תכונתה על נכון לא נודעה. יש משערים כי חורבות Alia הנה שרידי העיר הזאת ולפי זה מקומה צפונית מזרחית לאכזיב ורחוקה שלשה עשר מיל מעכו לצד מזרחית צפוניה, אבל חוקרים אחדים מטילים ספק בהשערה הזאת.

חֳלִי, נגע, מדוה. בכה"ק נזכרים חלאים רבים בשמות שונים. בכלל נוכל לחלקם לשני סוגים: א) חולי הגוף, ב) וחולי הנפש. מחולי הגוף נזכרים: שחפת (שווינדזוכט), חולאת מסוכנת מאד המסבבת רזון נורא בגוף האדם ומביאה אותו לבור שחת; קדחת (פיבער) והיא דלקת בדמי בשר החי; חרחור, מין קדחת, האוכלת משמן הבשר; דלקת, מחלת צרבת בעור הבשר. דבר (פעסט) מחלה מסוכנת ומתדבקת המובילת את החולה

לאבדון; ומשחתת על פי רוב מספר רב אנשים או חיות הארץ בפעם אחת. חולי תבא מחום להט השמש ומקויה המכים בראש (זאננענ-שטיך). מחולי הזה התעלף הנביא יונה בסביבות העיר נינוה, ולפי אשר יספר ראבינסאן (526. I1) סובלים הרבה מהמחלה הזאת היושבים בירחו ובסביבותיה; זוב, הוא חלי נטף הזרע באיש ושפך דמי נדה באשה. המחלה הזאת מוצאה על פי רוב מהעדר הזהירות בדברים שבצנעה, בין זכר ונקבה; מחלת הרגלים (פאדאגרא), שממנה סבל המלך אסא (דהי״ב ט״ז, 12); צרעת היא ספחת נגע בעור הבשר (ע״ע מצורע); גרב, צרעת שרטת בעור הבשר; חרס צרעת שחין בבשר, ילפת, מין צרעת בעור. מחולי הנפש—שגעון, מקור המחלה הזאת היא בהמוח, ומוצאה מהעדר הסדר בחלקי המוח ומתמהון לבב. האיש המוכה במחלה הזאת יחסר לו כח המשפט לשפוט מישרים ולזאת כח הדמיון בו מתגבר על השכל ויחשוב דברים שאינם במציאות לאמתיים. המשוגע יחשב לפעמים את עצמו לאלוה או לחית השדה. המלך נבוכדנצר חשב את עצמו לחית השדה וזן ופרנס את עצמו בעשב הארץ. מרה שחורה, המחלה הזאת דבקה בשאול המלך, ולפי דעת כה״ק היא באה מרוח רעה המתדבקת באדם. תמהון לבב, היא בלבול הרעיונות הבא מפחד חזק פתאום. הראב״ע בפירושו (שמות כא. 19) מהליט שלדעת כה״ק נתן רשות לרופאים לרפא אך המכות והפצעים שיראו בחוץ, אבל החלוים שהם בפנים הגוף אך ביד ה׳ לרפא אותם, וכן כתוב כי הוא יכאיב ויחבש, וכתוב באסא: גם בחליו לא דרש את ה׳ כי אם ברופאים. וע״ע רפואה.

חלי, חליה, ע״ע תכשיטין.

חליל ע״ע כלי שיר.

1) **חליצה** ע״ע יבום וחליצה.

2) **חליצה** מין מגן ותלבושת של אנשי החיל היוצאים למלחמה. המנצחים בימים הקדמונים חשבו להם לכבוד ולתפארת לפשוט את התלבושת הזאת מהמנוצחים ולהביא אתם בשובם מן המלחמה לאות נצחון. וזה שאמר אבנר לעשהאל: אחוז לך אחד מהנערים וקח לך את חליצתו (ש״ב. ב. 21) להשביע נפשך השוקקה לנצחון.

חלל מדוקר, הרוג. ובמובן מוסרי: משחת המדות, בליעל. כמו ואתה חלל רשע (יחזקאל כ״א. 30) ובא גם על הנולדים מפסולי כהונה: אשה זונה וחללה (ויקרא כ״א 7). בימים הקדמונים לחיי אומתנו היה לכל משפחה כתב היחס, וכפי הנזכר במשנה (קדושין פ״ד) כשעלו מבבל בימי עזרא היו להם עשרה מיני יוחסים: כהנים, לוים ישראלים, חללים וכו׳, משלשת היוחסין הראשונים היו החללים מותרים להתחתן אך עם הלוים והישראלים אבל לא עם הכהנים. ואם נשאת חללה לישראל בתה כשרה לכהונה, אבל חלל שנשא בת ישראל בתם פסולה לכהונה (שם ע״ז), אבל הכהן עצמו שעבר עברה ונשא לו אשה פסולה איננו מתחלל ואך זרעו הוא מחלל (שם).

חלמות ריר עב היוצא מגרון החי על ידי כיחו וניעו (Pflegma), געזעניוס יפרש את המלה הזאת: הלבן ביצה, וחשב שהיא אחד עם חלמון, ושגה בזה, כי החלמון הוא החרצן הירוק הפנימי שבביצה הטוב למאכל והלבון הוא חריר הלבן הסובב אותו, כאמור בתלמוד הלבון מבחוץ וחלמון מבפנים (חולין ס״ד], והחלמון לא יתכן שיחשבהו המיין למאכל חסר טעם (ש״ב)

חלמיש מין סלע חזק, קשה וחד, שממנו יוציאו אור על ידי הכאה בברזל או דבר קשה אחר. החוקרים החדשים מצאו מלה דומה לה בהברה בשפת אשור העתיקה, Elmesu במלה הזאת יכנו באשורית כל אבן קשה וחד, ולפי דעת האמעל היא אחת עם אלגביש הנזכר ביחזקאל (י״ג 11. 13, ל״ח. 22), ושתיהן לדעתו נגזרות מן המלה האשורית gilgamish, שהוא נרדף להשם Gisdubas שם אלילת האש של הבבליים הקדמונים. המשורר (תהלים קי״ד. 8) בחפצו להגדיל ולרומם את הנס שעשה משה במדבר להוציא מים מסלע. השתמש במלת חלמיש, לומר שהפך חלמיש שממנו תוצאות לאש, למעין מים (ההופכי..

חלמיש למעינו מים) גם משה בדברו בשבחה של ארץ ישראל יאמר: ויניקהו דבש מסלע ושמן מחלמיש צור (דברים ל"ב. 13) כי באמת עצי הזית גדלים בארץ ישראל אף מן הרקע מכוסה באבנים קשות. כמו שאמר איוב: וצור יצוק עמדי פלגי שמן (איוב כ"ט. 6) אבן החלמיש נמצא במדבר סיני וביחוד בעמק הירדן. (Green Phisical Geology 231—233).

חֵלֹן אבי הנשיא אליאב למטה זבולן. ע"ע אליאב.

חֵלֶף שם עיר בנחלת מטה נפתלי (יהושע י"ט. 33), היא היתה אחת מערי הגבול בנחלת מטה ההוא. אף שהעיר הזאת היתה מיושבת בימי מסדרי התלמוד הירושלמי (עיין ירושלמי מגילה פ"א ה"א) בכל זאת לא יכלו החוקרים החדשים תרי הארץ להגביל את מקומה בדיוק כעת. (ועיין נייבויער 224 (Geog. d. Talm.).

1) **חֶלֶץ** שם אחד משלשים הגבורים אשר לדוד. בש"ב (כג. 26) נזכר בתאר הפלטי, שפתרונו מבית פלט, שם עיר בנגב מטה יהודה (עיין יהושע ט"ו. 27; ונחמיה י"א. 26) ולפ"ז היה הגבור הזה ממטה יהודה. אולם במקום אחר (דהי"א י"א 27) נזכר בשם התאר הפלוני, וכן תרגמו במקום הזה השבעים. הגבור הזה נזכר עוד במקום אחר בשם התאר הפלוני (דהי"א כז. 10). במקום הזה יסופר עליו כי הוא האיש למחלקת אנשי הצבא במספר עשרים וארבעה אלף הנועדים לעבודת המקדש על ידי דוד בחודש השביעי. ובמקום הזה יסופר עליו בפירוש כי הוא היה מבני אפרים. וע"ע אחיה הפלוני 7.

2) **חלץ**, שם אחד מבני מטה יהודה מצד האם אולם מצד האב היה מיוצאי חלצי עבד מצרי ירחע שנשא לו לאשה את בת ששן (בהסכמתו) ממטה יהודה. ויוצאי חלציו נחשבים למטה יהודה (דהי"א ב. 39) וע"ע אלישמע 3.

חֵלֶק בן גלעד ממטה מנשה (במדבר כ"ו. 30; יהושע י"ז. 2)

חֶלְקַי שם אחד מהכהנים ראשי האבות (נחמיה יב. 15) ואולי הוא מקצר מן השם חלקיה, השם שהיה מצוי מאד בין הכהנים (ע"ע אבי).

1) **חִלְקִיָּהוּ** כהן גדול בימי יאשיהו מלך יהודה. הוא מצא את ספר התורה הגנוזה בבית ה' (מ"ב כ"ב, 4. 8) והיה נגיד בבית ה' (דהי"ב ל"ה. 8) עזרא היה מיוצאי חלציו (עזרא ז. 1) ויש משערים כי היה אבי הנביא ירמיהו. לפי המסופר בספרי האפיקרופי (ברוך א. 6) היה חלקיהו זה אבי יהויקים שהיה נגיד או כה"ג בבית ה' בימי צדקיהו.

2) **חלקיה** אבי אליקים אשר על הבית למלך חזקיה (מ"ב י"ח. 37)

3) **חלקיה** אבי גמריה (ירמיה כ"ט. 3)

4) **חלקיה** מבני הלוים ממשפחת מררי. (דהי"א ו. 30).

5) **חלקיה** אחד מראשי הכהנים אשר עמד אצל עזרא בקראו את ספר התורה לעיני העם. (נחמיה ח' 4).

חלקת, שם עיר בנחלת מטה אשר והיא מן הערים שנתנו ללוים לשבת בהן ובמגרשיהן (יהושע יט. 25). מקומה כעת לא נודע אל נכון. בדהי"א (ו. 60) נזכרת העיר הזאת בשם חוקק. בעל ארץ קדומים משער כי ראשית הנחת שם העיר היתה בעבור איזה סבה חלקת מחוקק. אבל דרך הכתוב לקצר לפעמים את השמות הפרטיים וע"כ נקראת פעם בשם חלקת לבד ופעם בשם חוקק לבד, ואולי טעות המעתיק בדהי"א.

חָם שם אחד משלשת בני נח, שלפי המבואר במקרא הוא אבי המשפחות שהתישבו בנגב אפריקא ובמצרים, ולזאת נקראת מצרים „ארץ חם" (תהלים ק"ה 23). הספור המובא בתורה על אודות חם שעשה לאביו נח ואשר בגללו קלל נח את יושבי כנען בנו של חם (בראשית ט. 22—25) הביא לאהדים מחכמי העמים להשב כי היו שתי נוסחאות לפני כותב התורה ובאחת נחשב כנען לבנו של נח ולא לנכדו [עיין בודע, אורגעשיכטע 290, וגם וועלהויזען בפירושו), אבל השערות כאלה אך בדמיון יסודן, כי לפי ההשערה הזאת ערבב ובלבל משה (או לפי דעת מבקרים אחרים עזרא) שתי הנוסחאות בלי שום בקורת וחבור, ודבר

כזה לא יעשה אף סופר פשוט. בדהי״א (ד. 40) נקראים יוצאי ארץ הנגב או מצרים „מן חם" אבל לפני הפשיטא היתה הנוסחא בדהי״א „מהם" ולא מן חם. חז״ל השתדלו לפשר הדבר שקלל נח את כנען בגלל מעשה חם אביו מפני כי כנען ראה והגיד לחם לפיכך תלין הקללה במקולל (ב״ר פ׳ ל״ו). האברבנאל משער כי כנען גלה את ערות זקנו נח וחם ראה זאת ולא כסהו לזאת קלל את כנען. השם חם מורה גם כן על אבי הבעל ביחס אל אשת ו כי בערבית הוראת השם הזה היא מגן ומחסה כי מחובת החם היא להיות מגן ומחסה לאשת בנו הבאה לחסות בצל קורתו.

חמאה השם הזה יורה לפעמים על השמן המכסה את החלב אם יתנהו לעמוד בהשקט שעות אחדות. במצב הזה היה החלב שנתנה יעל לסיסרא לשתות כן הנאד, לכן נקרא המשקה הזה פעם חלב (שופטים ד׳ 19) ופעם חמאה (שם ה׳ 25). גם החלב במצב החימוץ נקרא חמאה והערבים ישתמשו בו לרוב להשקיט צמאם, והחמאה הזאת נתן אברהם לשתות לשלשה האנשים שבאו להסות בצל קורתו כחום היום. (בראשית י״ח 8) גם מיץ החלב (בוטטער) נקרא חמאה. המיץ הזה יוציאו הערבים מן החלב על ידי שישימוהו בנאד ויכו במקל על הנאד עד אשר תפרד החמאה מן החלב. הערבים ישתמשו הרבה בחמאה או מיץ החלב. לארוחת הבוקר או כת שחרית ישימו פתותי להם בקערה וישפכו עליהן חמאה נתכת המה רב מאד (ראבינזאן I 449). השם חמאה יבוא לפעמים בכתבי הקדש ביחד עם דבש: „חמאה ודבש יאכל" (ישעיה ז. 15—22) ואז המכוון כי הארץ תשאה שממה ולא יהיה מה לאכול ובהכרח יחיו את עצמם בחמאה ודבש אולם אם יבוא השם חלב עם דבש אז המכוון הוא ריבוי ושפע כמו הביטוי „ארץ זבת חלב ודבש" שמורה על שפע רב.

חמדן אחד מצאצאי שעיר החורי (בראשית ל״ו 26) ובדהי״א (א. 21) נקרא בשם חמרן.

חמה עיין ערך שמש.

חמה ע״ע כעס.

חמואל בן משמע מצאצאי יהודה (דהי״א ד. 26)

חמוטל בת ירמיהו מלבנה אם יהואחז וצדקיהו ואשת המלך יאשיהו (מ״ב כ״ג 31; כ״ד. 18; ירמיהו נ״ב 1).

חמול בן פרץ בן יהודה (בראשית מ״ו 12)

1) **חמון** שם עיר בנחלת מטה אשר (יהושע י״ט 28).

2) חמון עיר בנחלת מטה נפתלי (דהי״א ו. 61) וביהושע (י״ט 15) נזכרת בשם חמת, ובספור ערי הלוים (שם כ״א 32) תכונה בשם „חמת דאר" לפי דעת התלמוד (מגילה ו.) תכונת העיר חמת היתה במקום אשר עמדה אחרי כן בימי בית שני העיר טבריא הנודעת על דבר המרחצאות החמים שבה שהיו טובים מאד לרפואה. ולפי זה יש לשער כי נקראת העיר הזאת חמון או חמת על שם מעינות מים חמים שבסביבותיה (ינ״א).

חמור בחמור השתמשו בארצות המערב, לכן נזכר החמור פעמים רבות בכה״ק. בני ארצות המערב מתביישים לרכוב על החמור ובארצות הקדם גם השרים היותר חשובים ישתמשו בחמור לרכיבה. אברהם שנחשב לנשיא אלהים חבש את החמור בלכתו להר המוריה. (בראשית כ״ב 3). על אדות השופט יאיר יסופר לשבח כי היו לו שלשים בנים רוכבים על שלשים עירים (עיר הוא חמור צעיר לימים). כזאת יסופר גם אדות השופט עבדון כי היו לו שבעים בנים כלם רוכבים על עירים (שופטים י. 3. 4; י״ב. 13 14). גם הנשים בארצות הקדם משתמשות בחמור לרכיבה, כן הוא הדבר כעת וכן היה גם בימים הקדמונים: עכסה בת כלב רכבה על החמור בעת שאלה מאביה לתת לה גלות מים (שם א. 14) אביגיל רכבה על חמור כאשר הלכה אל דוד לשכך חמתו על נבל אישה (ש״א כ״ה. 23). האשה הגדולה משונם רכבה על אתון אל אלישע לבקש ממנו על בנה המת. (מ״ב ד. 24)

בני ארצות המערב יחשבו את החמור לבעל חי מחוסר הבנה, והעמידו אותו במדרגה יותר נמוכה מהסוס. השם חמור הוא נרדף לטפשות לפי הבנתם, אח הכסיל והבער כנו

בשם „חמור" אבל באמת הבנת החמור היא ביחס אל שארי חיות הביתית גדולה מאד. אם תתנהג עם החמור בשורה לא באכזריות אז נכון הוא למלא חפצך ולעשות את כל אשר תבקש ותדרוש מאתו, אולם אם תכהו בשוט או במקל אז יהיו כל מעשיו לך למורת רוח: החמור שונא את העבדות, ואם תטמיס עליו את העבדות בחוזק יד, אז כעבר גם הוא ישתדל להשמיט את עצמו מכל מלאכה אשר אך ביכלתו להשתמט ממנה. הנוסע לאווטה בספרו „וואנדערער אין אראביען" מתפלא מאד על ה בדל הגדול שבין חמור אייראפי להמור המצרי. זה האחרון שומע תמיד בקול אדוניו ובטוב לבב עושה כל מה שהוא דורש ממנו ולא ימרה את פיו, מפני כי אדונו מתנהג עמו כשורה איננו מבזהו ואיננו מכהו. לא כן הוא החמור האייראפי הוא לפעמים יתעקש לבלי עשות רצון וחפץ אדוניו, אף אם יכהו מכות רצח, יען אדוניו מתנהג עמו באכזריות המה. החמור מטבעו דורש אקלים חם, ולזאת במקומות הקרים יקטן במדתו וגם כחו ועצמו ושארי תכונותיו הנפשיות מתמעטים ונחלשים במקומות ההם. בחמור ישתמשו לא אך לרכיבה כי אם גם לחרישה ולעבודת השדה, כן היה הדבר בימים הקדמונים וכן הוא גם היום. ישעיה אומר: אשריכם זורעי על כל מים משלחי רגל השור והחמור (ישעיה ל"ב, 20). אגב אורחא נעיר, כי במקומות החמים יחרשו האכרים אך את השדות הקרובים לגדות הנהר, והרחוקים מהמים נשארים שוממים וכמעט יהפכו למדבר. וזהו כונת הנביא באמרו „אשריכם זורעי על כל מים".

התורה אוסרת על עובדי אדמה לחרוש בשור ובחמור יחדיו. טעם האיסור הזה הוא לדעת קצתם כי השור הוא עצל ואיננו מהיר במלאכתו כהחמור, ולפעמים ינגחהו בקרניו להכריחהו לעשות העבודה לבדו. הדבר הזה יודעים גם כן האכרים ובכל זאת אינם נזהרים באיסור הזה כיום. בשר החמור נאסר לישראל לאכילה מפני כי אין בו סמני טהרה: איננו מעלה גרה ואיננו מפריס פרסה. ובאמת בשר החמור היה מעולם לגועל נפש לבני ישראל

כיתב ס' מלכים יספר כי כאשר צר בן הדד על שומרון כל כך חזק הרעב בעיר שהנשים בשלו את ילדיהן להשקיט רעבונם, וגם את ראש חמור המתועב מאד אכלו ושמו בעדו שמונים כסף (מ"ב ו. 25—29) אולם יש מפרשים המלה חמור בפסוק הזה כי הוא שם מדה כמו שמצינו בש"א (ט"ז, 20) וע"ע: אתון, עיר, ערוד, פרא, פרדה.

חמות, אם הבעל ביחס אל אשתו וע"ע חם.

חמות דאר ע"ע חמת.

חמט מין שרץ, (איידעכסע, Snail) ורש"י תרגמו שנעקקע (ויקרא י"א 30). כי הוראת המלה חומט היא חול, כמו שתרגם רב נחמן בר' יצחק „ארץ כבול" ארץ חומטין שהוראתה חול בלשון יון (שבת נד.) וטבע השרץ הזה כי ימהר לישר לו דרך בין החולות כאשר יראה כי ירדפו אחריו לצודו. יושבי פאלעסטינע שלא מבני ישראל אוהבים מאד לאכול את החומט וכאשר ירד הגשם והחומט יצא ממחבואו יצודו אותו ויאספו אותו חביתה ויבשלהו ויהי להם למאכל תאוה. ולפי דעת ר' סעדיה גאון היא זקית הנזכרת בתלמוד (סנהדרין ק"ח:) ולפי זה החומט הוא החאמעלעאן.

חמטה שם עיר בנחלת מטה יהודה בשכונת העיר חברון (יהושע טו 35). לפי הנראה היתה העיר הזאת מסובבת במדבר חול עיין ערך חומט שלפני זה.

חמלה אחת מתכונות הנפש, אשר תרחם על האיש הנתון בצרה בלי הבט על מדותיו ישרו וצדקתו. כה"ק מתארים גם את הבורא ית' רק במדה הזאת: הוא חמל על לוט להוציאו מתוך ההפכה אף על פי שלא היה כדי והגון לכך ואך בחמלת ה' עליו (בראשית י"ט 16). ישעיה אומר באהבתו ובחמלתו הוא גאלם (ישעיה ס"ג 9) כלומר לא בזכותם ואך בחמלתו ה' עליהם יגאל אותם.

חמנים אבעליסקים קטנים שהיו סמל דמות אליל החמה וקוית. על כתובות צור וצידון נפגוש אותם בשם בעל חמן או בעל חמן (עיין בלאך פעניציישער גלאססאר צד 22). על מצבה אחת בעיר הדסור Palmyr

חרותים תדברים האלה: על חמנא דנא ועלתה דנה עבדו וקרבו לשמש. השם הזה נזכר פעמים רבות בכה"ק (עיין ויקרא כ"ו, 30; ישעיה י"ז 8; כ"ז 9; דהי"ב י"ד 4; ל"ד 4) התרגום יתרגם בכל מקום את השם הזה במלת „חנסנסיא" אולי יש יחס לזה להעיר חנס אשר במצרים שבה היה המקור לעבודת השמש עם כל תמונות אליליה.

חמס, החמס הוא מעשה רע מאוד בעיני ה' לולא החמס שהיה שולט בארץ בימי נח לא היה המבול בארץ (בראשית ו, 13). והנביאים יצאו פעמים רבות להכות בשבט פיהם את יושבי הארץ בגלל החמס אשר בכפיהם. כי אם ישלוט החמס בארץ אז ינתק קשר החברה ויביא כליון למין האנוש.

חמץ, כל דבר חמץ אסור לישראל לאכול בימי שבעת הימים של חג המצות ואסור גם להשהות אותו בגבולם שלא יראוהו ולא יביטו עליו במשך שבעת הימים האלה. החמץ נאסר לבני ישראל גם כן להקריב ממנו אשה לה' (ויקרא ב, א). יוצא מהכלל הזה היו אך שתי הלחם שהקריבו ביום הבכורים והחלות שהקריבו ביחד עם קרבן תודה, אלו השתים היו מביאים כחמץ (שם כ"ג, 17; ז, 13). הרד"א והרמב"ן משתדלים לתת טעם לזה עיין בפירושיהם שם

חמץ משקה שטעמו חד כשאור וחמץ. בארצות הקדם עושים החומץ או מן בוסר (ענבים שלא בשלו כל צרכם) או מפסולת ענבים אחר שמיצו מהם דיין בגת. לפעמים יקרה כי היין יחמיץ מעצמו בלי שום השתדלות מצד האדם, חומץ כזה נקרא בתורה „חומץ יין" (במדבר 7, 3). אבל היה להם עוד מין חומץ שהיו עושים אותו משכר תמרים או משכר שעורים, והחומץ הזה היה ידוע בשם „חומץ שכר" (שם) ובתלמוד נקרא חומץ האדומי, כי בארץ אדום השתמשו בו הרבה.— במקומות החמים היה החומץ למשקה תאוה ביחוד בימי הקציר, ולזאת מצינו כי בועז אמר לרות המואביה „גשי הלום ואכלת מן הלחם וטבלת פתך בחומץ" (רות ב, 14). לתכלית זאת היו מערבים בו מעט מים או משקה אחר להסיר ממנו החריפות. פליניוס 25. xlv) יספר כי לפעמים יערבו אותו גם בשמן. החומץ חשבו לדבר המזיק לבריאות וביחוד לשנים (משלי י, 26; כ"ה. 20) ומעורר צמאון גדול, ולזאת יתאונן המשורר על שנאיו כי לצמאו ישקו אותו חומץ להגדיר הצמאון (תהלים סט, 22). הקדמונים היו מערבים מרה בחומץ להשקות את האיש הסובל מכאובים לשכרו שלא ירגיש את מכאוביו כאשר עושים היום בכלאראפארם. בחומץ היו משתמשים לפעמים לשכר הדם שהיה שותת מפצע (שבת ק"ט). והיה מנהגם גם כן לשרות בשר בחומץ זמן מה והיו אוכלים אותו בלתי מבושל כי החומץ צומתו (חולין קי"א).

חֵמָר מין זפת האדמה, הנמצא לרוב על שפת ים המלח ובארץ שנער. בוני מגדל בבל השתמשו בחמר למלט ולטיח תחת הטיט. החמר נמצא במצב נוקשה ונוזלי, נח כפר את התבה בחמר למען לא יבואו המים אל תוכה דרך החורים והסדקים. וכבד טחה את התבה הקטנה שהניחה בה את הילד משה בחמר ובזפת ואחר כן שמה אותה בסוף על שפת היאור. הבארות אשר נפלג בהן הנסים ממלחמת ארבעה מלכים את החמשה בימי אברהם היו מלאות חמר והנמלטים ממערכות המלחמה נפלו שמה ומתו. (בראשית יא 3 יד 10 שמות ב 3)·

1) **חֹמֶר** שם מדת היבש. השם הזה וכן יתר שמות מדות היבש כמו כור סאה קב נמצא ג"כ בשפת בבל, גם החלוקה וערך המדות זו לזו שוים בשתי הלשונות: בעברית ובבלית. המדה נקראת בשם הזה, כי היא מדת משא לחמור ולזאת נמצא בש"א (טז 20) כי ישי שלח מתנה אל שאול ביד דוד בנו „חמור לחם" שהיא מדת משא ראוי לחמור (ע"ע). הבבלים חשבו את הכור למדה היותר גדולה במדות היבש והומר היה להם אך חמשית הכור. המדה בת או איפה היתה חלק העשירי מן הכור והסאה אחד משלשים בכור אולם בכה"ק (יחזקאל מה 11) נמצא כי האיפה או הבת היו חלק עשירי מהמר ולפ"ז חמר וכר מדת אחת הם והבבלים חשבו את החמר לחלק

העשירי מן החמר (ע״ע מדות ומשקלות).

(ג) **חֹמֶר,** טיט שמשתמשים בו לבנין להדביק את הלבנים יחד וגם לטוח בו את קירות הבית מפנים וגם בחוץ. למען חזק יותר את הבנין מערבים סיד עם טיט ובימים הקדמונים עירבו גם שמן בטיט ולא נתנו בו מים כל עיקר. בסביבות הרי לבנון נמצאים בנינים עתיקים אשר לפי דברת יושביהם הטיח שבהם היה מעורב בשמן ולזאת המה חזקים מאד ושן העת לא אכלתם.

חמשה חמשי תורה. ספר תורת משה נקרא בספרותנו בשמות שונים. בתלמוד נקרא בשם חומשין (מנחות ל.) מפני כי נחלק לחמשה חלקים. בכה״ק נזכר בשם „ספר תורת משה" (יהושע ח. 31; מ״ב. י״ד 6; נחמיה ח. 1). גם נקרא סתם בשם: „ספר התורה, או ספר תורת ה׳, ספר תורת אלהים (דברים ל״א 26; דהי״ב יז. 9; ל״ד. 14, נחמיה ח. 3, 18; יהושע כ״ד. 26) וגם בשם „התורה" לבד (נחמיה ח׳ 2, 7, 13, 14). או ספר „הברית" (שמות כ״ד 7) ובירושלמי (מגילה ה״ז) בא בשם חמשת ספרי התורה. הספר הזה מיוחס בספרותנו למשה כי הוא מחברו. ולזאת נקרא „ספר תורת משה", ספר משה", או „תורת משה" (יהושע ח. 31; מ״ב י״ד. ט; נחמיה ח. 1; דהי״ב כ״ה. 4; ל״ה. 12. עזרא ו. 18, נחמיה י״ג 1. דהי״ב כ״ג 18. עזרא ג. 2. ז. ט.)

חלוקת ספר התורה לחמשה חלקים הוא דבר קדמון מאד. כבר פילון היהודי בס׳ „חיי אברהם" ויאזעפוס בספרו נגד אפיאן מזכירים את החלוקה הזאת, כל אחד מהחמשה חלקים היה נקרא בשם המלה שבה מתחיל הספר. ובכן הספר הראשון היה נקרא ספר בראשית, השני—ואלה או (ואלה) שמות, השלישי—ויקרא, הרביעי וידבר או במדבר, החמישי ואלה הדברים או דברים. בספר הלכות גדולות נקראים החלקים חומש ראשון, חומש שני, חומש שלישי וכן הלאה, בספרות התלמודית נמצאים שמות אחרים לחמשה חומשי התורה. החומש הראשון נקרא ספר יצירה (ירושלמי מגילה) ולפעמים נקרא ספר האבות או ספר אברהם יצחק ויעקב (ע״ז כ״ה) הספר השני נקרא בשם ספר הגאולה, ספר הדינין, או ספר נזיקין (מכילתא). הספר השלישי נקרא בספר הלכות גדולות בשם „ספר הכהנים" ובמשנה „תורת כהנים" (מנחות מ״ח), החומש הרביעי נקרא חומש הפקודים (שם) החומש החמישי—משנה תורה (ע״ז כ״ה) או ספר התוכחות (ספרי בתחלת ס׳ דברים) בתלמוד (שבת ק״ל) נמצא גם כן חלוקת ספר התורה לשבעה ספרים ונשענו בזה על הפסוק במשלי (ט) חצבה עמודיה שבעה. לפי החלוקה הזאת ספר במדבר נחלק לשלשה ספרים כי פסוק ויהי בנסוע הארון הוא ספר בפני עצמו, ומה שלפניו הוא ספר אחד ומה שלאחריו הוא ספר אחד.

לבד החלוקה הנזכרת היו הקדמונים מחלקים את ספר התורה גם כן לפרשיות לקרות אותן בבתי כנסיות ובבתי מדרש וח פרשה בכל שבת ושבת משבתות השנה. המנהג לקרות פרשה בכל שבת הוא גם כן קדום מאוד. בתלמוד מיחסים המנהג הזה לעזרא וגם למשה. גם יאזעפוס בספרו נגד אפיאן (2. 17) מזכיר המנהג הזה. אולם מספר הפרשיות היה משונה בבבל מאשר בארץ ישראל, כי בא״י היו גומרין את התורה בשלש שנים ובבבל גמרו אותה בשנה אחת (מגילת כ״ט). ובמס׳ סופרים נזכרת עוד חלוקה אחרת למאה ושבעים וחמש פרשיות, בכדי לגמור את כל ספר התורה בשלש שנים ומחצה (מס׳ סופרים פרק ט״ז הלכה 10). הגומרים את התורה בשנה אחת היו מחלקים את התורה לחמשים וארבע פרשיות או סדרות בזה האופן: בראשית 12 פרשיות, שמות 11, ויקרא 10, במדבר 10 דברים 11. ישנה עוד חלוקה אחרת קדומה מאד, והיא חלוקת ספר התורה לפרשיות קטנות מהן פתוחות ומהן סתומות. הפתוחה היא הפרשה שנגמרת בכתיבה באמצע השטה והפרשה שלאחריה מתחלת בתחלת השטה הקרובה, והסתומה היא שהפרשה שאחריה מתחלת בשטה ההיא שנגמרה הפרשה שלפניה ואך בהפסק מקום בין שתי הפרשיות

כמדת תשע אותיות. סכום כל הפרשיות הפתוחות והסתומות בתורה היא 669, מהן 290 פתוחות, 379 סתומות. בנוגע לסדר הפרשיות האלו כלל גדול הוא בתלמוד אין מוקדם ומאוחר בתורה. אולם גם בהפרשיות עצמן ישנו מהן שנתערבו בהן הפסוקים מפרשה זו לאחרת, כמו שמצינו פעמים רבות בתלמוד הביטוי: עירוב פרשיות יש כאן (ופירוש רש"י בסנהדרין ב: כמו הפרשיות הכתובות באלה המשפטים מעורבבות הן, שיש מקרא כתוב בפרשה זו שאינו יכול לעמוד בה אלא מפרשה אחרת הוא כגון וכו'). חלוק הפרשיות לפסוקים הוא גם כן דבר קדום מאד, אבל יען לא עשו אז סימני הפסק לכן נמצא בזה חלוקי דעות, לפי חשבון הת מ"ד (קדושין ל.) ישנן בתורה 5888 פסוקים ולפי המסורה מספר הפסוקים בתורה היא 5845. חלוקת ספר התורה לקאפיטולי הוא מאוחרת מאד ולא נמצא זכרה גם בספרות התלמוד והמדרשים.

מי כתב ספר התורה? בתלמוד נאמר: משה כתב ספרו ופרשת בלעם (ב"ב י"ד). ואם נעיין בכה"ק נמצא רושמים רבים כי כבר בימים הקדמונים בשבת ישראל על אדמתו בימי הבית הראשון היו חושבים את משה לכותב ספר התורה. בדה"ב (ל"ד. 14) יסופר כי חלקיהו הכהן מצא בבית המקדש ספר תורת ה' ביד משה. עזרא היה מתואר בשם סופר מהיר בתורת משה (עזרא ז. 6) ואת התורה הזאת צוה העם לעזרא לקרוא לפני האספה (נחמיה ח. 1) שמזה נראה ברור כי בימי עזרא ונחמיה היה ידוע ומפורסם לכל העם כי משה הוא כותב ספר התורה. בספר ויקרא (יז. 2—9) נמצא חק שאין לו שום יחוס ושיכות למצב אחר זולת מצב בני ישראל במדבר, והוא החוק לבלי לשחוט שום קרבן במחנה או מחוץ למחנה ורק להביאו אל פתח אהל מועד. בהחוק הזה לא היה שום נחיצות לכתבו על ספר לדורות הבאים והיה נחוץ אך לבני ישראל במדבר ובכן אין כל ספק כי משה כתבו. הנביא מלאכי (ג. 22) מזהיר לעם לזכור את תורת משה. כל המקומות האלו הם ראיות ברורות מן כה"ק עצמם כי משה הוא כותב ס' התורה. אולם גם התלמוד מודה כי ישנם בתורה איזה פסוקים שהוסיפו עליה אחרי מות משה, והם השמונה פסוקים בסוף ספר דברים מן וימת משה עד לעיני כל ישראל שלפי דעת התלמוד כתבם יהושע (ב"ב ט"ו). וגם בספר התורה נמצאים, לדעת התלמודים, מקומות שמשה בעצמו אמרם לא מפי הגבורה, כמו שירת הים לפי דעת ר' יהושע בן לוי (עיין שמות רבה פ' כ"ג) וקללות שבספר דברים (מגילה ל"א). הזוהר בפרשה ואתחנן מחליט כי כל ספר דברים הוא תורה שבעל פה, ושייך לספרות התלמודית.

המבקרים מחכמי העמים אינם מאמינים בקבלת היהודים ומחליטים שלא משה כתב את התורה, כי אם איש אחר. וראיתם לזה היא: כי בכל ספר התורה ידובר במשה בלשון נסתר ולא בלשון מדבר בעדו, ולפעמים תפזר לו התורה מלא חפנים שבח ותהלה שאיננו נאה למחבר להלל את עצמו. בברכתו שברך את בני ישראל לפני מותו הכותב מספר מה שאמר משה לכל שבט ושבט בלשון נסתר: וללוי אמר (משה) ולגד אמר, לנפתלי אמר וכו' (דברים ל"ג). אם כי הראיה הזאת איננה מוכיחה כלל, כי זה מנהג המחברים בארצות הקדם מעולם וגם כעת לדבר בלשון נסתר ולא בלשון מדבר בעדו, וגם הסופרים הנודעים מהרומאים כמו יוליוס צעזאר, והסופר היוני קסענאפאן נהגו בזה, בכל זאת הם מחזיקים בהדעה הזאת בשתי ידים כאלו אין עליה תשובה. ולבד זאת טבע הספר ותכונתו דורשים כי ידובר ממשה כבגוף נסתר. החוקים והמשפטים היו יורדים ממדרגתם בתור אלהיים אם היה משה כותבם בלשון מדבר בעדו. המלה אני היתה שוללת מהם כל קדושתם, והיתה חותמת אותם בטבע אנושית.

לבד המבקרים הכופרים בכל ישנם אחדים המודים במקצת ואומרים כי בספר התורה ישנם חלקים אשר יוכל להיות למשה וחלקים שלדעתם איש אחר כתבם. אייכהארן מחליט כי רק ספר בראשית חובר מספרים ומקורים שונים שהיו לפני משה, אבל יתר החמשים כלם נתחברו ממשה. אולם המבקר

וואטער מחליט כי כל ספר התורה נתחבר ממחברים שונים. הגדולה והחזקה שבראיותם של המבקרים היא כי שם ה' נמצא בשנוים רבים בפרשיות שונות. פה נזכר בשם „אלהים" ופה בשם הוי"ה, ושם בשם אל, ומזה הם מחליטים כי מחברים שונים לספר התורה, מחבר אחר אהב להשתמש בשם „אלהים", ומחבר אחר—בשם הוי"ה. אבל מה יענו המבקרים האלו על הפסוקים שנמצא בם שני השמות האלו ביחד כמו „ה' אלהים"? ונמצא לפעמים גם שלשה שמות ביחד בפסוק אחד, כמו „אל אלהים הוי"ה הוא ידע" (יהושע כ"ב. 22). הטעם מדוע השתמש כותב התורה פעם בשם זה ופעם בשם אחר הואיל החכם הענגסטענבערג להסביר בחדוד נמרץ. החפצים לאחר זמן כתיבת ספר התורה מביאים עוד ראיה לדבריהם ממצב העבדות שהיו בו בני ישראל במצרים, כי במצב כזה לא היה באפשרות לעם ללמוד מלאכת הכתיבה, וגם לא היה בידם בזמן ההיא הדברים הנחוצים לכתיבה, וגם משה שידע ממלאכת הכתיבה לפי דבריהם חרת אך על אבנים, (שמות כ"ד. 12; ל"א 18; ל"ד. 1) ובכן אי אפשר היה לו לחרות כל התורה על אבנים, אבל גם הראיה הזאת חלושה מאד; כי מכה"ק נראה ברור כי בזמן קצר אחר משה היתה מלאכת הכתב ידועה גם לנערים הנער הראשון שלכד גלעד מאנשי סכות כתב אליו את שרי סכות ואת זקניה שבעים ושבעה איש (שופטים ח 14). ולפי החלטת הערדאט (v .58) השתמשו היהודים בימי משה בפאפירוס ובקלף לכתיבה ואם השתמש משה באבנים היה אך לדברים וענינים שחפץ כי ישארו לאורך ימים.

גם השפה היתה להמבקרים לאות ולראיה כי ספר התורה נכתב בזמן מאוחר ממשה, כי לא יתכן, יאמרו המבקרים, שהשפה לא תשתנה במשך תקופה ארוכה כזאת מימות משה עד חורבן הבית שינוי ניכר ולזאת מחליטים כי ספר התורה נתחבר זמן רב אחרי משה. אבל היסוד הזה הוא רעוע מאד. ראשונה, כי לשונות המזרחיות אינן משתנות כל כך מהרה כלשונות עמי איירופה, ושנית כי באמת נמצאו בספר התורה בטוים ומלות ישנות מאד שלא נפגשם בספרים אחרים מכה"ק, ונביא איזה מהן. מלת הגוף לנסתר אחת היא בתורה לזכר ולנקבה, הוא, ובספרים אחרים מכה"ק: הוא לזכר, והיא לנקבה. השם נער הוא שוה בזכר ובנקבה. המלה נחנו תחת אנחנו האל תחת האלה נמצאות אך בתורה. המלות: מין, קבב כשב, רכוש לא נמצא זכרן בשאר הספרים, הבטוים: סר צלם, ויאסף אל עמיו, ריח הניחוח עין הארץ המה בטוים ישנים הנמצאים אך בתורה.

ראוי להתבונן כי בספרים הקדמונים לא נמצא שם זכר לספק מי כתב ספר התורה, כלם בלי יוצא מהכלל האמינו באמונה שלמה כי משה הוא מחברו. היו ביניהם כופרים בתורה מן השמים, אבל לא היו מסופקים כי משה היה מחברו, בימי הבינים החלו המבקרים לקצץ בנטיעות ולמצוא פסוקים שנתוספו בתורה אחר משה (הראב"ע ועוד). אחרי הריפורמציה יצא שפינוזה, ריכרד סימאן, וואן דיל בחקירותיהם ובקורותיהם לאחר זמן כתיבת התורה, אולם לא הסכימו כלם לדעה אחת ולהגביל הזמן מתי נתחברה התורה. בסוף המאה השמונה עשרה למספר הנהוג נסו עוד מבקרים אחרים להוכיח כי לא בזמן משה נתחבר ספר התורה כי אם ימים רבים אחריו, אבל החכמים מיכעי-לוס ואייכהארן יצאו לנגדם והראו והוכיחו להם את משוגתם. בתחלת המאה התשע עשרה הוסיפו המבקרים וואטער ודע וויטע לנתח את התורה לנתחים ולמגילות, שלדעתם נתחברו בזמנים שונים ממחברים שונים. המגילות או החלקים שמשתמש בהם הכותב בשם אלהים נתחברו לדעת דע וויטע בימי שמואל ושאול, והחלקים שבהם יבוא השם הוי"ה נתחברו לדעתו קרוב לזמן ההוא ממחבר אחר, ספר דברים נתחבר בימי יאשיהו. עוואלד מחלק התורה לשבעה חלקים: החלק הראשון נתחבר בימי שמשון; החלק השני בימי שלמה, החלק השלישי בימי אליהו וכו'. לדעת שוהמאן עזרא חבר ספר התורה, דר. אמאן משער כי משה הניח היסוד לספר התורה ובכל דור ודור הוסיפו מעט מעט לספר הזה עד ימי שלמה. אחרי

שלמה בימי עבודת הבעלים והעשתרות שכחו לגמרי את התורה, ושבו אליה עוד הפעם בימי יאשיהו. פאן באהלען משער כי החלו לכתוב ספר התורה בימי גלות בבל ובכל ימי משך הבית השני הוסיפו חוקים ומשפטים וספורים ונגמר הספר קרוב לשבעים שנה קודם החורבן הנה כי כן רואים אנחנו כי המבקרים כלם שונים הם בדעותיהם, וכל דבריהם בזה אינם אלא השערות ומה שהאחד בונה השני סותר וכבר הכו על קרקדם רבים מחכמי הנוצרים שיצאו נגדם להגן על שלמות ספר התורה ועל משה מחברו. ונזכיר איזה מהם: ראזענמיללער, בליק, ראנקע, הענגסטענבערג, האווערניק, דרעכסלער, קעניג, מאר ועוד ועוד.

אחרי הדברים האלה הנאמרים בכלל, נמצא לנחוץ להביא בפרט איזה טענות וראיות המבקרים הכופרים באחדות ושלמות כל חומש וחומש מספר התורה ומאחרים עת כתיבתו לזמנים שונים, ותשובותינו עליהם.

א) ספר בראשית נוכל לחלק בכלל לשני חלקים. החלק הראשון, המכלכל בתוכו שתי פרשיות הראשונות בראשית, נח, מספר להדור קורות מין האנושי בימים הקדמונים מאד בראשית בריאת העולם. והחלק השני מפרשה לך עד סוף ויחי מדבר אך מקורות האבות של עם ישראל: אברהם, יצחק ויעקב. אבל שני החלקים האלה מקושרים ומחוברים יחד בקשר אמיץ וחזק, כי מטרה אחת להם: להודיע ולבאר מדוע בחר ה׳ בעם אחד עם ישראל, לתקן עולם במלכות שדי. לתכלית זאת מספר כי מטרת בריאת האדם היתה כי ילך בדרכי ה׳ ובמצותיו יחפוץ מאד. אבל מיד בתחלת הבריאה נפל האדם ברשת החטא, ובכן ירד מטה מטה במצבו המוסרי, קין הרג את אחיו, למך היה שטוף בזמה ולקח לו שתי נשים והרג איש לפצעו וילד לחבורתו, הגדולים והתקיפים העיזו להתיר להם גזל אדם לקחת להם נשים מאשר בחרו בלי שאול את פיהם אם מרוצות הן להנשא להם, והארץ מלאה חמס, וגם אחרי שנענשו כלם בעונש מות על ידי מבול מים שהביאה השגחה העליונה על בני מין האנושי ונשארו בחיים אך מתי מספר, נח ובניו, סרו מהר עוד הפעם מן הדרך הישר והטוב והחלו לבנות להם מגדל גדול וראשו בשמים למרוד בקונם וביוצרם ולעשות מה שלבם חפץ. ולזאת בחרה ההשגחה העליונה באיש תם וישר אברהם, אשר ידעה אותו כי יצוה את בניו ואת ביתו אחריו לשמור את דרך ה׳ לעשות צדקה ומשפט. ומעט מעט בינה ממנו עם שלם שמטרתו תהיה ללמד לכל באי עולם דרכי ה׳ וחוקיו ומשפטיו הטובים ובכן; באחרית הימים יתקן על ידי העם הזה כל העולם במלכות שדי, שזה היתה מטרת הבריאה בתחלה. ובכן ספר בראשית מתחלתו ועד סופו הוא תיסוד לכל התורה והוא כעין הקדמה לה. הדברים המעטים האלה לדעתנו דים לסתור בנין המבקרים שבנו על השערות הלושות והוציאו משפט מעוקל כי מחבר ס׳ בראשית מצא לפניו מגולות שונות והברם לספר אחד מבלי הבט על הסתירות שישנו בין המגילות השונות האלו, ומבלי לפשר ביניהן, צר לנו המקום בזה להביא את הראיות הרבות שמביאין המבקרים לחזק השערותיהם ותשבותינו עליהן, כי לזה נדרש ספר שלם בפני עצמו אבל אין אנו בן חורין להביא לכל הפחות איזה מהן. הספור כי אברהם לקח לו אחרי מות שרה אשתו את קטורה והוליד ממנה בנים רבים סותר, לדעת המבקרים, ההשתוממות בספור לידת יצחק „הלבן מאה שנה יולד?״ המחבר האחד, יאמרו, ישתומם להמאורע שאברהם הוליד בהיותו בן מאה שנה, והמחבר השני לא יתפלא גם על המעשה שאברהם הוליד בנים רבים בהיותו יותר ממאה וארבעים שנה, והמחבר שתי המגילות לספר אחד לא ראה לנחוץ גם לפשר בין הסתירות האלה. אבל לדעתנו שני הספורים מטרה אחת להם, להראות כי נתקימו באברהם ההבטחות שהבטיח לו ה׳ כי ביצחק יקרא לו זרע ושיצאו ממנו קהל גוים. ואחרי שההבטחה הראשונה נתמלאה כיוצא מדרך הטבע, אין עוד להתפלא שנית על ההבטחה השנית שנתמלאה גם כן שלא בדרך טבעי. הפרשה המספרת מן המלכים שמלכו באדום לפני מלך מלך בני ישראל (בראשית ל״ו) לדעתם הוסיפו בימי שאול או

אחריו. אבל לדעתנו באה הפרשה הזאת בימי משה לחזק את לב העם התועה במדבר, כי תתקיים בו ההבטחה שהבטיח ה׳ ליעקב ומלכים ממך יצאו (שם ל״ה) אם עמדו מלכים לעשו שלא נתנה לו שום הבטחה אודות זה, על אחת כמה וכמה יהיו לישראל מלכים ממנו יצאו, כי יהיה לעם בארצו ונחלתו שקט ושאנן תחת גפנו ותאנתו.

גם הספור שאברהם רדף אחרי המלכים עד דן לדעתם נוסף זמן רב אחרי משה, כי הלא בני דן בימי שפוט השופטים המירו את שם העיר ליש בשם דן אביהם (שופטים י״ח. 29) אבל כנראה נעלם מהם כי היה בארץ ישראל עוד עיר אחרת בשם דן. ונזכרת בש״ב (כ״ד. 6) דן יען אין אנו מחליטים כי תשבותינו אמתיות הנה, אך הקורא בלי משוא פנים יודה לדברנו כי הערות המבקרים אינן חזקות כל כך לסתור קבלת היהודים כי משה כתב ספר בראשית

2) ספר שמות. תכן הספר הזה הוא —ספור יציאת בני ישראל ממצרים, מסעם במדבר עד בואם אל הר סיני. קבלת התורה ועשית המשכן וכליו. מבקרים אחדים מתפלאים מדוע לא נזכר בתורה לא דבר ולא חצי דבר מקורות בני ישראל בכל משך שבתם במצרים. אבל באמת אין מטרת התורה לספר קורות עמנו. הרעיון הצפון כמעט בכל ספורי התורה הוא—לספר לדור איך נבחר ישראל לעם סגולה מכל העמים על ידי קבלת חקים צדיקים ומשפטים ישרים להיות על ידיהם לאור גוים ועל ידו יתגדל ויתקדש שם ה׳ בין כל יושבי תבל. גם מחיי משה תספר לנו התורה אך המקרים המספרים איך נבחר משה להיות האמצעי בין ישראל לאביהם שבשמים להביאם אל התכונות הנרצה.

המבקרים החדשים מאחרים זמן כתיבת ספר שמות, ומחליטים כי לא משה כתבו. צר לנו המקום להביא בזה את כל הראיות שמביאים לחזק השערותיהם, ונביא אך איזה מהן ותשובותינו עליהן. הצווי: וגר לא תלחץ ואתם ידעתם את נפש הגר, כי גרים הייתם בארץ מצרים (שמות כ״ג, 9) נכתב לדעתם זמן רב אחרי משה כאשר התישבו בני ישראל בארץ כנען ואז נצטוו לקרב את האיש הבא לגור בתוכם מארץ אחרת. אבל מדוע לא נוכל לאמר כי גם במדבר נצטוו על הדבר הזה ביחס אל הערב רב שיצאו עמם ממצרים שהיו גרים ביחס אל בני ישראל? הפסוק: והעומר עשירית האיפה הוא מורה לדעתם גם כן כי ספר שמות נכתב אחרי משה, כי הלשון הזה מורה שהעומר הוא מדה חדשה ממדות היבש; אבל באמת העומר איננו שם מדה כלל כי אם שם כלי, והפסוק מבאר שהכלי הזה מחזיק עשירית האיפה, הענגסטענבערג מחזיק דעת המאמינים בקבלת היהודים שמשה כתב ספר שמות בהעריכו הספורים אודות חיי המצרים ומנהגיהם בתורת משה עם מה שנתגלה ע״י החכמים חוקרי קדמונית בחרבות מצרים ועתיקותיה הנושאים בד בבד ואין ביניהם שום סתירה (הענגסטענבערג, דיא ביכער מאזעס אונד עגיפטען, ברלין 1841)׳ גם מפרטי המסעות ותחניות בני ישראל במדבר הוכיחו חכמים אחרים כי נכתבו בימי משה כי אי אפשר היה לאיש אחר שלא חיה בעצמו בעת המסעות לדעת אותן על בורין עם כל פרטיהן ודקדוקיהן כאשר הראה לדעת החכם הנוסע באומער בספרו: דער צוג דער איזראעליטען אויס עגיפטען נאך כנען, לייפציג 1837.

3) ספר ויקרא הוא המשך של ספר שמות שקדמו. בסופו של ספר שמות ידובר ממלאכת המשכן ומכל כליו והקמתו, ובספר ויקרא הוא מבאר אופן עבודת ה׳ במשכן לכל פרטיה ודקדוקיה, חקי הקרבנות ודיניהם, וחקי הכהנים המשרתים בבית ה׳ ובגדיהם, דיני טומאה וטהרה, סדר העבודה ביום הכפורים ויתר המועדות, חקים הנוגעים לקדושת הארץ אשר התעתדו אז בני ישראל לבוא אל תוכה וביניהם יבואו כפעם בפעם חקים אחרים שנתנו למשה בהר סיני, שההחלתם היתה בספר הקודם, ובספר הזה נתוספו רבים שתכליתם היא: להבדיל את ישראל מיתר העמים להיות קדושים ולא לעשות כמעשיהם המתועבים שיסודתם הוא בעבודת האלילים.

דע איטע, גראמבערג, וואטקע ורבים

אחרים משתדלים בכל כחם לאחר זמן כתיבת ספר ויקרא לזמנים מאוחרים מימות משה, אבל המעיין בהתופים בעינא פקיחא יוכח לדעת כי לא דברו נכונה. בהפרשיות הראשונות של ס' ויקרא נמצאו כמה צוויים אל אהרן ואל בניו, סדר המנחה אשר יקריבו ביום המשח אותם, סדר הדברים והענינים שנצטוה משה לעשות לאהרן ולבניו, הלבשת הבגדים והחשן והאפוד בפעם הראשונה כאשר הקדישם לכהן לה', סדר הקרבנות ביום השמיני לחנכם בעבודת כהונה, כל האלה הדברים המה ראיות שאין עליהן כתירה כי נכתבו במדבר בימי משה, כי אין כותבים צוויים לזמן העבר. גם הבטוים: לפני אוהל מועד, פתח אוהל מועד, זקני העדה ורבים כמותם מורים באצבע כי נכתבו הדברים בדור המדבר, שחיו במחנה, והאהל מועד היה מרכז לעבודת ה' ולכל עניני הדת והזקנים היו המנהיגים שעזרו למשה בהנהגת העם. קשה להאמין כי כותב הספר יזייף בכונה ליחס למשה את כל הענין בעוד אשר הוא בדה את הדברים מלבו. גם הצווי שנצטוו בני ישראל לבלי לשחוט שום קרבן במחנה או מחוץ למחנה ואף יביאו אותו אל פתח אוהל מועד מטפת על פניהם של המאחרים כתיבת ס' ויקרא לזמן רב אחרי משה כאשר ביארנו למעלה, פרשת ערוות מתחלת בדברים האלה: במעשה ארץ מצרים אשר ישבתם בה לא תעשו. ובאמת מן כל העמים הקדמונים היו המצרים יותר מכולם חשודים על העריות (Diodorus Siculus I 22)

4) ספר במדבר. בתחלת הספר בא הצווי אל משה לפקוד ולמנות את העם שיצא ממצרים ולהביא סדר ומשטר במסעותיו במדבר, חלקם לדגלים והגביל סדר נסיעתם ואופן חניתם. מחובות שבט לוי היה לשאת את המשכן ואת כל כליו בעת מסעם. ולמען לא יחללו את קדושת המשכן נתן צו כי ישלחו מן המחנה כל צרוע וכל זב וכל טמא לנפש. אחרי אשר נעשו הסדרים הנחוצים בהנהגת העם ובמסעותיו והעם היה מוכן לבוא לרשת את ארץ כנען שלח משה מרגלים לתור את הארץ, אבל המרגלים הוציאו דבת הארץ רעה לאמר: הארץ באמת טובה, אבל קצרה ידנו מכבוש אותה כי העם היושב בקרבה חזק הוא מאד. הדברים האלו העירו מורא ופחד בלבות יוצאי מצרים ונחלשה אמונתם בגדלות משה, ואז נגזר על העם היוצא ממצרים למות במדבר כי אנשים רכי לבב אינם ראוים לצאת למלחמה לכבוש ארץ מיושבה, ואף בניהם אשר יגדלו במדבר תחת תנאי חופש ודרור אך המה יהיו מסוגלים לכבוש את הארץ. אחרי כן קמו גם איזה אנשים בעלי ריב ומדון למרוד במשה ובהנהגתו (קרח ועדתו), אבל אם כי חטא העם חטאה גדולה בכל זאת לא פסק מהיות עם סגלה המתנהג עפ"י תורת ה', ולזאת נצטוה באיזה חקים הנחוצים לו ולדורותיו (פרה אדומה, חוקי הכהנים, מועדות, ונדרים), כן עברו על העם הזה שלשים ושמונה שנה; במשך השנים האלה, לא נראתה על העם הזה השגחה פרטית של אלהיהם ע"י נסים ונפלאות וגם כותב התורה לא מצא לנחוץ לספר קורות חייהם במשך הזמן הזה, מפני כי מאורעותיהם לא היה להם כל יחס אל המטרה הגבוהה להיות ממלכת כהנים (תהעאקראטיע). אחר כן הולך כותב התורה לספר המאורעות של הדור החדש מה שקרה להם עם מואב, בלעם, והמדינים, והפקודה השנית שהיתה הכנה לביאת הארץ וכבישת ממלכות סיחון ועוג, וגומר בספור המסעות במדבר וסדר חלוקת הארץ, ומשפטי ירושת נחלה לנקבות במקום שאין זכרים.

גם על ספר במדבר יצאו חוקרים מערערים וכופרים בהאמונה כי משה הוא מחברו. והננו להביא בזה איזה מטענותיהם ותשובותינו עליהם. 1) מספר כל הפקודים של כל שבט ושבט מחזיק בתוכו אך אלפים, מאות ועשרות, ואין גם אחד שיחזיק בתוכו אחדים (המספרים ממטה מעשרה). וזה להם האות כי פרשת הפקודים נכתבה בזמן מאוחר שאז לא זכרו עוד המספרים הקטנים, ואולי מזוייפים המה כל המספרים. אולם לדעתנו אם היו המספרים מזוייפים ארבה היה המזייף משתדל להביא גם מספר יחידות למען לא יפול עליו חשד זיוף. אבל הטעם בזה כי היה נחוץ אז לדעת אך מספר היוצאים ממצרים

מבן עשרים שנה ומעלה בדרך כלל לא בפרטיות עד היהודות, ובכלל יצא להמפקדים המספר שש מאות אלף, שלשת אלפים וחמש מאות וחמשים (במדבר ב 32), והמספר הזה עולה בדיוק בד בבד עם מספר השקלים שהביאו בני ישראל למלאכת המשכן. כמו שנאמר: בקע לגלגלת מחצית השקל בשקל הקודש לכל העובר על הפקודים מבן עשרים שנה ומעלה לשש מאות אלף ששת אלפים וחמש מאות וחמשים. (שמות ל"ח 36) ובאמת במקום שהיה צורך בזה, הביא הכותב גם מספר יותר מדויק; כמו בפסוק המדבר אדות מספר הבכורים הולך ומונה: כל בכור זכר במספר שמות מבן חדש ומעלה לפקודיהם שנים ועשרים אלף שלשה ושבעים ומאתים (במדבר ג. 43). 2) החוקרים והמבקרים מצאו סתירה בין שני מקומות בנוגע לשנות העבודה של הלוים. במקום אחד נאמר: מבן שלשים שנה ועד בן בן חמשים שנה יבוא לעבוד עבודה באהל מועד (במדבר ד. 2) ובמקום אחר נאמר: מבן חמש ועשרים שנה ומעלה יבוא לצבוא צבא בעבודת אהל מועד (שם ח. 26). הסתירה הזאת תורה לדעתם כי הספר נקבץ ממגילות שונות והמקבץ לא שם לב לפשר ביניהן. אבל באמת אין כל סתירה בין שני המקומות, כי לענין הורדת והקמת המשכן ולהובילהו ממקום למקום (שם ד. 2) נדרש כח יותר חזק, והלוים שעליהם העמיסו העבודה הזאת היו צריכים להיות לא פחות משלשים שנה ולענין שארי העבודות שאינן קשות כל כך החלו עבודתם לוים בני עשרים וחמש שנה (שם ח. 26). 3) הספור אדות מחלוקת קרח ועדתו על משה ואהרן, לדעת המבקרים הוא בדוי מהכהנים המאוחרים שחפצו להראות כי המה נבחרים מאת ה' וכל החולק עליהם כאלו חולק על ה'. אבל אם הספור הוא בדוי מדוע תלו הקלקלה באחד משבטם, קרח, באיש אשר מבניו היו משוררים ומליצים גדולים ומחוכמים ונכבדים מאד, מחברים מזמורים נפלאים, בספר תהלים? מי ידיו לחשוד במרידה מכוערה כזאת על לא דבר אחד מאבות הלוים הנכבדים בימי דוד (בני קרח)?

5) ספר דברים (Deuteronomy) הוא דברי מוסר ותוכחה שהוכיח משה את בני ישראל לפני מותו בשנה האחרונה למסעם במדבר. יש בו ג"כ איזה חוקים ומשפטים, אבל הם באים בספר הזה בדרך אגב, כמעט כל דברי הספר הזה נושאים עליהם חותם מוסרי הנביאים שהיו אחרי משה ושהלכו בעקבותיו. מצב המוסרי של העם, יחוסו אל אלהיו ואל רעהו בעתיד, הנה הציר שכל דבריו בספר הזה יסבו עליו, בסוף הספר יבוא שיר נפלא (האזינו) וברכותיו את העם לפני מיתו.

גם המבקרים שחתכו את הספרים הקדמים של התורה למגילות מגילות והחליטו כי כל הספרים האלה רמה רבין מגילות שונות שנכתבו בידי אנשים שונים, כלם מודים ואומרים שספר דברים כלו נכתב בידי איש אחד ולא שלטו בו ידי רבים. אבל על דבר הזמן שבו נכתב ספר דברים הדעות מחולקות בין אלה המבקרים שמורסים חבורו לאיש אחר ולא למשה. וגם מאלה החוקרים שמודים כי הארבעה ספרים הראשונים נכתבו בידי משה נמצאו אחדים האומרים כי לא משה כתבו. ונביא בזה איזו מטענותיהם וראיותיהם להשערה הזאת ותשובותינו עליהם. 1) שנוי השם מסיני לחורב בהספרים הראשונים הכותב משתמש בשם סיני ובספר דברים—בשם חורב. אבל באמת סיני וחורב אחד הם, אך חורב הוא שם כללי לכל ההרים שבחצי האי סיני ובשם סיני נקרא אך רכס אחד שעליו נתנה התורה. 2) בעל ספר דברים איננו מבדיל בין כהנים ובין לוים, כמו שנאמר לא יהיה לכהנים הלוים חלק ונחלה בארץ (דברים י"ח. 1) אבל הראיה הזאת סתירתה בצדה, כי בפרשה הזאת בעצמה הכותב מחלק בין כהנים ולוים: בפסוק 3 הוא מתחיל בלשון; וזה יהיה משפט הכהנים, ובפסוק 6 הוא מבאר זכיות הלוים; וכי יבוא הלוי מאחד שעריך וכו'. והמלות הכהנים הלוים בתחלת הפרשה כוונתן: הכהנים והלוים, ודרך הכתוב להשמיט לפעמים ואו החבור. 4) הטעם והסבה לענשו של משה משונה בספר דברים מאשר בספר במדבר.

בזהב ס׳ במדבר נתן הטעם מפני חטאו במי מריבת קדש (במדבר כ״ז 14) ובספר דברים (ג, 26) אומר פשוט ויתעבר ה׳ בי למענכם ולא הזכיר המעשה במי מריבה. אבל מה עיניהם של המבקרים מראות את הכתוב בספר דברים הלאה (ל״ב 51) כי גם שמה הטעם לענשו הוא מי מריבת קדש. 5) דיני האמה העבריה בשמות מבונים מדיני האמה בדברים, כי בשמות (כ״א 7) נאמר: לא תצא כצאת העבדים והאמה אינה נרצעת כהעבד ובדברים (ט״ו 17) נאמר: ואף לאמתך תעשה כן. אבל כנראה לא ירדו לעומק כוונת הכתוב בדברים, כי שמה הכוונה לענין הענקה (עיין שם היטב וע״ע אמה), כי בדבר הזה השוה הכתוב אמה לעבד וכן הבינו הכוונה בזה גם חז״ל (קדושין ז.) וכן היא דעת כל מפרשי התורה מעולם, ולא לענין הרצעה, כי באמת האמה אינה נרצעת.

ענין חדש לעגינת בו נתנה להחוקרים התגלות ספר החקים של האמוראבי שמצא החכם J. de Morgan בחודש דעצעמבער שנת 1901 ובחודש יאנואר 1902 בקרבת העיר שושן שהיתה לפנים המטרופולין של מלכות עילם הקדומה. חכמים רבים נפלו על המציאה הזאת והחלו להקור ולדרוש את תוכנו של ספר החוקים הזה והעריכו אותו מערכה מול מערכה נגד חקי תורת משה, כי לפי חקירותיהם נכתב הספר החוקים של המוראבי כשמונה מאות שנים לפני משה ולדעתם העתיק משה חקים רבים מספר הזה (עיין S. Oettli דאס בוך האמוראבים און דיא תורה יזראעלס; H. Grimme דאס געזעטץ האמוראבים אונד מאזעס) ואנחנו פנינו מקום לדבר הנכבר הזה בערך תורת משה ושם נדבר אי״ה ברחבה ארות זה.

חֹמֶשׁ מקום דבק הרגלים אל הצלע החמשית הקרובה לבטן. ולזאת נקראה חומש. החומש הוא מקום מסוכן מאד בגוף האדם, ולזאת כאשר הכה אבנר את עשהאל בחנית אל החומש, וכאשר הכה יואב את עמשא בתרבו אל החומש, נשפכו מיד מעיהם ארצה ויומתו (ש״ב, ב. 23; כ, 10)

חֵמֶת נאד או שק מעור לשים בתוכו מים או יין; החמת נקראה בכה״ק גם כן נבל ובשאלה-על העננים נבלי שמים המכלכלים בתוכם מים (איוב ל״ח 37). חמת מלא יין היתה משקל משא לאיש אחד (עיין ש״א י. 3). כאשר בימים הקדמונים כן גם היום בארצות הקדם עושים את החמת מעור תישים או גדיים. הגדולות עשויות מעורות תישים ומשתמשים בהן הולכי דרכים, והקטנות עשויות מעורות גדיי עזים ומשתמשים בהן לצרכי הבית ובעת המשתה. כפי אשר יספרו הנוסעים יעשו את החמת בזה האופן, חותכים את הראש, האליה ואת הרגלים של הגדי או התיש, ופושטים את העור מעל הבשר מבלי עשות חתוך אחר. אחרי כן ממלאים את העור תבן ומיבשים אותו ומעבדים אותו וסוכרים את הנקבים במקום האליה והרגלים ואך חלל הצואר ישאר פתוח, להביא המשקה אל החמת או לשפוך ממנה אל הכלי, לשתות.

חֲמָת שם עיר גדולה של מדינה קטנה הנקראת ג״כ חמת. והיא היתה אחת מערי גבולי ארץ ישראל לצפון (במדבר ל״ד 8). תכונתה בארץ ארם, מדינת צובה היתה גבול מזרחה ורחוב גבולה בנגב. ע״ד המרגלים ששלח משה לרגל הארץ יסופר (שם י״ג 21) כי עלו לתור את הארץ „ממדבר צן עד רחוב לבוא חמת" תכונת מדינת רחוב היתה על רובסי הר חרמון ודרך מקום נמוך בין ההרים היו באים לחמת, והמקום נמוך הזה היה דרך לעבור בו לחמת ולכן נקרא „לבוא חמת". בעת חנוכת בית המקדש שבנה שלמה התאספו אליו קהל גדול מישראל „מלבוא חמת (מצפון הארץ) עד נחל מצרים" (בדרום) (מ״א ח. 65). נגב ארץ חמת היתה נקראת אחרי כן „קיליקיה" או „קילי־סוריה" והעיר חמת שהיתה המטרפולין שלה היתה בצפון המדינה, ועמדה על שפת נהר ארנטא הנקרא בפי הערביים אל אזזי היונים הסבו את שם העיר חמת לשם עפיפאניא כשם אנטיוכוס עפיפאנוס, ובשם הזה נזכרה גם יאזעפוס (קדמוניות ו. ט. 2) גם לבעלי המדרש היתה ידועה בשם הזה, כן יפאר המו״ר (בראשית ל״ג) ואת החמתי היא „אפיפניה". ותתרגום הירושלמי (במדבר ל״ד 8) [illegible] חמת־אנטיוכיא, ג״כ כשם אנטיוכוס עפיפאנוס

ויונתן תרגם (שם) חמת—טבריה, והוא נגד האמת, כי חמת שנקראת טבריה היא עיר בנחלת מטה נפתלי. ועיין ערך חמת שלאחר זה. אבל יושבי המקום לא הדלו מלקרוא אותה בשמה הקדום. כאשר כבש דוד מלך ישראל את ארם צובה היה תעי מלכה של חמת, והיה שונאו ואיש מלחמתו של הדדעזר מלך צובה, ולכן שמח על מפלתו ושלח ביד יורם בנו מתנות אל דוד ולברכו על הנצחון ולשאל לו לשלום (ש"ב ח. 10). כאשר גלו עשרת השבטים מעל אדמתם הביא מלך אשור אנשים ממדינות אחרות להושיבם על אדמת ישראל ובתוכם היו גם תושבים מחמת (מ"ב י"ז. 24) מזה נראה כי חמת היתה אז תחת ממשלת אשור. (ועיין מ"ב י"ח. 34; י"ט 13). כפי הנראה מנבואת ישעיה (י"א .11) ישבו גם מבני ישראל בארץ חמת בעת ההיא. בימי נבוכדנצר, היתה חמת תחת ממשלת בבל, כי בעיר רבלה בארץ חמת ישב נבוכדנצר ודבר משפטים עם צדקיהו על מרדו בו (ירמיהו ל"ט 5). אבולפידא סופר ידוע בידיעת גלילות הארץ להערביים שהיה גם כן נסיך ארץ חמת במאה הארבע עשרה כותב ע"ד העיר חמת כי היתה אחת מהערים היותר יפות בארץ ארם. הנהר אראנטא יסוב את העיר לצפונה למזרחה. וגם באמצעיתה. וארבעה ועשרים גשרים מחברים את שתי השפות של הנהר. דרך תעלות רבות, ברבות מים וצנורות ישקו ממי הנהר הזה הגנות והפרדסים של העיר וסביבותיה וגם יביאו מים ע"י מכונות אל תוך הבתים והמעונות להשתמש בהם לכל צרכי הבית. (Teb. Syrtaep. 108). הנוסע בורק-הארד יספר כי בימיו היה בארץ חמת מאה ועשרים כפרים מיושבים, ושמונים חרבים, יושבי ארץ חמת יסבלו לפעמים חרפת רעב מפני כי העכברים שהמה מכת מדינה יבחיתו לפעמים את כל תבואת הארץ מבלי השאיר מאומה (Pococke, Travels II 209). כפי המסופר בתורה (בראשית י. 18) נוסדה ממלכת חמת בימים הקדמונים מאחד מבני כנען. בדברי עמוס (ו. 2.) נקראת העיר חמת בשם „חמת רבה" וזה מורה כי היתה בימיו עיר מפוארה ונודעה. בעת יושבים בחמת לערך 30,000 נפש מחמדנים, 2500 נוצרים ומעט יהודים. 20 בתי תפלה לישמעאלים ובית תפלה אחד לנוצרים. מסחרה בעת הוא בצמר גפן, יין ומשי.

חַמַּת שם עיר בנחלת מטה נפתלי (יהושע י"ט. 34) עיין ערך חמון. בעיר הזאת הכה דוד את הדדעזר מלך צובה (דה"א י"ח 3), כי לא יתכן שהכה דוד את הדדעזר בעיר חמת מטריפולין של תעי הנזכרה בערך שלפני זה, כי מלשון שנאמר וישמע תעי מלך חמת כי הכה דוד וכו' נראה ברור שהנצחון היה בעיר אחרת. והעיר חמת שבנחלת מטה נפתלי נקראת אחרי כן בשם טבריה (ע"ע שלפני זה) גם רב יוסף תרגם בפסוק הנזכר „בחמת" שכינתו על חמת בארץ נפתלי והפסוק שאחרי זה (שם 9) וישמע תעי מלך חמת יתרגם „מלכא דאנטוכיא". יש משערים כי העיר חמת שבארץ נפתלי היא הנודעת בעת בשם Ammaus העומדת בצפון לעיר טבריה, והיא עיר מולדה יונדב אבי בית הרכבים, כי העיר חמת נקראת בדה"א (ב. 55) עיר של אבי בית רכב ויונדב היה אבי הרכבים (ירמיהו ל"ה. 6).

חֵן, הוא משיכת אהבה וחסד לטוב בעיניו, אם גם לפי מעשיו או חכמתו איננו ראוי לכך ולזאת יבוא תמיד השם הזה ביחד עם הפעל מצא או נשא, כי כמו המוצא מציאה הוא במקרה ולא על פי מעשיו כן האיש המושך ע"י חן האיש האחר הוא עפ"י רוב בלי הבט על תכונות נפשו. נח מצא חן בעיני ה' אם כי היה צדיק אך בדורותיו (בראשית ו. 8). דור המדבר מצא חן בעיני ה' אם כי ממרים היו כל ימי לכתם במדבר (ירמיה ל"א 2), ומטעם הזה יבוא השם חן ביחד עם השם חסד, ותשא חן וחסד לפניו (אסתר ב. 17) ויט עליו חסד ויתן חנו בעיני שר בית הסהר (בראשית ל"ט 21) כאלו חסד נעשה עמו שמצא חן. ולזאת יאמר קהלת: ולא לידעים חן (קהלת ט. 11), כי מציאת חן איננה תלויה בידיעת המוצא ולא בחכמתו, ולפעמים גם החכם והמלומד היותר גדול לא ימצא חן

כי חן וכבוד יתן ה׳ (תהלים פ״ד 12) פיליפזא בתרגומו לזכריה (ו. 14) יתרגם המלות „לחן בן צפניה" כאלו המלה חן היא שם עצם פרטי: „חן זאהן צפניה־ס"" וטעות הוא כי בן צפניה היה שמו יאשיהו כמבואר בפסוק 10 שלפני זה, אולם שיעור הכתוב (בזכריה ו. 14) כן הוא: והעטרת תהיינה לחן ולזכרון בהיכל ה׳ לחלם, לטוביה, לידעיה ולבן צפניה, שכוונתו ליאשיהו. השם חן יבוא לפעמים כחלק משמות עצמים פרטים רבים בשפת עברית, כמו: חנה, חנן, חננאל, חגי, חנניה.

חנה, אשת אלקנה מבית לוי, אם הנביא שמואל. אישה אלקנה אהב אותה במאד מאד, אבל היא היתה עקרה ימים רבים והדבר הזה המר את רוחה למאד. נוסף על זה כעסתה צרתה פנינה, אשתו השניה של אלקנה שהיו לה בנים מאישה אלקנה, ושחקה על משבתה. אלקנה עם ביתו גר בעיר רמתים צופים בהר אפרים, והיו עולים מדי שנה בשנה אל בית ה׳ בשילה לחוג שם את חגי ה׳ ולזבח שם זבחים. אם כי לא היה מחובות הנשים לעלות לרגל אל בית ה׳, אבל האנשים החרדים ויראי ה׳ וביחוד הלוים חשבו למצוה לקחת גם את הנשים עמם. אבל חנה לא לקחה חלק בשמחת החג ותמיד היתה בוכה ומיללת על כי סגר ה׳ בעד רחמה. פעם אחת הרפתה חנה להתפלל בבית ה׳ ונדרה נדר כי אם יתן לה ה׳ בן תקדישו אותו לה׳ ונזיר יהיה כל ימי חייו. כפי הנראה היה מנהג הקדמונים לבטא את הנדר בקול במעמד הכהן (עיין דברים כ״ג 23), אבל חנה לא עשתה כן, כי אם שפכה את שיחה לפני ה׳ בלחש, ולזאת חשבה הכהן הגדול עלי לשכורה. חנה ספרה לו את מר לבה ועלי ברך אותה כי יתן לה ה׳ את שאלתה. בשנה ההיא נתקימה בה את הברכה אשר ברכה עלי ותלד בן ותקרא את שמו שמואל. כאשר גדל הנער הביאה אותו חנה אל בית ה׳ אל עלי לקיים את נדרה אשר נדרה להקדישהו לה׳, למען תהיה השגחת הכהנים והלוים יקיים את חובות הנזיר לכל פרטיהם ודקדוקיהם. ואז שרה חנה שיר תודה לה׳ על החסד שעשה עמה, הלא הוא בספר שמואל א׳ (ב. 1—10) מן אז והלאה היתה חנה עולה מדי שנה בשנה עם אישה לזבח לה׳ בשילה והיתה מביאה עמה בכל פעם מעיל קטן לשמואל בנה האהוב, ותלד לאישה עוד שלשה בנים ושתי בנות.

המבקרים החדשים מחליטים כי השיר תפלה המיוחס לחנה איננו מעשה ידיה, כי אם חובר זמן הרבה אחרי כן לרגלי איזה מקרה אשר קרה את העם, ויחסוהו לחנה אך בגלל פסוק אחד שנמצא בשיר הזה „עד עקרה ילדה שבעה" וגו׳, כי לדעתם תוכן השיר וכל מבטאיו אינם מכלכלים בתוכם אף שמץ כל שהוא מכל אשר קרה לחנה, ארקנה, פנינה, עלי ושמואל.

בעלי התלמוד למדו מפסוקי דחנה הלכות נכבדות ודברי מוסר ומדות טובות וחנה היא מדברת על לבה, מכאן שהמתפלל צריך שיכוין את לבו. וקולה לא ישמע מכאן שאסור להגביה קולו בתפלה. ויחשבה עלי לשכורה, מכאן ששכור אסור להתפלל. ויאמר אליה עלי עד מתי תשתכרין, מכאן לרואה בחברו דבר שאינו הגון צריך להוכיחו, אשה קשת רוח אנכי ויין ושכר לא שתיתי מכאן לנחשד בדבר שאין בו שצריך להודיעו ויען עלי ויאמר לכי לשלום, מכאן לחושד את חברו בדבר שאין בו שצריך לפייסו ולברכו (ברכות ל״א).

1) **חנוך** בן קין הרוצח הראשון, ועל שמו נקראת גם כן העיר הראשונה שנוסדה על ידי מין האנושי בשם "חנוך" (בראשית ד. 17). מקום העיר הזאת לא נודע כעת. באהלען ישער כי היא העיר רוכלת העמים Chanoge בצפון הודו. אולם לדעתנו ההשערה הזאת חלושה מאד, כי הלא המבול הרס והחריב כל הישוב אז ואיך נוכל לחשוב כי נשארה העיר חנוך על עמדה? מספורי התורה על אדות יוצאי חלצי קין נמצינו למדין, כי הקבוץ הראשון של מין האנושי בעיירות, וההמצאות היותר נחוצות לאדם המדיני וגם הדברים המסבבים לו עונג רוחני כל אלה המציאו בני קין עובד אדמה. התפתחות והתקדמות מין האנושי שהקריבו על מזבחה

נפשות רבות לאין מספר נעשו על ידי בני בניו של קין הרוצח ועובד האדמה. אולם בני שת שעסקו במרעה צאן ובקר לא המציאו מאומה, אבל לעומת זה פנו את לבם למצבם המוסרי, לדרוש ולחקור במציאות ה׳ והשגחתו על ברואיו בכלל ועל האדם בפרט, ובמציאות הנפש ותכונתה.

2) **חנוך** בן ירד אבי מתושלח מבני שת. כפי המסופר בתורה היה מספר שנות ימי חייו מעט מאד לעומת שני חיי אביו ירד וגם בנו מתושלח כי חי אך 365 שנים בעוד שאביו ירד חי 962 שנים ובנו מתושלח חי 969 שנים. הנה כי כן מת חנוך בלא עתו. בלי ספק היתה איזה סבה למיתתו במבחר שנותיו. הכתוב מעיד עליו כי הלך חנוך בדרכי ה׳. ולפי זה הסבה לקוצר ימיו איננה ידועה והכתוב ירמוז על זה בשנוי לשון, כי לא נאמר עליו וימת, כי אם: „ואיננו כי לקח אותו אלהים". גם על אדות אליהו הנביא משתמש הכתיב במלת לקח כמו בחנוך, אבל שם נאמר בפירוש כי עלה בסערה השמימה, ופה נאמר אך כי לקח אותו אלהים. ורש״י פירש: לפני זמנו. בעלי המדרש דורשים הענין לגנאי: חנוך חנף היה פעמים צדיק ופעמים רשע, אמר הקב״ה עד שהוא בצדקו אסלקנו (ב״ר פ׳ כ״ה).

ההגדה מספרת כי חנוך היה מלך על כל בני האדם וילמדם דרכי ה׳ לעשות חסד צדקה ומשפט. והיה מלמד אותם חכמות ומדעים וביחוד מלאכת הכתב, החשבון וחכמת התכונה. ההגדה תספר עוד כי חנוך חלק את הישוב לשבעה אקלימים ונתן דת מיוחדה לכל אקלים ואקלים שתאות ליושביו לפי טבע המקום ותכונתו, וחלק את העם לשלש משמרות: מלכים, כהנים והמון העם. והבר ספר בעיבור שנים ומסרו לנח, ועוד דברים מבהילים כאלה, ולבסוף עלה לשמים לחיות שם חיי נצח (עיין ספר הישר). בספרות העמים נמצא ספר מיוחס לחנוך וגם בספר הזוהר נזכר „ספרא דחנוך". לפי השערת המבקרים נתחבר הספר הזה בימי המקביים, בעת סבל עמנו רדיפות ותלאות רבות בגלל אמונתם ונתחבר הספר הזה ינחם את הנרדפים על צואריהם כי לא יתן ה׳ את חסידיו לראות שחת ובמהרה ישובו לראות חיים באור פני מלכם ואלהיהם. בבית המדרש של יעללינעק נמצאים שני מדרשים מיוחסים לחנוך, האחד בשם ספר חנוך והשני בשם חיי חנוך (ביהמ״ד II. IV) והוכנם הוא ענינים נסתרים. זמן חבורם משערים היה במאה השביעית למספר הנהוג.

5) **חנוך** שם אחד מבני ראובן בן יעקב והוא היה בין השבעים נפש שירדו עם יעקב למצרים ויצא מהם שם עם רב (בראשית מ״ו. 9).

4) **חנוך** אחד מבני מדין בן אברהם שילדה לו קטורה אשתו (בראשית כ״ה 4.)

חנוך הבנים. על שני יסודות הקימו אבותינו הקדמונים את בנין חנוך שניהם: על יראת ה׳ ועל מעשים טובים. המלך החכם הניח ליסוד: יראת ה׳ ראשית דעת (משלי א. 7). אחריו בא ר׳ שמעון בן גמליאל והוסיף יסוד שני: כי לא המדרש הוא העיקר אלא המעשה (אבות פ״א י״ז). אבל לאבותינו הקדמונים לא מצאנו בתי ספר מיוחדים לחנך הבנים וללמדם. כי הדבר הזה היה מחובת האבות. האב היה מחוייב לשנן לבניו את דברי התורה והמצוה ולדבר בם בכל עת מצוא בשבתו בביתו, בלכתו בדרך, בשכבו ובקומו, וביחוד בעשותו איזה דבר מצוה שיסודה בקורות עמנו, כי אז תיה מחובת האב לעשות הדבר באופן שהבן ישאל אותו: מדוע אבי אתה עושה ככה? ואז היה לו סבה לספר לו פרק מקורות עמנו בימים עברו והשתמש במקרה הזה להשריש בלב הבן מדת הבטחון בה׳ ואהבת הלאום ועוד מדות טובות ויש״וו (דברים ו. 7). ואף העשירים כנראה השליכו מעליהם את עול חנוך בניהם ומסרו הדבר הזה לאומנים מיוחדים (עיין מ״ב י. 1—5). אולם לבני הנביאים המה התלמידים שהתעתדו לנבואה היה בתי ספר מיוחדים וכפי הנראה חיו שם ביחד תחת השגחת מוריהם הנביאים ועזבו את בית הוריהם. כן משערים מבארים אחרים שהשם ניות ברמה הנזכר בש״א (י״ט. 18) פתרונו מקום משכן בני

הנביאים שהיה בעיר רמה וגם יונתן תרגם „בית אולפנא", בתים כאלה היו לבני הנביאים גם במקומות אחרים בבית אל, ביריחו, בגלגל (עיין מ"ב ב. 3. 5; 3. 38) אבל בהמשך הימים מצאה הממשלה לנחוץ לקחת דבר החנוך בידיה כי האבות כנראה היו מתרשלים אז בעשות הופותיהם בנוגע לחנוך בניהם ולכן נמצא כי יהושפט שלח שרי הממלכה ועמהם לוים רבים ותורת ה' בידם ויסבו בכל ערי יהודה וילמדו בעם (דה"ב יח 7. 8 9).

מה היה תבנית הלמודים שלמדו הילדים בבית הוריהם קשה עלינו לדעת כעת. אבל זאת ידענו כי כמעט כל הילדים ידעו קרוא וכתוב. גדעון לא היה נצרך לחפש ולמצוא נער אשר יכתוב לו את שמות שרי העיר ככות שהיה נחוץ לו לדעת את שמותיהם כי הנער הראשון אשר פגש מלא חפצו זה (שופטים ח. 14). וגם המלות „ונער יכתבם" בנבואת ישעיה (ם. 19) מורות כי רוב הנערים ידעו לכתוב.

עזרא הביא תקופה חדשה בדבר החנוך לבני ישראל, כי הוא הכין לבבו לדרוש את תורת ה' ולעשות וללמד בישראל חק ומשפט. (עזרא ז. 10). ובאמת עלה בידו לחשריש בלב העם אהבה עזה לתורת משה ונעשותה למורה דרך לישראל בכל ענפי החיים. מן העת ההיא קבל עמנו את השם "עם הספר". הרבה עזרו לעזרא להשיג התכלית הנרצה האנשים אשר חתמו על האמנה וקבלו עליהם ללכת בדרך אשר התותה לפניהם תורת משה שלפי דעת איזה מחכמי ישראל המה הראשונים של אנשי כנסת הגדולה (עיין נחמיה ח). המבינים או המלמדים לקחו את מקום הנביאים, והעם היה שומע להם רב יותר מאשר להנביאים שקדמו להם. עיין עזרא ח. 16; נחמיה ח. 7 8; דהי"א כ"ה 8). אבל גם אז ענין החנוך היה מסור להאבות, כי לא נמצא בספרותנו זכר לבתי ספר לעם בעת ההיא. ברייתא ישנה מטלת החוב על האב ללמד את בנו תורה (קדושין כ"ט). ולפי דברי המשנה גם האם מחוייבת בזה (שם). כמו שהיה הדבר בתקופת בה"ק, כמו שנאמר במשלי (ו. 20): "נצור בני מצות אביך ואל תטוש תורת אמך". תבנית כללית לחנוך הבנים לא היתה להם. האבות היו מחוייבים לחנך את בניהם על פי דרכם, לפי כשרונותיהם ונטית רוחם, כמו שאמר המלך החכם: חנוך לנער על פי דרכו, גם כי יזקין לא יסור ממנה. (משלי כ"ב. 6), ואם האולת היתה קשורה בלב הנער והאב לא יכול להסירה ממנה בדברי תוכחתו אז היה מהצורך להשתמש בשבט מוסר להרחיקה ממנו (שם 15). אולם אף על פי שלא מצאנו בימים ההם זכר לבתי ספר, אבל אין כל ספק שהיו אז אנשים שהתעתדו להיות מורים בישראל, ולהמורים האלה היו האבות מוסרים את בניהם אחרי אשר קבלו מהם את ראשית הלמודים בתורה, דרך ארץ ויראת ה'. מורים ומלמדים כאלה כבר נזכרים בספר משלי (ה. 13) „ולא שמעתי בקול מורי ולמלמדי לא הטיתי אזני". להכין מורים ומלמדים האלה היה מחובת החכמים והסופרים ואליהם פנו אנשי כנסת הגדולה באמרם: „העמידו תלמידים הרבה"(אבות פ"א מ"א). מקום מיוחד לא היה להמורים ללמד שם את תלמידיהם תורה ומוסר, כי אם פעם בחוצות, פעם בבית הכנסת ולפעמים גם בביתם, כמו שאומר בן סירא: חזית איש תבונות שחר פניו ופקוד נוהו יום יום (בן סירא ו. 27). ועיין משלי (א. 20).

במצב הזה היה ענין החנוך עד ימי שמעון בן שטח, כפי המסופר בתלמוד ירושלמי (כתובות פ"ח ה' י"א) יסד התנא הזה בתי ספר ותקן שיהיו התינוקות הולכין לבית הספר. בתי ספר כאלו היו בבתי הכנסיות של כל עיר ועיר, והנשים היו מביאות את בניהן לשם, כן מורה הלשון בתלמוד (ברכות י"ז). נשים במה זכיין? באקרויי בנייהו לבי כנישתא (תינוקות של בית רבן היו רגילים להיות למדין לפני רבן בבית הכנסת. רש"י שם), ובתענית (כ"ג:) והאי יתיב בבי כנישתא (הילד הקטן יושב כל היום בבית הכנסת ולומד, ולזאת נתן לו שתי ככרות לחם, עיין שם). המורה או המלמד את התינוקות בבית הכנסת היה נקרא אז בשם חזן שהוראתו משגיח (אינספעקטאר) משרש חזה, והוא החזן הנזכר במשנה

(שבת י"א). החזן רואה היכן התינוקות קוראין ופירש"י חזן מלמד תינוקות. התלמידים לא כינו את מורם בשם כי אם קראו אותו „רבי". אולם ממקום אחר יבנו למדין כי שמעון בן שטח תיקן בתי ספר אך לנערים בני 16 או 17 שנים. ובא יהושע בן גמלא ותיקן בתי ספר לילדים בני שש ובני שבע (עיין ב"ב כ"א) מלבד בתי ספר לנערים ותינוקות היו גם כן „בתי מדרש" גדולים שהקדישו את ימיהם ללמוד את משפטי התורה וחקותיה. סדר הלמוד שלהם היה: מקרא, משנה, ותלמוד; כשהגיע הנער לחמש שנים אז התחילו ללמדו מקרא, כשהגיע לעשר—התחיל ללמוד משנה, ובהיותו בן חמש עשרה שנה התחיל לעסוק בגמרא (אבות פ"ה כ"ה). המקרא התחילו לא מבראשית כ"א מספר ויקרא. הלימוד היה אך בשפת עברית, לשונות אחרות לא למדו בבתי הספר (יאזעפוס קדמוניות כ. י"ב 1). אבל יחידים עסקו גם בלימוד שאר הלשונות, כי כל אחד מהסנהדרין היו מחויב לדעת הלשונות המתהלכות אז למען יוכלו להבין את דברי הבעל דין בעצמם לא מפי המתורגמן (סנהדרין י"ז). חנוך הבנות היה משונה מחנוך הבנים בזה שהיו מקבלות אך ראשית למודי האמונה מפי הוריהן, ולמדו גם כן לשון וכתב, אבל לא עסקו בתורה כהבנים, כי מחובת האשה היו להיות צופיה הליכות ביתה (משלי ל"א) ולגדל את בניה. ועיין דושאק: שולגעזעצגעבונג אונד מעטהאדען דער אלטען איזראעליטען 1872. ס. מארקוס, דיא פעדאגאגיק דעס איזראעלי-טישען פאלקעס 1877. לעוויט, דארשטעללונג ד. טהעארעטישען פראקטישען פעדאגאגיק אין יוד. אלטערטהומע, 1896

1) **חנון** בן נחש מלך בני עמון. כאשר שמע דוד כי מת איהבו ואיש הסדו נחש מלך בני עמון שלח מלאכים לנחם את בנו חנון. אבל כפי הנראה חשד חנון את המלאכים בדבר שאין בהם והתנהג עמם כעם מרגלים. או אנשים הדורשים רעתו. גלח את חצי זקנם וכרת את מדוהם בחצי עד שתותיהם, ושלחם. המלאכים היו נכלמים מאד לשוב אל עיר המלוכה ויעץ ותם דוד לשבת בירחו עד אשר יצמח זקנם ושבו ירושלומה. גם היום יכבדו אנשי ארץ הקדם וביחוד הערביים את הזקן ויחשבו אותו לתכשיט קדוש אשר חלק אלהים לזכרים להבדילם מנקבות ולתת להם התאר הראוי לאיש שורר בביתו. זקן קצוץ וגזוז במספרים היא לפי מושגם סימן עבדות. הדבר הזה המר את רוח דוד מאד ויצא למלחמה על בני עמון ויכם מכה רבה ויענשם קשה וגם את הארמיים שיצאו לעזרת בני עמון הכה דוד וינצחם. (עיין ש"ב י.).

2) **חנון** בן צלף מן האנשים אשר החזיקו חומת ירושלים ואת דלתותיהן ושעריהן בימי נחמיה (נחמיה ג, 13).

3) **חנון** שהחזיק שער הגיא ביחד עם יושבי זנוח וגם החזיק אלף אמה בחומה עד שער השפות (נחמיה ג. 18).

חַנּוּן, טוב ומטיב, עושה חסד. המדה הזאת היא אחת משלש עשרה המדות המתארות את הבורא בהקב"ה. ולא נמצאת המדה הזאת כשם התואר לאדם, והיא מיוחסת אך להבורא. ועיין ערך מדות

חנות בית רכולת לסוחרים. אולי בעת המצור יגדל על פי רוב מספר האסירים ולזאת ישתמשו אז במקומות אחרים לבד בתי הסהר התמידים, יכלוא שם את האסירים. ובעת באה ירושלים במצור על ידי הכשדים הביאו את ירמיהו אל החנויות שעשו אותו בעת המצור לבית הכלא, לשבת שם עד אשר יצא דינו למשפט, כי חשדוהו שהוא נותן יד לכשדים (ירמיהו ל"ז, 16). אבל לדעת חז"ל (איכה רבתי פסוק דבק לשון יונק) הוא שם מקום בהר הבית ושם היה מעין יוצא לרוות צמאון כל היושבים בהר הבית והמציקים החריבוהו. (ועיין בבלי ר"ה ל"א, וע"ז ח.).

חנוטים. מנהג המצריים הקדמונים היה לחנוט את מתיהם, והוא תמרוקי גופת המת במיני מרקחת ובשמים שונים להעמידו ימים רבים, כי האמינו שהמתים ישובו בזמן מן הזמנים לתחיה אך כל עוד הגוף לא נשחת. מן בני עמנו נמצאו אך שני אנשים שחנטו את גופותיהם: יעקב ויוסף (בראשית נ). הערדאט יספר כי במצרים היה שלשה מיני

חניטה. המין הראשון היה עולה ביוקר מאד 1870 שקלי כסף. הרופאים הוציאו בחח את המוח מן הראש דרך הנחירים, ומלאו את עצם הגלגלת במיני בשמים ומרקחת שונים. אחרי כן הוציאו את המעיים דרך הבטן וטהרוהו וכבסוהו ביין תמרים, אחרי כן מלאו את חלל הבטן במרקחות ותפרו את החתך והביאו את כל הגוף בנטרום (מין נפט), והיה מונח שם שבעים יום. אחרי כן רחצו את הגוף וטהרוהו, והעטיפו אותו בבד ובשש והביאו אותו אל ארון מעצי שטים, ואת הארון הזה הניחו בארון אחר, והאחר עוד באחר והארון החצוני היה תמונת אדם לו, והיו מיפים אותו בתמונות הירוגליפיות שונות. חנוטים כאלה עמדו ימים רבים. במוזעאום שבאנגליה נמצאו חנוטים (מומיען) שמספר שנותיהם הוא יותר משלשת אלפי שנים. חנוטה כזאת היתה נהוגה אך בין המלכים והשרים והעשירים. המין השני היה עולה אך 450 שקלים. הרופאים הביאו שמן ארזים אל תוך הגוף פנימה דרך בני מעיים, אחר כן הניחו את הגוף בניטרום. השמן כלה את המעיים והניטרום את הבשר ובאופן הזה נשאר מכל הגוף אך עור ועצמות. המין חניטה השלישי היה כי הביאו את הגוף בניטרום והניחו אותו שם שבעים יום. כן יספר הערודאט אולם בתורה כתוב מפורש כי ימי החנוטה היו אך ארבעים יום ושלשים יום היו לאבלות. ואולי גם הערודאט יחשוב שבעים יום ביחד עם שלשים ימי האבלות. יש לשער עוד כי חניטת יעקב נמראה בארבעים יום כי לא עשו לגופו כל הענינים הנחוצים לחניטה לעשות ממנו מומיע שתוכל לעמוד לאורך ימים עם כל הכתובות הנהוגות בין המצריים, ועשו לו חניטה בקצרה, למען יוכלו להוביל את גופו למערת המכפלה, ולא יתקלקל בדרך. ויש משערים עוד כי הערודאט ידבר מחנוטה לפי מנהג אנשי טהעבען שהיתה המעולה מכלן, והתורה תספר מחנוטה לפי מנהג אנשי ממפיס.

1) **חניאל** בן אפוד נשיא מטה מנשה, שנבחר ביחד עם נשיאי יתר השבטים ועם אלעזר הכהן ויהושע בן נון לחיות בועד המחלקים את הארץ לשבטים ולמשפחות.

2) **חניאל** בן עולא, אחד מראשי בתי אבות של שבט אשר בחורים גבורי חילים (דהי"א ז. 39).

חנית, שם כלי זיין. שני חלקים היו בכלי זיין זה. העץ או היד (עץ חניתו. ש"א י"ז. 2). והלהב או הלהבת היא החלק החד עשוי מברזל (עיין איוב ל"ט 23). בחנית היו משתמשים אנשי החיל כאשר קרבו המחנות של שני הלוחמים זה לזה. שבירת להב החנית היה הסימן כי המלחמה חדלה, כמו שאומר המשורר: משבית מלחמות.... וקצץ חנית.... (תהלים מ"ו 9). לפעמים היו משתמשים המלכים בחנית תחת שבט המלכות (עיין ש"א כ"ב 6).

חנוכה, ראשית השמוש בדבר נכבד. המנהג היה להקדיש ראשית השמוש בחג ושמחה. חנוכת המזבח אחרי הקימו את המשכן בימי משה התמשכה שנים עשר יום, בכל יום הקריב נשיא אחד משנים עשר שפטי ישראל קרבנות ומנחות (במדבר ז.) בחנוכת בית המקדש שעשה שלמה השתתפו המלך וכל העם ועשו חג ארבעה עשר יום והקריבו קרבנות לרוב מאד (מ"א ח. 63—66). בעת חנוכת חומות ירושלים בימי נחמיה בקשו את הלוים מכל מקומותיהם להביאם לירושלים לעשות חנוכה ושמחה, בתודות ובשיר בנבלים ובכנורות (נחמיה י"ב 27). כאשר נצחו החשמונאים את היונים וטהרו את המקדש מטמאות היונים, בנו מזבח חדש וחנכו אותו בשמחה עצומה וקבעו שמונת ימי חנוכה לדורות עולם להודות ולהלל לשם ה'.

חנמאל בן שלום, דודו של ירמיהו הנביא (ירמיהו ל"ב 7). מחנמאל לקח ירמיהו את השדה אשר היה לו משפט הגאולה, וישלם בעדו שבעה שקלים ועשרה כסף, ויקח ירמיהו את ספר המקנה או שטר המכירה ויתן אותו בכלי חדש למען יעמוד ימים רבים ובזה נתן אות כי עוד יקנו בתים ושדות וכרמים בארץ ישראל, כי העם היה מתיאש אז, יען ירושלים היתה אז במצור מחיל הכשדים אשר

סביבותיו. לדעת חז"ל חנמאל היה מבני בניה של רחב הזונה (במד"ר ח).

חנמל בתהלים (ע"ח. 48) חנמל מקביל לברד, יהרוג בברד גפנם ושקמותם בחנמל, רש"י והתרגום מפרשים את המלה הזאת כפור וקרח. ויש מבארים כי הוא אבני ברד כמו אבני אלגביש וקשה לעמוד על פירושו יע"ע ארבה

1) **חנן** שם איש מבית לוי שעזר לעזרא בקראו את ספר התורה באזני העם לבאר אותו מפורש ושום שכל. (נחמיה ח, 7). קרוב לשער כי הוא אחד עם הנקוב בשם חנן אשר חתם על האמנה לשמור ולעשות ולקיים את דברי התורה (שם י. 11), מפני כי גם שמות לוים אחרים החתומים על האמנה נזכרים גם כן בקאפ. ח. 7. השם הזה חסר בשני הפסוקים (ח. 7; י. 11) בהעתקת השבעים.

2) **חנן בן זכור** אחד מן ארבעה הפקידים שמנה נחמיה על האוצרות של תרומה ומעשרות (נחמיה י"ב, 13) יוכל היות כי היה לוי מן המשוררים והשוערים, כי בקאפ. י"א, 17, י"ב. 8. 25 35 נזכר מתניה בן זכור בין יוצאי חלצי אסף.

3) **הנן** בראשי האבות משבט בנימין שהתישבו בירושלים. (דהי"א ח. 23).

4) **הנן** מבני אצל מבני בניו של המלך שאול (דהי"א ח. 38; 6. 44)

5) **הנן בן מעכה** מגבורי דוד (דהי"א י"א. 43).

6) **הנן בן יגדליהו** איש האלהים, כפי הנראה היה חנן הזה איש נכבד מאד, כי לבניו היתה לשכה מיוחדה בבית המקדש (ירמיה ל"ה, 4)

7) **הנן**, ראש בית אב למשפחה אחת ממשפחות הנתינים שעלו עם זרובבל לירושלים (עזרא ב. 46; נחמיה ז. 49)

8, 9) **חנן**, בין הזקנים שחתמו על האמנה בימי נחמיה נמצאים שני אנשים בשם חנן (נחמיה י. 22. 28).

חננאל שם מגדל על חומות ירושלים. ארבע פעמים נזכר שם המגדל הזה בכה"ק בנחמיה ג 1, במקום שידובר על אדות תיקון חומת ירושלים, ובקאפ. י"ב, 39 כאשר יספר אדות חנוכת החומות, ירמיהו (ל"א 37) וזכריה (שם. 10), יזכירו את המגדל הזה בנבואותיהם על דבר עתידות ירושלים החדשה כי תבנה העיר לה' ממגדל חננאל עד שער הפנה (ע"ע). בנחמיה כאשר ידבר ממגדל חננאל יזכיר ג"כ ביחד עמו את שער המאה, ולזאת יש משערים כי שניהם דבר אחד הם, בשני שמות שונים כי שניהם היו בין שער הצאן ושער הדגים (נחמיה שם) ומירמיהו וזכריה יש להוכיח כי המגדל הזה היה בקרן צפונית מזרחית של ירושלים. ה. קאנדער משער כי חננאל והמאה שניהם הם אך חלק מהמבצר המכונה בשם הבירה (נחמיה ב. 8) ועיין יאזעפוס (קדמוניות יה. ד. 3)

1) **חנני** אחד מאחי או קרובי נחמיה שהביא לו ידיעה מירושלים כי היהודים שב בארצם ברעה גדולה, והידיעה הזאת העירה את רוח נחמיה להשתדל לפני מלך פרס לעשות מה לטובת היהודים (נחמיה א, 2, 3). את האיש הזה הפקיד אחרי כן נחמיה להיות שר העיר ירושלים כי הוא היה איש אמת וירא אלהים מרבים (שם ז, 2, 3). ואולי שייכים התארים: איש אמת וירא אלהים מרבים אל חנניה הנזכר בפסוק 2 (שם) וקשה להכריע.

2) **חנני בן הימן**, מן הלוים שנבחרו למשוררים בבית ה' בעת העבודה על ידי דוד מלך ישראל ושריו (דהי"א כ"ה 4).

3) **חנני אבי הנביא**, ששלחו ה' לנבא על בעשא מלך ישראל רעה יען אשר הלך בדרך ירבעם להחטיא את ישראל (מ"א ט"ז 2). גם חנני היה נביא ודבר קשות עם אסא מלך יהודה על אשר נשען על עזרת מלך ארם ולא בטח בה' כי יצילו מיד בעשא בלא עזרת ארם, כאשר נתן בידו חיל הכושים והלובים. אולם אסא חשב ואת לעזות מצד הנביא חנני ויתנהו אל בות המהפכת (דהי"ב ט"ז 7—10).

4) **הנני בן אמר הכהן**, מן הכהנים שנשאו בבבל נשים נכריות ובמצות עזרא נתנו ידם להוציאן ולגרשן (עזרא י. 20).

5) **חנני**, אחד מן הכהנים שלקחו חלק בחנוכת חומות ירושלים בימי עזרא ונחמיה בכלי שיר דוד איש האלהים (נחמיה י"ב 20).

1) **חנניה** בן עזור, נביא פומי המלך צדקיהו. שיטתו בעניני הפוליטיקה בזמנו היתה להתנגד אל הכשדים ולא להכנע תחת עולם. כפי הנראה היה מן הכהנים כי עיר מולדתו היתה גבעון (ירמיה כ"ח 1), העיר אשר נתן יהושע לכהנים לשבת בה (יהושע כ"א 17). חנניה היה מתנגד לירמיה בנבואותיו, כי תחת שירמיה היה מתנבא כי יהודה ילך בגולה לבבל וישוב משם אך לקץ שבעים שנה, התנבא חנניה כי אך לקץ שתי שנים ישיב המלך הנשבה יכניה עם כלי בית ה' מבבל כי ישבור ה' את עול מלך בבל מעל יהודה. בשחוק מכאיב לב ענה ירמיהו לדברי נבואותיו של חנניה: „אמן, כן יעשה ה', יקים ה' את דבריך אשר נבאת להשיב כלי בית ה' וכל הגולה מבבל אל המקום הזה". חנניה לקח אז את המוט שנשא ירמיה על צוארו לאות עול והכנעה תחת בבל וישברהו ויאמר: ככה ישבר ה' את עול מלך בבל מעל צואר כל הגוים בעוד שנתים ימים. וילך ירמיה לדרכו. אחר הדברים האלה שב ירמיה אל חנניה ויאמר לו בשם ה' מוטות עץ שברת ועשית תחתיהן מוטות ברזל, כי שקר דברת בשם ה' כי לא שלחך, וכנביא שקר נגזרה עליך מיתה בשנה הזאת, כי דברת סרה אל ה' (עיין דברים י"ג 6). כאשר נבא ירמיה כן היה וימת חנניה בשנה ההיא בחודש השביעי (ירמיה כ"ח). ואז ידע העם כי נביא שקר היה.

2) **חנניה**, הראשון משלשת חברי דניאל. בכל מקום בספרות הביבלית והתלמודית יבואו שלשה החברים ביחד חנניה מישאל ועזריה. נבוכדנצר מלך בבל הסב את שמו לשדרך (ע"ע). חנניה ורעיו ביחד עם דניאל שהיו סריסים בהיכל מלך בבל לא חפצו להגאל ממאכלות אסורות, וכל מאכלם בארמון המלך היה אך זרעונים ובכל זאת תאר פניהם לא נשתנה לרעה, וגם בכשרונותיהם היו עולים על כל בני גילם מבני בבל שהיו בחצר המלך. חנניה ביחד עם חבריו: מישאל ועזריה הצטיינו ביראת ה' ומסרו נפשם על קדושת שמו, ולא רצו להשתחוות לצלם הזהב אשר העמיד נבוכדנצר בבקעת דורא במדינת בבל, ובעבור זה השליכום לכבשן האש. אבל בדרך נס נצולו. מסירת נפשם על קדושת השם פעלה פעולה עזה על רוח נבוכדנצר והחל לכפר את אלהי ישראל ולקדש את שמו ברבים (דניאל ג). הנס הזה היה מפורסם בעמנו מאד. מתתיהו החשמונאי טרם מותו העיר את לבב בניו הגבורים ללחום מלחמת ה' עם היונים שנואי נפשו ויבטחו בה' כי יתן להם עוז ונצחון כאשר בטחו חנניה מישאל ועזריה ונצולו מתוך כבשן האש. חז"ל מיחסים מזמורי הלל לחמו"ע, בעת שנצולו מכבשן האש (פסחים קי"ח). לפעמים מקטינים חז"ל מעלות חמו"ע ואומרים כי בדבר קדוש השם הדורות המאוחרים היו מצטיינים ביותר מהם, כי הנקל לו לאדם למסור גופו למיתה בפעם אחת אבל קשה לו לעמוד בנסיון אם ייסרו אותו ביסורים קשים. ושפטו מזה כי אלמלי נגדוהו (עינו אותם ביסורים) לחמו"ע היו פלחין לצלמא (כתובות לג:), ולפי זה נסיון ר"ע וקדושים אחרים גדול יותר מנסיונות של חמו"ע (ועיין תוס' שם ד"ה אלמלי) לדעת חז"ל קדוש השם של חמו"ע הועיל הרבה להשמיד עבודה זרה מקרב ישראל, כי בשעה שיצאו חמו"ע מכבשן האש באו כל הגוים וטפחו לישראל על פניהם, אמרו להם יש לכם אלוה כזה ואתם משתחוים לדמות מיד פתחו ואמרו לך ה' הצדקה ולנו בושת הפנים. כי לדעתם הצדיקים האלה היו אך מיחידי סגולה אז כי העם כלו היה משוקע בע"ז ולולא הם היה הקב"ה מהפך את העולם (של ישראל) לדולה (סנהדרין צ"ג). מהוי הצדיקים האלה אחר הצלתם מכבשן האש לא נזכר בפסוק מאומה. חז"ל אמרו כי עלו לא"י ליהושע בן יהוצדק הכה"ג ונשאו נשים והולידו בנים ובנות ועליהם הכתוב מרמז: שמע נא יהושע הכהן הגדול אתה ורעיך היושבים לפניך כי אנשי מופת המה. איזה הם אנשים שנעשה להם מופת? הוי אומר זה חמו"ע (שם).

3) חנניה בן זרובבל (דהי"א ג. 19).

4) חנניה אחד מראשי האבות לבני בנימין אשר ישבו בירושלים (דהי"ב ח. 24).

5) חנניה אחד משרי החילים אשר למלך

עוזיהו (דהי"ב כ"ו 11).

6) חנניה מן הכהנים שנשאו נשים נכריות בהיותם בגולה בבבל והוציאו אותן אחרי כן בגט במצות עזרא (עזרא י, 28).

7) חנניה בן שלמיה. החזיק בחומות ירושלים בימי נחמיה לתקן ולשכללן (נחמיה ג. 30).

8) חנניה אחד מראשי אבות של הכהנים בימי יויקים הכהן הגדול (נחמיה י"ב 12). אולי הוא חנניה הנזכר (שם) בפסוק 41 בין הכהנים המנגנים בחצוצרות בעת חנוכת חומות ירושלים.

9) חנניה אבי צדקיהו מהשרים בירושלים בימי המלך יהויקים (ירמיה ל"ו 12).

10) חנניה אבי אביו של יראייה בעל פקידות שתפש את ירמיהו הנביא כאשר ראהו בשער בנימין וחשדהו כי אל הכשדים הוא נופל (ירמיה ל"ז 13)

11) חנניה בן הרקחים שעזר לתקן חומות ירושלים עד החומה הרחבה (נחמיה ג. 8). ואולי הוא הוא חנניה בן שלמיה (עיין למעלה 8).

12) חנניה שר הבירה בירושלים בימי נחמיה (ועיין ערך חנני 1). נזכר בנחמיה (ז, 2).

חנס שם עיר במצרים נזכרת בישעיה (ל. 4). לדעת גיזיניוס היא העיר Ehnis במצרים התיכונה, והיתה קרית מלך. שם העיר הזאת היתה לפנים Hunenseten, והנפטים קצרו את השם הזה וקראו אותה Ehnis או Hues, ויש נוסחא בבלית או ארמית הגורסת במקום הזה תחפנחס תחת חנס, והיא עיר נודעה במצרים התחתונה בקרן צפונית מזרחית של הדלתא ונזכרת ביחזקאל (ל. 18).

חנפה מדה מגונה מאד באדם, כי היא תלמד את האדם לגנוב דעת הבריות כי תוכו רע וברו טוב, ועל ידי זה יציד לפעמים את רעהו ברשתו. וגם האיש המתחסד יקרא חונף, כי הוא מחניף לאלהים מראה את עצמו טוב לפני האלהים ושבע תועבות בלבו. אם כי הוא יודע היטב שלא לפניו חנף יבא ובכל זאת הוא מחניף בכדי לרמות את הבריות.

נגד המדה הזאת יצאו פעמים רבות נביאי ישראל לחכות את החונפים בשפטם פיהם (עיין משלי י"א. 9; ישעיה ל"ב 6; דניאל י"א, 32 ועוד.)

חנתון שם מקום בנחלת מטה זבולון (יהושע י"ט. 14). מקומו בדיוק לא נדע כעת יש משערים (נויבויער) כי חנתון הוא הנקרא במשנה שביעית (פרק ט. מ"ב) בשם כפר חנניה, והוא גבול גליל העליון וכעת נקרא כפר עינן העומד לרגלי ההרים אשר בגליל העליון וצפונית מזרחית לרימון.

1) **חסד** נטית הלב לעשות לזולתו טוב לא בתור חוב כי אם בתור נדבה, והנטיה הזאת היא כח צפון ונעלם בסתר הלב. ולאידך גיסא, גם נטית הלב לעשות רע ביחוד תאות זמה שאחריתה קלון וכלימה גם כן תכונה בשם חסד, כמו „חסד הוא" (ויקרא כ. 18) תרגמו קלנא היא, כלומר חרפה וקלון.

2) חסד, עיין ערך בן-חסד.

חסדיה בן זרובבל נזכר בדהי"א (ג. 20).

1) **חסה** שם עיר בנחלת מטה אשר, כפי הנראה עמדה מנגב לצור (יהושע י"ט. 29) אבל מקומה כעת לא נדע.

2) חסה אחד מן הלוים השוערים מבני מררי בימי דוד. מקום מעמדו היה בשער השלכת (דהי"א ט"ז, 28; כ"ו. 10. 11. 16).

חסיד הוא האיש העושה לפנים משורת הדין, עושה מעשים שעל פי החוק איננו מחויב לעשותם, ובדבר הזה הוא נבדל מהצדיק הוא האיש העושה כל מעשיו בצדק ובמשפט. בימי הבית השני היו אנשים כאלו רבים וביחוד בימי המכבים והיו נקראים קהל חסידים, ובתלמוד ידועים בשם חסידים הראשונים ונזכרים פעמים רבות בספרי החשמונאים. והם המכונים בספר דניאל: משכילי עם, מצדיקי הרבים, קדושי עליונין, עם יודעי אלהיו ולדעת מחקרים אחרים יכונו אליהם השמות חסידים הנזכרים באיזה מזמורי תהלים שלדעתם נתחברו בימי מלחמות החשמונאים ונצחונם כמו במזמור ע"ט: אלהים באו גוים בנחלתך בשר חסידיך לחיתו ארץ, שלדעתם המזמור הזה מוסב היטב על קורות הזמן ההוא באמצע

שנות המלחמה, על בואו בבתידם שר צבא היונים עם אלקימוס הכהן הפושע ועל הריגתם ששים סופרים החסידים ובתוכם גם יוסי בן יועזר חסיד שבכהונה. גם המזמור פ"ה: רצית ה' ארצך שבת שבות יעקב עם הדבורים: אשמעה מה ידבר האל ה' כי ידבר שלום אל עמו ואל חסידיו הושר לדעתם בימי יונתן המנהיג השני של המכביים. מזמור קל"ב נוסד על המאורע הטוב שכבש יהודה המכבי את המקדש מידי האויבים וקדשו לעבודה וע"ז מרמזים הדבורים: כהניך ילבשו צדק וחסידיך ירננו.... כהניה אלביש ישע וחסידיה רנן ירננו.... ואל יקשה בעיני הקורא כי המזמורים האלה מיוחסים לאסף ולבני קרח, כי בזמן ההוא היו להם עוד מגילות יוחסין וביחוד הכהנים והלוים שמרו תמיד כתבם המתיחסים למשפחות ולמשמרות ראשי בתי אבותם וקראו עצמם על שמותם, כמו בימי דוד, יחזקיה ויאשיהו (ועיין מונה"ז שער חקר אבות).

חסידה שם עוף טמא ארך האף והרגלים. העוף הזה יאהב את אבותיו ואת בניו ולפעמים ימסור נפשו להצילם מרדת שחת, פעמים רבות אירע כי העוף הזה נשרף באש בחפצו להציל את בניו הקטנים מקנם שהיה באילן שהציתו בו אש. מטבע העוף הזה לעזוב את קנו בארצות הצפון כאשר יבואו ימי החורף בחדש אקטאבער ולעוף למקומות החמים באפריקה וכדו. הנסיעה יעשו באגדה אחת גדולה ויעופו בשתי שורות ארוכות גבוה מאד ברקיע השמים. וכאשר יארע כי העופות הזקנים ילאו בעופם יעמיסו אותם הנערים על גביהם עד אשר יחליפו כח ויעשו דרכם הלאה ביחד עם כל האגדה. העוף הזה מצטיין גם כן באמונתו לאשת בריתו מנעוריו עד עת זקנה ורחוק מאד שיבגוד באשתו או שתבגוד היא באלוף נעוריה ותחליפנו באחר ובגלל תכונתה וטבעה זאת נתן לה השם חסידה, כי היא חסידה במעשים אלה. גם חז"ל מפרשים שמה באופן הזה: החסידה היא דיה לבנה ולמה נקרא שמה חסידה שעושה חסידות (מחלקת מזונותיה. רש"י) עם חברותיה (חולין ס"ג). וכאשר יבואו ימי האביב ישוב אל קנו אשר עזב ביחד עם רעיתו תמהו, אשר אחת היא לו כל ימי חייו. החסידה תאהב לעשות במרום קנה: בראשי המגדלים או בראשי הארובות: כאמור חסידה ברושים ביתה (תהלים ק"ד. 17). החסידה תפרנס את עצמה בצפרדעים ושאר מיני שרצים ועכברים ולזאת יחשבו אותה רבים מהטמאים, ובכל זאת תארך ימים מאד,

חסיל ע"ע ארבה.

חסרה אבי אביו של שלום בעל חלדה הנביאה (דהיב ל"ד, 22). ובמ"ב (כ"ב 14). בא שמו חרחס, הכפול מן חרס, והוא כהוראת השם שמשון, כי חרס ושמש אחד הם.

חפה ע"ע חתונה.

חפים שם משפחה משבט בנימין שישבה על חוף הירדן ולזאת בא השם הזה בלשון רבים (בראשית מ"ו 21). ובספר במדבר (כו 39) בא השם הזה בלשון יחיד „חופם".

חפני בן עלי הכהן, אחיו של פנחס. הכתוב מעיד על שני בני עלי אלה כי היו בני בליעל לא ידעו את ה', כי היו מבזים את הקדשים לקחת בחזקה נגד חפץ ורצון האיש המקריב את הבשר מהקרבן טרם יקריבו החלב על המזבח, ותהי חטאת הנערים גדולה מאד כי נאצו את מנחת ה'. ואף כי עלי אביהם הוכיחם כפעם בפעם על מעשיהם הרעים כי באה תרעומת העם אליו אבל המה לא שמעו אל תוכחתו, ועוד גדלה רעתם לשכב עם הנשים הצובאות פתח אהל מועד (ש"א ב), חז"ל מכסים על עונם זה ואומרים: כל האומר בני עלי חטאו בעון זה (לשכב את הנשים הצובאות תוס' ד"ה כל) אינו אלא טועה, כי כל חטאם היה אך שביזו את הקדשים והיו שוהים את קניהן של הנשים היולדות שלא יכלו לשוב אל בעליהן, ולזאת מגלה עליהם הכתוב כאלו שכבום (שבת נה) ובעלי המדרש יכנום גם כן בשם צדיקים: אתה נתת לאבימלך שבע כבשות, חייך כנגד כן הם (הפלשתים) הורגים מבניך שבעה צדיקים: חפני ופנחס, שאול שמשון וכו' (ב"ר נ"ד). התרגום ביחזקאל (י, 7) קרא בפסוק ויתן אל חפני לבוש הבדים, כאלו היה כתוב חפני ביוד תחת הנון וכאלו שמו של האיש לבוש הבדים היה חפני.

חֶפְצִי־בָהּ אשת המלך חזקיה ואם מנשה. לעתיד תקרא ירושלים כשם הזה להורות כי יחפץ בה ה' לאהבה אותה. גם בשפת כנען נמצא שם בהוראה הזאת אך תמונתו היא חפצבעל, כלומר הבעל הוא הע"ז שלהם חפץ בו.

1) **חֵפֶר** שם עיר ומחוז בארץ כנען (יהושע י"ב. 17). מקומה כעת לא נודע אולם בימי חכמי התלמוד היתה מיושבת ובה ישב ר' תנחום בר' ירמיה והיתה רחוקה פחות משנים עשר מיל מצפורי. כן נאמר בירושלמי (גיטין פ"א ה"ב). ר' תנחום בר' ירמיה הוה בחפר והוי שאלון ליה וחוא מורה אמרו ליה ולא כן אולפן רבי שאסור לתלמיד להורות הלכה לפני רבו עד שיהא רחוק ממנו שנים עשר מיל כמחנה ישראל והא ר' מני רבך יתיב בצפורין?

2) **חפר** בן גלעד מצאצאי מנשה אבי צלפחד (במדבר כ"ז. 1).

3 **חפר** אחר מגבורי דוד (דהי"א י"א 36) ומכונה שם בשם המכרתי, שלפי דעת חוקרים אחדים פתרונו הוא המעכתי כלומר יליד מעכה הוא שם ממלכה ארמית קטנה קדמה לים הגלילי.

4) **חפר** בן אשחור אבי תקוע אשר ילדה לו נערת אשתו, והוא מצאצאי יהודה (דהי"א ד. 6)

חֲפָרַיִם, שם עיר בנחלת מטה יששכר (יהושע י"ט. 19). כעת היא נודעת בשם el-Ferriych מנגד להר הכרמל. ואולי היא העיר חפרימא הנודעת מקורות החשמונאים.

חָפְרַע שם פרעה מלך מצרים בימי ירמיהו (ירמיהו מ"ד. 30). הוא היה המלך הרביעי מהדינאסטיה העשרים ושש של מלכי מצרים. חפרע היה בנו של פסאמעטיך השני ומלך אחריו משנת 588 עד 569 לפני המספר הנהוג. אף ששם המלך הזה נפגוש בכתובות רבות של שרידי מצרים הקדמונה בכל זאת קשה עלינו להוציא מהם ידיעות ברורות שתפיצנה איזה אור על קורות חייו. והמעט אשר נדע אדותיו נמצא בדברי הנביאים ירמיה ויחזקאל, והסופר העראדאט שנסע ותר במצרים כמאת שנים אחרי הנביאים הנזכרים. שאיפת מלכי מצרים של הדינסטיה הזאת היתה לפרוש כנפי ממשלתם באזיה כאשר עשו המלכים שלפניהם בימים הקדמונים. חפצם זה לא עלה בידם. אך לזמן קצר עלה זאת לפרעה נכה, אבל נבוכדנצר גרש אותו משם. פסאמעטיך השני לא הרהיב בנפשו עוז לנסות את כחו נגד נבוכדנצר, ואך חפרע בנו החל לחשוב מחשבות להשיב למצרים ממשלתה על אזיה. מרידת צדקיהו במלך בבל העירה בלב חפרע תקוות חדשות להשיג חפצו זה, ושלח אנשי חילו לעזור לצדקיהו אולם כאשר יצא נבוכדנצר לקראתו שב חפרע וחילו מצרימה כי יראו לערוך מלחמה נגדו, והיהודים נוכחו עוד הפעם לדעת כי ידידות מצרים היא משענת קנה רצוץ. יהודה נפלה בידי נבוכדנצר ורבים מיושביה הלכו מצרימה להתישב שם כי באדמתם לא היו בטוחים מתגרת יד מלך בבל. חפרע קבל אותם בזרועות אהבה והלק להם כברת ארץ בדלתא המזרחית ובתחפנחס. יותר מזה לא נדע מקורות חיי המלך הזה.

חֲפַרְפָּרָה מין עכבר החופר בקרקע האדמה (ישעיה ב. 20). העכבר הזה יחיה על שרשי הצמחים ופירות הארץ. ויען כי אין לו עינים מכל וכל, לכן יביאהו ההכרח, לחפור בורות ותעלות רבות עד אשר ימצא בדרך מקרה שרשי הצמחים הנחוצים למחיתו ולמזונו. ולכן נקרא חפרפרה, כרומר חופר בורות. בתלמוד נקרא העכבר הזה אשת והיא בריה שאין לה עינים (מ"ק ו:) ומותר יצוד אותו ברולו של מועד מפני שמפסיד את האילנות. המעתיקים מתרגמים את השם הזה (מאולוואורף, Mole), אבל יותר יתכן לאמר כי הנביא לא יסמן בזה מין מיוחד ממיני העכברים. כי אם סוג החופרים בקרקע ומשקצים את המקום, ומנבא כי יבוא יום שהעובדים לאלילי הכסף והזהב ימאסו בהם וישליכו אותם בדרך בזיון למקומות המשוקצים והמתעבים ביותר.

חָפְשׁ לפי דעת כה"ק האדם נברא להיות חפשי במעשיו ודעותיו. הוא בעצמו יכול לבחור ברע או בטוב, ואין מעשה הרע

דבוק בטבעו כאשר ידמו רבים מחכמי פילוסופי העמים. אך התורה מיעצת את האדם לבחור בטוב, למען ייטב לו, ואם יעשה רע עתיד הוא ליתן את הדין לפני החברה האנושית או לפני בוראו. ויען כי האדם צריך להיות חפשי במלוא מובן המלה, לכן נוסדה ממשלת עם ישראל על יסוד הטהעאקראטי, שיפיהו כל אחד מישראל איננו נכנע תחת עול מלך יהיה מי שיהיה, כי אם ה׳ אלהיהם הוא מלכם. ובאמת התנהג העם הזה ימים רבים לערך ארבע מאות שנה בדרך הזה בלי שום מלך עליהם. ולזאת כאשר החל העם יבקש לבחור להם מלך התנגד הנביא שמואל לזה בכל כחות נפשו, (ש״א). ואם קרה לפעמים כי איש אחד גנב מרעהו איזה דבר ולא היה לו לשלם את גנבתו ובית דין מכרוהו לעבוד עבודה ובשכר עבודה ישלמו את דמי גנבתו, לא היו יכולים למכרו יותר מזמן שש שנים. ובכלות הזמן הזה יצא לחפשי. ואם חפץ בעצמו לעבוד יותר את אדוניו רצעו את אזנו במרצע לאות קלון כי האיש הזה בחר מעבדות מבחירות (ע״ע אזן). לפי דעת איזה מבארים היו הבגדים של האנשים החפשים או בני חורין משונים מבגדי האנשים שאינם בני חורין, וזהו ביאור הכתוב לדעתם בגדי חופש לרכבה (יחזקאל כ״ז. 20). והבית שבו היו יושבים המצורעים שעל פי החק היו משולחים מן המחנה מפני טומאתם, היה נקרא בית החפשית, כי המצורע חפשי הוא מכל עבודה ופעולה לטובת בני ביתו ולטובת החברה (מ״ב ט״ו. 5). וזה הטעם במתים חפשי (תהלים פ״ח 6) כמאמרם ז״ל כיון שמת אדם נעשה חפשי מן המצות (שבת ל.).

חץ השם חץ הוא לפעמים שם נרדף או סמל למשפט ה׳, כי ככה כן זה יבואו לפעמים פתאם מיד נכתת ויעשו פצע בגוף האדם. ולכן יתאונן איוב (ו. 4) כי חצי שדי עמדי. וכן יאמר המשורר (תהלים ס״ד. 7): ויורם אלהים חץ פתאם היו מכותם. הרעות אשר יעשו רשעי ארץ בסתר לנקי וצדיק גם כן נמשלו לחץ הפולח כליות ולב על ידי יד נסתרת שניהם חנית וחצים" (שם נ״ז. 5). החצים הברורים והמרוטים] היו מסתירים באשפה (הוא הכלי שבו נותנים החצים) כדבר יקר ולזאת יאמר הנביא (ישעיה מ״ט 2) וישם פי כחרב חדה.. וישימני לחץ ברור באשפתו הסתירני.

1) **חצור** עיר בצפון ארץ ישראל ממעל למי מרום בארץ הגליל. המלכים שמלכו בימים הקדמונים בארץ שהעיר חצור היתה המטרופולין שלה, היו נקראים בשם הכולל „יבין". בימי יהושע היה שם המלך יבין (יהושע י״א. 1, י״ב. 19) וגם בימי ברק ודבורה נמצא יבין מלך חצור (שופטים ד. 2, 17). המלחמה הגדולה בין יהושע ויבין היתה על מי מרום (יהושע י״א). שלמה חזק את בריחי עיר חצור (מ״א ט. 15) בימי פקח בן רמליהו מלך ישראל בא תגלת פלאסר מלך אשור ויכבוש ערים רבות מארץ ישראל וגם חצור בתוכן (מ״ב ט״ו 29) בשנת 734 לפני המספר הנהוג. לפני ערבות חצור ערך יונתן החשמונאי מלחמה עם אויבי ישראל וינצחם ויפול מהם ביום ההוא כשלשת אלפים נפש (חשמונאים א. י״א. 76). לרגלי רכס ההרים בגליל העליון נמצאים כעת שרידי חורבות עתיקות נקראות בשם Hazzur וקרוב לשער כי המה שרידי העיר חצור העתיקה. בקבוצת תל-אל-אמרנה, נמצאים שני כתבים ששלח יבין למלך מצרים לבקש ממנו עזרה בצר לו מפני האויבים שנפלו עליו במאה החמש עשרה לפני המספר הנהוג, והזמן הזה מכוון לזמן כבוש יהושע. נוסע מצרי שנסע ותר את ארץ ישראל כמאה שנים אחרי יהושע גם כן מזכיר את העיר חצור (ועיין דיללמאן בפירושו ליהושע י״א. 1).

2) **חצור** עיר בנחלת מטה בנימין (נחמיה י״א. 33). כעת עוד נמצאות חורבות חצור לדרומה של העיר גבעון. החכמים שטאדע ובוהל משערים כי היא העיר בעל חצור הנזכרת בש״ב (יג 23).

3) **חצור** ביהושע (ט״ו. 23) נזכרת עיר חצור בנגב יהודה.

4) **חצור**, ביהושע (ט״ו. 25) נמצאת עוד עיר חצור שהיא אחת עם קריות חצרון.

5) **הצור**, קבוצת ממלכות קטנות שבני קדר שכבש נבוכדנצרי מלך בבל. ואולי נקראות הממלכות ההן חצור מפני שלא היו להן מבצרים ורק מקומות פרזים, כמו שנאמר חצרים תשב קדר (ישעיה מ״ב. 11; ירמיה מ״ט. 28) תכונתו כעת לא נודעה

6) **חציר חדתה**, שפתרונה חצור החדשה (יהושע ט״ו. 25). בנגב יהודה, מקומה כעת לא נודע. יש משעדים כי שם העיר הזאת היא הוספה מאוחרת, וגם בתרגום השבעים חסרה העיר חצור חדתה.

1) **חציר** מין עשב למאכל. בכה״ק יבוא ביחד עם שומים ובצלים, את החציר ואת הבצלים ואת השומים (במדבר י״א. 5) והוא הנקרא בדחז״ל „כרתי״ (סוכה ל״ד:) והוא מין בצל אבל טעמו איננו כל כך חד כמו הבצלים (שניטטלויך, Leeks) העשב הזה היה מאכל תאוה לא רק לעניים כי אם גם לשרים ועשירים, והיה אוכלים אותו חי ומבושל או כבוש בחומץ. פליניוס (xiz 6) יספר כי נירון קיסר היה מזין את עצמו בימים ידועים אך בהציר ושמן להיטיב את קולו, והרומאים בכלל חשבו את החציר של המצריים למאכל תאוה מאד.

2) **חציר** מין עשב למאכל בהמה. מטבעו להיות סרוח לארכו על פני האדמה, ובאין רית מים ייבש קל מהרה, כמו שנאמר: כי כחציר מהרה ימלו (תהלים ל״ז. 2). ועל כן יבוא לדמיון דבר חדל וקצר ימים: אנוש כחציר ימיו (שם ק״ג. 15). גם הספחת הצומח על הגגות מרקבון נקרא חציר גגות (מאאס) (מ״ב י״ט 26).

חצצן תמר עיר בנחלת מטה יהודה על שפת ים המלח המערבית. בימי אברהם ישבו בתוכה אמורים, וכדרלעומר מלך עילם הכה את יושביה ביחד עם העמלקים. בעל דה״י (ב, כ. 2) יכנה העיר הזאת גם בשם עין גדי, ויספר כי בימי יהושפט מלך יהודה באו עליו המון גוים מעבר לים מארם (או מאדום) ויחנו בחצצן תמר היא עין גדי. גם יאזעפוס בדברו מהמלחמה הזאת יספר כי המון עמים רבים ערכו מלחמה נגד יהושפט ויחל מחניהם חנה בעין גדי. מקום מצויין בתמרים רבים וטובים. הירונימוס משער כי חצצן תמר היא עיר התמרים שממנה עלו בני קיני חותן משה וישבו בארץ מדבר עם בני יהודה (שופטים א. 16). לדעת סמיטה (Hist. Geogr. p. 269) הצצן תמר היא העיר תמר (לפי הכתיב) או תדמור (לפי הקרי) הנזכרת בין הערים שבנה שלמה במדבר (מ״א ט. 18) והיא ג״כ העיר תמר אשר יחשוב יחזקאל (מ״ז 19) לגבולי הארץ.

חצצרה קנה נוגנים ישר, ביחוד השתמשו בה הכהנים לדברים שבקדושה. בחצצרה השתמשו לפעמים גם כן להודיע כי אויב קרוב לבוא. כמו שנאמר: תקעו שופר בגבעה, חצצרה ברמה (הושע ה. 8). בבית המקדש היו תוקעין בחצצרות בכל ערב שבת להבדיל את העם ממלאכה ובמוצאי שבת להודיעם כי עברה השבת ומותרים הם במלאכה (עיין ירושלמי שבת פ׳ כל הכלים ובבלי שבת ל״ה.) אולי נשתרבב מזה המנהג לתקוע במוצאי יום כפור (ועיין יאזעפוס קדמוניות 4. ט. 12). כאשר שמעה עתליה כי העם תוקע בחצוצרות הבינה כי שמחים הם לשיבת המלוכה לבית דוד ותקרא: קשר, קשר! (מ״ב י״א. 14) בראשי חדשים תקעו בחצצרות של כסף לשמחה אולם בראש השנה או באחד בתשרי תקעו בשופרות (עיין במדבר י. 10), כפי המבואר במשנה (ר״ה כ״ו:) תקעו גם בר״ה בשתי חצוצרות, בשני צדדי השופר, שופר היה מאריך וחצצרות מקצרות שמצות היום בשופר, ובתעניות היו החצצרות באמצע והשופרות מצדן, שופר מקצר והחצוצרות מאריכות שמצות היום בחצצרות. כפי המבואר בדהי״ב (כ״ט. 26. 28) היו הכהנים תוקעים בחצצרות בעת הקרבת קרבן התמיד, ואז כל העם כרעו וישתחוו, וכפי המבואר במשנה תמיד (פ״ז מ״ג) היה על כל תקיעה השתחויה. ההכם ביכיער משער כי שבע חצצרות היו במקדש ושבעה כהנים היו תוקעים בהם, וראיה להשערתו הזאת היא: כי בימי דוד נקובים בשמות שבעה כהנים מחצצרים בחצצרות הלא המה: שבניהו, יושפט, נתנאל, עמשי, זכריהו, בניהו ואליעזר (דה״א ט״ו. 24) וגם

בימי נחמיה נקובים שבעת כהנים מחצצרים בהצצרות והמה: אליקים, מעשיה, מנימין, מכיה, אליועיני, זכריה חנניה (נחמיה י״ב, 41). גם בחג הסכות בעת נסוך המים, היא שמחת בית השואבה היו משתמשים בחצצרות ביחד עם כלי זמר אחרים (עיין סוכה נ״א:). אבל בסוף ימי הבית השני היה מספר החצצרות במקדש 200,000 כן יספר יאזעפוס בקדמוניות (זווע, 4) ומה שנצטוה משה לעשות אך שתי חצצרות ככף הוא מפני כי בימיו היו אך שני כהנים בני אהרן. ע״ד תמונת החצצרות הדעות מחולקות בין חכמי העמים: דע וויטע משער כי היו כפופות, אבל הנכון כי היו פשוטות, כי כן נמצאה תמונתן על שערי הנצחון של טיטוס ברומא, וגם דעת התלמוד היא שהיו פשוטות (עיין שבת ל״ו).

חצר, חצרים, השם הזה נמצא פעמים הרבה אצל שמות הערים.

כמו עקרון ובנותיה וחצריה (יהושע ט״ו 45) עזה ובנותיה וחצריה (שם). לדעת המבארים נקראו בשם חצרים הכפרים ועיר השדה. ואין דבריהם מכוונים, כי הכפרים מכונים בשם בנות והעיר כאם הבנות, ומזה הבטוי: ״עיר ואם בישראל״ (ש״ב כ. 19) והחצרים הם הבתים הבודדים חנפוצים הנה והנה על פני השדה בסביבות עיר וכפר. כי על הרוב יושבי הבתים האלה יש להם מקנה רב. ובעבור זה ירחיקו לשבת מן העיר, מפני כי שם יוכלו להשיג מקום מרווח גדור מכל עבריו (חצר) שבו יאספו העדרים לעת ערב, והעיקר הוא להם שם החצר והבית הוא טפל. לכן נקראו הבתים האלה ״בתי החצרים״ (ויקרא כ״ה 31), תחת אשר בעיר החצר הוא בעד הבית, כי שם הבית הוא העיקר (א״ק). ובנות העיר או הכפרים נבדלים מהחצרים גם במספר יושביהם ובמעשיהם כי על פי הרוב יושבי הכפרים הם מרובים מאד. יאזעפוס יספר כי בימיו מספר יושבי הכפר היותר קטן בארץ הגליל היה המשח עשר אלף נפש (מלחמות III ג. 2), והמעט כלם עוסקים בעבודת האדמה. בנוגע להנהגת הממשלה יושבי הכפרים והחצרים מתנהגים עפ״י שרי העיר וסנהדריה ואין להם מנהיגים מיוחדים.

חצר אדר, שם מקום בגבול הדרומי של ארץ כנען, למערבה של קדש ברנע (במדבר ל״ד 4). כפי הנראה היא חצרון הנזכרת ביהושע (ט״ו 3), והיא גם כן אדר, כן נאמר שם: ועבר חצרון ועלה אדרה, נראה מזה שהיה שני מקומות סמוכים מאד זה לזה, ושניהם נקראו בשם אחד חצר־אדר.

חצר גדה שם עיר בקצה גבול הדרומי של נחלת מטה יהודה (יהושע ט״ו 27). מקומה כעת לא נדע.

חצר סוסה עיר בנחלת מטה שמעון (יהושע י״ט 5) ובדהי״א (ד. 31) שמה חצר סוסים. ברשימת הערים תבוא ביחד עם העיר בית המרכבות ולפי זה נוכל לשער כי שני המקומות היו מיועדים להתנות אנשי הצבא לרכב ולפרשים. מקומה כעת לא נדע ואולי הוא המקום הנודע כעת בשם Susin למערבה של באר שבע. ויען כי כל ערי שמעון מפורשות ברשימות הערים של מטה יהודה והעיר הזאת לא נזכרת שם לכן דעת הגר״א נוטה כי הוא העיר סנסנה הנזכרת ביהושע (ט״ו 31).

חצר עינן (במדבר ל״ד 9) וביחזקאל (מ״ז 17) נזכרת העיר הזאת בשם ״חצר עינון״, הוא גבול הצפוני של ארץ ישראל קרוב לדמשק. לדעת בעל כפתור ופרח היא למערב חמת דרך יום נוטה לדרום וקורין לו ״חצר אלקים״ והוא על הר בינוני.

חצר שועל עיר בנחלת מטה יהודה (יהושע ט״ו 28) ונתנה מהם לבני שמעון (שם י״ט 3), וכאשר עלו מבבל שבו בני יהודה לשבת בקרבה (נחמיה י״א 27), משערים כי היא החורבה הנודעת כעת בשם S'awi על גבעה קטנה למזרח באר שבע.

חצר התיכון שם עיר על גבול ארץ ישראל על גבול חורן (יחזקאל מ״ז 16). לפי דעת וועצשטיין חצר התיכון היא Hador לצפונה של Jebel Druze לרגלי הר חרמון בקרן המזרחי.

חצרות שם אחת התחנויות שחנו בני ישראל במדבר ערב. (במדבר י״א, 35). אם המקום חצרות הנזכר בדברים (א. 2) הוא אחד עם הנזכר במדבר החוקרים מסופקים,

כי לדעתם השני הוא בסביבות ארץ מואב. הנוסע Burckhart (Syria 495) משער כי חצרות הוא המקום הנקרא בפי הערביים כיום Ain-el-Huderah לערך 49 מיל צפונית מזרחית להר משה (Jebel-Musa) ועמו הסכימו החכמים ראבינסאן ועוואלד. יתכן כי היו במקום התחנות הזאת בהם בודדים נפוצים הנה והנה, אשר ישבו שמה רועי הערביים. כי במדבר ערב תמצא לפעמים הנה והנה חלקה טובה ופוריה אשר תכון למושב איש וביתו. וכן ישבו בני קדר נפוצים במדברות. ההם כל איש בחלקת האדמה אשר מצאה טובה להעבד ולהזרע, ועליהם אמר ישעיהו (מ"ב. 11 : „חצרים תשב קדר" (א"ק).

1) **חצרון** שם עיר. עיין חצר אדר. ועיין עוד קריות חצרון.

2) **חצרון** בן ראובן היה מן השבעים נפש שירדו עם יעקב מצרימה. (בראשית מ"ו. 9).

3) **חצרון** בן פרץ נכד יהודה, גם כן מן השבעים נפש שירדו מצרימה (בראשית מ"ו 12).

חצרי הכרמלי אחד מגבורי דוד, מקום מולדתו היה כרמל המקום הנודע כעת בשם Karmul בין הרי יהודה. כן הוא נקוב בשם בש"ב (כ"ג. 35) אולם בדהי"א (י"א. 37) כתוב שמו חצרו בואו, אבל השבעים תרגמו כפי הנוסחא הראשונה ביוד.

חצרמות בן יקטן הדור החמישי לשם בן נח (בראשית י. 26). כעת נודע מקום בשם Hadarmout על שפת ים הודו, ונמצא גם כן שם כזה בשרידי קדמוניות של עם סבא או שבא (עיין צייטשריפט דער מארגענלענדי-שען געזעלשאפט 1865 זייטע 239), וגם שטראבע מזכיר את השבט הזה בספרו (2, 4 .xvi), הארץ הזאת היתה ידועה ומפורסמת במסחרה עם מיני בשמים שונים וביחוד עם מור ולבונה. אבל היתה ארץ אוכלת יושביה, וכן היתה ידועה גם לחז"ל: אמר רב הונא: מקום הוא ששמו חצרמות, שהן אוכלין כרשים לובשין כלי פפייר (Papyros) ומצפין לכיתה בכל יום (ב"ר ל"ז).

חק הוראת השם הזה הוא—דברים החרותים וחצובים באבן או במתכות לזכר עולם, ולא ישתנו שום שנוי קטן או גדול, ולזאת יבוא לפעמים עם השם חק או חקה התאר עולם: חק עולם לדורותיכם, חקת עולם (ויקרא ו. 11; שמות י"ב 14), ובזה נבדל החק ממשפט, כי המשפט עלול להשתנות לפי המקום והזמן ולפעמים גם לפי דעת השופט, זה מזכה וזה מחייב. ולכן לא מצאנו אף פעם אחת בכה"ק התאר עולם להשם משפט; המשפט יצא לפעמים מעוקל באשמת השופט, אבל החק לא יהיה מעוקל לעולם, כי כל פרטיו ודקדוקיו חרותים בחרט על לוח הק עולם לא יעברנהו. כמו חקת קרבן הפסח, רקות פרה אדומה, הקות בגדי הכהונה לכהנים ודומיהם שמתוארים בשם חק או חקה אינם עלולים להשתנות ובאמת לא סבלו שום שנוי בכל משך הימים שהיו נהוגים באומתנו. ועי"ע תורה.

חקות הגוים בארבעה מקומות הזהירה התורה לבני ישראל שלא ילכו בחקות הגוים. 1) בפרשה עריות (ויקרא י"ח). בהקדמה לפרשה הזאת מזהרת התורה שלא לעשות כמעשה ארץ מצרים וארץ כנען ולא ללכת בחוקותיהם כי תועבה הם והולכת ומפרשת כל העריות האסורות, כי הנה כמטמאות את המשפחות, וכל התועבות האלה עשו המצריים והכנענים ונטמאו בהם. וכפלת ההזהרה: ושמרתם את משמרתי לבלתי עשות מחקות התועבות אשר נעשו לפניכם ולא תטמאו בהם, כי קדושת וטהרת המשפחה הנה היסוד להצלחת העם שהיא קבוץ משפחות וכבר הסכימו כל הרופאים הגדולים כי ע"י האי זהירות בעריות יתרבה מספר המשוגעים וההדיוטים במשפחה ואין לך הריסה לעם גדולה מזאת. 2) האזהרה השנית לבלתי לכת בחקות הגוים הוא ג"כ בענין עריות בפרשת קדושים (ויקרא כ) וגומרת גם כן האזהרה במלות: ולא תלכו בחקות הגוי אשר אני משלח מפניכם, כי את כל אלה עשו ואקוץ בם. 3) האזהרה השלישית היא בענין עבודה זרה: כי יכרית ה' אלהיך את הגוים אשר אתה בא

שמה לרשת אותם מפניך....השמר לך מן תנקש אחריהם....לאמר איכה יעבדו הגוים האלה את אלהיהם ואעשה כן גם אני, לא תעשה כן לה' אלהיך, כי כל תועבת ה' אשר שנא עשו לאלהיהם וגו' (דברים י"ב. 30· 31. 4) האזהרה הרביעית היא בענין אמונה טפלה, כשוף ונחוש: כי אתה בא אל הארץ אשר ה' אלהיך נותן לך לא תלמד לעשות כתועבות הגוים ההם, לא ימצא בך....קוסם קסמים, מעונן, מנחש ומכשף, שואל אוב וידעוני ודורש אל המתים....ובגלל התועבות האלה ה' אלהיך מוריש אותם מפניך (שם י"ח. 9—15). הנה נראה מזה ברור כי התורה אסרה ללכת בחקות הגוים אך בנוגע לעריות ע"ז ואמונה טפלה, אבל לא בדברים אחרים. הדבר הזה מפורש יותר בספרא פ' אחרי מות. ובחוקותיהם לא תלכו, יכול אחה אומר לא תבנה בתים, לא תטע גפנים כמעשה ארץ כנען, ת"ל לא תעשה כמעשיהם הנואפים זכר עם זכר נקבה עם נקבה, איש ובתו איש ואמו, אדם ובהמה וכו'....והדבר הזה הוא היסוד לאיסור שאסרו הז"ל להעמיד בהמה בפונדקאות של גוים מפני שחשודין על הרביעה, ולא תתיחד אשה עמהן מפני שחשודין על העריות ולא יתיחד אדם עמהן מפני שחשודין על שפיכות דמים (ע"ז כ"ב). אבל מעולם לא עלה על דעת התורה לאסור ללכת בחקות הגוים הנאורים ולעשות כמעשיהם המתוקנים, ואדרבא הכמים הקדמונים פעמים רבות הללו ושבחו מעשי ומנהגי העמים הנאורים. ר"ע אמר בשלשה דברים אוהב אני את המדיים: כשחותכין את הבשר אין חותכין אלא על גבי השלחן, כשנושקין אין נושקין אלא על גב היד, וכשיועצין אין יועצין אלא בשדה (ברכות ח'). ר' יהושע בן לוי מפשר הסתירה שבין שני הפסוקים ביחזקאל: באחד נאמר: וכמשפטי הגוים אשר סביבותיכם לא עשיתם (יחזקאל ה. 7) ובשני נאמר: וכמשפטי הגוים אשר סביבותיכם עשיתם (שם י"א. 12) כמתוקנין שבהם לא עשיתם, כמקולקלין שבהם עשיתם. הנה מבואר כי הנביאים הקדושים דרשו מאתנו לחקות את המעשים הטובים של הגוים. (סנהדרין ל"א), והרחיקו אותנו אך מהחקים והמנהגים של הגוים שיש בהם אבק ע"ז ועריות או אמונה טפלה, כמו הלחשים ומעשי טפשות שמונה וחושב התלמוד בשבת (ס"ז). ואסר אותם משום דרכי האמורי. למשל האומר גד גדי (התמזל מזל) וסנוק לא (עיף אל תהי) אושכי ומושכי (יום ולילה); הוא בשמה והיא בשמו (הוא ואשתו מחליפים שמותיהם זה בזה בלילה משום ניחוש); דונו דני (התחזקי חביותי); האומר—שחטו תרנגול זה שקרא ערביה (כעורב) ותרנגלת זו שקרתה גברית (כגבר, כתרנגל ועיין שם) ע"ד מעשי טפשות שאסר התלמוד משום דרכי האמורי.

חקופא שם משפחה אחת מן הנתינים שעלו מבבל בימי זרובבל ועזרא (עזרא ב. 51; נחמיה ז. 53).

חקות שמים וארץ, כבר ביארנו בערך „הוברי שמים" כי קשה עלינו כעת לדעת מצב חכמת התכונה בעמינו בתקופת כה"ק, אבל גם נעלה הוא מכל ספק שהיו ידועים להם כללים רבים מהחכמה הזאת והבטויים: „חקות שמים וארץ, חקות ירח וכוכבים (ירמיה לג. 25; ל"א 35) מורים לדעת כי היתה להם ידיעה במהלך הירח והכוכבים וחקותיהם שאינם משנים את תפקידם. גם הפרשה הראשונה של ספר בראשית המספרת כי היוצר ברא את השמש ואת הירח ואת הכוכבים למען ידעו על ידם קביעת המועדים והשנים, מעידה כי ידעו העברים חקות צבא השמים וחשבונם. לבד השמש והירח היו ידועים להם גם: א) כוכבי לכת (פלאנעטען) ב) וכוכבים הקימים (פיקססטערנע) מן הראשונים נזכרים בכה"ק: 1) הילל (ויענוס) הנקרא ג"כ בן שחר (מארגענשטערן) (ישעיה י"ד. 12), 2) כיון (סאטורן) נזכר בעמוס (ה. 26) כצלם שעבדו אותו בימיו בני ישראל במלכות עשרת השבטים; 3) גד, או צדק (יופיטער), כפי הנראה עבדו אותו גולי בבל בימי ישעיה השני. (ישעיה ס"ה. 11); נרגל (מארס) האשורים נתנו לכוכב הזה כבוד אלהים והיה להם אלהי המלחמה. (מ"ב י"ז 30); 5) נבו (מערקור) אלהי הכשדים.

מכוכבים הקיימים נזכרים בתנ"ך קבוצים כוכבים שונים: 1) מזלות או מזרות (מ"ב י"ז 5; איוב ל"ח 32) והוא שם כולל לגלגל או אופן המזלות בתמונות חיות שונות, כמו טלה, שור, עקרב ועוד. הקדמונים האמינו כי השמש אחרי הקיפו את הארץ במשך היום יטה ממסלתו לנות בתוך המזלות מעמל היום, ושהם נזכרים בבה"ק בשמות: כימה, הוא קבוצת כוכבים בעירף השור (איוב ט. 9); בשפת אשור „כמתו" הוראתו משפחה, כי חשבו את שבעת הכוכבים של כימה למשפחת כוכבים. גם הערבי יכנה את שבעת כוכבי כימה: אם על אפרוחיה. ובשפת גירמנית: גלוקקהעהנע. עיש, הדוב הגדול בקערורית השמים הצפונית, והיא התמונה הנודעת כיום בשם „עגלה". המה ארבעה כוכבים ואף הגדול מהם נקרא עיש או עש, והשלשה האחרים הקבועים בזנבה נקראים בנים: ועיש על בניה תנחם (איוב ל"ח. 32), ובתלמוד נקרא עיותא: מאי עש אמר רב יהודה „יותא" והוא שם מקצר מן עיותא כמו שתרגם הפשיטא: עש—עיותא. נחש בריח בין קבוצת הכוכבים הדב הגדול והדוב הקטן והיא צמד שתי מאות ועשרים כוכבים בקערורית השמים הצפונית ונזכר בזוהר (פ' חיי שרה) בשם חויא דרקיע. בקערורית השמים הדרומית או כאשר יכנה אותה המליץ (איוב 9) חדרי תימן, נזכרת הקבוצה: כסיל (אריאן) עיין אדותו בערך הכוכבי שמים, ותבין מדוע התרגום שם יכנהו נפילא. ומדוע יכנהו העברי כסיל כי אולי היתה קשורה בו להתנגד אל יוצרו ולקבל עונשו, עיין שם, ופה נוסיף כי הכסיל הוא קבוץ מאה ושלשים וששה כוכבים צרורים ברקיע השמים כמו אשכול מנגב למזל שור, ואורו גדול מאור כל הכוכבים הנראים לארץ. הערבים יאמינו כי הכסיל האסור ברקיע הוא נמרוד, ונקרא כן מפני שאמר: הבה נמרוד בממשלת שמים, והוא הגבור הגדול מן הנפילים אשר נאמר עליו כנמרוד גבור ציד לפני ה' (בראשית י. 9). והקבוץ כוכבים זה בא פעם בתמונת רבוי: כוכבי השמים וכסיליהם מפני שהוא שם קבוץ (עיין ישעיה י"ג. 10).

חקק שם עיר בנחלת מטה נפתלי (יהושע י"ט. 34), קרובה להר תבור. בעת עמוד על מקומה כפר בשם Januk צפונית מערבית לים הגליל, על גבול זבולון ונפתלי.

חקר חקירה מקומות רבים בבה"ק מורים כי אבותינו הקדמונים עסקו גם כן בחקירה בעניני אלהות ומעשי הטבע. החקר אלוה תמצא (איוב י"א. 7); הבאת עד נבכי ים ובחקר תהום התהלכת (שם ל"ח 16). וגם חקרו ודרשו בתולדות הימים הראשונים וקורות עמנו: כי שאל נא לדור ראשון, וכונן למקר אבותם (שם ח. 8) אבל חקירתם של אבותינו הקדמונים לא היתה על דרך חכמי יון שתקירתם היתה חפשית בלי מתג ורסן, כי לאבותינו האמונה היתה נר לרגלם יאור לנתיבתם כלל גדול היה בידם: ראשית חכמה יראת ה'. לזאת היתה חקירתם בענינים האלה לא עמוקה כי אם שטחית ואם פגשו בדרך החקירה איזה מכשול המתנגד להאמונה, מיד פנו עורף להחקירה ונסוגו אחור ממנה ולא סמכו על דעתם לבטל את האמונה מפני החקירה, ולא השענו על בינתם כי חשבו בינת אנוש קצרה מהשיג ענינים עמוקים ונסתרים כאלה. גם הפילוסוף קהלת מתהפך כחומר חותם בחקירותיו בעניני העולם והשגחת הבורא, ואחרי כל החקירות בין לחיוב ובין לשלילה הוא חותם: סוף דבר הכל נשמע את האלהים ירא ואת מצותיו שמור כי זה כל האדם (קהלת י"ב).

חֹר הגדגד השבעים העתיקו הר הגדגד (במדבר ל"ב 32). ועיין ערך גדגד.

1) **חרב**, מין כלי זין, כפי הנראה היה הכלי זין זה קצר המדה. חרבו של אהוד היתה אך גמד בארך (שהוא 16 אינטשעס במדת ארץ אמעריקה). וחרב גלית הפלשתי היתה ראויה למדהו של דוד (ש"א כ"א 9). בראשונה היו עושים החרבות מצור ונחשת ואחרי כן החלו לעשותן מברזל. תמונת החרב היתה לפעמים כפופה בחצי עיגול כמגל קציר עם הצד החד לפנים, ולפעמים ישרה, ושני צדיה היו חדים ואז היתה נקראת חרב פיפיות. החרב היתה על פי הרוב נתונה בתיק, שתיקה נקראת תער או נדן, ואם היתה בלא התיק

היתה נקראת אז חרב נטושה או שלופה. החרב הנטושה שלא בשעת מלחמה היתה לפעמים מעוטפה ולוטה בשלמה (ש״א, כ״א. 10) וכן הוא תמגדג גם בין יושבי דורו. אולם כאשר היתה החרב בתערה היו נושאים אותה קשורה בחגור. רבו הפירושים והביאורים בענין מהות החרב המתהפכת, שהשכין היוצר מקדם לגן עדן ישמור את דרך עץ החיים. והנכון כי הוא ענין טבעי בהתפתחות מין האנושי המעכבת ועוצרת אותו לבלי ישוב אל תכונתו הראשונה כי אם הלוך ילך בההפתהותו המוסרי והשכלי הלאה הלאה. אבל קצרה ידנו למצוא הביאור הנכון הזה.

המליצה שמם כותב התורה בפי למך לנשיו: עדה וצלה שמען קולי, נשי למך האזנה אמרתי (בראשית ד. 23), יש אומרים שהיה שיר החרב, כי לדעתם מסופר במקום הזה אדות ההמצאות הראשונות של מין האנושי, וביניהם גם מהמצאת החרב שהמציא למך, ונשיו חפצו לעזוב אותו כי המציא מין ממחבל, וחשבו אותו בגלל זאת לאיש רע יותר מקין. אבל הוא במליצתו הסיר פחדן מעליהן, כי החרב לא תהרוג אם האדם לא יחפוץ. ועיין הרמב״ן בפירושו כי גם הוא נוטה לזה. ואגב אורחא נעיר כי במליצה שמען האזנה השתמש גם משה, האזינו השמים ותשמע הארץ (דברים ל״ב. 1), דבורה שמעו מלכים והאזינו רוזנים (שופטים ה. 3) וישעיה: שמעו דבר ה׳ קציני סדום והאזינו תורת אלהינו עם עמורה (ישעיה א. 10) ולפי זה היא מליצה עתיקה מאד.

חֹרֵב עיין ערך סיני.

חַרְבוֹנָא-נָה אחד משבעת הסריסים המשרתים את פני המלך אחשורוש (אסתר א׳ 10). כאשר קצף המלך אחשורוש על המן אחר המשתה בבית אסתר המלכה מצא חרבונה העת ההיא לשעת הכושר לאמר למלך כי המן הכין עץ לתלות עליו את מרדכי שהציל את חיי המלך מרדת שחת. ובעבור זה צוה המלך לתלות את המן על העץ אשר הכין למרדכי (שם ז. 9). בלשון פרס הוראת השם הזה מוביל החמורים אשר למלך. לדעת חז״ל במגילה (ט״ז). חרבונא היה רשע והיה עם המן בעצה אחת לתלות את מרדכי אך כאשר ראה כי קרובה מפלתו של המן שינה את טעמו וספר למלך כי המן הכין עץ למרדכי. וכנראה הבינו זאת ממה שחרבונה לא ספר למלך מזה קודם, מיד שנודעה לו מחשבת המן שחשב לעשות למרדכי. ולזאת יש מחז״ל שסוברים כי חרבונה שספר למלך אדות העץ שעשה המן למרדכי הוא אלהו שנדמה לחרבונה ולכן אומרים: גם חרבונה זכור לטוב, כמו שאומרים אליהו זכור לטוב (מדרש אסתר רבה פ״י).

חַרְגֹּל מין ארבה המנתר וע״ע ארבה.

חֲרֹד, שם עין (עין חרד). בקרבת המקום הזה חנה גדעון ועסו כאשר התעתדו לצאת למלחמה עם בני מדין, (שופטים ז. 1) על מימי העין הזה בחן גדעון את היוצאים למלחמה מבני ישראל לדעת אם נאמן לבם לה׳. בפסוק 3 משתמש הכותב בלשון חרד תחת המלה פחד או יראה. אולי היא בכונה להשתמש בלשון נופל על לשון. תכונת המקום הזה אל נכון כעת לא נדע. אבל לרבה מאד השערת ראבינזאן כי עין חרד אוה העין הנודע כעת ליושבי המקום בשם Ain Jalud (עין גלעד) במרחק 1¾ מיל מיזרעאל. אולי הוא העין אשר ביזרעאל ושם חנו בני ישראל עם שאול בצאתם למלחמה נגד הפלשתים על הרי גלבוע (ש״א כ״ט 1). ר׳ בנימין מטודילא מביא הגדה כי במקום הזה הכה דוד את גלית. כפי הנראה היתה בקרבת העין הזה גם עיר בשם חרוד שבה נולדו שני גבורי דוד: שמה החרודי ואליקא החרודי (ש״ב כ״ג 25).

חֲרָדָה שם אחת התחנות שחנו בני ישראל במדבר (במדבר ל״ג 24) מקומה כעת לא נודע.

חַרְהֲיָה בנו עוזיאל ממשפחת צורפים עזר לנחמיה לבנות ולחזק חלק אחד מחומות ירושלים (נחמיה ג. 8).

חָרוּז, במקרא בא על עגילים או פנינים מסודרים על פתיל המבריח אותם לעדי הצואר: נאוו לחייך בתורים צוארך בחרוזים (שה״ש א. 10). ובתלמוד: מחרוזות של דגים (ב״מ כ״א)

והאתרונים יכנו בשם זה את השודים בדרכי שיר המתאימים בהברית קצות שורותיהם (ריימע). וכן אמור בתלמוד (שם צ"ה:) געא כניה רב ונא מרב כחרוזין מהו (אם הבשר שנתעלם מן העין סמנו בחרוזין, כמו שתולין הקצבים את ההתיכות)? אמר ליה „אל תהי שוטה בחרוזין", נראה כי היה להם הבטוי „שוטה בחרוזין" לכנוי לעג על מחבר שירים הרוזים חסרי טעם (ש"ב). ואם כן המנהג לחבר שירים בחרוזים היה ידוע כבר בימי התלמוד, אבל בכה"ק לא מצאנו שירים בחרוזים, ושירים ומליצות בכה"ק נוסדים על כללים אחרים. וע"ע מליצה ושיר.

חרול אחד ממיני הקוצים. מן המקומות בכה"ק שנזכר השם הזה יש להוכית כי מטבעו לצמות במדבר ולכסות פני שדה כלה, ויגדל בגבהו ובצלו יחסו רבים (עיין משלי כד. 31 כסו פניו חרולי; איוב ל. 7. תחת חרול יספחו). ויען כי התנאים האלו נמצאים בחרדל המדברי לזאת ישער Royle כי חרול הוא חרדל ונתחלפה הד' של חרדל בואו. אבל אם כי דבריו דברי טעם הם בכל זאת אין ראיה מוכחת להשערתו.

חֲרוּמַף בני ידיה עזר לנחמיה לבנות חומות ירושלים ולהחזיקן (נחמיה ג. 10).

חֹרוֹנַיִם שם עיר עתיקה בארץ מואב. העיר הזאת נזכרת בישעיה (16. 5), במשא אשר נשא על מפלת מואב: כי דרך חורונים זעקת שבר יעערו. וגם ירמיה יזכירה במשאו על מואב: כי (ישמע) קול צעקה מחורונים (ירמיה מ"ח. 3). וגם על מצבת משע מלך מואב נמצא חות שם העיר הזאת: סר לי כמש רד הלתחם בחורנ: (שורה 32), שפתרונה: אמר לי כמוש לך (רד) הלחם בחורנים. מקומה בדיוק לא נדע, אבל משערים כי עמדה מנגב לנחל ארנון. השבעים העתיקו השם בית חורן הנזכר ביהושע (י. 10 11) במלת חורונים, אבל אין כונתם בזה להעיר חורונים שבארץ מואב, כי אם לבית חורון ומפני שהיו שני בית חורון עליון ותחתון, לכן העתיקו בתמונת מספר זוגי. ויש גורסין גם בש"ב (י"ג. 34) תחת המלה „ריו", חורנים, ויהיה שיעור הכתוב כך: וירא והנה עם רב הולכים מדרך „חורונים" מצד ההר. ובאמת המלה אחריו בפסוק הזה קשה להולמה. וע"ד הוראת השם חורונים ישער בעל א"ק, כי באחד ההרים בארץ מואב היו שתי ערים אשר נקראו בשם חורון, והאחת עמדה בראש ההר והשנית לרגלין; ונקראו על שם משעול צר אשר עבר בנקרת ההר (חור) מן העיר העליונה אל העיר התחתונה, וכן נמצאו בארץ כנען שתי ערים בשם בית הורון (עיין בית חורון). ואולי היא העיר חולון הנזכרת בירמיה (מ"ח. 21) בחלוף הלמד בריש המצוי לרוב בתנ"ך.

1) **חָרוּץ**, שם כלי דישה. הכלי הזה עשוי מקרש ארוך ועב אשר מתחתיו גסמורות חדים, וכאשר מניעים הקרש עם המסמורות או החרוץ על שבלות הדגן והחטים מסורים בזה התבן מעל התבואה. בחרוץ משתמשים גם היום בארץ ישראל (ישעיה כ"א. 15) וע"ע עבודת האדמה.

2) **חָרוּץ** לפי דעת חוקרי לשונות בני שם הוראת המלה הזאת בשפת כנען היא „זהב" ובעלי לשון עברית השתמשו בשם הזה אך בדברי מליצה ושיר. ואברותיה בירקרק חרוץ (תהלים ס"ח. 14); טוב פריו מחרוץ (משלי ח. 19), ודעת מחרוץ נבחר (שם 10) ומחרוץ תבואתה (שם ג. 14) קנה חכמה טוב מחרוץ (שם ט"ז. 16).

3) **חָרוּץ** אביה של משלמת אם אמון בן מנשה מלך יהודה, והיה לפי זה חנתנו של מנשה (מ"ב כ"א. 19).

חרחר ע"ע חולי.

חרט עט ברזל לפתח פתוחים או לחרות על לוח דברי ספר, ויצר אותו בחרט (שמות ל"ב. 4), את הזהב שהתך (אהרן) רשם בעט ברזל לצורת עגל. ודבר זאת יורה השם חרט גם על מעשה הכתב שכל אדם יוכל לקרותו. וכתוב עליו בחרט אנוש (ישעיה ח. 1) מתורגם: כתב מפורש. ומזה יש להוכיח כי היה לנביאים עוד כתב אחר הידוע אך ליודעי חן (ש"ב).

חַרְטֹם, והרבוי חרטמים. רבו הפירושים בהוראת ומקור השם הזה. רש"י

מפרשו: הנחרים בטימי מתים, ששוא״ם בעצמות טימי הן עצמות בלשון ארמי ובמשנה: בית שהוא מלא טימיא, מלא עצמות (בראשית מ״א 8). לדעת הרד״ק וראבבע, היו החרטמים חכמי התולדות, שידעו מקור והרכבת כל היצורים. לדעת יאבלאנסקי מקור המלה הוא בשפת מצרים ופתרונה: שומר, בותן ובודק גנזי נסתרות. אחרים חושבים את השם למלה עברית משורש חרט, מביני סודות הכתב הנסתר והנכון כי היא מלה מצרית בתמונה עבריה. בין המקומות שנזכר השם הזה בכה״ק יש להוכיח כי החרטמים היו פותרי חלומות מבינים בחכמת הטבע, ויודעים לקרות הכתב הידוע אך להם לבדם: כתב החרטמים (היראגלו-פען שריפט). מספר אותיות הכתב הזה הוא לערך שלשת אלפים ציורים, תבניות בעלי חיים וצמחים, הנחלקים לעשרים וחמש מפלגות ומשתמשים לסמל מושגי החושים והשכל. חרטמים בקיאים בכתב הזה היו גם כן בחצר מלך בבל, ובו השכילו עד להפליא דניאל, חנניה, מישאל ועזריה שהגלו בבלה ונבחרה לעמוד בהיכל המלך (דניאל ב. 10) ועיין ערך „כתב החרטמים״.

1) **חרי** שם העם אשר ישב בארץ אדום טרם התישבו בה בני עשו. והיו נקראים אז בשם בני שעיר החרי, כי ישבו בחורים ומערות ההרים ולא בנו להם בתים. גם בימי הירונימוס רבים מיושבי ארץ אדום היו גרים במערות ובנקיקי הסלעים להתחבא מחום השמש הבוער בארץ ההיא (עיין פירושו לעובדיה). בספר דברים (ב. 12) יסופר כי בני עשו ירשו את החרים כאשר עשה ישראל לארץ ירושתו. מזה מוכיחים כי האדומים גרשו את החרים לא בפעם אחת כי אם לאט לאט, כאשר עשו בני ישראל ליושבי ארץ כנען. ומחזקים השערתם זאת ברשימת האלופים הכתובה בספר בראשית פרשה ל״ו, כי ברשימה ההיא הערך הכתוב ומונה אלופי אדום ביחד עם אלופי החרי, שמזה יש להוכיח כי האדומים והחרים ישבו זמן מה ביחד בארץ שעיר. אך שיהיה מהרשימה של האלופים נראה ברור כי החרים היו נחלקים לשבטים כבני ישראל, ולכל שבט היה אלוף מיוחד כאשר היו נשיאים לכל שבט ושבט משבטי ישראל. מספר אלופי החורי ברשימה הנזכרת הוא שבעה: לוטן, שובל, צבעון, ענה, דישון, אצר ודישן. על ענה מסופר כי היה רועה את החמורים של אביו, אף שהיה בן אלוף, ומצא במקרה מעינות מים חמים במדבר (מצא את הימים במדבר), המה המעינות הידועים גם היום בדרומית מזרחית לים המלח (יאזפוס מלחמות א. 53, 5; פליניוס, Hist. Nat. v. 5, 17). ובפי הנראה היה ענה הראשון שהתחקה על שרשי טבע החמורים ובעלי חיים אחרים לחוש ריח מים במרחק רב, וידיעת הטבע הזה הוא יקר מאד לנוסעים במדבר, כי על ידו זה יודע להם מקומות מוצאי מים הנחוץ על פי רוב מאד להולכי מדבריות לרוות צמאונם.

אם נעיין בכתובים נראה כי בימים הראשונים לכבוש הר שעיר על ידי בני עשו היתה הארץ נחלקת לשתים: הר שעיר וארץ אדום. מן ים המלח נגבה עד הר ההר היא ארץ אדום ומלכו בה בימי משה מלכים, כמו שנאמר: וישלח משה מלאכים מקדש אל מלך אדום (במדבר כ. 14—21), ובהר שעיר שהוא מן הר ההר עד לשון ים סוף המזרחי, משלו אז אלופי החרי, ואחת מן התחנות שחנו בני ישראל בלכתם במדבר היתה נקראת פינון ואולי משל בה אז אלוף פינון הנזכר ברשימת האלופים בבראשית (ל״ו). ובני שעיר החורי הרשו לישראל לעבור דרך ארצם ואך האדומים לא נתנום לעבור בגבולם. ובזה תתישב הסתירה בין הכתובים: שכתוב אחד אומר: וימאן אדום נתון את ישראל עבור בגבולו (במדבר כ 21) וכתוב אחד אומר: אעברה בארצך.... כאשר עשו לי בני עשו היושבים בשעיר (דברים ב. 27—29), כי בימי משה היתה ארץ אדום לחוד, והר שעיר לחוד. וחכמי העמים התלבטו בזה והוציאו משפט מעוקל מבלי דעת לדייק היטב בכתובים (ק״ס).

2) **חרי** בן לוטן מבני שעיר (בראשית ל״ו,22)

3) **חורי** אבי המרגל שפט מטבט שמעון (במדבר י״ג 5).

הרי יונים צואת או זבל יונים גם בערבית

השם חרי Heri הוראתו זבל, השם חרי יונים נזכר במ"ב (ו, 25), כי בעת הביא ... הדד את שומרון במצור היה רעב חזק בעיר ואז שלמו חמשה כסף בעד רובע הקב חרי יונים. המבארים נתלבטו בפתרון המלה הזאת, כי קשה להם להאמין כי צואת עוף ישקיט הרעבון. ולזאת משערים כי הוא מין צמח שהיה נקרא בשם הזה, ולדוגמא מצאו מין צמח הנקרא בערבית: heri-el-azafir (צואת צפור). אבל עוד הדבר מוטל בספק, אם חרי יונים הוא שם צמח כי עוד לא מצאו בשום לשון צמח שיהיה נקרא בשם צואת יונים, והנכון כמשמעו, כי בעת יגבר הרעב ישתמשו בני אדם גם בצואת יונים להשקיט רעבונם. כן יספר Haughton בשם סופר ספרדי כי בשנת 1316 למספר הנהוג היה רעב גדול והאנגלים היו מוכרחים להשקיט רעבונם בבשר בנירם, בעכברים, כלבים ובצואת יונים. ומדברי רבשקה שהשיב לאנשי חזקיהו כי מלכו שלחהו לא אליהם כי אם אל האנשים היושבים על החומה לאכל את חוריהם (וקרי צואתם) נראה ג"כ כי בעת רעב היה משתמשים גם בצואת אדם (מ"ב יח, 27). ולבד זאת ידועה כי היונים והצפרים האחרים מוציאים לפעמים דרך בית הרעי שלהם גרעינים שלמים בלתי מעוכלים במעיהם, ולזאת צואתם מעורבת בצמחים ראוים לאכילה, ולכן בשעת הדחק יש להם איזה ערך.—בצואת יונים יזבלו שדות וגנים, והאבטיחים בפרס מצויינים בטיב טעמם מפני שמזבלים שדותיהם וגניהם בצואת יונים. יאזעפוס יכפר כי השתמשו לפעמים בצואת יונים בתור תבלין תחת מלח (קדמוניות ט, IV 4).

חריט, מין שק קטן או כיס קטן. נעמן נתן לגחזי שני ככר כסף ויצר אותם בשני חריטים (מ"ב ה, 23) ישעיה מזכיר החריט בין תכשיטי הנשים שמזה נראה כי היה מנהג הנשים אז לשאת חריט קטן על ידיהן לשים בו דברים קטנים הנחוצים להן בצאתן, והחריט הזה היה מין כיס מלאכת תשבץ (ישעיה ג, 22), וגם בערבית שמו Haritat.

חריף שם איש או משפחה שלמה. בין העולים עם זרובבל לירושלים היו מאה ושנים עשר איש שנקראו בני חריף (נחמיה ז, 24). השם חריף נמצא גם כן בין שמות הגדולים שהחתמו על האמנה ללכת בתורת ה' (שם י, 20). בין הגבורים שבאו אל דוד לצקלג בעוד היה עצור מפני שאול רודפו היה גבור אחד שפטיהו החריפי (דה"א י"ב 6). אולי היו יוצאי חרצי חריף בן כלב משבט יהודה הנזכר בדהי"א (ב, 51). והפרא, כי השם הזה (חריף) נחלף בעזרא (ב, 18) לשם „יורה" אם השם יורה הוראתו מטר בציר, נוכל לשער כי בשם חריף היה נקרא אצלם מטר חורף. אבל איך נתחלף להם חורף בבציר?

1) **חריץ**, חתיכת גבינה. ישי שלח ביד דוד בנו עשרת חריצי חלב לשר האלף אשר תחת פקודתו היו בני ישי אחי דוד (ש"א י,ז 18). הגבינה שנקראת חריצי החלב היו עושים על פי רוב מחלב עזים או מחלב כבשים ובזה היה נבדל מהגבינה שהיתה נקראת שפה הנזכרת שם (29), כי זאת האחרונה היתה עשויה מחלב פרה, ולזאת היתה נקראת „שפות הבקר".

2) **חריץ** ע"ע עבודת האדמה.

חריש ע"ע עבודת האדמה.

חרכים, או אשנבים היו עושים לחלונות שהיו פתוחים לצד הרחוב, ותבניתם היתה מסגרת מעשה רשת לחלון הפתוח: מציץ מן החרכים (שה"ש ב, 9). בימי התלמוד השתמשו במלה הזאת גם להוראת חלון סתם והם חרים שהיו מוכרים סחורתיהם דרך חלון פתוח לרחוב היו נקראים אצלם תגרי חרך (פתחים קטן), כלומר התגרים שמוכרים סחורה בעד החלון (חרך מלשון חרכים).

חרם, הוא איש שחוטמו שקוע יותר מדאי באופן שהמום הזה משחית תאר פניו כן מפורש בתלמוד (בכורות מ"ג); ת"ר חרום שחוטמו שקוע. ובעל מום כזה פסול לעבוד עבודה אם הוא כהן (ויקרא כ"א 18). אבל בעלי התלמוד הוסיפו כי לא לבד בעל חוטם שקוע פסול לעבודה, כי אם גם האיש שחוטמו כולד (קצר יותר מראי), או בולם (שנכסתמו נחוריו). או נוטף (ארוך ותלוי מלמטה לשפתיו) פסול לעבודה. וענין חרום הוא מלשון והחרמתי

את עוירים, כי החוטם תרת הפנים הוא ואשר אין חוטמו כשאר בני אדם צורתו ח־כת (רמבן) והטעם מדוע לא יקרב בעל מום להקריב הוא בענין: כי אין לבוא אל שער המלך בלבוש שק (ספורנו). גם השבעים, הפשיטא והוואול־גאטא מעתיקים חרוב: איש שחוטמו שקוע.

חָרִם עיר בנחלת מטה נפתלי בוהרים (יהושע י"ט, 38). משערים כי הוא המקום הנודע כעת בשם Hurah ותכונתו למערב מקדש נפתלי. ויש משערים כי היא העיר צפת, כי כמו שחרמה בארץ הנגב היתה נקראת לפנים צפת (שופטים א, 17) כן יוכל היות כי העיר הנודעת כיום בשם צפת היה לפנים חרם (ק"מ).

1) **חָרִים** כפי הנראה הוא שם אבי משפחה אחת שהיתה נקראת ע' שמו בשם חרים מהמשפחה הזאת עלו ביחד עם זרובבל מבבל לירושלים שלש מאות ועשרים נפש (עזרא ב, 32). מן המשפחה הזאת היו אחדים שהתחתנו עם נשים נכריות ובמצות עזרא גרשו אותן (עזרא י, 31), גם בין החתומים על כתב האמנה נמצא אחד מהמשפחה הזאת (נחמיה י, 28).

2) **חרים**, גם בין הכהנים שעלו עם זרובבל היתה משפחה אחת בשם חרים, מן משפחת כהנים זאת עלו מבבל לירושלים אלף ושבעה עשר נפש (עזרא ב, 39; נחמיה ז, 42). וברשימת הכהנים בנחמיה (י"ב 3) בא רחום תחת חרים. בימי יויקים היה חרים בין ראשי האבות של הכהנים, וכפי הנראה היתה המשפחה הזאת עתיקה מאד כי כבר בימי דוד כאשר חלקו את הכהנים לארבעה ועשרים מחלקת לענין עבודת ה' במקדש היתה משפחת חרים במחלוקה השלישית (דהי"א כ"ד 8). נזכר עוד חרים בנחמיה (ג, 11), שבנו מלכיה החזיק המדה השנית מחומות ירושלים. אבל לא נוכל לדעת לאיזה מן המשפחות הנזכרות לחשוב אותו.

חֵרֶם, כל דבר המוחרם אסור להשתמש בו. ענין החרם יוכל היות נעשה על שני אופנים: באופן הראשון הדבר המוחרם הוא קודש לה'. ובאופן הזה אין לו כל כופר, וכל פדיון, הדבר הזה שייך לה' או למקדש: או למשרתיו הכהנים והיו מחויבים הדברים באופן הזה על ידי נדר מיוחד. מנדר או חרם כזה ידבר הכתוב בויקרא (כ"ז 28 והלאה). אך כל חרם אשר יחרם איש לה' מכל אשר לו מאדם ובהמה ומשדה אחזתו לא ימכר ולא יגאל, כל חרם קדש קדשים הוא לה', כל חרם אשר יחרם מן האדם לא יפדה מות יומת אולם בשני מקומות אחרים בכה"ק נאמר בפירוש כי כל דבר המוחרם שייך להכהנים. בבמדבר (י"ח 14) נאמר בפירוש: כל חרם בישראל לך (לאהרן ולבניו) יהיה ונשנה הדבר ביחזקאל (מ"ד 29) וכל חרם בישראל להם (לכהנים) יהיה. למין חרם זה היה נחשב גם כן חלק מהשלל שהביאו לאוצר המקדש, ואל זה יכוין הנביא מיכה (ד, 13) והחרמתי לה' בצעם וחילם לאדון כל הארץ. כי לפי דעת העמים הקדמונים כל מלחמה נשאת עליה חותם הקדושה, ואנשי החיל היו נקראים מקודשים, וכן יקרא אותם גם הנביא ישעיה: אני צויתי למקודשי (ישעיה י"ג 2). כאשר יספר מחוקקנו על אדות מלחמת בני ישראל עם סיחן אמר: ונלכד את כל עריו בעת ההיא ונחרם את כל עיר מתים והנשים והטף לא השארנו שריד, רק הבהמה בזזנו לנו ושלל הערים אשר לכדנו (דברים ב, 34). כדברים האלה יספר גם ממלחמת עם עוג מלך הבשן: ונחרים אותם כאשר עשינו לסיחון מלך חשבון, החרם כל עיר מתם הנשים והטף. וכל הבהמה ושלל הערים בזונו לנו (שם ג, 6, 7). הדבר הזה היה לחק ולמשפט בנוגע להכנעני יושב הארץ כמו שנאמר (שם ח, ו, 2): כי יביאך ה' אלהיך אל הארץ.... ונתנם ה' אלהיך לפניך והכיתם החרם תחרים אותם.... אבל ענין החרם היה אך בנוגע לנפש אדם, אך הבהמה ושלל הערים בזו להם לעצמם בני ישראל. הלוקח מה מן הדבר המוחרם והנהנה ממנו הוא בעצמו נעשה חרם, כמו שנאמר: לא תחמד כסף וזהב אשר עליהם (על הפסילים) ולא תביא תועבה אל ביתך.... והיית חרם כמוהו.... כי חרם הוא (שם ז, 25). ולפי זה התנהג יהושע עם עכן, שמעל בחרם, במדת הדין

(יהושע ז). אבל לא תמיד קיימו בני ישראל ענין החרם במעשה לכל פרטיו ודקדוקיו. רבים מיושבי הארץ לא החרימו בני ישראל כמצוה עליהם כי אם העלום למס עובד (מ"א ט 21).

אבל בהמשך הימים נחלשה חומרת החרם. בימי עזרא נמתחה מדת הדין של החרם אך על הרכוש ולא על נפש אדם. ותחת עונש מיתה לפי תנאו וחקי החרם של הקדמונים ענשו את החוטא אך בזה שהבדילו אותו מקהל ישראל (עיין עזרא י, 8). ובאופן הזה היה מנהג החרם בכל משך ימי הבית השני והמשנה והתלמוד. השנוי והתקון הזה בהנהגת החברה היו תאות נפש הנביא זכריה אשר לקיומה בעתיד קוה בכליון עינים ונבא כי יבוא יום וחרם לא יהיה עוד במובנם של הקדמונים (להמית את האדם המוחרם) עיין זכריה (יד, 11)

היסוד הראשון של ענין החרם הונח כפי הנראה במנהג אנשי המלחמה הקדמונים להקדיש לטבח אויבי העם היותר מסוכנים שהם ג"כ אויבי ה', כמו שנאמר: קומה ה' ויפוצו אויבך....(במדבר י, 35), כי מטרת המלחמה היתה קדושה לא למען לשלול שלל ולבוז בז, כי אם לנקום באויבי ה' ולבער הרשעה מן הארץ. ולזאת מצאנו פעמים רבות בכה"ק, כי אנשי המלחמה נדרו נדר לפני צאתם למלחמה עם אויביהם כי אם יתן ה' את אויביהם בידיהם אז יחרימו אותם ואת עריהם עד בלתי השאיר להם שריד ופליט (עיין במדבר כ"א 2; יהושע ו, 17; ש"א ט"ו 3) ולזאת העיר שאול את חמת הנביא שמואל עליו מפני כי לא קיים דברי החרם בנוגע לעמלק השונא היותר מסוכן לישראל, לכל פרטיו ודקדוקיו כמצוה עליו: להחרים את עמלק ולהמית מאיש ועד אשה מעולל ועד יונק משור ועד שה מגמל ועד חמור (ש"א טו, 3). ושאול לא עשה כן כי אם חמל על מיטב הצאן ועל אגג מלכו של עמלק. הנה כי כן מדת הדין הקשה של החרם בכל תקופה ועזה היתה מתוחה רק על אויבי ה' היותר מסוכנים למצב המוכרי של האומה, אבל היתה חלושה בנוגע לעמים אחרים. כן נאמר: כי תקרב אל עיר להלחם עליה וגו' רק הנשים הטף והבהמה וכל אשר יהיה בעיר כל שללה תבוז לך וגו', רק מערי העמים האלה אשר ה' אלהיך נותן לך נחלה לא תחיה כל נשמה כי החרים תחרימם וגו' למען אשר לא ילמדו אתכם לעשות ככל תועבותם וגו' (דברים כ, 10—18). אבל לא רק עמים אחרים שלא מבני ישראל היו נתונים לחרם בגלל מעשיהם ומנהגיהם המעוברים כי אם לפעמים גם עיר שלמה מבני ישראל היתה נתונה לחרם אם יושביה נדחו ונסוגו אחור מאלהיהם והתמכרו לעבודה זרה עם כל תועבותיה. על עיר כזאת בא הצווי: הכה תכה את יושבי העיר ההיא לפי חרב, החרם אותה ואת כל אשר בה ואת בהמתה לפי חרב, ואת כל שללה תקבוץ אל תוך רחובה ושרפת באש את העיר ואת כל שללה כליל לה' אלהיך והיתה תל עולם לא תבנה עוד (שם י"ג 13—17).

קשה עלינו כעת מאד להבין כונת הכתוב בויקרא (כ"ז 28) כל חרם אשר יחרם מן האדם לא יפדה מות יומת, אם כונת הכתוב הוא כאשר יפרשו אותו חכמי העמים, כי יש בכח איש ישראל לפי הדת להקדיש עבדו או שבויי מלחמה לה', ולהמיתם, או כאשר יפרשו אותו חז"ל: היוצא ליהרג ואמר אחד ערכי עלי לא אמר כלום, מות יומת, הרי הולך למות, לפיכך לא יפדה, אין לו דמים ולא ערך (ערכין ו).

בכלל היתה מטרת החרם לחזק הדת ולהרחיק את העם מתועבות הגוים. ולכן בימי התלמוד כאשר נשתנו תנאי החיים, קבל גם החרם תמונת חדשה, ומטרתו אז היתה אך למעט המחלוקת ולהרבות השלום והאחדות. החרם נשתנה לנדוי שמטרתו לנדות ולהבדיל החוטא מעדת ישראל אבל לא לעולם וגם לא לאורך ימים כי אם אך לשלשים יום ואם חזר בתשובה קבלוהו בזרועות אהבה לקהל עדתם. לטובת הזוק הדת וכבוד התורה היה ג"כ רשות בידי תלמידי חכמים לנדות את האיש אשר בזה ורדף אותם יפגע בכבודם אבל הטובים שבעמנו התנגדו לזה, וז"ל הרמב"ם בפ"ז מהלכות תלמוד תורה בסופו: אף על פי שיש רשות לחכם לנדות לכבודו אינו שבח לתלמיד חכם להנהיג עצמו בדבר זה, אלא

בוללים אותי מדברי עם הארץ ושיחת לבו ... אשר יבזו ... חרמים. „...ם לכל הדברים אשר ידברו אל תתן לבך". וכן היה ... חסידים הראשונים: שומעין חרפתם ואינן ...ן, ולא עוד אלא שמוחלין למחרף וסולחין לו וחכמים גדולים היו משתבחים במעשיהם הנאים ואמרו: שמעולם לא נדו אדם ולא החרימוהו לכ ודם וזו היא דרכם של תלמידי חכמים שראוי לילך בה.

חרמה אחרי מעשה המרגלים נחם העם על אשר התרעמו על ה' ועל משה וחפצו להלחם בכנעני ולרשת את ארצו. אבל העמלקי והכנעני אשר ישבו בהר הכו את בני ישראל ויכתום עד החרמה (במדבר י"ד. 45), ובדברים נאמר כי האמורי והכנעני הכו את בני ישראל עד חרמה ולא העמלקי והכנעני והשבעים והוואולגאטא גורסים גם בבמדבר האמורי והכנעני והמבקרים נוטים להעתקתם. אבל שם המקום הזה לא היה אז חרמה כי אם צפת (עיין שופטים א' 17), והשם חרמה נתן למקום הזה, כאשר יצא מלך ערד להלחם בישראל שחנו אז בהר ההר, וישב ממנו שבי, אז נדר ישראל נדר לאמר: כי אם יתן ה' את הכנעני בידו יחרים אותו ואת עריו. ובאמת נצח ישראל אז את הכנעני ויכהו עד החרימו ולזאת קראו שם המקום חרמה (עיין במדבר כ"א, 1—7). המבקרים מאחרים זמן נצחון ישראל על מלך ערד לימי השופטים כי אולי אירע הדבר מי משה לא היה נחוץ להם לסבוב את ארץ אדום, כי היה להם אז דרך ישרה בנגב לבוא אל הארץ. (עיין שופטים א. 17) ביהושע (י"ב 14) יחשוב מלך חרמה מלך ערד בן המלכים שנצח יהושע. לדעת ראפיבסאן חרמה היא הנודעת כעת בשם es-Sufah, במעבר ההרים המוביל מסלע (פעטרא) לחברון. וגם בשופטים (א. 17) נאמר כי יהודה ושמעון הכו את הכנעני יושב צפת ויקראו שם המקום חרמה. וזה מסכים עם מה שיחשוב ביהושע (ט"ו 30) את העיר חרמה בין הערים בנגב יהודה על גבול ארץ אדום. ולהלן (י"ט 4) יספר כי העיר חרמה (עם עוד איזה ערים) נתן יהודה לשמעון מפני כי שמעון עזר ליהודה בכבישת הערים האלה. בש"א (ל. 39) מסופר כי דוד שלח מהשלל אשר לקח מעמלק ליושבי ערים רבות אשר התהלך בתוכן בימי רדיפת שאול וביניהן גם ליושבי העיר חרמה. והעיר הזאת נזכרת שם אחר ערי הקני, וגם בשופטים (א. 6:17) ישמור הכותב את הסדר הזה, בתחלה יחשב את ערי הקני ואחר כן את העיר חרמה.

הרמון, הר, פתרונו הר הקדוש, כי שרשו חרם, קודש' וגם הערבים יקראו לו Haram, שענינו הקדוש, תכונתו מקדם למוצא מי הירדן, והוא קצה גבול ארץ ישראל מעבר הירדן מזרחה. הצדונים קראו לו שריון, והאמרי יקראו לו שניר (דברים ג 9), המשורר בתהלים (כ"ט 6). ישתמש ג"כ בשם שריון: לבנון ושריון כמו בן ראמים, שמזה נראה שהשם שריון יותר מסוגל למליצה ושיר בשה"ש (ד. 8), ודהי"א (ה. 23) באים שניהם כאחד „מראש שניר וחרמון", „ושניר והר חרמון" מזה מוכיחים כי שניר הוא חלק מיוחד מחרמון (דרעזער זבוהנ בשרידי כתב היתדות נמצא שמו Saniru (שרארער), והערבים יקראו גם היום החלק מהאנטי לבנון צפונה לדמשק בין בעל-בעק ועמנבא בשם Sanir. Sayce מצא כי גם המצרים קראו לו שניר. בדברים (ד. 48) נמצא לו עוד שם אחר: שיאון. חוקרים אחרים ידמו כי טעות המעתיק בזה ותחת שיאן צריך להיות שריון. אבל למה לנו לשבש הכתובים ללא צורך, מדוע לא נוכר לשער, כי נקרא גם בשם שיאן על שיא גבהו כשמנות אלפים וארבע מאות ושבעים רגל מעל פני ים הניכון. בשם „הר תרמון נפגשהו בדברים (ג. 8) ביהושע (י"א 17; י"ב 1—5; י"ג 5—11) בדהי"א (ה' 23), ובשם „חרמון" לבד ביהושע (י"א 3), תהלים (פ"ט 12; קל"ג 3) בשה"ש. (ד. 8) בשם הרמון נמצא ג"כ פעם אחת בלשון רבים „חרמונים" (תהלים מ"ב 6) והמשורר יכון בזה לשרשה ראשים הנשאים אשר בו, ולא כאשר ידמו מבארים אחרים, כי השם חרמונים הוראתו אנשים מיושבי הר חרמון. לפני כבוש יהושע את הארץ ישבו החוים בחרמון (יהושע י"א 3). ממליצת המשורר

(תהלים פ"ט 12) תבור וחרמון בשמך ירננו מוכיחים כי הר חרמון היה נחשב למקום קדוש בעיני עמנו. וטל הרמון היה השוב ביותר מפני שירד על הררי ציון. (תהלים קל"ג 3). ראשי ההרים שניר וחרמון היו מקומות מסוכנים כי היו מעונות לאריות ונמרים (שה"ש ד. 8). כפי הנראה הצטיינו הברושים שצמחו על הר שניר, מפני כי הצורים עשו מסחר במו (יחזקאל כ"ז 5).

ראשי הר חרמון מכוסים בשלג עד אמצע עת הקיץ, ולכן יקראוהו הערבים גבל-אל תלג (הר השלג) וגם יונתן תרגם הפסוק בדברים (ג. 9) והאמורי יקראו לו שניר, : ואמוראה קרין ליה טור תלגא דלא פסיק מניה תגלא לא בקיטא ולא בסתוא. למטה מתחום השלג בשפוע ההר מכוסה בכרמים בכל הכפרים של חדרוזים.

חרמש ע"ע עבודת האדמה.

חרן שם עיר בארם נהרים. השם הזה נמצא גם בשרידי כתב היתדות Harranu ופתרונו דרך, כי העיר הזאת עומדת על אם הדרך המובילה לאשור, סוריה ובבל. העיר הזאת עתיקה מאד והיתה רוכלת העמים בימים הקדמונים מאד והיתה מיושבת מבני שם וביחוד מאנשי בבל. יחזקאל מזכיר את העיר חרן בין ערי הבסחור של צור רבת המסחור (יחזקאל כ"ז 23). כעת נשארו ממנה אך חרבות אחדות על שתי גרות הנהר פרת ושרידי מבצר ישן נושן מאד, ועל שפוע גבעה קטנה עומד כפר במקום אשר עמדה עליו בימים הקדמונים העיר חרן. העיר הזאת נזכרת ראשונה בספר בראשית (י"א. 31), שם יסופר כי אחרי אשר עזב אברהם ובני משפחתו את העיר אור כשדים התישבו בחרן, ואך אברהם ובני ביתו הלכו משם ללכת ארצה כנען. ולזאת נקראת לפעמים העיר הזאת בשם עיר נחור על שם נחור אחי אברהם (שם כ"ד. 19; כ"ז 43) בשרידי כתב היתדות נמצא כתוב כי הגלת פלאסר הראשון מתפאר כי הרג עשרה פילים בארץ חרן בשנת 1120 לפני ספה"נ וארבעה פילים הביא חיים לממלכתו אשור. סרגון מתפאר כי פרש צל כנפיו על העיר חרן ונתן ליושביה חקים הרבים בשם אלהיו ענ ודגון. סנחרב מתגאה לפני יושבי ירושלים כי אבותיו לכדו ערים רבות ובתוכן גם חרן (מ"ב י"ט. 12) שמזה יש להוכיח שבימים הקדמונים היתה העיר חרן מצויינת בין הערים היותר ידועות. יושבי העיר חרן עבדו בימים הקדמונים להאליל בעל חרן. בבריטיש מוזעאום נמצאת כעת תמונת חותם, המתארת כהן בבגדי כהונה עומד לפני מזבח ומלמעלה להמזבח נראה כוכב וכתהתיו נמצאות המלות: אלהי חרן". האשורים קראו את אלהי העיר חרן בשם „סין". נבונדיר יספר כי האליל „סין" כעס על עיר חרן ומסרה בידי עמי מעדעם והחריבו אותה. אבל בחלום נגלו אליו האלהים סין ומרודך ויצוו אתו לשוב ולבנות את הרבות ההיכל הנהרס בהרן. וכאשר התמרמר נאבעניד כי עוד העיר במצור על ידי המדים, הבטיחו אותו האלהים כי לא ימשכו הימים וחיל הצרים יפול חללים, וכן היה כי בעוד שלש שנים נפלו המדים חלל לפני חל כורש. ואז החל נאבוניד להשלים המלאכה אשר החלו המלכים שלפניו שלמנאסר ואסורבניפל לפאר ולהדר את העיר חרן. במאה החמשית למספר הנהוג עבדו בני שבא יושבי העיר הרן את אלהי השמש תחת השם בל-שמין, כלומר ארון השמים. בעיר הזאת היה גם כן היכל מוקדש לאברהם. חיל קראסוס שר צבא הרומאים נפלו חללים לפני חיל הפרתים לא רחוק מהעיר חרן, אבל בזמן קצר אחרי המפלה הזאת נלכדה העיר בידי הרומאים ובימי קאראקאללא ויוליאן משלו בה הרומאים. שפת יושבי העיר חרן היתה ימים רבים שפת הכלדים.

חרנפר שם אחר מצאצאי מטה אשר (דהי"א ז. 36).

חרס ע"ע הרס, שמש.

חרסית, שם שער אחד בירושלים, שדרך שם היו יוצאים לגי בן הנום ושם נבא ירמיהו קשה על יושבי ירושלים. ונקרא שער החרסית מפני כי לשם היו משליכים כלי חרס ישנים ושבורים. ויש מעתיקים שער החרסית בשם „שער השמש" כי חרס הוא ג"כ שמש והמכוון בזה שער הקדם (ירמיה י"ט 2).

חֹרֶף ע"ע כנען (מזג האויר).

חָרֵף אבי בית גדר מצאצאי כלב (דהי"א ב. 51).

חֶרְפָּה, בנות אנשי הקדם חשבו להם לחרפה להיות בלתי נשואות לאיש. ולא אך להבתולות היתה זאת לחרפה, כי אם גם להאלמנות, ולזאת נבא ישעיה כי אחרי שיכלו רבים מיושבי ירושלים וגבוריה במלחמה, תחזיקנה שבע נשים באיש אחד ותאמרנה לו לחמנו נאכל ושמלתנו נלבש, רק יקרא שמך עלינו אסוף חרפתנו (ישעיה ד. 1), וכאשר ישיב ה' שבית ציון וירושלים הבטיח הנביא: וחרפת אלמנותיך לא תזכרי עוד (שם נ"ד 4). החטאת והעון היו ג"כ להאנשים היצרים בעלי תשובה לבושת ולחרפה: בושתי וגם נכלמתי כי נשאתי חרפת נעורי (ירמיה ל"א 19). גם הרעב היה להם לחרפה, כי הרעב יבוא לבלתי סבות או בתור עונש מה' על הטאים או מתוך עצלות, וממה נפשך הוא חרפה, לכן כאשר ינבא הנביא לימים טובים יאמר: ולא תקחו עוד חרפת רעב בגוים (יחזקאל ל"ג 30).

חַרְצָן ע"ע זג.

חָרָשׁ ע"ע כלי חרש.

חֹרֶשׁ ע"ע יער.

חָרָשׁ ע"ע מלאכה.

חֶרֶשׁ שם אחד הלוים אשר שרתו באהל מועד בימי שאול (דהי"א ט. 15)

חֵרֵשׁ ע"ע רפואה ומדפא.

חַרְשָׁא שם כנוי למשפחה אחת מן הנתינים שעלו עם זרובבל לירושלים (עזרא ב. 52; נחמיה ז, 54), ואולי נקראת המשפחה בשם זה להורות כי היו חרשים (בעלי מלאכות)

חֲרֹשֶׁת הַגּוֹיִם מקום מושב סיסרא שר צבא יבין מלך חצור (שופטים ד. 2). משם יצא למלחמה נגד ברק, ולשם נס ממערכי המלחמה (שם 13. 16). קשה לבאר מדוע הוסיפו להמקום הזה השם התאר גוים. יש משערים כי היה עוד עיר בשם חרשת שהיתה לבני ישראל ולהבדיל ביניהן הוסיפו לאחת השם גוים וע"ע גוים מה שכתבנו הטעם מדוע נקרא מקום אחד בשם גליל הגוים גם בטעם השם „חרשת" הדעות מחולקות. לפי דעת איזה חכמים נקראת כן מפני שעמדה ביער שהיה למגן לה כמבצר חזק ויער וחורש מושג אחד להם. ויש השערה אחרת כי היה במקום הזה קבוץ של בעלי מלאכות שונות (חרשים) למרכז ומסחר של מעשה ידיהם. ועל דבר תכונת המקום משערים כי הוא המקום הנודע בעת בין הערביים בשם el-Haratliyco על שפתי הימנית של נחל קישון אבל בהל ימאן בההשערה הזאת, ולדעת ההוקר תמכן חרשת הוא המקום הנודע בעת בשם „חרבות חרית'

חֶרֶת שם יער בקרבת עיר קעילה בעצת גד הנביא עזב דוד את המצודה אשר התחבא בה מפני שאול ויבא ליער חרת (ש"א כ"ב. ה). אבל השבעים העתיקו כאילו היה כתוב עיר הרת למזרחה של עדולם עומד בעת כפר Kharas. ומשערים כי היא חרת הנזכר בכה"ק.

חֲשׂוּפָא שם אחד מן הנתינים שעלו עם זרובבל ירושלימה (עזרא ב. 23).

חַשְׁבַּדָּנָה שם איש אחד (כנראה מן הלוים) שעמד משמאלו לעזרא בעת קראו לפני העם ספר תורת משה (נחמיה ח. 4).

חֲשׁוּבָה שם אחד מבני זרובבל (דהי"א ג. 2).

חֶשְׁבּוֹן שם עיר בעבר הירדן מזרחה. העיר הזאת היתה המטרופולין של סיחון מלך האמרי ובני ישראל בימי משה לכדוה ותהי לבני ראובן לנחלה (יהושע י"ג 17) אולם בחשבון ערי הלוים יחשב הכותב ביהושע את העיר חשבון בין הערים שנפלו לנחלה למטה גד. (יהושע כ"א 37). לזאת משערים כי להיות תכונתה על תחום מטה גד (יהושע י"ג 26) המירו אותה בני ראובן אל בני גד בעיר אחרת או כי מכרו אותה להם בכסף. תכונת העיר היתה כמהלך חצי יום ממזרח לנהר ירדן, בין נחל ארנון לנחל יבוק למול העיר יריחו אשר בארץ כנען. סיחון מלך האמרי לקח אותה מיד המואבים אשר נלחמו אתו וישם אותה לבירת ממשלתו (במדבר כ"א 26). בני ישראל לכדו אותה מידי סיחון וישבו בה עד גלות ישראל מעל

ידי מלך אשור ואז שבו המואבים להתיישב בתוכה, כי כן נזכרת העיר הזאת לערי מואב על פי הנביאים ישעיה (ט"ז 8) וירמיה (מ"ח 34) מדברי ידמיהו נראה כי היתה בימיו עיר בצורה מאד, כי יצייר במליצתו איך פליטי חיל מואב נסים ממערכות המלחמה להחסות במבצריה. החכם הערבי אבו-איל-פידה יהלל מאד את סביבותיה ואת עמק המלאים שדות וכרמים גנות ופרדסים. ממליצת שלמה בשיר השירים (ז. 5) נדע כי לפני אחד משערי העיר היו ברכות מים שהצטיינו בזכות מימיהם למאד: „עיניך ברכות בחשבון על שער בת רבים. בימי הבית השני בעת מלוכת אלכסנדר ינאי שבה העיר חשבון אל היהודים (יאזעפוס קדמוניות י"ג. 15. 4). חרבות עיר חשבון נמצאת ביום במרחק עשרים מיל מעבר הירדן קדמה מול קצה הצפוני לים המלח.

חֲשַׁבְיָה, בשם הזה נזכרים בכה"ק המאוחרים לווים שונים. 1) שנים מבני מררי נזכרים בנחמיה (י"א 15) ובדהי"א (ו. 30 ט. 14). 2) מבני ידותון (דהי"א כ"ה 3). 3) ממשפחת החברוני (4) בן קמואל נגיד לשבט לוי בימי דוד (דהי"א כ"ז 17). 5) אחד משרי הלוים בימי המלך יאשיהו שהרימו לטען הלוים חמשת אלפים לפסחים ובקר חמש מאות (דהי"ב ל"ה 9). 6) מבני מררי, אשר הביא אל עזרא אדו בין הלוים הדרושים לעזרא בעלותו מבבל להיות משרתים בבית ה' (עזרא ח 19). 7) אחד משנים עשר הכהנים אשר שקל עזרא על ידם הכסף הנקדש לבית ה' ואת כלי המקדש בשובם מגולה (שם 24). 8) שר חצי פלך קעילה שהחזיק חלק מהחומות ירושלים בימי נחמיה והיה מן החתומים על האמנה. (נחמיה ג. 17; י. 11). 9) מן הלוים אשר התיישבו בירושלים על פי הגורל בימי נחמיה (שם י"א 22). 10) אחד מן ראשי אבות הכהנים שעלו עם זרובבל ונזכרים ברשימת נחמיה (י"ב 22) יוכל היות כי מן השמות הנזכרים פה לא כלם המה אנשים שונים, אבל קשה לעמוד על הדבר.

חֲשַׁבְנָה מן הזקנים שחתמו על האמנה בימי נחמיה ללכת בתורת ה'. והיה

לפי זה מאנשי כנסת הגדולה (נחמיה י. 26).

1) **הֲשַׁבְנְיָה** אבי חטוש (עיין ערך חטוש 2). נזכר בנחמיה (ג. 10).

2) **חשבניה,** מן הלוים שספרו להעם קורותיו במים עברו בעת האספו בימי נחמיה בצום ובשקים ויבדלו מכל בני נכר. והיה הדבר הזה כעין הקדמה לחתימת האמנה הידועה על ידי אנשי כנסת הגדולה (נחמיה ו. 5).

1) **הַשּׁוּב** אחד מן האנשים שהחזיקו חומות ירושלים בימי נחמיה (נחמיה ג. 11) והיה בן פחת מואב.

2) **חשוב** מן החתומים על האמנה בימי נחמיה והיה מן אנשי כנסת הגדולה (נחמיה י. 24).

חֹשֶׁךְ, בשם הזה לבד הוראתו' הידוע (העדר האור) משתמשים בכתבי הקודש בהשאלה גם לענינים אחרים. כה"ק מתארים את הבורא כמקור האור, החכמה והמוסר, לכן יתארו בשם חשך העדר ידיעת הבורא, החכמה והמוסר, גם כל דבר הנסתר והנעלם: מגלה עמוקות מני חשך (איוב י"ב 22), ונתתי לך אוצרות חשך (ישעיה מ"ה 3), וה' יגיה חשכי (ש"ב כ"ב. 29), ולזאת דרכי ה' והנהגתו את העולם והשגחתו על יצירי כפיו מכונים בכה"ק בשם חשך מפני כי המה נעלמים ונסתרים מבינת אנוש (עיין עמוס, ה 18; צפניה א 15; מ"א ח. 12), וכאשר ירד ה' על הר סיני לתת לעמו תורה ומצות נתכסה ההר בענן וערפל, (שמות כ. 21).

בדבר החשך שבא על המצרים (המכה התשיעית של העשר מכות) הדעות מחולקות יש אומרים שהיה החשך הזה ענין טבעי, כי רוח חזק הביא עמו חול ואבק דק מאד במדה מרובה מאד עד שהחשיך אור השמש, וחשך כזה באמת היו יכולים למשמש בידם וזו כונת הכתוב „וימש חשך" (שמות י. 21). והמאמינים יאמינו כי היה ענין נסי, אבל כלם מודים כי החשך של מצרים היה דבר ממשי ולמדו זאת מהמלות „וימש חשך". אבל באמת אין כל הכרח לזה, כי ביאור המלות וימש חשך הוא, כי החשך יכריח את המצרים למשש

בצהרים כאשר ימשש העיור באפלה (דברים כ"ח. 29). יש משערים כי לפי דעת כה"ק החשך היא בריאה בפני עצמה לא רק העדר האור, וראיתם לזה היא מן הכתוב בישעיה (מ"ה.7) „יוצר אור ובורא חשך". אבל אי משום הא לא אריא, כי הנביא יכוין בזה להתנגד לאמונת הפרסים שהאמינו בשתי רשויות; אלהי האור (ארמוצד) ואלהי החשך (אהרימן) ולכן יאמר הנביא כי אך אל אחד הוא המנהיג את כל העולם והחשך איננו יצירה כלל כי אם בריאה שהיא יש מאין הנה כי כן יבוא החשך בהעדר האור, ולכן השתמש הנביא בלשון ובורא חושך, ולא יוצר חשך.

חָשֻׁם שם משפחה בין העולים מבבל עם זרובבל. מן המשפחה הזאת שבו לירושלים מאתים ועשרים ושלש נפש (עזרא ב. 19)

חֶשְׁמוֹן שם מקום בלתי נודע היום. תכונתו בקצה גבול יהודה נגבה (עיין יהושע ט"ו. 27). ואולי היו מתתיהו ובניו הכהנים בימי הבית השני ילידי המקום הזה ולזאת נקראו החשמונאים כלומר מהעיר חשמון. אולם החכמים הערצפעלד וועוואלד מבארים הוראת שם המשפחה חשמונאים בדרך אחרת (עיין בספריהם).

חַשְׁמֹנָה שם אחת התחנויות שחנו בני ישראל בנסעם במדבר בצאתם ממצרים עד בואם אל ארץ נושבת. התחנות הזאת נזכרת אך פעם אחת (במדבר ל"ג 29). השבעים בהעתקתם ערבבו ובלבלו הדברים בזה עם התחנות צלמונה הנזכרת שם בפסוק 41.

חַשְׁמַל. יחזקאל בחזונו את מרכבת השכינה וכבוד ה' יתאר אותה כענן גדול ואש מתלקחה ונוגה לו סביב ומתוכה כעין החשמל מתוך האש, (יחזקאל א. 4). מהו חשמל? רבו הפירושים והביאורים לשם הזה. לדעת חז"ל הוא: חיות אש ממללות: במתניתא תנא עתים חשות ועתים ממללות, בשעה שהדבור יוצא מפי הקב"ה חשות, ובשעה שאין הדבור יוצא מפי הקב"ה ממללות (חגיגה י"ג:). יש אומרים שהוא שם מלאך. לדעת געזעניוס היא אחד עם נחשת קלל שבפסוק 7 (שם) השבעים והוואולגאטא מעתיקים „עלעקטראן" שהיה לפי הבנתם בימים ההם תערובת זהב וכסף. ויש מפרשים: אש מתלקחת ונוגה לה סביב. וקשה לעמוד על הדבר. ועיין ערך יחזקאל.

חַשְׁמַנִּים נזכר בתהלים בלשון רבים „יאתיו חשמנים מני מצרים (תהלים ס"ח.32) השבעים והוואולגאטא העתיקו שלוחי המלכים ובאי כחם (אמבאסאדארס); אחרים מעתיקים נסיכים; מיכעלים משער שהוא שם אומה מחשמונה (ע"ע).

חֹשֶׁן, החלק היותר ויקר מן בגדי הכהן הגדול. הבגד הזה היה מגן תפארת להכהן הגדול לשאת אותו על לבו, והיה נקרא חשן המשפט מפני כי בו האורים והתמים שעל ידיהם הוציאו משפט בדברים הנעלמים והנסתרים מבינת אנוש. מקור המלה איננו ברור לבעלי השרשים. לדעת עוואלד (Antiq. of Isr 294) פירשו חסן, שהוראתו אוצר, מפני כי הוא היה האוצר להאורים והתמים. ויש משערים כי מקורו בערבית חשן (ḥasan) שהוראתו תפארת, כי היה מפואר באבנים יקרות (Oxf. Heb. Lex.). החשן כמו האפוד היה עשוי מזהב, תכלת וארגמן ושש משזר. ובצד הפנים של החשן היו משבצים ארבעה טורים של אבנים יקרות, שלש אבנים בכל טור, ועליהן היו חרותים שמות שנים עשר שבטי ישראל. (ע"ע אבני מלואים), והמכוון בזה היה כי ישא הכהן הגדול על לבו את משפט בני ישראל לזכרון לפני ה' תמיד (שמות כ"ח 13—30). יאזעפוס מאריך בביאור החשן ואיך היה הכהן נושא אותו, תבניתו ומטרתו (עיין קדמוניות ג. 7. 5).

חֵת, שם הבן השני של כנען בן חם בן נח (בראשית י' 15), הוא אבי כל בני חת.

חִתִּים או בני חת, שם עם מיוצאי חלצי כנען. העם הזה ישב בחברון ובסביבותיה אברהם קנה מהם מערת המכפלה לאחוזת קבר והחתים נתנו לו כבוד נשיא. יוכל היות כי בגלל הידידות הזאת שהיתה בין אברהם ובני חת הרשה עשו לעצמו לקחת לו נשים מבנות חת וחשב שלא יהיה הדבר הזה למורת

רוח לאביו ולאמו. בימי משה ישבו החתים בנגב כנען בהר שנקרא אחרי כן הר יהודה, וחברון היתה המטרופולין שלהם. אוריה בעל בת־שבע היה כפי הנראה גר מבני חת ולכן נקרא החתי (ש"ב י"א. 3. 6.) החתים שנותרו בארץ בימי שלמה ושלא יכלו בני ישראל להחרימם העלם שלמה למס עובד (מ"א 6. 20) ובכל זאת היו להם גם אז מושלים ושרים עומדים בראשם כמו שנראה שנזכרו גם בימי שלמה מלכי החתים (שם י. 29) ישנם מהחכמים שמשערים כי החתים הנזכרים במקום הזה המה אך קרובים קרבת משפחה להחתים יושבי ארץ כנען, אבל ישבו בצפונה של כנען. אבל מקום אחר בכה"ק מתנגד להשערתם זאת. כי בס"ב (ז. 6) מסופר, כי בעת צרו הארמים על שומרון שמעו קול רכב וסוס וחיל גדול, ויראו מאד כי חשבו שמלך ישראל שכר עליהם את מלך מצרים ומלכי החתים לבוא עליהם. הפחד הזה מראה לדעת כי שמעו את קול הרכב והחיל בא מנגב כי מצרים הוא מנגב לכנען, ואם כן גם החתים הנזכרים ביחד עם מצרים ישבו בנגב, ולפי זה המה החתים יושבי חברון, והיו להם אז מלכים וחיל בפני עצמן. גם אחרי שוב ישראל מגלות בבל עוד היה נמצא בארץ ישראל עם החתים עומד ברשות עצמו ובני ישראל התחתנו בם למרות רוח עזרא וגדולי ישראל (עזרא ט. 1). אולם אחרי המאורע הזה שהכריחו עזרא ונחמיה את הישבים מהגולה להוציא את הנשים הנכריות לא נמצא בכה"ק שום זכר עוד מהחתים (וע"ע אברהם).

חתה ע"ע פחד.

חתול ע"ע רפואה ומרפא

חתלון שם מקום בלתי נודע ונזכר ביחזקאל בעיר העומדת על גבולי ארץ ישראל איך שתהיה בעתיד (יחזקאל מ"ז. 13), בקרבת חמת וצדד (עיין במדבר ל"ד. 8).

חתן ע"ע חתונה.

חתונה מטרת נשואי איש ואשה מפורשת באר היטב בתחלת יצירת האדם: שתהיה האשה עזר להאיש (בראשית ב. 18, 25). כונת הספור ניכרת מתוך הדברים כי תכלית התורה לעורר רעיון נכבד ונעלה בהענין הטבעי הזה. היוצר ברא לטעם אדם אך אשה אחת והיא תהיה לו לעזר ושלום אמת ישלוט ביניהם כי יהיו לבשר אחד גוף אחד. הראשון שלקח לו שתי נשים היה למך מבני בניו של הרוצח הראשון קין, למך שהרג ילד ואיש והמציא כלי משחית להריגת אדם (ע"ע חרב) ונשיו עזבו אותו ובדלו ממנו (שם ד. 17). כן נתגלגל הדבר עד שנתפשט המנהג הרע הזה בין העשירים והגדולים לקחת להם נשים רבות מכל אשר יבחרו (שם ו 1). ובכן נפלו האנשים במהמורות התאוות וההשחתה, עד שלא נותרה כל תקוה להיטיב מצבם המוכרח ולזאת נמחו כלם על ידי מבול מים מעל פני הארץ, ונשאר אך נח איש צדיק תמים שהיה לו גם אז אך אשה אחת וגם לשלשת בניו היה אז לכל אחד אך אשה אחת (שם ז. 13). אברהם ונחור אחיו לקחו להם כל אחד אך אשה אחת. לקיחת אברהם את הגר לפילגש היתה לא מרצונו כי אם מחפץ שרה אשתו, כי אז חשבו להן הנשים לחרפה להיות חשוכי בנים, כנראה מספורי כה"ק אודות רבקה, רחל וחנה. רחל כאשר ילדה את יוסף אמרה: אסף אלהים את חרפתי. אבל אף שלא ברצונו לקח אברהם את הגר, כי אם ברצון שרה אשתו בכל זאת הספר התורה כי הוצאות הדבר הזה היו לאבותיהם למורת רוח. שלום הבית נהרס, ואברהם היה מוכרח נגד רצונו להתנהג עם פילגשו כאכזר לשלחה מביתו ביחד עם בנו. רבוי הנשים ליעקב היה גם כן במקרה ונגד רצונו. מהספורים המספרים המקרים שקרו לשרה עם פרעה ואבימלך מראים בעליל כי איסור אשת איש היה חמור מאד בימים ההם, והיה חמור להם האיסור הזה הרבה יותר מרציחת איש, ולזאת ירא אברהם לאמר על שרה כי אשתו היא פן יהרגו אותו המצרים למען יוכלו לקחת את שרה להם. מספורי כה"ק יש להוכיח כי הסכמת אחי האשה היתה דרושה לנשואין, רבקה נתנה ליצחק בהסכמת לבן אחיה. האבות היו על פי רוב בוחרים אשה למען בניהם. ואם קרה לפעמים כי הבן אהב נערה והפץ לקחתה לו לאשה היה נצרך לזה

השתדלות האב. ומעשה שכם ושמשון יוכיחו כי שניהם השתדלו להשיג מאוים בעזרת אבותיהם ובאמצעותם. האיש אשר חפץ לקחת לו אשה היה מוכרח עפ"י המנהג לתת מתנות לאבי הנערה ולאחיה, והיו מכנים את המתנות האלה בשם „מוהר", וכפי הנראה היה המוהר מן 30 עד 50 שקל כסף (עיין שמות כ"ב. 16; ודברים כ"ב. 29). הסכם הנערה היה נדרש לקיום הנשואין, רבקה נשאת ליצחק אך בהסכמתה. מספור נשואי רבקה נלמוד עוד כי היה דרוש לחכות איזה זמן מעת ההסכמה לנשואין עד הנשואין בעצמם והיו נוהגים לברך את הכלה שיצאו ממנה אלפי רבבות, גם את רות ברכו הנשים בברכה כזאת (רות ד. 11—13).

בספרים הראשונים של כה"ק לא מצאנו כי לבד הברכות שברכו הקרובים את הכלה עשו עוד איזה מעשה לחזק קשר הנשואין. אולם בספרים המאוחרים יש רמז כי חזקו את הקשר בכתב, והכתב הזה נשא עליו חותם קדושה והיה נקרא „ברית אלהים" (עיין מלאכי ב. 14; משלי ב. 17). לפרסם ענין החתון היו עושים משתה וקראו לאנשי המקום לקחת חלק בשמחתם (בראשית כ"ט 22). מהשיר ידידות בתהלים (מה 15—16) יש להוכיח כי מנהגם היה לקרוא גם בתולות להחתונה והנה היבילו את הכלה לחדר החתן שהיה נקרא אז כלה. והמנהג הזה מפורש גם בספר החשמונאים (א. ט. 37) בדברים האלה: הנה יום משתה וחתונה לבני ימברי ועתה הם מביאים את הנערה בהפארת רבה ממדבא וגו'. אולם בכה"ק נמצא ג"כ כי אבי הנערה בעצמו הוביל את הכלה לחדר החתן (עיין בראשית כ"ט 23). ולעומת זה בזמנים מאוחרים נמצא כי הוליכו את העלם אל כלתו אפריונה (טוביה ח. 1). החתן והכלה היו מלובשים בבגדים נאים ויפים כדבר ישעיה: כחתן יכהן פאר וככלה תעדה כליה (ישעיה ס"א 10). בארם נהרים הקפידו שלא תנשא לאיש הצעירה לפני הבכירה. (בראשית כ"ט 26). איש אחד יכול לקחת לו נשים יותר מאחת ולא היה פוצה פה ומתנגד לזה (שם). אבל אבות הכלה היו מקפידים שלא ישא חתנם נשים אחרות לבד בנותיהן (שם ל"א 50). כפי הנראה ימי הנערות היו פרק הנשואין לנשים: הנביא יואל אומר: אלי כבתולה חגורת שק על בעל נעוריה (יואל א 8) והחכם במשלי (ב. 17) גם כן משתמש בבטוי כזה: העוזבת אלוף נעוריה. מעלות האשה הטובה מפורשות באר היטב שם (קאפ. ל"א) היא צופיה הליכות ביתה, מחנכת את בניה בדרך טובה, נותנת כבוד לבעלה, וגם לא תקפוץ ידה מתת לעניים ואביונים צדקה ותמיכה באשר תוכל. מדרגת איסור נשואין בקרובי משפחה התפתחה והשתלמה לאט לאט עד שנתהוה חוק בימי משה. בימי אברהם לא היה אסור עוד לאיש לישא את אחותו בת אביו ולא בת אמו, עמרם אבי משה לקח לו את יוכבד דודתו לאשה. אולם התורה אסרה חיתון בזה אבל האיסור הזה כנראה לא הכה שורש עמוק בעם ימים רבים אחרי משה כי בימי דוד אמרה תמר לאמנון אחיה באב ולא מאם כי לא ימנע דוד אותו מקחת אותה לו לאשה (ש"ב י"ג 13) איסור חיתון עם עמים אחרים התפשט רק על שבעה עמים של ארץ כנען, ולא על עמים אחרים: דוד נשא לו לאשה את מעכה בת תלמי מלך גשור (ש"ב ג. 3), אבל שלמה התחתן גם עם הגוים אשר אמר ה' אל בני ישראל לא תבואו בהם והם לא יבואו בכם (מ"א א 1). בני אלימלך נשאו להם נשים מואביות (רות א. 4) ואך בימי עזרא החלו לטהר המשפחות מתערובות עמים אחרים ומני אז התפשט איסור חיתון על כל העמים (עיין עזרא י). ועיין ערכים: יבום וחליצה, ספר כריתות, אשה. ועיין: בנזינגער Lehrb. der Heb. Arch. 1894 נאוואק Hebr. Arch. 1894.

תם החלק השלישי.

אוצר השמות

אשר בכתבי הקודש

בספר הזה יבואו

מבוארים ומבוררים כל השמות אשר נמצא זכרם בספרי התורה, הנביאים והכתובים:
שמות אנשים ונשים עם קורות ימי חייהם כפי המסופר אדותם בתנ"ך, בתלמודים
ובמדרשים, שמות העמים והארצות עם הקורות שעברו עליהם, שמות הערים,
הימים והנהרות וכו' חיות הארץ, צמחים ופירות וכו' שמות עצמים בללים
עם כל הנחוץ לדעת אדותם, ובסופו מפת ארץ־ישראל עם המדינות
הסמוכות לה מסביב, כמו: בבל, אשור, מצרים וכו'. ולבד זאת
יבואו בספר הזה תמונות שונות פתוחי עין מתארות חיי
העמים הנזכרים בכתבי הקדש, מנהגיהם בבית ובשדה,
אשר מזה ישיג הקורא השגה יותר
ברורה על־דבר המסופר
אדותם בתנ"ך.

מאת

א. ה. ראזענבערג

הוצאה שניה
על־ידי הועד הנוסד להשלמת הספר

חלק רביעי

ט — יתת

נויארק — תרפ"ג

ט.

טֵית היא האות התשיעית באלף־בית העברי. מוצאה מהלשון כמו האותיות ד ל נ ת, ולכן תתחלף לפעמים בדלית או בתיו, כמו חטף־חתף; תעה־טעה; ושחטה שטים העמיקו (הושע ה. 2) הוא כמו ושחתה שטים העמיקו כמליצת הנביא הזה במקום אחר: העמיקו שחתו (שם ט. 9). באות ט ישתמשו לסמן המספר 9, ונהגו לשמש בה גם לצרופי המספרים: 15־טו; 16־טז, כי לא רצו להשתמש באותיות יה, יו, הבאות בשם הקודש, לעניני חול (ש"ב).

1) **טָבְאֵל** שם איש אחד מבני ארם. פקח בן רמליהו מלך ישראל ורצין מלך ארם חפצו להמליך את בנו של טבאל ביהודה ולהסיר את אחז בן יותם ממלכותו. הנביא ישעיה בדברו על אדות חפצם זה לא יקרא את הבן בשמו כי אם יכנהו בן טבאל, כאלו הוא בן בלי שם, וגם את פקח לא יזכיר בשמו כי אם בשם אביו: בן רמליהו. ואולי בכונה יכנהו הנביא בן טבאל בפתח תחת האלף להוראת לא טוב. ווינקלער בספרו: אלטטעסט. אונטערזוכונגען (צד 74, 75) משער כי בשם בן טבאל יכוין הנביא על רצין, והשם הזה נמצא דוגמתו בין שמות מלכי ארם, כמו אלידע, טבאל, טברימון, כי רימון הוא שם אלהות של הארמים, ורצין בן טבאל דומה לרזון בן אלידע (מ"א יא. 23), ופקח חפץ לעזור לרצין להכניע את יהודה תחת עול ממשלת ארם.

2) **טבאל**, שם שר פרסי שישב בשומרון וכתב שטנה על היהודים ויעץ לארתחששתא מלך פרס להניא את היהודים מלבנות חומות ירושלים (עזרא ד. 7).

טַבָּח, מנהג הקדמונים היה כי בעלת הבית היתה אופה ומבשלת המאכלים, אבל שחיטת בהמות ועופות היו מוסרים לעבדיהם. אברהם אמר לשרה: „לושי ועשי עוגות" למען האורחים, אולם שחיטת בן הבקר מסר לנער (בראשית יח. 6, 7). בימי חג ומשתה לקרואים היו ממנים איש מיוחד לשחיטה ולבישול והיה נקרא טבח. בעת המשתה שעשה הנביא שמואל לקרואים, היה טבח מיוחד שאליו מסר שמואל המנה שהכין למען שאול, וצוהו להרים את השוק והעליה ולשומם לפני שאול. (ש"א ט. 23, 24). יוסף צוה לאשר על ביתו לטבוח טבח ולהכין משתה למען אחיו. (בראשית מ"ג. 16). והושאל השם הזה גם להאנשים הממונים מאת הממשלה להמית הרוגי מלכות הנדונים למשפט מות, והראש עליהם היה נקרא רב הטבחים (ירמיה ל"ט. 9) או שר הטבחים (בראשית ל"ז. 36). לפי דעת המפרשים היו הטבחים גם שומרי ראש המלך למלכי מצרים ובבל. פוטיפר היה שר הטבחים של מלך מצרים; נבוזראדן היה רב הטבחים של נבוכדנצר מלך בבל. ויש משערים כי הממונים על הכנת המאכלים לשולחן המלכים של מצרים ובבל היו גם שומרי ראשי המלכים של הארצות האלה. אבל קשה עלינו להבין הקשר והיחס שבין שתי הפקידות האלה. בבית שר הטבחים היה גם בית כלא או משמר לכלוא שם את האסורים הנחשדים באיזה עון עד אשר יצא משפטם לאור (בראשית מ. 50).

טִבְחַת, שם עיר בממלכת הדרעזר מלך צובה. מהעיר ההיא הביא דוד נחשת הרבה מאד, שהקדיש לבנין הבית לה'. בדהי"א (י"ח. 8) נזכרת העיר הזאת בשם „בטח", אולם כפי הנראה גם שם הקריאה הנכונה צריכה להיות טבח, כמו שהוא באמת בנוסחת התנ"ך הסורי והשם טבח נמצא גם כן בין שבטי הארמים בבראשית (כ"ב 24). תכונת העיר הזאת לא נודעה כעת, אבל משערים כי עמדה על שפוע הלבנון המזרחי הנקרא בלשונות

העמים אנטי לבנון.

טבליהו שם אחד הלוים השוערים מבני מררי בימי דוד (דהי"א כ"ו. 11).

טבעת היא שם למסגרת עגולה להחזיק בה בדים או פתילות. במשכן החזיקו הקרשים בבדים הנתונים בטבעות. גם היו טבעות לארון, למזבח הנחשת ולמזבח הקטרת. בחושן ואפוד בכל אחד היו טבעות שעל ידיהן היו מחזקים אותם על ידי הפתיל תכלת דרך הטבעות. והונח השם הזה גם על עדי האצבעות העשויה כמסגרת עגולה או זר עגול. מנהגם היה גם כן לפתח על הטבעות פתותי חותם לקיים דבר וביחוד התפשט המנהג הזה בין מלכים ורוזני ארץ, ואז היתה נקראה הטבעת בשם חותם או חותמת (ע"ע). האנשים שלא למדו מעשה הכתב השתמשו בטבעת החותמת לחתימת שמם. גם היום המנהג בתוגרמה כי לפני בתי המשפט יושבים כתבנים מוכנים לכתוב כתבי בקשה או שארי דברים הנחוצים לדופקי על דלתות בתי המשפט, וגם רגילים שם מוכרי טבעות היודעים לפתח עליהן במהירות שמות המבקשים שאינם יודעים לחתום שמם בכתב וישתמשו בטבעות ההותמות.— רגש קודש הרגישו לדבר ההתום. לפני שנים אחדות אירע כי ספינה אחת טבעה בים לא רחוק מצידון, ביחד עם שאר כלי הספינה נפל לים גם שק עור מלא מטבעות זהב, אשר נתן סוחר אנגלי אחד בבירוט למלח האניה למסרו לסוחר אחד ביפו. כפרי סורי אחד מצא את השק עם המטבעות, ויהי כראותו את החותם על השק וימהר להשיבו לבעליו בביירוט, והמרחק היה כעשרים מיל ממקום המציאה, ולא עלתה על דעתו להשוב כי הקרה ה' לפניו את המציאה למען העשירו עושר רב.

טבעות שם משפחה אחת מן הנתינים ששבו עם זרבבל מגלות בבל לירושלים (עזרא ב. 43).

טברמון, שמו של אבי בן הדד מלך ארם (מ"א, טו. 18). רמון הוא שם אלהי ארם. והיה מנהגם להוסיף התאר טב לשם אלהות, וגם היהודים נהגו בזה, כמו טוביה, ידידית.

טָבַת, שם מקום בעבר הירדן ימה בקרבת העיר אבל מחולה מנגב בגבול יששכר המקום הזה נזכר במלחמת גדעון עם המדינים. ומסופר שם (שופטים ז. 22), כי עד המקום ההוא נס מחנה המדינים, כי היה חרב איש ברעהו מפחד קול השופרות שתקעו אנשי גדעון. ר' יוסף שווארץ מראה מקומו בין יריחו, בית אל ותמנה. אולם לדעת בעל ק"מ הוא נהל מים אצל אבל מחולה, והנהל היה ידוע אז בשם נהל טבת ועיין מ"א (ד. 12).

טֵבֵת הוא שם החדש העשירי (ע"ע חדש).

מן המאורעות שאירעו לעמנו בחדש הזה. נזכיר איזה מהם: בעשירי לחדש הזה הובקעה הומת ירושלים על ידי חיל נבוכדנצר מלך בבל (מ"ב, כ"ז. 4). בחדש הזה נלקחה אסתר אל בית מלכותו של המלך אחשורוש ותהי לו לאשה (אסתר ב. 16). בשנים עשר לחדש נבא יחזקאל על מפלת מצרים (יחזקאל כ"ט). בעשרים ושמונה בטבת נסתלקה סנהדרין של צדוקין בימי ינאי המלך ושמעון בן שטח וישבה סנהדרין של ישראל ואותו היום קבעוהו יום טוב (מגלת תענית פרק עשירי).

טהרה ע"ע טמאה וטהרה.

טוב, לפי השקפת כה"ק הבורא הוא מקור הטוב, כמו שאומר המקונן מפי עליון לא תצא הרעות והטוב (איכה ג. 38). כוונתו: מפי עליון והטוב לא תצא הרעות. וכל אשר עשה הקב"ה וברא בעולמו הוא טוב מאד, ומקור הרע הנמצא בתבל הוא מהאדם, ולכן מחויב האדם לבער אחרי הרע. האדם צריך להשתנות תחלה ולשפר מעשיו ואז ישתנו גם הענינים החברותיים מאליהם, ואז ימשול בתבל רק הטוב המוחלט, הטוב הנובע מאת האלהים. ובכן הטוב המוחלט שאליו מקויים כל בני אדם הוא טוב מוסרי ורוחני, ולא טוב גשמי. גם חז"ל לא הכירו טוב אחר בעולם כי אם הטוב המוסרי ולזאת אמרו אין טוב אלא תורה (ברכות ה'), כי היא מלמדת לאדם דעת הטוב המוחלט לא הטוב המדומה ומישרת דרכו להיטיב לזולתו, וההליטו כי תנחומי אבלים, בקור חולים וגמילות חסדים מביאין

טובה לעולם (אדר"נ פרק ל').

2) ט ו ב, ארץ טוב הוא שם מדינה קטנה בארם. אל המקום ההוא ברח יפתח מפני אחיו, אשר גרשוהו מביתם למען לא ינחל עמהם בנחלת אביהם כי בן אשה זונה היה (שופטים י"א). כאשר נבאשו בני עמון בדוד שכרו מארץ טוב שנים עשר איש ביחד עם אנשי חיל ארם בית רחוב, ארם צובה וממלך מעכה לעזור להם במלחמתם עם דוד (ש"ב י. 6, 8). בימי יהודה המכבי המיתו הגוים מהיהודים יושבי טוב כאלף איש ואת נשיהם וטפם הוליכו בשבי ויבוזו את שללם (חשמונאים א. 12). בספר חשמונאים ב. 21 יסופר כי בימי המכביים ישבו יהודים רבים אנשי טוב בהעיר חרק, עיר רחוקה כשבע מאות וחמשים כברות ארץ מקספין, והיו אז בסכנה מאנשי חיל הסורים, אך טימוטיוס עלה מעל העיר בלי עשות מאומה. נייבויער מביא בשם תלמוד הירושלמי כי ארץ טוב היא שותיתא, Sushych, למזרח ים הגלילי, לא רחוק מן גמלא. לפי השערת De Saulcy ארץ טוב הוא Thaban קרוב לתשעה מיל מגשר הירדן הנודע בשם: Jisr Benut Jakub.

טוב אדוניה שם אחד הלוים אשר שלח המלך יהושפט ללמד את העם תורת ה' בערי יהודה (דהי"ב י"ז. 8).

1) **טוביה**, עבד עמוני שהתחבר לסנבלט להניא את נחמיה מחזק את חומות ירושלים (נחמיה ב. 10—19).

2) ט ו ב י ה, שם משפחה בין העולים מבבל לירושלים שלא יכלו להראות כתב יחוסם אם מישראל הם (נחמיה ז. 62).

3) ט ו ב י ה, שם אחד מן הצירים אשר על ידיהם שלחו אנשי בבל כסף וזהב לירושלים לעשות מהם עטרות ליהושע בן יהוצדק ולזרובבל, והניחו אותן למשמרת בבית המקדש למזכרת נצח להמנדבים (זכריה ו. 10—14).

טוביהו, שם אחד הלוים אשר שלח המלך יהושפט ללמד בערי יהודה תורת ה' (דהי"ב י"ז. 8).

טוטפת, שם תכשיט המצח. וכן נזכר התכשיט הזה במשנה (שבת נ"ז.) „אין אשה יוצאת לא בטוטפת“. השם הזה נזכר בכה"ק שלש פעמים: שתי פעמים בואו אחרי הטית הראשונה ופעם אחת בלא ואו כלל. ובתורת השומרונים כל השלש פעמים בואו אחרי הפא, בתמונת לשון רבים. מן הפסוקים אשר בהם נזכר השם טוטפת למדו חובת הנחת תפלין של יד ושל ראש: „והיו לאות על ידכה ולטוטפת בין עיניך“ (שמות י"ג, דברים ו', יא). אבל מפרשי התורה הפשטנים מבארים הדברים באופן שכונת המחוקק כי ענין יציאת מצרים וקדושת הבכור (שמות י"ג) יהיו תמיד נגד עיניהם של ישראל וקרובים ללבם, וכן הדבר בשארי מצות התורה וחקיה (דברים ו. י"א). עיין רשב"ם בפירושו לשמות (י"ג).

קשה להגיד בדיוק מתי הנהיגו בישראל הנחת תפלין והחלו לפרש הפסוקים באופן שיורו על חובת המצוה הזאת. השומרונים לא ידעו ממצות הנחת תפלין. גם השבעים לא העתיקו הדברים לפי הכונה על מצות תפלין. ולזאת משערים המבקרים שענין הנחת תפלין הנהיגו בישראל החסידים הראשונים ומהם קבלו הפרושים שהיתה ידם תקיפה בימי יוחנן הורקנוס (135 לפני המספר הנהוג). ובאמת ההמון לא ידע מהמצוה הזאת, ולזאת אמרו: איזהו עם הארץ, כל שאינו מניח תפילין (ברכות מ"ז). גם בין הפרושים היו חלוקי דעות אם לילה ושבת זמן תפלין או לא (עיין שבת סא, סב), שמזה נראה כי המנהג היה עוד רופף גם אחר החרבן בימי ר"ע ור' מאיר. ובירושלמי (ברכות) מבאר הטעם מפני מה לא החזיקו במצות תפלין? מפני הרמאין. עובדא הוזה בחד בר נש דאפקיד גבי חבריה וכפר ביה, אמר ליה לא לך הימנית אלא לאילן די בראשך הימנית. על ר' יוחנן יסופר בירושלמי (ברכות פ"ב ה"ג) כי בימי הקיץ לא היה מניח תפלין מפני החום והוא היה חש בראשו. ר' שמעון בן אלעזר נותן טעם מדוע מצות תפלין מרופה בידם מפני שלא מסרו עצמן למיתה בימי הגזירות והרדיפות (שבת ק"ל). ועיין בבית יוסף לטור אורח חיים הלכות תפלין, ותראה כי גם בימי הגאונים

ואחריהם בימי בעלי התוספות היתה המצוה הזאת רפויה בין בני ישראל ולא התפשטה בכל תקפה בעמנו, ולזאת לא היה קשה להקראים להסיר מהם עול מצות תפלין.

טחות, מסתרי הלב, כי הדבר המכוסה בטיח הוא נסתר ונעלם מן העין.
וזת כונת הכתוב: מי שת בטוחות חכמה (איוב ל״ח. 36), מי שם חכמה בקרב איש וכליותיו?

טחנה ע״ע רחים.

טחורים, מחלת אבעבועות בולטות מפי הטבעת (העמאראידען). השם הזה נזכר שמונה פעמים בכה״ק, שש פעמים בתור קרי תחת המלה הכתובה עפלים. לא ידענו כעת מרוע החליפו המלה עפלים במלת טחורים. אומרים אמור כי המלה עפולים היתה מלה מגונה (עיין דברים כ״ה. 27; ש״א ה. ט. 9. 12; 7. 4. 5). ושתי פעמים קריאתה ככתיבתה טחורים (שם 7. 11. 17). המחלה הזאת היתה מסוכנת, כי מחוקקנו סדרה ביחד עם שחין מצרים אשר אי אפשר להתרפא ממנה (דברים כ״ח. 27). תבנית הטחורים כנראה היתה מרמזת לאיזה דבר נכבד, כי לולא זאת לא היו עושים את תבניתם מזהב (עיין ש״א 7. 17). יאזעפוס יספר כי המחלה הזאת השחיתה והתעיבה את בני מעיהם של הפלשתים והוכרחו להקיאם אחרי אשר נרקב בתוכם (קדמוניות 7. 1. 1). יש מפרשים המשערים כי על המחלה הזאת ירמוז המשורר באמרו: ויך צריו אחור חרפת עולם נתן למו (תהלים ע״ח 66).

טיט, נמצא כמעט בכל הארצות וביחוד בעמקים ובמקומות הנמוכים. ומין האנושי השתמש בו גם בימים הקדמונים מאד לבנין בתים ולעשות ממנו כלי בית שונים וגם לתשמישי דברים אחרים. הטיט הוא דבר מורכב מדוממים שונים ולא בכל המקומות הרכבתו שוה, ולזאת צבעו ותכונתו שונים במקומות שונים. מגדל בבל נבנה מלבנים עשויות מטיט ונתקשו על ידי שרפה בכבשן או נתיבשו בחום השמש. המגדל הזה היה נקרא אז בביל, שפתרונו שער אל (בבא־שער, וכה״ק מבארים השם הזה בפעל ״בלל״). אבל על פי הכתובות שמצא שם סיר הענרי ראוולינסאן נוכח לדעת כי השרידים האלה אינם שרידי מגדל בבל שנזכר בכה״ק כי אם המה שרידי המגדל של שבעה כוכבי לכת הנבנה על ידי נבוכדנצר (604-562 לפני ספה״נ). גם העיר נינוה בירת ממלכת אשור נבנתה מלבנים עשויות מטיט שבסביבות הנהר חדקל. מהלבנים שעשו בני ישראל במצרים מטיט מעורב בתבן וקש נמצאות בבריטיש מוזעאום אחדות שעליהן חרותים שם המלך טהאוטמעס הראשון (1700 לפני ספה״נ) ושם רעמסס השני (1400 לפני המספר הנהוג). רוב הכפרים במצרים התחתונה ועל שפת היאר נילוס בנוים מלבנים עשויות מטיט שנתיבשו מחום השמש.

גם השימוש בטיט לעשות סירות, קדרות וכלי בית שונים הוא קדום מאד. בשרידי מצרים, בבל ואשור היותר עתיקים נמצא כלי בית מכל המינים עשוים מטיט. אבל מכל הדברים העשוים מטיט בימים הקדמונים הכי נכבד המה הלוחות שעליהם חרתו בבבל אשור ומצרים דברים רבים מקורות העולם ודברי ימיהם של הממלכות האלה, ואשר נשארו לזכר עולם עד היום. בין הלוחות האלה ישנם רבים שעליהם חרותים בחרט אנוש מעשה בראשית, חטא אדם הראשון, ענין המבול, כאשר ביארם ה, געארג סמיטה מבריטיש מוזעאום. ה, בליסס מצא בחפרו סביבות העיר לכיש בנגב פאלעסטינע לוחות רבים הידועים בשם לוחות תל־על־אמרנא ועליהם חרותים דברים רבים מקורות מצרים והמה שרידי הימים הקדמונים (1400 לפני ספה״נ). וגם הלוחות האלה עשוים מטיט ונתיבשו אחרי שחרתו עליהם הדברים ונתקשו לזכר עולם.

טירה, בירה, מגדל או מבצר. התרגומים יעתיקו אותו כרכא (עיר גדולה) וגם אונקלוס יתרגם בטירותם (בראשית כה 16), בברכיהון. והתרגום ירושלמי יעתיקו שם קסטרא שפתרונו מגדל ומבצר. והתרגום ביחזקאל (כה 4) וישבו טירותיהם בך, יעתיק

בירנתא, גם כן מגדל או צריח. כנראה היה המנהג מקדמת דנא בין יושבי ארץ ישראל להעמיד בעריהם מגדל להסתר בו לעת מצוא מפני עקת אויב. מגדלים כאלה היו בפנואל (שופטים ח. 9. 17) בתבץ (שם ט. 51), בשכם ושם היה נקרא צריח (שם ט. 46), מצודת ציון בירושלים (ש"ב ה. 7 9). רבים ממלכי יהודה השתדלו להזק את ממשלתם על ידי בנין מגדלים ומבצרים בערים רבות למען יהיו למגן ליושביהם מפני האויבים וביחוד הצטיינו בזה המלכים יהושפט ויותם. (עיין דהי"ב יז 12; כז. 4).

בימי נחמיה נזכרת בירה בירושלים שכפי הנראה היתה חלק מבית ה' והיתה לה התקשרות עמו ע"י גשר מיוחד (נחמיה ב. 8; ז. 2). בדהי"א (כט 1. 19) נקרא בית המקדש של שלמה בשם בירה, וגם ארמון מלך פרס בשושן נקרא בירה (נחמיה א. 1; דניאל ח. 2). כאשר בנה הורדוס מחדש את בית המקדש חדש גם את פני הבירה והסב את שמה אנטוניא כשם מטיבו ואיש חסדו מ. אנטונינוס מלך רומי, בבירה הזאת עמדו אנשי חיל הרומאים ומשם שמרו את צעדי הכהנים והעם בבית ה' לבלי ימרדו ברומא. בעת המרידה (66 למספר הנהוג) תחלת מעשיהם של היהודים היתה להרוס הגשר המאחד את בירת אנטוניא עם בית המקדש (יאזעפוס מלחמות ב. 15 .6). בימי החשמונאים היתה בירושלים בירה או מצודה, הנודעת בשם מצודת אקרא או חקרא, בהמצודה ההיא נאחזו ההלוניסתים המה היהודים שהתיונו והעיקו לישראל ימים רבים כי עזרו להיונים להשמיד שם ישראל עד אשר בא שמעון המכבי וגרשם משם (כ"ז אייר 142 לפה"נ) ואותו היום עשאוהו יום טוב (סגלת תענית פרק שני). כפי המסופר בספר החשמונאים (א. יד. 42) בצר שמעון את חומות המצודה אחרי אשר גרש משם את ההילינסתים וישב בה מבני ישראל, יאזעפוס יספר כי שמעון הרס את המצודה ולא הניח בה אבן על אבן (קדמוניות יז. 7 .6

טל, הוא שכבת האד הלח העולה מן הארץ וכאשר יתקרר יפול כרסיסי זעה על הצמחים. אולם מקומות רבים בכה"ק מורים, כי חשבו שהטל יורד מן השמים כמו המטר: ומטל השמים מעל, (בראשית כז. 39) שמיו יערפו טל (דברים ל"ג 28). ולבד זאת יש להוכיח מכה"ק כי הטל יורד בא"י ביחוד בימי הקיץ עת יגבר החום וגשם לא ירד ואז הטל ימלא חסרון הגשם. כעב טל בחום קציר (ישעיה יח. 4); וטל ילין בקצירי (איוב כט. 19). אבל הנוסעים, המזכירים את הטל בספוריהם, המה התרים את הארץ בימי האביב והסתו, ולעומת זה הנוסעים שסבבו את הארץ בימי הקיץ לא יזכירו מאומה אדות הטל. ובאמת לא ירד הטל בא"י בימי הקיץ מחצי חודש מאי עד חצי חדש אגוסט אולם יען כי הטל ירד שמה איזה זמן אחרי שהדלו גשמי האביב, ויתחיל לרדת זמן מה קודם שיתחילו ימות הגשמים של הסתו, לכן ירמזו המקומות בכה"ק על הזמנים האלה שבהם ירד הטל וימלא חסרון הגשם. והדבר הזה מגדיל ערך הטל בעיני יושבי א"י, כי הוא מחליש כח החום במשך החדשים אפריל, מאי, אגוסט, וסעפטעמבער, כי באלה החדשים הוא ירד שמה ומביא אתו ברכה רבה ליושבי הארץ. ולזאת העדר הטל לקללת יחשב להם כהעדר הגשם. דוד קלל את הרי גלבוע כי לא ירד עליהם טל ומטר, יען נפלו עליהם שאול ויהונתן (ש"ב א. 21); אליהו קלל את אחאב כי לא יהיה טל ומטר בארץ בגלל חטאותיו (מ"א יז. 1). הנביא חגי יוכיח את העם ויברר להם כי השמים כלאו מטל בגלל עצלותם בבנין הבית (חגי א. 10). ענין ירידת הטל חשבו למסתרי הטבע שקצרה בינת אנוש מהשיגם. מי הוליד אגלי טל? (איוב ל"ח, 28). ואך להבורא יתברך גלויות תעלומותיו: בדעתו תהומות נבקעו ושחקים ירעפו טל (משלי ג. 20).

טלאים ע"ע טלה, טלם.

טָלֶה, כבש רך בשנים, יונק משדי אמו כמו שנאמר בשמואל (א. ז. 9): ויקח שמואל טלה הלב אחד וגו'. והרבוי ממנו

הוא טלאים: בזרועו יקבץ טלאים (ישעיה מ. 11). בערכי: כבש צאן נדבר ברחבה אדות המין הזה ופה נזכיר דברים אחדים בנוגע להטלה. הרועה אשר הצאן הוא רכושו, ולא הרועה השכיר, יש לו טרח רב עם הטלאים בעת יסע עם עדרו ממקום למקום לבקש מרעה לצאנו, כי אז הוא מוכרח לשאת את הטלאים המה היונקים, בזרועותיו כי עוד רפה כחם ללכת ביחד עם הצאן, אבותיו, וגם טרחתו מרובה עם הצאן הנקבות המעוברות, בזמן שקרובה עתן להוליד. בעת ההיא הרועה הולך לפני הצאן ונושא בזרועותיו שני או שלשה טלאים ואמותיהם המניקות משני צדדיו ועליו יאמר הנביא ישעיה (שם) כרועה עדרו ירעה, בזרועו יקבץ טלאים, ובחיקו ישא, עלות ינהל.

1) **טֶלֶם** שם איש משבט לוי מן השוערים שהתחתנו עם הגוים בבבל ונשאו להם נשים נכריות והולידו בנים ובמצות עזרא הוציאו אותן בגט למען טהר את משפחות בני ישראל מתערובות גוים אחרים (עזרא י. 24).

2) **טלם** שם עיר בנחלת מטה יהודה (יהושע טו. 24), על גבול ארץ אדום בנגב. העיר הזאת נחשבת ביהושע בין הערים זיף ובעלת ולזאת משערים כי היא אחת עם העיר טלאים הנזכרת בש"א (טו. 4) אבל לא כן היא דעת חז"ל, כי לדעתם פקד שאול את העם על ידי טלאים שכל אחד מישראל נטל טלה מעדר המלך ואחרי כן מנו את הטלאים כי אסור למנות את ישראל לגלגלותיהם (עיין יומא כב: ובמ"ר פרשה ב). גם יונתן תרגם שם "באימרי פסחיא", ומזה הוכיח הרד"ק כי פרק הפסח היה. גם היואולגאטא מעתיק כי פקדם באופן הזה על ידי טלאים. השבעים העתיקו כי כי פקדם בגלגל, הנה כי כן או שהיתה לפניהם הנוסחא בגלגל תחת בטלאים, או היה כתוב בספריהם ויפקדם בטלאים בגלגל.

דרך העיר **טלם** עבר שאול עם חילו אל ארץ עמלק. לדעת נייבויער העיר טלם היא אחת עם טלמיא הנזכרת במדרש קהלת פסוק ברבות הטובה: ר' חנניה ור' יונתן שאלון למנחם טלמיא וכו' וכן היא דעת התוספות ישנים (יומא כב.) השבעים העתיקו הפסוק בש"ב ג. 12: וישלח אבנר מלאכים אל דוד (בטלאים) המלה בטלאים אינה בספרים שלנו. תכונת העיר הזאת לא נודע כעת. לפי דעת ר"י שוואין מקומה לצפונה של Moladah וכל הפלך שם נקרא בשם Toulam.

טַלְמוֹן שם משפחה אחת מן הלוים השוערים נזכרת בנחמיה יב. 25; בדהי"א ט. 17; בעזרא ב. 42; בנחמיה ז. 45; יא. 19. ואולי טלם 1) ממשפחה הזאת.

טֻמְאָה וְטָהֳרָה, ענין הטומאה הוא דבר עתיק, והיה ידוע למין האנושי בימים הקדמונים מאד בהיותו עוד על מדרגה היותר נמוכה בהתפתחות. יסוד ומקור לרוב חקות הטומאה הוא בהאמונה כי בעולם ישנם כחות רבים שדרכם להזיק, להשחית ולחבל את כל היצורים, והמה המתנגדים היותר גדולים להבריאה בכלל, ומשכן הכחות האלה הוא ביחוד בדברים אשר חשבום לטמאים. אבל אין כל ספק כי מטרת חקים אחדים מחקי הטומאה היתה להרחיק את האדם מדברים המשוקצים והמתועבים, להרגילו לנקיות ולשמירת בריאותו. הדבר הטמא יש לו הכח לטמא דבר אחר הנוגע בו, אבל מדרגת טומאת המקבל חלושה ממדרגת המטמא, לפעמים נוכל להסיר הטומאה מהמקבל על ידי כבוסו במים. נפלא הדבר כי בענין הזה שוה הטומאה לקדושה: גם הדברים הקדושים מקדשים הדברים הנוגעים בהם, ולמען הסיר הקדושה מהמקבל עלינו לכבסו במים. הדברים האלה מפורשים באר היטב בכה"ק. בדבר קדושת החטאת נאמר: כל אשר יגע בבשרה יקדש, ואשר יזה מדמה על הבגד אשר יזה עליה תכבס במקום קדוש וכלי חרש אשר תבושל בו ישבר, ואם בכלי נחשת בושלה ומורק ושוטף במים (ויקרא ו, 20 21). ממש כדברים האלה נאמרים בטומאת שרצים ובטומאת זיבה. בטומאת שרצים נאמר: וכל אשר יפול עליו מהם במותם

טמא.... במים יובא וטמא עד הערב וטהר, וכל כלי חרש אשר יפול מהם אל תוכו, כל אשר בתוכו יטמא ואותו תשברו (שם יא. 32). ובטומאת זיבה כתוב: וכל אשר יגע בו הזב... וכבס בגדיו ורחץ במים וטמא עד הערב וטהר וכלי חרש אשר יגע בו הזב ישבר וכל כלי עץ ישטף במים (שם 10, 11, 12). הנה כי כן הקדושה והטומאה שתיהן נחשבות כדברים ממשים המתדבקים בנגיעה, ומוסרים ע"י כבוס, ואף כלי חרש, שמטבעם לבלוע אל תוכם, אין להם תקנה אלא שבירה. הכלל שאמרנו כי הדברים הקדושים מקדשים את הדברים הנוגעים בהם יש לו יוצא אחד, והוא כתבי הקודש, כי המה אינם מקדשים את הידים הנוגעות בהם, כי אם מטמאים אותן (ע"ע כה"ק). הדברים הקדושים אין קדושתם נובעת מעצמותם כי אם נעשים קדושים ע"י אדם או בנגיעה בדברים המקודשים, כי מקור הקדושה אינו בארץ כי אם בשמים והדברים הטמאים טומאתם נובעת מעצמותם, ואין דבר בעולם שיכול לדסיר טומאתם מהם. הדבר הזה מבואר היטב בנבואת חגי, והכהנים בזמנו ידעו היטב את ההבדל בין קדושה לטומאה בענין הזה, כי אם ישא איש בשר קודש בכנף בגדו ונגע בכנפו אל הלחם ואל הנגיד... לא יקדש הדבר הנוגע בכנף הבגד, אולם אם יגע טמא נפש (כלומר האיש שנגע במת) בכל אלה יטמא אותם, כי הטומאה היא מקורית ולא הקדושה (ע"ע חגי). בהמשך הימים ענין הקדושה הועיל הרבה להתפתחות מצב המוסרי של האדם, בעוד שענין הטומאה הועיל להיפך להשריש באדם אמונה טפלה. אבל בין חקי הטומאה של ישראל ישנם אחרים שמטרתם היתה להרחיק את העם מתועבות הגוים, ובכן הביאו תועלת רבה להתפתחות המצב המוסרי של עמנו.

ארבעה מיני טומאות הן: 1) טומאה היוצאת מאברי ההולדה: קרי, זב וזבה, ונדה. 2) טומאת אוכלין ומשקין, 3) טומאת צרעת, 4) וטומאת מת.

1) להקדמונים היה ענין ההולדה מעוטף בצעיף עלטה ובמסתרים. התחברות איש ואשה הביאה עמה טומאה לשניהם ולהסיר הטומאה הזאת היו מוכרחים לכבס את בשרם במים ולפעמים היה דרוש להם גם להקטיר איזה קטורת. הערבים היו משתמשים בסגולות שונות לגרש השדים ורוחות הטומאה ממטת החתן והכלה בליל כניסתם לחפה (וועלהויזען). גם בספר טוביה מסופר כי לשרה בת רעואל מתו שבעה חתנים בליל חתונתם ואף אחד, טוביה, נצל כי ידע לגרש השד ולהנידהו למדבר מצרים ע"י הקטרת לב וכבד כאשר הורהו המלאך (טובית ח). גם לבני ישראל היה החק כי איש אשר ישכב את אשה שכבת זרע ורחצו במים וטמאו עד הערב (ויקרא טו. 18) הכנה לדבר קדוש מאד דרשה להיות עצור מאשה מכל וכל איזה זמן. בני ישראל נאסרו לגשת אל אשה שלשת ימים טרם קבלת התורה (שמות יט. 15) אחימלך נתן לדוד מלחם חקדש אך כאשר הודיע לו דוד כי אשה עצורה להם מתמול שלשום (ש"א כא 6). איסור התקרבות איש לאשה בשעת מלחמה היה דבר נפרץ בין עמים רבים מעמי הקדם. כי בכלל, המלחמה היתה נחשבת להקדמונים לדבר קדוש, ואנשי המלחמה היו נחשבים בעת המלחמה לקדושים. ישנם עמים שאיסור ההתקרבות אל האשה בימי מלחמה התפשט גם על אלה שלא יצאו למלחמה. אולי מטעם הזה לא חפץ אוריה להתקרב אל בת שבע אשתו בעת שצרו היהודים על רבת בני עמון (ש"ב יא. 8. 13).

טומאה יותר חמורה היתה טומאת הנדה. הערבים יחשבו לדבר מסוכן לאיש לנגוע בדם הנדה, וגם להביט ולהסתכל בו. (בראזער). האשה שפירסה נדה לא לקחה חלק בשמחת החג ובהקרבת קרבנותיו. גם היהודים חשבו טומאת הנדה לטומאה חמורה מאד. הנביא יחזקאל בהפצו לתאר עד חיכן הגיעה השחתת המדות בעם יאמר כטמאת הנדה היתה דרכם לפני (יחזקאל לו. 17). הזב והזבה היו נחשבים לחולים, ותחולי בא

להם מתעדר הזהירות תדרושה בעניני אישות , ולכן כאשר נתרפאו מחלים היו מחוייבים להביא שני קרבנות אחד לחטאת ואחד לעולה. האיש שראה קרי בלילה בחלומו היה נחשב לטמא, ובעת מלחמה הוציאוהו מחוץ למחנה, כי המחנה היה קדוש (עיין למעלה) (דברים כ״ג 10. 11). ואך לעת ערב על הבעל קרי היה החוב לטבול במים ואז היה שב לטהרו ולהמחנה. גם היולדת היתה נחשבת לטמאה בין עמים רבים. הערבים יעשו למענה אוהל מיוחד מחוץ למחנה לשבת בו זמן מוגבל. התורה נתנה קצב וזמן לטומאת חיולדת, והוא: לזכר ארבעים יום ולנקבה שמונים יום. בכל משך הימים האלה היולדת אסורה לגעת בכל קודש ואסורה לבוא אל המקדש, ואחרי הזמן הזה היתה מביאה שני קרבנות אחד לעולה ואחד לחטאת. מה הטאה האשה בהולידה בן ובת? חז״ל מבארים כי בשעה שכורעת לילד מתוך צער וחבלי לידת היא נשבעת שלא להזקק לבעלה, לכן תביא קרבן שיכפר עליה.

2) טומאת אוכלין ומשקין. הנוסעים יספרו כי גם בין העמים היותר פראים העומדים על מדרגה נמוכה מאד בהתפתחות ישנן מאכלות אסורות רבות מאד. והאיסור על אוכלים ידועים הוא לא מפני שהמה מזיקים לבריאות האדם או מפני שהמה מרגישים למאכלים האלו גועל נפש, כי אם האיסור הונח עליהם מצד האמונה. אבל גם בין העמים הנאורים בימים הקדמונים נמצאים מאכלים רבים אסורים, כמו, בין ההודים , הסורים , המצרים והיונים. כפי המבואר בכה״ק בספור המבול, כבר בזמן הקדום ההוא היו מחלקים הבע״ח לטהורים ולבלתי טהורים. נפלא הדבר כי בספור ההוא לא נזכרת המלה טמא. דרשת ח״זל בזה ידועה (עיין פסחים ג.). ובמקום שיסופר כי אחר המבול הותר למין האנושי בשר לאכילה, תחת שעד כה היו נזונים אך בצמחים וירקות, לא נזכר אף רמז קל מאיסור איזה בע״ח לאכילה, ואך איסור אכילת דם נזכר (בראשית א. 29; ט. 3 4).

על פי התורה מחולכי על ארבע מותרים לאכילה אך אלת שמפריסים פרסה ומעלים גרה. מפרשי התורה השתדלו להוציא מזה למוד מוסרי ולבאר התנאים האלו על פי חקי המדות והמוסר. (ע״ע סימני טהרת וטומאה) אבל יוכל להיות כי טעם האיסור נעלם מאתנו, והתנאים האלו המה רק סמנים להכיר על ידם את המותרים והאמורים לאכילה, והסמנים אינם הסבה להאיסור כלל. ובאמת נקראו בין חז״ל "סימני טהרה", כי המה רק סמנים של החיות המותרות לאכילה ולא הסבת להתירן או לאיסורן. הערבים חשבו את הגמל ליציר כפיו של השטן. השפן אסור לאכילה גם להבידיאונים יושבי חצי האי סיני; המה מאמינים כי השפן היה בתחלת הבריאה דומה לארם או כי תוצאותיו הנה מאדם, ולזאת האוכל ממנו לא יראה את אבותיו לא בעה״ז ולא בעוה״ב. החזיר חשבו עמים אחדים לחיה קדושה. יוכל היות כי גם בין היהודים בימי ישעיהו היו אהדים שחשבו את החזיר לדבר קרוש, ואליהם ירמוז הנביא (ישעיה סה. 3 5; סו. 3 17). האוכלים בשר החזיר... האומרים קרב אליך אל תגש בי כי קדשתיך; המתקדשים והמטהרים אל הגנות... אוכלי בשר החזיר... מתוכחת מוסרו של הנביא הזה יש להוכיח גם כן כי גם הכלב היה קדוש בעיני עובדי האלילים וגם בין היהודים אשר הלכו בעקבותם, כי הוא מזכיר "עורף כלב" בין הזובחים לע״ג 1) (שם 3. 10). במסתרי המיטהאלאגיה של ההאראנים הכלב נחשב לאהיו של האדם. החיות הטורפות נחשבות לטמאות מפני כי הנה נזונות מדם ונבלה. וכן הדבר גם בעופות הטמאים. רבים מהם ישכנו בחורבות מקום משכן השדים (לפי דעתם). ישעיה בנבואתו על מפלת בבל וחרבנה יאמר: לא תשב לנצח ולא תשכון עד דור ודור... ורבצו שם איים... ושכנו שם

1) את הכלב ערפו לע״ז ולא שחטוהו למען לא ישפך דמו, שחשבו אותו למקום משכן הנפש, ואם הכלב קדוש על אחת כמה וכמה דמו קורש.

בנות יענה ושעירים ירקדו שם. (ישעיה י"ג 20, 21). כדברים האלה ינבא גם ירמיהו (נא. 39). ועיין גם כן ישעיה בנבואתו על אדום (לד. 11.—17).

לדגים טמאים נחשבו אלה שאין להם סנפיר וקשקשת, מפני כי המינים האלה דומים מאד לנחשים, שנואי נפשות היהודים ביחוד וכל מין האנושי בכלל, כי מקורו הוא בסיטרא אחרא, בהחולקים על הבורא ועל מעשה בראשית. ומטעם הזה נאסרו גם השקצים והרמשים כי גם המה מסוג הזה.

גם הנגיעה בשרצים ורמשים או הנגיעה בנבלות גם מהמינים המותרים לאכילה מטמאה את האדם ולמען טהרו מטומאתו עליו לכבס את בגדיו ולטבול במים ואז לעת הערב יהיה טהור. אולם הנגיעה בנבלות של עופות הטהורים אינה מטמאה ורק אכילתם מטמאה (זבחים 60:) המבקרים מצאו סתירה בספר התורה בענין נבלה לגר, כי בחומש ויקרא נבלה נאסרה גם לגר (ויקרא יז. 15). ובדברים הותרה לגר (דברים יד. 21). אבל רבותינו חלקו בין גר צדק לגר תושב. ומזה יש להוכיח כי לדעת הז"ל חקי אסור אכילה של נבלת עוף טהור אינם שייכים לחקי הבריאות כי אם יסודתם הוא בחקי האמונה ולכן מחוייבים בהם אך בני ישראל מפני כי המה מחוייבים להיות קדושים, אבל אינם מוטלים על הגר תושב.

3) טומאת צרעת מחלת הצרעת היתה נחשבת לחולי שאין לו רפואה, ולזאת האיש אשר דבקה בו המחלה הזאת היה נחשב למת אשר נשארו עוד בו סמני חיות ולכן חשבו לטמא את המצורע כאשר חשבו לטמא את המת. ויען כי היהודים חשבו את מחלת הצרעת למחלה המתדבקת לכן הבדילו את המצורע מהאנשים הבריאים וקבעו להם מקום מחוץ לעיר. ימים רבים חשבו חכמי הרופאים של עמים אחרים את הצרעת למחלה שאינה מתדבקת, עד שקם החכם האנסען ומצא בשנת 1871 באציל הצרעת ואז הסכימו כל הרופאים כי הצרעת היא מחלה המתדבקת. הבאציל המזיק הזה יכול לחיות שנים רבות. ה. קאבנער מצא באציל חי בחתיכת עור מצורע שהיתה כרוכה בפיסת ניר אחר עשר שנים להפרדה מגוף המצורע. בבית החבישית של המצורעים באלמארא מצאו באצילים של המחלה הזאת גם בארץ אשר דרכה עליהם כפות רגליהם של המצורעים. לזאת אין להתפלא כי גזרה התורה על המצורעים שישבו מחוץ למחנה או מחוץ לעיר, וחז"ל גזרו טומאה גם על הבית שהמצורע בא אל תוכו, וגם על הכלים אשר בבית ההוא גזרו טומאה. כן שנינו במשנה שהמצורע מטמא את הבית בביאה (כלים פ"א מ"ד) וגם כל הכלים שבו טמאין עד הקורות (נגעים י"ג. יא). ולמען לא יבוא המצורע בנגיעה עם אדם גזר החוק כי בגדיו יהיו פרועים וראשו יהיה פרוע ויעטה על שפה העליונה וכאשר יראה אדם יקרא בקול. טמא, טמא (במדבר ה. 2; ויקרא יג. 45) יוצאת מחוק הזה האשה המצורעת, כי ממנה לא ידרשו שבגדיה יהיו פרומים ולא ידרשו ג"כ שראשה יהיה פרוע (סוטה כג.) חוקרי זמננו מצאו כי באציל הצרעת יזיק אך להאדם ולא יפעול שום פעולה על בעלי חיים אחרים.

שונאי ישראל העלילו על היהודים כי מחלת הצרעת נמצאת ביניהם יותר מאשר בין שארי העמים והמצרים גרשו אותם ממצרים מפני שהיו מצורעים וגם משה רבנו, אומרים, היה מצורע, ולזאת כאשר בא לפני פרעה להראות לו את האותות והמופתים אשר צוהו ה' לא הראה לו את אות הצרעת, אבל החכם בוקסדארף הראה להיפך, מי מחלת הצרעת מצויה ביותר בין עמים אחרים מאשר בין בני ישראל, והסבה לזה היא לדעתו מפני שהמה נשמרים מאכילות בשר חזיר. ובאמת נמצאו במדינה הקטנה נארוועגען בשנת 1892 חמש מאות מצורעים. מספר כזה לא היה מעולם בין היהודים. ועיין ערכי מצורע, צרעת, נגעי בתים ונגע בגדים.

בתורה נזכרים שבעה סמנים להכיר על ידיהם אם החולי היא צרעת מוחלטת או היא משאר מיני חולי העור שאינם מסוכנים המה 1) שאת, 2) ספחת, 3) בהרת עם

שער לבן במקום הכתמים, 4) בהרת לבנה באין שער לבן, אבל אחרי עבור ארבעה עשר יום פשתה המספחת בעור. 5) בשר חי בשאת. 6) שאת או בהרת במקום השחין שנרפא, אבל השערות במקום הכתם נהפכו ללבן. 7) הנתק, והוא נגע בראש או בזקן עם שער צהוב (ויקרא יג). וחז"ל הוסיפו עוד סמנים ומראות להכיר על ידיהן מצורע מוחלט. ר' חנינא מגן הכהנים חשב ששה עשר מראות נגעים, ר' דוסא בן הרכינס—שלשים וששה, ועקביא בן מהללאל—שבעים ושנים (עיין נגעים פ"א מ"ד).

4) טומאת מת. סדרי ההנהגה עם האדם המת ומעשי ההתעסקות עם קבורתו בין העמים הקדמונים מראים לדעת כי פחדו ורהו מהרוח שיצא מגוף האיש המת והשתדלו לעשות מעשים ופעולות להניא אותו שלא ישוב אליו עוד, אבל ישנם בין המנהגים גם אחרים המורים כי חפצו לחזק הקשר שהיה בין האיש המת ובין החיים הנשארים ועשו מעשים ותחבולות שלא ינתק הקשר הזה לעולם.

חוקי טומאת מת של היהודים מפורשים בתורה (במדבר י"ט). הנוגע במת לכל נפש אדם יטמא שבעת ימים, ולמען טהרו מטומאתו עליו להתחטא במי חטאת של אפר פרה אדומה (ע"ע) ביום השלישי וביום השביעי לטומאתו. אדם כי ימות באהל, כל הבא אל האוהל וכל אשר באהל יטמא שבעת ימים, אפילו לא נגעו במת. אולם בשדה המת אינו מטמא רק בנגיעה, ואז אפילו אם נגעו אך בעצם המת או בקברו, נטמא הנוגע לשבעת ימים ולטהרו נדרש הזאת מי חטאת ביום השלישי וביום השביעי. מזה יצא המנהג לציין את הקברים בסיד למען יזהרו מנגוע בהם ולא יטמאו בהם. האיש שנטמא במת מטמא גם אנשים אחרים וגם דברים אחרים בנגיעה. כאשר היו בני ישראל במדבר הרחיקו את טמאי מת מן המחנה ביחד עם הזבים והמצורעים (שם ה). יאשיהו מלך יהודה, בחפצו לטמא את המזבח אשר בנה ירבעם בן נבט בבית אל להחטיא את ישראל, לקח עצמות המתים בקבר: אשר בהר שם וישרוף אותם על המזב: ובדבר חזה טמאהו (מ"ב כ"ג 16). יחזקא: בנבואתו על מפלת חיל גוג ינבא כי בני ישראל יקברו אותם למען טהר את הארץ, שמזה נראה כי גם הארץ נעשית טמאה אם ישכב עליה גופת מת בלתי קבור (יחזקאל ל"ט 12). מנהג קדמון היה בישראל לקבור את המלכים בקרבת המקדש, יחזקאל התנגד לזה כי בזה יטמאו את המקדש ונבא כי בעתיד לא יעשו עוד בני ישראל כדבר הזה (שם מג. 7—9). אנשי החיל שהיו נחשבים לקדושים בעת המלחמה (עיין למעלה) בשובם מן המלחמה היו נחשבים לטמאים מפני כי נגעו בחללי אדם, ולזאת נצטוו בני ישראל אנשי המלחמה בשובם ממלחמת מדין להשאר מחוץ למחנה שבעת ימים ולהטהר במי חטאת ביום השלישי וביום השביעי כטמאי מתים (ע"ע נזיר). הכהנים אסורים להטמא למתים לבד קרובי משפחה שהם: אב ואם, בן ובת, אח ואחות הבתולה (ויקרא כא), ואם נטמא הכהן לאחד מקרוביו אלה גם אחרי טהרתו כחוק, עליו להביא קרבן חטאת בבואו אל מקדש ה' (יחזקאל מ"ד 25—27). אבל קרבן הפסח נאכל גם לטמאים, ואם הטמאים היו מיעוט הצבור אז עושים פסח שני ואם רוב הצבור טמאים עושים את הפסח הראשון במועדו בטומאה (במדבר ט. 6—12, רמב"ם ה' קרבן פסח פ"ז ה"א. משנה פ' כיצר צולין). כפי הנראה היה ענין האבלות או האנינות מביא עמו רוח הטומאה, ולכן היה צריך המביא את המעשרות לבית ה' להתוודות כי לא אכל באונו (כתרגומו "באבלי") ממנו. אולם רבים ממפרשי התורה ביארו את המלה "באוני" לענינים אחרים ולא לאבלות (עיין בהם) (דברים כו 14). גם הנביא הושע יחשוב את לחם האוננים והאבלים לדבר טמא, כן מבואר מדברי תוכחתו (הושע ט. 4) "כלחם אונים להם כל אוכליו יטמאו". חקי ומנהגי הטהרה לטמאי מתים מפורשים בפרשה פרה אדומה (ע"ע). הטומאה אסרה על היהודי לקחת חלק

בעבודת ה'. ומחובות הכהנים היה להודיע לעם חקי הטומאה והטהרה, כי הדבר הזה היה ענין נכבד מאד בין היהודים הקדמונים (יחזקאל כ"ב. 26). גם, הערל, הוא האיש אשר לא נמול בשר ערלתו היה נחשב לטמא והיה אסור לבוא למקדש ה'. ויחזקאל הוכיח את העם אשר היו מקילים בדבר הנכבד הזה (יחזקאל מ"ד. 9). גם ישעיה נבא כי לעיר הקודש ירושלים לא יבוא עוד ערל וטמא (ישעיה נ"ב. 1). הטמא לא היה יכול ללכת בדרך הקדש, הוא הדרך שבו באו עולי רגל למקדש ה' בימי חג ושבת (שם ל"ה. 8).

בתלמוד יסופר כי יוסי בן יועזר איש צרידה ויוסי בן יוחנן איש ירושלים גזרו טומאה על ארץ העמים ועל כלי זכוכית (שבת יד:). אבל אם נעמיק חקר בכה"ק נמצא כי כבר ימים רבים לפני הזוג הזה חשבו את ארץ העמים לטמאה ואף ארץ ישראל היתה קדושה, בה שרתה השכינה תמיד, בה עמד המקדש והקריבו קרבנות, מה שלא יכלו לעשות בשאר ארצות. נעמן בחפצו להקריב קרבנות בארצו, ארץ ארם, לאלהי ישראל, בקש מאלישע הנביא כי יתן לו משא צמד פרדים אדמה למען יוכל לעשות מזבח מאדמת ארץ ישראל הקדושה, בלי ספק שמע את מהיהודים כי אסור להקריב קרבנות לאלהי ישראל על אדמה טמאה (מ"ב ה). ולזאת עונש גלות נחשב לעונש היותר גדול, כי הוא מהרס הקשר בין ישראל לאלהיו, ועבודתו אליו, כמו שמתמרמר דוד ואומר כי גרשוני היום מהסתפח בנחלת ה' לאמר: לך עבוד אלהים אחרים (ש"א. כ"ו 19). וכמו שאומר הנביא הושע: "לא ישבו בארץ ה', ושב אפרים מצרים ובאשור טמא יאכלו (הושע ט. 3).

חקי ודיני טומאה וטהרה היו משלבים עם כל פרטי החיים של היהודים בימים הקדמונים, וביחוד בימי הבית השני. מן ששה סדרי משנה סדר טהרות הוא היותר גדול, בדבר הזה החמירו יותר מאשר בשאר החקים. לנטילת ידים אין זכר בתורה והיא אך מתורת הזקנים ובכל זאת היו נזהרים בה מאד, ונדו אדם גדול אך בגלל שפקפק בנטילת ידים (עדיות פ"ה מ"ו). ועיין ארות הענין הזה בנזינגר, נאוואק (יודישע ארכעאלאגיע), ומפרשי התורה מעמנו ומחכמי העמים.

טֶנֶא, סל קלוע מזמורות עץ. העניים היו מביאים בכורים למקדש בטנא, והיו נותנים הבכורים ביחד עם הטנא לכהנים, והעשירים היו מביאים בכוריהם בקלתות של כסף ושל זהב, והיו נותנים לכהנים אך הבכורים והקלתות היו מחזירים להם. ובדבר הזה מצאו חז"ל סמך למאי דאמרי אנשי: בתר עניא אזלא עניותא (ב"ק צב.).

טַעַם, בחינת איכות מאכל בחיך, או בחינת איכות דבר בשכל. בדבר החקירה והדרישה ב ט ע מ י ה מ צ ו ת ישנן דעות שונות. לפי דעת כה"ק, מצוה עלינו לדעת טעם וכונת כל מצוה. הדבר הזה נשנה פעמים רבות בתנ"ך. ונביא איזה מהם: והיה כי יאמרו אליכם בניכם מה העבודה הזאת (של הקרבת הפסח) לכם? ואמרתם זבח פסח הוא לה' אשר פסח על בתי בני ישראל במצרים בנגפו את מצרים ואת בתינו הציל (טעם למצות קרבן פסח) (שמות י"ב 27 28). כי ישאלך בנך מחר לאמר: מה העדות והחקים והמשפטים אשר צוה ה' אלהינו אתכם? ואמרת לבנך: עבדים היינו לפרעה במצרים ויוציאנו ה' ממצרים... למען הביא אותנו לתת לנו את הארץ... ויצונו ה' לעשות את כל החקים האלה... לטוב לנו כל הימים... (דברים ו. 20--25); ראה למדתי אתכם חקים ומשפטים כאשר צוני ה' אלהי... ושמרתם ועשיתם (הטעם) כי היא חכמתכם ובינתכם לעיני העמים, אשר ישמעון את כל החקים האלה ואמרו: רק עם חכם ונבון הגוי הגדול הזה (שם ד. 5 6). עדות ה' נאמנה מחכימת פתי (תהלים יט. 8). ושוחד לא תקח (הטעם) כי השוחד יעור פקחים... (שמות כג. 8); זכור את יום השבת... ששת ימים תעבוד... ויום השביעי שבת... (הטעם) כי ששת ימים עשה ה' את השמים ואת הארץ וינח ביום השביעי... (שם כ. 8, 11). ומקומות רבים

אחרים. אולם בסוף ימי הבית השני רוח אחרת היתה את חכמי ישראל, כי אז אסרו החכמים לחקור בטעמי המצות, ואמרו בשם ה': חקה חקקתי ואין לך רשות להרהר אחריה. והסבה לזה הוא: כי מצב היהדות היה אז בסכנה גדולה, והמלחמה היתה לה מפנים ומאחור. מצד אחד יצאו האלניסתים האלכסדרונים המה היהודים שהתיונו, והחלו לבאר את התורה, ספוריה וחקותיה ומשפטיה הכל בדרך משל ואלעגאריה, העיקר היה אצלם התוך הפנימי של החוק, הכונה ולא המעשה, ובכן הסירו מעליהם את עול מעשה המצות, והיתה להם התורת כלה כחומה פרוצה, בדרך הזה הלך שאול הטרסי, או פאול שליח הנוצרים, כי ביטל את כל המצות המעשיות והעמיד את כל התורה אך על יסוד אחד, באמונת משיחית ישוע הנוצרי. נגד מהרסים כאלה יצא כבר בימים ההם הפלוסוף הנודע ידידיה האלכסנדרוני, המכונה פילון היהודי, והכם בשבט פיו במקומות רבים מספריו. (עיין בספריו: חיי אברהם, ועל דבר הכרובים). אבל דבריו לא עשו רושם בלבות היהודים שהלכו בשטות הפלוסופיה היונית של אלפטון. חכמי ישראל בארץ ישראל התנגדו לדעות האלה בכל כחם. רושמים אחדים מהמהאה הזאת נמצאו במשנה: האומר על קן צפור יגיעו רחמיך וכו' משתקין אותו ומפרשין בגמ' מפני שעושה מדותיו של הקב"ה רחמים ואינן אלא גזרות (ברכות לג: מגלה כח.), כלומר בהנהגת העולם המשפט הוא יותר נחוץ ועומד במדרגה יותר גבוהה מן הרחמים. ובירושלמי מגילה פ"ד א"ר יוסה בי ר' בון, אילין דמתרגמין; עמי בני ישראל כמה דאנא רחמן בשמיא כן תהוון רחמין בארעא, תורתא או רחילה יתה וית ברא לא תכסון תרוויהון ביומא חד, לא עבדין טבאות (לא טוב הם עושים), שהם עושין גזירותיו של הקב"ה רחמים. כדברים האלה אמר ר' יוחנן בן זכאי לתלמידיו: חייכם לא המת מטמא, ולא המים מטהרין, אלא אמר הקב"ה: חקה חקקתי גזרה גזרתי, אי אתה רשאי לעבור על גזרתי (במ"ר י"ט)

גם ראב"ע סובר כי אין טעם לקיום המצות כי אם רצון הבורא הוא טעמם: ראב"ע אומר מניין שלא יאמר אדם נפשי קצה בבשר חזיר, אי אפשי ללבוש כלאים, אבל יאמר אפשי ומה אעשה ואבי שבשמים גזר עלי, ת"ל ואבדל אתכם מן העמים להיות לי שתהא הבדלתכם מהם לשמי וכו' (ספרא ברש"י ויקרא כ. 26). ר' יצחק נותן טעם מפני מה לא נתגלו טעמי המצות, שהרי שתי מקראות נתגלו טעמן ונכשל בהן גדול העולם. כתיב "לא ירבה לו נשים", וגו' אמר שלמה אני ארבה ולא אסור וכתיב ויהי לעת זקנת שלמה נשיו הטו את לבבו וכו' (סנהדרין כא) הנה כי כן הדין נותן שאסור לחקור אחרי טעמי המצות. המלה אליך בפסוק. "ויקחו אליך פרה אדמה" דרש ר' יוסי בר חנינא: אמר לו הקב"ה למשה: אני מגלה לך טעם פרה לאחרים חקה (תנחומא חקת). הפסוק בישעיה ולמכסה עתיק פירשי חז"ל (פסחים קיט). "זה המגלה דברים שכיסה עתיק יומין, ומאי נינהו? טעמי תורה", כי הדברים האלה אין בני אדם עומדין עליהם אלא אם כן נכשלים בהם (שבת קכו ועיין רש"י שם).

אבל ישנם בין חז"ל גם רבים שלא שמו לב לאיסור החקירה בטעמי המצות. בדברים רבה פ' ו' מצינו: למה התינוק נימול לשמונה ימים? שנתן הקב"ה רחמים עליו עד שיהא בו כחו, וכשם שרחמיו של הקב"ה על האדם, כך רחמיו על הבהמה, מנין? שנאמר: ומיום השמיני והלאה וגו', ולא עוד אלא שאמר הקב"ה אותו ואת בנו לא תשחטו ביום אחד, וכשם שנתן הקב"ה רחמים על הבהמה, כך נתמלא רחמים על העופות, מנין? שנאמר: כי יקרא קן צפור לפניך. ר' פנחס בשם ר' לוי מבאר טעם הקרבנות בכדי להרחיק את ישראל מעבודה זרה שהורגלו בה במצרים. משל לבן מלך שגס לבו עליו והיה למד לאכול נבלות וטרפות, אמר המלך זה יהיה תמיד על שולחני ומעצמו הוא נדור, כך לפי שהיו ישראל להוטים אחרי ע"ז במצרים יהיו מביאים לפני בכל עת קרבנותיהם באוהל מועד

ויהיו נפרשים מע"ז (ויקרא רבה פ' כ"ב). רב אמר: לא נתנו המצות אלא לצרף בהן את הבריות, וכי מה איכפת ליה להקב"ה למי ששוחט מן הצואר או מי ששוחט מן העורף? הוי לא נתנו המצות אלא לצרף בהן את הבריות] (ב"ר פ' מ"ד). כי ע"י השחיטה מן העורף יסבול הנשחט צער פחות מאשר מן העורף ומזה ילמוד האדם שלא לצער את רעהו, וע"י חקים כאלה ילמד המחוקק את העם דעת להיטיב מדותיו. (פילון על דבר אהבת אדם). גם התרגום המיוחס ליונתן בן עוזיאל לא שם לב להאיסור לתת טעם למצות, ותרגם הפסוק אותו ואת בנו לא תשחטו ביום אחד: עמי בני ישראל חיכמא דאבוכון רחמן בשמיא כן תהוין רחמנין בארעא וכו'. המלחמה בדבר דרישת טעמי המצות נתחדשה בין חכמי ישראל של ימי הבינים. גם בפעם הזאת יד הפילוסופיה היונית היתה באמצע, כי חכמי ישראל שעסקו בפילוסופיא כר' סעדיה גאון, ר' יהודה הלוי הרמב"ם, הראב"ע, הרמב"ן, ר' יוסף אלבו, ר' אהרן הלוי בעל החנוך, ועוד ועוד, חקרו ודרשו בטעמי המצות ואת אשר מצאה יד שכלם במקצוע זה העלו על ספריהם בלי הבט על האיסור שאסרו הקדמונים לעסוק בזה. הרמב"ם במורה (ח"ג פ' ל"א) מכה על קדקד המתנגדים לטעמי המצות והולך ומבאר בחלק הזה טעמי המצות של חקים רבים. גם הרמב"ן בפירושו לדברים (כ"ב 6) מעורר הלבבות לדרוש בטעמי המצות. אבל המתנגדים לדעה הזאת הראו לדעת כי הדבר הזה מזיק מאד להאמונה, כי רוב הדורשים אחרי טעמי המצות פורקים מעליהם עול המעשה, כי אם הכונה היא עיקר המצוה, אומרים, למה נשעבד נפשותינו לעשות המעשה שאיננו עיקרי, אנחנו נוכל להבין הכונה גם בלתי המעשה. ובאמת במאה השלש עשרה היו רבים מבני ישראל בספרד ממאנים בקיום המעשה של המצות, ובעטו במצות רבות ודרשו בבתי כנסיות כי איסור אכילת החזיר אין לו שום קיום בשכל ועיד. עיין בספר מנחת קנאות לר' אבא מרי סימן 80. ובאמת

פריצות והפקרות אנשים כאלו המיטו רעה רבה על היהדות בימים ההם, ובגלל זאת קמו אז מתנגדים רבים נגד הס' מורה נבוכים להרמב"ם, ביחוד נגד טעמי המצות שבו, ועוררו מהומה רבה במחנה העברים. ובכל זאת לא חדלו חכמי ישראל שאחריהם מדרוש וחקור אחרי טעמי המצות בדורות שאחריהם, כי שאלת מגלן היא כטבע שני ליהודי ואין יכול להפטר ממנה.

טף ע"ע ילד, ילדים.

טפח ע"ו מדה ומשקל.

טִפְסָר. השם הזה נזכר שתי פעמים בתנ"ך. ירמיה נ"א. 27; נחום ג 17. במקום השני בא השם בפתח תחת הט. נלאו המפרשים למצוא הוראת המלה. לדעת לענארמאנט ודעליטש מקור השם הוא לקוח משפת בבל ואשור dupsarru, והוראת המלה הזאת שם היא "הורת על לוח". ולזאת ישנם מעתיקים שמתרגמים המלה בשם "סופרים" השבעים העתיקו המלה בירמיה בהוראת כלי משחית במלחמה, ובנחום לא העתיקו כלל מזה נראה כי גם בימיהם כבר לא ידעו הוראת המלה הזאת, גם התרגום מעתיק בירמיה עבדי קרבא, ובנחום לא העתיק כלל. חכמים אחרים חושבים השם הזה מסורס מן Satrap פחת העיר לבני פרס.

טָפַת בת שלמה המלך, אישה היה בן אבינדב, והוא היה הנציב של המלך בפלך נפת דאר. (מ"א. ד. 11).

טרפה. בהמה או עוף דרוסים על ידי חיות טורפות. בשר הטרפה אסור לאכילה לכל ישראל כמו שנאמר. ובשר בשדה טרפה לא תאכלו לכלב תשליכון אותו (שמות כ"ב. 30). טרפה האמורה בתורה זו שטרפה אותה חית היער ולא המיתה שאם מתה הרי היא נבלה (רמב"ם הלכות מאכלות אסורות פ"ד ה"ו. והוא בפ' אלו טרפות מ"ד). מדברי הנביא יחזקאל (מ"ד 31): כל נבלה וטרפה מן העוף ומן הבהמה לא יאכלו הכהנים, יש להוכיח כי בימיו היו דורשים כי איסור אכילת טרפה ונבלה חל אף על הכהנים ולא נאמר לכל ישראל. חז"ל (מנחות

מה). נתקשו בזה ואמרו כי פרשה זו אליהו עתיד לדורשה (ועד שיבוא אליהו ויפרשנה לנו אין אנו יודעים לדורשה. רש"י). אבל בספרות התלמודית יכנו בשם טרפה כל בהמה בעלת מום שאיננה חיה בו. טעם איסור אכילת טרפה הוא כי היא דומה לנבלה שמטמאה את הגוף וישראל קדושים המה, ומחוייבים להנזר מכל דבר טמא, כן נאמר אנשי קדש תהיו לי ובשר בשדה טרפה לא תאכלו (שמות כ"ב 30). והרמב"ם (מו"נ ח"ג פ' ע"ח) מוסיף לתת טעם לאיסור אכילת טרפה, מפני שהטרפה תחלת נבלה היא, והיא קשה להתעכל בבטן ומאכלה רע ומזיק לגוף. וע"ע יחזקאל, נבלה.

טרפליא, שם אחד העמים שהגלה אסנפר (אסורבניפל ?) שר מלך אשור והושיבם בשומרון (עזרא ד. 9). חכמי העמים מסופקים: מי המה הטרפליה ? ראוולינזאן משער כי היו מקדם יושבי שפת הפאנטוס או הים השחור ולדעת היטציג המה יושבי טריפולים בצפון פינקיה.

י

י היא האות העשירית באלף-בית העברי ולכן ישתמשו בה לסמן מספר עשרה. נקראת יוד או יד מפני שתמונתה בכתב עברי הקדמון כדמות כף יד. היוד מתחלפת בכל אחת מאותיות אהו"י, כי כלן אותיות נשימיות הנה. ומפני שיש לה איזה קורבה בהברתה עם אותיות החיך (גיכ"ק) לכן תתחלף לפעמים גם עם אותיות המוצא הזה.

1) **יאזניה**, או יזניהו, בן המעכתי אחד משרי החילים ביהודה שבאו אל גדליהו בן אחיקם המצפה, כי שמעו שהפקידו נבוכדנצר מלך בבל על העם הנשאר ביהודה להחיותם ולהיות להם לפלטה גדולה (מ"ב כה. 23; ירמיהו מ. 8). כפי הנראה לקח גם יאזניה חלק במלחמה עם ישמעאל בן נתניה שהרג את גדליה, כי בספור המלחמה הזאת נזכרו שרי החילים סתם (ירמיה מ"א 11) ובקאפ. מ. 8 יחשוב בפרט שמות שרי החילים ונזכר שם גם יאזניה. ומטעם הזה יוכל היות גם כן כי יאזניה היה גם כן מן המתנגדים לירמיהו להשאיר את העם הנותר אחר החרבן בארץ ישראל והבריחו אותם לרדת מצרימה (שם מ"ב).

2) **יאזניה** בן ירמיהו בן חבצניה מבית הרכבים. אותו לקח ירמיה הנביא ביחד עם אחיו ובניו וכל בית הרכבים ויביאם אל בית ה' אל לשכת בני חנן בן יגדליהו וישם לפניהם גביעים מלאים יין לשתות והמה לא חפצו לשתות כי חזקה עליהם מצות אביהם לבלי שתות יין. וירמיהו הציגם לבני ישראל למוסר, כי המה בני יונדב בן רכב מקיימים מצות אביהם ובני ישראל ממרים תמיד את פי ה' אלהיהם ולא ישמעו לכל אשר יצום לטוב להם כל הימים (ירמיהו לה).

3) **יאזניה** בן שפן, יחזקאל ראה ברוח הנבואה איך שבעים איש מזקני ישראל ויאזניהו בן שפן עומד בתוכם והמה מקטירים קטרת לעבודה זרה כי אמרו אין ה' רואה אותנו עזב את הארץ (יחזקאל ח. 11. 12).

4) **יאזניה** בן עזור אחד משרי העם יחזקאל בנוח עליו רוח הנבואה ראה והנה יאזניה עם עוד עשרים וחמשה איש עומדים בפתח שער בית ה' הקדמוני חושבים און ויועצים עצת רע בירושלים, ואינם מאמינים בדברי הנביא שנבא כי העם היושב בירושלים גלה יגלה מעל אדמתו, והמה

אומרים כי ירושלים הסיר והמה, היושבים בתוכה, הבשר וכמו שהבשר נשאר בסיר אף בעת שהאש אוכלת סביב הסיר כן ישארו המה תמיד בירושלים, למרות חפץ האויב להגלותם לארץ אחרת. אולם יחזקאל נבא להם כי אף אלה שמתו כבר ישארו בירושלים כבשר בסיר, אולם הנשארים בחיים ילכו בגולה ויפלו בידי זרים. (יחזקאל י"א). כי עונש גלות היה קשה רב יותר מעונש מות.

1) **יאיר**, בן מנשה, שם איש ממשפחת יהודה, כי כן כתיב בדהי"א (ב. 21, 22) כי חצרון לקח את בת מכיר בן מנשה והוליד ממנה את שגוב ושגוב הוליד את יאיר שהיו לו הערים בערי הגלעד ונקרא מנשה על שם משפחת אמו (הראב"ע בפירושו לבמדבר לב. 41) אולם חז"ל הבינו הדברים כפשוטם, ואמרו יאיר ומכיר בני מנשה נולדו בימי יעקב והאריכו ימים למאד ולא מתו עד שנכנסו לארץ, ויאיר נפל חלל במלחמה עם יושבי העי ועליו רמז הכתוב כי מתו אז כשלשים וששה איש (יהושע ז 5) מפני כי ששקול ברובה של סנהדרין, יאיר לא היו לו בנים ובני מכיר אחיו ירשו חלקו בארץ ב"ב קכא: ועיין במד"ר פ' י"ד) החוקרים החדשים משערים כי הספור בתורה מלכידת הכפרים חות ואיר על ידי יאיר בן מנשה (במדבר ל"ב. 41) אין פה מקומו כי באמת הלכידה היתה בימי יאיר השופט (עיין שופטים י). עיין דרייוועד בפירושו לדברים (ג. 14). חכמים אחדים השתדלו לפשר הספור בתורה עם הספור בשופטים וכבר הבאנו דעותיהם בערך „חות יאיר".

בש"ב (כ. 26) מסופר כי עירא היאירי היה כהן לדוד. התאר היאירי מורה כי יאיר הזה היה ידוע ומפורסם לראש משפחה שלמה. אבל בכה"ק אין שום רמז לאיש מפורסם כזה בין הכהנים. לכן יש מן החכמים משערים כי הגירסא הנכונה במקום הזה הוא עירא ה י ת י ר י , כלומר מיושבי העיר יתיר, שהיתה בחלקו של יהודה בהר (יהושע ט"ו 48) ונתנה לבני אהרן הכהנים לשבת בה (שם כ"א 14).

2) יאיר הגלעדי השופט השמיני משופטי ישראל. בשופטים מסופר כי ליאיר היו שלשים בנים רוכבים על שלשים עירים וכי הוא ובניו היו אדונים של שלשים ערים שהיו ידועות בשם „חות יאיר". והוא שפט את ישראל עשרים ושתים שנה ואחרי מותו נקבר בקמון (ע"ע ואיר 1).

3) **יאיר** בן שמעי בן קיש איש ימיני, הוא אבי מרדכי דוד אסתר המלכה (אסתר ד.).

יאור, בשם הזה נקרא בפרט הנהר העובר דרך ארץ מצרים, ולכן יש משערים כי מקורו הוא בשפת מצרים, ואף כאשר נתקבל השם הזה לאזרח בשפת עבר החלו לסמן בו גם נהר בכלל, ולכן יכונה ברניאל (יב, 4-6) גם הנהר חדקל בשם יאור. בספרות העמים נודע הנהר הזה בשם נילוס שהוראתו בלשון הודו שחור, מפני שמשחיר את פני האדמה אחרי שטפו מימיו את הארץ ואחרי שובם לאיתנם. ואולי מטעם הזה נקרא הנהר הזה בעברית גם בשם שיחור (ירמיה ב. 18). יאזעפוס יחשוב את היאור או הנילוס לאחד מארבעה הנהרות שיצאו מגן עדן בעת שהניח בו ה' את אדם הראשון (בראשית ב. 10), עיין קדמוניות (א. 1. 2.) והוא הנקרא בספור ההוא בשם גיחון, כי שם נאמר שהוא הסובב את כל ארץ כוש וכוש הלא הוא על גבול מצרים. לפי העתקת השבעים את הפסוק הנזכר בירמיה נראה כי גם המה הבינו כי שיחור או יאור אחד הוא עם גיחון הנזכר בתורה. אבל החוקרים האחרונים ממאנים בהשערה הזאת. דעליטש יחשוב את כוש לפלך בארץ בבל, והאמעל ישער כי הוא בפנים ארץ ארם.

המצרים כבדו מאד את הנהר הזה, כי הוא משקה, מפרה ומרבה את כל ארץ מצרים. בכל שנה ושנה הוא עולה על גדותיו ושופך את מימיו על כל הארץ וביחד עם זה הוא מביא ברכה רבה ליושביה. האכרים אינם צריכים לחרוש ולשדד אדמתם, כי אם זורעים בשמחה מיד אחרי שוב המים לקדמותם ובזמן קצר אחרי זה המה קוצרים ברינה את

אשר זרעו בשמחה. ולזאת בכל הערים ובכל המקומות בארץ ההיא נתנו לו יושביה כבוד אלהים ועבדו אותו והודו לשמו בכל יום תמיד. במקומות רבים הקימו היכלים לשמו ויחדו למענו כהנים לעמוד ולשרת לפניו. סמל תכונת הנילוס היה תמונת איש עם דדי אשה (מפני כי הוא נותן מזון ומחיה לכל), חזור באזור הדיגים. הכהנים חברו שירי תהלה מיוחדים להלל ולשבח בם את הנילוס ולהביע בם גדלו, גבורתו ותועלתו לכל באי עולם.

מקום מוצא הנהר הגדול והעצום הזה היה נעלם ימים רבים מעיני המצריים ועמים אחרים. והגוים האלה אשר ראו את שפעת מימיו מבלי ראות את מעינותיו ההבילו לאמר כי הנהר הזה נמשך ויורד ארצה מצנורות שמים. גם האמירום היוני בשיריו מאמין כן. אמנם זה כמאתים שנה נגלו מעינותיו אל הכמרים היעזואיטים אשר באו במלאכות מלך פורטוגאל אל ארץ כוש (אביסיניען) להפיץ שם את אמונת הנוצרים המה מצאו כי היאור הזה יצא משני מעינות אבל שמה במקום מוצאו הוא קטן מאד ונראה אך כברכת מים קטנה אשר ייבשנה חום הקיץ, אולם מדי לכתו ישתפכו לתוכו מכל עבריו נהרות רבים ועצומים, וממימיהם יגאה הלוך וגאה עד קצו בשטף אל הים התכון.

עלית מי נילוס מתחלת בחצי חדש יוני ומן אז המים הולכים הלוך וגבור עד חדש סעפטמבר ואז מתחילים לשוב אל גדותיהם, הולכים הלוך וחסור עד חדש אקטאבר.

1) יאשיהו בן אמון מלך יהודה, נכד מנשה. אביו אמון מלך אך שתי שנים ומת בלא עתו, כי נרצח על ידי עבדיו. יוכל היות כי עבדיו אלה היו מהאנשים אשר קצה נפשם בעבודת האלילים, אשר התפשטה על ידי אמון בכל ארץ יהודה עם כל תועבותיה, ומסרו נפשם על קדוש השם ואמונה הטהורה וישימו קץ לחייו של אמון יאשיהו היה בן שמונה שנים כשעלה על כסא המלוכה. בתחלת ימי מלכותו לא נשתנו סדרי הממלכה והנהגת המדינה שנוי ניכר, כי המלך היה אז קטן ורך ולא היה באפשרות לקוות ממנו איזה תקונים בהנהגת העם ועניני הדת. אולם כאשר הגיע לשנת השמונה עשרה החל לעשות תקונים גדולים ונכבדים בדת, תקונים אשר בראו תקופה חדשה בחיי העם בנוגע להאמונה. הנביאים שגברה ידם בהנהגת העם בימי חזקיהו, מטה ידם בימי מנשה שהתמכר לתועבות הגוים. בעת ההיא שטפו הסקיטים את כל מערב אזיה ויעברו גם את ארץ יהודה. הנביאים ירמיה וצפניה חשבו אותם למטה זעמו של אלהי המשפט, אשר ישפוט בו את חוטאי יהודה על עזבם את ה' ואת תורתו לא שמרו ויעשו כמקולקלים של מעשי הגוים וילכו אחרי ההבל ויהבלו. (עיין ירמיה ו, 1-10; צפניה א, 14-18). אולם לשמחת לבב היהודים עברו הפראים האלה את ארץ יהודה בלי עשות להם כל רע, וישימו פניהם אל ארץ מצרים. הדבר הזה היה לאות להנביאים חפצי תקונים, כי יד ה' עשתה זאת כי עוד לא נגעלה נפשו את יהודה, ועוד יש תקוה כי אם ייטיבו דרכיהם וישובו אל אלהיהם ישא גם הוא פניו אליהם וינטלם וינשאם כימי עולם. ותהי ראשית מלאכתם להזק את בדקי בית ה' ההרוס (מ"ב כב, 3). שומרי הסף אספו מאת העם כסף רב והמלאכה החלה. אז הודיע חלקיהו הכהן את שפן הסופר כי מצא ספר התורה בבית ה', ספר שנשכח גם מלב הכהנים בימי מנשה ואמון בנו. לפי דעת המבקרים היה הספר הזה ספר דברים לבדו או ספר משנה התורה, ספר שכתבו למען המלכים להיות להם למורה דרך. שפן הודיע למלך את תוכנו של הספר ואת התוכחות והעונשים המפורשים בו והמוכנים ומזומנים לבוא על המורדים והפושעים העוזבים את תורת ה'. המלך נרעש ונפחד בשמעו את הדברים האלה וישלח מלאכים אל חלדה הנביאה לבקש ממנה כי תדרוש את ה' בעדו ובעד העם. הנביאה השיבה להם כי חטאת העם גדלה מאד ואין כל רפואה למכתו ואף

עונש הגלות יוכל למרק עונותיו, ואף בנוגע למלך הבטיחח אותו כי בימיו לא תבוא הרעה והוא יבוא אל אבותיו בשלום יען כי לבבו באמת שלם עם ה'.

הצעד השני היה--לעשות תקונים בדת, ולסדר עניני האמונה ועבודת ה' על פי חקי תורת משה. לתכלית זאת צוה המלך לאסוף את העם והזקנים אל בית מקדש ה' ולקרוא לפניהם תורת משה (מ"ב כ"ג). אחרי כן כרתו ברית ללכת אחר ה' ולעשות מצותיו ולשמר חקיו ככתוב בספר התורה, להעביר הגלולים מן הארץ ולהסיר את הבמות שהיו תמיר למכשול ולפוקה לעניני הדת, כי באופן הזה היו עניני האמונה נתונים בידי כל איש פרטי לעשות כטוב בעיניו, ולא היה באפשרות לסדר עניני הדת בשוה לכל, מיוסדים על אדני המוסר ומדות טובות כתורה וכהלכה. אחרי כן צוה המלך לעשות את הפסח ככתוב על ספר תורת משה. התקונים האלה הביאו עמם תקופה חדשה בחיי העם בנוגע לעניני הדת. העם החל לחיות על פי חקים כתובים ותורה אחת כפי אשר הורו אותם הכהנים העובדים במקדש ה', כהני הבמות הוסרו ממשמרתם ולא נספחו עוד לכהונה ולא היה לאל ידם עוד להוליך את העם שולל כמקדם.

בכתוב לא נמצא שום רמז למה שאירע ליהודה בשלש עשרה השנים אחר התקונים עד מות יאשיהו. אולם יש לשער כי היו השנים האלה שנות מנוחה והצלחה. כי התקונים נתקבלו באהבה מכל קצות העם בכל ערי יהודה ופרשו כנפיהם גם על שומרון וערי עשרת השבטים, כי ממשלת האשורים נחלשה ולא יכלו למחות ביאשיהו לעשות תקונים גם בערי ישראל שהיו תחת ממשלתם ויען כי בגלל חולשת האשורים החלו המצריים להכניע תחת עולם את סוריא, ויאשיהו פחד פן יפרשו המצריים את כנפי ממשלתם גם על יהודה, לכן יצא למלחמה נגד מצרים, אבל לדאבון לב כל אנשי יהודה נפל חלל במלחמה הזאת במביבות עיר מגדו (שם). נפלא הדבר כי לפי דעת בעל ספר דהי"ב (ל"ד, ל"ה) כל התקונים הטובים והמועילים ברת עשה יאשיהו טרם מצא חלקיהו הכהן את הספר בבית ה'.--חז"ל מפליגים מאד בשבחו של יאשיהו וחושבין אותו בין השלשה שנקראו בשמם לפני הקב"ה טרם נוצרו: יצחק, שלמה, יאשיהו (ב"ר מ"ה). לדעתם היה יאשיהו שגנז את הארון וצנצנת המן שלא יפלו בידי האויבים בעת החרבן (יומא נ"ב:). וירמיהו הנביא קונן על מותו את הקינה איכה יועם זהב (איכה ד) (איכה רבות). לדעתם מת יאשיהו בלא עתו על אשר יצא למלחמה נגד מלך מצרים ולא נמלך בירמיהו. ולפני מותו הצדיק עליו את הדין ואמר, צדיק הוא ה' כי פיהו מריתי וכאשר שמע ירמיהו את וידויו הביא את הדברים האלה בתוך קינתו עליו. (תענית כב).

2) **יאשיהו** בן צפניה, חי בירושלים בימי הנביא זכריה (זכריה ו. 10). האיש הזה עם עוד איזה אנשים הנקובים שם בשמותם הביאו עמם כסף וזהב ובמצות הנביא זכריה עפ"י ה' עשו מכסף וזהב הזה עטרות לראש יהושע בן יהוצדק הכהן הגדול, והעטרות האלו תהיינה בהיכל ה' למזכרת נצח להמנדבים. אגב אורחא נעיר כי דברי הכתוב שם מגומגמין. והנוסחא הנכונה היא כזה: והעטרות תהיה לחלם ולטוביה ולידעיה וליאשיה בן צפניה לחן ולזכרון בהיכל ה' (שם 14) וע"ע חן).

יאתרי, בן גרשם בן לוי (דהי"א ו. 6), אולם בפסוק 26 (שם) נזכר שמו בשנוי „אתני".

יבול פרי תבואת הארץ או הכרם ועיין ערך פרי.

יבוס, השם הזה בתמונתו זאת נזכר שלש פעמים בכה"ק: בשופטים (יט. 10) ויבוא עד נכח יבוס היא ירושלים: ובדהי"א (יא 4-5) וילך דוד וכל ישראל ירושלים הוא יבוס......ויאמרו יושבי יבוס לדוד. מן המקומות האלה נראה ברור כי יבוס היה שם העיר ירושלים לראשונה. אולם הלוחות אשר מצאו החוקרים החדשים והידועים בשם לוחות תל-אל אמרנה העתיקות מאד מעידות כי השם היותר עתיק של העיר הזאת הוא

(ירושאלעם). יוכל היות כי בטעות חשבו את שם העיר יבוס, בחשבם כי העם היושב בתוכה נקרא יבוסי על שם העיר שהוא גר בה, אבל גם המקורות היותר עתיקים של העברים קוראים להעיר הזאת ירושלים ולא יבוס. וש״ב שופטים (א. 217) ; יהושע (טו. 63) וש״ב (ה. 6).

יבוסי הוא שם העם שישב בירושלים איזה מאות שנים מעת אשר כבש ישראל את כנען עד ימי דוד, ואז לכד דוד את מצודת ציון והסב את שמה „עיר דוד״. (ש״ב ה. 5. 9 ; ועיין מ״א ב. 10 ; יא. 43). כפי הנראה. היה עם היבוסי חזק מאד, כי שתי פעמים מסופר בכה״ק כי לא יכלו בני ישראל להורישם מן ירושלים (יהושע ט״ו 63; ושופטים א. 21). והיבוסים התגאו בחוזק מבצרם עד כי בצחוק היו רגילים לאמר כי הושיבו לשומרי החומות אף עורים ופסחים כי גם המה יוכלו להגן על המבצר החזק מאד, ומטעם זה קרא דוד לכל עם היבוסי עורים ופסחים כאשר הבטיח לגבוריו כי מי אשר יכה את היבוסי יעשנו לראש ושר (עיין ש״ב ה. 6-9 ; ודהי״א יא. 6). מקום מושב היבוסי היה על גבול נחלת מטה יהודה ונחלת מטה בנימין, ולכן לפעמים יאמר הכתוב כי לא יכלו בני יהודה להוריש את היבוסי (יהושע טו. 63), ולפעמים נאמר ולא יכלו בני בנימין להוריש את היבוסי (שופטים א. 21). מקורות היבוסי לפני זה נדע אף זאת כי מלכם נפל שבי בידי יהושע והוא הרגו ויתלהו על עץ (יהושע י. 23. 26), אבל לא נזכר שם מאומה אדות כבישת העיר ירושלים. אולם בשופטים (א. 8) מסופר כי בני יהודה לחמו בירושלים וילכדו אותה ויכוה לפי חרב ואת העיר שלחו באש, והדברים האלה סותרים למה שנאמר שם פסוק 21 : ואת היבוסי יושב ירושלים לא הורישו בני בנימין וישב היבוסי את בני בנימין בירושלים עד היום הזה. ולישב הסתירה משער יאזעפוס בקדמוניות כי בני יהודה כבשו אף את העיר התחתונה והרגו את יושביה אבל לא יכלו לכבוש את העיר העליונה בעבור חזקת המצודה ואף בימי דוד כבשוה. וכן מבאר גם הרד״ק. אולם חכמי העמים, אשר ידיהם אינן אסורות בחבלי המסורת משערים כי הפסוק 8 בשופטים א המספר כי בני יהודה לכדו את ירושלים וישלחוה באש הוא הוספה ממעתיק מאוחר מפני כי מצא בפסוק הקודם כי לאדני בזק קצצו את בהנות ידיו ורגליו ויביאוהו ירושלים וימת שם, לכן מצא לנחוץ להוסיף כי בני יהודה לכדו את ירושלים (עיין „מאאר״ בפירושו לשופטים). מן שמות אנשים פרטים מן היבוסי נמצאו בכה״ק אך שנים. אדני צדק מלך ירושלים בימי יהושע (יהושע י. 1) וארונה היבוסי בימי דוד שמכר לדוד את גרנו לבנות במקומו מזבח לה׳ (ש״ב כד. 16. 18. 25), והנקוב בדהי״א בשם ארנן (עיין דהי״א כא. 15. 18. 26. 28. ודהי״ב ג. 1) בכתבי תל־אל אמרנה נמצא עוד כי עבדיכבה מלך בירושלים ובארצה (1400 לפני המספר הנהוג). מי היו היבוסים ? משם מלכה אדני צדק נוכל לשער כי היו מבני שם. היבוסי נזכר פעמים רבות בכתוב בין העמים אשר נצטוו בני ישראל להורישם מן הארץ ובכל מקום נזכר היבוסי בסוף הרשימה. יוכל היות מפני כי מספרם היה מעט לעומת מספר העמים האחרים.--מהמסופר אדות קנית הגרן מאת ארונה על ידי דוד נראה ברור כי דוד לא הכביד את עולו על היבוסים אחרי כבשו אותם, כי אם התנהג עמם ביושר וצדק וכבד אותם כבני עמו (עיין ש״ב כ״ד). שלמה העלה למס עובד את היבוסי ביחד עם יתר העמים שלא יכלו בני ישראל להחרימם (מ״א ט. 20). מנבואות זכריה שנבא כי עקרון (מערי פלשתים) תהיה לעתיד לבוא כיבוסי (זכריה ט. 7) יש לשער כי היבוסי התבולל עם היהודים, והנביא יבשר כי באחרית הימים תהיה גם עקרון כאלוף ביהודה וכהיבוסי שהתבולל עם בני ישראל. (ועיין וועלהויזען, נאוואק, ועוואלד).

יבחר, שם אחד מבני דוד שנולדו לו בירושלים (ש״ב ה. 15 ; דהי״א ג. 6 ; יד. 5). בכל הרשימות האלה שמו של יבחר בא מיד אחרי שמו של שלמה, ולפני

אלישוע. ולפי הנאמר בדהי"א ג. 6. היה בנו של דוד מאשתו ולא מפלגשו. הפשיטה קוראה אותו בשם יוכבד קרוב לשם איכבוד.

1) **יבין** מלך חצור בצפון ארץ ישראל ויהושע הכה אותו על מי מרום (יהושע יא, 1—9).

2) **יבין** מלך כנען שמלך בחצור נזכר בשופטים ד. במלחמת בני ישראל עם סיסרא שר צבאו של יבין על נהר קישון לא לקח המלך הזה חלק, וגם שמו לא נזכר בשירת דבורה ששרתה על הנצחון שנצחו בני ישראל את סיסרא ואת צבא חילו. ולכן יש מחכמי העמים משערים כי נשלבו בזה שני ספורים שונים, אחד אדות יבין מלך חצור, והשני אדות סיסרא. וגם בתהלים (פ"ג 9. 10) נזכרו בקצרה שני השמות: עשה להם כסיסרא כיבין בנחל קישון. והמלחמה עם יבין היא הנזכרת ביהושע י"א.

יבל בן למך שנולד לו מאשתו עדה. הוא היה הראשון שהמציא חיי נוסעי בעדר, ונקרא בתורה אבי יושבי אהל ומקנה (בראשית ד. 20).

יבלעם, עיר בנחלת חצי מטה מנשה למערב הירדן. נזכרת ביהושע (י"ז. 11) ובשופטים (א. 27), ועוד פעם אחת במ"ב (ט. 27), במקום שמסופר אדות רציחת נפש של אחזיהו מלך יהודה על ידי יהוא. החוקרים משערים כי החורבות הנודעות כעת בשם (בעל'אם) הנה שרידי העיר העתיקה הזאת, והנה עומדות 13 מיל רחוק משומרון לצפונה. אולם לדעת קאנדער יבלעם העתיקה היא (יעבלא) צפונית מערבית לבית שאן. ווילסאן משער כי יבלעם היא (זשעלאם) שלש מיל וחצי מיזרעאל לדרומה. יש משערים כי בספור הקשר ומעשה הרצח של שלום בן יבש שהכה את זכריהו בן ירבעם „קבל עם" צריך להיות „ביבלעם" תחת „קבל עם" שאין להם שחר. עיין (אקספ. העב. לעקס.). העיר יבלעם נקראת בדהי"א (ו. 55) בשם בלעם. חוקרים אחדים משערים כי יבלעם היא העיר גת רימון הנזכרת ביהושע (כ"א. 25) שנתנה ללוים לשבת בה.

יבלת, מין מום או נגע, והוא ספחת נקשה בעור ועי"ע מום, נגע.

יבם, הוא אחי הבעל ועי"ע יבום וחליצה.

יבום וחליצה, על פי חק התורה אם מת איש נשוי בלא בנים ונשארו אחריו אחים, מחוייב הגדול שבאחים לקחת לו לאשה האלמנה אשת האח המת, הנקראת יבמה. וטעם החק הזה כפי המבואר במעשה יהודה ותמר (בראשית לח) הוא להקים זרע להאח המת, כי הבנים הנולדים מנשואים כאלה נחשבים לבנים של האח המת. כפי הנראה הבן הראשון שנולד מנשואי יבום הוא ראש המשפחה, ולזאת חפצה המולדת של תמר לקשור חוט של שני על יד הבן הראשון מהתאומים שהולידה למען ידעו שהוא יצא מרחם אמו הראשון. החק הזה היה קדום מאד אולם בימי משה קבל איזה שנוים. תנאי החק הזה כפי המבואר בספר דברים (כ"ה. 5 ס"ו.), הוא-כי רק הבן הבכור אשר יולד מנשואי יבום יקום על שם האח המת, וחיוב נשואי יבום הוא אך באופן אם ישבו האחים יחדו, כלומר גרו ביחד ועבדו עבודתם ביחד והיו אם כן משפחה אחת. ודוקא אם לא נשאר אחריו בן, אפילו אם נשארה בת, כמו שנאמר „ובן אין לו" וכן תרגם אונקלוס „ובר לית ליה" והוא נגד הקבלה שפירשו: עיין עליו בן או בת, וכו' (עיין יבמות כב, לה, כז). אולם החק לא הכריח את אחי המת לקחת את יבמתו לו לאשה גם נגד חפצו ורצונו. ואך דעת הקהל לא היתה נוחה ממנו ובאופן הזה היה מחוייב לבוא עם יבמתו לפני זקני העיר והיא חלצה נעלו מעל רגלו וירקה בפניו ואמרה ככה יעשה לאיש אשר לא יבנה את בית אחיו, ומן אז והלאה נקרא שמו בישראל „בית חלוץ הנעל".

ענין היבום כפי המתואר במגלת רות איננו מתאים עם חקי היבום בתורת משה. אם נקבל הדברים שיצאו מפי בועז: חלקת השדה אשר ל א ח י נ ו לאלימלך (רות ד. 3) כפשוטם שבועז היה אחיו של אלימלך, היה מחוייב על פי החק ליבם את נעמי

אלמנת אלימלך ולא את רות כלתה. הבן עובד שנולד לבועז מרות לא נקרא על שם חמת כי אם נקרא עובד בן בועז (שם 21). ענין חליצת הנעל קבל שם כונה ומטרה אחרת, והיא לקיים ענין גאולת השדה שהשאיר אחריו אלימלך ויצאה מרשות הבע"ח ובא לרשות בועז (שם 7 .8).

בימי המשנה קבל חק היבום תמונה חדשה, כי אז נתנו היתרון לחליצה על היבום (בכורות יג.) והטעם מפני שעכשיו אין מתכוונין לשם מצוה לכן אמרו: מצות חליצה קודמת למצות יבום (שם). אבל היו ביניהם גם חכמים אחדים שלא רצו לבטל חק התורה בענין זה. כן מצינו בירושלמי יבמות (פ"ד הלכה יב) שר' יהודה הנשיא מסדר המשנה התיר ליבם. וגם בבבלי (יבמות 10 :) מצינו אמר רמי בר חמא אמר ר' יצחק חזרו לומר מצות יבום קודמת למצות חליצה. גם הפוסקים הראשונים מחולקים בדעותיהם בענין הזה: האלפסי, הרמב"ם והראש נותנין היתרון ליבום, ורבנו תם נותן היתרון לחליצה.

מנהג היבום היה ידוע גם בין עמים אחרים: בין ההודים, הפרסים, ועוד גם היום יקיימו מצות יבום המשערקסים, הטטרים והאפגניסתנים.

1) **יבנאל** שם עיר על גבול הצפוני של נחלת ממה יהודה, קרוב לים הגדול (יהושע ט"ו. 11). אולם ברשימת הערים לא בא זכרה. העיר הזאת נקראת לפעמים גם בשם יבנה. כן יסופר בדהי"ב (כ"ו .6) כי המלך עזיהו נלחם בפלשתים ויפרץ את חומת יבנה וגו'. בכתובים אחרונים (יהודית ב. 28) נזכרת העיר הזאת בשם ימנה. בס' חשמונאים (א. ה. 58) יסופר כי היתה אז מקום תחנות חיל צבא חיונים תחת פקידת השר צבא גורגיאש. כפי המספר בחשמונאים ב (י"ב.9) הצית יהודה המכבי באש את חוף יבנה ואת האניות שעמדו אז בחוף, מפני כי שמע שאנשי העיר חושבים לעשות רעה ליהודים היושבים בה, כאשר עשו יושבי העיר יפו כי הטביעו במצולות ים כשתי מאות נפש אדם מיושבי היהודים (שם 5). העיר הזאת נקראת בפי חכמי העמים בשם (זשאמניא). שמעון המכבי לקחה במלחמה מידי הסורים בשנת 142 לפני מספר הנהוג (קדמוניות י"ג 6, 7). פאמפעי מסרה לחסורים, אולם הקיסר אגוסטוס השיבה ליהודים (30 לפני ספה"נ). הורדוס הורישה לאחותו סאלאמא והיא נתנה במתנה ליוליא אשת המלך אגוסטוס (קדמוניות י"ח. 2 .2). פילון היהודי יספר כי שר אחד מחיל הרומאים הקים מזבח בעיר הזאת לשם הקיסר קאליגולא, וכאשר הרסו היהודים את המזבח הזה צוה הקיסר להציג פסל דמות תבניתו בקדש הקדשים בירושלים. כפי עדות שטראבא היתה יבנה מרובה כאוכלסין מאד ושלחה לעבודת המלך ארבעים אלף אנשי חיל. בספרות התלמודית ידועה ומפורסמת העיר יבנה מאד, כי היתה אחר החרבן מקום מושב הסנהדרין ומרכז לחכמת ישראל: מיבנה יצאה תורה והוראה לכל בני ישראל בכל מקומות פזוריהם. לפי עדות הפרחי קבור ביבנה רבן גמליאל הנשיא. הנוסע ר' בנימין מטודילא ראה עוד שרידי בתי מדרש היהודים ביבנה בשנת 1163. בימי הז"ל היתה יבנה ידועה מאד באוצרותיה. ולאו אתון אזלין למזבן חטיא? מן אוצרי דיבנה. (ילקוט ח"א רמז ל"ט.) כעת עומד על תלה כפר הנקוב בשם (יעבנאה).

2) **יבנאל,** עיר בנחלת מטה נפתלי (יהושע י"ט 33) ובפי חז"ל ידוע בשם ספר ימא (ירושלמי מגילת א), ולפי דעת קאנדער (הענד בוק טו די בייבל) היא הנודעת כעת בשם (יעממא) רחוקה שבעה מיל מנגב לטבריה.

יבניה, שם אחד מבני בנימין שנשאר: בירושלים בימי גלות בבל. נזכר בדהי"א (6, 8) ובפסוק הזה נזכרו עוד איזה שמות מן הנשארים בירושלים וביניהם גם האיש יבניה. בחיריק תחת חנון.

יבק שם נחל במזרחת ארץ כנען, הנודע כעת בפי הערביים בשם וואדי זרקא, שפתרונו „נחל חירוק" על שם מימיו שצבעם ירוק. הנחל הזה מוצאו מן הרי בשן והוא

נחל הגבול בין בני עמון וארץ ישראל בין מזרח ובין מערב, ואחרי כן יסוב לעבור דרך הגלעד ושופך מימיו אל הירדן ובהליכתו זאת הוא נחל הגבול המחלק את הארץ לצפון ולדרום. כפי המסופר בתורה (בראשית לב. 23) נאבק איש עם יעקב אבינו על שפת הנחל הזה ויעקב נצחו. לזאת משערים חכמים אחדים כי נקרא הנחל הזה בשם יבק על שם המאורע שנאבק שם יעקב עם איש פלא.

יברכיהו, אבי זכריהו בימי הנביא ישעיהו (ישעיהו ח. 2).

יבשם, ראש בית אבות לבני יששכר ירבעם מלך ישראל ויהרגהו קבל ז. 2).

1) **יבש** אבי שלום שקשר על זכריה בן ירבעם מלך ישראל ויהרגנו קבל עם או ביבלעם (ע"ע).

2) **יבש**, שם עיר בארץ הגלעד. ממה שמסופר אודותה במעשה פלגש בגבעה (שופטים כא) נדע כי בגלל הרצח הנורא שעשו בה לפלגש של העובר אורח משבט לוי, ולא היה ביניהם איש פוצה פה ומצפצף לענוש את הפושעים והמורדים, נאספו כל ישראל למלחמה עליה והרגו את כל יושבי העיר מזכר עד נקבה ואף ארבע מאות נערות הצילו, והנה נשאו אחרי כן לבני בנימין לנשים. אחרי כן בימי שאול עלה על העיר הזאת נחש מלך בני עמון וחפץ לנקור כל עין ימין ליושביה, ואז עלה שאול עם חילו ויכו את בני עמון מכה רבה ויפוצו ולא נשארו בם שנים יחד (ש"א יא). כאשר נפלו שאול ויהונתן חלל במלחמה עם הפלשתים בהרי גלבוע שמו אנשי יבש גלעד נפשותם בכפיהם ויקחו את גוית בניו מהומת בית שאן, שתקעום שמה הפלשתים ויביאום אל יבש וישרפום ואת עצמותיהם קברו תחת האשל כראוי ויאות למלך (שם לא). בגלל החסד הזה שעשו אנשי יבש גלעד עם גוית שאול שלח דוד מלאכים לברך אותם (ש"ב ב).

כעת נודע בסביבות המקום העתיק הזה נחל בשם (יאבים). והחוקרים החדשים משערים כי המקום הנודע כעת בשם מיריאמין לצפונה של הנחל הזה הוא מקום העיר יבש העתיקה כי שמה נמצאו שרידי חרבות עתיקות למאד. והוא לערך שבעה מיל רחוק מן (פעללא) וזה מסכים לעדותו של איזעביוס העד היותר נאמן בענינים כאלה בעת שאין לנו ראיות מכבה"ק בעצמם לפי דעת הר"י בה"ר יצחק ממלאון היה אליהו הנביא מתושבי יבש גלעד (עיין תוס' תענית ג. ד"ה ויאמר).

יבשה ע"ע אדמה.

1) **יגאל** בן יוסף שם המרגל למטה יששכר (במדבר י"ג 7).

2) **יגאל** בן נתן מצבה שם אחד מגבורי דוד (ש"ב כ"ג. 36) ובדהי"א (יא. 38) הגירסא יואל אחי נתן.

3) **יגאל** שם איש אחד ממשפחת דוד המלך (דהי"א ג. 22).

יגבהה שם עיר בנחלת מטה גד בגלעד (במדבר לב. 35), ונזכרת גם כן בשופטים (ח. 11) בספור מלחמת גדעון גם המדינים. כעת נודעו בשם חורבות (זשובעיהאא) צפונית מערבית לרבת בני עמון.

יגדליהו איש האלהים אבי חנן הנודע בימי ירמיהו, כי אל לשכת בניו של חנן שהיתה להם בבית ה' הביא ירמיהו את בית הרכבים להציגם לבני ישראל לקחת מהם מוסר איך המה שומרים את מצות אביהם יונדב, ובני ישראל עוזבים מצות ה' אלהיהם (ירמיה ל"ה 8).

יגור, שם עיר בקצה גבול הדרומי של מטה יהודה (יהושע 16. 21) מקומה כעת לא נודע.

יגלי אבי הנשיא למטה דן, בקי, מן הנשיאים שהפקיד משה לנחל את הארץ (במדבר לד 22).

יד היא האבר היותר מחוכם מכל אברי האדם אחר חמות. גאלינוס יכנה אותה בשם כלי אומן היותר מחוכם בתבל. היא מוציאה מכח אל הפועל כל חפציו וצוויי של האדם. בכף היד, בהאבר הקטן הזה, נמצאות עשרים ושבע עצמות קטנות מחוברות אשה אל אחותה על ידי תשע עשרת גידים ועורקים

ובגלל זאת בכחה לעשות תנועות מהירות וחזקות מאד ולעשות דברים שאין בכח שום אבר אחר לעשות כזאת. אין לך חיה ובריאה בעולם שיהא לה אבר דומה במהירות פעולתה ליד האדם. גם הקופים שיש להם ארבע ידות לא יוכלו להדמות בזה להאדם, מפני כי בהנות ידיהם קצרים מאד ואין ביכלתם לעשות מה שיד האדם עושה. כל השנוים הגדולים וההמצאות הנפלאות שהמציא האדם בתבל המה מעשה ידיו, ולולא הן גם השכל היותר חריף לא היה יכול להוציא לפעולה שום דבר. ולכן אין להפלא אם כה"ק משתמשים בשם יד לפעמים תחת השם רוח, ומצינו פעמים רבות הבטוי היתה עלי יד ה' תחת היתה עלי רוח ה' ואת היד חשבו לכלי אמצעי למסור את הרוח והשכל מאיש לאיש, שנאמר: ויהושע בן נון מלא ר ו ח ח כ מ ה , כי סמך משה את י ד י ו עליו (דברים לד. 9). ולכן ישתמשו בעברית במלת יד למושגים רבים ושונים: למושג עזר ותמיכה, כי גם ידם עם דוד (ש"א כב. 17), והנה ידי עמך להסב אליך את כל ישראל (ש"ב ג. 12); כח, גבורה ושלטון, ותעז יד מדין על ישראל (שופטים 1 .2); מעמד האדם וכח קניניו, כי ימוך אחיך ומטה ידו (ויקרא כה. 35); הכנה לדבר שבקדושה: מלאו ידכם היום לה' (שמות לב. 29); הרמת היד היה סימן לשבועה לקיים ההבטחה בפועל כפים; הרימותי ידי אל ה' (בראשית ד. 22).

ידאלה שם עיר בנחלת מטה זבולון (יהושע יט 15). תבונתה בין שמרון ובין בית לחם. מקומה בעת לא נודע. וחז"ל מזכירים את העיר הזאת בשם חיריה (ירושלמי מגילה א).

ידבש שם איש מבני יהודה (דהי"א ד. 3). לפי נוסחת השבעים היה ידבש מבני עיטם כי תחת: „ואלה אבי עיטם" (שם) המה גורסים: „ואלה בני עיטם".

1) **ידו**, בן זכריה, שם שר צבא בחצי מטה מנשה אשר בארץ הגלעד בימי דוד (דהי"א כז: 21).

2) **ידו**, שם אחד מבני הכהנים שלקחו להם נשים נכריות (עזרא י. 43).

1) **ידוע** שם אחד מן הלוים שחתמו עצמם על האמנה בימי נחמיה ללכת בתורת ה' (נחמיה י. 22) והיה לפי זה מאנשי כנסת הגדולה (ע"ע אמנה 1).

2) **ידוע**, הוא שם הכהן הגדול נכד אלישיב בזמן נחמיה (נחמיה יב. 11 .22). בפסוק 22 נזכר כי ידוע זה הי בימי דריוש הפרסי הוא דריוש השלישי המכונה קאדאמאנוס. ולפי המבואר ביאזעפוס (קדמוניות יא, 8 5) היה ידוע זה בימי אלכסנדר מוקדון. יאזעפוס יספר כי ידוע יצא לקראת אלכסנדר לבוש בגדי כהונה ועמו חבר כהנים להראות לו כבוד והכנעה. ויהי כאשר ראה אותו אלכסנדר וישתחוה אליו, ויספר כי ראה בחלומו את תמונתו טרם יצא למלחמה עם הפרסים והבטיח לו כי ינצח את אויביו. ידוע הראה לו נבואת דניאל המרמזת עליו, וייטב הדבר מאד בעיני אלכסנדר, ויתן ליהודים חפשה מכל מס ולנחל עניני דתם כטוב בעיניהם באין מפריע.

ידותון, לפי המבואר בדהי"א (טז) היו ידותון ובניו מחלקת משוררים מן שלש המחלקות אשר העמיד דוד בבית ה' לעבודת הקדש, והן: אסף, הימן וידותון. השם ידותון לא נזכר בשום ספר מכה"ק לבד בדה"י. הן אמת כי גם בנחמיה (יא 17.) נזכר שם ידותון בין המשוררים, אבל לפי דעת המבקרים היא הוספה מאוחרת, והראיה לזה היא כי בהעתקת השבעים לא נמצאו הפסוקים האלה שנזכר במו שם ידותון. והשם ידותון הנזכר בראש שלשה מזמורי תהלים לט, סב, עז, הוא לדעתם שם כלי שיר כמו שמורה על זה המלה על הבאה לפני השם ידותון למנצח על ידותון (סב, עז) וגם במזמור לט תחת לידותון צ"ל לדעתם על ידותון. אולם הדברים האלה לא יצאו מכלל השערה ואין בכחה לבטל דעת בעל דה"י שהבין כי ידותון הוא שם עצם פרטי שנהיה אחר כן לשום לוי של משפחת משוררים. לפי

דעת בעל דה"י היה ידותון מן המשוררים המצויינים בגלל רוח ה' אשר נחה עליו בחכמת השיר ובעבור זה נקרא בשם חוזה המלך (דהי"ב לה 15), שהוא דומה להוראת נביא המלך.

מן תכן המזמורים המיוחסים לידותון יש להוכיח כי ביחד עם איוב וקהלת מתאונן גם הוא על רוע מזלו של האדם המוכן תמיד לפורעניות. ומתפלא על ההשגחה העליונה הדורשת מהאדם שלימות יתירה ולא תביט על קוצר ימיו, חולשת כחותיו ועמלו הרב ללא הועיל. אולם בעוד אשר איוב שלח רסן מפיו והטיח דברים כלפי מעלה כאיש חפשי בדעותיו, ישמור המשורר ידותון מחסום לפיו, ויגלה טפח ויכסה טפחיים, כי ירא פן ישתמש הרשע ברעיונותיו לכפור בהשגחת היוצר.

ידידה, בת עדיה מבצקה. אמו של יאשיהו מלך יהודה (מ"ב. כב. 1).

ידידיה בשם הזה קרא נתן הנביא את שלמה בהולדו, להראות כי הוא יהיה אהוב לה'. (ש"ב יב. 24 .25) וע"ע שלמה.

1) **ידיה** בן חרומף, מן האנשים שהחזיקו בנין הבית השני (נחמיה ג. 10).

2) **ידיה,** שם איש מנשיאי שבט שמעון, נזכר בדהי"א (ד. 37).

1) **ידיעאל** הבן השלישי לבנימין בן יעקב (דהי"א ז. 6). אולי הוא הנקוב בתורה בשם „אשבל" (בראשית מו. 21). אגב אורחא נעיר כי גם במספר בני בנימין יש סתירה בין הכתוב בתורה לס' דהי"א. כי בתורה נחשבו לבנימין עשרה בנים, ובדה"י אך שלשה.

2) **ידיעאל** בן שמרי אחד מגבורי דוד ושרי החילים שלו (דהי"א יא. 45).

3) **ידיעאל** בן משלמיהו מן השוערים מבני אסף משבט לוי (דהי"א כו 2).

ידלף בן נחור אחי אברהם (בראשית כב 22). החוקרים החדשים לא יכלו למצוא כעת שרידי השבט אשר ידלף היה

אביהם או נשיאם בימים הקדמונים.

ידע בן אונם ממטה יהודה (דהי"א ב 28).

ידעיה מן הכהנים בימי המלך דוד (דהי"א ט. 10).

2) **ידעיה** מן האנשים בימי זכריהו הנביא (זכריהו ו. 10) שהביאו עמם כסף וזהב ובמצות ה' על פי הנביא עשו מהם עטרות לראש יהושע בן יהוצדק הכהן הגדול והניחו אותן בהיכל ה' למזכרת נצח להמנדבים.

ידעני, קשה עלינו לדעת כעת מין הכשוף הנקרא בכה"ק ידעוני. השבעים במקומות שונים העתיקו בשנוים, וזה מורה כי כבר בימים הקדמונים האלה לא היו יודעים הוראת השם הזה על בוריו. רש"י בפירושו לדברים (יא .11) פירש. מכנים עצם של חיה ששמה ידוע לתוך פיו ומדבר העצם על ידי מכשפות והוא מחז"ל וע"ע אוב.

יה, אחד מן השמות הקדושים שאינם נמחקים. והוא מקצר מן שם הוי"ה שאסור להגות אותו באותיותיו (עיין ערך אדני), והשם המקצר הזה מותר להגות אותו כמו שהוא נכתב. השם הזה כמו השם אל בא פעמים רבות בהרכבת מלות אחרות בשמות עצמים פרטים, כמו ישעיה, ירמיה, אדוניה ועוד.

יהדי, שם איש משבט יהודה נזכר בדהי"א (ב 74).

1) **יהוא** בן יהושפט בן נמשי, אולם לפעמים יבוא שמו בכה"ק אך יהוא בן נמשי מן הדברים אשר אמר יהוא לבדקר שלישו כאשר המית את יורם בן אחאב „כי זכר אני ואתה את רכבים צמדים אחרי אחאב אביו וה' נשא עליו את המשא הזה: אם לא את דמי נבות ראיתי אמש נאם ה' ושלמתי לך בחלקה הזאת ועתה שא השליכהו בחלקה כדבר ה' (מ"ב ט. 25 .26) מן הדברים האלה נלמוד לדעת כי יהוא ביחד עם בדקר שמעו את נבואת אליהו על בית אחאב אחרי עשותו הנבלה ברציחת נבות, וכי הוא ובדקר היו משומרי ראש המלך אחאב, וכי הדברים האלה היו שמורים

בזכרונם מן העת ההיא. בקראנו הדברים האלה תעלה השאלה על דעתנו: אם ידע אליהו הנביא את יהוא? מהנאמר בפסוק 16 קאפ. יט במ"א נראה ברור כי אליהו ידע אותו, כי כן נאמר שם „ואת יהוא בן נמשי תמשח למלך על ישראל". אבל הדברים האלה סותרים למה שנאמר במ"ב ט. כי אלישע משח את יהוא למלך על ישראל. ובנבואת אליהו לא נזכר מאומה אדות מצות יהוא לנקום מבית אחאב את דמי נבות (עיין שטדאע געשיכטע צד 540). יובל היות כי הנבואה היתה לאליהו ואלישע תלמידו הוציאה לפעולת אדם.

שנאת העם לבית עמרי לא היתה בגלל עבודת הבעלים והעשתרות אלהי הצדונים שהנהיגו מלכי בית עמרי בישראל כי כפי הנראה חיו שני העמים בשלום מימי דוד ושלמה וגם הנביא עמוס אומר כי היתה ביניהם ברית אחים (עמוס א. 9); אבל השנאה היתה בגלל רציחת נפש נבות היזרעאלי, כן נראה מדברי הסופר במ"ב קאפ. ח. ט. השנאה הזאת היתה גדולה וחזקה ביותר בין הנביאים ושרי העם. ולכן כאשר שלח אלישע את אחד מבני הנביאים אל רמות גלעד למשוח למלך את יהוא בן נמשי שר צבא יהורם מלך ישראל, לא נמצא בין שרי החיל אף אחד שהיה מתנגד לזה ולהיפך כלם הסכימו לקבל עליהם את מרות יהוא וכלם עזבו את רמות גלעד וילכו עם יהוא יזרעאלה להרג שם את יהורם במקום אשר שפך אחאב את דמי נבות הנקיים כאשר נבא במקום הזה איזה שנים לפני המאורע הזה הנביא אליהו (מ"ב ט). וגם זקני העיר שומרון עזרו ליהוא להשמיד את בית אחאב, כי הרגו את כל בני אחאב שבעים איש במספר ויבואו אל יהוא ויקבלו עליהם את עול מלכותו (שם). ולמען חזק הקשר בינו ובין הנביאים אשר היו הראשונים להכיר מלכות יהוא אסף יהוא בערמה את כל נביאי הבעל אל שומרון ויהרגם כלם לא נשאר אף אחד. אולם כפי הנראה לא עשה הדבר בשלימות, ולזאת הנביאים לא היו שבעי רצון ממעשיו והושע הנביא נבא עליו רעה לאמר: ופקדתי את דמי יזרעאל על בית יהוא (הושע א. 4). בכלל קשה מאד לפשר הסתירות הבולטות בכתובים בענין הזה. כי ביהורם שנרצח בידי יהוא נאמר כי הסיר את מצבת הבעל אשר עשה אביו ודבק אך בחטאת ירבעם בן נבט (מ"ב ג. 2. 3). כדברים האלה נאמרו גם על יהוא, כי השמיד את הבעל מישראל, רק לא סר מחטאות ירבעם בן נבט (שם 28. 29). ואם כן אין כל יתרון ליהוא על יהורם בדבר הזה.

בנוגע למצב הפוליטיקי של יהוא ויחוסו אל עמים אחרים בעת ההיא נדע מן הכתובה שמצאו חוקרי זמננו חרותים על האבעלסק השחור של שלמנאסר השני, וביניהם כדברים האלה: „המס שנתן לי יהוא מלך ישראל הוא לשונות של כסף ושל זהב, קערת זהב, גביעים של זהב וכדי זהב וכו'. כל אלה הגיעו לידי. המס הזה שלח יהוא למלך אשור למען יהיה בעזרו נגד מלכי ארם שהחלו אז להרים ראש ולפרוש כנפי ממשלתם על ארצות העמים במערב אזיה. ובאמת הכה שלמנאסר השני את בן הדד מלך ארם במלחמות שונות, בשנות 849, 846, 842 מכה רבה והחלישו למאד. אבל המצב הזה לא האריך ימים כי אשור הדל להתערב בעניני המדינות של יתר העמים שנים רבות אחרי זאת ואז הרים ארם עוד את ראשו והחל לקצות בישראל ויכם חזאל מלך ארם בכל גבול ישראל.

מאיזה שבט היה יהוא לא נזכר בכתוב. אולם חז"ל אומרים שהוא משבט מנשה (ב"ר צ"ז). יהוא מלך עשרים ושמונה שנה בשומרון.

2) **יהוא** בן חנני הנביא אשר נבא על בעשא מלך ישראל ועל ביתו כי סופו יהיה כסופו של ירבעם, כי הוא איננו טוב מירבעם ומדוע הרהיב בנפשו עוז לרצחו נפש ולהשמיד את ביתו? בעל דהי"ב (יט. 2) יכפר כי הנביא הוכיח את יהושפט מלך יהודה על אשר הלך לעזור לאחאב במלחמתו עם ארם, וה' קצף על זה וכמעט היה ברעה.

גם אביו חנני הנביא לא ירא מהוכיח את אסא מלך יהודה על אשר לא נשען על ה׳ במלחמתו עם ארם (דהי״ב ט״ז 7.), וע״ע חנני).

3) **יהוא** בן עובד משבט יהודה (דהי״א ב. 38).

4) **יהוא** נשיא משבטו של שמעון (דהי״א ד. 35).

5) **יהוא** הענתותי שם אחד מגבורי דוד (דהי״א יב. 3).

1) **יהואחז** בן יהוא המלך האחד עשר בישראל. (840-856) מצב ממלכת ישראל בימיו היה נורא מאד, כי מלכי ארם חזאל ובן הדד בנו לחצו את ישראל והעיקו לחם מאד. ליהואחז נשאר אך חמשים פרשים, עשרה רכב ועשרת אלפים רגלי כי אבדם מלך ארם וישמם כעפר לדוש המצב הזה העיר את רוח יהואחז לפנות בתפלה אל ה׳ להושיעו מיד צריו. וישמע ה׳ בקול תפלתו וישלח מושיע לישראל ויושיעם מיד ארם. מי היה המושיע הזה? יאזעפוס (קדמוניות ט. 8 .5) מבאר כי המושיע היה יואש בן יהואחז, כי החל להכות את ארם ולהשיב לישראל את אשר לקחו מהם הארמים. אבל בכתוב מרומז כי המושיע היה בימי יהואחז, לכן הדעת נוטה לדברי שראדער כי המושיע היה ראמאן-ניראַרי מלך אשור שכבש בעת קץ מלוכת יהואחז את דמשק והכה את הארמים מכה רבה (מ״ב יג).

2) **יהואחז** בן יאשיהו המלך השבע עשרה בממלכת יהודה (508) משך ימי מלכותו היה הקצר בכל מלכי יהודה כי אך שלשה חדשים מלך בירושלים. יהואחז היה הבן הרביעי ושמו היה שלום, כמבואר בדהי״א (ג. 15). אבל יען כי הצטיין בגבורה והיה מרוצה לעם יותר מאחיו לכן המליך עם הארץ את יהואחז אם כי היה הצעיר באחיו, ולכן מצאו לנחוץ למשחו בשמן המשחה, דבר שהיו עושים אך במקום שהיו יראים מהתנגדות ומחלוקת. כן ביארו חז״ל הדברים: מפני מה משחו ליהואחז? מפני יהויקים הגדול ממנו שתי שנים (הוריות יא׳) וכאשר עלה למלוכה הסבו את שמו וקראו אותו יהואחז לאמר יאחז ה׳ בימינו ויחזקו. דבר שהיו נהוג ומצוי מאד בימים ההם. לדעת מבארים אחדים ירמז עליו יחזקאל בנבואתו (יד. 3. 4) וקראו כפיר אריות או גור. אבל מלך מצרים פרעה נכה התערב בדבר הזה ויאסר את יהואחז ברבלה בארץ חמת ויביאהו מצרימה וימת שם, וימליך את אליקים אחיו תחתיו ויסב את שמו יהויקים (מ״ב. כג. 31—35).

3) **יהואחז**, אבי יואח המזכיר למלך יאשיהו (דהי״ב לד. 3).

4) **יהואחז**, הבן הקטן שנשאר ליהורם בן יהושפט מלך יהודה והסבו את שמו אחזיהו בעלותו למלוכה (ע״ע אחזיה).

1) **יהואש** בן אחזיה מלך יהודה (838-878) בהיותו בן שנה אבדה עתליה המלכה אם אחזיה מלך יהודה את כל זרע מלכות בית דוד, כי ראתה כי מת בנה אחזיה וחפצה להסב אליה המלוכה, אז גנבה אלישבע אחות המלך אחזיהו אשתו של יהוידע הכהן הגדול את יואש מתוך בני המלך המומתים ותסתירהו בבית ה׳ ויתחבא שם שש שנים, ואז גלה יהוידע הכהן את הסוד לשרים רבים לכהנים ולרצים ותכון ידם עמו להרוג את עתליה המרשעת ולהמליך את יואש על יהודה והוא אז בן שבע שנים. ויוציאו את יואש ממקום מחבואו ויתנו עליו את הנזר ואת העדות (לפי דעת הרנימוס העדות הן תפלין שהיה כתובים בהם עשרת הדברים) וימשחוהו למלך ויקראו: „יחי המלך" (עיין ערכי יהוא ויהואחז ובבלי הוריות יא. הטעם מדוע משחו את יהואש ועוד מעטים בעוד אשר כל המלכים לא משחו). ואז חדשו את הברית בין ה׳ והעם ובין העם ומלכי בית דוד. ולמען לא תחדל המלוכה מבית דוד השיא יהוידע ליהואש שתי נשים ויולד בנים ובנות (דהי״ב כד. 3) אחרי מות עתליה הסיר המלך הצעיר את עבודת הבעל מקרב העם, ויחלו לחזק את בדקי בית ה׳ אשר פרצו בני המרשעת

חזאת (שם 7). לתכלית זאת עשה יהוידע (ולדעת בעל דה"י המלך עשה זאת) ארון ויקוב חור בדלתו ויתן אותו אצל המזבח (ולדעת בעל דה"י נתנו את הארון בשער בית ה' חוצה). לימינו בבוא איש בית ה' ונתנו שמה איש כסף נפשות ערכו (ויקרא כז. 2) איש איש נדבת ידו לחזק את בדקי הבית. לדעת התרגום, רש"י ורבים ממפרשי ישראל היה זה הכנסה חדשה שתקנו לשעה, אולם בעל דהי"ב מבאר כי זה היה מחצית השקל שתקן משה במדבר (דהי"ב כד. 6 9). בכסף הזה חזקו את כל בדקי הבית אבל לא הוציאו אותו לדבר אחר, גם לא עשו מהם כלים לבית ה', כן מבואר בפירוש במ"ב (יב 13) וזה סותר למה שנאמר בדהי"ב (כד. 14) כי ממותר הכסף אחרי חזק את בדקי הבית עשו כלי שרת וכפות.

אחרי מות יהוידע הכהן סר יהואש מאחרי ה' ויעזוב העם את בית ה' ויעבדו את האשרים והעצבים, ויהי כאשר הוכיחם זכריה בן יהוידע הכהן על משובתם זאת וירגמוהו העם באבנים בחצר בית ה' במצות המלך יאשיהו. כן יספר בעל דהי"ב (כד 17-22), אולם בספר מלכים לא נזכר מזה דבר. ואולי מרומז השנוי הזה בתכונת נפשו במלות: ויעש יהואש הישר בעיני ה' כל ימיו אשר הורהו יהוידע הכהן (מ"ב יב 3.) ומשמע מזה כי אחרי מות יהוידע סר מדרך ה'. גם חז"ל (במדבר רבה כ"ג) מבינים הדברים באופן הזה. אולם עוואלד מתנגד לכונה הזאת, כי לדעתו אם בעל ס' מלכים היה חפץ לרמוז על השנוי הזה היה לו לאמר: ויעש יהואש הישר בעיני ה' כל ה י מ י ם אשר הורהו יהוידע, אולם הבטוי כל ימיו מורה כל ימיו של יהואש עד יום מותו, והמלה „אשר" היא לדעתו כמו „כאשר". גם בדבר עלית חזאל מלך ארם על ירושלים יש סתירה בין ס' מלכים לס' דהי"ב. במלכים יספר כי חזאל שם פניו לעלות על ירושלים, אולם יהואש שלח לחזאל את כל הקדשים אשר הקדישו המלכים שלפניו ואשר היו בבית ה' ויעל מעל ירושלים, (מ"ב י"ב), ובבעל דהי"ב (כד) מספר כי חיל ארם עלה על ירושלים וישחיתו את כל שרי העם. איך שיהיה עלית חיל ארם על ירושלים כפי הנראה המיטה רעה רבה על העם אשר האשים בזה את יאשיהו, ולכן קשרו עליו קשר וימיתוהו בית מלוא היורד סלא ויקברוהו בעיר דוד ולא קברוהו בקברות המלכים (שם), בעל דהי"ב מוסיף לספר כי אמות האנשים שהרגו את יאשיהו לא היו מבנות ישראל כי אם מבנות עמון ומואב (שם).

2) **יהואש** בן יהואחז מלך ישראל, מלך 16 שנים (825-840). בספור הקורות במלכות יהואש מקצר בעל ס' מלכים מאד (מ"ב 13-10). אולם ממקומות אחרים נלמוד לדעת כי יהואש היה מלך אדיר וחזק, ולבד זאת היה לו לב רגש מאד. כאשר חלה אלישע הנביא את חליו אשר ימות בו ירד אליו יהואש ויבך על פניו ויצעק מרה: אבי, אבי, רכב ישראל ופרשיו. בימיו פרחה ממלכת ישראל, הוא הכה את ארם שלש פעמים בימי בן הדד בן חזאל והשיב לישראל את כל הערים אשר לקח חזאל מידי יהואחז אביו של יאשיהו. תשובתו אל אמציה מלך יהודה שקראו למלחמה על ידי המשל מן החוח והארז איננה מפיקה גאוה מדומה כי אם רוח גבורה נודף ממנה, וכאשר נראה באמת מתוצאות המלחמה כי הכה יהואש את אמציה מכה רבה. גם הדבר הזה ששכר אמציה מלך יהודה מיהואש מלך ישראל מאה אלף גבור חיל במאה ככר כסף מורה לדעת כי מצב ממלכת ישראל בימיו היה איתן וחזק, כי היו לו אנשי חיל די והותר להשכיר לאחרים.

יהד שם עיר בנחלת מטה דן בין הערים בעלת ובני ברק (יהושע יט 45). משערים כי העיר העתיקה הזאת היא הנודעת כעת בשם (על-יעהודיעה) ועיין דילמאן בפירושו ליהושע.

1) **יהודה**, הבן הרביעי ליעקב אבינו שנולד לו מלאה. התורה מספרת מחיי יהודה רב יותר מאשר תספר

מחיי יתר בני יעקב לבד יוסף. בעצת יהודה נמכר יוסף לישמעאלים ונצול לפי זה מידי אחיו שחשבו להרגו. אחרי זאת ירד יהודה מאת אחיו לעדולם ויקח לו שם אשה את בת שוע מבנות הכנענים, ותלד לו שלשה בנים, את ער, את אונן ואת שלה. ער נשא לו אשה ושמה תמר ומת בלא בנים, ואז נתנה יהודה לאונן בנו להקים זרע לער אחיו כפי חקי היבום שהיו כבר בימים ההם נהוגים באומתנו. אולם אונן לא חפץ להקים זרע לאחיו ומת גם הוא בלא בנים. יהודה היה ירא לתתה לשלה בנו היחיד שנשאר לו, כי אמר פן ימות גם הוא כאחיו. ובכן שלח אותה אל בית אביה שתמתין שם על שלה עד יגדל והיה לאיש ראוי לנשואין, אבל הדבר הזה היה אך דחוי בעלמא, כי באמת לא חשב יהודה כי שלה ייבם אותה. תמר הבינה הדבר ותנשא במרמה ליהודה ותלד ממנו שני בנים פרץ וזרח. משלשה אלה בני יהודה: שלה, פרץ וזרח יצאו כל בני השבט. ומפרץ יצאו מלכי בית דוד.

כפי הנראה פעלו המאורעות האלה פעולה עזה על נפש יהודה וישב אל אהלי אביו. חייו בהעיר עדולם ונסיונותיו שמה הרחיבו את חוג מבטו ולזאת כבדהו יעקב יותר משאר בניו והאמין בו וסמך עליו כאשר אלצהו ההכרח לשלוח את בנימין ביחד עם אחיו מצרימה. דבריו הנמרצים שדבר ליוסף שחשב להשאיר את בנימין להיות לו עבד בעבור גנבת הגביע, והפצו להשאר עבד תחת בנימין מפני כי הוא ערב לאביו כי ישיב לו את הנער, מראים לדעת כי הוא היה איש בעל תכונת נפש יקרה, משתדל להיות עומד בדבורו ולקיים את הבטחתו גם אם הדבר נוגע לגופו ונפשו. דבריו אלה ירדו חדרי לבב יוסף ולא יכול להתאפק עוד יותר ויתודע אל אחיו. הדברים האלה מעוררים גם היום רגש נפלא בלבות הקוראים המורידים לפעמים דמעות בקראם אותם. חז"ל לא יכלו להבין הדברים כפשוטם שיהודה לקח לו לאשה בת איש כנעני, ושאלו: אפשר בא אברהם והזהיר את יצחק לבלי קחת אשת מבנות כנען, בא יצחק והזהיר ליעקב, ויהודה אזיל ונסיב כנענית? אלא אמר ר"ש בן לקיש בת גברא תגרא (בת איש סוחר) דכתיב: כנען בידו מאזני מרמה (פסחים נ.).

2) **שבט יהודה,** בצאת ישראל ממצרים היה שבטו של יהודה מרובה באוכלוסין יותר מיתר השבטים. מספר הפקודים משבטו אז היה 74,000 נפש הזכרים מבן עשרים שנה ומעלה, כל יוצאי צבא. אחרי שבט יהודה היה מספר בני דן היותר גדול ממספרי שארי השבטים, אולם בני יהודה רבו גם על בני דן במספר קרוב לשנים עשר אלף נפש. בעת נחלקה הארץ לשבטים קבל יהודה את חלקו בנגב ארץ כנען, וחלקו היה כמעט חלק שלישי מחלקי כל השבטים האחרים שהיו תשעה ומחצה במערב הירדן. ויהי כראות המחלקים כי חלק בני יהודה רב מהם ויתנו מעריהם ומגרשיהם נחלה לבני שמעון בתוכם (יהושע יט. 10.) וגם לבני דן נתנו ערים רבות מחלקו של יהודה (שם 41-46). כבר בברכת יעקב לפני מותו את בניו נראה כי נתן היתרון ליהודה על שאר אחיו. והברכה הזאת היתה ידועה ומקובלת באומה, ולזאת אחרי מות יהושע היה שבט יהודה הראש והראשון להלחם בכנעני (שופטים א. 2), ולא היה אחד מן השבטים שהתנגד לזה. אך שבט יוסף התנגד ליהודה בזה, כי הוא חשב את עצמו גדול מיהודה מפני כי יעקב בברכתו הכיר את שני בני יוסף מנשה ואפרים לשני שבטים, הנה כי כן חשב את עצמו לבכור הנוטל פי שנים בחלוקה; וגם בעל דה"י אומר כן כי נטלה הבכורה מראובן ונתנה ליוסף (דהי"א ה. 1). ולזאת עלתה בידי בני יוסף לעשות את שילה אחת מעריהם מרכז האמונה והדת לכל השבטים. ואף כאשר עלה בידי בני יהודה להמליך את דוד מלכם על כל ישראל העבירו את מרכז הדת לירושלים עיר המלוכה של יהודה. לדבר הזה חרה אף בני יוסף והשתמשו במקרה הראשון להקרע ולהבדל מיהודה ולהקים ממלכה מיוחדת עם מרכז הדת לבדם. אולם הנביאים לא היתה נפשם נוחה

מהקנאת הזאת, וישעיה נבא כי בעתיד תסור קנאת אפרים, אפרים לא יקנא את יהודה ויהודה לא יצור את אפרים (ישעיה י"א 13).

ממלכת יהודה, כאשר נקרעו עשרת השבטים ממלכות בית דוד בימי רחבעם בן שלמה, נשארו תחת שלטון בית דוד אך שבט יהודה ובנימין וגם הכהנים והלוים נספחו אליהם, הממלכה הזאת קבלה אז את השם „ממלכת יהודה" או סתם „יהודה". אחרי גלות בבל, כאשר לא נשאר כל זכר לממלכת ישראל ומבבל שבו לירושלים אך מעטים מגולי יהודה, החלו לקרוא בשם „יהודה" את עם ישראל כלו. בערך הזה נדבר אך מממלכת יהודה תחת שלטון מלכי בית דוד מן רחבעם עד צדקיהו. נחשוב לנחוץ להקרים לספור קורות ממלכות יהודה רשימה משמות כל מלכי יהודה מרחבעם עד צדקיהו, כספר שנותיהם כאשר עלו למלוכה משך ימי מלכותם, זמן עלותם למלוכה למספר הנהוג, ומספר שנות חיי האב בעת הולד הבן המולך, עם הערותינו עליהם.

רשימת מלכי יהודה

שמות המלכים	משך ממלכתם	שנותיו בעליתו למלוכה	לפני מסה"נ	שנות אביו בהולדו
רחבעם	17	41	975	"
אביה	3	-	957	22∴
אסא	41	-	955	22∴
יהושפט	25	35	914	22∴
יהורם	5 ביחד עם אביו	32	892	25
יהורם	8 לבדו	-		
אחזיה	1	22	885	17
(עתליה)	7	-	884	-
יהואש	?39	7	878	22
אמציה	29	25	838	22
עזיה	?53	16	809	38
יותם	16	25	757	43
אחז	16	20	741	22
הזקיהו	29	25	726	?10
מנשה	55	12	696	42
אמון	2	22	641	45
יאשיהו	31	8	639	16
יהואחז	½	23	609	15
יהויקים אחיו	11	?25	609	?13
יהויכין	¼	18	598	28
צדקיהו דודו	11	21	598	28
צדקיהו הוסר ממלוכה			588	

שנות רחבעם בהולד לו בנו אביה, ושנות אביה כאשר נולד אסא ושנות אסא בעת נולד יהושפט לא נזכרו בכתוב. אולם זאת ידענו כי מלידת רחבעם עד לידת יהושפט עברו 66 או 67 שנים, צא וחשוב. לכן חלקנו המספר הזה לשלשה אבות ומצאנו כי שנות המלכים רחבעם, אביה ואסא בעת שנולדו להם בניהם המלכים היו לערך 22 לכל אחד. ויען כי לא נדע זאת בדיוק כי אם בקירוב, לכן הצגנו סימן בצד מספר שנותיהם.

בכתוב מבואר כי יהורם בן יהושפט מלך שמונה שנים. בהרשימה חלקנו המספר הזה לשנים: לחמש שמלך בחיי אביו ביחד עם אביו, ושלש שנים ליהורם לבדו. ובזה יוסרו כל הקושיות והבלבולים של המפרשים שנתקשו בהתרת הספקות המבצבצים ועולים מחשבון השנים של המלכים יהושפט ויהורם בנו עיין הרד"ק, האברבנאל, הרלב"ג, וגם בעל ס"ע כבר נתקשה בזה וביאר לפי דרכו. כי במקום אחד נאמר, כי יהורם בן אחאב מלך ישראל מלך בשנת שתים ליהורם בן יהושפט מלך יהודה (מ"ב א. 17), ובמקום אחר נאמר כי יהורם בן אחזיה מלך בשנת שמונה עשרה ליהושפט מלך יהודה (שם ג. 1). וכעין ראיה להשערה זאת שיהורם מלך בחיי אביו איזה שנים הוא המסופר בדהי"ב (כ"א 3) כי יהושפט נתן עוד בחייו מתנות עם ערים מצודות ליתר בניו וליהורם הבכיר נתן הממלכה. ובהשערה הזאת יבואר גם כן הפסוק הקשה במ"ב (ח. 16) „ובשנת חמש ליורם בן אחאב מלך ישראל ויהושפט מלך יהודה מלך יהורם בן יהושפט מלך יהודה" שאין לו שחר, אולם לפי ההשערה הזאת תהיה כונת הפסוק: יהושפט עוד היה מלך יהודה, אף על פי שהמליך את בנו יהורם בחייו אבל לא נתפטר ממלוכה מכל וכל.

במספר שנות אחזיה בן יהורם בעלותו למלוכה יש סתירה בין בעל ס' מלכים לבעל דה"י, כי במלכים מבואר כי כמספר שנותיו היו 22 כאשר הצגנו בהרשימה ובעל דה"י אומר כי היה בן ארבעים ושתים שנה במלכו (עיין דהי"ב כב. 1. 2).

כפי המבואר במלכים (א) היה אחז בן עשרים כשהגיע למלוכה ושש עשרה שנה מלך ואם כן מת בשנת השלשים ושש לימי חייו, חזקיהו בנו היה בן עשרים וחמש בעלותו על כסא המלוכה, ואם כן נולד לאחז בהיותו בן עשר שנים, כן רשמנו בהרשימה. אבל קשה להאמין כי נער בן עשר שנים יקח לו אשה ויוליד בנים, לכן ישער ה. קלינטאן כי הצדק עם תרגום השבעים הגורס בדהי"ב (כ"ח 1) כי שנות אחז בעלותו למלוכה היו עשרים וחמש שנה, ולפי זה נולד לו חזקיהו בהיותו בן חמש עשרה שנה. אבל הדבר עוד מוטל בספק אם היא תשובה מספקת לשאלה הזאת, כי במלכים ב. טז. 2 השבעים גורסים עשרים בשנות אחז בעלותו למלוכה.

אילם אם גם נפתור השאלה של שנות אחז בהולד לו חזקיהו בנו על פי נוסחת השבעים בדה"י עוד מבצבצת ועולה שאלה חדשה בשנות יותם, כי לפי הרשימה היה ליותם נכד בהיותו בן שלשים ואחת שנה, דבר שקשה מאוד להאמין (צא וחשוב). גם על זה נעיר כי לפי נוסחת השבעים עלו כסדרם שלשת המלכים: יותם, אחז, חזקיהו על כס המלוכה כל אחד בהיותו בן חמש ועשרים שנה לא פחות ולא יותר, והיא דבר המטיל ספק בחשבון שנות מלכי יהודה, כי הוא יוצא מגדר המורגל. בצד שנות יהויקים הצגנו סימן השאלה (?) כי קשה להאמין שיאשיהו היה שלש עשרה שנה באשר נולד לו יהויקים.

ועיין ערך „סדר הדורות" כי שם נשתדל לפשר באשר נוכל את הסתירות והספיקות הבאות בספר השנים בכה"ק בכלל.

מן רחבעם עד יהויכין נחשבו בין מלכי יהודה ששה עשר דורות וארבע מאות שנים עברו מן לידת רחבעם עד לידת יהויכין. במשך השנים האלה אירע כי שלש פעמים היתה מרחפת סכנה על בית דוד להשמד ולהכחד מעל פני האדמה.

ראשונה על ידי הצבוע יהוא ששחט אל בור בית עקד ארבעים ושנים איש אחי אחזיהו ולא השאיר איש מהם (מ״ב י. 14). שנית על ידי יהורם בן יהושפט שהרג את כל אחיו (דהי״ב כא. 4), ועל ידי הפלשתים והערבים שעלו בימיו על יהודה וישבו את כל בני יהורם ולא נשאר אף בנו הקטן יהואחז (שם 17). שלישית על ידי עתליה המרשעת שאברה את כל זרע המלוכה ונשאר אף יואש (מ״ב יא. 1). שלשה מן מלכי יהודה מתו בלא עתם כי נרצחו על ידי עבדיהם: יאשיהו (מ״ב יב. 20), בנו אמציה (שם י״ד 19) ואמון בן מנשה (שם כ״א 23).

חלוקת הממלכה לשתים החלישה מאד את עצמה. ואת גבורתה של ממלכת יהודה. העמים אדום ומואב שהיו נכנעים תחת עול יהודה הרגישו מיד את חולשת מעניהם והחלו להסיר מעליהם עולם, ולפעמים עלו על יהודה לשלול שלל ולבוז בז, ובגלל זה היה רחבעם נאלץ לבנות חמש עשרה ערים מצודות להגן על יושביהן מחמת הבוזזים האלה (דהי״ב. יא. 5-11). אבל יותר מהם הרע ליהודה בימי רחבעם שישק מלך מצרים, כי הוא לכד את ערי המצדות אשר ליהודה, ויעל על ירושלים ויקח את אוצרות בית ה׳ ואת אוצרות בית המלך וגם את מגיני הזהב אשר עשה שלמה (שם יב. 4. 9).

חולשת הממלכה לא באה מחסרון אנשי חיל לרוב, כי אם מהעדר מלכים גבורי כח וחכמי לב כדוד ושלמה. כי לרחבעם היו מאתים ושמונים אלף אנשי חיל (דהי״ב יא. 1). לאביה היה ארבע מאות אלף איש בחור גבורי מלחמה (שם יג. 3). לאסא היה חיל נושא צנה ורומח מיהודה שלש מאות אלף, ומבנימין נושאי מגן ודורכי קשת מאתים ושמונים אלף, כל אלה גבורי חיל (שם יד. 7). ואף יותר מכלם היה מספר אנשי החיל של יהושפט כי בסך הכל היו לו 1,160,000 אנשי חיל תחת פקידת שרים שונים. (שם יז. 17-19).

התחברות מלכי יהודה עם מלכי ישראל מימי יהושפט והלאה המיטה רעה רבה על יהודה וכמעט נכחד כל זרע בית דוד על ידי עתליה המרשעת מבית אחאב מלך ישראל. בימי יהואש לא ערכו היהודים ולא הכינו עצמם לכל מלחמה. לאמציהו בנו היו שלש מאות אלף אנשי חיל אוחזי מגן וצנה. הוא לחם את בני שעיר ויהרוג בהם עשרת אלפים איש, ועשרת אלפים שבו, אבל גם אותם השליכו מן הסלע ונבקעו (שם כ״ה). עוזיהו בנו הוסיף עוד מספר אנשי החיל ויהי לו שלש מאות אלף ושבעת אלפים וחמש מאות מלומדי מלחמה (שם כו). בימי אחז נפלו מאנשי חיל יהודה מאה ועשרים אלף איש במלחמה עם פקח בן רמליהו (שם כ״ח) מבקרים אחדים הטילו ספק באמתת המספרים האלה, כי לדעתם הוא מן הנמנע כי לממלכה קטנה כיהודה יהיה אנשי חיל במספר מרובה כזה. ומחזיקים המה את ספקם בזה שבעל מ׳ מלכים לא הזכיר מאומה אדות זה. אבל הראיה הזאת מס׳ מלכים איננה ראיה מוכיחה, כי אולי קיצר הוא במקום שבעל דה״י מצא לנחוץ להאריך, ואדרבה מזה שגם בעל ס׳ מלכים הושב כי לרחבעם היה מאה ושמונים אלף אנשי חיל, מספר מכוון בדיוק למספר בעל דה״י, נוכל להוכיח כי המספרים המה אמתיים ולא בדוים. ועיין ערך „מספר יושבי ארץ ישראל.

מהממלכות אשר היה ליהודה משא ומתן עמן בענינים מדיניים נזכרים בכה״ק אך מצרים ואדום. אף שנים ממלכי מצרים הראו שנאתם ליהודה והמה שישק ופרעה נכה. אולם בכלל היה יחם שתי הממלכות טוב אשה לרעותה. ויהודה ירדה לפעמים מצרימה לעזרה כאשר רחפה עליה סכנה מצד מלכי אשור ובבל. בנוגע לאדום כבר דוד הכניע את העם הזה תחת עולו והכריע רבים מהם לטבח בגלל כרים וקשיות ערפם (ש״ב ח. מ״א, יא). בימי יהושפט לא היה באדום מלך כי אם נצב נכנע למלך יהודה. גם החוף בעציון גבר על יד הים סוף במדינת אדום היה אז ברשות ממלכת יהודה, [illegible] יהושפט לשלוח אופירה אניות

תרשיש (כלומר אניות גדולות וחזקות כאותו ההולכות לתרשיש, (מ"א כ"ב. 48) ולא כבעל דהי"ב (פ. 36) שהבין שהאניות שעשה יהושפט היו מוכנות ללכת תרשישה), אולם לא עלתה בידו כי נשברו האניות בעיר החוף בעציון גבר, מפני כי לא היו לו מלחים ותופשי משוט מהצורים יורדי הים באניות כאשר היה לשלמה. אחזיהו בן אחאב רצה לשלוח עם האניות מעבדיו יוכל היות כבני שבט אשר שהיו רגילים ומומחים במסעות הים, כי נחלתם היתה על שפת הים הגדול, אבל יהושפט התיאש מזה לגמרי, ומני אז לא מצינו כי איזה מלך ממלכי יהודה יחפוץ לשלוח אניות אופירה. בימי יהורם בן יהושפט הסירו האדומיים מעליהם את עול מלכי יהודה, וימליכו עליהם מלך מאחיהם (מ"ב ח. 20). אמציה הכה את אדום בגי מלח עשרת אלפים איש (שם י"ד 7). עוזיה החזיק את חומת אילת, עיר החוף באדום. כפי הנראה חפץ גם הוא לשלוח אניות מעבר לים למטרת המסחור, אבל לא עלתה בידו, ובימי אחז לקחה רצין מידו והשיבה להאדומיים (שם ט"ז 6). הפלשתים ירדו אז מגדולתם, כי נפרדה אגדת נסיכיהם. ואף פעם אחת נמצא כי נכרה ידם על היהודים בימי יהורם (דהי"ב כא 16-17).

אוצרות מלכי בית דוד ובית ה' היו פעמים רבות למשיכה לבוזזים, או המלכים בעצמם לקחום ונתנו אותם למלכים אחרים בעד העזר שעזרו להם נגד אויביהם. בימי רחבעם עלה שישק מלך מצרים על ירושלים ויקח את אוצרות בית ה' ואת אוצרות בית המלך (מ"א יד 26); שני דורות אחרי רחבעם נתן אסא לבן הדד את כל הכסף והזהב הנותרים בבית ה' ובבית המלך למען יפר את בריתו עם בעשא מלך ישראל ויבריחו לעלות מעליו (שם, טו. 18); יהואש שלח לחזאל מלך ארם את כל הקדשים אשר הקדישו יהושפט, ויהורם ואחזיהו אבותיו מלכי יהודה, ואת קדשיו ואת כל הזהב הנמצא באוצרות בית ה' ובית המלך, למען ישוב הזאל מחפצו לעלות למלחמה על ירושלים (מ"ב. י"ב 19). בימי אמציה עלה יואש מלך ישראל על ירושלים ויפרוץ בחומותיה ארבע מאות אמה ויקח את כל הזהב והכסף ואת כל הכלים הנמצאים בבית ה' ובאוצרות בית המלך (שם, י"ד. 13. 14). אחז שלח שוחד לתגלת פלסר מלך אשור את הכסף והזהב הנמצא בית ה' ובאוצרות בית המלך למען יושיע אותו מכף מלך ארם ומכף מלך ישראל הקמים עליו (שם טז. 7. 8). גם חזקיהו בנו נתן לסנחריב מלך אשור את כל הכסף הנמצא בית ה' ובאוצרות בית המלך שלש מאות ככר כסף ושלשים ככר זהב, ולבד זאת קצץ את (הזהב) מדלתות היכל ה' ואת האמנות (העמודים) אשר צפה חזקיהו ויתנם למלך אשור (שם יח. 15. 16). בימי יהויקים כנראה נשאר מעט מאד מאוצרות בית ה' ובית המלך, ולכן כאשר נתן פרעה נכה עונש על הארץ מאה ככר כסף וככר אחד זהב העריך יהויקים את עם הארץ לתת איש כערכו (מ"ב. כ"ג. 33. 35). והמעט הנשאר לקח נבוכדנצר ויביא אתו בבלה (שם. כד. 13). אבל גם המועט הזה עלה לכבוס גדול, כי במצות כרש מלך פרס השיבו ליהודים את כלי בית ה' שלקח נבוכדנצר ועלה מספרם למך חמשת אלפים וארבע מאות כלי זהב וכלי כסף (עזרא א. א. 11).

הקשר החזק שהיה בין מלכי בית דוד והכהנים החל להיות הלוך ורפה מימי יאשיהו המלך הזה הוא הראשון ששחר את הכהנים מוסר על אשר יקבצו את כל כסף הנדבות אשר ינדב העם לבית ה' וישימו אותו בכליהם ואת בדקי בית ה' לא יחזקו (מב. יב). הקרע נתרחב לאורך ולרוחב ואחרי מות יהוידע מטיבו ואיש הסרו של יאשיהו, נרצח זכריהו בנו של יהוידע במצות המלך יהואש (דהי"ב כד). אבל גם הכהנים לא טמנו ידם בצלחת ולא שקטו ולא נחו עד אשר עלה בידם לנקום מיהואש את דמי בני יהוידע ונהרג על מטתו על ידי הקושרים מעבדיו וגם אחרי מותו לא שכבה חמתם עליו, כי לא הניחו לקברו בקברי מלכי בית דוד. (שם).

ויודע לקרות בכה"ק בין השיטין בנקל ישער כי גם אמציהו בנו של יהואש נהרג בידיעת הכהנים ובהסכמתם, ועל זה מרמזים הדברים: „ומעת אשר סר אמציהו מאחרי ה' ויקשרו עליו קשר וינס לכישה וישלחו אחריו לכישה וימיתוהו שם (שם כה. 27). קשה עלינו בעת לדעת מי היה הצדיק בריב הזה: הכהנים או המלך. אבל יש לשער כי הכהנים ראו בצדק סכנה גדולה להממלכה בגאות יהואש ובחפצו להתנשא למושל עריץ מושל ממשלה בלתי מוגבלה ודרש מאת העם לתת לו כבוד אלהים. כן הבינו חז"ל הדברים (שם כ"ד): „ואחרי מות יהוידע באו שרי יהודה וישתחוו למלך", מהו וישתחוו למלך? שעשאוהו אלוה וכו' (שמ"ר פ"ח). עזיהו נוכח לדעת כי הריב עם הכהנים מהרס את יסודי המלוכה ולכן נכנע לפניהם וכרת עמם ברית שלום. אולם כאשר גבה לבו להתערב גם בעניני הכהונה להקטיר קטרת סגרו אותו על מסגר בבית ההפשית למצורעים כי מצאו בו סימני טומאת צרעת וטמא טמא קראו לו (שם כו). הריב עם הכהנים לא חדל גם בימי אחז וביחוד בימי מנשה, שכל ישעו וכל חפצו היה לעזוב את אמונת אבותיו למען יהיה חפשי מעול הכהנים, אשר רדף אותם באף ובחמה ובקצף גדול, וקרוב לשער כי על זה מרמזים הדברים: „וגם דם נקי שפך מנשה הרבה מאד עד אשר מלא את ירושלים פה לפה" וגו' (מ"ב כא. 16), כי הדם הזה היה דם הכהנים מתנגדיו. וכפי המבואר בכתוב הביא הריב הזה בכנפיו הריסות הממלכה וחרבן האומה (שם 10-16), כי ההתמכרות לתועבות הגוים החלישה מאד את אהבת הלאם והביאה עליה השחתת המדות נוראה מאד כאשר יתאר אותה בצבעים נוראים הנביא יחזקאל (כב). עיר שופכת דם בתוכה..... אב ואם הקלו בך, לגר עשו בעשק בתוכך, יתום ואלמנה הונו בך.... אנשי רכיל היו בך למען שפך דם.... ערות אב גלו בך.... שוחד לקחו בך למען שפך דם.... נשך ותרבית לקחת.... במצב פרוע כזה לא יכול העם לעמוד נגד אויבי וחרבן האומה היה דבר הכרחי. וע"ע ירושלים.

יהודי בן נתניהו. אותו שלחו השרים אל ברוך בן נריה להביא אתו את המגלה אשר קרא באזני העם, ואחר כן שלחהו המלך לקחת את המגלה ולקרוא אותה לפניו. ויהי כקרוא יהודי שלש דלתות וארבעה יקרעה בתער הספר והשלך אל האש אשר על האח עד תום כל המגלה. (ירמיה. לו. 17-23).

1) **יהודית**, שפת עם יהודה, או לשון בני עבר. כן נקראה השפה הזאת בפי יושבי ירושלים (מ"ב יח. 26). לדעתנו יותר טוב היה לסופרי זמננו להשתמש בשם הזה הנמצא מפורש בכה"ק למושג הזה תחת אשר הסבו את השם יהודיה לשפת יהודית אשכנזית המדוברת.

2) **יהודית** בת בארי החתי אשר לקחה עשו לו לאשה (בראשית כו. 34).

יהוה ע"ע אדני.

יהוה יראה בשם הזה קרא אברהם את הר המוריה, ההר אשר עקד עליו את יצחק בנו, ואשר אחרי כן נבנה עליו בית המקדש. כפי הנראה יש לשם הזה קשר עם מה שהשיב אברהם ליצחק בנו: אלהים יראה לו השה, אולם בהמשך הימים כאשר נהיה ההר הזה למקום מרכז הדת והתגלות ה', קבל השם הזה הוראה חדשה, כי בהר ה' יראה ויתגלה ה' אל עבדיו קוראי שמו למלא משאלותם.

יהוה נסי, כן קרא משה למזבח שבנה לזכרון הנצחון הגדול שנצחו בני ישראל את עמלק (שמות יז. 15). רבו הפירושים בהוראת השם הזה. השבעים פירשו: נסי מנוס שלי. הוואולגאטא מבאר השם הזה משורש נשא, כלומר ה' הגדיל חסדו עמדי והרים אותי למעלת מנצח על אויבי. אונקלוס תרגם: דעבד לי נסין. וכן פירש רש"י. אולם לא ידעתי מדוע נוציא המלה מהכונה הפשוטה, כי ה' הוא הנס והדגל של עם ישראל כמו שאמר המשורר ובשם אלהינו נדגל (תהלים כ. 6). והפסוק שאחריו: כי

יד על כס יה מלחמה לה' בעמלק מדר דר איננו ביאור חשם ה' נסי, כאשר חשבו רבים ונתקשו בפירושו, כי אם מבאר מטרת ותכלית בנין המזבח, כי הקימו לזכר עולם למען ידעו הדורות הבאים כי מלחמת עולם לה' בעמלק עד אשר ימחה שמו מקהל עמים. והמלות; כי יד על כס יה כונתו כי משה נשבע (כמו הרימותי ידי אל ה' שהוא ענין (שבועה) בדבר הקדוש לו למאד (שהוא כס יה), כי מלחמה לה' בעמלק מדר דר.

יהוה צדקנו כן יהיה שם המלך מבית דוד אשר ימלך בירושלים בשוב ה' את שבות עמו, להורות כי בימיו תכון הממלכה החדשה על יסודות טהעקרטים והמלך החדש ימשול בעם בכח הצדק והמשפט שהמה תוארי ה'. כזאת נבא הנביא ירמיה (כ"ג. 6). אולם במקום אחר (לג. 16) מנבא הנביא הזה כי בשם הזה תקרא ירושלים הבנויה מחדש אחרי חרבנה. אבל בהעתקת השבעים יחסרון הפסוקים האלה בנבואה השניה.

יהוה שלום הוא השם שקרא גדעון למזבח שחקים בעפרה (שופטים ו. 24), מפני כי מלאך ה' בישר לו כי שלום יהיה לו כמו שנאמר בפסוק הקודם: ויאמר לו ה' שלום לך אל תירא.

יהוה שמה, כן תקרא ירושלים בעתיד (יחזקאל מח. 35), להורות כי בעתיד לא יעזוב עוד ה' את העיר הקדושה לעולם, כי אם תמיד תהיה שכינתו בתוך עמו בני ישראל ועיין ישעיה (ס. 14-22; סב. 2).

1) **יהוזבד** בן שומר (מ"ב. יב 22), או בן שמרית המואבית (דהי"ב כד. 26). מן עבדי המלך יואש בן אחזיה מלך יהודה, אשר קשרו עליו קשר והמיתוהו.

2) **יהוזבד** בן עובד אדום מבני אסף ממחלקת הלוים השוערים (דהי"א כו. 4).

3) **יהוזבד** אחד משרי הצבא בחיל יהושפט מלך יהודה (דהי"ב יז. 18). אשר תחת פקודתו היו מאה ושמונים אלף אנשי חיל חלוצי צבא.

1) **יהוחנן** מבני קרח, אחד מן הלוים השוערים בימי דוד (דהי"א כו. 3).

2) **יהוחנן** שם שר צבא בחיל יהושפט, תחת פקודתו חיו מאתים ושמונים אלף אנשי חיל (דהי"ב יז. 15). יוכל היות כי הוא היה אבי ישמעאל השר בימי יהואש מלך יהודה (עיין שם כג. 1).

3) **יהוחנן** כהן גדול בימי עזרא (עזרא י. 6). בלשכתו שהיתה בבית ה' ישב עזרא בתענית על מעל הגולה שהתערבו בגוים ונשאו להם נשים נכריות. בספר עזרא נקרא בן אלישיב, אבל כפי הנראה מנחמיה (יב. 11. 23) היה בן יוידע ואלישיב היה אבי אביו. עד ימיו היו ראשי אבות הלוים כתובים על ספר דברי הימים (שם 22).

4) **יהוחנן** בן בבי היה מן האנשים שנשאו להם בבבל נשים נכריות והיו נוטים להתבוללות (עזרא י. 28)

5) **יהוחנן** בן טוביה העמוני שונאו ומתנגדו הגדול של נחמיה שחפץ (טוביה) להפר עצתו בדבר בנין חומת ירושלים (נחמיה ו. 18).

6) **יהוחנן** אחד מראשי האבות להכהנים ממשפחת אמריה בימי יהויקים (נחמיה יב. 12).

7) **יהוחנן** אחד מן הכהנים שלקחו חלק בחנוכת חומות ירושלים בימי נחמיה (נחמיה יב. 42).

1) **יהוידע** אביו של בניהו שר שומרי ראש המלך דוד ומגבוריו הנודעים. בכל מקום אשר נזכר בכה"ק השם בניהו יבוא גם שם אביו, יהוידע. מקום מולדתו היה קבצאל (ש"ב, כג. סר; דהי"א, יא. 22), עיר בנחלת מטה יהדה בנגב (יהושע טו. 21). בדהי"א (כז. 5) נמצא כתוב כי בניהו בן יהוידע הכהן ראש היה השר למחלקת הצבא של החדש השלישי שהיה מספרם עשרים וארבעה אלף. מן סגנון הלשון קשה להחליט כי היה הכהן

ראש: בניהו או יהוידע אביו. אולם ממקום אחר יש להוכיח כי התאר ראש הוא מיוחס ליהוידע, כי בין האנשים החשובים שבאו אל דוד חברונה להמליכו על כל ישראל נזכר: יהוידע הנגיד לאהרן ועמו שלשת אלפים ושבע מאות (כהנים) (דהי"א. יד. 27). ה' כטענלי חושב כי התאר כהן ראש בדהי"א כז. 5 מתאר את יהוידע ויצא לו מזה כי בימי דוד היה שלשה כהנים גדולים: צדוק, אביתר ויהוידע. אבל התרגום מעתיק באלו היה כתוב בניהו הכהן היה הראש למחלקת הצבא של החדש השלישי, ולפי זה אין הכרע מן הכתוב הזה שהיה בימי דוד שלשה כהנים גדולים. בדהי"א (כז. 34) נמצא השם הזה מסורס יהוידע בן בניהו, אולם המבקרים בערטהאו ונראף גורסים גם פה: בניהו בן יהוידע.

2) **יהוידע** הכהן הגדול בימי עזריה, עתליה ויהואש. התאר כהן גדול נמצא ראשונה בכה"ק ליהוידע. (מ"ב. י"ב. 10). יהושבע אשתו היתה בת המלך יהורם. יוכל היות כי ההתחתנות הזאת הועילה לו להוציא לפועל מחשבתו בדרך החזקת כסא מלכות בית דוד והתיקונים בעבודת ה' והמקדש. ובגלל הדברים האלה נחשב יהוידע להכהן היותר חשוב ונעלה מן כל בני אהרן, הוא היה כמעט המלך והמנהיג לעם בכל ימי חייו. מן הדברים הנאמרים על ידי ירמיהו אל שמעיהו הנחלמי, המתפאר לאמר. „כי ה' נתנו כהן תחת יהוידע הכהן" נראה ברור כי שם יהוידע היה מכובד מאוד בעיני העם והכהנים גם ימים רבים אחרי מותו (ירמיהו כ"ט. 26). אך מגרעת אחת נמצאת בו, והוא כי התרשל בהחזקת בדקי הבית, והניח להכהנים לקחת להם כסף הנדבות שהתנדב העם למטרה זאת. יאזעפוס (קדמוניות ט. ח. 2) מצדיק אותו בדבר הזה, כי המס החדש לא הביא העם בחפץ לבב ולכן לא היה די להוצאה המרובה הזאת, אולם יוכל גם כן היות כי בגלל הבמות שהיו אז במספר מרובה ביהודה היתה הכנסת הכהנים, מועטת מאד ולא היה יהב די מחית נפשם, ולזאת קשה היה ליהוידע לתבריחם לבלי קחת מנדבות העם מאומה להנאתם. יהוידע האריך ימים מאד כי חי מאה ושלשים שנה (דהי"ב כד. 15. 16). ונקבר בקברי מלכות בית דוד, „כי עשה טובה בישראל ועם האלהים וביתו". ע"ע יהואש, עתליה.

יהויכין, ובא שמו גם בן יכניה, יכניהו, יויכין, יוכוניה. הוא ישב על כסא מלכי יהודה אך שלשה חדשים. בעל דהי"ב (לו. 9) יספר כי יהויכין מלך שלשה חדשים ועשרה ימים, אולי יצא השנוי הזה משנוי מספר שנותיו בעת עלותו למלוכה, כי בעל ס' מלכים יספר כי היה בן שמונה עשרה שנה במלכו ובעל דה"י אומר כי היה בן שמונה שנים, ותחת שהפחית עשר שנים הוסיף עשרת ימים. יהויכין בראותו כי קצרה ידו להושיע את עמו ולהצילו מיד חיל נבוכדנצר מלך בבל שצר אז על ירושלים יצא הוא ואמו ובניו להכנע תחת עול מלך בבל ונבוכדנצר שם אותו בכלא ימים רבים. בגלל ההכנעה הזאת לטובת עמו היה שמו לברכה ימים רבים בפי בני ישראל כן יספר יאזעפוס (מלחמות ו. 2. 1). גלות יכניה נזכרת בכת"ק בתקופה חדשה בחיי אומתנו, והחלו אז לחשוב קורות עמנו מן דעת ההיא (יחזקאל מ. ו.). כי אף שירושלים עוד עמדה על תלה, אבל עם גלות יהויכין נשבר מטה עוז האומה, כי נבוכדנצר לקח אז את כל אוצרות בית ד' ואוצרות בית המלך, והגלה את כל השרים ואת כל גבורי החיל עשרת אלפים גולה וכל החרש והמסגר לא נשאר זולת דלת עם הארץ (מ"ב כ"ד. 13-16). שלשים ושבע שנים היה יהויכין במאסר בבבל עד אשר עלה אויל מרודך על כסאו בבל, ואז הוציאו לחפשי וידבר אתו טובות וישם את כסאו של יהויכין על כסאות המלכים אשר אתו בבבל (שם כה. 27-29). במשנה מדות (פרק ב) מסופר כי בין שערי המקדש היה שער אחד בשם שער יכניה, מפני כי דרך השער הזה יצא יהויכין בגולה. מזה נראה כי צדקו דברי יאזעפוס שהבאנו למעלה, כי העם השב לו לצדקה שמכר את

נפשו להצלת יושבי ירושלים ולזאת קראו שם השער שיצא בו לחיל כשדים על שמו למזכרת נצח.

יהויקים או יויקים, מלך יהודה, הבן השני ליאשיהו (דהי"א ג. 15). בימיו החל מצב המדיני של ממלכת יהודה לרדת מטה מטה. פרעה נכה הביא את יהודה בעול העבדות וההכנעה. הוא הסיר את יהואחז, שהיה רצוי העם, ממלוכה ונתנה ליהויקים אחיו הגדול שמו היה אליקים, ואף פרעה נכה הסב את שמו ליהויקים, כמנהג המושלים העריצים בימים ההם לקרוא בשם חדש את המלכים אשר המליכו הם לאות עבדות והכנעה, כאשר הסב נבוכדנצר את שם מתניה לצדקיהו (מ"ב כ"ד. 17).

גם מצב המוסרי של יהודה בימים ההם היה ברע מאד. התקונים בדת ועבודת ד' שעשה יאשיהו היו כלא היו מיד אחרי מותו. עבודת הבעלים והעשתרות שבה אל העם ביחד עם השחתת המדות הכרוכות בעקבה. ירמיהו הנביא יתאר את יהויקים כאיש, אשר עיניו ולבו אך אל הבצע ואל דם הנקי לשפוך ואל העושק והמרוצה לעשות (ירמיהו כב. 17). הוא העביד את עמו בבנין ארמנות תפארת ועל זאת ישא עליו הנביא הזה חזות קשה: הוי בונה ביתו בלא צדק.... ברעהו יעבוד הנם.... (שם 13; ועיין חבקוק ב. 9-11) במצותו הרגו את הנביא אוריה על אשר נבא רעה על ירושלים והשליכו את נבלתו אל קברי בני העם (שם כו. 20 23). את העונש אשר שם פרעה נכה על ארץ יהודה לתת לו מאה ככר כסף וככר זהב (לפי נוסחת השבעים מאה ככר זהב) לא נתן יהיקים מאוצרות המלך ובית ד' כמנהג המלכים הקודמים כי אם העריך את עם הארץ לתת איש כערכו (מ"ב כ"ג. 25).

ארץ סוריא היתה אז סלע המחלקות בין שתי הממלכות האדירות בימים ההם— בין מצרים ובבל. המלחמה בכרכמיש הכריעה את הכף לצד בבל. חיל פרעה נגף לפני נבוכדנצר. הדבר הזה היה בשנה הרביעית למלכות יהויקים כמבואר היטב בנבואות ירמיה (מו. 2). בשנה החמשית למלכות יהויקים החלה הסכנה לחיות מרחפת גם על יהודה ואז קראו צום בירושלים, ברוך בן נריה קרא אז את המגלה שכתב מפי ירמיהו רבו שהיה כתוב בה חזות קשה על ירושלים, ואשר שרפה יהויקים באש אשר על האח. ולפי זה הביא נבוכדנצר את ירושלים במצור ראשונה בשנת הששית או השביעות למלכות יהויקים ויפה העיר בעל ס"ע כי מה שנאמר בדניאל: „בשנת שלש למלכות יהויקים בא נבוכדנצר מלך בבל ירושלים ויצר עליה (דניאל א. 1) הכונה בשנת שלש למרדו של יהויקים בנבוכדנצר. ואז הגלה רבים מגדולי העם בבלה ובזז אוצרות בית ה' ואוצרות בית המלך. ולפי דעת יאזעפוס הביא נבוכדנצר ראשונה את ירושלים במצור בשנה השמינית למלוך יהויקים (קדמוניות י. 1-6). יהויקים נכנע לפני נבוכדנצר, אבל אחרי שש שנים מרד בו כי נתפתה להבטחת מלך מצרים שיעמוד לימינו (יאזעפוס), ואז שלח נבוכדנצר שנית את חילו ביחד עם נדודי ארם, מואב ובני עמון ויצורו שנית על ירושלים.

מותו של יהויקים מכוסה בצעיף עלטה. ירמיה נבא עליו כי קבורת חמור יקבר, סחוב והשלך מהלאה לשערי ירושלים (ירמיה כ"ב. 19). יאזעפוס יספר כי נבוכדנצר הרגו וצוה להשליך את נבלתו מחוץ לחומת ירושלים ואז הוליך בשביה שלשת אלפים מגדולי העם ובניהם גם הנביא יחזקאל (קדמוניות י. ט. 3). בעל דהי"ב (לו. 6) יספר כי נבוכדנצר אסר אותו בנחשתים ויוליכו בבלה. השבעים גורסים במקום הזה כי יהויקים נקבר בירושלים בגן עוזה. לדעת חז"ל (ויקרא י"ט) הרגו נבוכדנצר ליהויקים והיה מחתך מבשרו כזיתים והשליך לכלבים. בכלל הפליגו חז"ל מאד בגנותו ויחסו אליו עבירות חמורות מאד. אמרו עליו שנמצא שם ע"ז חקוק על בשרו, ובא על אמו, על כלתו ועל אשת אביו שהיה הורג את אנשי ירושלים ומענה את נשותיהם ומכנים את ממונם לטמיון (שם).

יהויריב או י ו י ר יב, שם אחת מעשרים וארבע משמרות כהונה. בימי דוד

היתה משמרת יויריב הראשונה מן העשרים וארבע (דהי"א כ"ד 7) ובימי זרובבל היתה המשמרת השבע עשרה (נחמיה י"ב. 6). משפחת יויריב התנדבה בימי נחמיה לשבת בירושלים בכדי להרבות מספר היושבים בעיר הקודש כי ישיבת העיר הזאת היתה קשה בימים ההם (נחמיה י"א. 10). ואגב אורחא נעיר כי הגירסא בנחמיה (שם) „ידעיה בן יויריב יכין" איננה נכונה כי השמות נזכרים שם אינם שמות עצמים פרטים כי אם שמות משפחות שלמות והגרסא הנכונה היא כמו שכתוב בדהי"א (106): „ידעיה יויריב ויכין" החשמונאים התיחסו למשפחות יויריב (חשמונאים א. ב. 1).

יהוכל בן שלמיה אחד מן שרי המלך צדקיהו אותו ביחד עם עוד איזה שרים שלח המלך אל ירמיהו הנביא לבקש ממנו כי יתפלל אל ה' ויצילם מיד נבוכדנצר מלך בבל שצר או על ירושלים, (ירמיהו ל"ז. 3). ובא גם כן בתמונת „יוכל" (שם ל"ח. 1).

1) **יהונדב** בן שמעה אחי דוד, היה רע וידיד לאמנון בן דוד. הוא היה ידוע בימיו לאיש חכם מאד, ובחכמתו זאת השכיל ליעץ לאמנון להפיק זממו ולהוציא מחשבתו הרעה לפעולה להשיג מאוויו בנוגע לאהבתו את תמר אחותו (ש"ב י"ג. 3). כאשר בגלל המעשה הרע שעשה אמנון לתמר נקם אבשלום אחי תמר את נקמת כבוד אחותו המחולל מידי אמנון, והשמועה הגיעה לאזני דוד כי נהרגו על ידי אבשלום כל בני המלך הרגיע יונדב את רוחו בהודיעו אותו כי אך אמנון נהרג מידי אבשלום כי טמא אחותו. לפעמים בא שמו בתמונת יונדב תחת יהונדב.

2) **יהונדב** בן רכב ממשפחת הקיני (דהי"א ב. 53) על פי צוויו לא שתו מעולם בני המשפחה הזאת יין, לא בנו בתים, לא זרעו שדות, כי אם ישבו באהלים כל ימיהם, למען יחיו ימים רבים על פני האדמה אשר המה גרים שם (ירמיה ל"ה). יונדב נתן ידו אל יהוא וכפי הנראה עזר לו להשמיד את בית אחאב ולהכחיד את עבודת הבעלים ממלכות עשרת השבטים (עיין מ"ב י. 15). ע"ע רכב.

1) **יהונתן** או יונתן, שם איש משבט לוי בן גרשום בן מנשה (או בן משה). בתחלה היה כהן בבית איש אחד בהר אפרים מיכיהו שמו, ואחר כך נלקח בחזקה מאנשי חיל משבט הדני והיה הוא ובניו ימים רבים כהנים לשבט הזה ויסד ביניהם עבודת הפסילים והתרפים (שופטים י"ח). הספור בשופטים י"ח המספר דברים אחדים מקורות בני דן בראשית התישבם בארץ ישראל ואיך הכניעו תחתם את יושבי נחלתם, מורה גם כן על מצב האמונה בראשית צמיחת האומה מימים הראשונים אחרי מות משה. על פי המסורה האות נון בשם זקנו של יונתן (מנשה) היא תלויה או נוספת ושם זקנו של יונתן הוא משה, ולא מנשה, ולפי זה היה יונתן הזה נכדו של משה, הנה כי כן כבר בדור השלישי של משה מחוקקנו וגם בתוך משפחתו כבר התאזרחה עבודת הפסילים והתרפים בישראל.

2) **יונתן** בן שאול המלך, הוא לקח חלק בכל מלחמות אביו שאול ולא עזבו עד יום מותו, כי שניהם יחד נפלו חללים בהרי גלבוע במלחמתם עם הפלשתים. על תכונת נפשו היקרה מעידה אהבתו העזה לדוד שבגללה היה נכון להקריב גופו ונפשו לטובת דוד ולעזור לו לשבת על כסא המלוכה בישראל אם כי לפי משפט הירושה היתה המלוכה ראויה לו. במלחמת ישראל עם הפלשתים הצטיין יונתן כגבור משכיל היודע להשתמש בשעת הכושר ולהוציא ממנה תועלת ובלי שאול את פי אביו חרף את נפשו להביאה בסכנת מות והביא בזה תשועה לעמו (ש"א י"ד), כי עלתה בידו להפיל אימה ופחד על מחנה הפלשתים והחלו לנוס על נפשם ואז רדפו אחריהם בני ישראל ויכום מכה רבה (שם). יחוסו אל דוד ואהבתו העזה אליו נשארו עד היום הזה לאות ולמשל לאהבה אמתית, אהבה טהורה. אהבתי בלתי תלויה בדבר, אהבה שאף מעטים מזער מוכשרים לה. שני האנשים המצויינים האלה דוד ויהונתן, נקשרו בעבותות אהבה חזקה מיד בפגישתם הראשונה אחרי נצחונו של דוד את גלית

הפלשתי, יונתן אהב את דוד כנפשו. ואהבתו זאת היתה נפלאה יותר מאהבת נשים (ש"א יח. 1-4; ש"ב א. 20). שאול השתדל לפקוח עיני יונתן בנו ולהראות על הסכנה המרחפת עליו מצד דוד האהוב בעיני העם המוכן להסב אליו המלוכה. אבל יונתן לא שם לבו לזה והשתדל בכל עוז לדבר טוב על דוד לפני שאול אביו ולהסיר השנאה מלבו.

באהבתו העזה אל דוד הביא יונתן על נפשו סכנת מות, כי אביו שאול העיר עליו כל חמתו וחפץ להרגו בחנית אשר בידו יען דבר טוב על דוד. בדבר הזה נוכח לדעת כי אין כל תקוה לדוד להנצל מחמת שאול, וכי אין דרך אחרת לפניו אך לברוח ולהסתר עד יעבור זעם (ש"א כ). אהבתו לדוד הולידה חשד בלב אביו שאול, כי כרת ברית עם דוד להסירו ממלוכה, אם כי הראה יונתן פעמים רבות אהבתו הנפלאה גם לאביו ושם נפשו בכפו לעזרו במלחמותיו ולא לחנם קונן עליהם דוד לאמר: שאול ויהונתן הנאהבים והנעימים בחייהם ובמותם לא נפרדו (ש"א כב; ש"ב א).

יונתן נפל חלל על הרי גלבוע ביחד עם אביו שאול ושני אחיו במלחמתם עם הפלשתים (ש"א לא), ומכל בני שאול נשאר אך אחד איש בשת או אשבעל הבן הרביעי לשאול (דהי"א ט), שהיה אז בן ארבעים שנה, (ש"ב ב. 10). בעלי הב"ח יספרו כי שאול מלך על ישראל ארבעים שנה (מפעלי השליחים י"ג. 21), ויען כי בראשית מלוכת שאול כבר היה יונתן שר צבא (ש"א י"ג 1-3), והיה לכל הפחות אז בן עשרים שנה, הנה כי כן במותו היה זקן בן ששים שנה והיה קשיש מדוד לכל הפחות בעשרים שנה, והוא דבר שקשה להאמין כי מחגוי הספורים אדות יונתן ודוד נראה כי היו שניהם צעירי ימים. אבל כבר העירונו פעמים רבות שאין לסמוך על דברי בעלי הב"ח כי לא היו בני תורה וגם כה"ק ידעו אך מפי השמועה. אחרי מות יונתן נשאר ממנו בן קטן מפיבשת בן חמש שנים.

3) **יונתן** בן שמעא אחי דוד. האיש הזה הצטיין בגבורתו כי הכה ענק אחד מילידי הרפה, ואצבעות ידיו ואצבעות רגליו היו שש ושש עשרים וארבע במספר, ויונתן הרגו כי חרף את ישראל (ש"ב כ"א). כפי הנראה הוא האיש אשר בעל דהי"א (כז. 32) יכנהו דודו של דוד, ומתארהו בתוארים: יועץ, איש מבין וסופר.

4) **יונתן** בן אביתר הכהן. בעת מרידת אבשלום בדוד היה יונתן ביחד עם אחימעץ בן צדוק אנשי הבינים להודיע לדוד ממצב המרידה. והודיעו לו את עצת אחיתפל לאבשלום וגם את עצת חושי הארכי רע דוד, וכי אבשלום בחר בעצת חושי והשליך אחרי גוו את עצתו של אחתפל והדבר הזה נתן תקוה בלב דוד לשוב למלוכה. יונתן הזה הודיע גם כן לאדניה בן דוד כי על פי רצון וחפץ דוד נמשח שלמה למלך תחתיו ואין לאדניה כל תקוה לעלות על כס המלוכה. (ש"ב ט"ו. 27-י"ז 7; מ"א א. 42).

5) **יונתן** הסופר בימי המלך צדקיהו. בביתו היה בית כלא ששם נתנו את ירמיהו כי השדוהו שבדעתו לנפול אל הכשדים (ירמיה לז. 15). כפי הנראה היה הבית כלא הזה מקום מסוכן מאד, כי ירמיה בקש מאת המלך כי לא ישיבנו לשם כי ירא היה פן ימות שם (שם 20).

6) **יונתן** שם אחד מן הכהנים הגדולים בימי ממשלת מלכי פרס (במאה החמשית לפני מספר הנהוג), נזכר בנחמיה (י"ב, 11) והוא הנקרא בספר הזה גם כן יוחנן (שם 22). יאזעפוס יספר אדותו כי הכהן גדול הזה הרג במקדש ה' את אחיו ישוע בריבו עמו כי חפץ לשלול ממנו את המשרה בעזרת באגאזים שר צבא מלך הפרסים, ובגלל זאת העניש באגאזים את היהודים קשה במשך שבע שנים (עיין קדמוניות ספר 11, פרק ז. 1).

7) **יונתן** שם אחד מגבורי דוד (ש"ב כ"ג. 32; דהי"א י"א. 34).

8) **יונתן,** אחד משרי האוצרות של המלך דוד (דהי"א כ"ז. 25). הוא היה ממונה על האוצרות בשדה, בערים, בכפרים ובמגדלות.

9) **יונתן** אבי זכריה מן הכהנים שהריעו בחצצרות בעת חנכת חומות

ירושלים בימי נחמיה (י״ב. 35).

10) **יונתן** בן קרח אחד משרי יהודה שבאו אל גדליהו בן אחיקם המצפתה והוא הבטיח להם כי לא יאונה להם כל רע מצד מלך בבל אחרי חרבנה של ירושלים (ירמיה מ. 8).

11) **יונתן** אבי עבד מבני עדין, שעמו עלו מבבל לרושלים בימי עזרא חמשים זכרים (עזרא ח. 6).

12) **יונתן** בן עשהאל, אחד מן השרים שעזרו לעזרא לטהר משפחות ישראל בשובם מהגולה ולגרש את הנשים הנכריות שלקחו להם בבבל (עזרא י. 15).

13) **יונתן**, אחד מראשי אבות הכהנים (נחמיה י״ב 14).

14) **יהונתן**, שם אחד הלוים אשר שלחם המלך יהושפט לסבב בערי יהודה ועמהם תורת ה׳ ללמד את העם תורה חקים ומשפטים (דהי״ב יז. 8).

15) **יהונתן**, שם אחד מראשי האבות של הכהנים למשפחת שמעיה בימי יויקים בן ישוע (נחמיה י״ב. 18).

יהועדה שם אחד מצאצאי המלך שאול (דהי״א ח. 36).

יהועדן או יהועדין, אם אמציה מלך יהודה (דהי״ב כה. 1; מ״ב יד. 2).

יהוצדק או יוצדק, אבי הכהן הגדול יהושע (חגי א. 1; ובמקומות אחרים).

1) **יהורם** או יורם מלך ישראל היה הבן השני לאחאב (ע״ע) ועלה למלוכה אחרי מות אחזיה אחיו שנפל בעד השבכה מעליתו ומת (ע״ע) לפי דעת בעל ס׳ מלכים כל הפעולות הגדולות, המעשים והמאורעות שאירע בימי אלישע אירעו בימיו של יהורם. אבל המבקרים החדשים מטילים ספק בזה, כי אלישע האריך ימים וחי ארבעים ושלש שנים אחרי מות יהורם ואיך יוכל להיות כי בכל משך השנים האלה לא פעל אלישע מאומה? אבל השאלה הזאת איננה ראיה מכרחת ואין בכחה להוציא הדבר מכלל השערה. מות אחיו אחזיה הביא מורך ופחד בלב יהורם והחל להסיר מצבות הבעל (מ״ב ג. 2). כפי הנראה לא עשה הדבר בשלימות, כאשר מורה על זה הספור מהריגת יהוא את כל עובדי הבעל (שם י.) ומדברי אלישע אליו: לך אל נביאי אביך ואל נביאי אמך (שם ג. 13). ולזאת משערים כי בעת השתמשו בשם ה׳ (עיין מ״ב ג. 10. 13; ו. 27. 33) צביעות נזרקה בו.

מיד בעלותו למלוכה העמים עעל עצמו העבודה להכניע את מישע מלך מואב שפשע בישראל בשתי שנים לפני זה ולהביאו תחת עול מלכי ישראל. בדבר הזה עזרו יהושפט מלך יהודה (דהי״ב ב). בעצת יהושפט עלו המלכים למלחמה על מואב לא בדרך יש־דרך ארם ובני עמון, כי שתי הממלכות היו שוגאות את ישראל ויהודה, כי אם סבבו את ארצות שתי הממלכות האלה והלכו שבעת ימים דרך מדבר אדום והרויחו בזה כי גם מלך אדום התארח לחברה אתם לצור על מואב (מ״ב ג). שלשת המלכים האלה התנפלו על מואב ועשו שמות בארצו, אבל לא עלתה בידם להכניעו. כפי המבואר בכתוב היתה הסבה לזה, כי מלך מואב לקח את בנו הבכור אשר ימלוך תחתיו ויעלהו עולה על החומה ויהי קצף גדול על ישראל ויסעו מעליו וישובו לארץ (שם 27). הדבר הזה מכוסה בצעיף עלטה. רש״י בשם הפסיקתא מפרש, כי בזה העיד מלך מואב חמת ה׳ אל ישראל שהוא לא חמל על בנו ועשה רצון קונו אם כי לא צוהו על זה וישראל מקציפים לפניו בכל יום. וכן פירשו חז״ל הענין בבלי (סנהדרין לט:). אבל להמפרשים דרך אחרת בזה, כי לדעתם העלה מלך מואב לעולה על החומה לא את בנו כי אם בנו של מלך אדום, והקצף היה מצד מלך אדום והוא נסע מעליו ראשונה ושב אל ארצו ונתפרדה החבילה. ויש ראיה לזה כי בפסוק הקודם (26) מסופר כי מלך מואב חפץ להבקיע אל מלך אדום אבל לא יכול. כי מזה יש להוכיח שהיה לו איזה ענין להציע לפניו אולי בדבר בנו של מלך אדום שהיה בשבי אצלו, אבל מלך ישראל ומלך יהודה הניאו אותו מהפיק זממו (עיין הרדי״א).

אחרי מות בן הדד מלך ארם מצא יורם שעת הכושר להשיב אליו את רמות גלע־

שלקחו הארמיים מיד אחאב אביו אחזיהו מלך יהודה עזר לו בזה. רמת גלעד נלכדה אבל יורם נפצע במלחמה מידי חיל ארם וישב ליזרעאל להתרפא מן המכה. ואז בא אליו יהוא בן נמשי שר צבאו והמיתו על שדה נבות היזרעאלי כדבר אליהו אשר נבא על בית אחאב (מ"א כא. 19). שתים עשרה שנה מלך יהורם על ישראל (896-884 לפני המספר הנהוג). וכפי אשר יתארהו יאזעפוס היה מלך אדיר וחזק (קדמוניות 9, ב. 2). גם חז"ל מזכירים אותו לשבח שלא היה מתגאה בממשלתו והיה נותן כבוד לאלישע ללכת אליו ולעמוד לפניו ולא הרהיב בנפשו עוז לקרוא את הנביא אליו (ברכות י.).

2) **יהורם** בן יהושפט מלך יהודה. על דבר הסתירות בין הכתובים המספרים אדות משך זמן מלכותו עיין בערך יהודה ברשימת מלכי יהודה ובהערתנו שם (צד 57), כי שם השתדלנו ליַשר ההדורים ולפשר הספיקות. התחתנות יהורם עם עתליה בת אחאב ואיזבל המיטו רעה רבה על יהודה. ויהושפט אביו טעה מאד בחשבו כי על ידי הקשר הזה יעלה בידו לאחד את שתי הממלכות יהודה וישראל להיות לעם אחד. בעל ספר מלכים יספר אך אדות מאורע אחר במשך ימי מלכותו-כי בימיו פשע אדום מתחת יד יהודה וימליכו עליהם מלך. ויעבור יורם צעירה ויכה את אדום וינס העם לאהליו (ובכל זאת) ויפשע אדום מתחת יד יהודה עד היום הזה. אז תפשע (גם) לבנה בעת ההיא (מ"ב ח). הוואולגאטה גורסים בספור הנזכר „שעירה" תחת „צעירה", גרעץ מתקן „צוערה" תחת „צעירה", אבל העיר „צוער" היתה בממלכת מואב ולא באדום. בעל דהי"ב (כ"א. 9) החליף המלה „צעירה" במלות „עם שריו", וגורס: „ויעבור יורם עם שריו" וגו' העיר לבנה עמדה על גבול פלשתים בקרן דרומית מערבית של ארץ יהודה, והיתה עיר מושב הכהנים (יהושע כ"א. 13). כפי הנראה מרידת לבנה יש לה קשר עם הספור אדות בקיעת הפלשתים ביהודה המסופר בדהי"ב (כ"א. 17). בספר דהי"ב (שם 4) יסופר עליו כי עשה מעשים רעים מאד כי הרג את כל אחיו. אשר אביהם יהושפט נתן להם לפני מותו מתנות רבות לכסף ולזהב ולמגדנות עם ערי מצודות ביהודה (שם 3), וגם רבים משריישראל הוריד לטבח. בעניני הדת הרע מאוד, כי לבד שהוא בעצמו עזב את אלהי אבותיו, עוד השתדל להדיח את יושבי יהודה וירושלים מדתם ואמונתם (שם 11). בגלל זאת בא אליו מכתב מאליהו הנביא שהודיעו מהעונש הגדול המוכן לבוא עליו, כי הנה ה' נוגף מגפה גדולה בעמו בבניו בנשיו ובכל רכושו וגם הוא יסבול מחליים רבים עד אשר יצאו מעיו מן החולי. ובן היה (עיין שם 12. 20). סוף דבר היה כי אחרי שמונת שנים למלכו מת בתחלואים רעים ועמו לא עשה לו שרפה כשרפת אבותיו וגם לא קברוהו בקברת המלכים. על דבר המכתב מאליהו רבו הבאורים לפי דעת בעל ס"ע אליהו כבר בימי יהושפט עלה בסערה השמימה ולזאת משערים הקדמונים כי בא אליו המכתב על ידי מלאך מן השמים הרד"ק משער כי אליהו נבא זאת עוד טרם עלה השמימה וצוה לאחד מתלמידיו לכתוב זאת על ספר ולמסרו ליהורם בבוא עתו. ולהשערה זאת הסכימו רבים מחכמי העמים וביניהם גם מיבעלים וקייל. גראטיוס משער כי יהורם ראה תוכן המכתב בחלום. קלעריקוס גורס אלישע תחת אליהו. אולם לדעת פיליפזאהן לחנם דחקו את עצמם המבארים בזה, כי באמת אין כל ראיה מוכחת כי אליהו לא הלך בין החיים בימי יהורם. והראיה שיהושפט שאל: האין פה נביא לה' ונדרשה מאתו ואחד מעבדי מלך ישראל השיב: פה אלישע בן שפט אשר יצק מים על ידי אליהו (מ"ב ג. 11) ולא הזכיר את אליהו, איננה כל כך חזקה לבטל בגללה את דברי בעל דהי"ב אדות המכתב מאליהו שהגיע ליורם בן יהושפט כי יוכל היות שאליהו לא היה אז בקרבת המקום ההוא שהיו יכולים לשאול מאתו דבר ה'. ואלישע היה כבר מפורסם לנביא גם בחיי אליהו. ובאמת כדבר הזה הננו מוצאים במקום אחר, כי יהושפט שאל את אחאב מלך ישראל האין פה נביא לה' ונדרשה מאתו, ואחאב

הראה לו על מכיתו בן ימלא ולא על אליהו אם כי אז היה בודאי בין החיים על הארץ (מ"א כב. 7-8). ואדרבה, אחרי שזמן עלית אליהו בסערה השמימה לא נמצא בכתוב מפורש נוכל לשפוט בצדק ממכתב אליהו ליהורם כי עוד היה על הארץ בימיו, ושלח דברי נבואתו במכתב ולא מסר לו אותה בעל פה, כי אליהו לא היה מעולם ביהודה, וכל מעשיו ופעולותיו היו אך בממלכת ישראל, וגם בעת מלך ישראל הרדיפהו מנוחה לא הסתתר מחמת מלכו ואדונו בארץ יהודה.

3) **יהורם** שם אחד מן הכהנים אשר שלח המלך יהושפט ביחד עם לוים ושרים ללמד בערי יהודה תורת ה' וחקיו ומשפטיו (דהי"ב יז. 8).

יהושבע ובדהי"ב (כב. 11) בא השם בתמונת יהושבעת, היתה בת המלך יורם מלך יהודה, אבל לא מאשתו עתליה המרשעת, כן יספר יאזעפוס (קדמוניות 9. ז. 1), וגם הירנימוס בפירושו לדהי"ב (כא. 17) מודיע בזאת. אחרי מות אחיה (מאב ולא מאם) אחזיה היתה יהושבע שהצילה את בית דוד מהכחד מן הארץ בנכלי עתליה כי החביאה את יואש, הפרח האחרון למשפחת דוד באחת הלשכות בבית ה' שכפי הנראה היו לה לבדה ותחת שלטונה איזה לשכות שמה. כפי המבואר בדהי"ב (שם) היתה יהושבע אשתו של יהוידע הכהן הגדול. אך פעם אחת נמצא בכה"ק כי בת מלך תהיה לאשה לכהן גדול. אבל ממ"א (ד. 11. 15) נראה כי גם אנשים אחרים זכו לכבוד כזה: בן אבינדב לקח לו את טפת בת שלמה לאשה, ואחימעץ היה אישה של בשמת בת שלמה.

יהושע בן נון. השם יהושע הוא מרכב מן יה-הושע, וכן ביארו את השם הזה חז"ל: יה יושיעך מעצת מרגלים (סוטה לד), ולפי זה הוא דומה בהוראתו אל השם אלישע.

לפי דעת בעל צמח דוד נולד יהושע ב"א ת"ו (1037 לפני מספ"נ). בספר התורה נזכר שמו לראשונה בספור מלחמת ישראל עם עמלק ברפידים (שמות י"ז 5-16). הוא היה אחד משנים עשר המרגלים אשר שלח משה לתור את הארץ, אבל הצטיין עצמו בהכמה בבינה ובהשכל מיתר המרגלים לבד כלב המרגלים משבט יהודה (במדבר י"ג. י"ד). על פי ה' נתמנה יהושע להיות המוציא והמביא את חיל ישראל גם בחיי משה (שם כז. 18). אחרי מות משה העביר בני ישראל את הירדן כבש החלק הדרומי והאמצעי של ארץ כנען וגם אחדים ממהוזות הצפון, אבל לא עלתה בידו להוריש את כל העמים אשר הכניע ונשארו אחדים מהם על מקומם אחרי שבע שנות הכבוש חלק יהושע את הארץ לשבטים, ואז החלו כל שבט ושבט לבדו או בעזרת שבט הקרוב לו לגמור הכבוש בחלקו (עיין יהושע טו. 13; טז. 10; יז 12). יהושע חי מאה ועשר שנים ומת בשנת 1427 לפני מספר הנהוג ונקבר בתמנת סרח בהר אפרים. לדעת בעל ס"ע שפט יהושע את ישראל עשרים וחמש שנים (מן ב"א תפ"ח עד ב"א תקט"ז). לדעת חז"ל נשא יהושע את רחב הזונה לו לאשה ויצאו מהם נביאים רבים. לדעתם היתה רחב אז בת חמשים שנה (פרקי דר"א).

זכרון שם יהושע מצאו הקדמונים גם על איזה כתובת. פראקאפיוס מצא כתובת אחת לא רחק מהעיר טינגים במחוז מאורי-טאניא כדברים האלה: אנחנו המה הפליטים שנצלנו מחמת פני יהושע בן נון הרוצח. במקום אחר נמצאת עוד כתובת אחרת: אנחנו הכנענים אשר יהושע הרוצה רדף אותנו באף ובחמה ובקצף גדול. בספר יהושע של השומרונים נמצא מכתב משובך מלך ארמעניען ובו יתאר את יהושע בתאר „זאב ערבות".

ספר יהושע מכיל בקרבו עשרים וארבע פרשיות או קאפיטולי. בשתים עשרה הפרשיות הראשונות יסופר אדות כבוש הארץ למערב הירדן על ידי יהושע שהתחיל פעולתו מיד אחרי מות משה. בתשע פרשיות הבאות אחריהן יסופר אופן חלוקת הארץ לשבטים. אחריהן תבואנה עוד שלש פרשיות, שתוכנן הוא. דברי יהושע אל חלוצי הצבא משבטי ראובן, גד והצי שבט המנשה אשר בעבר הירדן מזרחה, שובם לארצם אחרי הכבוש,

המשא ומתן על דבר המזבח עד שבנו בני גד ובני ראובן וחצי מטה מנשה על שפת הירדן, דברי כבושין שדבר יהושע אל העם לפני מותו, קבורתו ומות אלעזר בן אהרן הכהן.

הספר הזה הוא כעין השלמה לספר התורה. בו יסופר איך נתקימה ההבטחה שהבטיח ה' לאברהם לתת את ארץ כנען לבניו לנחלה, וכי בני ישראל קיימו את צוויו של משה לרשת את הארץ, וכי קיימו את השבועה שהשביע אותם יוסף לקבור את עצמותיו בארץ אבותיו. עם כל זאת לא יחשב הספר בחלק מספר התורה כי אם הוא הראשון להנביאים הראשונים. גם תכונת הלשון בספר הזה משונה מעט מתכונת הלשון בספר התורה. ביהושע לא נמצא אף פעם אחת המלה הוא בואו לנקבה והמלה נער לנקבה, כאשר מצינו פעמים רבות בתורה, השם יריחו הוא ביהושע תמיד מלא יוד בעוד אשר בתורה יבוא בלא יוד. בספר הזה לא מצאנו אף פעם אחת המלה האל תחת האלה כמו שמצינו זאת בספר התורה. ולזאת לא מתחו עליו המבקרים הראשונים קו הבקורת וחקיה שמתחו על ספר התורה. אולם המבקרים דע-וויטע, בלעעק ועוואלד נתחו גם את ספר יהושע לנתחיו ומצאו כי גם הוא מרכב מאותם המקורים, שלדעתם נאסף ונקבץ מהם ספר התורה, ממקורים שמחברם השתמש בשם אלהים, ומאותם שהשתמשו בשם הויה, וגם מבעל ספר משנה תורה כידוע למעיינים בספריהם. בעקבותם הלכו גם מבקרים רבים אחרים, כמו: קנאבעל, שרעדער, נעלדעקע, וועלהויזען ועוד. ולזאת הסכימו המבקרים כי ספר יהושע הוא חלק ספר התורה ותחת חמשה חומשי תורה יצאו להם ששה ששיות תורה הנקוב בשם (העקסעטאיך). אין פה המקום להתוכח עם המבקרים בזה כי מקומו היא בערך „תורת משה", שם ימצא הקורא אף את חלקי הסותר המשימים לאל כל השערותיהם החלושות התלויות בשערה ויוכח לדעת כי קורי עכביש הנה, ואין לנו לזוז מהמסורה שבידינו אולם גם בהערך הזה לא נוכל להעלים עין מאיזה חקירות המבקרים ונדבר אודותן לשבט או לחסד כפי אשר ידרוש מאתנו נושא הענין אשר לפנינו.

מסגנון הלשון של ספר יהושע יש להוכיח כי נכתב בידי איש שהי' בימים ההם ושעיניו ראו את כל המעשים והמאורעות אשר יסופר אודותם בספר הזה. גם הבטוים „עד עברנו" (לפי הכתיב) (ה-1), „לתת לנו" (שם ט) מוכיחים על זה. וזו ראיה להחלטת חז"ל כי יהושע כתב ספרו (ב"ב יד). והבטוי „עד היום הזה" שנמצא איזה פעמים בספר הזה מורה אך כי הוא כתבו קודם מותו, או ימים רבים אחרי הכבוש והחלוקה. טרם נגש יהושע אל חלוקת הארץ לשבטים, דרש מאת העם כי יבחרו שלשה אנשים מכל שבט כי יתהלכו בארץ ויכתבו אותה לפי נחלתם ויבואו אליו, ובשובם יפיל גורל לפני ה' בשלה לחלק את הארץ לשבעה חלקים. כאשר דרש יהושע כן עשו (יהושע י"ח). מן הדברים האלה יש לשער כי יהושע השתמש במגלות האנשים האלה בחלוקות הארץ ודברים רבים מהמגילות האלה באו בהפרשיות המדברות אדות החלוקה (י"ג-כ"ב). ברשימת הערים שנתנו ללוים יש הבדל בין ספר יהושע לספר דברי הימים כי בזה האחרון נרשמו ערים אחדות שלא בא זכרן בספר יהושע. ומזה נראה כי לפני בעל ספר דה"י היו מקורים אחרים כאשר לבעל ספר יהושע. (עיין דהי"א ד. 39-66). אבל נוכל גם לשער כי בהמשך הימים אירעו חליפות ותמורות שהביאו עמהן השנוים האלה. כן מצינו משל כי העיר צקלג נחשבת ביהושע (יט. 5) בין הערים של שבט שמעון, ובש"א (כ"ז. 6) נאמר כי אכיש מלך גת נתן את צקלג לדוד לכן היתה צקלג למלכי יהודה עד היום הזה. העיר נוב לא נמצאת בספר יהושע ברשימת ערי הכהנים והלוים ובימי שאול היתה נוב מיושבת מכהנים ונקראת אז „עיר הכהנים".

האווערניק משער כי בספר יהושע נמצאו ספורים ומאורעות שאירעו אחרי מותו למשל הספור שבני דן עלו למלחמה על לשם וילכדו אותה (יהושע יט. 47) היא הוספה

מאוחרת, כי מלחמת כל שבט לבדו עם יושבי נחלתו החלה אך אחרי מותו של יהושע כמבואר בשופטים א'. אבל הראיה הזאת איננה מוכיחה כל כך. כי לא נמצא בפירוש שבימי יהושע לא אירע כדבר הזה, ואדרבה מצינו בפירוש כי יהושע השיב לבני יוסף על תלונתם כי נחלתם מעטה לעומת מספר האנשים שלהם, „עם רב אתה וכח גדול לך ותוכל להוריש את הכנעני ולהרחיב גבולי נחלתך" (יהושע י"ז בסוף). ערים רבות בספר יהושע נקראו שם בשני שמות: השם שנקראת בו העיר בפי הכנענים יושבי הארץ לפנים, והשם שנתנו לה בני ישראל, מזה גם כן יש להוכיח שהספר הזה נכתב בימי יהושע, כי אז שם הישן עוד לא נשכח והחדש עוד לא נתאזרח ולכן באו שני השמות ביחד

דברים אחדים מספר יהושע נזכרים בספרים אחדים מכתבי הקדש פעם בפירוש ופעם ברמז. לבד בספר שופטים בתחלתו נזכרת בס' מלכים (ט"ז) השבועה שהשביע יהושע את בני ישראל לבלתי בנות מחדש את העיר יריחו. המשורר בתהלים (מח) מזכיר ברמז כבוש הארץ: אתה ידך גוים הורשת, תרע לאומים ותשלחם, כי לא בחרבם ירשו ארץ, וזרועם לא הושיעה למו, כי ימינך וזרועך... (כבוש יריחו); מלכי צבאות (מלכי כנען) ידודון, ידודון, ונות בית (כנסת ישראל, רש"י) תחלק שלל, אם תשכבון בין שפתים (אחרי הכבוש בעת דשלום, הנכם משולים) לכנפי יונה נחפה בכסף (מקוי השמש הזורחים עליהם) (שם פ"ח); ויביאם אל גבול קדשו, הר זה קנתה ימינו, ויגרש מפניהם גוים, ויפילם בחבל נחלה וישכן באהליהם שבטי ישראל (שם ע"ח); הים ראה וינס הירדן יסב לאחור (שם קי"ד), גם חבקוק מזכיר ברמז ענין דומית השמש הנזכרת ביהושע, שמש ירח עמד זבולה (חבקוק .. 11). על אדות הענין הזה שנבוכו בו רבים נדבר בערך „ספר הישר" כי ממנו לוקחו הדברים ביהושע ושם נבארם.

המבקרים מצאו סתירות בין ס' יהושע לס' שופטים, כי בראשון נאמר כי יהושע הכניע את כל יושבי ארץ כנען ובשופטים נאמר כי עוד נשארו מקומות רבים שעוד לא נכבשו מבני ישראל. אבל הסתירה הזאת בנקל לפשר בנקל אם נשער כי יהושע הביא ענין הכבוש למדרגה כזאת שאחר זה לא היה קשה לכל שבט ושבט להכניע את המעטים מעמי הארץ שנשארו בחבל נחלתו. גם הסתירה שמצאו המבקרים בס' יהושע בעצמו כי במקום אחד נאמר: ויכה יהושע את כל הארץ ההר והנגב והשפלה וגו' (י. 40), ולהלן (יג. 4) נאמר כי עוד נשאר בתימן (בנגב) שלא נכבש. אבל המעיין היטב בפסוק יראה, כי נגב במקום הזה ירמוז על נגב צידון ולא נגב ארץ ישראל.

ספר יהושע של השומרונים הוא מזוייף מתחלתו ועד סופו. בו יבואו ענינים וספורים מספר התורה ומספרי יהושע, שופטים ושמואל מעורב בהגדות שונות של היהודים. לפי הכתוב בספר הזה יהושע בנה את מקדשם על הר גריזים ותיקן להם עבודת ה' כי המת היהודים האמתיים ואך בימי עלי ושמואל נפלגו מהם היהודים לכתה מיוחדה, וגם בשובם מבבל חפץ זרובבל לסדר עבודת הקדש והמקדש לפי נוסחת השומרונים ואך אחדים מסופרי ישראל בימים ההם זייפו את ספרי הקודש ותקנו להם נוסחת חדש בעבודת ה'. ועוד דברים מהבילים שקרים וכזבים כאלה. כעת נמצאת אך העתקה אחת מ ס' פר יהושע של השומרונים בבית עקד הספרים אשר בליידען, שפתו ערבית באותיות כתב השומרונים

חז"ל מיחסים ליהושע איזה תקנות. לדעתם תיקן יהושע הברכה השניה בברכת המזון, הידועה בשם ברכת הארץ המתחלת בתבת „נודה לך ומסימת על הארץ ועל המזון" (ברכות מ"ח). בשעה שכבש את ארץ כנען התנה עשרה תנאים שיהיו מרעין בחורשין ומלקטין עצים משדותיהן וכו' (עירובין י"ד); בשעה שעמדו עליו מלכי כנען הבר את מזמורי תהלים הידועים בשם הלל (פסחים קי"ז). טרם נגש להלחם עם מלכי כנען שלח להם שלש פרוזדוגמאות: הרוצה לפנות יפנה, להשלים ישלים, לעשות מלחמה יעשה (ויקרא

רבות י"ז). הנה כי כן הבינו חז"ל הצווי „לא תחיה כל נשמה", שהוא אף ביחם אל הכנעניים החפצים במלחמה.

ספרות: רדי"א, בפירושו ליהושע; פיליפזאן, יהושע; דע-ווימע, בייטראגע צור איינלייטונג אינ'ס אלטע טעסטאמענט; מאו-רער, קאמ. איבער דאס בוך יהושע: קעניג, קייל, קנאבעל, קאלענסא, קוענען וועהל-הויזען, דיללמאנן, וואטקע, סמיטה, האלצינ-גער.

2) **יהושע** בן יהוצדק הכהן הגדול. הוא ביחד עם זרבבל היו בראש השבים מגלות בבל הראשונים לשוב לארץ אבותיהם. כן נקרא בפי הנביאים חגי וזכריה, אולם בעזרא ונחמיה בא שמו בתמונת ישוע. אבי אביו שריה היה כהן גדול בעת חרבן ירושלים על ידי נבוכדנצר ונהרג ברבלה בארץ חמת בפקודת נבוכדנצר (מ"ב כ"ה. 21). אביו יהוצדק הגלה לבבל. יהושע בנו כפי הנראה נולד בבבל. בשובו לארץ אבותיו ראשית מלאכתו היתה להקים מזבח להעלות קרבנות והניח היסוד לבנין הבית. חז"ל מצאו בו מגרעות שלא מיחה בבניו לשאת נשים שאינן הגונות לכהונה (סנהדרין צ"ג).

3 **יהושע** מבית שמש. אל שדהו באה העגלה רתומה לשתי פרות עם האשם אשר השיבו הפלשתים ביחד עם הארון למען יסיר ה' את ידו מעליהם ולא יוסיף לפגוע בהם בחליים רעים ונאכנים (ש"א ו. 14).

4) **יהושע** שר העיר ירושלים בימי יאשיהו מלך יהודה (מ"ב כ"ג. 8).

1) **יהושפט** מלך יהודה בן אסא. בימיו נשתנה לטוב יחוס ממלכת יהודה לממלכת ישראל. עד ימיו היתה מלחמה תמידית בין שתי הממלכות האלה: ירבעם ורחבעם, אבים וירבעם, אסא ובעשא לא חדלו מהלחם זה עם זה יהושפט היה הראשון שכרת ברית שלום עם מלך ישראל (עיין מ"א. יד. 30; טו. 7. 16; כב. 44). בלי ספק היתה כונתו לטובה, לאחד ולחזק הכחות הבודדים והמפורדים של עם ישראל, למען תהי לאל ידם להכניע את שונאיהם ולמשול בהם. לחזק עוד יותר הקשר הזה ראה יהושפט לטוב להתחתן עם מלכי ישראל ולקח את עתליה בת אחאב ליהורם בנו לאשה, ובזה קוה כי תקרבנה שתי הממלכות זה לזה והיו לאחת כאשר היה בימי דוד ושלמה. אבל תקותו זאת לא באה, ואדרבה התחברותו והתחתנותו עם מלך ישראל היתה הסבה להפצת עבודת הבעלים ביהודה וכמעט לכליון בית דוד (עיין מ"ב יא. 1; דהי"ב, כא. 4. 17).

בעל ספר מלכים יספר אדות יהושפט אך מעט (עיין מ"א כב. 41-50). הוא ביער את יתר הקדש, תועבת הכנענים מן הארץ. הביער הזה החל בימי אסא אביו, אבל הוא העביר אותו לגמרי. אדום היה משועבד ליהושפט ולא היה לו מלך כי אם נצב היה להם תחת מלך. ואף בימי בנו של יהושפט פשע אדום ביהודה ואז הקימו להם מלך מאחיהם (מ"ב ח. 20). ויען שבימי יהושפט היה אדום תחת מלכי יהודה לכן חפץ יהושפט לשלוח גם הוא אניות אופירה ולחדש המסחור עם המקום הזה כאשר עשה שלמה. כי עיר החוף של אדום עציון גבר, היתה נכנעת למלכי יהודה. אבל האניות נשברו טרם יצאו לדרכן, ויהושפט נסוג אחור ממחשבתו זאת, ולא חפץ להשתתף בדבר הזה עם אחזיהו מלך ישראל שהציע לו לנסות עוד הפעם לשלוח ביחד אניות לאופיר, בעל ספר דהי"ב (כ. 35) יספר כי נשברו האניות בעציון גבר בתור עונש מפני שהתחבר יהושפט עם אחזיה הרשע. לפי ספורו של בעל דהי"ב מגמת האניות היתה ללכת תרשישה ולא אופירה (ע"ש). בעל דה"י יבין הבטוי „אניות תרשיש" אניות המיועדות ללכת תרשישה (עיין עוד דהי"ב 6. 21), אבל באמת המלות „אניות תרשיש" הנה כנוי לאניות גדולות וחזקות, כאותן המיועדות ללכת תרשישה.

למעלה אמרנו כי התחברות יהושפט עם מלכי ישראל לא הביאו לו כל תועלת, אולם לעומה זה ראינו כי מהתחברות הזאת הוציאו מלכי ישראל מבית עמרי תועלת רבה להם. כאשר עלה על לב אחאב להשיב אליו את רמות גלעד שאל את יהושפט אם ילך

עמו למלחמה ויהושפט השיב לו בחפץ לבב: כמוני כמוך, כעמי כעמך, כסוסי כסוסיך, כזאת השיב גם ליהורם בן אחאב כאשר שאל מאתו לעזור לו במלחמה עם מואב (מ"א. כב. 4; מ"ב ג. 7). כל כך נקשרה נפש יהושפט באחאב, עד כי גם אחרי שמעו את הרעה אשר נבא הנביא מכיהו בן ימלא על מלך ישראל לא עזבו לבדו כי אם הביא את נפשו בסכנת מות והלך אתו למלחמה אשר האמין כי מרה תהיה אחריתה.

בעל ספר דה"י יספר לנו אדות יהושפט דברים רבים אשר בעל ס' מלכים לא הזכירם. לפי דבריו התחזק יהושפט בתחלת מלכותו על ישראל ויתן חיל בכל ערי יהודה הבצורות (דהי"ב י"ז. 1-2). בשכר מעשיו הטובים כי הלך בדרכי דוד אביו הראשונים נתן לו ה' עושר וכבוד לרוב (שם 5). בשנת שלש למלכו שלח משריו, והכהנים והלוים לסבב בערי יהודה ועמהם תורת ה' ללמד את העם דרך ה' ומצותיו. הפלשתים והערביאים מביאים לו מנחה ומתנות (שם 11). מספר אנשי חילו היו פי שנים מאשר היה לאביו אסא 1,600,000 נפש (שם 14-18). השערת עוואלד כי המספר הזה היא סכום כל הזכרים שבממלכתו אין לה שחר, כי בכתוב מפורש באר היטב: אלה המשרתים את המלך (שם 19). יהושפט העמיד שופטים בכל ערי יהודה הבצורות (שם, יט. 5) ועליהם העמיד בירושלים שני בתי דינין גבוהים למשפט ה' ולריב (יט. 5). ממלחמת יהושפט ויהורם בן אחאב עם מלך מואב לא זכר בעל דה"י מאומה, ולעומת זה מביא ספור ארוך ממלחמת יהושפט עם מואב, עמון ואדום ונצחונו עליהם. בספור הזה יש סתירה למה שמסופר במ"ב (ג), כי בעוד אשר בדה"י יסופר כי האדומים עזרו להמואבים במלחמה, יסופר במלכים כי האדומים עזרו ליהושפט והמה היו השונאים היותר גדולים להמאבים. ולבד זאת קשה עלינו להבין פחדו של יהושפט מפני ההמון הרב של מלכי הברית מואב, אדום ועמון, הלא לפי דברי בעל דה"י היו ליהושפט 1,600,000 אנשי חיל! אנב אורחא נעיר כי בפסוק הראשון מן קאב. כ. עלינו לקרות ובני „אדום" תחת ובני „עמון" כגירסת התרגום, ולכי זה תהיה צורת הפסוק כזה: ויהי אחרי כן באו מואב ובני אדום ועמהם מהעמונים על יהושפט למלחמה.

חז"ל מפליגים בשבח יהושפט בגלל הכבוד שהראה ליראי ה' ולתלמידי חכמים, ודרשו עליו הפסוק ואת יראי ה' יכבד זה יהושפט מלך יהודה כשהיה רואה ת"ח היה עומד מכסאו ומחבקהו ומנשקהו וקורא לו: רבי, רבי, מרי, מרי (כתובות ק"ג). והיה עניו מאד ולא רצה לירד לפני אלישע בבגדי מלכות, הדבר הזה מצאו מרומז בפסוק וירדו אליו (אל אלישע) מלך ישראל ויהושפט, ולא נזכר מלך יהודה כי מפני כבודו של הנביא לא העיז לבוא אליו בבגדי מלכות (במדבר רבה פ' כ"א). לדעתם העורבים שכלכלו את אליהו הנביא הביאו לו לחם משולחנו של יהושפט (ב"ר פ' לג).

2) **יהושפט** בן אחילוד מזכיר בימי דוד (ש"ב. ח. 16).

3) **יהושפט** בן פרוח אחד מן השנים עשר נציבים בימי שלמה שמחובתם היה לכלכל את בית המלך חודש בשנה לכל אחד. ומשמרת יהושפט היתה בנחלת מטה יששכר (מ"א ד. 17).

4) **יהושפט** אבי יהוא מלך ישראל (מ"ב ט. 2).

5) עמק **יהשפט**, נזכר אך בנבואת יואל (ד. 2-12) והוא ממזרח לעיר ירושלים בין הר המוריה ובין הר הזתים, אם כי השם עמק יהושפט לעמק הזה לא נמצא במקום אחר בתנ"ך וגם יא־זעפוס לא יכנהו בשם הזה, אבל ביהודים, בנוצרים כמחמדנים כלם יכנהו בשם הזה. כבר אייזעביום והירונימוס יקראו את העמק הזה „עמק יהושפט", וכזאת יכנהו גם ר. בנימין מטולידא. היהודים יושבי ירושלים יקברו בעמק הזה את מתיהם. החלק המזרחי ממנו שבין נחל קדרון והר הזתים הוא הנקרא לדעת חכמי המבארים גם בשם „עמק המלך".

יהללאל שם איש משבט לוי מבני מררי

בימי המלך חזקיה נזכר בדהי"ב (כט. 12).

2) **יהללאל** שם איש ממטה יהודה נזכר בדהי"ב (ד. 16).

יהלם ע"ע אבני מלואים.

יהץ, יהצה, עיר בעבר הירדן מזרחה, נודעת על ידי מלחמת משה שנלחם שמה עם סיחון מלך האמורי (במדבר כא. 23) העיר הזאת עמדה בשכונת נחל ארנון על גבול ארץ סיחון. העיר יהץ נפלה לנחלה למטה ראובן, והיתה אחת מהערים שנתנו להלוים מבני מררי לשבת בהן (דברים כ. 32; יהושע יג. 18). אחרי גלות עשרת השבטים מארצם שבו המואבים ויאחזו בה (ישעיה טו. 4; ירמיה מח. 21-34). לפי עדות אייזעביוס עמדה העיר הזאת על תלה בימיו ותכונתה היתה בין דיבון ובין מידבא. מן הדברים החרותים על אבן מיישע (עיין ערך מישע) נלמוד לדעת כי בעת מלחמת ישראל עם מישע מלך מואב ישב מלך ישראל ביחץ אבל נגרש משם ושבה העיר לממלכת מואב, כי בימי ישעיה וירמיה ישבו בה המואבים. תכונתה כעת לא נודעה.

1) **יואב** בן צרויה, אחיו היו אבישי ועשהאל. צרויה היתה אחות דוד ולכן נקרא יואב על שמה, מאביו ידוע לנו אך כי מקום קבורתו היה בבית לחם (ש"ב ב. 32). שמו נזכר לראשונה במלחמת הבינים בין שנים עשר איש מאנשי דוד ושנים עשר מאנשי חיל איש בושת, אצל גבעון. סוף דבר היה כי כלם נפלו חללים ואבנר ואנשי ישראל נגפו לפני עבדי דוד ויואב בראשם. כאשר נס אבנר שר צבא איש בשת ממערכות המלחמה רדף אחריו עשהאל אחי יואב, אבל אבנר הכהו וימת. לבקשת אבנר שקטה המלחמה וישובו עבדי דוד חברונה (ש"ב ב). זמן לא רב אחרי זה היתה מריבה בין אבנר ואיש בשת, ויבא אבנר אל דוד חברונה להמליכו על כל ישראל ולהסיר את איש בשת ממלכה. דוד קבלהו בזרועות אהבה ויברכהו וישלחהו מאתו בשלום. יואב לא היה אז בחברון. ויהי אך יצוא יצא אבנר מאת פני דוד וישב יואב חברונה ויודע לו כי אבנר בא הנה ודוד שלחהו בשלום ותבער בו אש הנקמה לנקום ממנו דם עשהאל אחיו השפוך בידיו, וירדוף אחריו ויכהו וימת. ואולי עשה יואב את הנבלה הזאת מיראתו פן יסיר דוד את משרת שר הצבא מעל שכמו ויתנה לאבנר שהיה אהוב בעיני כל ישראל (שם ג). כפי ספור בעל דהי"א (יא 6) נתמנה יואב לשר צבא בעת שכבש את ירושלים מידי היבוסי, בתור תשלום גמול בעד נצחונו הגדול. אחרי כבשו את אדום נשאר יואב בארצו ששה חדשים להשמיד כל זכר באדום (ש"ב ח). ימים רבים היה שם יואב לפחד ולמחתה באדום, וכל ימי חייו היה ירא בן הדד מזרע המלוכה באדום שברח מחמת יואב אל פרעה מלך מצרים לשוב אל ארצו, וישב אך אחרי מותו של יואב (מ"א י"א. 21). בהלחמו את העמונים וילכוד את עיר המים שהוא החלק היותר חזק. מעיר המלוכה רבה, שלח יואב אל דוד כי יבוא הוא בעצמו עם עוד אנשי חיל לגמור ענין הכבוש והלכידה למען ינחל הוא, המלך, את זר הנצחון ויקרא הכבוש על שמו (ש"ב יב). יואב עזר לדוד להוציא לפעולה דבר הריגת אוריה החתי למען לא תהיינה ידי דוד אסורות מקחת את בת שבע אשת אוריה לו לאשה (שם יד). בהשתדלות ובעצת יואב מחל דוד לאבשלום בנו את עונו בדבר הריגת אמנון אחיו (שם יד). בעת מרידה אבשלום נשאר לב יואב שלם עם דוד. במלחמת דוד עם אבשלום וגם אחרי כן הראה יואב לדוד כי דבריו ומעשיו אינם כל כך קדושים ונכבדים בעיניו. את אבשלום הרג למרות צויו של דוד לבלי נגוע בו לרעה, כאשר התאבל דוד על בנו הנהרג דבר יואב אתו קשות. יוכל היות כי בגלל הדבר הזה הרים דוד את עמשא לשר צבא חילו תחת יואב אם כי עמשא היה בקושרים והיה שר צבאו של אבשלום ש"ב יט. 13). אבל מהרה אחרי כן נוכח המלך לדעת כי עמשא אינו ראוי למשרה כזאת, כי כאשר שלח אותו לקבץ אנשי חיל ביהודה להשקיט המרד של שבע בן בכרי, אחר עמשא המועד והמלך היה נאלץ לשוב משרת שר הצבא על שכם אבישי אחי יואב

(התרגום הסורי גורס פה יואב תחת אבישי ועמו הסכימו חכמים רבים מחכמי הנוצרים); אבל מספור דבר הקשר הזה נראה ברור כי יואב היה העיקר בזה, כי הוא ואנשיו הלכו להלחם עם שבע בן בכרי אף שהמלך לא קראם, ויואב השקיט המרד והביא את ראש שבע אל המלך, ולזאת הפקידו המלך שנית על הצבא (ש"ב כ. 23). לב יואב היה מלא קנאה בעמשא על אשר הפקידו המלך על הצבא תחתיו וכאשר הקרה הזמן מקרה לידיו המיתוהו בעת המלחמה עם שבע כאשר עשה לאבנר (שם 16).

כאשר החליט דוד למנות את ישראל לדעת מספרם התנגד יואב לחפצו זה כי הדבר הזה היה נגד המקובל באומה לבלי ספור את פרטיהם. אבל דוד עמד על דעתו וצוה על יואב במפגיע למלאות חפצו ובזה העיר עליו חמת ה' (ש"ב כד). בעל דהי"א (כא) יספר כי יואב לא השלים את מלאכתו זאת. כאשר גמר אדניה בדעתו לעלות על כסא המלוכה של דוד אביו נטה יואב אחרי אדניה, וכפי הנראה לא היה זה נגד חפץ דוד, ואף בהשתדלות בת שבע ובעזרת נתן הנביא נשתנה הדבר לטובת שלמה, אבל זה האחרון לא אבה סלוח ליואב את נטיתו לאדוניה, וגם היה ירא ממנו מפני כי היה אהוב לאנשי החיל, לכן גמר בדעתו להכחידו מן הארץ: יוכל היות גם כן כי שלמה חפץ במיתת יואב לנקום דמי אבנר ועמשא שנשפכו חנם בידי יואב ובזה יכבס את כתם דם נקיים השפוך שהיה נכתם על בית דוד.

כשמוע יואב כי נהרג אדניה בפקודה שלמה וכי אביתר הוסר ממשמרת פקודתו בתור כהן גדול הבין כי גם עליו תעבור כוס העונש, ולכן נס אל מקדש ה' ויאחז בקרנות המזבח בחשבו כי זה יהיה לו למחסה ולמגן, אבל שלמה צוה את בניהו בן יהוידע להמיתו שמה. אם נביט על יואב מנקודת הראות של שרי ארצות הקדם נמצא כי כל חטאתיו לא היו כל כך גדולות שבגללן היה ראוי שיורידו את שיבתו בינון שאולה. את אבנר הרג בתור גואל הדם של אחיו עשהאל: עמשא היה לו לאבן נגף ולצור מכשול, כי בגלל הסירו דוד ממשמרתו משמרת שר צבא ומסרה אל עמשם אם כי לא היה ראוי לה. נטיתו אחרי אדניה לא היה כלל נגד חפץ דוד כאשר שערנו למעלה. ובכלל היה עבד נאמן למלכו ועמו, ולזאת לבנו עלינו ידאב על זקן שכמותו שמת בלא עתו כמות אחד הנבלים והאדימו את שערותיו הלבנות בדמו הנקי גם חז"ל הביטו על יואב בעין חמלה וחשבו את דוד לכפוי טובה ביחוסו אל יואב, שהיה המוציא והמביא את כל עניני המלוכה ובעבור זה היה לו לדוד פנאי לעסוק בשיר וזמרה. לדבר הזה מרמזים במאמרם: אלמלא יואב לא עסק דוד בתורה (סנהדרין מ"ט). ובגלל העול שעשה דוד ליואב אמרו. כל קללות שקלל דוד את יואב נתקיימו בזרעו (שם מ"ה) בכלל חשבו את יואב לאיש ישר וטוב לב ואמרו עליו כי ביתו היתה מנוקה מגזל ועריות ופתוח לרוחה לעניים ואביונים, והיה משתדל להחיות את נפשם ולהטיב את לבם במטעמים טובים ערבים לחיך (שם).

2) **יואב**, בן שריה אבי גיא חרשים משבט יהודה (דהי"א ד. 14), ונקרא אבי גיא החרשים כי הוא יסד את את חברת החרשים (קינסטלער פעראיין) בגיא ההוא (עיין ערך גיא החרשים).

3) **יואב** שם משפחה של גולי בבל ששבו עם זרובבל לירושלים (עזרא ב. ו: נחמיה ז. 11).

1) **יואח** בן אסף מזכיר למלך חזקיהו (מ"ב יח. 18; ישעיה לו. 3).

2) **יואח** בן זמה מן הלוים ממשפחת הגרשני שהתקדשו בימי חזקיה לטהר את בית ה' (דהי"ב כ"ט. 12).

3) **יואח** בן יואחז מזכיר למלך יאשיהו (דהי"ב לד. 8).

4) **יואח** בן עובד אדום מן הלוים השוערים בימי דוד (דהי"א כו. 4).

יואחז ע"ע יהואחז.

1) **יואל** הנביא בן פתואל. על שמו נקרא הספר השני מספר תרי עשר, (השבעים יחשבו אותו להספר הרביעי). חכמי ישראל מחולקים בדעותיהם על דבר הזמן שבו חי ופעל הנביא יואל. לדעת חז"ל

היה הנביא חזה בן שמואל הרמתי, ונקרא פתואל מפני כי היה מסלסל בשערו כבתולה (ילקוט שמוני יואל). כונתם בזה כי היה נזיר עולם והיה מסלסל שערותיו הארוכות כמנהג הבתולות: הרד"ק משער כי נבא בימי יורם: בעל סדר עולם מאחר זמנו לימי מנשה; האברבנאל מקדימו לימי עזיהו ויש מחכמי העמים המאחרים זמן נבואתו עד ימי החשמונאים (מיכעלים). ואם נעמיק חקר בכתובים ונשים לב אל העמים הנזכרים בנבואות יואל הנקל יהיה לנו לבוא לידי החלטה כי דעת הרד"ק קרובה לאמת, כי יואל חי בימי יורם. הנביא לא יזכיר אשור ובבל, כי העמים האלה עוד לא נראו אז על במת ההיסטוריה, עוד לא יצאו לרודד עמים תחת רגליהם, להכניעם ולמשול עליהם ממשלה בלתי מוגבלה. העמים הנזכרים בנבואות יואל המה: פלשתים, צור וצדון, אדום ומצרים. אודות העמים האלה נמצאו בכה"ק ספורים, כי המה הרעו לישראל מאד בימים ההם. אודות הפלשתים יספר בעל דה"י כדברים האלה: ויער ה' על יהורם את רוח הפלשתים..... ויעלו ביהודה ויבקעוה וישבו את כל הרכוש הנמצא לבית המלך וגם בניו ונשיו ולא נשאר לו בן כי אם יהואחז קטן בניו (דהי"ב כא. 16. 17). וגם הנביא עמוס מזכיר את הפלשתים בין שונאי ישראל היותר רעים בימים ההם, הלא כה דבריו. על שלשה פשעי עזה ועל ארבעה לא אשיבנו על הגלותם גלות שלמה להסגיר לאדום (עמוס א. 6). מזה נראה ברור כי הפלשתים בימים ההם שבו רבים מהיהודים והגלום לאדום למכרם שם לעבדים. כדברים האלה נאמרו שם גם על צור: על שלשה פשעי צור ועל ארבעה לא אשיבנו, על הגלותם גלות שלמה להסגיר לאדום (שם 9). הצורים והצדונים הרעו עוד לעשות למכור את בני יהודה לבני היונים לעבדים למען הרחיקם מעל גבולם (יואל ד. 4-6) על אדום יספר בעל דהי"ב כי בימי יהורם פשע אדום מתחת יד יהודה וימליכו עליהם מלך (דהי"ב כ"א. 8). ממקום אחר נדע כי מצרים עזר לפעמים לאדום נגד יהודה (עיין מ"א יא). וקרוב מאד לשער כי בדבר המרד של אדום היתה יד מצרים באמצע. כל הדברים האלה מחזקים את השארת הרד"ק כי יואל חי בימי יורם. אם כי המבארים חלוקים בדעותיהם על דבר זמנו של יואל, כלם מסכימים על דבר המקום כי נבא ביהודה וביחוד בירושלים.

תוכן נבואת יואל סובב הולך על ענין אחד-על משלחת מיני הארבה השונים: ילק חסיל, גזם, שהשחיתו כל חלקה טובה והכריתו אוכל מאדם ובהמה במשך שנים אחדות כפי הנראה תכופות זו לזו, כאשר מורים הדברים יתר הגזם אכל הארבה, ויתר הארבה אכל הילק ויתר הילק אכל החסיל (יואל א. 4): ושלמתי לכם את ה ש נ י ם אשר אכל הארבה הילק החסיל והגזם.... (שם ב. 25). גם בביאור הכונה של נבואת יואל המבארים מחולקים בדעותיהם לדעת אחדים מהם ענין הארבה הוא אך משל למושלים עריצים, אשר יעיקו לישראל מאד, ובאחרית הימים ישיב ה' את שבות עמו וישפט את הגוים העריצים אשר פזרו את עמו ואת ארצו חלקו (ד). אבל סגנון הלשון מתנגד לביאור הזה. אם בתמונת הארבה יצייר הנביא חיל רב ועצום של מושלים אדירים הלא לשחוק היא לדמות אנשי חיל לאנשי חיל ולאמר עליהם: „כגבורים ירוצון, כאנשי חיל יעלו חומה" וגו' (שם ב. 7), כאלו אנשי המלחמה יכולים לעלות על החומה לא כאנשי מלחמה. אם כן כמי יעלו, כבטלנים? ועוד זאת, הנביא יחשוב את מכת הארבה לעונש על חטאת העם ויעורר אותם לתשובה, ואז אם ישיבו אל ה' בכל לבם יבטיחם הנביא בשם ה', כי העץ ישא פריו, התאנה והגפן יתנו חילם, ולא הזכיר מאומה מחופש ודרור של שעבוד מלכיות. לכן הדעת נוטה כי הנביא לא במשל וברמז ידבר, כי אם יתאר באמת מכת ארבה ממש נורא מאד כמעט יוצא מגדר הטבע, מקרה שאירע בפועל בימיו.

הרעיון המוסרי הצפון בנבואת יואל הוא: כי סבת העונש הוא תמיד החטא, ובעקב החטא יבוא תמיד העונש. אולם

התשובה היא כתרים בפני הפורעניות ואם התשובה תהיה אמתית בכל לב, והעם יגמור בדעתו לעזוב את החטא לעולם לבלי שוב אליו עוד, אז תהיה גם תשועת ה' לא תשועה זמנית כי אם תשועת עולמים, כי ידין ה' את כל הגוים שהרעו והציקו לישראל ביום הדין הגדול אשר יגביל למשפט, והיתה ירושלים קודש וזרים לא יעברו בה עוד ויהודה לעולם תשב וירושלים לדור ודור (יואל ד.) ספרות. מפרשי התנך מחכמי ישראל; ווינשא, ווייס-זאגונג דעם פראפ. יואל; גוסטאוו פרייס, יואל; וועלהויזען; נאוואק, דאווידזאן, עוואלד קוענעז, גרעי.

2) **יואל** בן שמואל הנביא לדעת חז"ל הוא הנביא יואל הנזכר למעלה (ע"ע יואל 1). (ש"א ח. 2). בדהי"א (ו. 13) בא תחתיו: ובני שמואל הבכור ושני ואביה. ולפי בעל ספר שמואל צריך להיות פה ובני שמואל הבכור יואל והשני אביה.

3) **יואל**, מבני קהת (דהי"א ו. 21) ושם פסוק 9 יבא השם שאול תחת יואל שר מאה ועשרים אנשי חיל בימי דוד.

4) **יואל** בן עזריהו מבני קהת בימי חזקיהו (דהי"ב כט. 12).

5) **יואל** מבני ראובן (דהי"א ה. 5. 8).

6) **יואל**, מנשיאי שבט שמעון (דהי"ב ד. 35).

7) **יואל** הראש לבני גד (דהי"א ה. 12).

8) **יואל** ראש לבני יששכר (דהי"א ז. 3).

9) **יואל** בן פדיה, נגיד לחצי שבט המנשה (דהי"א כז. 20).

10) **יואל**, אבי נתן מגבורי דוד (דהי"א יא. 38).

11) **יואל** בן זכרי פקיד על בני בנימין בימי נחמיה (נחמיה י"א 9).

12) **יואל** אחד מן האנשים גולי בבל שלקחו להם נשים נכריות (עזרא י. 43).

13) **יואל** השר לבני גרשם בימי דוד, ועמו היו עוד מאה ושלשים לוים שהקהיל דוד בירושלים (דהי"א טו. 7. 11. 17)

1) **יואש** אבי גדעון משבט מנשה. יאזע-פוס (קדמוניות ה. 6. 2) יספר אדותו כי הוא היה האיש היותר חשוב ונכבד בשבטו, והיו לו עבדים הרבה ובלי ספק גם רכוש רב (שופטים ו. 27). הוא היה הפקיד על עניני עבודת הבעל בעירו. אבל לא היה אדוק באמונתו בבעל ולזאת כאשר באו אליו אנשי עירו בקובלנא על גדעון בנו שהרס את מזבח הבעל וכרת את האשרה שעליו ודרשו ממנו כי ימסר אותו לידם למען ימיתוהו בגלל חטאו זה, השיב להם בבדיחותא: האתם תריבון לבעל.... אם אלהים הוא ירב לו כי נתץ את מזבחו (שם 31). ובגלל זה הסבו את שמו של גדעון לשם ירובעל, כלומר ירב בו הבעל.

2) **יואש** בן אחאב. כפי הנראה נשאר יואש בעיר המלוכה שומרון ממלא מקום אביו אחאב כאשר יצא זה האחרון למלחמה על רמת גלעד, ולזאת צוהו המלך לשום את הנביא מכיהו בן ימלא בכלא עד שובו בשלום מן המלחמה ואז ימיתוהו מפני שנבא רעה על אחאב (מ"א כב. 26). לדעת ראוולינזאן לא היה בנו של אחאב, כי אם שר נכבד בממשלה שהיה מנהגם לכנות בשם „בן המלך" את השרים היותר חשובים, כאשר מצאנו ירחמאל בן המלך ומלכיה בן המלך (ירמיה לו. 26; לח. 6).

3) **יואש**, שם איש משבט יהודה. נזכר (בדהי"א ד. 22).

4) **יואש**, שם איש גבור חיל משבט בנימין מן הגבורים שהתחברו לדוד בצקלג (דהי"א יב. 3).

יוב הבן השלישי ליששכר בן יעקב; הוא היה בין השבעים נפש שירדו עם יעקב מצרימה (בראשית מו. 23) ובספר במדבר (כו. 24) בחשבו את מספר הפרטים של כל משפחה ומשפחה ושמותיהן בא שמו „ישוב".

1) **יובב** בן יקטן (בראשית י. 29). גלאזער יחשוב כי על שמו נקרא מחוז אחד הנזכר בכתובת עתיקה של עם שבא בערב.

2) **יובב** בן זרח מבצרה. מלך באדום בימים הראשונים להתיסדות ממשלת אדום לפני מלך מלך בבני ישראל (בראשית

לו. 88). בהוספת מאוחרה להעתקת השבעים בספר איוב (פרשת מב. פסוק 17) יסופר כי יובב הזה הוא איוב, ונשא לו אשה ערבית והתאזרח בארץ עוץ בערב על גבול ארץ אדום.

3) יובב מלך מדון מן השלשים ואחד מלכים שהכניע יהושע במלחמתו עם יושבי כנען יהושע יא. 1).

יוּבַל עיין ערך שמטה ויובל.

יוּבַל בן למך מאשתו עדה. כפי המסופר בבראשית (ד. 21) היה הוא הממציא כלי זמר שונים, אבי כל תפש כנור ועוגב אולי נקרא יובל על שם קרן היובל שהיה הכלי זמר היותר עתיק ואולי גם הראשון.

יוֹזָבָד (1, 2, 3) בשם הזה נקראו שלשה מגבורי דוד (דהי"ב יב. 4. 20. 26)

4) יוזבד, שם משפחת לוים בימי חזקיהו (דהי"ב לא. 13).

5) יוזבד שם אחד הכהנים שלקח לו אשה מבנות הגוים (עזרא י. 22).

6) יוזבד, מן הלוים (עזרא ח 33; נחמיה ח. 7; יא. 16).

יוֹזכר ע"ע זבד 4).

1) **יוֹחָא** מראשי האבות למטה בנימין (דהי"א ח 16).

2) יוחא בן שמרי התיצי מגבורי דוד (דהי"א יא. 45).

1) **יוֹחָנָן** בן קרח, אחד משרי החילים של יהודה שהתחברו אל גדליהו בן אחיקם שהפקיד נבוכדנצר מלך בבל על שארית הפליטה של עם יהודה אחרי חורבן ירושלים. יוחנן היה איש חכם ובעל מזימות וכאשר נודע לו ממחשבת ישמעאל בן נתניה להרוג את גדליהו, ובידעו את הרעה הגדולה אשר תצמח מזה לעמו האומלל גלה זאת לגדליהו והציע לפניו להקדים להרוג את ישמעאל למען לא תאבד שארית יהודה. אבל גדליהו בתום לבבו לא האמין ליוחנן ולא נתנו לבצע את מזימתו. סוף הדבר היה כי ישמעאל הרג את גדליהו ואת העם לקח בשבי וילך לעבור אל ארץ בני עמון. כאשר נודע הדבר ליוחנן וליתר שרי החילים רדפו אחרי ישמעאל וישיבו את השבוים וישמעאל עם שמונה אנשים נמלט מידם. ואחרי כן גמר יוחנן ברעתו ברסכם כל שרי החילים להמלט מחמת חכשדים, כי יראו פן יקחו נקמתם מהם מפני כי יחשדו אותם כי ידם היתה בדבר הריגת גדליהו שהפקידו מלך בבל על העם הנשאר אחר החרבן. ירמיהו הנביא הזהיר אותם בשם ה' לבלתי לכת מצרימה כי מרה תהיה אחריתם, אבל יוחנן ויתר השרים לא שמעו לקולו וקראו אותו נביא שקר ויבואו מצרימה ויקחו גם את ירמיהו עמם. (ירמיהו מ. מא. מב).

2) יוחנן בנו הבכור של יאשיהו מלך יהודה (דהי"א ג. 15). כפי הנראה מת יוחנן בחיי אביו ולכן אחרי מות יאשיהו המליכו העם עליהם את יהואחז (ע"ע).

3) יוחנן מצאצאי בית דוד בין השבים מגלות בבל (דהי"א ג. 24).

4) יוחנן כהן גדול אביו של עזריה בימי רחבעם (דהי"א ו. 9, 10)

5, 6) יוחנן שני גבורי דוד שבאו אליו אל צקלג, אחד משבט בנימין והשני משבט גד (דהי"א יב. 4. 12).

7) יוחנן שם איש אחד מן שבי הגולה ביחד עם עזרא (עזרא ח. 12).

8) יוחנן מבני אפרים אביו של עזריה (דהי"ב כח. 12).

יוּטָה שם עיר שנפלה בגורל למטה בני יהודה (יהושע טו. 55) ונתנה מהם אל הכהנים בני אהרן לשבת בה (שם כא. 16 והיתה אחת מערי המקלט בעבר הירדן מערבה בעל דהי"א לא הזכיר את העיר יוטה בין ערי המקלט שחשב (עיין שם דהי"א ז. 59). בימי אייזעביוס והירונימוס עמד על מקומה כפר גדול. העיר הזאת נזכרת ביהושע (טו) ביחד עם מעון זיף וכרמל, שמזה יש להוכיח שעמדה בקרבתם. גם היום נודע בקרבת המקומות האלה כפר אחד בשם Yutta העומד על גבעה גבוהה. יושבי יוטה כעת המה מושלמנים והמה על פי רוב רועי צאן ובקר ומסובלים בכל טוב

1) **יוֹיָדָע** בן פסח ממחזקי השער הישנה בימי נחמיה (נחמיה ג. 6).

2) **יוידע** בן אלישיב מן הלוים עולי הגולה עם זרובבל (נחמיה יב. 10).

יוכבד בת לוי בן יעקב, היתה אחות קהת ואשת עמרם בן קהת. הנה כי כן היתה דודתו של אישה עמרם. על פי חק התורה אסור לאיש ישראל לקחת את דודתו לו לאשה. ולפי השערת חכמי ההסטוריה היה האיסור הזה נהוג באומתנו גם קודם מתן תורה. נפלא הדבר כי לפי ספורי כה"ק הגדולים ומצוינים באומתנו נולדו מנשואים שהיה בהם איזה פגם או יוצא מגדר המורגל. דוד משיח ה' יצא מרות המואביה, מהעם שנאסר לבוא בקהל ישראל. חז"ל המתיקו מרירות האיסור בדבש הדרש עמוני ולא עמונית, מואבי ולא מואבית. אבל כפי הנראה הקדמונים לא ידעו מזה הדרש, ויש לשער כי גם בלידת משה ואהרן בכונה מספר הכתוב כי עמרם לקח את יוכבד דודתו לו לאשה ותלד לו את אהרן ומשה, כי הנשואין היו לא מן הרגילים ותולדותיהם כיוצא בהם גם כן יוצאים מגדר המורגל.

לדעת חז"ל היתה יוכבד מן השבעים נפש שירדו עם יעקב מצרימה ונולדה בין החומות כשנכנסו למצרים (סוטה יח). והיא היא שפרה המילדת של העברים במצרים שמסרה נפשה להפר את החוק שצוה פרעה למילדות העבריות להמית את הזכרים של ישראל כעת הלידה (שמות רבה פ"א). לשיטתם כי ספר דברי הימים לא ניתן אלא לדרש דרשו כי אשתו היהודיה המדובר אודתה בדהי"א (ד. 18) שהיתה משבט יהודה היא באמת יוכבד בת לוי (ויקרא רבות פ"א).

יום במלה הזאת יסומן בכה"ק על פי רוב זמן כ"ד שעות או מעת לעת, וכולל לפי זה היום הטבעי זמן ממשלת האור ביחד עם זמן הלילה הטבעי, זמן החשך. כן כתוב בפירוש: „ויהי ערב ויהי בקר יום אחד". היום של העברים מתחיל מהערב שלפניו ומסיים בביאת השמש. חלוקת היום לשתים עשרה שעות לא היתה נהוגה בימים הקדמונים כי אם חלקו את היום לשלשה חלקים: בקר, צהרים וערב (תהלים נה. 8, גם חלולה חלקו לשלשה חלקים וקראו אותם אשמורות. אשמורה הראשונה, או ראש האשמורות (איכה ב. 19); אשמורה התיכונה (שופטים ז. 19), ואשמורת הבוקר (שמות יד. 24). בשובם מבבל החלו לחלק את היום לשתים עשרה שעות. אבל שעותיהם לא היו שוות כשלנו, כי לא חשבו אותן מחצות עד חצות כמו שאנו עושים, כי אם חלקו את היום לשנים עשר חלקים שוים, הנה כי כן בימים הארוכים היו השעות ארוכות ובימים הקצרים היו השעות קצרות, השעה הראשונה החלה עם זריחת השמש, השנה הששית כלתה בחצות היום, והשעה השתים עשרה כלתה עם ביאת השמש, בכה"ק לא נמצא שמות מיוחדים לכל יום ויום בפני עצמו, כי אם המה מסומנים בשמות המספר: יום ראשון יום שני, יום שלישי וכן הלאה. במלת יום היו מסמנים לפעמים מדת האורך משטח הדרך של הנוסעים: „מהלך יום". אבל המדה הזאת איננה מוגבלת ותמידית כי אם ארכה תלויה בטבע הארץ של הנוסע, אם הארץ היא שטח ישר יהיה אורך הדרך במשך יום יותר מאשר אם היא מלאה הרים וגבעות וכדומה. הרבוי ימים מורה לפעמים על משך זמן בלתי מוגבל, או חדש או שנה. תחת שבאנגלית יסמנו רבוי ימים במלת night (לילה), כן יאמרו: seven night שבעה לילות (שבוע) fortnight ארבעה עשר לילות (שני שבועות)

יון בן יפת נכד נח. על שמו נקראו יוצאי חלציו עם יון. העם הזה נזכר בכה"ק אך איזה פעמים, כי לא היה לעברים משא ומתן עמהם מפני ריחוק המקום שביניהם. היונים התחלקו לשתי משפחות גדולות: יאניים ודריים; הדריים התישבו במערב ארץ יון קרוב לאטליה, והיו קרובים במנהגיהם ובתכונת נפשם להאטלנים. והינים התישבו במזרח ארץ יון ובהאיים הקרובים שהיו להם לגשר המאחד ומקשר את ארצם עם מערב אזיה ולזאת היו גם במנהגיהם ותכונת נפשם דומים

לעמי מערב אזיה, וביחוד של אזית הקטנה היותר קרובת להם, ולזאת היו היאנים או היונים ידועים יותר להיהודים משבטי הדאריים. מן המקומות בכה"ק שנזכר בהם עם יון נראה ברור כי שנאה כבושה היתה תמיד ביניהם ובין היהודים. זכריה (ט. 13) יאמר: ועוררתי בניך ציון על בניך יון; יואל (ד. 6) ינבא קשה על צור וצדון על אשר מכרו בני יהודה וירושלים לבני היונים למען הרחיקם מעל גבולם (ע"ע יואל) סבת השנאה הזאת בין שני העמים האלה, היהודים והיונים, איננה מפורשת ומבוארת בכה"ק. אולם לפי החקירות החדשות הפע־לאזגים, שמחלציהם יצאו היונים, והפלשתים שונאי ושנואי היהודים, עם אחד הם. ולפי זה השנאה בין שני העמים האלה היא ישנה מאד ומתחלת מעת כבשו העברים את ארץ כנען ומלחמה ארוכה ותמידית היתה ביניהם. ומה שמחזק ההשערה הזאת הוא זה שהשבעים מעתיקים השם פלשתים בישעיה (ט. 11) בשם העלענים שהמה עם היונים. שמזה יש להוכיח שגם הקדמונים חשבו את הפלשתים והיונים לבני עם אחד. גם רענאן מסכים להשערה זאת (עיין תולדות עם ישראל שלו).

היחס בין היהורים והיונים נשתנה לטוב מימי אלכסנדר מוקדון. אם אמת בפי פלוטארך האומר, כי אלכסנדר בנה והקים שבעים ערים חדשות באזיה, אז גוזמא קתני, אבל זה למעלה מכל ספק כי החל ליסד ערים חדשות באזיה, ואלכסנדריה של מצרים היתה היותר חשובה מהן. היהודים נקראו מאת המנצח הזה לעזור לו בדבר הזה ולהתישב בתוך הערים החדשות. כבר בימי פסאמעטיך הראשון (650 לפסה"נ) ובימי ירמיה התישבו יהודים רבים במצרים, אבל מספרם נתרבה מאד בימי אלכסנדר, ולפי עדות פילון עלה בימיו מספרם באלכסנדריה למיליאן נפש. גם בדמשק, אנטוכיה, בערי החוף מנגב לצדון ובערים רבות שבאזיה הקטנה היה מספר תושבי היהודים רב מאד. רבים מהם דברו יונית צחה, וגם רוח הקולטורה היונית באה אל קרבם. יאזעפוס בספרו נגד אפ ון (א. 22) יספר כי הפילוסוף היוני הנודע אריסטו פגע באחת מערי אזיה הקטנה איש יהודי אחד שהיה כיוני גמור בדבורו ותכונת נפשו. אנטיוכוס הגדול הושיב שני אלפים משפחות יהודים במחוזות פריגית ולוד שהביא מארם נהרים (יאזעפוס קדמוניות י"ב. iii. 4). לפי דברי המכתב שכתב הורדוס אגריפס לקאליגולא (הובא בספרי פילון) חיו שם יהודים רבים והיה מספרם רב מאד בכל ערי ממשלת יון הקרובות והרחוקות וגם באיי הים. רבים מהם עסקו בשקידה בהפלוסופית היונית, קראו ושנו ספרי טובי משורריהם ומטיפיהם, וכתבו גם המה חבורים רבים בלשון יונית. אבל למורת רוחנו נשאר לנו מכל הספרות המצויינת הזאת אך איזה שרידים. כמו העתקת השבעים, ספרי פילון, וספרי האפוקריפה, (כתובים אחרונים). גם היהודים שישבו בירושלים הצטיינו בידיעת שפת יון על בוריה, כי לפי המסורה בחר הכהן הגדול אליעזר בחכמים יהודים מירושלים ושלחם לתלמי פילאדעלפוס במצרים להעתיק לו כה"ק מעברית ליונית. ולפי המסופר בספר החשמונאים (א. יב), כבר כשלש מאות שנה לפני המספר הנהוג כרתו היהודים עם היונים הספרטנים (הריים) ברית המסחור, אהבה וידידות. שמות היונים היה מצוי מאד בין היהודים בימים ההם. המלכים מבית החשמונאים ורבים מהכהנים הגדולים היו להם שמות יוניים. במשנה נמצאות מלים רבות שאולות משפת יון. ואף על פי שזמן מועט לפני חרבן הבית אסרו החכמים להיהודים ללמד את בניהם יונית, שזה בעצמו מורת כי לימוד השפה הזאת היה חזון נפרץ ביהודה אז, בכל זאת לא הרחיקו את השפה הזאת מכל מבין היהודים. גט אשה יכלו לכתוב יונית (גיטין פ"ט מ"ח). בהעתקה היונית של כה"ק יכלו להשתמש בבתי כנסיות כמו בספרים הכתובים אשורית (מגילה פ"א. ח). ואך בהמשך הימים כאשר היהודים החלו לסבול רדיפות נוראות מהיונים המשיחים החלו היהודים לגרש מקרבם את השפה היונית ביחד עם הרוח היוני, ובשנאתם זאת

תכחידו לגמרי כל אשר היה להם מספרות הזאת ולא נשאר אך המעט שהיה יקר גם להנוצרים כהעתקת השבעים והאפוקרופי. גם היהודים מצדם עזרו לתגבורת השנאה על ידי שהתרחקו מהגוים לבלי אכול מפתם, ולאכול משמנם וגבינתם. נוסף לזה השתדלו אז היהודים להרבות גרים, והשתדלותם עלתה בידם כי באמת החלו הגוים אז לקבל עליהם דת יהודית וביחוד באו נשים רבות לחסות בצל דת יהודית, והנשים האלה בקבלן עליהם הדת החדשה היו מחויבות להבדל ממשפחותיהן מכל וכל, ובדבר הזה העירו היהודים עליהם חמת הגוים, כאשר הננו רואים בימינו אלה יחוס המשומדים מבני ישראל אל משפחותיהם ועמם, ועל ידי זה תגבר שנאת היהודים אל הנוצרים הצודדים נפשות היהודים למען תרחיקם מעמם ומשפחותיהן. וע"ע ישראל תורתו ואמונתו.

יונדב ע"ע יהונדב.

יונה שם עוף טהור ידוע. שם העוף הזה נזכר לראשונה בכה"ק בספור המבול. במקום הזה תתאר התורה את היונה שהיא תמימה במעשיה, ציר נאמן לשולחיו, כי עשתה את משלחתה באמונה, בעוד שהעורב מעל בשליחותו היה יוצא יצוא ושוב לבלי הביא לנח הידיעה הנחוצה. אחרי כן נזכרת היונה בספור ברית בין הבתרים. שם מסופר כי אברהם כרת לשני חצאים את העגל, העז והאיל שהביא לכריתת הברית אך את הצפור (התור והגוזל) לא בתר. מן כל מיני העוף לא הקריבו למזבח רק את היונה. (יוצא מזה שתי צפרים של מצורע). וגם שם לא בתרו גופה כי אם מלקו את ראשה ממנה. יחוס היונה אל שאר העופות כיחוס השה אל הצאן והבקר. שניהם מצויינים בתמימותם ובענות רוחם. האמונה בתמימות היונה היתה ידועה ומפורסמת מאד בין היהודים. בתלמוד יסופר כי פעם אחת נשבה רב עיליש ותושם בכלא. ושם היה עמדו איש אחד שהבין שיחת עופות. ויבוא עורב ויקרא: קרא, קרא! ויבאר לו האיש כי העורב מיעצו לאמר: ברח לך בעת ותנצל. ולא האמין לו רב עיליש, אחר כן באה אליו יונה ותהמה, וכאשר ביאר האיש את צפצופה כי גם היא מיעצת לו לברוח האמין לה (גיטין לח). בספרות ישראל היונה היא סמל דמות היהודים גם היא מורדפת מן העופות כהיהודים מן העמים (ב"ק צג). היונה אין לה במה ללחום עם רודפיה ורק מגינה עליה בכנפיה, וגם ישראל אין בכחו להשיב את רודפיו אחור ורק התורה מגינה עליו שלא יכחד מן הארץ (שבת קל.). מה יונה זו מצטיינת בתמימותה, בצניעותה, משעה שמכרת את בן זוגה עוד אינה ממירה אותו באחר, כך ישראל משעה שהכירו להקב"ה לא המירוהו באחר (שיר רבה פ"ד). יונה הביאה אורה לעולם כמו שנאמר „ותבא אליו היונה לעת ערב והנה עלה זית טרף בפיה", כך ישראל מביאין אור מדות טובות לעולם כמו שנאמר „והלכו גוים לאורך" (שם). היונה מצטיינת גם כן בחוזק ראיתה, ובזכרונה הטוב, ולזאת משתמשים בה לשליחות מכתבים כי היא יודעת היטיב את המקום של המקבל וזוכרת את המקום שממנו שולחה לשוב אליו. ובתכונה הזאת יתאר הנביא גם את בני ישראל השבים מארצות פזוריהם אל אדמת אבותם: מי אלה כעב תעופנה וכיונים אל ארבותיהם (ישעיה ס. 8). למעלה הבאנו כי כל גבורת היונה היא בכנפיה, ולזאת יאמר המשורר: „מי יתן לי אבר כיונה אעופה אשכונה וגו'" האשורים נתנו ליונה כבוד אלהים ועל דגלם היתה חרותה תמונת היונה. ולזאת חיל אשור ובבל נקרא בפי הנביא ירמיה חרב היונה, הרון היונה (ירמיה מו. 16; כה. 38). בנוגע לתכונת גוה של היונה האמינו חכמי הטבע הקדמונים שאין לה מרה (גאלע) כלל ויען כי המרה לדעתם פועלת לרע על תכונת הנפש, לזאת היתה היונה סמל דמות שלום בית ואהבת בני המשפחה זה לזה (עיין יורה דעה סימן מ"ב). אולם כבר פליניוס מצא מרה במעי היונה (עיין תולדות הטבע שלו 75 ,37 ,11). יש בין היונים מין אחד הנקרא „תור" (ע"ע). למזבח הקריבו אך מן התורים או מן בני היונה שהמה יונים קטנות

בתלמוד מבואר כי מן התורים היו ראוים להקרבה אך גדולים, ומן בני היונים אך קטנים. התורים כשרים להקרבה משיזהיבו (שיהא כנפי גופן גדולים ואדומים ומזהיבים כזהב), ובני יונה פסולין משיצהיבו. מאימתי בני יונה כשרים משיעלעו, ומפרש אביי: מכי שמיט גדפא מיניה ואתא דמא (חולין כב:). בתלמוד חושב שלשה מיני יונים. יוני שובך יוני עלייה, ויוני הרדיסות (עיין ביצה כד: וחולין קלט).

יונה בן אמתי הנביא מגת החפר. שם הנביא הזה נזכר במלכים ב׳ (יד. 25) לפי הכתוב שם נבא הנביא הזה כי מלך ישראל ישיב את גבולי נחלתו שהיו לו כימי קדם מלבוא חמת עד נחל הערבה, וכן היה הדבר בימי ירבעם בן יואש מלך ישראל (שם) ממקום מולדתו של הנביא הזה, „גת החפר" יש להוכיח כי היה משבט זבולן, כי העיר הזאת נחשבת ביהושע בין הערים שנפלו לנחלהלמטה זבלן (עיין יהושע יט. 13).

בכתבי הקדש ישנו ספר אחד המיוחס ליונה בן אמתי (אולם בספר זה לא נזכר כי הוא מגת החפר).

1) תכנו. הנביא הזה שולח במלאכת אלהים ללכת אל נינוה עיר הבירה של ממלכת אשור להוכיח את יושביה על חטאתיהם, אבל הנביא מדעתו כי ה׳ הוא רחום וחנון ונחם על הרעה היה ירא ללכת שמה פן ישוב ה׳ מחרן אפו ואז יחתמוהו בחותם נביא שקר (ילקוט יואל רמז תק"נ).

לדעת המכילתא (וכן היא ג"כ דעת רש״י רד"ק והאברבנאל) לא חפץ יונה לעורר שונאי ישראל לתשובה. המכלל יופי יבאר סבת אי חפצו ללכת אל נינוה, כי ירא היה שהאשורים יחייבו את ישראל, כי המה שמעו לקול נביא אחד שעורר אותם לתשובה, וישראל לא שמע לקול נביאים רבים שקראו אותם השכם ודבר לטוב מחטאתיהם והמה עמדו במרהם. ובכן ירד באניה על חוף יפו לברות תרשישה מלפני ה׳ ויען כי חשש לכבוד ישראל ולא חשש לכבוד אלהים הטיל ה׳ רוח סערה על הים, וייראו אנשי האניה עד מאד ויפילו גורלות לדעת בשלמי הרעה הזאת ויפל הגורל על יונה ויקחוהו ויטילוהו אל הים בעצתו כי המרה את פי ה׳ וימן ה׳ דג גדול לבלוע את יונה, וישאר בקרבו שלשה ימים ושלשה לילות. ויתפלל יונה אל ה׳ ויקיאהו הדג אל היבשה. ויהי דבר ה׳ אל יונה שנית ללכת להנבא על נינוה. ויעש יונה כדבר ה׳ וינבא ליושבי נינוה כי בעוד ארבעים יום תהיה העיר נהפכת כמהפכת אלהים את סדום ועמורה מרעת יושביה (מכלל יופי). וישמע המלך ועמו בקול ה׳ וישובו מדרכם הרעה וינחם ה׳ וירחמם. וירע הדבר בעיני יונה ויצא מן העיר וה׳ הצמיח למענו קיקיון הוא מין צמח שממנו עושין שמן קיק (שבת כא). שצלו מרובה לסכך על ראשו ולהגן עליו מפני חום השמש הבוער. אולם כעלות השחר למחרתו השחיתה תולעת את הקיקיון וייבש ויחר ליונה עד מות על הקיקיון, כי הכהו חצי השמש, אז נתן לו ה׳ מוסר השכל לאמר: אתה חסת על הקיקיון אשר לא עמלת בו ואני לא אחוס על נינוה שיש בה הרבה משתים עשרה רבו אדם אשר לא ידע בין ימינו לשמאלו ובהמה רבה.

2) מטרת וכונת ס׳ יונה. הספור הזה אומר דרשני. היתכן כי נביא ה׳ יהיה לו מושג גרוע כזה מהבורא כי יחשוב לברות ממנו ולהחבא מפני? האם נוכל לצייר לנו נביא שלא ידע כי לית אתר פנוי מיניה וכי עיני ה׳ משוטטות בכל רחבי הבריאה? חז"ל חשבו לפשר הפליאה הזאת על ידי זה שאמרו כי אין השכינה שורה בחוץ לארץ ולכן חפץ יונה לברות תרשישה למען לא ינוח שם עליו רוח ה׳. אבל תשובתם בצדם, כי הלא באמת היה דבר ה׳ אל יונה בנינוה, וגם בשארי הנביאים מצאנו כי נבאו בחוץ לארץ. כל נבואותיו של משה רבנו אבי הנביאים היו אך בחוץ לארץ, יחזקאל נבא על נהר כבר, ירמיה נבא במצרים, דניאל בבבל. ובגלל הפלא הזאת חשבו חכמים אחדים מישראל ומעמים את כל ענין הספר לחלום (עיין אברבנאל, גרימם, זאננע מאיער ועוד). אבל נפש החוקר בדבר אמת קצה בפשרות כאלה, וחושב אותן לסוג

של "ויש לישב בדוחק" ובשביל הזרות הזאת דעתנו נוטה לדעת החושבים כי כל ענין נבואת יונה הוא אך משל, המורה על מצב גולי בבל, יחוס ישראל אל העמים ויחוס העמים אליו. משלים כאלה הבאים בתור ספור היסטרי לא זרים. הנה בכה"ק. בלי ספק הנבואה שנאמרה לירמיה: קח את כוס היין החמה הזאת מידי והשקית אותו את כל הגוים אשר אנכי שולח אותך אליהם... ואקח את הכוס מיד ה' ואשקה את כל הגוים אשר שלחני ה' אליהם (ירמיה כה. 15-17),—אך משל היה. כן לפי דעת רבים מחכמי ישראל נבואת הושע לקחת לו אשת זנונים וכו' היה ג"כ אך משל וכאלה רבות בכה"ק. ולזאת נגסה לבאר המשל לכל פרטיו.

השם יונה הוא כנוי לעם ישראל. הנביא הושע יכנה את אפרים יונה פותה (הושע ז. 11). המלה בתהלים "גאיונים" יפרש רש"י גי של היונים (ישראל) שהוא ירושלים. במדרש שיר רבה (ב. 14) נאמר: אמר הקב"ה קורא אני לישראל יונה. בתלמוד (שבת נג:) כנסת ישראל ליונה אמתלא. גם הפייטנים בימי הבינים השתמשו במשל הזה. הפייטן ר' יהודה בזאילה ליוצר לשבת שלפני שבועות אומר: יונה נשאתה על כנפי נשרים וכו'. פיוטן שני ר' יצחק בר' יהודה באהבה ליוצר הנזכר משים בפי הקב"ה דברי נחומים האלה:

יונה יעלת חן מה לך כי תבכי
משיחך יבוא לך קומי לך ולכי
כי אני מושיעך וגואלך אשר תחכי
עתה אמנם כי גואל אנכי.

אמתי הוא משרש אמת, שהוא חותמו של הקב"ה, ולפי זה יהיה השם יונה בן אמתי עם ישראל, בנו של הקב"ה, כמו שנקרא באמת בפי ה': "בני בכורי ישראל". "בנים אתם לה' אלהיכם". מכונת ההשגחה העליונה היתה לעשות את העם הזה עם סגלה ממלכת כהנים וגוי קדוש להיות לאור גוים בחקיו הטובים ובמשפטיו הצדיקים. אבל העם הזה לא מלא את משלחתו באמונה, כי ימים רבים עבד לאלהי נכר ואת תורת ה' לא שמר ויתעה בתהו לא דרך בין משברי ים זועף ואניתו חשבה להשבר עד שבאמת בלעו הדג הגדול, התנין אשר בים, הוא נבוכד נצר הרשע שהחריב את ממשלתו והגלהו בבלה. בכנוי תנין לנבוכדנצר משתמש גם ירמיה (נ"א 34) גם הוא יכנה את נבוכדנצר בשם תנין אשר בלע את ישראל ימלא כרסו מעדניו, וינבא כי יוציא ה' את בלעו מפיו (שם 44). דמיונות כאלו, לדמות ממלכות לחיות לא חדש הוא בין הנביאים. גם ישעיה ידבר מלויתן ותנין אשר בים וכיון בזה לממלכת עריצים (ישעיה כ"ז 1—13). דניאל ידמה ארבע מלכיות לארבע חיות. הנה כי כן ישתמש הנביא בספור יונה לתאר קורות עם ישראל. יונה או ישראל לא מלא את חובתו להורות לכל באי עולם דרכי ה', וישם אל המסחור פניו ושכר לו מקום באניה ללכת תרשישה, נקודת המסחור של העמים הנאורים אז, וחפץ בזה להדמות לגוים להיות כמותם. אבל תקותו זאת לא נמלאה. הים היה הולך וסוער, העמים הפילו גורל בשלמי הרעה הזאת ויפול הגורל על יונה להכחידו מבין החיים. כן הוא הדבר תמיד בקורות העם הזה, דבר כי יהיה בארץ רעב או אסון אחר, יאשימו בזה את היהודים כי המה הסבו בכל אלה ויקחו מהם נקם.

אבל יונה לא נגזר מארץ החיים, כי אם שם אל לבו למלאות את פקודתו, והחל להורות לגוים אמונה טהורה ומדות טובות. הגוים שמעו לדבריו והטיבו מעשיהם, אבל ביחד עם זה חשבו את יונה לנביא שקר כי אך בגלל זה עזב יונה את העיר כי נבואתו לא נתקיימה. כן היה הדבר גם עם ישראל אחר שקבלו הגוים יסודות דת היהודית החלו לחשוב את היהודים לטועים והמאמינים האמתיים אך המה לבדם. גם בספור יחוס המלחים אל יונה תאר הנביא בצבעים בהירים את יחס האומות אל ישראל. באמת במה חטא יונה נגדם שהטילוהו אל הים? הוא לא דבר כזבים להם. הוא אמר להם בפירוש כי הוא בורח מלפני ה' כמבואר בפירוש בפסוקים 3. 10. בכל זאת קבלו ממנו שכר האניה ובא לחברתם. לפי חוקי היושר

והמוספר היה להם להגן עליו בעת צרת כעל יתר הנוסעים שבאו לתוך האניה. אבל המה לא כן עשו, כי אם בחרו אותו לשעיר החטאת, כאשר יתמרמר יונה: „משמרים הבלי שוא חסדם יעזובו".

לדעת הז"ל ענין יונה איננו משל כי אם מעשה שהיה (עיין למעלה). המה מחליטים כי יונה היה עשיר גדול, כי היה לו היכולת לשלם שכרה של הספינה כלה ארבעת אלפים דינרי דדהבא (נדרים ל"ח), ואשתו היתה עולה לרגל אף על פי שלא תיהה מחויבת בזה ולא מיחו בה חכמים (עירובין צ"ו) ועל עסקי נינוה דבר ה' עמו אך שתי פעמים ולא יותר (יבמות צ"ח). יחוסו היה משני שבטים — מצד אביו היה משבט זבולון ומצד אמו — היה משבט אשר (ב"ר צ"ח). הרוח הגדולה שנשבה בעת שיונה היה בספינה היתה אחת משלשה רוחות הגדולות שיצאו שלא במשקל (שלא כדרך הטבע) והיה העולם חרב מהן, ואך מפני שלא התפשטו בכל העולם, לכן לא נהפך העולם לתהו ובהו (כי הרוח בימי יונה היתה אך קרוב לספינה שהנביא היה בה, והראיה לזה הוא שלא נאמר והאניות חשבו להשבר, כי אם והאניה חשבה להשבר) (שם כ"ד).

דעות חכמי העמים אדות הספר הזה, תכנו ומטרתו שונות ורבות הן, ונביא בזה בקצרה אחדות מהן. הערמאנן פאן דער הארדט חושב את תכן הספר למשל. השתי פרשיות הראשונות הן לדעתו משל להקורות שאירעו למנשה מלך יהודה, והשתי פרשיות האחרונות מרמזות על קורות המלך יאשיהו. ה. לעסס יחשוב את הדג שבלע את יונה לספינה גדולה שעל דגלה היתה תבנית דג. אנטאן מבאר הפלא של הצלת יונה, כי הנביא אחרי שהטילוהו אל הים נפל על גופת מת של דג גדול ושלשה ימים היה בסכנה על גב הדג המת עד אשר גלי הים השליכוהו אל היבשה. גרימם יחשוב את כל הספור לחלום. גאלדהארן משער כי יונה היה שלוח מאת ירבעם השני אל פול מלך אשור לל דו ד ך ת' ולהציע לפניו יסודות אמונת ישראל. אבל מיראתו פן יבולע לו מצד מלך אשור וגם מפחדו מפני ירבעם אם לא יעשה חפצו גמר בדעתו לברוח תרשישה. בסבת הסער המעורר הנוחם בלבו והתחרט על קטנות רוחו וכאשר נצל בדרך נס מגלי הים הלך לנינוה ושם עלה בידו להשריש בלב המלך יסודי אמונת ישראל. לדעת זעמלער ספר יונה הוא ספור בדוי, ובאמת לא אירע בפועל אף מקצת מהמסופר בו, ואך כל הספור הוא משל שמטרתו ללמד ליהודים דעת כי שנאתם להעמים תועבה היא בעיני ה', כי הוא אוהב את כל ברואיו ורחמיו על כל מעשיו. גם בעיני אייכהארן הספור שבספר יונה הוא אך משל, המורה שאף שעם ישראל הוא מורה לגוים בכל זאת ישנם עמים העומדים במדרגה יותר גבוהה ממוריהם בעניני מוסר מדות טובות ויראת ה'. הערצעל ימצא בספר הזה הרעיון כי פעולת הנביאים היתה חזקה גם על עמים אחרים. פאולוס משער כי ספר יונה מורה אותנו כי הבורא יתברך קורע הגזר דין לרעה אם ישוב החוטא בכל לבבו ובכל נפשו. ראזענמיללער יחשוב את כל הספור להגדת ההמון, הגדה שכמותה נמצאת גם בספרות עמים אחרים. כן למשל יספרו היונים כי גבורם הנודע הערקולעס נבלע בתנין גדול שבים, ותתנין הקיאו ונשאר בחיים. הקורא יראה ויוכח כי כל הדברים האלה המה אך השערות תלויות בשערה, והחוקר על דבר אמת לא ימצא נחת בהן.

על דבר הזמן שבו נתחבר ספר יונה משערים כי נכתב בימים הראשונים בשוב ישראל מבבל לארצו. וההשערה הזאת לדעתנו נכונה מאד, כאשר תעידנה המלות הבאות בספר הזה, מלות שלא בא זכרן בספרים שנכתבו קודם החרבן הראשון. כמו המלות: עשת, ימן, שבין גילה, בשלי, בשלמי, מלחים, ספינה. גם התפלה שהתפלל יונה במעי הדג היא לקוחה על פי רוב מדברי הנביאים הראשונים בשנוים שונים. ולבד זאת אופן הספור מורה כי בימי המחבר נשתנה מצב העיר נינוה מן הקצה אל הקצה. הבטוי ונינוה היתה עיר גדולה

מורת כי בימי כתיבת הספור נינוה כבר ירדת ממעלתה וזה היה אחרי שהחריב אותה קיאקסארעס מלך פרס (בשנת 615 לפני הספר הנהוג). וכמו חפץ בזה המספר לענות על השאלה: אם אנשי נינוה עשו תשובה וה' מחל להם על עונותיהם מדוע נכבשה בידי קיאקסארעס ונהיתה למעי מפלה? אבל אם דבר הכבוש אירע ימים רבים אחרי זה, אז התשובה בצדה: כי במשך הימים השחיתו המלך והעם שנית את דרכיהם, ולזאת נלקו בעונם.

יונק, ילד בעודו מוצץ חלב משדי אמו, בכתוב לא נמצא מפורש כמה שנים הניקו האמות אז ילדיהן, רש"י עפ"י חז"ל מפרש (בראשית כ"א. 8) כי שרה גמלה את יצחק בנה אחרי כ"ד חודש ללידתו. אולם מדברי חנה, אם שבעת הבנים שמסרו עצמם על קדוש השם בימי אנטיוכוס עפיפאנוס הרשע, שאמרה לבנה הקטן: שמע בני! תשעה ירחים נשאתיך בבטני ושלש שנים הינקתיך, נראה ברור כי היה מנהגן להניק את בניהן שלש שנים (חשמונאים ב. ז. 27). כאשר גמלה חנה את בנה שמואל השאירה אותו אצל עלי ולא היה נצרך עוד לאמו, שמזה גם כן יש להוכיח שהיה לכל הפחות בן שלש שנים. בפרס ובהודו המנהג להניק את הזכרים שלש שנים, אולם הילדות הנקבות יתנו להניק בפרס שתי שנים ובהודו שנה אחת. בעת הגמל היונקים משדי אמו יהם היה המנהג לעשות משתה. כן מצינו באברהם שעשה משתה גדול ביום הגמל את יצחק בנו. הנה הביאה קרבנות אחרי גמלה את שמואל בנה. בפרס ובהודו המנהג גם היום לעשות משתה לקרובים ולידידים ביום הגמל את בניהם ובנותיהם. השם יונק או בתמונת נקבה יונקת הושאל גם בן על ענף עץ רך המוצץ לח מגזעו. וע"ע מינקת.

יוסף, הבן זקונים של יעקב אבינו מאשתו האהובה לו, רחל. אותו אהב אביו יעקב יותר מכל בניו, ובדבר הזה עורר האב בלבות בניו קנאה לבנו האהוב לו. בהגיעו **לשנת השבע עשרה, ראה והתבונן במעשי** **אחיו וביחוד בני זלפה** ובני בלהה, ויען **כי** מעשיהם אלה היו **לדעתו נגד חקי המוסר** אשר הורהו אביו לא העלים מלכפר **לאביו** את אשר ראו עיניו ובזה העיר עוד **יותר** חמת אחיו עליו. החמה בערה בם עוד **יותר** חזק כאשר ספר להם חלומותיו, שמהם **דבינו** כי חושב הוא להיות המושל עליהם **אחרי** מות אביו יעקב, אף שהוא הקטן מכלם, **לבד** מבנימין אחיו מאמו, שהיה הקטן **מכלם.** שנאת האחים אליו גברה כל כך **שגמרו** בדעתם להמיתו, כאשר יזדמן המקרה **לפניהם** לעשות זאת. לא ארכו הימים **והזמן אנה** לפניהם המקרה אשר חכו אליו.

יעקב לא ידע מהטינא שחיתה **בלב בניו** אל יוסף אהובו. ולזאת כאשר **לא היתה לו** ידיעה משלום בניו שהיו רועים צאנו **במקום** רחוק ממנו, שלח את יוסף להודע **משלום** אחיו. אך ראו אחיו אותו מרחק **ויתנכלו** להמיתו. אבל ראובן הבכור התנגד **לזה** ובעצתו השליכוהו אל בור ריק **למען ימות** שם מיתת רעב וידם אל תהי בו. **אבל באמת** היתה בונתו להצילו מידי אחיו **שחפצו** להמיתו ואחר כן ישיבהו אל אביו, **בין כה** עברה אורחת ישמעאלים ללכת מצרימה. **ויהי** כראות האחים את האורחה **ויגמרו** כדעתם להוציאו מן הבור ולמכרו להישמעאלים. לעבד. וכן עשו, ובכן הורד יוסף מצרימה ושם נמכר לעבד לפוטיפר שר הטבחים **של** פרעה מלך מצרים. ראובן לא ידע מהמכירה, כי לא היה אז עם אחיו. וכאשר **בא אל** הבור להוציא את יוסף ולהשיבו **אל** אביו וראה כי איננו עוד בבור קרע את **בגדיו** מרוב צער ויגון. האחים הוסיפו חטא **על** פשע לגנוב את לב אביהם. ויקחו את **כתונת** יוסף שהפשיטו מעליו ויטבלו אותה **בדם** שעירת עזים וישלחוה אל אביהם **לאות כי** נטרף יוסף מחיה רעה.

מה היה שם המלך שמשל אז **במצרים** קשה כעת לדעת. היו ימים שחשבו **כי שמו** היה פאפיס, אבל כעת ישנן השערות **אחרות** בזה. איך שיהיה מצב המדיני **רחומר,** **והמוסרי של המצרים בעת ההיא בולט מתוך**

ותנ: הספור בכתבי הקדש ברור מאד. יוסף מצא הן בעיני אדוניו פוטיפר ויפקידהו על ביתו וכל אשר יש לו נתן בידו. אבל יפי תארו והדרת פניו היו בעוכרו, כי אשת אדוניו אהבה אותו ויען כי לא חפץ למלא תאותת הלשינה עליו אל בעלת והוא הביאו בגלל האשמה שהאשימה אותו אל בית הסוהר, מקום אשר אסירי המלך אסורים. שר בית הסוהר מהרה נוכח לדעת כי יוסף נקי הוא מכל חטא ועון, ולזאת הפקידהו על האסורים שמה, שנים מן האסורים. שר המשקים ושר האופים אשר למלך נאסרו אז בכלא בגלל איזה אשמה בעניני משמרתם. פעם אחת בא יוסף אליהם לבקרם וירא אותם והנם זועפים, וכאשר שאל אותם סבת הדבר השיבו לו כי ראו חלומות ואין בבית הסוהר איש לפתור אותם. יוסף הציע לפניהם לכפר לו את חלומותיהם אולי יעלה בידו לפתרם. ויספר לו שר המשקים ראשונה את חלומו, כי נראה לו גפן עם שלשה שריגים והוא סוחט את הענבים אל כוס פרעה. יוסף פתר לו כי בעוד שלשה ימים יושיבהו המלך על משמרתו כבהתחלה. היו ימים שהכחישו את תוכן הספור הזה, מפני כי לפי עדות העראדאט אין גפנים גדלים במצרים. אבל החוקרים נוכחו לדעת כי העראדאט טעה בזה. ווי קענזאן חקר את ארץ מצרים ובתוצאותיה ומצא כי באמת גדל הגפן במצרים, ולזאת חלום כזה היה באפשרות ואין בו סתירה נגד המציאות. כשתי שנים אחרי זאת חלם פרעה שני חלומות וכל הפתרונים שנתנו לו חכמיו לא נתקבלו על לבו. בעצת שר המשקים שלח פרעה אחרי יוסף לפתור לו את חלומותיו. ופתרונו מצא חן בעיניו. לפי פתרון יוסף הראה אלהים לפרעה בחלום כי יהיה שבע שנים שבע גדול בארץ מצרים, אולם אחרי שנות השבע תבואנה שבע שנות רעב בארץ, ולזאת יעץ יוסף לפרעה להפקיד איש חכם ונבון על ארץ מצרים שיקבוץ במשך שנות השבע דגן ובר למכביר למען לא ימות העם מחוסר לחם במשך שנות הרעב. עצתו ישרה בעיני המלך ויפקידהו על כל ארץ מצרים להיות המוציא והמביא את כל עניני המלוכה והמלך יגדל ממנו רק בכסא המלוכה. לפי מנהג המלכים בימים ההם נתן פרעה ליוסף שם חדש ויקרא אותו בשם „צפנת פענח", שפתרונו לפי חוקרי קדמוניות מצרים „מושיעו של העולם" (עיין יאבלאנסקי (Opusc. i 207 sq.), ויתן לו לאשה את אסנת בת פוטיפרע כהן און.

כאשר פתר יוסף לפרעה כן היה. שבע שנים היה שבע גדול בכל ארץ מצרים. יוסף שהיה השליט בכל ארץ מצרים השתמש בשנות השבע ויצבור בר ודגן רב מאד, ולזאת כאשר הגיעו שנות הרעב היה העם מוכן לזה, כי קדם פני הרעה. ויען כי הרעב היה לא רק בארץ מצרים כי אם גם בארצות הסמוכות האחרות, לכן הוכרחו אחיו לבוא מצרימה לקנות שם בר להחיות נפשם. עסק מכירת דגן לאנשי חוץ לארץ היה מסור ביד יוסף, ואחיו הובאו לפניו לדבר עמו אדות חפצם לקנות בר ומזון. יוסף הכיר אותם מיד. אך הם לא הכירוהו. מיחוסו של יוסף אל אחיו בעת ההיא יש לשער כי בחפצו היה לעורר בלבם הנחם על אשר עשו לו ויתחרטו על מעשיהם. למטרה זאת חאשים אותם כי מרגלים הם ובאו לתור את הארץ. וצוה לאסור את שמעון אחיו ולהביאו לבית הכלא לעירבון עד ישובו עוד הפעם למצרים ויביאו עמם את אחיהם הקטן בנימין בתור אות וראיה כי אנשים כנים הם ולא מרגלים. בפעולתו זאת באמת עלתה בידו להעיר בלבותם רגשי נוחם והצדיקו עליהם את הדין כי כל זאת באה עליהם יען שחתו רחמם בעת התחנן אליהם אחיהם יוסף והקשיחו לבם למכור אותו לעבד. כאשר הגיעה העת לרדת שנית למצרים לקנות בר, לא רצו אחיו לבוא שמה אם לא יהית בנימין אתם כי כן צוה עליהם יוסף. יעקב בתחלה לא נתרצה לזה כי ירא היה פן יפגענו אסון בדרך, אך כאשר בניו עמדו על דעתם לבלי בוא למצרים אם לא ירד בנימין עמהם נתרצה יעקב לשלח אתם את בנו הקטן. ולמען ימצאו חן בעיני מושל מצרים שלח יעקב על ידיהם מתנות ליוסף

בטנים ושקדים נכאת וצרי ולט, ויברכם בשם ה' וישלחם לשלום. רבים מ־פ אים על יוסף איך הקשיח לבו נגד אביו להכריחו להפרד מעל בנו האהוב לו, בנימין? אולם כאשר נעמיק ברגשות נפשו של יוסף נוכל לשער כי הוא לא ידע איך להתנהג עם אחיו. כי מה נקל היה לו לחשוד אותם כי הנה יתנהגו עם אביהם באכזריות וישמרו שנאה גם לבנימין. והדבר הזה יכול לדעת אל נכון אך מפי בנימין אחיו. ולזאת נמצא כי פעמים רבות שאל את פיהם. השלום לאביכם הזקן?

כאשר באו אחיו שנית מצרימה והודיעו אדות זה ליוסף צוה לאשר על ביתו להכין משתה להאורחים כי אתו יאכלו האנשים בצהרים. כאשר נקראו האחים אל ביתו רעדה אחזתם כי לא ידעו מדוע יקרא אותם אליו מושל מצרים, אך האיש אשר על בית יוסף הרגיע את רוחם כי שלום להם ואין כל פחד מצד המושל. לפני המשתה שאל אותם יוסף לשלום אביהם הזקן, ואם האיש החדש הוא אחיהם הקטן? אחרי קבלו את תשובתם פנה אליו בברכה: אלהים יחנך בני! ולא יכול להתאפק ולהסתיר רגשות נפשו שהתרוצצו אז בקרבו ויבקש לבכות ויבאו אל חדרו ויבך שמה ואחר כן יצא אל אחיו וישבו לאכל לחם. בעת המשתה הראה יוסף לעין כל כי לא יבוש במחצבתו כי עברי הוא, כי שמו המאכלים למצרים לבדם ולו ולאחיו לבדם כי תועבה למצרים לאכול את העברים לחם, ולא שם לבו אל מה שיאמרו הבריות.

יוסף גמר בדעתו לבחון את אחיו לדעת יחוסם אל אביו ועד היכן תגיע מדרגת אהבתם אליו. למטרה זאת צוה לאשר על ביתו כאשר ימלא את אמתחותיהם בר להביא לביתם ישים את גביע הכסף שלו באמתחת בנימין למען יוכל להאשימו בגנבה ולעכבו בעבור זה בביתו שלא יכול לשוב אל אביו, כי אז יוכח לדעת אם שלום אביהם יקר בעיניהם או לא. אך יצאו האחים מן העיר ורדף האיש אשר על בית יוסף אחריהם וישיגם, והחל לחפש הגביע בכל אמתחותיהם.

סוף הדבר היה כי נמצא הגביע באמתחת בנימין. האחים קרעו שמלותיהם מרוב יגון. יהודה נגש אז אל יוסף ודבר עמו דברים נמרצים יורדים חדרי בטן ולא חת ולא זע מפני מושל מצרים והערה את נפשו למות, כי הוא ערב את בנימין לאביו, ואיך יוכל לראות ברעה אשר תמצא את אביו בראותו כי בנימין נשאר במצרים בתור עבד? והיה נכון בחפץ לבב להשאר עבד במצרים תחת בנימין למען הרגיע את רוח האב הזקן. הבחינה הזאת עלתה יפה. יוסף נוכח לדעת כי לב אחיו שלם עם אביהם, ולזאת לא יכול להתאפק יותר ויתודע להם ויספר להם את כל המוצאות אותו מיום מכרו אתו לישמעאלים, וכי מחל להם את כל אשר עשו כי מאמין הוא שהיה מחפץ ההשגחה העליונה כי יקדם פני הרעה שההעתדה לבוא על ארץ רבה וגם על בית אביו בגלל הרעב שגבר אז בארץ.

אחרי הדברים האלה נפל יוסף על צואר בנימין אחיו ויבך. הידיעה אדות אחי יוסף הגיעה אל פרעה והוא הרשה ליוסף להושיב את אביו ואת אחיו בארץ גושן, ארץ מקנה וקנין. האחים מהרו לשוב אל אביהם ולספר לו את כל המוצאות אותם, וכי עוד יוסף חי ומושל בכל ארץ מצרים. בתחלה לא האמין יעקב להבשורה הזאת, ואך כאשר ראה את העגלות אשר שלח פרעה להביא אותו ואת ביתו מצרימה נפקחו עיניו לראות כי אמת דברו בניו ותחי רוחו. ויהי כי הזק הרעב בארץ מצרים מכרו אנשי הארץ את כל אשר להם ליוסף ואחרי כן מכרו גם את עצמם לעבדים לפרעה ויוסף נהלם בלחם עד אשר עברו ימי הרעב. הנה כי כן היתה כל אדמת מצרים קנין המלכים ורק האדמה שהיתה נחלת הכהנים נשארה בידם כמהחלה. ואת העם העביר יוסף מקצה גבול מצרים ועד קצהו, למען לא יהיה להם בהמשך הימים פתחון פה לאמר כי האדמה שלהם היא, וכי באת לידי הממשלה שלא ביושר. ובכן נשארו כל עובדי האדמה עבדים לפרעה ושלמו להממשלה בעד האדמה שעבדו להחיות את נפשם

חלק חמשי מתבואת הארץ. העובדה הזאת היא אחת מהמאורעות היותר גדולות בתבל— עם כלו בגלל הרעב היה מוכרח למכור את חפשיותו להממשלה בעבור פתותי לחם.

מרחק הזמן לא יתננו לבקר אחרי מעשיו של יוסף בענין הזה ולמצוא בם מגרעות, כי קשה עלינו כעת לדעת אל נכון את מצבו החומרי, הרוחני והמוסרי של העם אחרי שנות הרעב, אבל זה הוא למעלה מכל ספק שיוסף בתבונתו הציל נפשות רבות מהיות טרף לשני הרעב. שנים אחדות אחרי המאורע הזה מת יעקב אביו, וברשות והסכם מלך מצרים הוביל יוסף את גוית אביו לארץ כנען לקברו בקברת אבותיו במערת המכפלה, כאשר צוהו אביו לפני מותו. אחרי התאבלו אבל כבד לאביו שב למצרים. אחרי מות אביו פנו אחי יוסף אליו בבקשה כי ימחול להם על חטאם נגדו. יוסף הרגיע את רוחם כי כבר מחל להם על עונם והבטיח להם כי יכלכל אותם ואת טפם שלא ידעו מחסור. יוסף חי מאה ועשר שנים. לפני מותו השביע את בני ישראל כי כאשר יפקוד אותם אלהים להשיבם אל אדמתם ארץ כנען יקחו גם את עצמותיו עמם לקברם בארץ אבותיו. כאשר הבטיחו אותו בני ישראל כן עשו. בצאתם ממצרים לקחו עמם את עצמות יוסף וכאשר כבשו את ארץ כנען קברום בשכם, העיר אשר נפלה לנחלה לבני יוסף. אשתו של יוסף אסנת בת פוטיפרע כהן און ילדה לו שני בנים מנשה ואפרים, ומאהבתו העזה של יעקב ליוסף קבעם בין השבטים מה שלא עשה כן ליתר בניו.

קשה עלינו כעת לדעת בדיוק הזמן שבו אירעו המאורעות שבאו בספור התורה על אדות יוסף. בתורה לא נזכר שם המלך אשר מלך אז במצרים. אבל ישנן ראיות מוכיחות להשערת חכמי העמים כי המלך החדש שקם במצרים ושם עול העבדות על בני ישראל שמה היה רעמסס השני מן הדינסתיה התשע עשרה שמלך בין 1275 עד 1208 לפני מספר הנהוג. ולפי זה גדולת יוסף וממשלתו במצרים היו בימי אחד ממלכי הרועים האחרונים הידועים בשם היקסאס. (לדעת חכמים אחרים השם היקסאס הוא מרכב מן שני שמות "היק" — נסיך (פרינץ) "שוס" שולל, שוסה. כן קראו המצרים לשבט הבעדואינים שבא אל ארצם מאזיה וכבשוה ומלכו בה חמש מאות ואחת עשרה שנים 2098 — 1587 לפני ספה"נ). וההשערה הזאת מתאימה עם השערת חוקרים אחרים כי שם המלך בזמן יוסף היה אפעפא השני, המלך האחרון ממלכי הרועים המצויינים.

חז"ל למדו דברי מוסר הרבה ומדות טובות מספורי התורה אדות יוסף. מפני מה מת יוסף קודם לאחיו? מפני שהנהיג את עצמו ברבנות (ברכות נ"ה). לעולם אל ישנה אדם בנו בין הבנים, שבשביל משקל שני סלעים מילת שנתן יעקב ליוסף יותר משאר בניו נתקנאו בו אחיו ונתגלגל הדבר וירדו אבותינו למצרים (שבת י:). מפני מה נקרא יוסף עצמות בחייו (שנאמר והעליתם את עצמותי מזה ועודנו חי), מפני שלא מיחה בכבוד אביו, דקאמרי ליה: "עבדך אבינו", ולא אמר להו ולא מידי (סוטה יג:) ויאסר יוסף את מרכבתו, וכי לא היה לו כמה עבדים? אלא האהבה מקלקלת את השורה (ב"ר נ"ה). על ידי שאמר לשר המשקים: "כי אם זכרתני" נתוסף לו שתי שנים (לשבת במאסר) (שם פ"ט). גדול השלום שאף השבטים דברו דברי בדוים להטיל שלום בין יוסף לשבטים (שם ק). יוסף נרדף מפני אחיו ובחר הקב"ה ביוסף (ויקרא רבה כ"ז). יוסף נתנסה באשת פוטיפרע ועמד בנסיונו ואחר כך נעשה מלך (במ"ר טז). חזית איש מהיר במלאכתו, זה יוסף על ידי ששימש את רבו כהוגן יצא לחירות (שיר רבה פ"א). ישנן הגדות רבות על אדות יוסף והנן כתובות על "ספר הישר".

2) יוסף אביו של המרגל יגאל למטה יששכר (במדבר י"ג ,7).

3) יוסף, מן המשוררים לפני אסף בימי דוד (דהי"א כ"ה ,2).

4) יוסף, מראשי האבות ללוים שעלו עם זרבבל מן הגולה (נחמיה י"ב ,14).

5) יוסף, מן האנשים שנשאו להם נשים נכריות בבבל והוכרחו לגרשם במצות עזרא למען טהר את ישראל מתערובת בני נכר (עזרא י 24).

יוֹסִפְיָה, או בן־־יוספיה שם איש אשר עמו או עם בנו עלו עם עזרא מבבל לארץ ישראל מאה וששים זכרים (עזרא ח .10).

יוֹעֵאלָה שם אחד מגבורי דוד אשר באו אליו בהיותו בצקלג (דהי"א יב .8)

יוֹעֵד שם אחד מצאצאי בנימין (נחמיה י"א .7).

יועזר מגבורי דוד בצקלג (דהי"א. י"ב .7).

1) **יועש** מבני בנימין (דהי"א ז .8).

2. יועש שר אוצרות השמן לדוד (דהי"א כז 27)

יוקים מצאצאי יהודה (דהי"א ד .22).

יוֹרֶה הגשם שיורד בארץ ישראל בחדשי החרישה והזריעה, שהנה חשון וכמלו נקרא יורה או מורה, והוא התחלת ימות הגשמים, ולעומת זה הגשם היורד בחדשי אדר וניסן נקרא מלקוש (ע"ע) והוא סוף ימות הגשמים. אם הגשמים האלה: יורה ומלקיש יורדים בעתם הוא סמן ברכה לארץ, כמו שנאמר בברכות שבמשנה תורה; ונתתי מטר ארצכם בעתו יורה ומלקוש (דברים יא .14). וע"ע גשם.

יורה שם איש ע"ע חריף.

יוֹרַי שם איש מבני גד נזכר בספר דברי הימים (א ה. .13) בין המיוחסים לשבט הזה.

יוֹשַׁב חסד שם אחד מבני זרבבל וכן שמות שאר בניו: חסדיה, ברכיה ועוד מורים על תקוה ותוהלת (דהי"א ג .20).

יוֹשִׁבְיָה שם אחד מן המתיחסים לשבט שמעון הנזכרים בדהי"א (ד .35).

יוֹשָׁה מבני שמעון שמו נזכר בין המתיחסים לשבט שמעון בדה"א (ד .34).

יותם בן גדעון, היה הצעיר מכל השבעים בנים של אביו: הוא היה האחד שנשאר בחיים מכל אחיו שנהרגו במצות אבימלך בן גדעון שנולד לו מפילגשו. כאשר נבחר אבימלך על ידי בעלי שכם למלך, הרהיב יותם עז בנפשו להוכיח מזובתם על פניהם. כי שכחו את התשועות הגדולות שעשה להם גדעון אביו והמליכו עליהם לא אחד משבעים בניו כי אם את אבימלך בן פילגשו שידיו מלאים מדמם של שבעים אחיו. ויעמוד בראש הר גריזים ובמשל נמרץ שדר למוסר אזנם על הנבלה שעשו עם בית אביו. במשל הזה הוא מתאר איך העצים החליטו להמליך עליהם עץ אחד למלך, ויהי כי העצים המצויינים כגפן תאנה זית לא חפצו להעמים עליהם עול המלוכה, בחשבם כי יביאו תועלת יותר להכלל אם כל אחד יעשה את חובתו המוטלת עליו מחוק הטבע המליכו עליהם העצים את האטד (אילן סרק) למלך. הנמשל איננו דומה בכל פרטיו וצדדיו להמשל, כי לבני גדעון לא הציעו את המלוכה והמה לא נסוגו אחור ממנה מפני כי נתנו היתרון לעבודתם בתור אנשים פרטים לטובת הכלל, ובגלל זה משערים מבקרים אחדים, כי המשל הזה לא בדה אותו יותם מלבו,כי אם שאב אותו ממקור אחר הקודם לו. אבל ההשערה הזאת איננה נחוצה כל עקר, כי רוב הנמשים אינם דומים בכל פרטיהם להמשלים, כידוע לכל מי שיש לו אף ידיעה קלה במקצוע זה.

אחרי התימו את תוכחתו נס יותם וילך בארה מפני אבימלך אחיו. בכתוב לא נזכר שום דבר מסופו של יותם, אך זאת ידענו, כי בטרם עזב את ראש הר גריזים הגיד להם מראש כי סוף הדבר יהיה כי תצא אש מאבימלך ותאכל את בעלי שכם, ותצא אש מבעלי שכם ותאכל את אבימלך. והדבר הזה הגיד יותם להם לא בתור נבואה כי אם בהכרח מוסרי המונח בחיק הטבע כי פועל אדם ישולם לו. אם ראה בעיניו כי נבואתו נתקיימה־־זאת לא ידענו.

2) יותם בן עזיהו המלך העשירי ממלכי יהודה. בן עשרים וחמש שנים היה במלכו ושש עשרה שנה מלך בירושלים (משנת 758 עד 742 לפני מספר הנהוג). יותם הנהיג את המלוכה עוד בחיי אביו עזיהו מפני כי בסוף ימיו נצטרע עזיהו והיה מוכרח לשבת בבית החפשית עד יום מותו. יותם היה מן המלכים הטובים ביהודה. שנאמר עליו כי עשה את הישר והטוב בעיני ה'. אבל קשה היה לו לעקור משורש את הרגילות המאוסה בעיני הטובים בעם שיהיה לכל בית או משפחה במה מיוחדה נגד השאיפה הרצויה להביא את כל עניני האמונה והדת אל מרכז אחד, אל מקדש ה'.

מצב החומרי של העם בימי ממשלתו היה טוב מאד. יותם הצליח בכל מלחמותיו שנלחם עם העמים מסביבותיו. את בני עמון הכניע ויכריחם לשלם לו מס כבד מאה ככר כסף ועשרת אלפים כרים חטים ושעורים עשרת אלפים זאת השיבו לו בני עמון מדי שנה בשנה שלש שנים רצופות כבר עזיהו אביו הכניע את בני עמון ויכריחם לשלם לו מס, אבל כפי הנראה מרדו ביהודה כאשר נצטרע עזיהו והוסר ממלוכה, בחשבם כי הגיעה העת להסיר את עול יהודה מעליהם, ויותם הראם לדעת כי טעו בחשבונם. (דהי״ב כ״ז).

יותם הצטיין עצמו גם כן באהבתו לבנינים גדולים ורבים. הוא בנה את שער בית ה׳ העליון ובחומת העופל בנה לרוב, ובנה ערים בהר יהודה, ולבד זאת בנה ביערות מגדלים ובירניות להגן על המדינה מפחד אויב. אחרי מותו קברו אותו בעיר דוד (שם).

חז״ל הפליגו מאד בשבחו של יותם. משום ר׳ שמעון בן יוחאי אמרו כי אלו היה עמו ועם בנו גם יותם בן עזיהו היו יכולים לפטור מן הדין את כל העולם כלו מיום שנברא העולם ועד סופו (סוכה מה:), כי יותם היה צדיק ועניו יותר מכל המלכים והצטיין במצות כבוד אביו, כי כל הימים שהיה אביו מצורע והוא היה שופט את עם הארץ לא נטל עליו כתר מלכות בחייו וכל דינין שהיה דן אומרן בשם אביו (רש״י שם).

יזיאל, שם איש משבט בנימין שהתחבר אל דוד בהיותו עצור בצקלג (דהי״א יב 3).

יזיה אחד מן האנשים שלקחו להם נשים נכריות בהיותם בבבל ובמצות עזרא גרשו אותן למען עקר מן השורש השאיפה להתבוללות שגברה בימים ההם (עזרא י 25).

יזיז ההגרי שר הצאן למלך דוד (דהי״א כז 31).

יִזְלִיאָה שם לראש בית אב אחד משבט בנימין (דהי״א ח 18).

יִזְרָח שם היחס להשר צבא שמהות, שר החודש החמשי למחלוקה החמשית פקיד על עשרים וארבעה אלף אנשי חיל ושוטריהם המשרתים את המלך דוד (דהי״א, כ״ז 8). אולם יש משערים כי הקריאה הנכונה פה צריכה להיות היזרחי.

1) **יִזְרַחְיָה** שם ראש־אחד לבית אב משבט יששכר (דהי״א ז 3).

2) **יזרחיה**, שם פקיד אחד בימי נחמיה אשר לקח חלק בחנוכת חומות ירושלים (נחמיה יב 42).

1) **יִזְרְעֶאל**, שם עיר בנחלת מטה יששכר (יהושע יט 18). כיום עומד על תלה כפר קטן הנודע בערבית בשם זער־ין. חוקרי לשונות בני קדם הסכימו כלם לדעה אחת כי זער־ין הוא אחד עם יזרעאל. כי היוד לפעמים נופלת בלשונות העברית והערבית וההברה אל האחרונה של השם יזרעאל נתחלפה בערבית בהברת ין, והחלוף הזה מצאו גם בשמות אחרים כמו ביתאל בעברית נקרא בערבית בית־ין, ישמעאל בעברית נקרא בערבית ישמע־אין, ודומיהם הרבה. גם ר׳ בנימין מן טודילה קורא ליזרעאל בשם זריין, בעיר הזאת היה היכל עונג לאחאב מלך ישראל (מ״א כ״א 1). כי בקרבתה היה העמק הנודע "עמק יזרעאל", אחד העמקים הטובים והנהדרים אשר בארץ ישראל — העמק המשתרע בטבור ארץ ישראל מן הירדן מערבה עד שרשי הר הכרמל. בעמק הזה הרבו בני ישראל לעשות מלחמה עם אויביהם. וברצות הנביא הושע לתאר את מפלת ממלכת ישראל, יאמר כי ישבר קשת גבורתם אשר בעמק הזה: "והיה ביום ההוא ושברתי את קשת ישראל בעמק יזרעאל" (הושע א 5), ועד היום תקרינה שם מלחמות רבות אל צבאות הערביים. העיר יזרעאל נזכרת פעמים רבות בקורות בית אחאב ביזרעאל היה כרם נבות היזרעאלי אשר אחאב חפץ לקנותו ממנו ולספחהו אל ארמונו שם, אבל נבות לא חפץ למכור את נחלת אבותיו ולזאת הרגהו אחאב בעצת איזבל אשתו (מ״א יח 45; וי״ט); בעיר הזאת השמיד יהוא את כל בית אחאב למלא את דבר ה׳ אשר דבר על בית אחאב ביד אליהו הנביא (שם כ״א; מ״ד ט 1). כפי הנראה המלכים שאחרי בית אחאב מאסו ביזרעאל להיות להם לעיר המלוכה

כי המאורע הזה הביא מורך ופחד בלבבם מהמקום הזה, כי העיר הזאת לא נזכרת בקורות מלכי ישראל שמלכו אחרי אבדן בית אחאבי בימי אייזעביוס והירונימוס עוד עמד על המקום הזה כפר בשם "עזדראעלא". בעמק יזרעאל לא רחוק מהעיר העתיקה יזרעאל או מהכפר הנודע כעת בשם "זער־ין" (עיין למעלה) נמצא עוד היום מעין נפלא, הוא המעין הנזכר בכה"ק בשם "העין אשר ביזרעאל". המעין הזה יוצא מהרי גלבוע ונמשך והולך על פני העיר יזרעאל (עיין ש"א כ"ט .1).

2) יזרעאל, עיר בנחלת מטה יהודה בהר, תכונתה כעת לא נודעה. אשת דוד אחינו־ם היתה מעיר הזאת (יהושע ט"ו .56; ש"א. כ"ה .43).

3) יזרעאל, שם איש משבט יהודה. נזכר בדהי"א (ד .3).

4) יזרעאל, השם הסימבולי לבני הבכור של הנביא הושע שנולד לו מאשתו גמר בת דבלים, לאות כי יפקוד ה' על בית יהוא את דמי יזרעאל (הושע א .4). השם יזרעאל הבא בהושע (ב .24) "והם יענו את יזרעאל, יש מפרשים כי הוא בא תחת "ישראל".

יַחְדּוֹ שם איש משבט גד. בעהר גורם יחדי בחולם הד' ואחריו י ולא וא"ו (דהי"א ה .14).

יחדיאל אחד מראשי בית אבות לחצי שבט המנשי שישב בארץ מבשן עד בעל חרמון ושניר והר הדמון (דהי"א ה .24).

1) יֶחְדְּיָהוּ שם הכנוי לאחת ממשפחות הלוים מבני עמרם (דהי"א כ"ד .20).

2) יהדיהו המרנתי, שר האתונות אשר למלך דוד (דהי"א כ"ז .30).

1) יחזיאל, שם אחד מגבורי דוד שהתחברו אליו בהיותו עצור בצקלג (דהי"א יב .4).

2) יחזיאל, אחד משני הכהנים שחריעו בחצצרות לפני ארון ה' כאשר הביאו דוד לירושלים (דהי"א ט"ז .6).

3) יחזיאל, לוי מבני חברון ממשפחת קהת (דהי"א ה"י .19; כ"ד .23).

4) יחזיאל, הלוי מן בני אסף, אשר היתה עליו רוח ה' לחזק בשכל אמריו את לב העם לבטוח בה' בימי יהושפט מלך יהודה, ושלא יפחדו מן בני מואב ועמון שיצאו למלחמה נגדם כי ה' ילחם להם עם אויביהם (דהי"ב כ .14).

5) יחזיאל אבי שכניה. שעמו (עם שכניה) עלו בימי עזרא מבבל לארץ ישראל שלש מאות זכרים (עזרא ח. 5).

יַחְזְיָה בן תקוה, אחד מן הארבעה האנשים אשר התנגדו לעזרא בענין הגירושין של הנשים הנכריות שנשאו רבים מבני ישראל בהיותם בבבל. כן משמע מלשון הכתוב בעזרא (י .15): "אך יותם בן עשהאל ויחזיה בן תקוה עמדו על זאת" וגו'. וכן גם כן מבארים הפסוקים סטאדע ובערטהא. אולם חכמים אחדים מבארים להיפך כי האנשים האלה עזרו לעזרא בדבר הזה ולא התנגדו אליו וכן הרגמו גם בן השבעים. אבל סגנון הלשון "עמדו על" מתנגד לזה, כי הלשון הזה מורה התנגדות ולא הסכם ועזרה. דניאל יאמר: "ובעתים ההם רבים יעמדו על מלך הנגב" (דניאל י"א .14). ובדהי"א (כ"א .1): "ויעמוד שטן על ישראל ויסת את דוד למנות את ישראל", ובדהי"ב (כ .23): "ויעמדו בני עמון ומואב על יושבי הר שעיר להחרים ולהשמיד", כל אלה המקומות מראים בעליל כי מגנון הלשון "עמד על" מורה התנגדות ולא עזר והסכם.

יחזקאל בן בוזי הכהן, נבוא אלהים לבני הגולה בבבל. מקורות חייו בימי נעוריו לא נדע מאומה. בכה"ק נפגשהו ראשונה בארם נהרים על נהר כבר, נהר השופך מימיו להנהר הגדול נהר פרת. בסביבות נהר כבר יסד נבוכדנצר מושבה מבני יהודה שלקח בשבי כאשר צר על ירושלים בימי יהויכין בשנה השמינית למלכו (מ"ב. כ"ה .14). — המושבה הזאת נוסדה במקום הנקרא בכה"ק "תל־אביב", ולפי דעת ראזענמיללער (p. 188 Bibl. Geog. voll. 2,) הוא המקום הנודע בין העו ביים בשם "Thallaba of D'Anvilla" וכנראה המקום הזה אוה הנביא יחזקאל למושב לו. לפי דעת יאזעפוס (קדמוניות 10 .6 .3) היה

יחזקאל נער כאשר נלקח בשבי, אבל האווערניק לא יאמין לו בזה, כי מספרו נראה כי היו ידועים לו עניני עבודת המקדש בכל פרטיהם, דבר שקשה למצוא בנער. נבואתו הראשונה היתה בשנה החמשית לגלות יהויכין. מבקרים אחדים משערים כי נבואתו הראשונה התנבא בהיותו בן שלשים שנה, וזה לדעתם כונת הכתוב הראשון בפרשה הראשונה, המתחלת „ויהי בשלשים שנה" (קארפזאוו). אבל ראזענמילער ואייכהארן ממאנים בהשערה זאת, ולדעתם המספר שלשים בפסוק הזה הוא מונה לשנות מלכות נבופלאסר אביו של נבוכדנצר. אושר והאווערניק משערים כי המספר הזה מונה למקרה מציאת ספר התורה בבית ה' בשמונה עשרה שנה למלך יאשיהו, ובאמת שני המקרים האלה—התחלת מלכות נבופלאסר ומציאת ספר התורה בזמן אחד היו. החקירה הזאת איננה מעלה ולא מורידה והדורש אחריה לא יקבל שום שכר, כי העבדה של התחלת נבואתו של יחזקאל, בלאו הכי מוגבלת ומסויימת במלות: „היא השנה החמשית לגלות יויכין" (בפסוק 2 פרשה א). מקורות חייו יזכיר הנביא אך מקרה אחד, והוא מות אשתו בשנה התשיעית לגלות יויכין וגם זה אך בדרך אגב בקשור עם דברי נבואתו (כ"ד 18). זמן משך נבואותיו מקיף לערך עשרים ושתי שנים כי אחרי זמן עשרים ושבע לגלות יויכין לא נמצאה שום נבואה ממנו (יחזקאל כ"ט 17). כפי הנראה נשאר עם הגולים על נהר כבר כל ימי חייו ולא עזב את המקום עד יום מותו. פעולתו על עדת הגולים היתה חזקה מאד, כאשר נוכל להוכיח בצדק מזה כי באו אליו כפעם בפעם זקני העדה לשאול ממנו דבר ה' (עיין ח 1; י"ד 1; כ 1; ל"ג 31-32). קארפזאוו מביא איזה הגדות על דבר מותו ומקום קבורתו של יחזקאל. מספרים כי נהרג בידי ראש העדה בבבל על אשר הוכיחו על פניו בגלל עבודתו את האלילים, ואחרי מותו קברוהו בכבוד גדול בקבורת שם וארפכשד, ומקום קבורתו ידוע בבירור גם היום. גם בספר שלשלת הקבלה נמצאות הגדות אחדות כאלה, אבל אין כל יסוד להגדות כאלה.

יחזקאל היה בן דורם של ירמיהו ודניאל אבל ירמיהו החל לנבא שלשים וארבע שנים לפני יחזקאל. קארפזאוו משער כי נבואתו הראשונה של יחזקאל יש לה איזה קשר ויחס עם נבואתו של ירמיהו שנבא על בבל וכתבה על ספר ושלחה ביד שריה בן נריה לקרותה בבבל (עיין ירמיה נ"א 59), כי הנבואה הזאת נאמרה בשנה הרביעית למלכות צדקיהו שהיא כשנה לפני נבואתו הראשונה של יחזקאל. אולם רוב נבואותיו של דניאל סובב הולך לזמנים יותר מאוחרים משל יחזקאל, אבל דניאל כבר היה ידוע בימי יחזקאל לחכם וצדיק, כמבואר מדברי נבואותיו של יחזקאל (י"ד 14; ל"ח 3).

ספרו של יחזקאל. לדעת חז"ל אנשי כנסת הגדולה כתבו ספר יחזקאל (ב"ב טו.) ורש"י מטעים מדוע לא כתבו יחזקאל בעצמו מפני שלא נתנה נבואה לכתוב בחוץ לארץ (שם). היו ימים שחכמי ישראל הואילו לגנוז את ספרו של יחזקאל מפני כי דבריו לפעמים סותרים דברי התורה (כגון נבלה וטרפה לא יאכלו הכהנים הא ישראל אכלי. רש"י), ואך הודות לחנניה בן חזקיה שהצילו מגניזה. מה עשה? העלו לו שלש מאות גרבי שמן (למאור ולמזונות) וישב בעליה ודרשו (שבת יג:) כפי הנראה חבר חנניה פירוש על ספר יחזקאל שמטרתו היתה לפשר הסתירות בין ספר יחזקאל לספר התורה. למורת רוחנו לא נשאר מהפירוש הזה בידינו מאומה, ואך שבלים בודדות נמצאות ממנו בתלמוד (מנחות מה.), מקומו בין כתבי הקודש בימי חז"ל היה משונה מהמקום אשר הוא בו בכתבי הקודש שלנו. כי סדרן של נביאים לדעת חז"ל הוא. ירמיה, יחזקאל, ישעיה, ובספרים שלנו ישעיה לפני ירמיה, הז"ל מבארים הטעם של הסדור שלהם: כיון דמלכים סופיה חורבנא, וירמיה כוליה חורבנא ויחזקאל רישיה חורבנא וסופיה נחמתא וישעיה כוליה נחמתא סמכינן חורבנא לחורבנא ונחמתא לנחמתא" (ב"ב יד:). לפי דעת יאזעפוס כתב יחזקאל שני ספרי נבואה (קדמוניות x. 5. 1). אם עדותו נכונה, קשה עלינו לדעת כעת אם ספר אחד נאבד מאתנו. או בחמשך הימים חוברו שני

הספרים לספר אחד שהוא בידינו כיום. לפי עדות הירוניכמוס היו פרשיות אחדות מספר יחזקאל אסורות להתעסק בהן לאנשים צעירי ימים שלא הגיעו לשלשים שנה.

האווערניק מחלק את ספר יחזקאל לתשעה חלקים. החלק הראשון הוא מן קאפ. א' עד ג. 15. תוכנו — יחזקאל נקרא להיות נביא בישראל. החלק השני מתחיל מן פסוק 16 ג. וגומר עם קאפ. ז. החלק הזה מכיל בקרבו קובץ נבואות המנבאות חרבן יהודה וירושלים. החלק השלישי (מן ח עד י"ב) הוא קובץ נבואות שראה ארבעה עשר חדשים אחרי נבואות החלק השני. בקובץ הזה באו הנבואות שראה איך בני ירושלים מטמאים את בית המקדש בעבודת אדנים והעונש הקשה הכרוך בעקבות החטא הזה ליושבי ירושלים, ומסיים בנחמה כי ירחם ה' את עמו ויברא להם לב חדש ורוח חדשה לעבדו באמת ובלב שלם. בחלק הרביעי (מן קאפ. יה. עד כ) יוכיח הנביא את בני דורו על משוגתם וטעותם בהבנת דרכי ההשגחה ויחוס הבורא אל שלומת רשעים ואל החוזרים בתשובה. מן כ עד כ"ד היא החלק החמשי. הנבואות בפרשיות האלה נאמרו בשנה אחרי הנבואות שלפניהן. בהן יודיע הנביא ליושבי ירושלים כי הרעה הנוראה המרחפת על ראש העם, חרבן הארץ, קרובה וממהרת לבוא. החלק הששי הוא אף פרשה אחת, הוא פרשה כ"ד. תוכנו של החלק הזה הוא הגבלה בצמצום את עצם היום שבו תבוא ירושלים במצור, ואחרית המצור תהיה הריסת הממשלה וגלות שלמה. הנבואה הזאת נאמרה שתי שנים וחמשה חדשים אחרי הקודמות. החלק השביעי הוא נבואות מאת אשר יקרה לעמים אחרים (מן כ"ה עד ל"ג). החלק השמיני יכלכל בתוכו נחמות ובשורות טובות לישראל. כי ירחם ה' את עמו ויטעם על אדמתם ולא יוסיפו עוד לעשות הרע בעיני ה'. ואז יתוקן עולם במלכות שדי, וכל בני בשר יקראו בשמו (ל"ג—ל"ט). החלק התשיעי כולל נבואות לימות המשיח, ואת האושר הצפון לעם ישראל בימים הטובים ההם (מ—מ"ח). הנבואות על דבר גוג ומגוג הנה סתומות וחתומות וקשה לרוא

על תכונתן ולדעת אל מי ירמזון, ולזאת רבו מאד הביאורים והפירושים על אדותן, אבל כל הביאורים לא יצאו מכלל השערה, ובכל זאת נביא איזה מהן. יש מפרשים חושבים כי הנה מרמזות על אנטיכוס עפיפאנוס מלך יון. אחרים מבארים אותן על קאמביזוס מלך פ־ס, על הכלדיים, הסקיטים, הטורקים. ה. גרעננויל פענן משער כי יחזקאל ינבא בזה על נצחונות נאפאליון הראשון והצרפתים ומפלתו. גם על דבר תבנית הבית בנבואותיו האחרונות הדעות מחולקות. אחרים מדמים כי הנביא יתאר אך תבנית הבית הראשון שבנה שלמה לכל פרטיו, ויש שחושבים שמצייר בזה תבנית הבית השני, ורבים ממבארי ישראל מחליטים כי הוא מתאר לפנינו הבנית הבית השלישי שיבנה לימות המשיח.

מצב המוסרי של העם בימי יחזקאל היה נורא מאד. הארץ מלאה דמים, והעיר מלאה מוטה, כי אמרו עזב ה' את הארץ ואין ה' רואה (יחזקאל ט .9). נשיאי ישראל איש לזרועו היו למען שפך דם (שם כ"ב .6) אב ואם הקלו, לגר עשו בעשק, יתום ואלמנה הונו (שם .7), הכהנים חמסו תורה, חללו הקדשים, ומשבתות העלימו עיניהם, השרים היו כזאבים טורפי טרף, לשפך דם לאבד נפשות למען בצוע בצע„ הנביאים חזו שוא וקסמו להם כזב. עם הארץ עשקו עשק, גזלו גזל, עני ואביון הונו ואת הגר עשקו בלא משפט (שם 26—29). גם מצבם המדיני (הפוליטיקי) ביחוד מה שנוגע ליחוסם אל העמים האחרים היה פרוע לשמצה. השרים, הכהנים והנביאים נפלגו לשתי מפלגות מתנגדות זו לזו מן הקצה אל הקצה. בימים ההם שתי הממלכות האדירות מצרים ובבל התחרו אשה ברעותה, כל אחת משתי הממלכות האלה השתדלה לפרוש כנפי ממשלתה על ארצות מערב אזיה.

משאת נפשם של גדולי אומתנו מעולם היתה כי ישראל ישאר עם לבדד ישכן ובגוים לא יתחשב, ולזאת בעת חירום ומלחמה בין שתי הממלכות האדירות מצרים ובבל היה מחפץ הנביאים כי ממלכת יהודה לא תתנגד לבבל

האדירה והחזקה, כי ברוב חכמתם של הנביאים בחכמת המדינות ראו מראש כי גדולת וחזקת בבל לא תהיה לאורך ימים, כי כאשר תגיע למרום קצה גדולתה תחל לרדת מטה מטה, זהו סדר וחק הטבע. העמים הנכנעים יסירו מעליהם מהר את עולת הקשה של בבל ויצאו לחרות מתחת סבלותה, ואז תהיה הרוחה גם ליהודה, באשר יעץ גם הנביא ישעיה: "חבי כמעט רגע עד יעבור זעם". לדעה הזאת נטה גם המלך הישר יאשיהו, ולזאת יצא למלחמה נגד פרעה מלך מצרים. אולם לאסון ממלכת יהודה נפל המלך הזה שדוד במלחמה על פני מגידו, והאסון הזה מסר רסן הממשלה בידי מפלגת המתנגדים לשיטה הזאת, המה הכהנים ונביאי השקר, והמלכים יהויקים, יכניה וצדקיהו הלכו בעצת המפלגה הזאת נגד חפץ הנביאים והדבר הזה הביא שואה ומשואה הריסה וחרבן להממלכה. ולמען תפוש את העם בלבם לנטות אחריהם הפיצו בני המפלגה הזאת בעם את הרעיון: כי ארץ יהודה וירושלים עיר הקודש ובית ה' קדש קדשים המה נחלת ה' המה וידי זרים לא יוכלו לשלוט בם לנגוע בהם לרעה, וגם אם יסור העם מאחרי ה' לא יסגיר את הארץ ואת העיר הקדושה בידי האויב למען מעט הצדיקים שבקרבה. כי זה הוא מדרכי ה' ומהנהגתו עם יצורי כפיו. ולבד זאת מעולם לא העמים ישראל על עצמו חובת העבודה לה' לבדו, ולא נאסר עליו לעבוד גם לאלהי נכר בשתוף עם העבודה לה'. נגד הדעות המוטעות האלה יצא הנביא יחזקאל להוכיחן בשבט פיו והודיע להעם דרכי ה' לענוש את החוטאים אשר יסורו מאחריו וגם הצדיקים היותר מפורסמים בתבל כנח, דניאל ואיוב לא יצילו אותם מחרון אף ה' (י"ד, ובמקומות אחרים) אבל דברי הנביא לא הועילו לשנות מצב הדברים מכפי שהיו, ואף חרבן הארץ והריסת העיר והמקדש הביאו עמם שנוי ותמורה בדעות ואמונת העם. כי נשתנו מן הקצה אל הקצה מכפי שהיו לפני החרבן. העם נוכח לדעת כי נביאי השקר התעו אותם בתהו לא דרך ופנו להם עורף והחלו לבקש את דבר ה' מפי נביאי האמת ויחזקאל בראשם. אבל אז ידי הנביאים היו מלאות עבודה לגרש היאוש מלב הגולים ולהשריש בלבם התקוה כי לא יטוש ה' את עמו בעבור שמו הגדול ועוד ישוב לרחם את ציון ולהשיבה לקדמותה, ועבודתם זאת הכתה שורש עמוק בלב העם בגולה ועשה פרי למעלה. כי מאז והלאה גרש ישראל מקרבו את עבודת אלהי נכר ודבק באלהיו עד עולם.

לדעת חז"ל (רבה רות ב) יחזקאל ואביו בוזי היו מבני בניה של רחב הזונה (מצד האם). הנבואה שראה יחזקאל מרכבת השכינה עם כל פרטיה היתה נקראת אצלם "מעשה מרכבה". והבינו בה חכמה עמוקה מסודות הנהגת העולם שלא כל מוחא סביל דא ולכן הזהירו שלא לבאר אותה רק לחכם ומבין מדעתו, ואמרו הרואה יחזקאל בחלום יצפה לחכמה (ברכות נז:), אבל בכל זאת לא נחה נפשם שהרבה לבאר המחזה הזה בפרוטרוט ובדיוק מצומצם, כי בדברים כאלה ההעלם וההסתר משובח ונתנו בזה היתרון לישעיה שדבר מדבר הנשגב הזה אך ברמז ובראשי דברים ודימו בדבר הזה את ישעיה לבן עיר שראה את המלך ואת יחזקאל לבן כפר שראה את המלך (חגיגה י"ג). על דבר המתים שהחיה יחזקאל יש מחז"ל סוברים שהנבואה הזאת היא רק משל לתחית האומה שהיתה אז בשפל המצב ולא אירע זאת באמת (סנהדרין צב:) בענין העיקר של שכר ועונש מיחסים חז"ל ליחזקאל דעה חדשה המתנגדת לדעתו של משה רבנו. משה אמר פוקד עון אבות על בנים, בא יחזקאל ובטלו ואמר: הנפש החוטאת היא תמות (מכות כ"ד). ע"ע ערך ישראל, חכמי העמים הרבו לדבר אדות הנביא יחזקאל וביחוד הצטיינו בחקירותיהם אדותו החכמים: בערטהאלעט, סקינבנער, קוענען, דייווידזאהן. בביאוריהם לספרו של הנביא הזה.

2) יחזקאל, שר קדש למשמרה העשרים מעשרים וארבע משמרות בחונה בימי דוד (דהי"א כד 16.).

יחזקיה בן אחז מלך יהודה (ע"ע חזקיה)

2) יחזקיה בן שלום מבני אפרים בימי אחז בן יותם מלך יהודה. חזקיהו היה

היה אחד מראשי אפרים החשובים, והוא ביחד עם עוד איזה שרים מבני אפרים, צוה על חיל ישראל בעצת הנביא עודד להשיב את השבוים מבני יהודה שׁשבו במלחמה עם מלך יהודה לארצם, וכן עשו, הלבישו את השבוים, האכילום, השקום וינהלו בחמורים לכל כושל ויביאום יריחו עיר התמרים (דהי״א כ״ח 7—15).

יהודה עיין אחזי.

יחיאל שם אחד מן המשוררים המשנים בנבלים על עלמות בבית ה׳ בימי דוד (דהי״א טו 18—20; ט״ז 5).

2) **יחיאל** אחד מראשי הלוים לבני לעדן בימי דוד (דהי״א כ״ג 8).

3) **יחיאל** בן חכמוני היה עם בני המלך דוד יוכל היות כי היה מורה לילדי המלך (דהי״א כ״ז 32).

4) **יחיאל** שם אחד מבני יהושפט מלך יהודה (דהי״ב כ״א 2).

5) **יחיאל**, אחד מהפקידים על התרומות, המעשרות והקדשים בבית ה׳ בימי המלך חזקיהו (דהי״ב ל״א 13).

6) **יחיאל** מן השרים נגידים בבית אלהים בימי המלך יאשיהו. הנגיד הזה ביחד עם עוד איזה מהשרים נתנו נדבה שני אלפים ושש מאות צאן ובקר שלש מאות לקרבן הפסח שעשו בימי יאשיהו ברוב פאר והדר (דבהי״ב ל״ה א).

7) **יחיאל** אבי עובדיה מן השבים מגלות בבל (עזרא ח 9).

8) **יחיאל** אבי שכניה מגולי בבל (עזרא י 2).

9) **יחיאל**, אחד מגולי בבל שהושיבו נשים נכריות בהיותם בבבל, והוציאום במצות עזרא למען רפא את ישראל ממכת ההתבוללות (עזרא י 26).

10) **יחיאל** מן הכהנים שנשאו להם נשים מבני הנכר בבבל והוכרחו לגרשם בשובם לאדמתם (עזרא י 21).

יְחִיָּה, מן השוערים בימי דוד (דהי״א טו 24).

יחלאל בן זבלון בן יעקב, ראש למשפחת היחלאלי (במדבר כ״ו 26).

יחמור חיה ממין הצבאים (דברים י״ד 5) המותר לאכילה. וכפי הנראה שרו ישעם לה דך, כי היה עולה על שולחן המלך שלמה (מ״א ה 3).

יחמי בן תולע מבני יששכר (דהי״א ז 2).

יחצאל בן נפתלי ראש למשפחת היחצאלי (במדבר כ״ו 48).

יַחַשׂ תולדות איש ומקור משפחתו. המנהג לכתוב בספר הזכרונות או ספר היחש תולדות בני אדם למשפחותיהם הוא קדום מאד. נחמיה מזכיר ספר היחש לה העולים בראשונה מבבל ומעתיק ממנו רשימה גדולה (נחמיה ז 5). אבל אין כל ספק שגם ימים רבים לפני נחמיה היו להודים רשימות או ספרים כתובים בהם שמות האזרחים ומשרות ידועות. כן היה טוי הנזכר בספר שמות (ל״ב 32): "מחני נא מספרך אשר כתבת" יש לשער כי היה להקדמונים ספר כתוב בו שמות אנשים והספר הזה היה ידוע בשם "ספר ה׳" ואולי מרמז על זה הפסוק "ועל ספרך כלם יכתבו" (תהלים קל״ט 16). ויש לשער עוד כי בהמשך הזמן נשתנה השם הזה לשם "ספר החיים". המשורר אומר "ימחו מספר חיים" (תהלים ס״ט 29), והמלות בישעיה (ד 3) "כל הכתוב לחיים בירושלים" מחזקות ההשערה הזאת (ועיין דניאל יב 1). גם דברי ירמיהו (כ״ב 30): "כתבו את האיש הזה ערירי", ויחזקאל: "ובכתב בית ישראל אל יכתבו" מורים כי היו להם אז ספרי יחש.

קשה עלינו לדעת כעת לאיזה מטרה השתמשו אז בספרי יחש. אחרי כי איסור ההתחתנות בבנות אל נכר לא הכה אז שורש עמוק בלב העם עד שבא עזרא והעמיד את כל עניני העדה על יסודי הדת, ואז הניחו ליסוד גם טהרת המשפחה והחלו לנקות אותה מתערובות בני נכר ואז ספרי היחש היו דבר נחוץ מאוד. הכמי המשנה מודיעים לנו כי עשרה יוחסין עלו עם עזרא מבבל, והפריש והבדיל בין ישראלים מיוחסים לאותם שלא יכלו להגיד בית אבותם וזרעם אם מישראל הם (עזרא ב 59). ויען כי הדבר הזה היה יקר ונכבד מאד בימים ההם. לכן אין כל

ספק שהיו משמרים את ספרי היחש ומדקדקים בהם שלא יפול בהם שום ספק ולא תתגנב בהם שום שגיאה וטעות. ולזאת יש להתפלא על השנוים הנמצאים ברשימות היחס של בני השבטים בין המובאות בתורה ובין הנזכרות בדה"י, או בין רשימות גבורי דוד שבשמואל ב כ"ג, ובין דבה"י י"א. אבל בהלמוד ירושלמי (קדושין פ"ד ה"א) נמצא מאמר לר"י ב"ל המעיד כי ספרי היחש לא היו בדוקים ומצומצמים מאד, כי הוא מספר שחמשת אלפים עבדים היו לפשחור בן אמר וכלם נשתקעו בכהונה גדולה והן הן עזי פנים שבכהונה. מתי נאבדו ספרי היחס בעמנו לא נוכל יהגביל בצמצום. ויוזעפוס (בספרו נגד אפיון א 7) מדבר מספר יחוסו כמדבר הרגיל בימים ההם. ספר היחש למשפחת בית דוד היה ידוע גם בימי הרומאים (עיין צונץ אנאלעקטען נומ. 5 צד 46 הערה 18). יוליוס אפריקאנוס מביא הגדה כי הורדוס הראשון האביד את ספרי היחס של ישראל לבטל ההבדל בין המיוחסים לשאינם מיוחסים (עיין זאכס, בייטרעגע, העפט 2, צד 155 והלאה).

בימי חכמי המשנה עוד היו נמצאות איזה מגלות יוחסין בירושלים. ר"ש בן עזאי מצא מגלת יוחסין בירושלים וכתוב בה: איש פלוני ממזר מאשת איש (יבמות מ"ט). אולם בימי חכמי התלמוד כבר נשתכח ספר יוחסין, והחכמים אז היו מצטערים על זה מאד, כן נראה מדברי רב שאמר: מיום שנגנז (נשתכח. רש"י) ספר יוחסין תשש כחן של חכמים וכהה מאור עיניהם (פסחים כ"ב.). אבל בכל זאת לא נמנעו מלעסוק ולעיין בשקידה עצומה בספר דברי הימים שהוא ספר יוחסין האחד שנשאר לאומתנו, אבל היו נזהרים מאד לבארו ולפרשו אך למצויינים, וכלל היה בידם: אין שונין ספר יוחסין (הוא ספר דברי הימים) לא ללודים ולא לנהרדעים (שם). בכלל היה להם ספר דברי הימים ענין נכבד מאד לענות ולהגות בו והיו להם דרשות ופרושים רבים עליו וכמו זוטרא מכפר כי בין אצל לאצל (מתבת אצל בדהי"א ח 37. עד תבת אצל שם ט 44) טעון ארבע מאה גמלי דרשא (שם). וע"ע אצל. ואף אחרי שנאבד ספר יוחסין מזהירין חז"ל להדבק בטובים: משה נשא בת יתרו יצא יהונתן (כהן לפסל מיכה), אהרן בת עמינדב יצא פינחס (ב"ב קט:). ויעצו להנושא אשה למכור כל מה שיש לו ויקח בת ת"ח (פסחים מט:).

יַחַת שם איש מבני בניו של יהודה (דהי"א ד 2.). 2) מבני לוי (שם ו 3.) בן שמעי למשפחת הגרשוני הוא היה הראש למחלקת המשוררים בימי דוד (שם כ"ג 10.) 4) בן שלומית במשפחת היצהרי (שם כ"ד 10.) 5) מן הלוים המופקדים על מלאכות בדק הבית בימי יאשיהו (דהי"ב לד 12.).

יָטְבָה שם עיר כפי הנראה היתה בנחלת מטה יהודה הכונתה כעת לא נדע. העיר הזאת נזכרת במ"ב (כ"א 19.) שם מסופר כי אמו של המלך אמון בן מנשה היתה משלמת בת חרוץ מן יטבה. יש משערים כי היא גם כן הנודעת בשם יוטה (ע"ע).

יטבתה שם אחת מתחנות בני ישראל בנסעם במדבר בצאתם ממצרים. המקום הזה היה ידוע לארץ נחלי מים (דברים י 7.).

יוּטָּה שם עיר בנחלת מטה יהודה (יהושע טו 55.) נזכרת שם ביחד עם הערים מעון, כרמל וזיף; העיר הזאת נתנה לבני אהרן הכהנים לשבת בה, ביחד עם ערי המקלט (שם כ"א 16.). בימי אייזעביוס והירונימוס עמד עוד על המקום הזה כפר גדול. ה. סוטצען משער כי הוא הכפר הנודע כעת בשם יוטטא. בסביבות המקום הזה נמצאים גתות חצובים בצורים הזקים משנים קדמוניות. אנשי המקום המה עשירים מאד במקנה צאן ובקר.

יְטוּר בן ישמעאל. יוצאי חלציו נהיו לעם ידוע בשם הזה, והארץ אשר אחזו בה נודעת בשם איטורעא: בני ישראל מחצי שבט המנשי ערכו עמם מלחמה והכניעום. (דהי"א ה. 19). תכונת המחוז היה מזרחית לים כנרת (עיין רעלאנד פאלעסטינא צד 106).

יַיִן עסיס ענבים. שמונה שמות למשקה הזה בכה"ק. 1) יין. השם הזה נזכר 143 פעמים

בכת"ק, פעם לשבח ופעם לגנאי היין הוא משמח אלהים ואנשים (לשבח), אמו של המלך למואל הזהירה אותו לבל ישתה יין, פן ישכח מחקק וישנה דין כל בני עוני (לגנאי). נח ולוט שתו יין והיו לבוז (לגנאי), ויעקב בברכתו את בניו לפני מותו מזכיר לשבח. 2) תירוש, נזכר 38 פעמים בכה"ק, ועל פי רוב בא ביחד עם דגן עם הפעל אסף "ואספת דגנך תירשך ויצהרך", שמזה הוכיחו מבארים אחדים שתירוש הוא כנוי לענבים, אבל אי משום הא לא איריא, כי מצאנו ישן אוכף גם אצל יין. חז"ל מבארים השם הר ש מפני שכל המתגרה בו נעשה רש (יומא עו:). אונקלוס ויונתן מתרגמים תירוש במלת "חמר", והמעתיקים מהכ י העמים מתרגמים אותו "נייער וויין" (יין חדש). 3) שכר, נזכר 23 פעמים בכה"ק. השכר היה בא בתור נסכים בעת הקרבת קרבן התמיד (במדבר כ"ח 7), מכסף המעשר היה מותר לקנות גם שכר ולשתותו בירושלים (דברים י"ד 26). לפעמים נזכר השכר ביחד עם יין כאלו הוא משקה ממין אחר ׳מיין ושכר יזיר, ועור. לפי דעת הראב"ע עשו את השכר ממיין תמרים, הרד"ק מבאר ואומר כי השכר היה נעשה מפרי העץ, הירוניגוס מספר כי עשו אותו מדבש. מנהגם היה לתת את השכר לקשי יום האובד בעניו: תנו שכר לאובד (משלי ל"א 6). איך שיהיה היה השכר משקה חריף ומשכר מאד ולזאת נקרא שכר מפני שמשכר. 4) חמר מובא שמונה פעמים בתנ"ך שתי פעמים בעברית: ודם ענב תשתה חמר (דברים ל"ב 14), כרם חמר ענו לה (ישעיה כ"ז 2), במקום הזה יש גורסין "חמד" ושש פעמים בארמית (בדניאל ועזרא). כפי הנראה הוא מין יין אדום, כי נקרא דם ענב בלי שום תערובת מים, וטעמו מתוק לחיך. 5) עסיס, יין חדש מתוק ושותים אותו להשקיט צמאון. הרעיה האוהבת מבטחת לדודה היפה להשקותו מעסיס (שיר ח 2). מדברי ישעיהו "וכעסיס דמם ישכרון" יש לשער כי העסיס היה משכר (ישעיהו מ"ט 26). יואל מעורר את השכורים לבכי על עסיס כי נכרת

מפיהם בסבת הארבה (יואל א 5) ומנבא שכאשר ישיב ה׳ את שבות יהודה וירושלים יטפו ההרים עסים (שם ד 18). גם עמוס ינבא כי בעתיד יטפו ההרים עסיס (עמוס ט 13). 6) סבא, יין הזק המשכר ותכונתו להיות נקי מכל תערובות, ואם ישימו בו מעט מים אבד את ערכו, ולזאת יוכיח ישעיהו את המזייפים לאמר: סבאך מהול במים (ישעיהו א׳ 22), הושע יבזה את בני דורו: סר סבאם (הושע ד. 18) כל מר זר ונתעב יין שכרונם. נחום ינבא על נינוה: וכסבאם סבואים אכלו כקש יבש מלא (נחום א 10) בכל היותם רטובים מיין שכרונם אכלו כקש יבש מלא. 7) ממך או מזג, יין מזוג בלול במיני מרקחת ובשמים. כפי הנראה היה היין המתובל הזה עולה על שלחן עשירים, החכמה בחפצה להועיל לחסרי לב תקרא אותם לשתות מיין המסך שלה ותבטיחם כי ינעם לחכם. (משלי ט. 2—5). גם את השכר המעימו על ידי מזיגה ותערובת מיני מרקחת בכדי שיוכלו לשתות ממנו הרבה, ובדרך היתול ולצון יקרא ישעיה לסובאים כאלה גבורים ואנשי היל למסך שכר (ישעיה ה 22). 8) חומץ, הוא יין שהחמיץ. בארצות המזרח ישתמשו בו הפועלים בימי שרב ושמש להשיב נפשם אחרי עמל ועבודה רבה. הנזיר היה אסור בחומץ כמו ביין. בעת הקציר טבלו הקוצרים פתם בחומץ להשקיט צמאונם ולהחליש את החום בגופם. חומצם היה קשה לשנים כמו שנראה מהפסוק במשלי (ט 29): כחומץ לשנים... כן העצל לשולחיו, אולם השבעים העתיקו המלה חומץ בפסוק הזה במושג בוסר שהוא ענבים שלא בשלו כל צרכם.

להיינות המשובחים בארץ ישראל התחשבו: יין חלבון שהב או לשוקי צור ומשם הובא לאיי יון ורומא, ויין לבנון המצויין ברחו הטוב והנעים (עיין יחזקאל כ"ז 18; הושע י"ד 7). אולם בכלל היתה כל ארץ ישראל מסוגלת מאד לגידול גפנים ועשית יין, וחלק גדול מאדמת הארץ היה נועד לכרמים ולגידול גפנים. ולזאת סך המחוקק בכנפיו על דרכי העבודה הזאת ועל העוסקים בה. שנת השמטה

היתה שנת מנוחה גם לכרמים, על השנה הזאת בא הצווי: וכרמך לא תזמור... ואת ענבי נזירך לא תבצור שנת שבתון יהיה לארץ (ויקרא כה 4. 5). ולמען לא יחלש כח הארץ נצטוו הכורמים: לא תזרע כרמך כלאים (דברים כ"ב 9), והנחה עשו להאיש אשר נטע כרם ולא חללו שלא יצא למלחמה, פן ימות במלחמה ואיש אחר יחללנו (שם כ 6). הגדה אחת נספרת כשבא נח ליטע כרם בא אליו השטן ואמר לו: רצונך שנטענה יחדו אני ואתה? אמר לו הן. מיד הביא תחלה רחלה אחת ושחטה על הגפן, ואחר כך הביא אריה אחד ושחטו על אותו הגפן ואחר כך חזיר אחד ושחטו על אותו הגפן. מפני מה עשה כן השטן? כשאדם שותה כוס אחד הוא כרחלה עניו ושפל רוח, וכשהוא שותה שתי כוסות מיד נעשה גבור כארי ומתחיל לדבר גדולות ואומר מי כמוני, וכשהוא שותה ג' או ד' מיד נעשה כחזיר שמתלכלך בטיט ורפש ואף הוא מתלכלך ואף במי רגלים, (ילקוט נח רמז כא). ההגדה הזאת מבארת לפנינו השקפת חז"ל על שתית יין. מיעוטו טוב אולם יותר מן המדה מביא רעה רבה על האדם ומוציאו מן העולם.

1 **יכין** בן שמעון (בראשית מ"ד 10). ובדהי"א (ד 24) בא שמו יריב.

2) **יכין** שם הכנוי למשפחת כהנים נזכר בנחמיה (יא 10).

3) **יכין** שם העמוד הימני אשר הקים שלמה לאולם ההיכל (מ"א ז 21). קומת העמוד הזה בקומתו של העמוד השני שהיה נקרא בועז (ע"ע) היתה] שמונה עשרה אמות וחוט שתים עשרה אמה יסובנו ועביו ארבע אצבעות נבוב (ירמיהו נב 21), וכן גם העמוד השני, שניהם היו של נחשת. מטרת העמודים האלה היתה לדעת עואלד ונאוואק — להיות למשען לגג הבית (עיין נאוואק ביבלישע אר־כעאלאגיה הלק שני 33). אבל חכמים רבים מתנגדים לזה (קייל, ריהם, בעהר ועוד). לדעתם מטרת העמודים היתה אך לתפארת ולדעתנו נכונה יותר השערתם מהשערת נאוואק ועוואלד. כי בכתוב מפורש שעל ראש העמודים היו כותרות, שמזה נראה כי תכליתם היתה לפאר והוד. ולבד זאת הלא קומת העמודים ביחד עם הכותרות היתה אך עשרים ושלש אמות, וגובה האולם, לפי המבואר בדהי"ב (ג 4) וביוסיפון (קדמוניות ח 3. 2) היתה 120 אמות. ולפי דעת המבקרים היודעים פרק בהלכות הבניה—אך 20 אמות, איך שהיה לא היו יכולים העמודים להיות למשען גג האולם. גם הדבר הזה שהעמודים היו נבובים סותר השערת עוואלד ונאוואק.

חכמים אחדים מצאו המקור להעמודים במנהגי עמים אחרים. במקדשים ובהיכלים של פאפהאס והיעראפאלים היו ג"כ שני עמודים בכל אחד מהם, והמה היו להם סמל אלהות (דכר ונקבא) וגם בנו אמון היו עמודים כאלה, שהיו נותנים להם כבוד אלהים (עיין הערודוט ד 44; וכענזינגער בחבורו ביבלישע ארכיאלאגיה 250). אבל עם כל זאת אין כל ספק שאצל היהודים היו העמודים אך לפאר ולא לשם אלהות, רק לא דקדקו בזה משום ובחוקותיהם לא תלכו.

על דבר השמות "יכין ובועז" והכונה הצפונה בהם ישנן דעות שונות. השבעים יתרגמו אותם כאלו הם שמות עצמים פרטים וגיזיניוס משער כי המה שמות אנשים שנדבו אותם לבית ה'. אולם מדוע נקראו אך העמודים בשמות מנדביהם ולא הלקים אחרים מהבית? האם אך אלה באו בתור נדבה? הרד"ק משער כי כונת השמות האלו היא: יכין ה' את עוזו וממלכתו בישראל ובמקדשו. לדעה הזאת נוטה גם קייל מחכמי העמים. והבוחר יבחר.

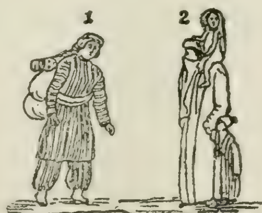
יְכָלְיָהוּ, שם אמו של המלך עוזיהו, והיתה מבני ירושלים (מ"ב ט"ו 2).

ילד, פרי בטן מצאתו מרחם אמו עד עצם ימי הנערות. כן מצינו כי יוסף כשהיה יותר מן שבע עשרה שנה נקרא ילד. „הילד איננו ואני אנה אני בא" (בראשית ל"ז 2) נקבה קטנה נקראת ילדה, ובלשון חבה נאמר גם על נערה: "קח לי את הילדה הזאת לאשה" (שם ל"ד 4). הרבוי לזכרים: "ילדים", ולנקבות: "ילדות", ואם לא בא עם הרבוי זכרים גם "ילדות", כולל הרבוי הזה זכרים ונקבות באדם ובכל נפש חיה. "תנה את נשי

ואת ילדי" (שם ל .26).

רבוי הילדים נחשב לברכה לבני ארצות **הקדם**, ונחלת ה' (תהלים קכ"ז .3). ולזאת **היה** מנהג להוסיף לפעמים שם ה' לשם הבנים: **נתנאל**, הננאל, הכניה, ידידיה, אלישבע ועוד **העדר** הבנים היה קשה להם כמיתה. רחל **אמרה אל** יעקב הבה לי בנים ואם אין מתה **אנכי** (בראשית ל .1). בני ארצות המזרח ילכו **גם היום** על קברות הקדושים לבקש מהם כי **ימליצו** בעדם לאל לתת להם בנים וידרו נדרים **ונדבות** במקרה כזה.

אם כי בתוך המשפחה אהבת ההורים **היתה** שוה לילדים ולילדות באין הבדל ביניהם **אולם** בנוגע למצבם בחברה היה היתרון **לזכרים על** הנקבות. ולזאת הזכרים עמדו **במדרגה** יותר גבוהה מהנקבות. ומרגלא בפומיה **של בני** קדם: אשרי מי שבניו זכרים. הסורי **כל כך** אוהב ומכבד את בניו הזכרים, שמיד **שנולד** לו בן זכר מתחיל להתיחס על שם בנו, **אם** שם בנו למשל יוסף נקרא האב לא בשמו **כי** גם אבוה דיוסף, ואם שמואל — אבוה **דשמואל**. ואם אין בן לאיש שבא בשנים,המנהג **ביניהם** לקרא אותו אבו־אבדוללאח (אבוה **דאבדולאה**). כי לא נאה לאיש בא בשנים **להקרא** בשמו העצמי ולא על שם בנו. אהבת **הילדים** להוריהם היתה כל כך נכבדה שמצאה **מקים** בעשרת הדברות. והבן סורר ומורה **שאיננו** שומע בקול אביו ואמו היתה אחת **דתו** להמית, כי הוא יוצא מגדר המורגל **וסופו** שעתיד לעמוד על פרשת דרכים ומלסטם **את** הבריות.

הציור הבא בערך הזה מתאר לפנינו **אופן נשיאת** וטלטול הילדים והילדות ממקום למקום בארצות המזרח ובמצרים התמונה **1**, מתארת נשיאת הילד על גב האם **בכנף בגד** בחצן והתמונה 2־־ נשיאת **הילדה על כתף** האם, ושתי התמונות האלה מבארות **ביותר** את הפסוק בישעיה (מ ט .22) **"והביאו בניך** בחצן ובנותיך על כתף תנשאנה". **ועיע: בן**, בת, אב, אם, בכור, חנוך, ירושה, ערירי.

ילדות ימי העלומים, עיין ערך חיים

יַלֶּפֶת מין צרעת בעור קרובה **גרב. בתלמוד** (בכורות מ"א.) מפרש **ילפת היא** חזזית המצרית (שהן **שהובא על המצריים**) ולמה נקרא שמה ילפת שמלפפת (**דבוקה בו**) והולכת עד יום המיתה, **ובתלמוד** גטין (ע). נמצאת רפואה לחלי זו: **להי שב חיטי** אדזנייתא (חיטים גסים) **וניקלינהו אמרא** הדתא ונפיק משהא מנייהו **ונישוף (ימבח)**. על מין הצרעת הזה ירמז ישעיה **בנבואתו על** בנות ציון: ושפח ה' את קדקד **בנות ציון** (ישעיה ג .17).

יֶלֶק מין ארבה (יואל א .4). **יש מחכמי** העמים משערים כי **ילק הוא ממש** ארבה במצב התפתחות כנפיו, **וראיתם היא** מדברי הנביא נחום: ילק **פשט ויעוף** (נחום ג .16). אבל הראיה **הזאת היא חלושה** מאד. כי כונת הפסוק שם כך **היא: הרבית** רוכליך ככוכבי השמים **ילק פשט ויעוף**, גם אם תרבי (מינוה) **סחורתך ועשרך ככוכבי** השמים לא ישאר ממנה מאומה, **כאשר לא** ישאר מהילק המשחית את כל **צמחי האדמה** ויעלה מן הארץ. ויותר נראה כי הוא **מין אחד** מעשרה מיני הארבה הנזכרים בתנ"ך, **וכפי** הנראה יבוא אחר הארבה כמו שנראה **מדברי** יואל: יתר הארבה אכל הילק (יואל ב .5) **וכבר** העירונו בערך ארבה כי מהכתוב **שנאמר בו**: את הארבה למינו ואת הסלעם למינהו, **ואת** החרגל למינהו ואת החגב למינהו **מוכח** בהדיא כי מינים שונים בסוג **הארבה, ולא** כמו שסוברים חכמי העמים כי השמות **השונים** שמתואר בהם הארבה בכה"ק מורים **על** מצבים שונים בהתפתחותו

מדברי הנביא יואל: יתר הארבה **אכל** הילק ויתר הילק אכל החסיל קשה **לדעת אם**

כמבע מיני הארבה לבוא על הארץ ולהשחיתה בזה אחר זה כמו שסדורים בפסוק, או אם אך יתאר מעשה שהיה, כי בימיו אירע כן שאחר הארבה בא הילק ואחר הילק בא החסיל, ואולם לפעמים יוכלו לבוא המינים השונים בסדר אחר.

ילקוט אמתחת קטנה לרועים ולנוסעים לשום בה מיני אכילה שונים ליום או ליומים, כמו לחם, צמוקים, גבינה, זיתים ועוד. כאשר הלך דוד למלחמת הבינים עם גלית הפלשתי שם בילקוטו חלוקי אבנים מן הנחל להשתמש בהם במקום חצים (ש"א. י"ז 40.). הילקוט היו עושים מעור גדי עם שתי רצועות עור משתי קצותיו לקשרו בהן לשתי הכתפות.

ים, תהום מים רב מאד רחב ידים, המכסה עמקי האדמה. הימים הנזכרים בבה"ק המה:

1) **ים הגדול**. בשם הזה נזכר בתורה (במדבר ל"ד 6.) הים המגביל את ארץ ישראל מערבה. הוא הים הנודע כעת בשם "הים התכון", כי הוא בתוך בין אפריקה ובין איירופא. והכנענים והעברים קראו את הים הזה בשם הים הגדול, מפני כי הוא הים היותר גדול בכל הימים אשר בארץ כנען וסביבותיה. הים הזה נקרא לפעמים בכה"ק גם בשם "הים האחרון", כי הוא מגביל את הארץ הנזכרת לפאת מערב הנקראת גם בשם אחור (אחור וקדם צרתני), הפך ים המלח אשר יגביל את הארץ לפאת מזרח ואשר לזאת נקרא גם בשם "הים הקדמוני" (יואל ב 20.).

חכמי הגעאלאגיה (תורת תכונת הארץ וקורות התפתחותה) באו לידי החלטה על פי מופתים חזקים שאין להסתפק באמתתם, כי הים התכון או הים הגדול הזה נתהוה בארץ ימים רבים אחרי הבריאה כי הים האוקיינוס הסובב את הארץ התפרץ דרך צורי גיברא־טאר ושטף את הבקעה העמוקה שהיתה אז בין איירופה ואפריקה שתי פעמים, ראשונה עד כיפי ברבריה, ושנית עד יפו—הדבר הזה היה ידוע גם לחז"ל כמו שנראה ברור מביאורם על הפסוק ביחזקאל (מז) "אל הימה המוצאים" זה ים הגדול, ולמה נקרא שמו המוצאים כנגד שתי פעמים שיצא אחד בדור אנוש ואחד בדור הפלגה, בראשונה יצא עד כיפי ברבריה ובשניה יצא עד עכו ועד יפו (ירושלמי שקלים פ"ו ה"ג.). הדברים האלה מראים לדעת כי גם חז"ל ידעו שהים הגדול הוא בריאה חדשה ולא היה מתחלת הבריאה (בששת ימי בראשית). ולפי זה תצא לנו ברור כונת המשנה "הרואה את הים הגדול מברך "ברוך שעשה את הים הגדול", ואינו מברך עליו ברוך עושה מעשה בראשית כמו שמברך על שאר הימים מפני שהים הזה לא היה במציאות בתחלת הבריאה ובראשיתה כי אם הוא בריאה חדשה. הנה כי כן אין אנו נזקקין לדחוקו של רש"י ז"ל הנותן טעם לברכה פרטית שקבעו לרואה את הים הגדול "שמפני שהוא חשוב קבעו למענו ברכה בפני עצמה" ובאמת לא ידענו מה חשיבותיה (עיין רש"י ברכות נד.). והתימה על תרגומי יונתן וירושלמי שגם המה תרגמו הים הגדול "ומא רבא הוא אוקינוס".

2) **ים המלח**. הוא הים אשר יצא לתוכו כיום הזה נהר הירדן, ואשר נהיה מן עמק השדים על ידי מהפכת סדום ועמורה (בראשית י"ד 3.). ונקרא כן על שם מימיו שהם מלוחים במאד מאד, עד כי בנגעם בשפתים יכאיבו וידליקו אותן כתבערת אש. הים הזה נקרא גם כן **ים הערבה** מפני כי יגבול בערבות יריחו (דברים ד 17.) וכבר העירונו למעלה (ים הגדול) כי לפעמים נקרא הים הזה גם כן בשם **ים הקדמוני**. סופרי העמים יכנוהו גם כן בשם "ים החמר" (אספאלטישעס מעער) על שם מין כופר ידוע בשם אספאלט, אשר ישליך הים הזה מתוכו ואשר ימצא בסביבותיו לרוב. גם יקראוהו חכמי העמים בשם ים המות (דאס טאדטע מעער), מפני כי לגודל מרירות מימיו לא ימצא בתוכו שרץ נפש חיה, וגם אם יגרוש שטף הירדן לפעמים איזה דגים ימותו מיד בבואם אל תוכו. ובזה תהיה מובנת נבואת יחזקאל שהתנבא כי בעתיד יצא נחל מתחת מפתן המקדש וילך קדמה מזרחה אל ים הערבה למען רפאות את מי הים הזה ולא

ימות עוד כל חנספת אליו. ״ויאמר אלי: המים האלה יוצאים אל הגלילה הקדמונה וירדו על הערבה ובאו הימה וגו׳ ונרפאו המים, והיה כל נפש חיה אשר ישרוץ אל כל אשר יבוא שמה נחלים יחיה והיה הדגה רבה מאד כי באו שמה המים האלה וירפאו (יחזקאל מ״ז 8-9).

ממימי הים הזה יעשו מלח הרבה מאד, והוא הנודע בדברי חז״ל בשם מלח סדומית כי הים הזה נהיה על ידי מהפכת סדום, כמבואר למעלה. וכפי דבריהם (עירובין י״ז:) טעם המלח הזה הזק מאד, והיד אשר המלח הזה נדבק בה תעור את העינים אם תגע בהן. לפי דברי סופרי תמסעות מראהו לבן מאד כעין הבדלח. והערביים ילקטו אותו מבין הבורות הרבים החפורים מביב לים הנזכר. גם בימי יחזקאל כבר היו שמה בורות כאלה (עיין יחזקאל מז 11).

לרוב חלקי המלח אשר במי הים הזה מימיו כבדים מאד ורבים מסופרי המסעות יספרו כי כאשר ירדו אל הים הזה לרחוץ במימיו לא יכלו לצלול בתוכם מפני כובדם והיו נשארים תמיד על פני המים. סביבות הים הזה היא ארץ שממה לא יעלה בה כל עשב. אך הרחק מעט לפאת מערב ימצא כמין הדק אשר יגדלו עליו תפוחים נפלאים הנודעים בספרי העמים בשם תפוחי סדום והם נחמדים מאד למראה עין, אך כבקוע איש אותם לא ימצא בתוכם כי אם עפר נר ומלוח, בפי מ הוקקנו משה יקרא החדק הזה בשם גפן סדם ופריו — ענבי ראש ואשכלות מרורות (דברים ל״ב 32).

כפי האמור למעלה היה לפני ימים רבים במקום ים המלח ארץ פוריה ושמנה כגן ה׳ כארץ מצרים, ורבים האמינו כי אז בימים הקדמונים האלה שפך הירדן את מימיו לתוך הים סוף. אבל לפי התקירות והדרישות של הפרופיסאר ראבינסאן שחקר ודרש הרבה במקומות ההם, היה גם קודם המהפכה בימים ההם שם אגם מים גדול ורחב ידים שהירדן שפך אז את מימיו אל תוכו, ואך בסבת ההפכה נהפך האגם ויהי לים ואז גם טעם ותכונת המים נשתנה. על שפתו סביב יתנשאו הרים וגבעות—לצד מזרח יתנשאו הרים עד 2500 רגל בגבהם, ולצד מערב—1500 רגל גובה. אורך הים מצפון לדרום הוא עד ארבעים מיל, ורחבו ממערב למזרח ישתרע עד עשרה מיל. הספורים שהיו מספרים אדות אוירו של הים המלח כי כל עוף הפורח באווירו למעלה מיד מת ומצא בו קברו המה מוגזמים. הים הזה יקרא כעת כפי הערביים ״באר לוט״.

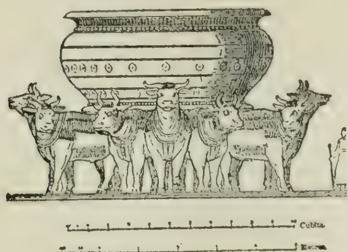
3) **ים סוף.** הים הזה נודע מאד בכה״ק. הוא יוצא מן ים הודו או אוקיאנוס הדרומי והולך ומתפשט צפונה בין ארץ ערב וארצות כוש ומצרים. בתוך מימי הים הזה גדלים קנה ועשב (סוף) לרוב עד כי ידמה לפעמים לעיני איש ירוק כמראה האחו, ולזאת נקרא הים הזה בשם ים סוף. סופרי העמים יכנוהו בשם לשון ים ערב, מפני כי יגבל את הארץ הזאת לפאת מערב. ואחדים מחכמי העמים יקראוהו בשם ים האדום (דאס ראטהע מעער). והטעם לשם הזה אולי הוא מפני כי על שפתו ישבו לפנים האדומים שנקראו בשם הזה לדעת חז״ל מפני כי ארצם היתה אדומה (עיין בראשית רבה פ. ע״ה). בקצהו הצפוני יפרד הים סוף לשני לשונות, הלשון האחד פונה מזרחה והוא הידוע בפי סופרי חכמי העמים בשם לשון ים אילת, על שם העיר אילת שעמדה לפנים על שפתו, והלשון השני יקראו בשם לשון ים הירופולים על שם העיר הירופוליס שעמדה בקרבתו. בין שני לשונות ים אלה הם הר סיני וחורב ורבים מהמדברות שהתהלכו בהם בני ישראל בצאתם ממצרים. ודרך הלשון המערבי קרב לקצהו הצפוני העביר משה את בני ישראל אל המדברות ההם. ובכה״ק יקראו גם שני הלשונות האלה בשם: ים סוף. בפי ישעיה (י״א 15) נקרא הים סוף בשם ״לשון ים מצרים״.--החכמים סאלט ועהרענבערג מספרים מחזיון נפלא שראו בעיניהם בנסעם בים הזה, החזיון המבאר סבת השם אדום שנתנו לים הזה. ה. סאלט מכפר כי בשעה הראשונה אחר חצות היום בשבעה לחודש פעברואר פתאום נהפכו המים בים הזה למראה אדמדם על שטח גדול סביב האניה, וכאשר שאבו בכלי מעט מים מן הים

נוכחו לדעת כי המת מלאים במספר רב ועצום מאד שרצי המים קטנים מאד עם כתם אדמדם בגב כל אחד מהם, וזה היה סבת אודם המים שראו, ומזה משערים נתן להים הזה השם ים האדום. כדברים האלה מספר גם ה׳ עהרענבערג.

4) **ים כנרת**. הוא אגם מים גדול בגבול מזרחי לארץ ישראל (במדבר ל״ד 11.) והנהר ירדן יעבור לתוכו אחרי צאתו ממי מרום, וכפי עדות החכמים הנוסעים לא יתערבו מימי הירדן במימי הים כנרת. השם כנרת נתן להים הזה לדעת חכמים אחדים על שם תמונתו, כי הוא רחב לפאת צפון וצר לפאת דרום כתבנית הכנור. בלשון ארמי נקרא הים הזה בשם גינוסר וכן יכנוהו בעלי התלמוד. הבקעה סביב הים הזה היא כלה משקה, מבורכת ממגד עצי פרי וממגד תבואות הארץ, והפירות הגדלים שמה ידועים בתלמוד בשם פירות גנוסר. בתלמוד נקרא הים הזה גם כן בשם ימא של טבריה, על שם העיר טבריה שבנה על שפתו הורדוס בן המלך הורדוס הגדול לכבוד הקיסר טיבעריוס שמשל אז על מלכות רומא. העיר הזאת מהוללה מאד בתלמוד ע׳ שם מעינות החמים הקרובים לה הידועים בשם חמי טבריה והטובים מאד לרפואה. ה. ראבינסאן מדד ומצא כי ארכו של הים הזה הוא לערך שתים עשרה מיל ורחבו לערך שש מיל. כפי עדות החוקרים קרקע הים הזה נתהוה ממהפכה שהיתה בימים הקדמונים מאד מסבת רעידת הארץ, אבל ההיסטוריה לא השאירה לנו שום רושם מזה. מי הים הזה טובים מאד לשתיה והמה זכים וצלולים. דגים רבים ממינים שונים נמצאים למכביר במימי הים הזה ידוע גם כן בשם **ים הגלילי**. וע״ע חמת.

בכה״ק נזכר עוד **ים יעזר** (ירמיה מח 32.): נטישותיך עברו ים עד ים יעזר נגעו אבל המבקרים מחכמי העמים מוחקים במקום הזה המלה ים וגורסים: ״עד יעזר נגעו״ וראיתם היא כי גם ישעיה בנבואתו על מואב אשר בה השתמש ירמיה נמצא אך ״עד יעיר נגעו״ ולא עד ים יעזר, וגם השבעים בירמיה לא העתיקו המלה ים, שמזה נראה שלא היתה לפניהם בספריהם. ובדרך השאלה יכונה בשם ים כל מקוה מים גדול או נהר רחב ידים, ומזה המין היה הים הנחשת שעשה המלך שלמה לפני היכל ה׳ הנקרא גם כן

ים מוצק (מ״א ז 8.; מ״ב כ״ה 13. דהי״ב ד 2.) כפי המבואר בדהי״ב היה

ים הנחשת

הים הזה עגול בתבניתו, עשר אמות משפתו אל שפתו וקו שלשים אמות יסוב אותו סביב וקומתו היתה חמש אמות והיה מכיל בקרבו שלשת אלפים בת מים וכן מסופר ביוסיפון, אולם בעל ספר מלכים אומר כי היה מחזיק אך שני אלפים ב״ת. הים או הכיור הזה עמד על שנים עשר בקרים. שלשה פונים מזרחה, שלשה—מערבה, שלשה—צפונה ושלשה—נגבה. יאזעפוס מתפלא איך העיז שלמה לעשות תמונות בקרים ולהעמידם בבית ה׳ נגד החק לא תעשה לך פסל וכל תמונה. איך מלאו את ים הנחשת מים ולאיזה צורך השתמשו במימיו לא נמצא בספר מ״א אף רמז קל, אולם מספר דהי״ב משמע כי הים הזה היה למען הכהנים לרחוץ במימיו ידיהם ורגליהם בגשתם אל המזרח להק י׳. כמו הכיור שהיה במשכן. אחז הוריד את הים מעל הבקר והניח אותו על מרצפת אבנים ואת הבקר נתן שוחד למלך אשור להושיעו מכף מלך ארם ומלך ישראל אשר יצאו להלחם נגדו. (מ״ב טז) נבוכדנצר שבר את הים לרסיסים ויביאוהו בבלה (שם כ״ה 13.) אם היה גם בבית שני ים נחשת לא נזכר בשום מקום.

בשם ים יכונה לפעמים בכתבי הקדש גם **פאת המערב**, מפני כי הים (הגדול) היה גבול כתף המערבי של ארץ כנען, כמו בית אל מים (בראשית יב .8) ורבים כאלה.

יֵמִים, המלה הזאת נמצאת אך פעם אחת בכה"ק: הוא (ענה) אשר מצא את הימים במדבר ברעותו את החמורים לצבעון אביו (בראשית לו .24). לפי עדות הירונימוס קראו העברים, הכנענים והארמים בשם הזה מעינות מים חמים. ובאמת נמצאו גם היום במדבר אדום מנגב למואב מעינות מים חמים בקרבת ים המלח, ולפי זה יהיה ביאור המלה הזאת מעינות מים חמים. יש מתרגמים אותה "פרדים" שמצא על ידי הרבעת סוסים עם אתונות. אולם אין לביאור הזה כל יסוד בחקר הלשון. השבעים לא תרגמו כלל את המלה הזאת כי אם העתיקו אותה כצורתה בעברית כדרכם תמיד לעשות במקומות שאינם יודעים תרגום המלה. הערביים יקראו למעינות החמים בקרבת ים המלח מעינות החמים של שלמה, וחושבים אותם למימי רפואה טובים מאד לבריאות האדם ולכן יש לשער כי מציאתם במדבר היה נחשב לדבר יקר ונכבד מאד ראוי להכתב בספר. השומרונים העתיקו את מלת ימים נעם אמים שהוא שם לרפאים בני מואב (דברים ב .11).

יְמוּאֵל בן שמעון בן יעקב כן נזכר שמו בבראשית (מו .10) אולם בספר במדבר (כ"ו .12) נזכר בשם נמואל בנון.

1) **יָמִין**, הוא שם כנוי ליד האדם אשר בה יעשה רוב פעולותיו היותר נכבדות ולזאת היד הזאת בגוף האדם נחשבת ונכבדת למקום כבוד כמו שמצינו "שב לימיני" (תהלים ק"י .1;) והשב לימינו (מ"א ב .19), לב חכם לימינו (קהלת י .2) ובשפות אחדות של עמי אירופא נרדף השם הזה לצדק ויושר. כי המלה הגרמנית "רעכט" יכונה גם המשפט הצדק. וכן גם בשפת המלאים. בשם הזה יכונה בכה"ק גם צד הדרומי של העולם. כי כשעומד האדם ופניו למזרח שנקרא בעבורזה קדם, נמצאת אז **פאת דרום** לימינו של **האדם.**

2) **ימין** בן שמעון בן יעקב, **שהיה מן השבעים** נפש שירדו עם יעקב למצרים **ומהם** יצאו אחרי כן ממצרים כשני מיליונים **וחצי** נפש (בראשית מו .10).

3) ימין בן רם מצאצאי יהודה **(דהי"א ב .26).**

4) **ימין** שם אחד מן האנשים שהבינו **את** העם השב מגולה בימי עזרא לתורת **ה'** (נחמיה ח .7). הוא היה מן הכהנים **או מן** הלוים.

יִמְלָא שם אביו של מיכיהו הנביא **בימי** יהושפט מלך יהודה (מ"א כ"ב .8).

יַמְלֵךְ שם אחד של ראשי האבות **לבני** שמעון (דהי"א ד .34).

1) **יִמְנָה** בן אשר בן יעקב, היה **מן** השבעים נפש שירדו **מצרימה** (בראשית מו .17).

2) **ימנה** אבי קורא הלוי מן השוערים **בימי** חזקיה (דהי"ב לו .14).

יִמְנָע, ראש בית אבות לבני אשר **(דהי"א** ז .35).

יִמְרָה בן צופח מבני אשר **(דהי"א ז .36).**

1) **יָנוֹחַ** שם עיר בנחלת מטה נפתלי **קרוב** לקדש ותכונתה היתה בהרים **שבצפון** נחלת השבט הזה (מ"ב ט"ו .29). **כעת** נודעת בין אנשי המקום בשם **"Yanuh"**. העיר הזאת לקח מלך אשור מאת **בני ישראל** בימי פקח בן רמליהו.

2) **ינוח** שם מקום על גבול נחלת מטה **אפרים** מזרחה לתאנת—שילה (יהושע ט"ז **ט .7**). במאה הרביעית למספר הנהוג היתה **תכונתה** ידועה, כי עמדה אז עוד על תלה רחוקה **12** פרסאות רומיות למזרחה של שכם. **וכעת** עומד על תלה הכפר **Yanuh**, ויושבי **המקום** מאמינים כי שם נמצא קברו של **נון אבי** יהושע.

יָנוּם שם עיר בנחלת מטה יהודה **בהרי** חברון קרובה לבית תפוח (יהושע ט"ו .53). תכונתה כעת לא נודעה. אולם לדעת החכם קאנדר הוא הכפר הנודע בשם **בני־נאים.**

יַנְשׁוּף, שם עוף. רבו הדעות בין **המתרגמים** השם הזה. והעולה מכלן היא **כי הוא** שם עוף הנשף, **כנראה משורש המלה. ומדברי**

הנביא ישעיה חרבן ארץ אדום נראה כי מטבע העוף הזה לשכון בחורבות ובמקומות שוממים מאין אדם (עיין ישעיה ל"ד 11.) רוב המתרגמים הגרמנים יעתיקו את השם לשפת גרמנית בשם "Eulch".

יִסְכָּה, בת הרן ואחות לוט, ורבותינו קבלו כי יסכה היא שרה אשת אברהם אבינו, ונקראת יסכה על שם שסכה ברוח הקודש ושהכל סוכים ביופיה (מגילה יד).

יִסְמַכְיָהוּ מן הלוים הפקידים למלך חזקיהו (דהי"ב ל"א 13).

1) **יַעְבֵּץ**, שם איש מבני יהודה, הוא היה נכבד מאחיו (דהי"א ד 9.) בכתוב מבואר שנקרא בשם יעבץ על שם עצב, וכן קראה לו אמו, כי בעצב ילדה אותו.

2) יעבץ שם עיר בנחלת מטה יהודה, שבה ישבו משפחת סופרים (דהי"א ב 55.) ויתכן שהמשפחות האלה היו מצאצאי יעבץ הנקרא נכבד מאחיו, כי ילידי משפחתו היו יודעי בינה וחכמים.

יעה ע"ע כלים.

1) **יְעוּאֵל**, בן זרח משבט יהודה (דהי"א ט 6.). מן הישבים הראשונים שהתיישבו בארץ ישראל כשובם מבבל.

2) **יעואל** שם איש אחד מן הלוים (דהי"ב כ"ט 13.). שהתקדשו וטהרו את בית ה' בימי חזקיה. הקרי של השם הזה יעואל בואו אחר ועין.

3) **יעואל** שם איש מהעולים עם עזרא מבבל לירושלים (עזרא ח 13.).

4) **יעואל** שם אחד מראשי האבות לבני ראובן (דהי"א ה 7.).

5) **יעיאל** (יעואל קרי), אבי גבעון שם אחד מהנשים החשובים שהתישבו בגבעון (דהי"א ט 37.).

6) **יעיאל** (יעואל קרי). שם הסופר שהיה ממונה על חיל המלך עזיהו (דהי"ב כ"ו 11.).

7) **יעואל**, שם אחד הלוים בימי דוד מן המשוררים והמנגנים בכלי זמר שונים (דהי ב כ 14.).

8) **יעואל** אבי זקנו של יחזיאל הנביא בימי יהושפט מלך יהודה (דהי"ב כ 14.).

9) **יעואל**, שם אחד מן האנשים אשר נשאו להם בבבל נשים נכריות והוכרחו לגרשם בעלותם מבבל במצות עזרא ונחמיה (עזרא י 10.).

יעוּץ אחד מראשי האבות לבני בנימן (דהי"א ח 10.).

1) **יעוש** בן עשו מאשתו אהליבמה (בראשית ל"ו 18.), ועל שמו נקראו בני השבט יוצאי חלציו בשם יעוש ונשיאם היה נקרא "אלוף יעוש".

2) יעוש אחד מראשי ראבות הגבורים לבני בנימין (דהי"א ז 10.).

3) יעוש מצאצאי המלך שאול (דהי"א ח 29).

4) יעוש שם משפחה אחת מבני הלוים (דהי"א כ"ו 10.).

5) יעוש בן רחבעם המלך (דהי"ב י"א 19.).

ה. סמיטה מצא שם כזה בין שמות אלהי הערביים הקדמונים, שכבדוהו בתמונת אריה. ולדעתו הוא המקור לשם הזה. ועמו הסכימו החכמים וועלהויזען ונעלדעקע.

יעזיאל שם אחד הלוים מהמנגנים המנצחים על עלמות בימי דוד (דהי"א ט"ו 18).

יעזיהו אחד מן הלוים מבני מררי בימי דוד (דהי"א כ"ד 26.)

יעזר שם עיר בעבר הירדן בארץ הגלעד בנחלת מטה גד (יהושע י"ג 25.). לפי עדות אייזעביוס והירונימוס עמדה העיר הזאת כחמש עשרה מיל לצפונה של העיר השבון. העיר הזאת נהנה ללוים לשבת בה (שם כ"א 39). כפי הנראה היתה העיר יעזר בימי משה המטרופולין של איזה ערים או כפרים שהיו נקראים אז בנותיה, כמו שנאמר "וישלח משה לרגל את יעזר וילכד את בנותיה (במדבר כ"א 32). שרי החיל אשר שלח דוד לפקוד את העם בעברם את הירדן למטרה זאת חנו ביעזר (ש"ב כ"ד 5.). בימי הנביאים ישעיהו וירמיהו היתה מצויינת בכרמיה וגפניה (ישעיהו ט"ו 8 — 10; ירמיהו מ"ח 32.). יהודה המכבי בה המי עם בני בני עמון; לכד זאת יעזר וישרף אותה באש (יאזעפוס קאדמוניות י"ב 8 1). בפי חכמי העמים

היתה נקראת העיר הזאת Machareus, וכן תרגם יונתן מכוור, והיא נזכרת בירושלמי (שביעית פ"ט מ"ב), ומשם נראה שתכונתה היתה בהר, ואונקלוס תרגם כומרין. וטעות סופר הוא וצ"ל מכוורין (במדבר ל"ב 3). וכן הגיה בעל "נתינה לגר", אבל פירושו שפירש שכוורי הם דגים אינו עולה יפה. כעת נקראת בפי הערבים Khurbet Sar והיא נודעת מאד בשרידי חרבותיה העתיקות. בקרבת יעזר נמצא מוצא מים הידוע בשם ודי זאר, ואולי כיון אליו הנביא ירמיה בשם "ים יעז".

יערי ארגים. לפי המבואר בספר ש"ב (כ"א 19.) הוא שם איש מבית לחם אבי אלחנן גבור דוד שהרג את גלית הגתי. המבקרים מחכמי העמים משערים כי יערי הוא יעיר הנזכר בדהי"א (כ 5.), והמלה ארגים נעתקה הנה מן סוף הפסוק "כמנור ארגים". ולהשערה הזאת הסכים גם כן וועלהויזען. קלאסטערמאן גורס בש"ב אלחנן בן דוד בית הלחמי. ויש לשער כי הגירסא הזאת היתה לפני התרגום יונתן. כי הוא מעתיק בש"ב "וקטל דוד בר ישי מחי פרוכת בית מקדשא (ארג הפרוכת של בית המקדש) דמבית לחם ית גלית גיתאה", ובזה רצה המתרגם לפשר הסתירה שבין שני הפסוקים ש"ב כ"א 19., וש"א י"ז.

יעכן, שם איש מראשי בתי אבות לשבט גד (דהי"א ה 13.).

1) **יעל** תיש הבר ממיני הצבאים (שטיינבאק Wild goat), ונקרא כן מפני כי מטבעו לעלות על ראשי הרים וסלעים. הרים הגבוהים ליעלים (תהלים ק"ד 18.).

2) **יעל** אשת חבר הקיני, היא לבשה רוח גבורה להמית את סיסרא שר צבא יבין מלך כנען כאשר נס ברגליו אחרי הנצחון הגדול שנצחו בני ישראל את מחנהו ויסר אליה האהלה להמלט מחמת רודפיו (שופטים ד' 17—21). מבקרים אחדים נתנו דופי במעשה הזה של יעל, כי לפי עדות הכתוב היה שלום בין יבין מלך כנען ובין בית חבר הקיני, ועל יסוד השלום הזה סר סיסרא אליה כי קוה למצוא מחסה באהלה, והיא גם היא הבטיחה אותו להגן עליו מפני רודפיו, ולזאת יחשבו זאת לה לבגידה באוהב ולמעשה רצח. אבל המבקרים האלה שכחו במשפטם את הכלל אדם קרוב אצל עצמו, ובמקום סכנה לא נוכל להאשים את האדם אם ישתדל להציל את נפשו בנפש אחר. יעל ראתה כי בני ישראל נצחו את סיסרא, ואם ימצאו אותו מסתתר באהלה יראה לנפשה פן יקחו המנצחים נקמתם ממנה בעבור זה, לכן חשבה כי למען הסר סכנת מות מעל ראשה מותר לה להרוג את סיסרא, ומה גם כי גברא קטילא קטלה כי סוף כל סוף היה סיסרא נפל חלל לפני בני ישראל רודפיו. הרדי"א משתדל להמתיק מרירות מעשה הרצח של יעל על ידי דקדוק המלות בכתוב: כי שלום בין יבין מלך כנען ובין בית חבר הקיני, כי השלום היה אך עם יבין בעצמו אבל לא עם שריו ואנשי חילו, אבל הדקדוק הזה הוא מדקדוקי עניות.

לדעת חז"ל היתה יעל שופטה ביחד עם ברק ודבורה (רבה רות א.) ולזאת מזכירה אותה דבורה בשירתה ביחד עם שמגר (שופטים ה. 6). מן הכתוב: בין רגליה כרע וגו' למדו הז"ל כי זינתה עם סיסרא כדי ליגעו והוציאו מזה למוד מוסרי כי גדולה עברה לשמה ממצוה שלא לשמה (הוריות י) אבל בעל המדרש אין נפשם נוחה להוציא לעז עליה על פי דקדוקים חלושים כאלה, וידרשו ממלת שמיכה (ותכסהו בשמיכה), כי שמו של הקב"ה יעיד עליה שלא נגע בה אותו רשע (רבה ויקרא כ"ג) (וע"ע יבין 2).

1) **יעלה** מין צביה מרקדת על צורי סלעים, ובאה במליצה לכנוי אשה יפה ורבת חן (אילת אהבים ויעלת חן. משלי ה 19).

2) **יעלה**, שם משפחה מן בני עבדי שלמה שעלו עם זרובבל לאדמת אבותם (עזרא ב 56.).

יעלם בן עשו מאהליבמה, אחר מאלופי בני עשו (בראשית ל"ו 5; 18). הסוף ם עם קמץ לפניה היה רגיל בשמות בני עשו ואלופיהם, כמו: געתם, אונם, עירם, חושם.

יען שם עוף (סטרויס Ostrich) והנקבה ממין הזה תקרא יענה ותמיד נסמך לו השם

בת, בת היענה, והרבים בנות יענה. אולם לדעת הרד"ק בנות יענה הנה ילדי היענה. כאשר האמות מעופפות בעולם ותחנה קטניהן יתאבלו לחוסר מזונותם, ומרימות קול יללה. בתרגם נקרא העוף הזה בשם נעמי ומזה בתלמוד ביצת נעמי. העוף הזה שוכן במדברות ויוכל להיות ימים רבים ולא יסבול צמאון, ובדבר הזה הוא דומה להגמל, ובאמת יכנהו הערבי עוף-גמל, כי לבד היותו אורך הצואר וגבה רגלים יש לו עוד תכונות רבות מטבע הגמל, והיו מאמינים כי הוא מין כלאים מהרבעת גמל עם עוף והוא גם כן נכנע וגמל טוב לבעליו כגמל.

חוקרי הטבע מצאו שני מינים בעוף הזה. המין האחד יעלה בגבהו אף עד שבע רגל ומראה נוצותיו הוא אמוץ-כהה. והמין השני יעלה בק מתו לפעמים יותר מעשר רגל, ונוצותיו שחורות מבריקות. הנוצות הגדולות של הכנפים והזנב בזכרים של שני המינים הנה לבנות, ובנקבות אך נוצות הזנב לבנות. שני המינים נמצאים באזיה ובאפריקה. אבל אינם מתערבים זה בזה. משקלו לערך שמונים לטרות. נוצות הצואר של בת היענה הנה מראה לבן ואך בזמן הזווג יתהפך מראיהם לצבע אדמדם כהה. ובעת הזאת חוש השמע שלהם הוא חלש מאד. הנוצות היותר גדולות ואשר מחירן בשוק המסחור יקר מאד הנה עשרים בכל כנף, אולם נוצות הזנב כמעט אין להן כל מחיר, כי על פי רוב הנה שבורות. העוף הזה יסע במדבר עדר עדר לבדו, בכל עדר או משפחה ישנו זכר אחד, נקבות אחדות ובנים ובנות רבות, לפעמים יעלה מספרם עד מאה. מזונו הוא על פי רוב ירקות וזרעונים, אבל לפעמים ישקיט רעבונו גם בעצים ואבנים ובחול.

מטבע העוף הזה כי הזכר רובץ על הבצים והאם דואגת למזונת האפרוחים. אבל לא על כל הבצים שבקן רובץ הזכר. כי רבים מהם הוא עוזב ולא ידאג לחממם ולהוציא מהם אפרוחים, והנם נתונים לטרף לעוף השמים ולחית הארץ. והאכזריות הזאת היתה למשל בפי המקונן: בת עמי לאכזר ענים במדבר (איכה ד 3). ועל טבעו זה של בת היענה מרמז גם כן בעל ספר איוב באמרו: כי תעזוב לארץ ביציה .... ותשכח כי רגל תזורה וחית השדה תדושה (איוב ל"ט 13), כי לפי דעת המבארים מכוון המליץ במקום הזה לבת היענה, כי רננים הנזכר שם לדעתם היא בת היענה. העוף הזה נחשב לטפש וסכל בין בעלי כנף, מפני כי איננו יודע להבחין בין מזון למזון, וגם באבנים ישתמש למזונו כמבואר למעלה וטבעו זה היה ידוע גם לבעל ספר איוב באמרו. כי השה אלוה חכמה (שם), כאשר תנוס בת היענה מפני הצידים הרודפים אחריה אז גם הסוס היותר קל במרוצתו לא ישיגנה, כי תצעד בצעדי ענק במהירות נפלאה, וכל שעל ושעל אז הוא כעשרים וארבע רגל אורכו, ותתראה אז לעין כאלו תמריא בגבהי מרומים, ואל זה מרמז הכתוב כעת במרום תמריא תשחק לסוס ולרכבו (שם). קול יללת בת היענה דומה מאד לשאגת הארי והולכי מדבריות לא יוכלו להבדיל ביניהם. ואולי כיון לזה הנביא מיכה: אעשה מספד כתנים ואבל כבנות יענה (מיכה א 1.)

חוקרי הטבע מתפלאים מדוע אסרה התורה את בשר בת היענה לאכילה. הלא היא איננה מן העופות הטורפי טרף, ובשרם ינעם מאד לחיך. אחדים ממלכי רומא עשו להם מטעמים מבשר העוף הזה, וגם רבים מנוסעים חכמים בזמננו מפליאים מאד את טעם בשרו. חכמים אחדים נותנים טעם לאיסור הזה, כי המחוקק חפץ להרחיק את העם מהמדבר ולהרגילם לעבודת האדמה.

יַעְנַי שם אחד מראשי האבות לבני גד (דהי"א ה 12.).

יעקב בן יצחק ורבקה. יש לשער כי נולד בבאר לחי רואי, המקום שהתישב יצחק בעת קחתו את רבקה (בראשית כ"א 11.). עשרים שנה היתה רבקה עקרה ואחר זה הרתה עם תאומים בבטנה. ויהי כי התרוצצו הבנים בקרבה הלכה לדרוש את ה' לדעת סבת ההתרוצצות. כפי הנראה מהכתובים היה אז בבאר שבע מקום מקדש מעט מימי אברהם (שם כ"א 33.), ולכן יש לשער כי הלכה לשם לדרוש על הדבר. חז"ל אמרו כי הלכה לבית מדרשו של שם ועבר אבל לא פירשו היכן היה הבית המדרש הזה (ב"ר ס"ג). הראב"ע משער כי הלכה לדרוש מאברהם כי לא מת עד שהיו בניה בני ט"ו שנה, וזה מחזק השערתנו כי הלכה לבאר שבע. הנביא אשר שאלה מאתו דבר ה' השיב לה במליצה פיוטית לאמר:

שני גוים בבטנך
ושני לאומים ממעיך יפרדו
ולאם מלאם יאמץ
ורב יעבוד צעיר

כאשר מלאו ללדת ילדה שני בנים, הראשון יצא אדמוני כלו כאדרת שער, ויקראו שמו עשו, ואחרי כן יצאו אחיו וידו אוחזת בעקב עשו כאלו חפץ לעכבו ולהתפרץ מבטן אמו להיות הבכור לבית אביו, כי היוצא אחרון מבטן אמו מטבעו הנוצר ראשונה במעי אמו (ב"ר ס"ג), ובגלל זאת קראו שמו יעקב. ולפי זה השם יעקב הוא מחודש בעת לידתם של בני יצחק. אולם ה. פינטשעס מצא על לוחות לבנים מימי חמוראבי (2300 לפני המספר הנהוג) שמות יעקב—אילו, יוסף—אילו. ודומיהם שתמונתם בעברית היא יעקב—אל, יוסף־אל, כמו ישמעאל, ירחמיאל, יפתח־אל, ואם כן השם יעקב איננו מחודש כי השתמשו בו ימים רבים לפני זה.

ויגדלו הנערים. ויהי עשו איש יודע ציד איש שדה, ויעקב — איש תם יושב אהלים ורועה צאן ומקנה בקר. מלשון אבי יושב אוהל ומקנה (בראשית ד 20.). פעם אחת בא עשו מן השדה והוא עיף, וירא כי יעקב אחיו מכין תבשיל של נזיד עדשים, לדעת חז"ל הכין סעודת הבראה לאביו יצחק כי אברהם מת באותו יום (ב"ר ס"ג), ויבקש מיעקב כי יתן לו מהנזיד להשקיט רעבונו. הדבר הזה המר את רוח יעקב מאד, בראותו כי איננו לוקח כל חלק בצערו של אביו ובמצב הבית כראוי לבן הבכור (הרדי"א), לכן דרש מאתו למכור לו את זכותו במחיר נזיד עדשים. עשו מיד נתרצה לממחור הזה ויבז את הבכורה וימכרה ליעקב בעד נזיד עדשים. מבקרים אחדים מטילים דופי במעשהו של יעקב שהשתמש בהרגש הרעב של אחיו וקנה ממנו ברגע הזה דבר יקר מאד במחיר מצער. אבל דחוקר לרוח כתבי הקודש יוכח לדעת כי מעולם לא כסו על עון האנשים גם היותר חשובים ונכבדים מעמנו. חטאת אהרן, דוד ושלמה ועוד מפורשת ומבוארת באר היטב בלי משוא פנים. ואם התורה לא תחשוב זאת ליעקב לעון בלי ספק לא ראתה בזה כל עול מצדו, איך נאשימו אנחנו בעון שאין בו? ובאמת אם נעיין בכתובים לא נמצא אף רמז קל כי מטרת יעקב בקנותו את הבכורה היתה לרשת את אביו פי שנים כראוי לבכור, כי במקלו עבר את הירדן ואת כל הונו ורכושו עשה לו בזעת אפו ובעבודתו הקשה שעבד את לבן חו נו. דעת חז"ל כי יעקב בראותו כי עשו איננו מקדיש את עתו לעבודת ה' שהיתה אז מחובת הבכורים עשה אותו חפשי מהחוב הזה ברצונו הטוב של עשו והעמים על עצמו את העבודה הזאת (ב"ר ס"ג). ובכן לא זכות קנה ממנו במחיר מצער כי אם חוב העמים עליו. אחרים מהפכים בזכותו של יעקב במסחור הבכורה, כי חפץ בזה לעשות מחאה נגד החוק והמנהג לתשוב את הבכור לקדוש מרחם אמו ולתת לו היתרון נגד שאר אחיו אף בעת שכשרונותיו המה במדרגה פחותה מכשרונות יתר האחים ולזאת מצאנו כי לקח הבכורה מראובן בנו מפני כי חטא נגד חקי המוסר ודרך ארץ, ונתן היתרון לאפרים נכדו נגד מנשה הבכור, מפני כי היה מוכשר יותר ממנו, ובזה סלל מסלה למשה להחליף ולהמיר את הבכורים

בלוים. גם דרשה־דלותו של יעקב בעצת רבקה אמו יהשיג במרמה הברכות מיצחק אביו היה ענין למבקרים לענות בו ולמצוא מגרעות בתכונת נפשו. אבל גם בדבר הזה לא היה ליעקב דרך אחרת, כי אחרי שלא חפץ למרר את חיי אביו להודיעו מעשה מכירת הבכורה בעד נזיד עדשים מצד עשו, הלא היה מוכרח לעשות תחבולה להשיג מאביו הברכות הראויות להבכור.

תוצאות הרמיה בדבר הברכות היו כי עשו שטם את יעקב מאד ובקש להרגו. כאשר נודע זאת לאמו הסבה את הדבר כי יצחק יברך את יעקב עוד הפעם במתכוין וישלחהו לפדן ארם אל לבן אחיה ושם יקח לו אשה ממשפחתה ומבית אביה, ולא כמו עשו שלקח לו אשה מבנות חת והיו למורת רוח ליצחק ולרבקה. ובכן יצא יעקב מבאר שבע וילך חרנה אשר בפדן ארם. בבואו לבית אל שכב על הארץ לנוח מעמל הדרך וישם למראשותיו אבן אחת מאבני המקום. בלילה ראה בחלומו והנה סלם מוצב ארצה וראשו מגיע השמימה ומלאכי אלהים עולים ויורדים בו ועל ראש הסלם ראה, כי ה׳ נצב עליו ומבטיחו שיהיה עמו בכל דרכיו וישיבהו אל אדמת אבותיו וזרעו יירשנה ויקוים בו ובזרעו ההבטחה שנתן אלהים לאברהם. רבו הפירושים בכונת החלום הזה, בעלי המדרש, פרקי דר״א. מפרשי התורה. רש״י, הראב״ע, הרמב״ן הרדי״א והרמב״ם במקומות רבים מהמורה (בהקדמה; פרק ט״ו ח״ג; פרק י ח״ב) כל אחד יש לו דרך אחת בכונתו. אבל הפירושים האלה המה ענינים מחקרים פלוסופיים ואין דרכם לבוא בחלומות. ויש מהחכמים שמקרבים את החלום לדרך הטבע ובכל זאת מוצאים בו גרעין נבואי. לדעתם היה יעקב נבוך בעשתונותיו אם לא חטא נגד היושר שהשיג את הברכות מאביו במרמה והיה לבו נוקפו אולי יענש על מעשהו זה. נרדם ברעיונות כאלה ראה בחלום מה שראה, ואולי פעלה תכונת המקום על מראה הסלם, כי הגבעה אשר בדרומית מזרחית בבית אל עולה ומגבהת במדרגות רבות, ובחלום נראה בעין סלם.

וכאשר הקיץ משנתו היה מסתפק אם המראה שראה בלילה הוא חלום פשוט או ערך נבואי לו. ולזאת הביע רעיונו בדרך ספק: אם יהיה אלהים עמדי ושמרני בדרך אשר אנכי הולך, כאשר ראיתי בחלום, אז אדע כי החלום היה ענין נבואי, ואז אהיה בטוח כי ה׳ (הוא הכח העליון על כל כחות הטבע) שראיתי נצב על ראש הסלם למעלה מעל כל המלאכים (המה כחות הטבע העולים ויורדים וששים ושמחים לעשות רצון קונם) יהיה לי לאלהים, ויובילני על ידי מקרי הטבע אל המטרה הנכונה לרשת את הארץ ולהודיע את כח מעשיו והנהגתו עם ברואי מטה ומה הוא שואל מאתנו. ובחשבו את האבן אשר שם מראשותיו לצנור שדרך בו בא אליו המראה, הקדישה לשמים והכיר גם הוא את בית אל למקום מקודש, כמו שחשבו אותו אנשי המקום לפניו, ומני אז היה המקום הזה מכובד ומקודש ימים רבים גם בין בני ישראל.

המראה שראה בחלומו הוסיף לו כח ועצמה לעשות דרכו הלאה ויבוא בשלום לחרן עיר מגורי משפחת אמו. לבן אחי אמו קבלו למראה עין בזרועות אהבה. ולא ארכו הימים ויעקב הואיל לרעות שבע שנים צאן לבן ובשכר זאת יתן לו לבן את בתו הקטנה רחל לאשה כי אהבת נפש אהבה. אבל לבן רמהו ותחת רחל אהובתו נתן לו את בתו הבכורה לאה, שהיו עיניה רכות ויעקב לא חפץ בה, והיה מוכרח לעבוד שבע שנים אחרות ברחל אהובתו. משתי נשיו אלה ומשתי שפחותיהן בלהה וזלפה שנתנו הן בעצמן ליעקב לנשים למען ירבה מספר הנולדים בביהן, כמנהג הנשים העבריות בימים ההם, נולדו ליעקב אחד עשר בנים ובת אחת: לאה ילדה את ראובן, שמעון, לוי, יהודה, יששכר וזבולן, ובת אחת ושמה דינה, רחל ילדה את יוסף, בלהה — דן ונפתלי, וזלפה—גד ואשר. טעם וביאור השמות מבוארים בכתובים, אבל לפעמים יתן המספר שני טעמים לשם אחד, כמו יוסף: "אסף אלהים את חרפתי" (ולפי זה היה ראוי להקרא בשם אסף) ועוד טעם אחר "יוסף ה׳ לי בן אחר". יששכר, "כי שכר שכרתיך בדודאי בני", ועוד טעם שני

"ויתן ה׳ שכרי כי נתתי שפחתי לאישי", הרשב"ם מטעים זאת כי בגלל זה נקרא יששכר בשין כפולה. בביאור השם זבולן מתחילה "זבדני אלהים אותי זבד טוב" (ולפי זה היה ראוי להקרא בשם זבדי או זבדיה) וגומרת "הפעם יזבלני אישי", ע"כ קראה שמו זבולן. ומזה נראה כי לא הוראת מקורי המלות היה הטעם לקריאת השם כי אם השתוות ודמיון ההברות והקולות.

אחרי ארבע עשרה שנות עבודה שעבד יעקב את לבן בשתי בנותיו חפץ לשוב לבית אביו ולארץ מולדתו אבל לבן הפציר בו להיות רועה צאנו עוד איזה זמן. יעקב נתרצה לזה בתנאי שיתן לו לבן בשכר עבודתו הצאן הנקודים והברודים אשר יולדו בעדריו. לבן הסכים בחפץ לבב לתנאי זה. אבל בראותו כי ההצלחה עומדת לימין יעקב בדבר הזה החליף ושינה את התנאי עשרת מונים, ולזאת היה יעקב מוכרח להשתמש באמצעים טבעיים שתלדנה הצאן בצבע והמראה לפי התנאי החדש. למטרה זאת לקח מקל לבנה לוז וערמון ויפצל בהן פצלות לבנות ויצג את המקלות ברהטים בשקתות המים לנכח הצאן בבואן לשתות ותלדן הצאן עקודים נקודים וטלואים. ה. דע־ליטש מביא בשם חכם אחד כי גם היום ישתמשו מגדלי צאן באמצעי כזה בהפצם כי יולדו בצאנם כבשים עם צמר לבן. המבקרים מאשימים את יעקב כי בזה חלום מלבו לספר לנשיו כי מאת האלהים היה הדבר כי תלדנה הצאן עקדים נקדים וברודים בעוד אשר באמת היה זה תחבולה מאתו. אבל כבר אמרנו למעלה כי כתבי הקודש אינם מחפים גם על פשעי צדיקי אומתנו, ואם לא נמצא בפירוש כי יעקב דבר שקר לנשיו אין לנו כל תואנה לעשותו לשקרן. ויוכל היות כי בתחלה כאשר ראה שלבן משנה בכל פעם את תנאו עשה תחבולה טבעית לסבב פני הדבר לטובתו, ולבסוף ראה בחלום כי גם מן השמים הסכימו למעשיו כי "עם עקש תתפל" הוא גם ממדות היוצר.

סוף הדבר היה כי אחרי שש שנות עבודה של יעקב בצאן לבן, ואחרי כל הקטטות והמריבות שבין החותן וחתנו גמר יעקב בדעתו בהסכמת נשיו לברוח מפדן ארם לשוב לארץ אבותיו. כאשר עזבו הנשים את בית אביהן גנבה רחל את התרפים אשר לאביה. ענין התרפים היה דבר מצוי מאד בעמנו ימים רבים. גם מיכל בת שאול אשתו של דוד השתמשה בהם לרמות את שלוחי אביה שאול (וע"ע תרפים). קשה כעת לדעת הסבה והכונה בגנבת רחל את התרפים. לדעת רש"י עשתה זאת למען הפריש את אביה מע"ז. אבל הטעם הזה הוא חלש מאד, כי לא באמצעים כאלה מרחיקים את האדם המועה מדעותיו הכוזבות. יוכל היות כי רחל בהיותה בבית אביה לא היו עוד מחשבותיה טהורות ונקיות בהלכות דעות ואפן אחדות ה׳ במדה שהצטיין בה יעקב, ולזאת כאשר קרב יעקב אל בית אל בשובו אל אביו צוה אל ביתו ואל כל אשר עמו: הסירו את אלהי הנכר אשר בתוככם והטהרו והחליפו שמלותיכם (בראשית ל"ה) ועיין מפרשי התורה בזה.

כאשר נודע ללבן כי ברח יעקב רדף אחריו דרך שבעת ימים והדביק אותו בהר הגלעד. שם רבו איש רעהו, ולסוף עשו שלום וכרתו ברית. תנאי הברית היו: 1) שלא יענה יעקב את נשיו, 2) ושלא ירעו ולא ישחיתו איש את אחיו. לזכרון שני דברי הברית עשו גל אבנים לזכר קיום התנאי הראשון והקימו מצבה לקיום התנאי השני. להזות שני התנאים עשו שתי סעודות כמנהג הימים ההם בעת כריתת הברית, על כל תנאי סעודה מיוחדה. ובגלל המאורע הזה נקרא המקום הזה "גלעד" שפתרונו גל עד, כלומר הגל של אבנים שעשו יהיה עד בדבר כריתת הברית. ובאופן הזה מיושבים הפסוקים (בראשית ל"א 44-54) שנראים בהשקפה ראשונה שנאמרו ונשנו שלא לצורך. עוואלד עם וועלהויזען משערים כי רוכסי ההרים אשר בגלעד המה היסוד להגדה הזאת. כפי הנראה לא הכתה ההגדה הזאת שורש עמוק בלבות יוצאי חלצי הארמיים ובני ישראל, פעמים רבות עברו שניהם את הגל הזה לחום זה בזה, בלי הבט על הברית שכרתו אבות העמים האלה. המקום

הזה נקרא עוד אז בשם „מצפה" (אולי הוא רמת המצפה הנזכר ביהושע (י"ג 26) בגבול הצפוני של נחלת מטה גד) כי אמרו יצף ה' בינינו אם נעבור את הגל הזה לעשות רעה איש לאחיו. המבקרים משערים כי הפסוק הזה (לא 49.) הוא הוספה מאוחרת. אבל לא מפיהם אנו חיים, כל עוד אין בידם ראיות מוכיחות. ובכן נפרדו החותן וחתנו בשלום איש מרעהו.

אבל מיד קפץ עליו רוגזו של עשו אחיו כי שמע שהולך לקראתו וארבע מאות איש עמו. השמועה הזאת הגיעה אליו כאשר היה קרוב לנחל יבוק. יעקב השתמש בכל האמצעיים לקדם פני הרעה וגם שלח לו מתנה יקרה חלק גדול מצאנו ובקרו לכפר פניו במנחה ולהסיר השנאה מלבו. בלילה העביר את כל מחנהו את נחל יבוק, ויותר לבדו, והנה נראה אליו איש ויאבק עמו עד עלות השחר, אבל לא יכול לנצח אותו ואף נגע בחזקה והכה בכף ירכו ותקע הירך ומזה היה יעקב צולע על ירכו זמן מה, סוף הדבר היה כי בעל דבביה ברך אותו בעל כרחו ושינה את שמו מיעקב לישראל, שפתרונו ישר־אל (כי שרית עם אלהים ועם אנשים ותוכל). רבו הפירושים והביאורים על הספור הזה וכונתו. תמצית דבריהם היותר נכונים מהם הוא: כי אחרי שהעביר יעקב את מהנהו את נחל יבוק ויותר לבדו על שפת הנחל, גבר עליו היאוש מחשכת הלילה ומפחדו מעשו אחיו שהלך לקראתו עם אנשי חיל רבים. והנה תרדמה נופלת עליו, בחלומו והנה איש גבור מתאבק עמו, אבל בלי הבט על גבורתו הגדולה לא יכול לנצחו, ואף הסב לו כאב בירכו, כאב שהרגיש גם בהקיצו משנתו כמו שיקרה לפעמים עם כל אדם שמראה החלום פועל על גופו ומרגיש הפעולה גם אחרי אשר הקיץ משנתו. החלום הזה, שיעקב חשבהו למראה נבואי, נתן תקוה בלבו כי ינצח את עשו אחיו, כאשר נצח את לבן חותנו ואם לא ביד חזקה ובזרוע נטויה הנה ינצחו בעצה ותחבולה וסוף כל סוף יהפך לב עשו לטוב לו ושלום יהיה ביניהם, אבל הרגיש כי השלום לא יהיה לעולמי עד כי בהמשך חימים בני אדום יסבבו תלאות וצרות רבות ליוצאי ירכו אולם התקוה הרגיעה את רוחו כי יעלה בידו להסיר את הסכנה המרחפת על ראשו לכל הפחות בעת ההיא ובהדי כבשי דרחמנא בעתיד למה לו? (עיין מו"נ ח"א, מ"ג, והרמב"ן והרדי"א). שנוי השם מיעקב לישראל מורה כי מעתה אין עוד צורך לו להשתמש בתחבולות מרמה המרמזות במלת יעקב (מלשון אף עקוב יעקב), להשיג את מטרתו, כי אם בגלוי וביד רמה ילך ויתקרב אל תכליתו, בכח האלהי אשר בקרבו, המרומז במלת ישראל ממעשה התאבקות יעקב עם האיש המוזר נשתרבב המנהג בישראל שלא לאכול גיד הנשה (ע"ע).

ההכנעה שהראה יעקב לעשו ביחד עם המנחה ששלח לו פעלו לטוב על רוח עשו והפגישה היתה כבין שני אוהבים נאמנים ולא זכר עשו ליעקב את כל הדין ודברים שהיה ביניהם בדבר הבכורה והברכות.

אחרי שחלפה הסכנה מהפגישה עם עשו עשה יעקב את דרכו הלאה לשוב לארץ אבותיו ועשו אחיו שב אל ארצו לאדום. בקרבת העיר שכם קנה לו יעקב חלקת שדה ויט שם אהלו ויבן שם מזבח ויקרא לו: „אל אלהי ישראל". בשדה ההוא קברו בני ישראל ימים רבים אחרי זה את עצמות יוסף שהביאו עמם לארץ אחרי צאתם ממצרים (יהושע כ"ד 32). כפי הנראה היה המקום הזה חשוב ונכבד בעיני יושבי מלכות עשרת השבטים, כמו שהיתה מערת המכפלה חשובה ונכבדה בעיני יושבי ממלכת יהודה.

במקום הזה אירע כי שכם בנו של חמור נשיא הארץ חשקה נפשו בדינה בת יעקב ועינה אותה נגד רצונה, וגם עכבה בביתו עד אשר יתרצו יעקב ובניו לתתה לו לאשה, שכם שלח את אביו חמור לדבר על לב בני יעקב כי יתרצו לבקשתו זאת וגם הציע לפניהם לחיות ולהתבולל עמהם. בני יעקב הסכימו למראה עין להצעתו בתנאי אם כל הזכרים בני עיר שכם יהיו נמולים. אנשי שכם הסכימו לתנאי הזה. ואז היתה שעה

הכושר לבני יעקב לנקום מהם חרפת אחותם דינה ויהרגו את כל בני העיר בהיותם כואבים מעובדת המילה. הדבר הזה המר מאד את רוח יעקב שהיה ירא פן יקומו עליו אנשי המקום וישמידו אותו ואת ביתו. בפחדו זה עזב את שכם ויסע לבית אל. שם קיים את נדרו שנדר לפני שנים רבות בעת יצא מבאר־שבע ללכת חרנה. משם עשה דרכו הלאה לחברון מקום מושב יצחק אביו. בדרך ילדה רחל את בנה השני בנימין, אבל לאסונו של יעקב מתה בהקשותה בלדתה ויקברה יעקב לא רחוק מבית לחם ויצב מצבה על קבורתה. המקום הזה נזכר בש"א (י. ב) ושם מצויינה תכונתו בדיוק. בבואו לחברון התישב שמה וגר איזה שנים ביחד עם יצחק אביו, שגוע בשנת המאה ושמונים לימי חייו ויקברו אותו עשו ויעקב בניו. בספור הזה הקדים הכתוב עשו ליעקב להראות כי יעקב לא השתמש בזכיות הבכור כל ימי חייו של עשו. יעקב פונה מקום ליוסף בנו אהובו ומאז והלאה מרכז המאורעות בבית יעקב ובמשפחתו הוא יוסף (ע"ע). על פי השתלשלות הסבות המובאות בערך יוסף ירד יעקב עם ביתו מצרימה ויחי שם בארץ גושן שבע עשרה שנה. כאשר קרבו ימיו למות, והוא אז בן מאה וארבעים ושבע שנה, קרא לבנו יוסף והשביעו שיקברהו בארץ אבותיו בחברון במערת המכפלה. לבני מותו ברך את בניו ובסגנון פיוטי נבא להם מצבם ומעמדם כפי שהיה באמת בימי השופטים, שמואל ודוד, יוסף קיים הבטחתו לאביו וכל בניו ובני ביתו וגם רבים מעם מצרים הכפידוהו וכבוד גדול עשו לו במותו.

חכמי העמים מטילים ספק במציאות האבות: אברהם, יצחק ויעקב בתור אנשים פרטים, וספורים על אדות המאורעות שאירעו להם המה מבארים בתור מאורעות שאירעו למשפחות שלמות או שבטים שלמים. ולפי זה תחת השם „אברהם" המה מתארים שבט שלם מחלק מן עם העברים, שחי בארם נהרים, ומסבה בלתי ידועה לנו, או מסבת חלוקי הדעות בעניני אמונה ודת, נפרדו אנשי השבט הזה מעל אחיהם העברים ועברו את נהר פרת להתישב בארץ כנען, ארץ שהיתה אז רחבת ידים ואנשים בה מעט, ולזאת יושביה היו שמחים לקראת אורחים וגרים חדשים. אחרי זמן מה נתוסף עליהם מעם העברים עוד שבט אחד המכונה בשם „יצחק", ויען כי השבט הזה בא אל הארץ אחרי שבט „אברהם", לכן נחשב כבן לו. אחרי השבט „יצחק" בא אל ארץ כנען שבט חדש מארץ העברים המכונה בשם עשו, וקרוב לזמן הזה התישב בארץ שבטו של יעקב גם כן מארם נהרים מארץ העברים. ויען כי שבט עשו בא מעט קודם, לכן נחשב לבנו הבכור של שבט יצחק, אבל שבטו של יעקב התגבר על שבטו של עשו והרחיק אותו בתחבולות שונות מארץ כנען להר שעיר, לכן תארו את יעקב כאלו שלל ברמיה את הבכורה משבטו של עשו. ולדעתם של החכמים האלה (עוואלד ועוד) התכונות המוסריות המתוארות בהן האבות הנה אך יצירי הדמיון של הדורות המאוחרים, כי קשה להם להאמין שישתמרו בעם מסורות קדומות כאלו על אדות אנשים פרטים בדיוק מצומצם כזה. אבל לנו עם בני ישראל אין הדבר מוזר כל כך. לנו מסורת אבות קדושה מאד ומעולם שמרנו אותה כבבת עין. זה אלפים בשנים הננו שומרים את מסורת התורה הכתובה, במספר אותיותיה, פסוקיה, חסרותיה ויתרותיה: ולמה לא נאמין כי גם המסורות הקדומות על אדות חיי האבות נשתמרו בידינו לכל פרטיהן ודקדוקיהן? אבל באמת בגוף הדבר אין חלוק גדול לעצמנו אם התכונות המוסריות הנחשבות להאבות היו באמת קנין איזה אנשים פרטים ראשי אומתנו, או הנה יצירי הדמיון של העם. לנו יקר האידיאל של אברהם הקבוע ומפותח בלב עמנו, האידיאל שצוה את בניו לשמור את ד ר ך ה' והיא ל ע ש ו ת צ ד ק ה ו מ ש פ ט, לנו יקר האידיאל של יצחק, הנכון להקריב רוחו ונשמתו על מזבח אהבת ה', ועובד אדמתו בזעת אפו להמציא לו מחית, ואם בחמת מקנאיו הוכרח לעזוב את אדמתו ושינה את מקומו וגם שמה עשה עושר במשפט ובחריצות ידיו. וישונאיו באו לדרוש

בשלומו בראותם כי ה' עמו, לא דחם בשתי ידים, אף שראה שטובתם הם דורשים, ולא את טובתו הוא, וכרת עמם ברית שלום ולא נטר שנאה להם. לנו יקר האידיאל של יעקב הלוחם בעד קיומו עם כחות גדולים וחזקים ממנו, ומוכרח לפעמים להשתמש נגד רצונו באמצעיים שאינם מסכימים ליסודות המוסר, אבל מסכימים עם יסודות חקי מלחמת הקיום וחקי הטבע. אחת היא לנו אם באמת חיו ופעלו האבות אברהם, יצחק ויעקב בתור אנשים פרטים באופן מתאים למה שמקובל באומתנו, או הוא אך יציר דמיונו של העם. די לנו אם הצורות הקדושות האלה קבועות וחקוקות בלב עמנו מדור דור והשפעתן על חיינו הלאומיים לא פסקה מימי קדם ועד עתה. (עיין על פרשת דרכים ח"ג „מאמר משה").

מאמרי חז"ל אדות יעקב מהארים לפנינו את תמונתו כאלו היא אוצרת בתוכה תמונת עם ישראל כלו עם כל מאורעותיו בימי נדודו. ולבד זאת המה מוציאים מספורים אחדים של קורות חייו, שאין להם יחס לקורות עמנו, למודים מוסרים, כדרכם בענינים כאלה. ויען כי המאמרים של הז"ל אדות אבינו זה רבים הם מאד בתלמוד ובמדרשים, לכן נסתפק אך באיזה מהם הנחוצים למטרתנו.

אף על פי שהבטיח הקב"ה ליעקב כי יהיה עמו וישמרהו בכל אשר ילך, בכל זאת כאשר קפץ עליו רוגזו של עשו היה ירא שמא תדבקו הרעה, כי חשב שלפעמים החטא גורם שלא תקויים ההבטחה (ברכות ד'), וכן הדבר גם בבניו, אף על פי שנביאיו הבטיחו להם ישועות ונחמות וכבר עברו עליהם יותר מאלפים שנה וישועתם עוד לא באה, בכל זאת אינם מטילים דופי בהבטחת ה' כי אם תולים הסרחון בהם ובחטאותיהם. ולזאת אמרו: יעקב אבינו לא מת (תענית ה) כי מבעו והכונות נפשו נראות בולטות בבניו, עם ישראל. ואילו שמעו בני עמנו לעצתו שנתן לבניו שלא להתראות בפני העמים (עשו ישמעאל) כשהם שבעים, לא היו מעוררים קנאתם בהם, והיו מרחקים מהם בזה צרות רבות ורעות (שם י) אמונתו בה' היתה בכל כף חזקה, שגם בעת שהמציאות התנגדה לאמונתו לא נטה כן דרכו ימין ושמאל. הקב"ה הבטיח לו לתת לו את ארץ כנען לנחלה, ובכל זאת כאשר חפץ לנטוע אהלו בקש ולא מצא לו מקום עד שקנה במאה בשיטה (סנהדרין קי"א). כונת יעקב בקניית הבכורה מעשו לא היתה מטרה חומרית כי אם מוסרית: מה ראה יעקב אבינו שנתן נפשו על הבכורה? דתנינן עד שלא הוקם המשכן היו הבמות מותרות ועבודה בבכורות..... אמר (יעקב) יהיה רשע זה עומד ומקריב, לפיכך נתן נפשו על הבכורה וכו' (ב"ר ס"ג). בזמן שקולו של יעקב מצוי בבתי כנסיות (ללמוד וללמד, לשמור ולעשות ולקיים את תורת המוסר ודרך ארץ) אין הידים ידי עשו שולטות בו (שם ס"ה). צעקה אחת שהזעיק יעקב לעשו נפרע לו בשושן (שם ס"ז) כי בעד העול שעושים אף לאדם רשע נפרעים מעושהו אם גם הוא צדיק גמור. יעקב נענש בגלל השפלות וההכנעה היתרה שהראה לעשו: באותה שעה שקרא יעקב לעשו „אדני" א"ל הקב"ה: אתה קראת לו „אדוני", חייך אני מעמיד מבניו ה' מלכים קודם לבניך (שם ע"ה) מתכונת נפשו זאת סובלים גם בניו עד היום הזה. ויחן את העם, למדך תורה דרך ארץ שלא יהא אדם נותן כל ממונו בזוית אחת (שם ע"ו). יעקב (וכן גם יוצאי חלציו) סבל הרבה מקנאתו של עשו, כן דרשו הפסוק בשיר השירים: קשה כשאול קנאה, שקינא עשו ליעקב (שיר רבה). ישנן הגדות מפליאות על דבר גבורות יעקב ובניו, ורובן נמצאות בספר הישר.

יעקבה, שם אחד מהנשיאים בשבטו של שמעון (דהי"א ד. טו).

יעקן, בן אצר מבני שעיר החרי (דהי"א א. 42). משפחת בני יעקן התישבה במדבר ערב, ובין תחניות המסעות שנסעו בני ישראל במדבר נמצאת תחנות אחת בשם ב נ י י ע ק ן (במדבר ל"ג 31). ובס' דברים בא שם התחנות הזאת ב א ר ו ת ב נ י י ע ק ן (דברים י. ט). התחנות הסמוכה לבני יעקן היתה חר

הנדנה, אולי מטעם הזה נקראים היושבים שם בני שעיר החרי. תכונת המקום הזה בעת לא נודע. ויתכן כי בני יעקן היו משבטי הערביים הנוסעים במדבר לתור מקום מרעה לעדריהם (בעדואינען), והיו לחם בארות במקום התחנות הזאת להשקות את עדריהם בבואם שמה.

יער מקום קבוץ עצים צומחים וסבוכים.

השם הזה בא גם כן לדמיון שממון, כמו ושמתים ליער (הושע ב. 14). בימים הקדמונים היתה ארץ כנען מכוסה ביערות רב יותר מאשר בימינו אלה. בכתבי הקודש נזכרים יערות הרבה 1) הרי שומרון וארץ הגליל שהיו בעת כבוש הארץ מיושבות בעם הפריזי והרפאים היו מכוסים אז ביערות סבוכים (יהושע י"ז. 15-18). 2) קרוב לבית אל היה יער שממנו יצאו שתים דובים והרגו ארבעים ושנים ילדים שפגעו בכבוד הנביא אלישע וקראו אותו קרח (מ"ב. ב. 24). 3) יער הרת בארץ יהודה, שם הסתתר דוד ואנשיו מפני שאול רודפו, בעצת גד הנביא (ש"א כ"ב. 5). 4) יער קרוב לאילון, ביער הזה היה דבש לרוב ומן הדבש הזה טעם יונתן בקצה המטה להשיב נפשו ברדפו אחרי הפלשתים וכמעט חומת בעבור זה כי בזה עבר את השבועה שהשביע שאול אביו את העם שלא יטעמו מאומה עד כלותם את אויביהם. אולם העם פדה את יונתן בהראותו לשאול כי יונתן לא ידע מהשבועה הזאת (ש"א יד 25-31). 5) יער או שדה יער קרוב לאפרת ששם היה משכן ה': אולי הוא קרית יערים (עיין תהלים קל"ב. 6, וש"א ז. 2). 6) יער או חורש בהר יהודה שבו בנה יותם בירניות ומגדלים (דהי"ב. כז. 4). 7) יער או חורש במדבר זיף, שם הסתתר דוד מפני שאול חותנו ויהונתן בא אליו לשם לחזק ידו באלהים ולנחמו ביגונו (ש"א. כג. 15-14), אולם לפי העתקת השבעים המלה חורש במקום הזה הוא שם מקום. 8) יחזקאל מזכיר בשם „יער הנגב", שכפי הנראה היה בנגב יהודה (יחזקאל כ"א. 2. 3). 9) ישעיה ב. 13, מזכיר אלוני הבשן, ובש"ב (י"ח. 6) נזכר יער אפרים בארץ הגלעד. 10) במ"א (3. 2, מסופר כי שלמה בנה לו בית יער הלבנון. קשה להאמין כי המלך הזה בנה לו בית ביער הלבנון רחוק מעיר מלכותו, יאזעפוס אומר כי הבית הזה היה ארמון המלך בבירת מלכותו ירושלים ויקרא בית יער הלבנון מפני כי ארזי לבנון רבים שכללו את יפיו, אולם התרגום מעתיק „בית מקירת מלכיא" שפתרונו בית הקיץ (זאממערהויז), ולפי זה היה הבית הזה מחוץ לעיר לגור ולשבת בו בימי הקיץ.

אולם למרות נקמת המנצחים השונים ולמרות עצלות יושבי הארץ עוד נשארו גם היום יערים רבים במערב ארץ ישראל, גבעות רבות מכוסות בעצים ואילנות, תבור וכרמל גלעד ובשן מלאים אלונים, שקמים וברושים, העמקים סביב ים המלח ומנגב להר סיני מכוסים בעצי שטים לרוב, ועוד מינים שונים של עצים רעננים מכסים את פני האדמה במקומות רבים.

1) **יערה** ארובת קני הדבש בכורת דבורים (האניגוואבע). ונקראת כן מפני היותה עשויה קנים ויציעים סבוכים.

2) **יערה** בן אחז, שם איש מצאצאי שאול המלך (דהי"א 6. 42). אולם בפרשה ח. 36 נזכר שמו יהועדה, ולזאת גורם ה. קיטטעל גם בפרק ט. 42 יעדה תחת יערה.

יערשיה שם אחד מראשי האבות לבני בנימין שהתישבו בירושלים בשובם מגלות בבל (דהי"א ח. 27).

יעשי שם איש מן האנשים שהושיבו נשים נכריות בהיותם בבבל והוכרחו להוציאם במצות עזרא. והפלא כי השבעים העתיקו המלה הזאת כאלו היא פעל משרש עשה וגורסים ויעשו שאין לה שום מובן בין רשימת השמות של אנשים שלקחו להם נשים נכריות.

יעשיאל בן אבנר שהפקידו המלך לשר המצביא במטה בנימין ולשרת את המלך (דהי"א כ"ז. 21) קרוב לשער כי הוא השר יעשיאל מגבורי החילים לדוד המכונה במקום אחר (שם י"א. 47) בשם המצוביה, שפתרונו המצביא.

יפדיה, שם אחד מראשי האבות למטה בנימין שהתישבו בירושלים בשובם מבבל (דהי"א ח. 25).

יפו, שם עיר על שפת ים התיכון במערב ארץ ישראל ממול גבול מטה דן (יהושע י"ט. 46). העיר הזאת היא עתיקה מאד. ברשימת קארנאק נזכרת העיר הזאת בין יתר ערי פלשתים, שכבש טוטמאזים השלישי מלך מצרים, בשם י ע - פ ו . בזכרונות סנחרב מלך אשור מובאת בשם י א - א פ - פ ו - ו. אל חוף העיר הזאת הובילו הצוריים את עצי הארזים אשר כרתו במצות הירם מלכם על הלבנון לבנין בית האלהים בירושלים (דהי"ב ב. 35). וכזה נעשה גם לעת הבנות הבית השני בימי עזרא (עזרא. ג. 7). יונה בן אמתי הנביא ירד אל חוף העיר יפו ברצותו ללכת תרשישה (יונה א. 3), בימי יהודה המכבי עשו יושבי יפו נבלה נוראה ביהודים הדרים בתוכם, כי פתו אותם לרדת עם נשיהם וטפם אל האניות אשר הכינו להראותם כי אין איבה בינותם, ויהי בהיותם בלב ים ויטבעו אותם במצולה וימותו כמאתים נפש. כשמוע יהודה את התועבה הזאת אסף את אנשיו ויסעו לקראת מרצחי אחיהם ויציתו באישון לילה את החוף אשר לעיר באש וישרפו כל האניות וכל הנמלטים שמה הכו לפי חרב (חשמונאים ב. יב. 3-8) קרוב לשנת 148 לפני המספר הנהוג נכבשה העיר יפו על ידי יהונתן אחי יהודה המכבי (חשמונאים א. י. 75, 76) ולערך שש שנים אחר כן כבשה עוד הפעם שמעון המכבי אחי יהודה ויהונתן, שמעון השכין מצב אנשי חיל בתוכה לשמור על יושביה כי לא ימרדו בו (שם. יב. 33) לא ארכו הימים ושמעון היה נאלץ לשליח לשם את יונתן בן אבשלום בחיל כבד לצבוא על יפו ויגרש את יושביה ויאחז בה (שם יג. 10). בשנת 63 לפני ספה"נ בימי מחלוקת האחים הורקנוס ואריסתבול התערב פאמפיוס בריב האחים וילכוד את ירושלים ואז בצר את חומות יפו וישיבה לסוריה. (יאזעפוס קדמוניות י"ד, 4, 4), שש עשרה שנים אחר זה החזירו את יפו ליהודים, אולם באיזה הגבלות בנוגע לתשלומי המסים לירושלים (שם י"ד, 10, 6), צעסטיוס גאללוס הביא שואה ומשואה על העיר הזאת והשמיד בתוכה 8400 יהודים בפעם אחת (מלחמות ב. 18, 20). בעת מלחמות היהודים עם הרומאים היתה יפו למקלט לכל איש מצוק ומר נפש שאבדו את הונם וכל אשר להם במלחמה הנוראה הזאת, ורבים מהם נהיו בהכרח לשודדי הים והפילו פחדם על כל אניות סוחר שהתקרבו לחוף סוריא. בשנת 68 למספר הנהוג נלכדה יפו על ידי וועספאסיאנוס בלכתו לצור על ירושלים. רבים מיושביה נמלטו על נפשם באניות, אבל חילו של וועספאסיאנוס הדביקום ויגירום על ידי חרב ורבים מהם נטבעו בים, ויותר מארבעת אלפים נפש אדם הורגו ונטבעו אז (שם ג, 9, 2, 3).

למימי ממשלת הרומאים עברו על יפו חליפות ותמורות שונות, וכל חליפה ותמורה הביאה עמה חרבן והריסה ליושביה ולבניניה, מהרומאים עברה להסאראצינים, מהסאראצינים לנוסעי הצלב, מהם לסולטני מצרים: נאפוליון הראישון כבשה והכניע את יושביה והתנהג עמם באכזריות נוראה, וכהיום מצאה מנוח תחת ממשלת טירקיי, מספר יושביה כיום עולה לכך שמונת אלפים נפשות נוצרים, מחמדנים ויהודים. הרחוב היותר מצויין בעיר הזאת הוא הרחוב המוליך מן החוף אל לב העיר. הרחוב הזה הוא צר, עקום ואפול מאוד, גם החוצות הצדדים מצטיינים במעלות כאלו. זה לא כבר נוסדו בעיר הזאת באנק עברי, וגמנסיה עברית, משני אלה מקוים בעתיד טובה רבה להטבת מצב החומרי והרוחני של היהודים יושבי הארץ.

1) **יפיע** מלך לכיש. אחד מחמשת מלכי האמורי שהתאחדו להלחם עם הגבעונים מפני שהשלימו את בני ישראל בימי יהושע. אבל יהושע נצחם וינוסו ויתחבאו במערה במקדה. כאשר נודע ליהושע איפה הם מתחבאים צוה להוציאם מן המערה וימיתם ואת גויותיהם תלו על חמשה עצים (יהושע י.).

2) **יפיע,** בן דוד מלך ישראל מפלגש, ונולד בירושלים (ש"ב ה. 15).

3) **יפיע** שם עיר בגבול הדרומי של שבט זבלון (יהושע יט. 12) בקרבת הר הכרמל, לפי השערת רובינסאן. היא העיר יאפא העומדת כעת לרגלי הגבעות של העיר נצרת.

יפלט שם אחד מראשי האבות לשבט אשר (דהי"א ז. 32). בסמני הגבול של נחלת אשר נזכר גבול היפלטי, אבל עד כה לא עלתה ביד החוקרים לדעת מי היה היפלט הזה (עיין דיללמאנן).

1) **יפנה** אבי כלב, משבט יהודה (במדבר י"ג. 6).

2) **יפנה,** בן יתר משבט אשר (דהי"א ז. 3-8).

יפת בן נח, והוא הקטן מכל שלשת בניו. מחלציו יצאו ארבעה עשר עמים והתישבו באזיה, איירופה, אמעריקה ואוסט־ראליה, הוראת השם הזה הוא „התרחבות", כי יוצאי חלציו התרחבו והתפשטו בכל חלקי התבל. גם המשורר הקדמון האמער היוני מזכיר ענק אחד בשם יאפעטאס, בירוסי הכשדי יספר אדות איש אחד יפעטאס שהיה אבי מין האנושי ביחד עם עוד שני אחים. על דבר רגש המוסרי של יפת מסופר בתורה, שכאשר שתה אביו נח יין לשכרה והתגל בתוך אהלו לקח הוא ביחד עם שם אחיו את השמלה וישימו אותה על שכמם ופניהם אחורנית למען לא יראו את ערות אביהם ויכסוהו. ובגלל זה ברך אותם נח אביהם לאמר: „יפת אלהים ליפת וישכון באהלי שם". בביאורה של כונת הברכה הזאת הדעות שונות בין המתרגמים הקדמונים, אונקלוס תרגם: „יפתי ה' ליפת וישרי שכינתיה במשכנה דשם", לפי תרגומו נושא שני המשפטים הוא ה': ירחיב ה' ליפת וישכין (ה') שכינתו באהלי שם, ולכונה זו ביארו גם חז"ל (יומא י.) „אף על גב דיפת אלהים ליפת אין השכינה שורה אלא באהלי שם". אולם יונתן תרגם כי נושא המאמר במשפט השני וישכון באהלי שם איננו מוסב אל ה', נושא המאמר במשפט הראשון, כי אם אל יפת, כי באחרית הימים יכירו גם בני יפת את אלהי שם ויטו שכם אחד לעבדו ביחד עם בני שם. ורבים מחכמי העמים בזמננו נוטים אל הביאור השני, השכר שקבלו שני האחים האלה, שם ויפת בעבור המעשה הטוב הזה היה לפי תכונות רוחם ונטיותיהם המוסריות שלהם. שם זכה לטלית מצוייצת להתעטף בה בעת עמדו בתפלה לשפוך שיחו לפני ה' ויפת זכה לפיוולא, הוא שמלת שרי מלחמה (ילקוט שמעוני רמז ס"א). הברכה הזאת נתקיימה לדעת חז"ל בימי כורש, שנתן הרשיון לשוב ולבנות את בית ה' וגם תמך בידי הגולים מאוצר הממלוכה (ב"ר פ' ל"ו). בר קפרא מבאר כונת הברכה הזאת על תרגום התורה לשפת יונית, כי באופן כזה, יפיפותה של שפת יון תשכון באהלי שם בבתי כנסיות ובבתי מדרשות של שם (שם). יש מחכמי העמים משערים, והשערתם יש לה על מה לסמוך (ע"ע נח), כי יוצאי חלצי שלשה בני נח, שם, חם, ויפת, התישבו כלם בארץ כנען, אבל לא עלתה בידם לבאר מי המה העמים יוצאי חלצי יפת. וועל־הויזען משער כי הפלשתים המה מבני יפת, ולדעת בודדאה המה הצוריים. אבל מברכתו של נח נראה ברור כי לא על קרבת הישיבה בשכונה אחת ברכם, כי אם היו לנגד עיניו התאחדות והתקרבות יותר חזקה של שני האחים שם ויפת.

יפתח הגלעדי אחד השופטים ששפט את ישראל שש שנים. האיש המצויין הזה נולד לאביו גלעד מפלגש, ולזאת גרשוהו אחיו, שנולדו לגלעד מאשתו שלקח לו בנשואין כדת, מהסתפח בנחלת אביהם, וילך יפתח ויתישב בארץ טוב, שתכונתה לפי דעת חוקרים אחדים בארץ ערב, אבל מספר ש"ב (י-6. 8) נראה כי היתה הארץ הזאת במזרח סוריא. ובירושלמי שביעית פ"ו ה"א נקראת ארץ טוב בשם „סוסיתא", שלפי דעת נייבויער נעאג. ד. תלמוד צד 239 היא היפפאס הנזכרת ביוסיפון (תולדות חייו, ס"ה 349). שם התלקטו אליו אנשים ריקים ויהי הוא עליהם לראש, כי היה גבור חיל מצויין. כשנה (מימים) אחרי שנגרש יפתח מבית אביו

חתפרצה מלחמה בין בני עמון ובין יושבי גלעד. בני עמון דרשו מאת בני ישראל יושבי ארץ הגלעד כי ישיבו להם את ארצם מארנון עד היבוק ועד הירדן שכבשו ממנו בני ישראל בצאתם ממצרים. בני גלעד פנו אז אל יפתח בבקשה כי ילך לפניהם במלחמה הזאת. יפתח הוכיחם על פניהם מדוע גרשוהו מבית אביו, ועתה בצר להם הם פונים אליו ומבקשים טובה מאתו. מבקרים אחרים מוצאים סתירה בין שני הפסוקים. בפרק י"א של ס' שופטים. כי בפסוק 2 נאמר כי אחיו גרשוהו מבית אביו ובפסוק 7 נזכר כי הזקנים הרחיקו אותו מבית אביו. אבל באמת אין זה סתירה בכלל, כי בלי ספק דרשו זאת האחים מהזקנים שיגרשוהו. כי אין אדם דן דין לעצמו. על תוכחתו של יפתח השיבו הזקנים כי המה מתחרטים כעת על מעשיהם וחפצים הכה בלב שלם לעשותו עליהם לראש וקצין. יפתח בענות רוחו השיב להם כי נכון הוא ללחום את מלחמתם ולהיות המוציא והמביא את כל עניני המלחמה, אבל הנשיאות יקבל על עצמו אך אחרי שיצליח בידו לנצח את בני עמון. אבל הזקנים העלו אותו למדרגת ראש וקצין מיד והתנאים האלו הותנו לפני ה' במצפה.

כאיש ישראל גמור פתח יפתח בשלום וישלח אל מלך בני עמון מלאכים. ושם דבריו בפיהם לאמר לו כי מעולם לא לחמו בני ישראל עם בני עמון והארץ אשר הוא דורש באה להם לבני ישראל מידי סיחון מלך האמורי, שיצא למלחמה עם בני ישראל והמה נצחוהו וירשו את ארצו. מבקרים אחרים משערים כי הדברים אשר שם יפתח בפי המלאכים הנה הוספה מסופר מאוחר. ובכלל, אומרים, לקוחים הדברים כמעט אות באות מהמסופר בתורה בספר במדבר (כ. כא), והדברים הנאמרים שמה ביחוס לבני מואב שינה אותם הסופר הזה וישם אותם בפי המלאכים ששלח יפתח אל בני עמון, וגם ערבב ובלבל שמות אלהיהם, כי הדברים: „הלא את אשר יוריש אותך כמוש אלהיך אותו תירש" אינם ראוים להאמר למלך בני עמון, כי כמוש היה אלהי מואב ולא אלהי עמון, ואלהיהם של בני עמון היה מלכום ולא כמוש, והרדי"א דחק את עצמו ליישב הדבר, אבל לא עלתה בידו.

מלך בני עמון לא שם לבו אל דברי יפתח ואל תוכחתו ויצא למלחמה נגדו. יפתח לא נפל עליו לבו ותהי עליו רוח ה', רוח עצה וגבורה ויצא להלחם עם בני עמון. בטרם יצא למלחמה נדר נדר לאמר: אם יתן ה' את בני עמון בידי והיה היוצא מ ד ל ת י ב י ת י לקראתי בשובי בשלום מבני עמון והיה לה' והעליתיהו עולה". יפתח נצח את בני עמון ושב בשמחה לביתו. אולם לדאבון נפשו יצאה בתו היחידה ראשונה מביתו לקראתו בתפים ובמחולות. ויהי כראות יפתח אותה ויקרע את בגדיו ויאמר: „אהה, בתי! הכרע הכרעתוני ואת היית בעוכרי ואנכי פציתי את פי אל ה' ולא אוכל לשוב". לדברים האלה השיבה לו בנפש שקטה וברוח גבורה. „עשה לי כאשר יצא מפיך אבי, אחרי אשר עשה לך ה' נקמות באויביך". ואך בקשה ממנו להמתין בקיום נדרו שני חדשים: לרדת על ההרים ולבכות על בתולותיה ביחד עם רעותיה. כאשר הגיע הזמן עשה לה יפתח כאשר נדר, ותהי לחוק בישראל כי מימים ימימה תלכנה בנות ישראל לתנות לבת יפתח ארבעת ימים בשנה.

רבו הפירושים והבאורים בענין נדרו של יפתח. חז"ל (תענית ד. ב"ר ס'; ילקוט שופטים רמז ה"ח) ויאזעפוס (קדמוניות ה. 7. 10) הבינו הדברים כהויתן כי יפתח העלה את בתו לעולה, וכן הבינו הדבר ראשוני המבארים של עמנו ושל אומות העולם. הרד"ק היה הראשון שביאר הדבר באופן אחר, שבאמת יפתח לא העלה את בתו לעולה, אך נשארה בבתוליה כל ימי חייה כמו הנזירות של הנוצרים ולא היתה לאיש עד יום מותה. אבל הביאור הזה איננו מתאים עם פשט הכתובים, לזאת גם רבים מחכמי זמננו מעמנו ומעמים זולתנו נוטים לדעת חז"ל כי מעשה שהיה כך היה. לרוחנו אנו בזמן ההוה נראה הדבר זר ומוזר מאד שיביא אדם מישראל

את פרי במנו לעולה לה. אבל בכה"ק נמצאים פסוקים רבים חמורים כי בימים הקדמונים אירעו מעשים כאלו בעמנו כפעם בפעם. הגבעונים שאלו בימי דוד שיתנו להם שבעה אנשים מבני שאול ש י ו ק י ע ו ם ל ה' ודוד מלא בקשתם (ש"ב כ"א 6. 9), מלכי יהודה אחז ומנשה הקריבו את בניהם לעולות (מ"ב ט"ז. 3 ; י"ז. 17), המשורר בתהלים (קו. 7. 3) וירמיה (ז. 31) ויחזקאל (ב. 26) מזכירים מאורעות כאלו כדבר מורגל בין הסרים מדרך ה'. הנביאים יצאו לריב עם פושעים כאלה והכום בשבט פיהם. אבל טרם התפשטה הנבואה בישראל יוכל היות כי גדולי אומתנו לא חשבו את הדבר המכוער הזה לחטא ועוז אחרי כי עשה זאת לשם ה' וכונתו לשמים, אבל חשבו זאת לטפשות ובערות. חז"ל מאשימים את פנחס בן אלעזר הכהן שלדעתם חי בזמן יפתח שלא מיחה ביפתח לקיים את נדרו המתועב, ולדעתם נענש פנחס בזה שנטלה ממנו רוח הקדש (ב"ר ס'). קשה עלינו לבאר המאמר המפליא הזה, שלפיהו חי פנחס יותר משלש מאות שנים, דבר שהוא יוצא מגדר הטבע. בלי ספק כונה נסתרת צפונה במאמרם זה, אבל לא עלתה בידינו לגלותה כאשר הצלחנו לפרש המאמר המפליא פנחס זה אליהו, שלדעתנו כונו בזה לאמר שתכונת נפשות שני הקדושים האלה שוות הנה, כי שניהם הצטינו בקנאתם לה' וקדשו שם שמים ברבים (ע"ע אליהו). בנוגע למספר השנים שמזכיר יפתח במשלחתו למלך בני עמון (שלש מאות שנים) החשבון עולה יפה אם לא נחשוב את ימי יהושע והזקנים ונתחיל לחשוב אך מימי השופטים ואז יהיה המספר שלש מאות כמעט מדויק והוא : 8 שני השעבור לכושן רשעתים ; עתניאל-40. עגלון-18 ; אהוד—80 : יבין—20 : דבורה-40 : מדין-7 ; גדעון-40 ; אבימלך-3 ; תולע 23 ; יאיר-22 ; בס"ה 301 שנים.

חז"ל קוראים ליפתח כסיל שאינו יודע להפריש בין נדר לנדר (קהלת רבה בפסוק שמור רגלך). ולדעתם נענש יפתח על שבגאותו לא רצה ללכת אל פנחס שיתיר לו את נדרו, כי אמר אני ראש קציני ישראל ואיני הולך אליו, ולזאת מת בנטילת אברים, ובכל מקום שהיה הולך בו היה אבר נשול ממנו והיה קוברו אותו שם. (ב"ר ס') ודרשו זאת מהכתוב אצל יפתח : ויקבר ב ע ר י גלעד בעיר גלעד לא נאמר אלא בערי גלעד. ולדעתם באמת לא היה קשה לו לפנחס להתיר לו את נדרו, מדתנן אמר על בהמה טמאה ועל בעלת מום הרי אלו עולה לא אמר כלום ואם אמר הרי אלו לעולה ימכרו ויביאו בדמיהם עולה (שם).

יפתח אל, שם גי צפונית מערבית לחנתון על גבול הצפוני של נחלת מטה זבולן (יהושע י"ט 14). ה. ראבינסאן מחליט כי הגי הזה הוא הנודע כעת בין הערביים יושבי המקום בשם ודי-על-קורן, כלומר גי הקרן למערבה של כפר עינן, ומבטל דעת האומרים כי הגי הזה הוא בקרבת המבצר יטפתה הנזכר במלחמות הרומאים ליוסיפון.

יצחק בן אברהם, אחד משלשת האבות הקדושים לעם ישראל. יצחק נולד לאברהם כשהיה זקן בן מאה שנים ואמו שרה היתה בת תשעים ואחת שנים, השם הזה נתן לו מאת האלהים, שקראו כן מפני שאביו אברהם צחק בלבו כאשר הודיע אותו ה' כי יולד לו בן והוא בן מאה שנים, כן מבואר בבראשית (י"ז 19). ובמקום אחר נאמר כי שרה צחקה בשמעה מפי המלאך הבשורה כי יולד לה בן אחרי בלותה בהיותה זקנה בת תשעים שנה (שם י"ח 12). המבארים מחכמי העמים מפשרים הסתירה הזאת על ידי השערתם כי מקורים שונים היו לכותב התורה, והשני הספורים הסותרים נובעים משני מקורים, אבל חכמי ישראל דרך אחרת להם בישוב הסתירות האלה. עיין מפרשי התורה לחכמי עמנו וביחוד הרדי"א. כאשר גדל יצחק ויהי לנער ראתה שרה אמו כי ישמעאל בן אברהם משפחתו הגר מצחק עם יצחק כעם אחיו ובן גילו. הדבר הזה העיר קנאה בלבבה ותדרוש מאת אברהם אישה לגרש את האמה עם בנה ישמעאל

למען לא יירש בן האמה הזאת עם בנה, יצחק (ע"ע הגר). אברהם מלא בקשת אשתו שרה נגד רצונו ויגרש את הגר עם בנו ישמעאל מביתו ואהלו ותלך ותתע במדבר באר שבע (שם כא. 14). מהדברים האלה יש לשער כי יצחק בעודנו נער ישב עם אביו ואמו בבאר שבע או בקרבת המקום הזה.

בעודנו נער בא הצווי אל אברהם מאת האלהים להעלות את בנו יחידו זה לעולה לה' על הר המוריה, הצווי הזה בא לאברהם לנסותו אם לבו שלם עם ה' ואם נכון הוא להקריב את מחמד נפשו על מזבח אהבתו לה' (ע"ע אברהם). אולם כאשר הגיע הנסיון למעשה ואברהם חפץ באמת לקיים מצות ה' עכבהו מלאך ה' מן השמים מלגמור את מלאכתו הנוראה הזאת, כי אך לנסותו בא אליו הצווי המוזר הזה, ולמען הודיע לכל באי עולם כי אין חפץ לה' בקרבנות כאלה.

בהיותו בן שלשים ושש שנים מתה עליו אמו שרה. בספור קניית השדה עם מערת המכפלה לקבורתה של שרה לא נזכר לא דבר ולא חצי דבר אדות יצחק, ובנראה לא התיעץ אברהם עם בנו יחידו בדבר הזה. גם בדבר שלוח אברהם את עבדו אליעזר לקחת אשה ליצחק ממשפחתו בארם נהרים לא נזכר שמו של יצחק, כאלו לא דבר אברהם מאומה עם יצחק אדות זה. אליעזר הביא עמו בשובו מארם נהרים את הנערה רבקה בת בתואל ממשפחת אברהם ותהי אשה ליצחק ויאהבה וינחם אחרי אמו והוא גר אז בארץ הנגב קרוב לבאר להי רואי, והיה אז בן ארבעים שנה. עשרים שנה חלפו ליצחק עם רבקה אשתו ולא היה להם בנים, אולם אחרי כן התפלל יצחק לה' ויברך אותו בפרי בטן ויולדו לו מאשתו רבקה שני בנים תאומים עשו ויעקב. בסבת הרעב שהיה אז בארץ מגזרו שנה יצחק את מקומו ויתישב בגרר, שם ברכו ה' והבטיחו לתת לזרעו את הארץ אשר נשבע לאביו אברהם, וההבטחה הזאת נתנה לו לא בגלל זכותו הוא, כי אם עקב אשר שמע אברהם אביו בקול ה' וישמור משמרתו חקותיו ותורותיו.

בגרר אירע לו עם רבקה אשתו כדבר שאירע לאביו אברהם עם שרה אשתו. גם יצחק אמר לאנשי המקום על רבקה כי אחותו היא, כאשר אמר אברהם על שרה אשתו, אך רבקה לא לוקחה לארמון אבימלך, כאשר לוקחה שרה לארמונו. אולם כאשר נודע לאבימלך כי רבקה היא אשתו ולא אחותו הוכיח אותו בדברים כי לא טוב עשה בזה כי היה יכול להמיט רעה על אנשי המקום אם בלי דעת לקח לו אחד מהם את רבקה לאשה. ומזה יוכיחו המבקרים כי שני מקורות היו לפני כותב ספר בראשית ובאחד מסופר המאורע על אברהם ושרה, ובשני—על יצחק ורבקה (ע"ע בקרת). מצב החומרי של יצחק בגרר היה טוב מאד, כי רכש לו שם צאן ובקר ועבודה רבה ובגלל זה קנאו בו אנשי המקום והחלו לרדפו, סתמו את הבארות אשר חפרו עבדי אביו למען לא יהיה לו מים להשקות את צאנו ואת בקרו, ולבסוף גרשוהו בארצם מכל וכל. יצחק עזב את הארץ ויעל משם באר שבע. אבל גם במקום הזה הצליח יצחק בכל מעשה ידיו, ולזאת באו אליו אבימלך מלך פלשתים עם שר צבאו פיכל ויכרתו אתו ברית שלום, כי ראו כי ה' עמו, וישבעו איש לאחיו. בעת ההיא הודיעו עבדי יצחק כי חפרו באר ומצאו מים, ויקרא יצחק את הבאר בשם שבעה על שם השבועה שנשבעו יצחק ואבימלך, וגם המקום נקרא בעבור זה באר שבע (עיין בראשית כ"א ושם מבואר כי נקרא המקום באר שבע כבר בימי אברהם בגלל שנשבעו אברהם ואבימלך לעשות אך טוב וחסד איש לאחיו).

אחרי המאורע הזה יסופר בתורה כי יצחק מרוב זקנה כהו עיניו מראות, ויקרא לעשו בנו ובקש מאתו כי יכין למענו מטעמים מצידו אשר יצוד ובגלל זאת יברך אותו טרם ימות. עשו שמע למצות אביו, אבל רבקה שאהבה את יעקב וחפצה כי יברך יצחק את בנה אהובה סבבה הדבר בערמה כי יצחק יברך את יעקב בחשבו שהוא עשו אהובו וכן היה, אבל התרמית הזאת היתה סבה כי ישטום את יעקב ויחפוץ להרגהו. ולזאת בקשה רבקה

מיצחק אישה כי ישלח את יעקב לארם נהרים לכנען יקח לו שם אשה כמשפחתה, ולא כעשו שלקח לו נשים מבנות חת והיו למורת רוח ליצחק ולרבקה במעשיהן המבוערים. יצחק שמע בקול רבקה אשתו וישלח את יעקב לארם נהרים וגם ברכו לפני עזבו את בית אביו. כאשר הגיע יצחק לשנת המאה ושמונים לימי חייו גוע ויאסף אל עמיו, ויעקב ועשו קברוהו במערת המכפלה.

המבקרים מצאו סתירות בחשבון השנים של מאורעות יצחק. למשל: במקום אחד „ויהי כי זקן יצחק ותכהין עיניו מראות וכבר הרגיש כי קרבו ימיו למות וחפץ לברך את עשו בנו בכורו טרם ימות, והוא היה אז בן מאה שנים לערך, כי זה נאמר מיד אחרי הספור כי כאשר הגיע עשו לשנת הארבעים לקח לו את יהודית ואת בשמת בנות בארי ואלון החתים, ובעת ההיא היה יצחק בן מאה שנה כי בעת לדת עשו היה בן ששים שנה. ולהלן אומר כי יצחק מת בן מאה ושמונים שנה (השוה בראשית כ"ו, 34, כ"ה 1, ל"ה 28). ועוד — יוסף היה בן שלשים שנה בעמדו לפני פרעה מלך מצרים, יעקב היה בן מאה ושלשים שנה כאשר בא למצרים, ויוסף היה אז בן שלשים ושבע שנים, ואם כן היה לפי זה יצחק בן מאה ושלשים ושלש שנים כאשר ברח יעקב מפני עשו לחרן (עיין בראשית מ"א 46, מ"ה 6, מ"ז 9). מזה החליטו המבקרים כי הספור שאב את קרות חיי יצחק ממקורות שונים ולא שם לב להסתירות שביניהם. אבל מפרשי התורה לעמנו ביחד עם סדר עולם רבא עמלו ליישב הסתירות האלה.

מהכונת נפשו של יצחק נדע כי היה איש אוהב מנוחה לא אהב לנוע ולנדוד למקומות שונים כאשר עשו אברהם ויעקב, מעולם לא המרה את פי אביו בכל אשר עשה עמו ולמענו, ועל כל גל וגל שעבר עליו נענע בראשו ולא הטיח דברים כלפי מעלה.

הגדות רבות נמצאו לחז"ל על אדות יצחק וביחוד על אדות העקדה וכהות עיניו. לדעתם כהו עיניו מפני שבעת העקדה הביט בפני השכינה. (ב"ר ס"ה). אבל ישנם מחז"ל גם כן האומרים כי כהו עיניו בתור עונש על שהצדיק את הרשע (עשו) וגם כדי שיבוא יעקב ויטול את הברכות. יצחק לא הצטיין בידיעת התורה כיעקב, כי הוא היה אך איש חסיד ולא למדן, ולזאת אמרו חז"ל: עתידין ישראל לילך אצל יצחק ואומרים לו למדנו תורה והוא אומר להם לכו אצל-יעקב (שמות רבה ג'). ענין העקדה היה נושא לפייטנים רבים בימי הבינים בחבור שיריהם ופיוטיהם המפוזרים במקומות רבים במחזורים וסליחות, ובכלל ענין העקדה היה ליסוד תפלות רבות של עמנו וגם ענין תקיעת שופר לדעת חז"ל הוא נוסד על מעשה העקדה. אמר הקב"ה: תקעו לפני בשופר של איל, כדי שאזכור לכם עקדת יצחק בן אברהם (ר"ה ט"ז). כשהזכיר יעקב שם אלהים אצל שמו של יצחק קראו בשם פחד: „לולא אלהי אברהם ופחד יצחק היו לי וגו'" (בראשית ל"א 42), כי מזכירין המאכלת שהיתה על צוארו בעת העקדה היה שם האלהים ליצחק לפחד. ועיין ערך יעקב בסופו על אדות הספורים המיוחסים להאבות בכלל ודעות המבקרים עליהם.

1) **יצהר** עיין ערך שמן. המלך והכהן הגדול נקראים בשם המשאל יצהר שני בני היצהר (זכריה ד. 14), מפני כי הם משוחים בשמן.

2) **יצהר** בן קהת בן לוי, בנו קרח נודע בהצותו על משה ואהרן במדבר בדבר הכהונה.

יציע מהלך רצוף בצלע הקיר (מ"א 1. 6) עיין ערך תכנית הבניה.

יצקה, דפוס לנסך מסכה ממתכות (מ"א. ז. 24). ע"ע מסכה.

1) **יצר,** שם אחד מבני נפתלי אבי משפחת היצרי (בראשית מ"ו 24: במדבר כ"ו 49).

2) **יצר,** משכיות לבב, מחשבה, חפץ ותאוה. בכתבי הקדש נמצא השם הזה על פי רוב לנטיות הרעות שבלב האדם; יצר לב האדם רע מנעוריו, יצר מחשבות לבו רק רע כל היום, כי ידעתי את יצרו (בראשית

1, 5. ח. 21, דברים לא. 21). אולם חז"ל מתארים בשם יצר הנטיות השונות שבלב האדם, הטובות והרעות: להטובות קראו „יצר טוב", ולהרעות — „יצר הרע". אבל בזה שניהם שוין ככה"ק וכחז"ל כי הרע הנמצא בתבל מקורו לא מחוץ לאדם כי אם בקרבו פנימה ונובע ממנו להשחית כל דבר טוב. לא כהפרסיים שהאמינו כי שני כחות מושלים בעולם: ארמוצד ואהרימאן, האור והחושך, הטוב והרע, ולא כפלוסופי היונים (אפלטון ופילון) המחליטים כי כח הרע נמצא בחומר העולם, ואין בכח האדם להפוך הרע לטוב. לפי דעת כה"ק: מפי עליון והטוב לא תצא הרעות (איכה ג. 38) כל מה שברא הקב"ה בעולמו הוא כלו טוב, וירא אלהים את כל אשר עשה והנה טוב מאד, והרע הנמצא בתבל הוא נובע ממעשי האדם, ולפי זה יש בכח האדם להפוך את העולם מרע לטוב אם אך ישפר מעשיו. חז"ל מתארים את שתי הנטיות שבלב האדם, הטובות והרעות כאלו הן שני מלאכים יושבים בקרב האדם פנימה, היצר הרע הוא המלאך הרע המסית תמיד את האדם לעשות רע, והיצר טוב, הוא המלאך הטוב המשתדל למנוע אותו מעשות רע ולנחותו בדרך הטוב. היצר הרע לדעתם הוא גם השטן, המקטרג על האדם אחרי שעלתה בידו להטותו מדרך הטוב לעשות רע, והוא גם המלאך המות המעניש אותו על הרעה שעשה. כי העונש כרוך תמיד בעקב החטא (ב"ב טז). אבל לא תמיד הנטיות להאוות העולם רעות הנה, אם כי הנה גם כן מכונית בשם יצר הרע, ולכן דרשו את הפסוק: וירא אלהים את כל אשר עשה והנה טוב מאד זה יצר הרע, כי אילולי יצר הרע לא בנה אדם בית ולא נשא אשה, ולא הוליד ולא נשא ונתן ולא היה העולם מתקיים (ב"ר ט.). הגדה אחת מספרה כי כאשר שבו בני ישראל מגלות בבל התענו אנשי כנה"ג שלשה ימים ושלש לילות כי ימסרו משמים בידיהם היצר הרע של ע"ז, שהביא רעות רבות לעמנו. תפלתם נתקבלה. ויהי כי ראו כי עת רצון היא ברצון בתפלה כי ימסרו בידם גם יצרא דעבירה, אבל מיד נוכחו לדעת כי בלעדו אין העולם יוכל להתקיים כי כאשר חבשוהו ליצר הזה שלשה ימים בעו ביצה בת יומא בכל ארץ ישראל ולא מצאו (יומא סט.). ולזאת מחובות האדם לתת גבול וקצב לנטיותיו לתאוות, להבדיל בין אותן הנחוצות לקיום העולם ובין אותן המרבות רע מוחלט בעולם, ולכבוש את האחרונות, ואיש כזה הוא נקרא גבור בפי הז"ל: איזהו גבור הכובש את יצרו (אבות פ"ד, א), והאמצעי לזה הוא ההגיון בדרכי התורה, כי היא מישרת את האדם כמאמרם: בראתי יצר הרע בראתי לו תורה תבלין (קדושין ל:). ולזאת החליטו חז"ל כי היצר טוב, או הנטיה למשול ברע ולסור ממנו, הוא בא לאדם בהיותו בן שלש עשרה שנה, בהיותו לאיש לדעת למאוס ברע ולבחור בטוב (אדר"נ פרק טז).

יצרי שם הראש למחלקה הרביעית מבני ידותן שהבדיל דוד מן הלוים לעבודה ה' במקדש (דהי"א כ"ה. 11).

יצרים ע"ע תכנית הגויה וחלקיה (איוב י"ז. 7).

יקב הוא חלק מן חנת שדרכו בו הענבים לעשות מהם יין. החלק העליון מן המכבש שעל ידו הוציאו העסים מן הענבים היה ידוע בשם פ ו ר ה, פורה דרכתי לבדי (ישעיה ס"ג 3), מן הפורה היה מושך והולך צנור להביא העסים אל היקב הוא החלק התחתון מן המכבש, שעל פי רוב חצבו אותו בצור סלע, או עשו בור פשוט באדמה רכה וטחו אותה בסיד ואז נקראת „בור סוד שאינו מאבד טיפה". יוע"ע פורה.

יקב זאב שם מקום נודע ממלחמת גדעון עם מדין (שפטים ז. 25).

המקום הזה נקרא לפנים אך י ק ב לבד, ואולי נקרא לראשונה בשם יקב לפי שהיה המקום הזה מבורך בעצי שמן וגפנים הנדרכים ביקבים שהיו נמצאים שם למרבה, בגלל זאת ועל אשר הרגו בני ישראל אנשי חיל גדעון את ז א ב, אחד משני שרי צבאות מדין, קראו למקום ההוא בשם י ק ב ז א ב לזכרון מפלתם.

יקבצאל שם עיר בנגב יהודה על גבול

ארץ אדום (נחמיה י"א 25). בעיר הזאת התישבו רבים מבני יהודה בשובם מגלות בבל. ביהושע בא שם העיר „קבצאל" בלא יוד בתחלתה, ובתמונה הזאת בא שמה גם כן בש"ב (כ"ג כב). ושם מבואר כי העיר הזאת היה מקום מולדת של האיש המצויין בניהו בן יהוידע. בהעתקת השבעים לא נזכרו שמות הערים יקבצאל ודיבון בנחמיה (יא. 25). תכונת העיר הזאת כעת נעלמה מחוקרי זמננו.

יקדעם, שם עיר בהר יהודה, נזכרת ביהושע (טו 56), אבל מקומה בעת לא נודע.

יקה, אבי אגור (ע"ע). ויש משערים כי יקה הוא תאר לאגור, ופתרונו איש מקשיב בקול ה' ונאמן לאלהיו.

יקהה שם מפשט, שהוראתו הכנעת רצון איש לרצון אחרים. ולו יקהת עמים, (בראשית מ"ט 10) פתרונו עמים יקשיבו לקולו. ותבוז ליקהת אם (משלי ל. 17) לשמוע בקול אמו, והוא לדעת המבארים לקוח משפת סבאית (עיין אוה"מ ש"ב).

יקוד ע"ע כירים.

יקום השם הזה הונח על בעלי חיים: וימח את כל היקום אשר על פני האדמה (בראשית ז. 23) ומפרש והולך: מאדם עד בהמה עד רמש ועד עוף השמים, וכן נראה גם מן הכתוב: כל היקום אשר ברגליהם (דברים יא. 6).

יקטן, בן עבר, הדור החמשי לנח מיוצאי חלצי שם. מיקטן יצאו שלשה עשר שבטים שונים כלם לבני ערב יתחשבו, וכלם התישבו בנגב חצי האי ערב, ומקומות מושבותיהם גם כן נקראים על שמותיהם כפי המבואר בתורה (בראשית י"א) היה מושבם של השבטים בשטח הארץ המשתרע ממשע עד בואכה ספרה והר הקדם, ולפי אשר יקראו את המקומות האלה כיום הוא מן ביסהא המפתח ליעמען עד ספר עיר הבירה למלכי שבא והימיאה. גם הערביים יקראו לאביהם הראשון קחטן, השבטים הערביים יוצאי חלצי יקטן המה התושבים הראשונים והקדמונים בארץ ערב ביחוד בנגב של חצי האי ערב ביעמען ובערב המאושרה. גם היום נודע הפלך קחטן ביעמען לדרומה של מעקחה בקצה הדרומי של הים האדום, שם נמצאת כיום עיר ידועה בשם „ביישאד יקטן". בסביבות „קעשין" נמצא קבר קדום מאד והערביים יאמינו כי הוא קברו של יקטן אביהם הראשון.

1) **יקים** שם איש מצאצאי בנימין, נזכר בדהי"א (ח. 19).

2) **יקים** שם אחד הכהנים בימי דוד, ראש המחלקה השתים עשרה של העשרים וארבע מחלקות הכהנים שהנהיג דוד במקדש ה' (דהי"א כ"ד. 12).

1) **יקמיה** מצאצאי בת ששן שנתנה לאשה לעבדו המצרי ירחע (דהי"א ב. 41), ואם כי היה מיוצאי חלצי המצרי בכל זאת היה נחשב למיוחסי בני שבט יהודה (ע"ע אלישמע 3).

2) **יקמיה** בן יכניה מלך יהודה (דהי"א ג׳ 18). רוב שמות בני משפחת המלך בימים ההם, כמו יהויקים, יהויכין, יהואחז, יקמיה מורים כי הרגישו שהמלוכה רופפה בידם ולכן נתנו להנולדים במשפחתם שמות כאלו המורים כי קוו לעזר אלהים לתמכה ולסעדה (יקים יה, יכין יה).

יקמעם בן חברון מצאצאי אליעזר בן משה (דהי"א כ"ג. 19).

יקמעם שם עיר בנחלת מטה אפרים, היא היתה אחת מהערים שהיו נחשבות לנציב בענא בן אחילוד בימי שלמה (מ"א ד. 12), וכפי הנראה להשוות הכתובים היא העיר קבצים הנזכרת ביהושע (כ"א 22). העיר הזאת היתה אחת מהערים שנתנו ללוים לשבת בהן.

יקנעם היתה עיר מערי המלכים בארץ כנען (יהושע יב. 22). ומשם נדע כי היתה תכונתה בהר הכרמל או בקרבתו. לפני העיר הזאת הלך נחל מים הנובע מבין בתרי הר הכרמל והוא הנחל אשר על פני יקנעם הנזכר ביהושע (יט. 11) בגבול נחלת מטה זבולן. ונתנה אחר כן ללוים (שם כא. 24) החוקרים משערים כי תכונת

המקום הזה היא במקום הנודע כעת בשם „תל כימון" על שיפוע המזרחי של הר הכרמל קרוב לנחל קישון. במאה השתים עשרה לכספר הנהוג היה המקום הזה ידוע בשם „הר קין", כי האמינו שבמקום הזה נקבר קין בן אדם הרוצח הראשון. בספר יהושע של השומרונים מסופר כי במקום הזה היתה מלחמה בין בני ישראל והענקים יושבי הארץ ויהושע נשבה אז והושם במבצר של נחושת, אבל יהושע שלח מכתב על ידי יונה אחת אל נביה העברי מלך גלעד והוא הוציאו לחפשי.

יקר הוראתו כבוד, גדולה וחשיבות, כמו וכל הנשים יתנו יקר לבעליהן (אסתר א. סז), וע"ע כבוד.

יקשן בן אברהם מפלגשו קטורה (בראשית כ"ה. 2), והוא ראש אמות למני שבא ודדן. ה. טוף משער כי יקשן הוא הוא יקטן, כי ס ו ש מתחלפות לפעמים משפה לשפה, כי בעברית ק ש ר הוא בארמית ק ט ר.

1) **יקתאל** שם עיר בנחלת מטה יהודה (יהושע ט"ו 38) בשפלה. תכונתה כעת לא נודעה.

2) **יקתאל** בשם הזה קרא אמציה מלך יהודה לעיר הבירה של ממלכת אדום ס ל ע אחרי לכדו אותה, השם הזה הוא שם אחת מהערים הנושנות בממלכתו של אמציה, וכיון בזה להגיד כי עתה תחשב העיר סלע לערי מלכותו עד עולם ולא תזח ממשלתו ממנה לנצח. השם הזה כפי הנראה נשתנה בימי אחז וקבלה עוד הפעם את השם סלע, כי אז הסירו האדומים מעליהם את עול מלכי יהודה. (דהי"ב כ"ח 17).

יראת ה', לפי כה"ק והתלמוד שני מיני יראת ה' הם. המין האחד הוא יראת ה' מהדר גאונו, היראה הזאת מביאה את האדם לאהוב את ה' בכל לבבו ובכל נפשו ולמסור את נפשו על קדושת השם, ומיראה כזאת ידבר הכתוב בדברים (י. 12): ועתה ישראל מה ה' אלהיך שואל מעמך, כי אם ל י ר א ה את ה' אלהיך ללכת בכל דרכיו ו ל א ה ב ה אותו, והיא היראה שעליה כיון שלמה במשלי (א. 7) יראת ה' ראשית דעת על הכתוב הזה העיר געטהע שנכון יותר לאמר: יראת ה' סוף כל דעת, בלומר שהחכמה והאמונה הנה צרות זו לזו ואם יש יראה אין חכמה, אבל באמת לא מיראה כזאת ידבר המושל כי אם מיראה הנובעת מהדר גאון הבורא, כמו שמבאר במקום אחר: כי אם ל ב י נ ה הנקרא.... אז תבין י ר א ת ה' ו ד ע ת א ל ה י ם תמצא (שם ב. 3, 4, 5), ואל יראה כזאת כיון גם כן התנא והפילוסוף אנטיגנוס איש סוכו: אל תהיו כעבדים המשמשים את הרב על מנת לקבל פרס,.... כי אם על מנת שלא לקבל פרס ויהי מ ו ר א שמים עליכם, כלומר עבודוהו מאהבה הנובעת מיראת הרוממות (אבות פ"א מ"ג).

והמין השני הוא יראת העונש, המין הזה הוא במדרגה פחותה מהמין הראשון. מיראה כזאת ידבר הכתוב לפעמים כשהוא מזהיר את האדם מלעשות רע לרעהו. באופן שאין לו לפחוד מעונש אדם, כמו לא תקלל חרש, ולפני עור לא תתן מכשול, ויראת מאלהיך (ויקרא י"ט 14). גם חז"ל לא היתה דעתם נוחה מיראת כזאת ולזאת אמרו: לא עבד איוב את המקום אלא מיראה (סוטה כז:) ועל המונע את עצמו מעשות רע לרעהו מיראת העונש אמרו חז"ל כי הנהנה מיגיע כפו גדול מירא שמים, כי איש כזה לא יעשה רע לרעהו גם בלא יראת העונש (ברכות ח.).

יראון, שם עיר בנחלת מטה נפתלי בהר (יהושע יט. 38). לפי דעת החוקרים היא הנודעת כעת בשם יארון (ועיין בעדעקער-סאציז, פאלעסטינא צד 261).

יראיה שם פקיד אחד בירושלים בימי צדקיהו מלך יהודה ובעת באה ירושלים במצור על ידי הכשדים. הפקיד הזה תפש את ירמיהו הנביא ויתנהו אל השרים באמרו כי היה בלבבו לעבור אל הכשדים (ירמיהו לז. 13. 14).

ירב, השם הזה נזכר בהושע (ה, 12, י. 6) לדעת המבארים יכנה הנביא בשם הזה בדרך היתול ולעג את מלך אשור אשר יביאו לו בני ישראל מנחה למען יריב ריבב

וילחם להם עם אויביהם (שם ה' 13), ובפעם השני יכוין בלעגי שפה על העגל אשר הציבו בבית אל להשתחוות לו (שם י. 6). לדעת סיים ירמוז הנביא בזה אל סרגון השני שעלה על כסא מלכות אשור בשנת 723 לפני ספה"נ אחר שלמנאסר הרביעי. אבל ההשערה הזאת נדחתה ממבקרים אחדים מפני כי ישנן ראיות מוכיחות כי הפרקים 14-4 של ספר הושע מוסבים על זמן קדום לפני סרגון השני, קדום גם לזמן גלות הגלעד על ידי תגלת פלאסר (בשנת 734) לדעת נאוואק ירב הוא תגלת פלאסר השלישי (745-728). ישנן עוד השערות שונות על אדות השם ירב, אבל לכלן אין להן יסוד נכון.

ירבעל עיין ערך גדעון, באחרונה הסבו את השם הזה לשם ירובשת (ש"ב י"א 21) לבלתי יזכר שם הבעל על פי העם, כמצות משה (שמות כ"ג 13). ושם אלהים אחרים לא תזכירו לא ישמע על פיך.

1) **ירבעם** בן נבט משבט אפרים היה המלך הראשון במלכות עשרת השבטים אחרי חלוקת הממלכה לשתים בימי רחבעם בן שלמה. ירבעם מלך על ישראל עשרים ושתים שנים (937—915). ירבעם היה איש גבור חיל, וכאשר ראה שלמה את כשרונותיו הפקיד אותו לכל סבל בית יוסף, אבל ירבעם היה כפוי טובה ודבר בליעל ומרד יצק בו. כאשר נודע הדבר לשלמה חפץ להמיתו ויברח ירבעם אל שישק מלך מצרים. שישק קבל אותו בזרועות אהבה, כי היתה עינו צרה במלכות יהודה שגדלה והרחיבה גבולותיה בימי דוד ושלמה מלבוא חמת עד נחל מצרים. המבקרים מצאו ערוב פרשיות בספור מרד ירבעם בשלמה, כי מפסוק 28 (פרק יא) נראה כי מחשבת מרד עלתה בלבו של ירבעם בתחלת מלכות שלמה, בעוד אשר מכותלי הספור נראה כי ירבעם חפץ למרוד בשלמה מפני כי הקים ה' אותו לשטן לשלמה על ידי הנביא אחיה השלוני בתור עונש על חטאות שלמה לעת זקנתו שנשיו הטו את לבבו והתיר להם לבנות מזבחות לאלהים אחרים בארצו ובזה התיר הרצועה לע"ז בישראל.

כאשר מת שלמה שלחו בני ישראל לקרוא לירבעם ממצרים להיות בראש המלאכות ששלחו אל רחבעם בן שלמה לדרוש כאתו להקל את העול הקשה אשר הכביד עליהם שלמה במסים כבדים לא יוכלו נשוא. הדבר הזה שירבעם עמד בראש המלאכות היה לאות לרחבעם כי ריח מרד וקשר נודף מזה, לכן לא חפץ למלא משאלתם, והעם השליך מעליו את עול מלך יהודה וימליך את ירבעם, ולא נשארו אמונים לרחבעם כי אם יושבי יהודה וירושלים (מ"א י"ב 20-1). ירבעם השתדל בתחבולות שונות להחליש את קשר האחדות של כל השבטים, דבר שבקושי גדול עלתה בידי דוד ושלמה לעשות, כי רעיון אחדות האומה עוד לא הכה שורש עמוק בלב כל העם ועוד היה רופף בלבות רבים מהעם. ולזאת לא היה קשה לו לירבעם לקרוע את הקשר הזה, וגם הקנאה שקנא אפרים ביהודה שממנו יצא המלך למלוך על כל ישראל וירושלים שהיתה בחלקו של יהודה תהיה המרכז לכל עניני הדת והנהגת העם... הקנאה הזאת הועילה לירבעם להוציא לפעולה. את מחשבתו אשר חשב בדבר האמצעים הנחוצים לחזק את ענין חלוקת הממלכה לשתים ולכונן אותה על יסודות חזקים, וזה הדבר אשר עשה.

קודם כל חשב מחשבות להניא את העם מלבוא ירושלימה בימי מועד וחג למען לא ישוב לב העם להתאחד שנית לאהוב איש את אחיו ויסירו אותו ממלוכה, לתכלית זאת ברא למענם שני מרכזים דתיים חדשים, אחד בבית אל והשני בדן, בשני קצות הארץ, למען לא יכבד על העם לעלות למקום מרכז הדת, למען יהיו לעזור לו אם תבוא מלחמה החשובים למקודשים כבר בימים הקדמונים ויען כי רגש חג הסוכות הכה שורש עמוק בלב העם ברא למענו חג כזה גם לבני מלכותו אך העתיק את זמנו לחדש השמיני וקבצם לבית אל (מ"א י"ב ועיין ערך אסיף). וזאת שנית, השתדל להתקרב אל המצרים בעניני הדת, למען יהיו לעזור לו את תבוא מלחמה בשערי ארצו, ולזאת העמיד בבתי המקדש שהקים בבית אל ובדן שני עגלי זהב תחת

שני הכרובים שהיו במקדש ה' בירושלים, כי התבנית שור אוכל עשב היתה קדושה להמצריים. התבנית הזאת היתה אהובה לעם מימי קדם ומיד בצאתם ממצרים נחו אחריה ועשו להם עגל הזהב כבר במדבר. ותחת הכהנים והלוים ששרתו במקדש ה' בירושלים, בחר לו כהנים מקצות העם, וגם זה לא היה קשה לו לעשות, כי האהבה והכבוד לשבט לוי עוד לא הושרשו אז בלבות יתר השבטים בימים ההם ורבים מהם עוד היתה טינא בלבם על השבט הזה, ולא האמינו כי בו בחר ה' לעמוד לשרת לפניו במקדש ה', וביחוד נטר שבט ראובן שנאה להם, כי נטלו מהם הבכורה בגללם (ע"ע אבירם). הנה כי כן למטרה פוליטיקית הסיר ירבעם את לב העם מאחרי ה' לנחותם בדרכי המצרים, והדבר הזה יחשבו כה"ק לו לחטאה גדולה, כי חטא והחטיא את הרבים (עיין מ"א י"ב. 30, י"ג 34, מ"ב י"ז 21).

הספור בדבר הנבואה שנבא איש האלהים מיהודה שבימי יאשיהו יהרסו המזבחות שהקים ירבעם בבית אל לעגלי הזהב (מ"א י"ג) הוא לדעת המבקרים הוספה מאוחרת על ידי סופר אחר, ובימיו כבר נשכחו שמות הנביאים אשר בא זכרם שמה, שם איש האלהים הבא מיהודה, ושם הנביא הזקן שהיה בבית אל, מובן מאליו כי שנאה כבושה היתה בלבות שני המלכים ירבעם ורחבעם, ומלחמה ארוכה היתה ביניהם, וכנראה לא נצחו זה את זה ויוכל היות כי בגלל המלחמות האלה היה ירבעם נאלץ להחליף ולהמיר את עיר הבירה שכם ולבחור בפנואל אשר מעבר לירדן (שם י"ב 25).

מחשבת ירבעם בדבר אהבת מצרים אליו היתה מחשבת שוא, כי לפי המסופר בכתובת הנצחון שמצאו חוקרי זמננו ובין כתובות קארנאק, עשה שישק מלך מצרים בעלותו ירושלימה למלחמה עם רחבעם שמות גם בארץ ירבעם, וזה האחרון לא העיז לצאת נגדו להגן על ארצו, כי ארץ מצרים היתה מעולם משענת קנה רצוץ על הבוטחים בה. מזה יש להוכיח כי ירבעם לא היה איש מלחמה ואף כשרון פוליטיקי היה לו.

חז"ל יחסו לירבעם כשרונות נעלים, אמרו עליו שהיה שונה ק"נ פנים תורת כהנים, ותורתו לא היתה בה שום דופי כשלמה חדשה ולזאת התפלאו ואמרו: סלקא דעתך גברא כירבעם פלח לע"ז ?, אבל גסות הרוח והגאוה שהיתה בו טרדתו מן העולם ונתנו לנו ציור מגאותו, כי תפש הקב"ה לירבעם בבגדו ואמר לו חזור בך ואני ובן ישי ואתה נטייל בגן עדן, אבל מגאותו לא חפץ לחזור בו מפני כי על שאלתו את הקב"ה: מי בראש ? השיב לו ה' כי בן ישי ילך בראש (סנהדרין קא, ק"ד, קג). ובגלל זאת אמרו עליו שאין לו חלק לעוה"ב (סנהדרין צ), והוא וחבריו המחטיאין את הרבים יורדין לגיהנם ונדונין לדורי דורות (ר"ה י"ז) ועליו אמר הכתוב ושם רשעים ירקב (תענית כ"ד).

2) **ירבעם** בן יואש מלך ישראל או ירבעם השני, היה המלך הרביעי מבית יהוא, ומלך ארבעים ואחת שנים מן 790 עד 740 לפני המספר הנהוג. בימיו עלתה הצלחת המדינה לנקודה היותר גבוהה שבכל ימי קורות העם בממלכת ישראל הצפונית, הידועה בשם ממלכת עשרת השבטים. ימים רבים היו מלכי ישראל תחת עול מלכי ארם, אולם כבר יהואש אביו של ירבעם החל לקצות בארם ושלש פעמים הכה את בן הדד בן חזאל מלך ארם ויקח מידו את הערים אשר לקח ארם מיד יהואחז אביו במלחמה (מ"ב. יג 25). מלכי אשור שלמנאסר השלישי ואסור חדון השלישי החלישו מצדם גם כן את עצמת ארם, ולזאת היתה היכולת ביד ירבעם השני להשיב לישראל את גבוליו כבימי דוד מלבוא חמת עד ים הערבה (שם י"ד 25). בכלל קורות המלך הזה אינן מפורשות כל צרכן בס' מלכים והנה קצרות פה מאד, אבל מהדברים המעטים האלה הנאמרים בפסוק הנזכר יש להוכיח כי הכניע גם את ארץ מואב תחת עולו. ותחת זאת יתאר לנו הנביא עמוס תמונה נכונה מחיי העם בימי המלך הזה. הצלחת העם בימיו עלתה למרום קצה. עושר ואושר היו נראו במדינה בין כל שדרות העם, אולם מצב המוסרי של העם

היה נרוע ונמוך מאד. העשירים הכבידו את אכפם על הדלים, והשופטים לא עמדו לימין האביונים, תאות בשרים משלה בעם בפומבי ולא ידעו בושה. הנביא עמוס הוכיח את העם על פניו והכהו בשבט פיו ונבא לו עונש קשה ומר הגלות מידי מלכי אשור, אשר יגלה אותם מהלאה לדמשק (עיין עמוס).

אם כי הכתוב מעיד על ירבעם בן יואש שלא סר מכל חטאת ירבעם בן נבט בכל זאת הפכו חז"ל בזכותו מפני שמצאו בו דבר טוב והוא שלא קבל לשון הרע על עמוס. ובגלל הדבר הזה אמרו כי זכה למנות עם מלכי ישראל (פסחים פ"ז).

1) **ירד** בן מהללאל מצאצאי שם (בראשית ה. 15).

2) **ירד** אבי גדור מצאצאי יהודה (דהי"א ד. 18).

ירדן, שם הנהר היותר גדול וחשוב בארץ ישראל השם הזה יבוא בכה"ק תמיד בהא הידיעה, הירדן, ורק שתי פעמים יבוא בלי הא, בתהלים (מ"ב 6) מארץ י ר ד ן, ובאיוב (מ. 23) יגיח י ר ד ן אל פיהו, במקום השני יש לבאר כי כוונת המליץ לא אל הירדן הנודע כי אם אל שטף מים כבירים השוטפים בחזקה, ולזאת יבא בלא הא הידיעה, הערביים יקראו לו עש-שריה, כלומר מקום מים, ולפעמים יוסיפו לו התאר אל־כביר, שפתרונו הגדול, להבדילו מן הנהר יארמוק, הקטן ממנו הרבה, אולם בפי הסופרים הערביים שלפני נוסעי הצלב נקרא הנהר הזה בשם: „עלאורדון". גם יאזעפוס יכנהו תמיד בשם „ירדן", ואף פעם אחת בדברו אדות גבולי שבט יששכר יזכרהו בשם נהר סתם בלא שמו העצמי (קדמוניות ה, 1. 22).

הנוסעים הראשונים שתרו את ארץ ירדן, הקרו ודרשו אף בחלק קטן ממנו מן ים המלח עד יריחו, אולם הנוסעים במאה התשע עשרה עמלו הרבה לחקור אחרי כל תכונותיו הטבעיות ממקום מוצאו עד מקום שפך מימיו אל תוך ים המלח.

הירדן [illegible]

בקו מגביל אל חוף הים התיכון ומשתרע והולך מן מעלה 38 עד מעלה 30 בחצי כדור הצפוני. מקורו של הירדן הוא בהר חרמון, והוא יוצא ממנו שם בשלשה ראשים או יאורים, והראש האחד עובר דרך דן, כן מחליטים החוקרים מחכמי העמים התרים את הארץ, אולם לדעת חז"ל (בכורות נה) הירדן יוצא ממערת פמיאס, וכן הוא דעת יאזעפוס. ואל יאורי הירדן האלה כיון מלך אשור באמרו: אני עליתי מרום הרים ירכתי לבנון.... ואחריב בכף פעמי כל יאורי מצור (מ"ב יט. 23. 24) כי השם מצור במקום הזה הוא כנוי לירדן, מפני כי שני רוכסי הרים מצירים ודוחקים אותו בגדותיו שלא יצא החוצה, ומטעם הזה גם יאור מצרים, או נילוס, נקרא לפעמים בשם מצור, כמו צללו וחרבו יאורי מצור (ישעיה י"ט. 6). כי גם את היאור הזה מצירים ומעיקים הרים תקיפים מזה ומזה. שלשת היאורים האלה מתאחדים ונופלים לתוך מי מרום (זעע הולעה) ומשם יוצאים והיו לנהר עצום אחד שהולך ושוטף אל ים כנרת, ומהים הזה הוא מתגלגל ויורד אל ים המלח, ובים הזה יאבדו מימיו. ימים רבים חשבו את מערת פמיאס למקורו של הירדן עד שבא פיליפוס בן הורדוס הגדול והראה בנסיון כי מוצאו הוא באגם פיאלא אשר בהר חרמון. מה עשה? השליך מוץ אל האגם הזה ואחרי כן נגלה המוץ הזה במערת פמיאס ואז נוכחו לדעת, כי מימי הירדן ילכו במחלות הארץ אל האגם הזה אשר במערת פמיאס. החלק מן הירדן ממקום מוצאו עד בואו אל ים כנרת נודע בפי חכמי העמים בשם הירדן הקטן, ומן ים כנרת עד תוצאותיו אל ים המלח נקרא בפיהם בשם „הירדן הגדול", כי אחרי צאתו מים כנרת יקבצו אל תוכו מכל עבריו נחלים יבלי מים, והמה יאדירוהו בהמון מימיהם עד כי יהיה לנהר גדול.

סביב לגדות הנהר הזה יגדלו עצים וערבי נחל, קנה וסוף, אשר יגבהו במאד מאד ויחביאו בין סבכיהם חיות טורפות אריות ונמרים, והעצים האלה נקראו במליצות בתנ"ך בשם גאון הירדן. מטבע הנהר הזה

לעלות על אפיקיו בחדש האביב ולשטוף בהמון מימיו את כל גדותיו מסביב (יהושע ג. 15). ואז יעזבו החיות הטורפות את מגורותיהן מפני עוז השטף ובחמת רוחן תתהלכנה בארץ לטרוף טרף, ולזאת ידמה הנביא ירמיה את המשחית הנורא אשר יעלה ביום זעמו על עיר בבל להחריבה ולעשותו שממת עולם, אל האריה הטורף העולה בים השטף מגאון הירדן אל נוה איתן וגו' (ירמיה מ"ט. 19).

למעלה אמרנו כי תוצאות נהר הירדן הנה בים המלח. והנה ידוע כי ים המלח נהיה בעמק השדים ביום מהפכת סדום ועמורה. אולם איפו היו תוצאות הירדן לפני המהפכה הזאת לא נדע כעת. יש משערים כי היה שם מקוה מים גם לפני זה (ע"ע ים המלח), ואחרים משערים כי לפני המהפכה הלך הירדן בסתרי מחלות הארץ עד בואו אל הים הגדול במערב ארץ כנען גם חז"ל סוברים כן. כן נמצא בבכורות (נה.) תניא ירדן יוצא ממערת פמים ומהלך בימא של סבכי (מי מרום) ובימא של טבריה (ים כנרת) ובימא של סדום (ים המלח) והולך ונופל לים הגדול.

שלש מעברות לירדן לעבור בהן מעבר אל עבר, כי אין לעבור בו בכל מקום שהוא, כי מימיו יהמו יחמרו בשטף עוז מפני רוב האבנים שבו. המעברה האחת דרך הגלגל, שנאמר וישב המלך ויבא עד הירדן ויהודה בא הגלגלה ללכת לקראת המלך להעביר אותו את הירדן (ש"ב י"ט 16). המעברה השנית היא דרך בית שאן, כמו שנאמר: אלה בני גד וגו' אלה הם אשר עברו את הירדן בחדש הראשון וגו' (דהי"א י"ב 14. 15.) דרך המעברה הזאת עבר יעקב בשובו מפדן ארם (בראשית ל"ג 16־18). וגם יהודה המכבי עבר דרך שם (חשמונאים א. ה 52). והמעברה השלישית היא דרך בית ברה (שופטים ז. 24) והיא בארץ אפרים, שנאמר רדו לקראת מדין ולכדו להם המים עד בית ברה ואת הירדן, כי לא היה לבני מדין לעבור דרך בית שאן, כי מנפתלי ומן אשר ומכל מנשה רדפו אחריהם מצפון, ובנוסם נגבה ירדה אפרים לקראתם ואין להם להגיע עד גלגל אשר בארץ בנימין.

כיום נמצאים שלשה גשרים המעבירים את הירדן. הגשר האחד הוא במרחק מהלך שתי שעות ושלש רבעיות שעה ממקום תוצאות הירדן מימי מרום. הגשר הזה הוא עשוי מאבנים ארכו ששים רגל ונבנה על ידי באלדוין הרביעי בשנת 1112, ונבנה מחדש על ידי איברהים פאשא. הגשר הזה ידוע בשם „גשר יעקב". הגשר השני הוא קטן מהראשון, ומעביר את הירדן במקום שפך הנהר יארמוק אל הירדן, והגשר השלישי הוא בקרבת ים כנרת ממול הכפר סמך. בירדן נמצאים דגים למרבה, מימיו טובים מאד לשתיה, אם כי אינם צלולים כראוי ומראיתם ירקרק מעט.

מן הקורות והמאורעות הנזכרים בכה"ק, אשר יש להם איזה יחס וקשר עם הירדן וראוים להזכר, המה: כאשר עזב יעקב את בית אביו מפני שנאת עשו ללכת לארם נהרים עבר את הירדן אך במקלו ושב אל ארץ כנען אחרי עשרים שנים כבד במקנה צאן ומקנה בקר ועבדים ושפחות, והעביר אותם את הירדן. בעבר הירדן מזרחה התישבו השבטים ראובן, גד וחצי שבט מנשה. אצל יריחו עברו בני ישראל את הירדן בימי יהושע ללכת לכבוש את ארץ כנען. הירדן היה הגבול הטבעי לנחלת השבטים: ראובן, גד, יהודה, אפרים ומנשה, בנימין, יששכר, ונפתלי, ובכלל מחלק את הארץ לשני חצאים, החצי האחד למערב והשני למזרח, על חוף הירדן הקימו השבטים של מזרח הארץ מזבח לאות נצחונם את מלכי כנען ולזכר עולם כי המה עם אחד עם השבטים שנטלו חלקם במערב הארץ. על יד הירדן נצחו השופטים אהוד וגדעון את מואב ומדין. על מעברות הירדן הרגו הגלעדים רבים מבני אפרים שהתקוממו נגד גדעון ורבו עמו בחזקה על אשר לא קראו אותם להלחם בהמדינים, ובזה הסירו מעליהם את האפוטרופסות של שבט אפרים. בכבר הירדן בין סכות ובין צרדתה יצק המלך שלמה בעבי האדמה את כלי הנחשת אשר הכין למקדש ה' (דהי"ב ד. 17), הנביאים אליהו ואלישע

עָשׂו מופתים רבים על הירדן. בימי הבית השני עבר יהודה המכבי עם אחיו יונתן את הירדן ויפגשו במדבר את אחיהם בני נבו, ומשם כבשו את כל ערי הגלעד, (השמונאים א. ה. 24-54). בביצת הירדן הכה יונתן המכבי את בכהידם עם חילו מכה רבה (שם ט. 40-42). בתלמוד (בכורות נה). ישנן חלוקי רעות אם הירדן לארץ ישראל יחשב או הוא רק גבול הארץ.

ירואל שם מדבר מנגב למדבר תקוע. במדבר הזה עלו בני מואב ועמון עם המון רב מאנשי חיל למלחמה על יהושפט מלך יהודה. לב יהושפט נפל עליו מפחד ההמון הגדול, וקרא צום והתפלל לה׳ שיושיעו מיד אויביו אלה, אבל יחזיאל הלוי מן בני אסף הרגיע את רוחו כי נבא לו בדבר ה׳ תשועה גדולה, וכאשר נבא כן היה (דהי״ב כ. 16).

ירוח שם איש מצאצאי שבט גד (דהי״א ה. 14).

ירושה בת צדוק, אם יותם בן עוזיהו מלך יהודה (מ״ב ט״ו. 33).

ירושלים עיר המלוכה של ממלכת יהודה, העיר הזאת עתיקה מאד. כבר בימי אברהם היתה עיר הבירה של המלך מלכי צדק, ואז היתה ידועה בשם שלום, ולפי זה השם ירושלים מורכב משני שמות „עיר שלם", גם יאזעפוס אומר כי העיר שלם שמלך בה מלכי צדק היא העיר שאחרי כן הוסב שמה „ירושלים", וגם רבים מחכמי העמים הקדמונים הסכימו לדעת יאזעפוס. אף הרונימוס היה נגד ההשערה הזאת, גם המשורר בתהלים (ע״ו. 2) אומר ויהי „בשלם סכו ומעונתו בציון". ההר אשר בארץ המוריה, שהגיע אליו אברהם ביום השלישי לצאתו מבאר שבע לעקוד עליו את יצחק בנו, הוא ההר אשר עליו בנה שלמה אחרי כן את בית ה׳ (דהי״ב ג. 1) ועיין יאזעפוס (קדמוניות א. 13. 2). השם ירושלים נזכר בבה״ק בפעם הראשונה בספר יהושע (י. 1) ומסופר שם כי אדוני צדק מלך ירושלים התקשר עם עוד ארבעה מלכים מלכי האמרי להכות את הגבעונים על אשר השלימו את יהושע, אבל יהושע נצחם והכם לפי חרב.

ירושלים היתה בחלקו של שבט יהודה, אולם החלק מהעיר הנקרא בשם „ציון" היה בחלקו של בנימין (עיין יהושע ט״ו. 8, י״ח 16, 38). וע״ע יבוס, ובזה הפסוקים מיושבים. כי במקום אחד נאמר וישב היבוסי את בני יהודה בירושלים עד היום הזה (יהושע ט״ו. 63) ובמקום אחר נאמר וישב היבוסי את בני בנימין עד היום הזה (שופטים א. 21). וידוע כי היבוסי ישב בירושלים. ואף אחרי מות יהושע נלחמו בני יהודה בכנעני יושב הארץ וילכדו את ירושלים וישרפוה באש (שופטים א. 8). ואז כפי הנראה עזב היבוסי את העיר ירושלים שבחלקו של יהודה ועלה והתבצר בציון, והמבצר הזה עלה ביד דוד ללכדו ימים רבים קרוב לארבע מאות שנים אחרי זאת. אולם אין כל ספק שחלק מהעיר ירושלים כבר היה בידי ישראל והיה נחשב להם למקום מקודש, כי כבר בימי שאול נאמר כי דוד לקח את ראש גלית הפלשתי ויביאהו ירושלים (ש״א יז. 54). כאשר לכד דוד את מצודת ציון הסב את שמה ויקרא אותה עיר דוד, לשם העלה את ארון ה׳ לעשותה למרכז דתי לכל העם, ובמקום גורן ארונה היבוסי בנה מזבח לה׳, כי במקום הזה בקש דוד מהמלאך המשחית בעם כי ירף מהשחית והמלאך שמע לבקשתו (ש״ב כ״ד 15-25). אבל לא עלתה בימי דוד לבנות בית לשם ה׳ במקום הזה מפני המלחמות הרבות שסבבו אותו בימיו (מ״א ה. 17). דוד בחר בירושלים לעשותה למטרופולין של ממלכתו מפני כי היא היתה בטבור הארץ קרובה לכל השבטים, וגם מצד תכונתה היתה ראויה לזאת יתר משארי ערי הארץ. הרים סבבוה, והר ציון היה מסוגל למבצר חזק מאד והראיה כי היבוסי ישב שמה יותר מארבע מאות שנים אחר כבוש הארץ בימי יהושע ובני ישראל לא יכלו להורישו בכל משך הימים הרבים האלה.

למן היום אשר הקים שלמה את בית ה׳ בירושלים נהיתה העיר הזאת המקום אשר עליו אמר משה: „כי אם אל המקום אשר

יבחר ה' אלהיכם מכל שבטיכם לשום את שמו שם לשכנו תדרשו ובאת שמה" (דברים י"ב. 5). אבל כבודה וגדולתה של ירושלים שהגיעה אליהם בימי דוד ושלמה נתמעטו ממנה הרבה מעת חלוקת הממלכה לשתים בימי רחבעם, כי אז חדלו עשרה שבטים לעלות ירושלימה בימי מועד וחג, כי אם היו עולים לבית אל ודן, שני מרכזים דתיים חדשים שהכין למענם ירבעם בן נבט.

מן דעת ההיא קורות העיר ירושלים אחוזות וסבוכות בקורות ממלכת יהודה, ומלכיה, כאשר מלכו בקרבה מלכים צדיקים יראי ה' והושבי שמו אז היה מצב ירושלים טוב, וכאשר מלכו בה מלכים שעשו את הרע בעיני ה' סבלה ירושלים מתגרת יד עמים אחרים שונאי יהודה. כן יתארו על פי רוב בכה"ק את קורות ירושלים. בימי רחבעם בן שלמה עלה שישק מלך מצרים על ירושלים וילכדה ויקח את כל אוצרות בית ה' ואת אוצרות בית המלך (דהי"ב י"ב. 9). בימי אמציה מלך יהודה עלה יהואש בן יהואחז מלך ישראל על ירושלים ויפרוץ בחומותיה ארבע מאות אמה משער אפרים עד שער הפנה ויקח את כל הזהב והכסף ואת כל הכלים הנמצאים בבית ה' ובאוצרות בית המלך (מ"ב י"ד 13. 14). עזיהו בנה מגדלים בירושלים על שער הפנה ועל שער הגיא ועל המקצוע ויחזקם (דהי"ב כ"ו. 9). יותם בנו בנה את שער בית ה' העליון ובחומת העופל בנה לרוב (שם כ"ז. 3). חזקיהו עשה תקונים נחוצים בירושלים. הוא סתם את מוצא מימי גיחון העליון ויישרם למטה מערבה לעיר דוד (שם ל. 30). מנשה בנה חומה חצונה לעיר דוד מערבה לגיחון בנחל ולבוא בשער הדגים וסביב לעופל ויגביהה מאד (שם ל"ג. 14). במשך ממשלת המלכים שאחרי מנשה סבלה ירושלים עם בית ה' שנוים קטנים לשבט ולהסר ובימי צדקיהו נחרבה העיר ביחד עם בית ה' על ידי נבוכדנצר מלך בבל ויושביה הגלו בבלה (מ"ב כ"ה).

ממלכת עשרת השבטים כבר נחרבה מאה ושלשים שנה לפני חרבן ירושלים, ויושביה הגלו לחלח וחבור על ידי מלך אשור, אבל המה לא שבו עוד אל ארצם, ולעומת זה גולי בבל שבו אל ארצם אחרי משך לערך שבעים שנה לחרבנה של ירושלים, כי בבל נפלה בידי כורש מלך פרס, והוא נתן הרשיון לבני יהודה שהגלו לבבל לשוב לארץ אבותיהם ולהקים מחדש את בית ה' ההרוס, כאשר נבא על זה ירמיה הנביא. אבל לא כל הגולים השתמשו ברשיון הזה כי רוב העשירים נשארו בבבל כי נהנו משווי הזכיות שנתנו להם מלכי פרס, ושבו לירושלים אך הכהנים הלוים ורבים מדלת הארץ, בס"ה עלו בפעם הראשונה עם זרבבל ארבע רבו אלפים שלש מאות וששים (עזרא ב. 64).

בשובם מבבל לירושלים עם זרובבל ויהושע בן יהוצדק הכהן הגדול החלו לבנות את בית ה', וקודם כל הקימו מזבח להעלות עליו עולות וזבחים. העם הביאו נדבות לתכלית זאת וכאשר הניחו היסוד לבית ה' בשנה השנית לשובם מבבל הריעו העם מרוב שמחה, ואף אחדים מהלוים הזקנים שזכרו את הוד תפארת המקדש הראשון הרימו קול בוכים בראותם את שפלות הבית אשר החלו לבנות מחדש (עזרא ג. 2. 12), השומרונים הפצו להשתתף עם היהודים בבנין הבית, אבל זרבבל הדיח אותם מבני ישראל, ובגלל זאת הרה אף השומרונים ביהודים, וכתבו עליהם מכתבי שטנה לארתחששתא מלך פרס, כי היהודים מעולם הם עם מורדים ופושעים לא יוכלו לקבל עליהם שום מרות ותמיד כאשר יחזיקו חומות ירושלים ימרדו במלך פרס ויחדלו משלם לאוצר המלוכה מסים וארנוניות, לזאת מהראוי לטובת המלוכה כי יניאו אותם מבנות חומת ירושלים וגם בית ה' לא יהנום לגמור. דברי מלשינותם נתקבלה וארתחששתא נתן צו לחדול מבנות הבית. ובכן נשאר בנין הבית תלוי ועומד עד עלות דריוש על כסא ממלכת פרס (עזרא ד. 24). היהודים הריחו אז ריח חופש ובעצת הנביאים הגי וזכריה החלו זרבבל ויהושע עוד הפעם להתעסק בבנין בית ה'. תתני הפחה הודיע לדריוש

אדות הדבר הזה והוא שאל את היהודים על מעשיהם והמה השיבו כי כבר נתן להם הרשיון לזה מכורש מלך פרס ועל יסוד הרשיון הזה המה בונים את הבית, דריוש צוה לחקור הדבר ובאמת נמצא בארכיון המלוכה פתשגן כתב הרשיון שנתן כורש ליהודים לבנות מחדש את בית ה׳ בירושלים הנהרס בידי נבוכדנצר העריץ (עזרא ו, 8). בשנת שש למלכות דריוש נגמר בנין הבית והעם חגג את חנוכתו ברוב פאר והדר ובשמחה עצומה, ומיד אחר זה חגגו את חג הפסח לכל פרטיו ודקדוקיו ככתוב בתורת משה (שם 19.15· 19). בשנה השביעית למלכות ארתחשטתא השני עלה עזרא הכהן והסופר מבבל עם יהודים רבים לירושלים, היא המעלה השניה. המלך הזה כבד את עזרא מאד ונתן לו הרשיון לסדר עניני הדת כאשר ימצא לטוב לפני היהודים, ולהעמיד שופטים ושוטרים בכל ערי מושבות היהודים וצוה לשרי אוצרות המלכות כי יעזרו לעזרא בכסף מגנזי המלוכה להגיע למטרת חפצו, ולבד זאת הרשה לקבץ כסף נדבות בכל ארץ בבל לטובת בית ה׳ שבירושלים, לפארו, להדרו ולשכללו, (שם ז. ח.) ובשנת עשרים לארתחשטתא עלה נחמיה שר המשקים אשר למלך מבבל לירושלים, עם כח והרשאה מהמלך לבנות את חומות ירושלים ולחזקן נגד צר ואויב (נחמיה א. ב. ד· ו).

בין התקונים הרבים שעשה נחמיה בירושלים היה גם כן השתדלותו להרבות מספר היושבים בה. כי כאשר בא ירושלימה מצא בה אך השרים ומבני העם היו בה אך מעטים, לזאת העיר את העם להפיל גורלות כי מן יושבי הערים האחרות יבואו ישבת בירושלים אחד מעשרה (נחמיה יא 1־4). רבות עשה לטהר המשפחות בישראל מתערובות בני נכר, כי רבים מהעם התחתנו בבני נכר עמונים מואבים, אשדודים, צדונים, ונחמיה ביחד עם עזרא עשו כל מה שהיה ביכלתם להבדיל את הנשים הנכריות מקהל ישראל ובחזק יד הבריחו את המתבוללים לגרשן. המעשים הטובים האלה העירו את רוח נביאי העת ההיא לנבא עתידות טובות לירושלים ולישראל (עיין זכריה, ט, י״ב, י״ג, חגי ב, מלאכי ג).

יאזעפוס יספר (קדמוניות י״א 8), כי כאשר נצח אלכסנדר מוקדון את הפרסיים וצר על העיר צור היו היהודים בתומכי פרס, כי היו מכירים טובה לה על הרשיון שנתנה להם לשוב לאדמתם. לדבר הזה חרה אף אלכסנדר וגמר בדעתו לקחת נקם ביהודים, וכאשר כבש את צור שם פניו לירושלים להעניש את היהודים קשה, כאשר נודע הדבר בירושלים יצאו לקראתו הכהן הגדול ידוע עם להקת כהנים כלם מלובשים בגדי כהונה. ויהי כראות אלכסנדר את פני הכהן הגדול ידוע נהפך לבו לטוב ליהודים והראה להכהן אותות כבוד ויקר ונתן ליהודים זכיות שונות ועשאם חפשי ממסים כבדים. וכאשר נשאל משריו על הדבר הזה, ענה להם כי טרם יצא למלחמה עם הפרסיים ראה בחלומו תמונת זקן אחד שנבא לו כי יצליח במלחמותיו עם מלכי אזיה וינצחם כלם, והתמונה הזאת היתה דומה לתמונת פני הכהן הגדול ידוע, ולזאת יחשבהו כמלאך אלהים. הכהן הגדול ידוע הראה לאלכסנדר ספר דניאל שבו התנבא הנביא על נצחונו של אלכסנדר על הפרסיים, והדבר הזה היה לנחת רוח מאד לאלכסנדר. כן יספר יאזעפוס. אם הספור הזה יש לו יסוד היסטורי הדבר הזה מוטל בספק, כי לא נזכר מזה אף רמז כל בספרי דברי הימים של היונים מעת ההיא, ולזאת יחשבו רבים מחכמי היסטוריה את הספור הזה להגדת ההמון.

אחרי מותו של אלכסנדר בבבל (בשנת 324 לפני המספר הנהוג) עלה שר צבאו תלמי (פטאלאמעאוס) על ירושלים ויצר עליה, וביום השבת, יום שהיה אסור בו אז ליהודים לצאת למלחמה ולהשתמש בחרב ובחנית, התנפל על היהודים יושבי העיר ולקח מהם שלל רב ושבוים רבים מהם הוליך מצרימה, אבל שם נתן מיד חפשה להם ונתן להם זכות אזרח בשוה עם כל בני ארצו מצרים שנפלה בחלקו אחרי מות אלכסנדר (קדמוניות יב.1)

כמאת שנים היו היהודים בשלוה תחת מלכי מצרים ולא ידעו כל עקא· בשנת 215 לפני המספר הנהוג בקר פטאלמעי עווערגעט את ירושלים, הביא קרבנות לבית ה׳ וגם מתנות יקרות נתן לו, אבל כאשר העיז לבוא לבית קדשי הקדשים נגד הוראת הכהנים כי מרה תהיה אחריתו אירע הדבר כי פחד פתאום יוצא מגדר הטבע נפל עליו וברח מן קדש הקדשים בפחי נפש, לדבר הזה חרה אפו מאד, כי חשב הדבר הזה לתרמית ונכלי הכהנים ולזאת כאשר שב לארצו מצרים שפך את כל חמתו ביהודי אלכסנדריה והרג מהם מספר רב· הדברים האלה מסופרים בספר חשמונאים ג (1. 2). אבל חכמי ההיסטוריה תתמו את הספור הזה בחותם הגדי. אנטיוכוס הגדול לקח את ארץ ישראל מידי מלכי מצרים, והיהודים עזרו לו לגרש את חיל מלך מצרים ממצודת ציון, ולזאת היתה נפש אנטיוכוס הגדול נוחה מהיהודים ונתן להם זכיות רבות ושונות. הוא נתן להם הרשיון לגמור הבנינים בבית ה׳ שהמלכים הקודמים לא הניחו להם לעשות זאת, והוא עשאם חפשי מכל מס, אנטיוכוס קיים את חקי היהודים האוסרים על הגוים להתקרב אל המקדש יותר מהגבול אשר גבלו היהודים. וגם אסר להביא אל העיר הקדושה בשר עופות וחיות טמאים האסורים ליהודים לאכילה (קדמוניות י״ב. 3. 3). הנה כי כן לא ידעו היהודים לחץ בימי מלכות אנטיוכוס כאשר לא ידעו בעת היותם נכנעים תחת עול מלכי מצרים, מבית תלמי. אולם בשנת 176 לפני מספר הנהוג שלח סילייקוס פילאפאטאר את שר צבאו העליא־דארוס לירושלים לשלול מבית ה׳ את אוצרותיו הרבים כי היה נחוץ לו אז כסף רב להוצאות מלחמותיו הרבות· אולם העליאדארוס עזב את בית ה׳ בלי קחת מאומה מאוצרותיו כי נפל עליו פחד ה׳ ממחזה נורא שראה בעת שבא לבוז בז במקדש ה׳· סילייקוס לא לקח נקמתו מהיהודים בגלל זאת כאשר עשה תלמי מלך מצרים (עיין למעלה). ולא שלל מהם זכיותיהם בעבור זה (עיין השמונאים ב. פרק ג 4־40; יאזעפוס קדמוניות י״ב 3. 3).

אולם אחיו של סילייקוס פילאפאטאר אנטיוכוס עפיפאנוס העיק ליהודים. הוא גמר בדעתו ללחום עם התכונות הנפשיות שבו הצטיינו היהודים מיתר העמים. עם אמונתם וחקי דתם ומנהגיהם המבדילים אותם משארי הגוים ולעשותם ליונים גמורים בפנימיותם ובחיצוניותם· רבים מבני עליה שבין היהודים בימים ההם נתנו ידם אל אנטיוכוס כי בחפץ לבב רצו להשליך מעליהם את עול היהדות ולהיות ככל הגוים, בין המהרסים האלה הצטיין בפחזותו מענעלאוס שהעלהו אנטיוכוס למעלת כהן גדול. היהודים האורטודוכסים שמעו כי נהרג אנטיוכוס במצרים והרהיבו בנפשם עז לגרש את מענעלאוס ולהדפהו ממשמרתו. אבל שקר היה בפי השמועה הזאת ואנטיוכוס לקח נקמתו מהיהודים יושבי ירושלים על עזותם לגרש את מענעלאום אהוב נפשו, שלל את רכושם ובזז את אוצרות המקדש· כשתי שנים אחרי כן שלח אנטיוכוס את שר צבאו אפאלוניוס בראש עשרים ושנים אלף אנשי חיל להרוג ולאבד את יושבי ירושלים, השר צבא הזה עשה שמות בירושלים, הרס את חומותיה ובאבניה הקים מבצר לאנשי חילו, ולמגינת לב היהודים הקים בבית ה׳ תמונת האליל יופיטער שנואת נפש היהודים· הכריח את היהודים לעבור על דתם והניא אותם מלקיים את מצות התורה, והעניש קשה את הממרים את פיו, הכהנים והלוים נגרשו מהעיר ועבודת ה׳ במקדש חדלה (חשמונאים א. פרק א. 29־40, חשמונאים ב פרק ה, 24־26 יאזעפוס קדמוניות י״ב. 5. 4).

המצב הרע הזה של היהודים העיר את רוח משפחת הכהנים מבית המכביים להתקומם נגד אנטיוכוס ואכזריותיו, ובמתי מספר מהיהודים שנשארו אמונים לעמם ודתם לחמו כאריות עם חילו הגדול של אנטיוכוס, ואחרי מלחמות גדולות ונוראות נצחו היהודים את היונים ובשנת 163 לפני המספר הנהוג נכבשה ירושלים לפני היהודים. המנצחים החישו לתקן את חומות העיר ולחזק בדקיהן, לטהר את המקדש שנטמא בידי זרים, כלי המקדש הקודמים שנטמאו בידי היונים החליפו

בחדשים, המזבח הקודם הרסו ותחתיו הקימו מזבח חדש מאבנים טהורות, את השקוץ המשומם של יופיטער שהעמידו היונים בהיכל ה' נתצו המנצחים והשליכו אל מקום טמא. אבל רבים מחיל היונים עוד נשארו בהמצודה שבנה אנטיוכוס והידועה בשם מצודת אקרא, ומשם הסבו צרות רבות ורעות ליהודים וביחוד להכהנים העובדים בבית ה' והפריעום פעמים רבות בעבודתם. יהודה המכבי הקיף את בית ה' בחומה בצורה שתהיה למגן להכהנים נגד חיל היונים שבמצודת אקרא (חשמונאים א. פרק א. 36, 37, קדמוניות ז. 7).

אבל היונים לא חדלו מהעיק לכהנים והדבר הזה הכריח את יהודה המכבי להביא את מצודת אקרא במצור למען שום קץ לכל התלאות שסבלו הכהנים מאנשי חיל היונים שבמצודה. אז בא ליזיאס עם אנשי חיל רבים לעזור לבני המצודה. מצב הענינים המסובככים אז באזיה הכריח את ליזיאס לכרות ברית שלום עם יהודה, אבל בבואו אל תוך העיר וראה את חומותיה ומגדליה החזקים הפר ליזיאס את ברית השלום והרס מבצרים ומגדלים רבים והלך לו. אחר כן כאשר התלקחה מחדש המלחמה בין היהודים והיונים ויהודה המכבי נפל שדוד מידי חיל בבחידם חזקו היונים את מצודת אקרא ביתר שאת ויתר עז, ולקחו רבים מבני מרום עם הארץ של היהודים לתערובות שלא ירימו היהודים יד למרוד ביונים ותפשום במצודה. כשנה אחרי זה העיז הכהן הגדול אלקימוס להרוס את הקיר המבדיל בחצר בית ה' שהיה קיר הגבול לבני הנכר שלא יתקרבו יותר מדי אל מקום ההיכל, אבל לא עלתה בידו לגמור את המלאכה הזאת כי יד ה' נגעה בו ויהי כאלם לא יפתח פיו ולא יכול לצוות את ביתו וימת בצירים וחבלים (חשמונאים א. ט. 55. 56). שנים אחדות אחרי כן התחרו דימיטריים ואלכסנדר באלאס זה בזה וכל אחד מהם בקש להתקרב אל יונתן המכבי שעמד אז בראש יהודי ארץ ישראל, ולכרות עמו ברית שלום, בגלל זאת עזבו אנשי חיל היונים את ארץ יהודה, ומסרו את המבצרים ליונתן, ואף שתי מצודות נשארו: מצודת אקרא בירושלים ומצודת בית צור, שבהן התבצרו ההילינסתים, המה היהודים מפירי ברית אשר נתנו ידם אל היונים כי בחלה נפשם בדת היהודים, והיו מן השונאים היותר גדולים לישראל. יונתן מצא העת ההיא לשעת הכושר לבנות מחדש את חומת ירושלים. ולתקן בנינים רבים מבניני העיר וגם בנה למענו ארמון יפה למעונו (חשמונאים י"א. 2. 4. קדמוניות י"ג 2. 1). השתדלות המכביים לכבוש את מצודת אקרא לא עלתה בידם עד ימי הנהגת שמעון המכבי (בשנת 142 לפני ספה"נ), ואף אז הצליח חפצם של המכביים בידם להרוס את המבצר הזה למען לא יהיה עוד למכשול ופגע ליהודים בידי שונאיהם. שמעון בנה מגדלים ומצודות בהר הבית לבצר את בית ה' וגם בנה ארמון נפלא למענו (חשמונאים א. י"ג. 43. 52, קדמוניות י"ג. 6. 6). הארמון הזה נהיה למשכן תמידי של המלכים מבית המכביים ויוחנן הורקנוס חזקו ואמצהו ועשהו למבצר חזק, הורדוס הגדול הוסיף על הארמון הזה עוד מגדלים ומצודות ושינה את שמו לקרותו „מגדל אנטוניא".

מן העת ההיא עד שנת 63 לפני המספר הנהוג לא נזכר בדברי הימים מאורע נכבד בנוגע לירושלים ביחוד. אולם השנה הזאת היתה שנת צרה וצוקה גדולה לירושלים כי אז נכבשה על ידי פומפיוס שר צבא רומי שהרס את חומת ירושלים והרג שנים עשר אלף יהודים וביניהם כהנים רבים בחצרות בית ה'. פומפיוס בא אל ההיכל פנימה אבל לא נגע באוצרותיו ובכלי המקדש. ומן אז באו היהודים תחת עול מלכי רומא (קדמוניות י"ד 4. 5). שנים אחדות אחרי כן בא קראסוס שר צבא רומא ובזז את כל אוצרות בית ה'. בשנת 43 לפני מספר הנהוג בנה אנטיפטר מחדש את חומות ירושלים שהרס פומפיוס, ובכלל חדש את נעורי העיר הזאת ועשאה לאחת מהערים היותר מהודרות ויפות שבתבל. הורדוס הגדול בנו של אנטיפטר האדומי בנה מחדש את בית ה' ועשהו לבנין מפואר

מאד שגם חז"ל שהיו שונאים להורדוס תכלית שנאה הפליגו בשבחו של בית ה' שבנה הורדוס. ולא רק היהודים הרבו בשבחה של הדרת העיר ירושלים כי אם גם פליניוס הסופר הנודע בין חכמי רומי מלא פיו תהלתו להעיר הזאת (עיין תולדות הטבע שלו ח. 16). אבל גדלה ותפארתה של ירושלים לא ארכו, כי בשנת 70 למספר הנהוג נחרבה העיר ובית ה' בידי הרומאים, אחרי עשותם הרג ואבדן נורא ביהודים.

מעת חרבנה של ירושלים על ידי טיטוס עד ימי אדריאנוס, משך זמן של חמשים שנה לערך לא נמצא זכר העיר הזאת בספרי דברי הימים. ואף הירונומוס יספר כלאחר יד שבמשך הזמן הזה עוד לא כבה נרה של העיר לגמרי, כי עוד נשארו בה שארית הפלטה של יהודים שלא התערבו בריב המלחמה עם הרומאים ונתנו ונשאו עם חיל הרומאים שהשאיר טיטוס בעיר, והספיקו להם כל צרכיהם. מובן מאליו כי אלה היו אף מדלת העם שלא היה בכחם לעשות איזה תיקונים בבתי העיר ובחומותיה.

עד שנת 131 לספירת הנוצרים לא הראו היהודים אותות מרד ברומאים, בלי ספק ראו כי השעה לא היתה מוכשרת לזה. הקיסר אדריאן הרגיש את מצב רוח היהודים ומצא לטוב לבצר את ירושלים לעשותה למצודה חזקה למען יהיה לאל ידו להחזיק את רסן ממשלתו ביהודים ביד חזקה ולא יעיזו להרים יד ורגל נגדו. הדבר הזה המר את רוח היהודים מאד, כי לא יכלו לראות איך ידי זרים ישלטו בעיר הקדושה שלהם, ולזאת התקוממו כאיש אחד נגד הרומאים ובראשם עמד אז הגבור הנודע בר כוכבא, והאמינו בו כי הוא המשיח המקווה, שיפדה את ישראל מכל צרותיו ועליו רמז הכתוב: דרך כוכב מיעקב. בתחלה היה נצחונו של בר כוכבא גדול מאד. היהודים לכדו וכבשו אז ערים רבות בארץ בצורות ופרזות ובתוכן גם ירושלים. אבל לסוף לא יכול בר כוכבא לעמוד נגד חיל רומא הרב והעצום. מלחמה נוראה התלקחה בין היהודים והרומאים, במלחמה הזאת נפלו חללים רבים מהיהודים כמו במלחמה של וועספאסיאנוס וטיטוס. ירושלים נחרסת עוד הפעם, ונאסרת ליהודים לשבת בתוכה, ואף בני נכר נשארו בה. על הר המוריה מקום עמד שם בית ה', הקימו הרומאים היכל לאליל יופיטער, ולמען יכחד שם ירושלים הסבו את שמה לשם אעליא קאפוטלינה לזכר שמותיהם של אדריאנוס ויופיטער, כי אדריאנוס היה ידוע בשם: אעליא אדריאנוס, ויופיטער נקרא בשם יופיטער קאפוטלינוס, ובכן שם ירושלים במעט נשכח מלבות אנשי הדורות ההם (לבד היהודים) עד ימי קאנסטאנטין. לערך שתי מאות שנים לא נזכר שם ירושלים בפי העמים, ואף בימי קאנסטאנטין החלו הנוצרים לעלות לרגל אל העיר הזאת והשיבו לה את שמה הראשון, ירושלים. קאנסטאנטין הרשה ליהודים לבוא בשערי ירושלים אף אחת בשנה לתנות לחורבנם ולבכות על משבתם. הקיסר יוליאן שהיה שונא מאד את הנוצרים ואת דתם הרשה ליהודים לבוא בשערי ירושלים באין מוחה, וגם נתן להם הרשיון לשוב ולבנות מחדש את בית ה'. אבל למורת רוח היהודים לא עלה בידם חפצם זה, כי יוליאן נפל במלחמה ועם מותו שבתה המלאכה (בשנת 362 למספר הנהוג) והקיסר שאחרי יוניאן חדש את האיסור ליהודים לבוא בירושלים יותר מאחת בשנה. הנוצרים החלו אז להתישב בתוכה לבנות בתי תפלה, בתי נזירים ובתי חולים.

בשנת 164 עשו הפרסיים מלחמה את הקיסר הערקליוס, ואז נפלה ירושלים בידי הפרסיים. נוצרים רבים נהרגו ובתי תפלותיהם נהרסו ונחרבו. אולם בשנה אחר המהפכה עשו הלוחמים שלום ביניהם והפרסיים השיבו להנוצרים את אשר נלקח מהם במלחמה. אבל לא ארכו ימי שלוה להנוצרים יושבי ירושלים, כי בשנת 657 הביא הכליף אמאר את העיר במצור וילכדה ובנה בה בית תפלה להמחמדנים על הר המוריה, וירושלים נשארה בידי המחמדנים. בשנת 1000 לספה"נ התפשטה האמונה בין הנוצרים כי קרובה ביאת המשיח בפעם השנית לבוא, ועל ידי זה החלו נוצרים

רבים לעלות לירושלים להתפלל על קבר משיחם כי יצילם מחבלי משיח העתידים לבוא עליהם. המחמדנים מצאו העת הזאת לשעת הכושר להרויח והעלו מס מטבע זהב לגלגלת של כל איש נוצרי אשר יבוא בשערי ירושלים, נוסף על זה התנהגו עם העולים בדרך בזיון, בזו להם ולעגו להם. המצב הזה הצית אש נקמה בלבות נוצרי איירופה והביא בכנפיו הנסיעות הידועות בקורות העולם בשם „נוסעי הצלב" שמטרתם היתה להוציא את ירושלים מתחת ידי המחמדנים. אחרי מלחמות אחדות עלה ביד הנוצרים נוסעי הצלב לכבוש את ירושלים והרגו רבים מהמחמדנים מאיש ועד אשה זקן ונער, והמליכו בתוכה את גאדפריי מבוליאן. ראשית מעשהו היתה להפוך את המאשעע (בית תפלת המחמדנים שעל הר המוריה) לבית תפלת הנוצרים ומן אז נשארה ירושלים בידי הנוצרים שמונים ושמונה שנים, במשך הזמן הזה הקימו בתוכה בתי תפלה רבים לנוצרים ובתי נזירים. בשנת 1187 לכד את העיר הסולטן סאלאדין ומן העת ההיא עד ימינו אלה נשארה העיר בידי המחמדנים, ואך לעתים רחוקות יצאה לזמן קצר מרשות המחמדנים לידי הנוצרים. בשנת 1192 חזק הסולטן סאלאדין את חומות ירושלים ואת מבצריה וגם הקיפה חומות חדשות, אבל הסולטן מלך על מואדין הרס את מבצריה והשאיר אך את המצודה עם המאשעע שבה. במצב הזה נשארה ירושלים עד אשר נמסרה עוד הפעם להנוצרים בשנת 1229 על פי תנאי השלום עם הקיסר פרידריך השני. אחד מתנאי השלום היה כי ירושלים תשאר עיר פרזי, אבל כעשרה שנים אחרי זה השועים והאבירים הנוצרים שבירושלים החלו עוד הפעם לחזק את חומותיה אבל העמיר דוד מקרק צר על העיר, הרג הרבה מהנוצרים והרס את החומות שהקימו האצילים, בשנת 1243 נפלה עוד הפעם ירושלים בידי הנוצרים לזמן קצר והמה הזקו את חומותיה, אבל לא ארכו להם הימים תחת ממשלתם ואז בפעם האחרונה לידי המחמדנים המחזיקים בה עד עתה. הסולטן הטורקי סולימאן הגדול בנה מחדש את חומותיה המקיפות אותה ביום, אחרי כן כבש אותה מחמד עלי פחת מצרים, בשנת 1841 באה ירושלים תחת החסות של הטורקים ועוד היום המה המושלים בה.

תכונתה. ירושלים נבנתה על מרומי הרים, ואך בפאת צפון הגבול במישור גדול המתרחב עד העיר שומרון, אמנם למזרח, מערב ודרום יקיפוה גאיות עמוקים אשר יעטרו אותה הרים רמים ונשאים כמו שאומר המשורר (תהלים קכ"ה 2) „ירושלים הרים סביב לה". ההרים האלה הם גבוהים כן ההרים אשר עליהם נבנתה ירושלים, לכן נקראת בפי ישעיה גיא חזיון (ישעיה, כ"ב. 1). ומטעם הזה הקרא העיר הזאת בפי הנביא הזה לפעמים בשם אי, כי השם הזה מורה לא לבד על ארץ אשר יקיפוה מים מסביב, כי אם גם על כל חלקת אדמה המסובבת מדבר כה, כעמק המסובב מהרים וגבעות, או חלקת שדה אשר יסובבו אותה עצי היער.

ההרים אשר עליהם נבנתה ירושלים והנזכרים בכה"ק המה: א) הר ציון, הוא הר גבוה אשר עליו היה ליבוסי יושב ירושלים מעוז ומבצר ובני ישראל לא יכלו להורישו ממנו עד ימי דוד (ש"ב, ה' 7), כי ממזרח, ממערב ומדרום נכרת ההר הזה מן ההרים אחרים אשר סביבותיו על ידי גיאיות עמוקים, ולזאת יקשה מאד אל האויב לעלות עד מרומיו וללכוד מבצריו. כאשר הצליח בידי דוד לכבוש את המבצר שעל ההר הזה הכין שמה את ארמון מלכותו וגם בתים ובנינים רבים אחרים הקים שמה ויחזק את חומותיו וקרא אותו בשם עיר דוד, ומאז והלאה היה הר ציון מבחר העיר ירושלים בן בתפארת ההיכלות והארמנות כן בחוזק מבצריו העצומים, ולזאת נקרא לפעמים בכה"ק העיר ירושלים אך בשם ציון לבד; „אוהב ה' שערי ציון", „אתה תקום תרחם ציון".

ירושלים היתה נחלקת לשתים: העיר העליונה והעיר התחתונה העיר העליונה היתה בנויה על הר ציון והיא הנודעת בשם עיר דוד (עיין למעלה) והעיר התחתונה

היתה מכוננת מצפון לעיר העליונה. העיר התחתונה היא לדעת בעל אה"ק נקראת בכה"ק בשם משנה, כי היא נחשבת לשניה במעלה אל העיר העליונה שהיתה הראשונה והנכבדת (עיין מ"ב כ"ב. 14), ולזה כיון גם הנביא צפניה בנבואתו: „והיה ביום ההוא נאום ה' קול צעקה משער הדגים (שהיה בעיר העליונה, עיין להלן) ויללה מן המשנה, שהיא העיר התחתונה. ובימי הבית השני כאשר נתרבה מספר יושבי ירושלים למאד נבנתה מצפון לה על גבעת בציתה עיר אשר נקראה בשם עיר החדשה, ואז נחלקה ירושלים לשלש ערים: העיר העליונה, העיר התחתונה והעיר החדשה; אגריפס הראשון נכדו של הורדוס הקיף את העיר החדשה בחומת אבנים נפלאה מעשה ידי אמן.

למעלה אמרנו כי העיר התחתונה היתה לצפונו של הר ציון. הראב"ע מוכיח מהכתובים להיפך כי הר ציון היה בצפון העיר ירושלים כמו שנאמר: „הר ציון ירכתי צפון קרית מלך רב" (תהלים מ"ח. 3). אבל הראב"ע לא ראה בעיניו את ירושלים לכן כתב מה שכתב, אולם האמת היא כמו שכתבנו למעלה, וביאור הכתוב הנזכר הוא כך, הר ציון (היא העיר העליונה) וירכתי צפון (היא העיר התחתונה הנמצאת לצפונו של הר ציון) שתיהן ביחד הנה קרית מלך רב.

ב) הר המוריה, הוא ההר אשר נועד לבנין בית אלהים (דהי"ב ג. 1).

ההר הזה ידוע בתלמוד בשם הר הבית, ובשם הזה יכנהו גם כן הנביא מיכה: והר הבית לבמות יער (מיכה ז. 12), ובימי אברהם נקרא כל הככר אשר סביבותיו בשם ארץ המוריה, תכונת ההר הזה היא מזרחית צפונית להר ציון הנבדל ממנו על ידי גיא עמוק מאד. המלך שלמה חבר וקשר יחד את שני ההרים האלה בבנותו גשר אבנים ממעל לגיא הנזכר לבוא עליו מהיכלו שהיה לו בהר ציון אל בית אלהים אשר בהר המוריה. בימי דוד היה על הר המוריה גורן לארונה היבוסי (דהי"ב ג 1) שמזה נראה כי בטרם בנות שלמה את בית אלהים היה ההר הזה מחוץ להומות ירושלים.

על דבר העופל הנזכר פעמים רבות בכה"ק שהיה בירושלים הדעות מחולקות. רוב המבארים חושבים כי הוא שם פרטי לאחת הגבעות שעליהן נבנתה ירושלים אבל כבר דחה בעל א"ק את ההשערה הזאת בשתי ידים, ראשונה, הלא נמצא עופל גם בעיר שומרון (עיין מ"ב ה. 24), וזאת שנית, מדברי הנביא ישעיה שאומר „עופל ובחן היו בעד מערות עד עולם" (ישעיה ל"ב 14) נראה ברור כי עופל הוא שם כללי כמו בחן. ולזאת משער כי עופל הוא שם כללי למגדל גבוה מאד אשר בחומת העיר והמתנשא בגבהו על המגדלים האחרים אשר סביביו, כי השם עופל מורה על גובה והתנשאות, כמו „ויעפילו לעלות אל ראש ההר" (במדבר י"ד 44), וכזה נראה גם כן ממליצת הנביא מיכה: „ואתה מגדל עדר, עופל בת ציון". (מיכה ד. 8). עופל מקביל אל מגדל. ומטרת מגדל גבוה כזה בחומת העיר היתה להעמיד עליו צופים שיביטו משם למרחקים ולזאת ישבו בו הנתינים (נחמיה ג. 26). שהיו מיועדים לעבודת הצבור הישראלי. ומדברי נחמיה (ג. 27.) נראה ברור כי העופל אשר היה בירושלים היה בחומת המזרח לעיר דוד בין שער המים לשער הסוסים.

מבצריה, ירושלים היתה עיר בצורה למאד, ומלך בבל האדיר צר עליה יותר משתי שנים (ירמיה ל"ט. 2) והבקיעה אך אחרי אשר חזק הרעב בעיר ולא היה לחם לעם הארץ (מ"ב כ"ה. 2), ויושבי ירושלים שמו את גאון מבטחם במבצריה החזקים, כמו שאמר המקונן: לא האמינו כל מלכי ארץ וכל יושבי תבל כי יבוא צר ואויב בשערי ירושלים (איכה ד. 12). וגם בימי הבית השני היתה בצורה מאד וטיטוס אשר לכד אותה השתומם על מבצריה החזקים, כי לבד שלשת החומות שהקיפו את שלשת חלקי העיר: את העיר העליונה, את העיר התחתונה, ואת העיר החדשה היו על החומות מגדלים רבים. יאזעפוס יספר כי היו בה מאה וששים

וארבעה מגדלים: ששים מגדלים על חומת העיר העליונה, ארבעה עשר על חומת העיר התחתונה, ותשעים על חומת העיר החדשה. (מלחמות א. 5. 4.) לפי עדות יאזעפוס היו המגדלים האלה מצויינים בעבי קירותיהם בגובה קומתם ובאומנות בנינם. משמות המגדלים האלה נשארו בכה"ק אך שנים: „מגדל חננאל" „מגדל המאה". מן ששים המגדלים שהיו על חומת העיר העליונה הצטיינו שלשה מהם בהדר תפארתם, ונבנו על ידי הורדוס הגדול; „מגדל מרימי" לכבוד אשתו המלכה מבית חשמונאים, והשני קרא „מגדל פשהאל" לזכרון אחיו שמת במלחמה ואת השלישי קרא בשם: „מגדל הפיקוס" לזכר רעו הנאמן שמת גם הוא במלחמת. וכאשר לכד טיטוס את ירושלים חמל על יקר תפארת שלשה המגדלים האלה אשר לא נראו כמוהם בכל אפסי תבל ויצו אל אנשי מלחמתו לבלתי הרוס אותם למען ישארו לדור אחרון ויגידו לעם נולד את חוזק ותפארת העיר אשר לכד בגבורתו.

מלבד המגדלים עוד נתנו בני ארצות המזרח מגרעות בעבר הפנימי של החומה לירות מהן על האויב שמחוץ לעיר מבלי יראו את חצי האויב. המגרעות האלה ידועות בכה"ק בשם „פינות", כמו שכתוב „ויעש בירושלים חשבונות..... להיות על המגדלים ועל הפינות לירוא בחצים ובאבנים גדולות" (דהי"ב כ"ו. 15), ובצפניה (ג. 6). „הכרתי גוים נשמו פנותם", ושם א. 16: „יום שופר ותרועה...... ועל הפנות הגבוהות".

מנהג ארצות הקדם היה להניח מקום פנוי לפני שער העיר (רחוב) למכור שמה מזון וכל מכר. גם לפני שערי ירושלים היו רחובות כאלה. ולפעמים נקראו השערים בשמות הדברים אשר היו מוכרים ברחובות שאצלם, כמו ש ע ר ה ד ג י ם על שם הדגים אשר נמכרו ברחוב אשר אצלו וכן שער הצאן. גם מקום המשפט היה לפני השערים ברחובות זקנים משער שבתו (איכה ה. 10) אל תדכא עני בשער (משלי כ"ב. 22). עזרא הביא ספר התורה ויקרא בו לפני הקהל לפני הרחוב אשר לפני שער המים (נחמיה ג). הנביאים על פי רוב יצאו אל רחובות כאלה להוכיח את העם, ולזאת מתאונן עמוס „שנאו בשער מוכיח" (עמוס ה. 10).

מן השערים שהיו בירושלים נזכרים בכה"ק אך עשרה, אולם יחזקאל מונה מספר השערים שנים עשר (יחזקאל מ"ח 31. 34). ואף ששטה אחרת לו בענין תכונת העיר, הנה בענין השערים יתכן שהיו גם קודם החרבן שנים עשר, כי דברים רבים היו בישראל מעולם במספר שנים עשר למספר שבטי בני ישראל: משה הקים שתים עשרה אבנים לשנים עשר שבטי ישראל, וכן עשה יהושע על פי צוואת משה. אליהו בנה מזבח בהר הכרמל משתים עשרה אבנים, שנים עשר בקר היו תחת הים של שלמה (ע"ע ים מוצק), שתים עשרה אבנים היו בחשן המשפט. ונביא בזה את שמות השערים שנמצא זכרם בכה"ק שהיו בירושלים.

השערים הנזכרים בכה"ק שהיו בירושלים המה 1) ש ע ר ה מ י ם, ונקרא גם כן בשם „שער העיר" (דהי"ב לב, 6), או „שער המזרח (נחמיה ג. 26) מפני שהיה בצד המזרחי של העיר. 2) ש ע ר ה ס ו ס י ם אף הוא היה בחומת המזרח צפונה לשער המים (שם 28), ובספר מ"ב י"א. 16 נקרא השער הזה בשם מבוא הסוסים. ולדעת בעל א"ק נקרא השער הזה שער הסוסים מפני כי דרך השער הזה עברו מלכי יהודה במרכבת סוסיהם לבוא אל בית המקדש שהיה במזרחה של הר ציון, גם מס' נחמיה (שם) מוכח כי השער הזה היה מול בית אלהים, כי נאמר שם שהכהנים ישבו בירכתי שער הסוסים. 3) ש ע ר ה צ א ן, היה גם כן בחומת המזרח מצפון לשער הסוסים (נחמיה י"ג. 1), והוא גם כן ידוע בשם השער-הראשון, מפני כי אותה קדשוהו ראשונה בימי נחמיה. דרך השער הזה היו באים כל הצאן המזומנים ומכונים להקרבה. 4) ש ע ר ה ד ג י ם את השער הזה בנו בני הסנאה (נחמיה ג. 50), שהיו מבני בנימין (עזרא ב. 55) ולזאת נקרא השער הזה. גם כן בשם „שער בנימין". 5)

שער אפרים (מ"ב יד. 13) והוא היה בין שער הצאן ובין שער הפינה, ולכן נקרא גם כן בשם שער התוך (ירמיה ל"ט. 3), כמו שפירש שם הרד"ק: שער שהיה בין שני שערים. 6) שער הישנה, הוא השער שדרך בו היו באים אל הברכה הישנה או הברכה העליונה, 7) שער הגיא, השער הזה היה מול גיא בן הנום והוא נקרא גם כן שער ההרסית כמו שנאמר: ויצאת אל גיא בן הנום אשר פתח שער החרסית (ירמיה י"ט. 2. 8) שער האשפות בנגב ירושלים. לפי דעת ר' יוסף שווארץ הוא שער השפות הנזכר בנחמיה (ג. 13), השער הזה היה ידוע בלשון יון בשם „טיראפעאן", שהוראתו „קאזעמאכער טהאל", על שם שפות הבקר 9) שער העין היה במקצוע מזרחית דרומית, כמו שנאמר: ואצאה בשער הגיא לילה.... ואעבור אל שער העין (שם ב. 13. 14).-פו) שער הפנה, השער הזה לא נזכר בספר נחמיה, אמנם ירמיה מזכירו (לא. 38) והנביא זכריה יקראנו בשם שער הפנים (זכריה י"ד 10) ובמ' דהי"ב (כה 23 נזכר בשם שער הפונה.

מלבד עשרת השערים האלה נזכרו בכה"ק שמות עוד איזה שערים שהיו בירושלים, אבל הכה היו על פי רוב שמות לשערי בית המקדש. אבל הדעות מחולקות אודותם. למשל שער המטרה הנזכר בנחמיה, (י"ב. 39) יחשבהו בעל א"ק לאחד כשערי המקדש, ור' יוסף שווארץ יחשבהו לאחד משערי העיר ולדעת בעל ק"מ נוסחא אחרת פה, וצ"ל הצר המטרה ולא שער המטרה, כי חצר המטרה היה בבית המלך שהיה קרוב לבית ה', ולזאת צריך להיות שם בנחמיה „ועמדו בחצר המטרה והעמודנה שתי התודות בבית האלהים. השערים האחרים הנזכרים בכה"ק המה: שער המפקד (ירמיה ג. 31), שער סור (מ„ב יא. 6), שער העליון (שם ט"ו. 35) שער המלך (ד. י"א 6, 18), שער שלכת (שם כ"ו. 16).

עוד מבצר אחד נזכר בתנ"ך שהיה בהר ציון והוא הידוע בשם **מלוא** (ש"ב ה. 9, דהי"א י"א. 9, דהי"ב ל"ב. 5). המבארים נחלקו כרעותיהם אודותו. מקצתם יאמרו כי הוא שם פרטי לאחת החומות שהיו בהר ציון. ואחרים כשערים כי הוא שם למבצר אשר היה בהר הזה מוקף מחומות ומגדלים, וראיתם לזה היא, כי בספר מלכים מחובר אל השם מלוא גם בית „בית מלוא" (מ"ב י"ב. 21), ומזה נראה כי היה מבצר ולא חומה, וגם בס' שופטים נזכר בית מלוא שהיה לעיר שכם (שופטים ט, 6). אבל כהכתוב (בש"ב ה. 9) ויבן דוד סביב מן המלוא וביתה נראה כי מלוא הוא שם מקום.

מימיה, המים שהשתמשו בם יושבי ירושלים לצרכיהם היו אך מי מעינות ומי גשמים. מן המעינות נזכרים בכה"ק: עין רוגל (יהושע טו, 7, יח. 16) במזרחית דרומית של העיר, והוא עין קצרא או עין הכובסים, וקראו את הכובס רוגל כפני שהוא בועט את בגדי הצמר ברגליו (רש"י,. מי גיחון חזקיהו המלך סתם את מי ניחון העליון ויישרם למטה מערבה לעיר דוד (דהי"ב לב. 30), מטרתו בזה היתה שלא ימצאו מלכי אשור מים לשתות בבואם לצור על ירושלים (שם. 3), וחכמי ישראל היו מתנגדים לזה (ברכות י:), מי השלוח (ישעיה ח. ט) אולם לדעת רש"י (שם) הוא גיחון. ברכה העליונה (ישעיה 3.2), ברכה התחתונה (שם כב. 9, ברכה הישנה (שם 11) ולדעת חכמים היא אחד עם הברכה העליונה. ברכת המלך (נחמיה ב. 14), ברכת השלה (שם ג. 15). לבד המעינות האלה יבואו מים להעיר גם על ידי תעלות וצנורות מתחת לארץ, התעלה האחת נעשתה על ידי חזקיה (דהי"ב לב 20), והשנית מביאה מים להעיר מחברון. יושביה משתמשים גם כן במי גשמים. למטרה זאת יש בכל בית בור (ציסטערנע) בו כונסים מי גשמים להשתמש בהם בימי שרב וקיץ עת יחסרי מים בהמעינות והנחלים.

תכונת רוח יושביה בימים הקדמונים. לפי דעת חז"ל הצטיינו אנשי ירושלים בחכמתם, וכשהיה אחד מירושלים הולך למדינה היו מציעין לו קתדרא לישב עליה

בשביל לשמוע הכמתו (איכה רבתי פסוק רבתי בנים). ויושבי ערים אחרות חשבו להם לכבוד להתחתן בם. גם ילדי ירושלים היו מצויינים בחריפות שכלם ובמדרש איכה רבתי מסופר חדודים רבים ונפלאים מילדי ירושלים שהיו להם שיחה עם חכמי יון מאתונא. אולם חז"ל לפעמים מטילים דופי בגאותם וקוראים אותם „אנשי שחץ" (שבת מ"ב:). מנהגם היה לפרוס מפה על גבי הפתח בעת הסעודה למען ידעו האורחים כי שולחן ערוך לפניהם (ב"ב צג:) מנהגם היה להוליך בידם האתרוג והלולב בצאתם מביתם לבית הכנסת ולא היו מוסרין הדבר לעבדיהם כי היתה חביבה עליהם מאד המצוה הזאת (סוכה מא:) בכתובת נשותיהם היו רגילים לכתוב: את תהא יתבא בביתי ומתזנא מנכסי כל ימי מיגר אלמנותיך בביתי (כתובה נג:) נקיי הדעת שבירושלים היו מקפידין מאד שלא לחתום על השטר אלא אם כן יודעים מי חותם עמהם, ולא היו יושבים בדין אלא א"כ ידעו מי יושב עמהם, ולא היו נכנסים בסעודה אלא א"כ ידעו מי מיסב עמהם (סנהדרין כג).

לדעת חז"ל היתה ירושלים מוקפת חומה מימות יהושע בן נון (עירבין ל"ב) וממשמעות התלמוד שם נראה כי שתי ערים היו בארץ ישראל בשם ירושלים ולפלא כי לא נזכר מזה בשום ספר וגם אין רמז לזה בספרי הנוסעים שתרו את הארץ לארכה ולרחבה וחקרו ודרשו כל שעל ושעל ממנה. ולדעת י"א היתה גם כן ירושלים שם עיר אחת בחוץ לארץ (עיין רש"י ותוס' שם).

מספר יושבי ירושלים הגיע בימים הקדמונים בימי מועד והג עד שני מיליונים נפש אדם, מעיד יאזעפוס. בשנת 1838 היה מספר יושביה אך אחד עשר אלף ומהם שלשת אלפים יהודים. אולם בימינו עולה מספר היושבים בה עד ששים אלף ומהם יותר ממחצה המה יהודים.

הערביים מבני אמונת מחמד לא יקראו על פי רוב את העיר הזאת בשמה העצמי לגודל יקרתה בעיניהם, ויתארוה בתארים נכבדים אשר יורו על רוממותה וקדושתה בעיניהם. כי כן יקראוה „בית אל מקדש", אל-קדש, אל-שריה (הנבחרת), קדש מברך (הקדושה והמבורכת). וגם כתבי הקודש הרבו לעשות זאת, וקראוה: „עיר אלהים", „עיר הקדש, עיר ה' צבאות".

ירח, או לבנה, נקרא בספר בראשית המאור הקטן לממשלת הלילה. מלשון הכתוב משמע כי הירח איננו מקבל אורו מן השמש, כי אם הוא מאור בפני עצמו שמטרתו היא: להיות לאותות ולמועדים ולימים ושנים וגם להאיר ליושבי הארץ בלילה, הקדמונים חשבו כי קוי אור הלבנה יוכלו לפעמים להזיק לאדם כמו קוי אור השמש בגודל חומם, כמו שנאמר יומם השמש לא יככה וירח בלילה (תהלים קכא. 6). ועוד היום ישנם בני אדם המאמינים כי קוי אור הלבנה יוכלו לסבב לפעמים חולי נפל. האשורים קראו להירח בשם סין וחשבו אותו לאלהות, ולזאת הוסיפו לפעמים את השם סין לשמות אנשים כמו סנחריב, כי ידוע שהיה מנהג כל העמים הקדמונים להוסיף שם אלהות לשם אנשים. גם חצי האי סיני נקרא כן מפני כי יושביו לפנים עבדו לירח. נגד המנהג הרע הזה בא הצווי בתורה שלא לעבוד את הירח לשם אלהות (דברים יז. 3) כפי הנראה היה מנהג עובדי הירח לנשק את ידם בפיהם בראותם את הירח יקר הולך, ולזאת יאמר איוב: אם אראה אור כי יהל וירח יקר הולך ויפת בסתר לבי ותשק ידי לפי (איוב לא 26). ואולי כיון לעבודה זאת הנביא ירמיהו (מד. 17): כי עשה נעשה את כל הדבר שיצא מפינו לקטר למלכת השמים. בשם ירח ישתמשו בכ"ק לסמל החיים הנצחיים. כירח יכון עולם (תהלים פט. 38), גם לסמל אור שלום וברכה: וירחך לא יאסף (ישעיה ס. 20). השם ירח לבוא לפעמים גם למושג „חודש": ירח בול, ירח האיתנים, שלשה ירחים.

יריחו, שם עיר מעבר לירדן ימה קרוב למקום רדתו לים המלח, בנחלת מטה בנימין על גבול אפרים (יהושע ט"ז. 7). העיר הזאת היתה ידועה גם כן בשם עיר

תתמרים והיתה מצויינת בגנותיה היפות בצמחי מור ולבונה וכל קני בושם, לפי עדות הנוסע ראבינסאהן נחשבו בני יריחו להערבים הבידואינים לאנשי זמה ונבלה, וביהושע מסופר כי בקיר החומה בעת שבאו אל העיר מרגלי יהושע ישבה רחב הזונה (יהושע ב. 1. 15) ואולי זה הוא הסבה שיהושע החרים את העיר אחרי לכדו אותה וישבע באלה שלא יזיד איש להקים את חרבותיה (שם ו. 24. 29). כמנהג יושבי כנען בימים החם היתה יריחו בזמן יהושע ממלכה בפני עצמה ומלכה בתוכה. מן השלל הרב ששללו אז בני ישראל בעיר הזאת ומן הדברים המנוים בגנבת עכן יש להוכיח כי יושביה אז היו עשירים וחיו חיי עונג. טרם עברו בני ישראל את הירדן שלח יהושע שני מרגלים ליריחו לרודע אל נכון ממצב רוח יושביה, המרגלים באו אל בית רחב הזונה, והיא ספרה להם כי נמוגו יושבי העיר מפחד יהושע ובני ישראל, ושאלה מאתם כי ישאירו אותה ואת משפחתה בחיים כאשר יעלה בידם לכבוש את העיר. כאשר נודע הדבר בבית המלך כי מרגלים באו אל בית רחב שלח המלך לתפשם, אבל היא החביאה אותם במקום בטוח עד אשר עברה הסכנה ואחרי כן שלחה אותם לדרכם וישובו אל יהושע ויספרו לו את כל הדברים האלה, הספור הזה הביא רוח אומץ בלב יהושע והעם ויעברו את הירדן ומיד צרו על יריחו.

כבוש העיר הזאת כפי הנאמר ביהושע היה שלא כדרך הטבע. העם והכהנים סבבו את העיר ששת ימים בכל יום פעם אחת וביום השביעי סבבו את העיר שבע פעמים ובפעם השביעי הריעו כל העם תרועה גדולה ותפול החומה תחתיה. אחר הכבוש החרים יהושע את כל יושביה והשביע שלא לבנות מחדש את חומותיה. אבל אין כל ספק שבני ישראל ישבו בה, כנראה מזה שמלאכי דוד יכלו להסתיר שם את חרפתם, שחסב להם חנון מלך בני עמון בצוותו לגלח חצי זקנם ולכרות את מדויהם. (ש"ב י. 5) ובימי אלישע היתה יריחו מחסה ומסתור לבני הנביאים (מ"א טו 34). השבים מגלות בבל שהגלו מיריחו התישבו על מקומותיהם בימי עזרא ונחמיה (נחמיה ג. 2); בימי מלחמת המכבים עם היונים הבצר בכחידס שר צבאו של אנטיוכוס ביריחו (חשמונאים א 6. 50). יאזעפוס יספר (קדמוניות יד. 4. 1) כי פומפיוס שר צבא רומא לכד את שני המבצרים שהיו ביריחו בימיו. הורדוס הגדול אחרי אשר לכד את יריחו הוציא כסף רב לפארה ולהדרה בכל מיני פאר והדר (שם טו 4. 1. 2). כפי הנראה גם כן שם ארמון לשבת שם בימי החורף. העריץ הזה בנה בתוכה אצטדיה (צירקוס) ומשם נתן צו בשכבו על ערש דוי לפני מותו כי אחרי מותו ימיתו רבים מגדולי ישראל למען יתאבל העם על מיתם, ולא יהיה להם עת הכושר לשמוח על מותו, כי ידע כמה גדלה שנאת העם אליו. אבל מחשבתו הרעה הזאת לא יצאה לפעולה (שם יז 6. 5). בימי נצחונות המהמדנים נהרסה יריחו עד היסוד ולא נשאר בה אבן על אבן. כעת עומד על תלה כפר קטן הנודע בשם ריחה, בכפר הזה נמצאים כעת לערך ארבעים מעונות, בסך הכל גרים שם לערך שתי מאות נפשות אדם. בקרבת הכפר נמצאת מצודה קטנה להגן על יושבי המקום נגד הבידואינים הפראים. יושבי הכפר ריחה עוסקים על פי רוב בגידול צאן ובקר, אבל יתעסקו מעט גם בעבודת האדמה. בסביבות הכפר הזה נמצא מעין או באר הידוע ליושבי המקום בשם מעין אליהו נוסד על ההגדה שאליהו הנביא ריפא את המים המרים שהיו בו. אולם בכה"ק מסופר כי אלישע הנביא ריפא את המים המרים שביריחו (מ"ב ב. 19. 22). המעין הזה נודע גם כן בשם „עין עס-סולטאן".

לא רחוק מהכפר ריחה נמצאות כיום חורבות קדמוניות שלפי דעת בוקינגהאם הנה שרידי יריחו העתיקה. החקירות החדשות בדבר הזה מסכימות לדעת החוקר הזה, כי החורבות האלה הנה שרידי יריחו הקדמונה, והכפר ריחה איננו עומד על תלה כאשר אמרנו למעלה. בערבות יריחו רדפו חיל כשדים אחרי המלך צדקיהו והשיגוהו שם והביאוהו אל נבוכדנצר ברבלה והוא דבר עמו שם משפטים

(ירמיה לט. 5). בעיני חז"ל היתה מעלת יריחו גדולה מאד ואמרו עליה שהיתה שקולה כנגד כל ארץ ישראל (ילקוט יהושע ח) והיתה רחוקה מירושלים במרחק עשר פרסאות (יומא לס.) מן העשרים וארבע משמרות שהיו בארץ ישראל היו שתים עשרה מהן ביריחו כדי שיספיקו מים ומזון לאחיהם שבירושלים (תענית כז). בענינים דתיים אחרים היה מנהג אנשי יריחו נגד ההלכה ומיחו בהם חכמים (פסחים נה).

1) **ירחם** אבי אלקנה ואבי אביו של שמואל הנביא (ש"א א. ו).

2) **ירחם,** שם משפחה בשבט בנימין דהי"א ח. 27).

3) **ירחם** שם משפחת הכהנים (דהי"א ט, 12).

4) **ירחם** אביהם של שני אנשים מגבורי דוד (דהי"א י"ב 7).

5) **ירחם** אביו של עזריאל שהיה שר שבט הדני בימי דוד מלך ישראל (דהי"א כ"ז 22).

6) **ירחם** אבי שר המאה עזריה, שעזר ליהוידע הכהן הגדול להסיר את עתליה המרשעת מגבירה ולהשיב המלוכה לבית דוד (דהי"ב כג. 1).

1) **ירחמאל** בכור חצרון בן פרץ בן יהודה, (דהי"א ב. 6) צאצאיו התישבו על גבול נגב יהודה ולזאת נקרא המקום הזה בשם „נגב הירחמאלי" (ש"א כז. 10).

2) **ירחמאל** בן קיש הלוי מבני מררי ממשפחת המחלי. בעת הביא דוד סדרים בעבודת ה' במקדש היה ירחמאל האחד המיוחד הנותר לבית מררי (דהי"א כג. 21, כ"ד. 29).

3) **ירחמאל** בן המלך בלומר ממשפחת המלך), הוא היה מן השלשה ששלח המלך יהויקים לתפוש את ירמיהו הנביא ואת ברוך תלמידו ולענוש אותם קשה על המגילה שכתבו ושרפה יהויקים, אבל בעזרת ה' נצולו (ירמיה לו. 26).

ירחע עבד מצרי אשר נתן לו ששן היהודי את בתו לאשה ובניו נחשבו על משפחות שבט יהודה (דהי"א ב. 24. ת3).

יריאל אחד מראשי בתי האבות למטה יששכר (הי"א ז. 2).

1) **יריב** מן בני שמעון (דהי"א ד' 24) ובתורת משה בא שמו **יכין** (בראשית מו. 10, שמות ו, 15, במדבר כו. 12).

2) **יריב** שם אחד מן האנשים ששלח עזרא לכספיא להביא משם לוים לבית ה' עזרא ח. 16).

3) **יריב** אחד מן הכהנים שנשאו להם בבבל נשים נכריות ובמצות עזרא גרשו אותן (עזרא י. 18).

יריבי שם אחד מגבורי החילים אשר לדוד (דהי"א יא. 46).

יריה או יריהו בן חברון מבני לוי מן ראשי הלוים בימי דוד (דהי"א כ"ג 19).

1) **ירימות** אחד מראשי בית אבות גבורי חילים בשבט בנימין (דהי"א ז. 7).

2) **ירימות** שם אחד הגבורים אשר באו אל דוד בהיותו עצור בצקלג (דהי"א י"ב. 6).

3) **ירימות,** אחד מראשי הלוים בימי דוד דהי"א כד. 30).

4) **ירימות** מן המשוררים בני הימן בימי דוד דהי"א כה. 4).

5) **ירימות** מן הלוים אשר הפקיד חזקיהו על המעשרות בבית ה' (דהי"ב ל"א. 13).

6) **ירימות** בן דוד אבי מחלת אשת רחבעם (דהי"ב יא. 18).

1) **ירמות** אחד מראשי האבות גבורי החיל בשבט בנימין (דהי"א ז. 8).

2) **ירמות** מן ראשי האבות לבני בנימין שהתישבו בירושלים (דהי"א ח. 14).

3) **ירמות** בן מושי ממשפחת מררי (דהי"א כג. 23).

4) **ירמות** בן עזריאל נגיד וראש לשבט נפתלי בימי דוד (דהי"א כז. 19).

5) **ירמות** מבני עילם, 6) מבני זתוא, 7) מבני בני (כן הוא הקרי אולם הכתוב של השם הזה הוא ורמות) (עזרא י. 26, 27, 29) אלו שלשה אלה היו מן הכהנים

שנשאו להם נשים נכריות בבבל ובמצות עזרא נתנו ידם להוציאן למען טהר את ישראל מתערובות בני נכר.

יריעה נוסעי בעדר מבני שם עושים את אהליהם מיריעות ארוכות וצרות עשויות מצמר גמלים או עזים מעורב בצמר כבשים, כי מתכונות יריעות כאלה להגן בעד נטפי גשם שלא יזובו אל תוך האהל. מעשה הטויה והאריגה של היריעות היו מן המלאכות שעל פי הרוב נשים היו מתעסקות בהן (עיין שמות ל"ה. 25. 26) אולם בהמשך הימים החלו גם הגברים להתעסק במלאכה הזאת, כן נמצא בדהי"א (ד. 21) שהיו בשבט יהודה משפחות שלמות שהתעסקו בעבודת הבוץ. המשכן היה מכוסה מבפנים בעשרה יריעות שזורות מארגמן ותולעת שני, באופן שחמש חמש מהן היו מחוברות ביחד והשתי היריעות הגדולות היו מחוברות על ידי קרסים ולולאות (שמות כו). היריעות האלה היו מכוסות באחת עשרה יריעות מצמר עזים לכסות את האהל והמשכן (שם ע"ע אהל מועד ומשכן). בכה"ק ישתמשו לפעמים בהשם יריעה גם למושג חיץ ל א ה ל של נוסעי בעדר. (ירמיה מט 29), או גם לאהל עצמו (ישעיה נד. ד. ירמיה ד, 20; י. 20. חבקוק ג. ז) השם יריעה בלשון יחיד יבוא פעם אחת לסמן את האהל שעשה דוד לארון ה' על הר ציון: „וארון האלהים יושב בתוך היריעה" (ש"ב ז. 2), אולם בדהי"א (י"ז. 1) משתמש הכותב בספור הנזכר בשם הזה בלשון רבים „יריעות".

יריעות שם אשה נזכרת בדהי"א (ב. 18). אבל קשה לעמוד על הדבר ולדעת אם היא אשת כלב או אם עזובה או בת עזובה. וועלהויזען מגיה שם „יריעות בת עזובה" תחת ואת עזובה.

ירך מקום הבשר הרך על חלצי החי, מימין ומשמאל למקור הלדה באדם. כבר בימים הקדמונים היה המנהג לחגור החרב על הירך. והלוחמים השתדלו להכות את שונאיהם על ירך, יעקב בהתאבקו עם מתנגדו על שפת נחל יבק הוכה ממנו על ירכו והיה צולע עליו זמן מה, ולזאת נמצא בכה"ק הבטוי: „ויך אותם שוק על ירך" (שופטים טו 8). האשה שזנתה תחת בעלה השקוה מים מאררים שמהם נפלה ירכה, כי בירך חטאה ובירך לקתה והוא מדה כנגד מדה, כי הירך מוסיף הוד לתאר גו האשה ומשך לה עין נואף, ולזאת תפול ירכה ותשחת יפיה שלא תוסיף עוד לצוד אנשים ביפי תארה (לנפיל ירך במדבר ה. 22). ילידי האדם ופרי בטנו נקראו „יוצאי ירכו", ולזאת כאשר השביע אברהם את עבדו אליעזר כי יקיים את הבטחתו ליוצאי חלציו דרש ממנו לשום ידו תחת ירכו (בראשית כ"ד 2. 3) שבועה כזאת בנקיטת חפץ כזה השביע גם כן יעקב את יוסף שלא יקברנו במצרים כי אם ישאנו למערת המכפלה אשר בחברון (שם מז 29) כי בימים הקדמונים אבר ההולדה נחשב לדבר קדש מאד (עיין גונקעל גענעזיס 24). דיללמאן משער כי בשבועה כזאת נתחייבו גם צאצאי ויוצאי ירך הנשבעים לקיים את הדברים אשר אדותם נשבעו.

1) **ירמות** שם עיר במערב נחלת מטה יהודה, בעת כבוש הארץ על ידי יהושע התקשר פראם מלכה של ירמות עם מלכים אחרים להתנפל ולהעניש את הגבעונים על אשר השלימו את בני ישראל. אבל גורלו היה כגורל יתר המלכים כי הומת גם הוא במקדה ונתלה על העץ (יהושע י.) ברשימת הערים שנפלו בחלקו של יהודה (שם ט"ו. 23) נחשבה ירמות לערי השפלה. וכאשר שבו בני יהודה מגלות בבל התישבו בני ירמות בעיר אבותיהם (נחמיה יא. 29).

תכונתה היא על גבעת ירמוק, ועוד היום נראו שם שרידי חרבות עתיקות מאוד.

2) **ירמות** עיר בנחלת מטה יששכר ונתנה ללוים מבני גרשון לשבת בה (יהושע כ"א. 29) אולם ברשימת הערים בדהי"א (ו. 58) נזכרת העיר הזאת בשם ראמות, וביהושע (יט. 21) נקובה בשם רמת, בסגול תחת חריש. תכונתה לא נדע כעת. קאנדער משער כי היא העיר רמה לצפון שומרון, שלפי הגדת יושבי המקום ההוא נמצא לא רחוק ממנה קברו של יששכר.

יְרֵמַי, שם איש מבני חשם מעולי בבל שנשאו נשים נכריות והוכרחו לגרשן כמצות עזרא (עזרא י. 23).

1) **ירמיהו** הנביא. חייו. ירמיה היה בן חלקיהו הכהן ונולד בעיר ענתות אשר בארץ בנימין, עיר קטנה העומדת בקרן צפונית מזרחית של ירושלים במרחק מהלך שעה ממנה. נבואותיו נתמשכו יותר מארבעים שנה, מן שלש עשרה שנה למלך יאשיהו עד גלות ירושלים בחודש החמישי (626־586 לפני המספר הנהוג). אם כי ירמיהו החל להתנבא חמש שנים לפני מציאת ספר התורה בבית ה׳ על ידי חלקיהו, בכל זאת כפי הנראה לא לקח הלק בענין התקונים שעשה יאשיהו בדת ובעבודת ה׳ ולא התערב בזה כלל. אולם אחרי מות יאשיהו עד יום מותו של הנביא במצרים פעולתו היתה ידועה ונכרת בכל קורות הזמן ההוא המצויין בסופו הנורא. הוא היה כמעט האחד המיוחד בדורו שרב את ריב האמת עם כל מפלגות העם והכה אותן בשבט פיו על השחתת המדות שהתפשטה בעם והראה להם משוגתם בהאמינם כי בשום אופן לא ימסור ה׳ את עיר קדשו ואת ביתו שהוא שוכן בו מעולם בידי זרים, רבות סבל הנביא האומלל הזה מכהני המקדש בגלל נבואותיו. הכהן פשחור בן אמר הכה אותו ויתן אותו על המהפכת אשר בבית ה׳ (ירמיהו ב. 2) יראייה בעל פקידות תפש אותו ומסרהו אל השרים והמה הכו אותו ונתנוהו בית האסור אשר בבית יונתן הספר (שם לז. 13־15). אנשי ענתות התרו בו שלא ינבא אם חפץ חיים הוא (שם יא. 21). הכהנים והנביאים בבית ה׳, המלך יהויקים, ושרי המ חמה כלם החליטו כי משפט מות להנביא, כי מרפה הוא ידי אנשי המלחמה בנבואותיו הרעות (ירמיהו כו. 8. 9. לו. 14. 27 לח. 4). רבות סבל הנביא האומלל הזה ממצבו הנורא שהוכרח להיות למורת רוחו איש ריב ומדון לבני עמו, ובמר רוחו התאונן לפעמים לאמר: „מי יתנני במדבר מלון אורחים" (שם ט. 2) וקלל את יום הולדתו, ולפעמים גמר בדעתו שלא לדבר עוד בשם ה׳, אבל דבר ה׳ היה בלבו כאש בוערת עצור בעצמותיו ולא יכול לכלכלו (שם כ. 9). אבל לא פסו גם אמונים מקהל ה׳, כי נמצאו אז גם אנשים ישרים שעמדו לימינו והאמינו בנבואותיו ובדברי הוכחתו (כו. 17. 19). עבד מלך הכושי נכמרו רחמיו אל עינויי הנביא ויוציא אותו מהבור אשר נתנוהו בו מבקשי נפשו (לח. 7) המלך צדקיהו הטה אליו חסד ויעש כל כח שהיה ביכלתו לעשות לטובתו (ל"ז 20, ל"ח. 10). הכשדים לא חפצו לנגוע בו לרעה (מ, ו), וגם אנשי החיל מבני יהודה ששמו פניהם לברוח מצרימה חשבו אותו לאיש קדוש, ולא רצו להפרד ממנו ולקחו אותו אתם נגד רצונו למצרים (שם מג. 5).

כפי הנראה החל ירמיהו לנבא בעודנו עול ימים, כמו שמורה התנצלותו לבלתי לכת בשליחות ה׳ באמרו: „כי נער אנכי" (ירמיהו א. 6), אבל הבטוי הזה איננו גם כן ראיה מוכחת שאין עליה תשובה, כי יוכל היות שכיון בזה לאמר כי איננו מוצא את עצמו מוכשר למשלחת נכבדה כזו. גם ההשערה שאביו חזקיהו היה הכהן הגדול שמצא את ספר התורה בבית ה׳ אין לה יסוד נכון, ואדרבה המלות: „מן הכהנים אשר בענתות" מורות כי אביו לא היה כהן גדול, אבל קרוב לשער כי היה מיוצאי חלצי הכהן הגדול אביתר, אשר הגלהו שלמה לענתות (מ"א ב. 28) והכי נות הימים הטובים בעת ששימש אביתר לפני דוד פעלו פעולה נצחת על רוח ירמיהו, להעיר בקרבו עוז ועצמה להגיד למלכים פשעם ולשרים עונם. למשפחתו היה קנין שדות בענתות (ירמיה לב 8), ואף כי מקום משכן הנביא היה בירושלים לא חדל מלבקר כפעם בפעם את נחלת אחוזתו (שם יא. 18, לז. 11 ועיין גם כן כ"ט 27, שנזכר שם בשם ירמיה הענתותי). כאשר מצאו את ספר התורה בבית ה׳ לא נזכר שם ירמיהו בין הכהנים ויועצי המלך יאשיהו, יוכל היות כי אז לא היה מפורסם עוד לנביא בעיר המלוכה ירושלים, כי נבואותיו הראשונות נבא כפי הנראה בענתות עיר מולדתו. רוח הקודש שקרא אותו לנבואה ורוח האגושי הדרש

מנוחת הנפש תתחרו ימים רבים זה בזה ולא נתנו מרגוע לנפשו, עד שלבסוף נצח רוח ה' את רוח האנושי, והעמים על עצמו העבודה הקשה לחיות נביא לישראל בימים הרעים האלה. על מצבו זה של תכונת נפשו בראשית כשלחתו מורים הדברים: „פתיתני ה' ואפת, חזקתני ותוכל" (שם כ. 7). בנבואותיו הראשונות הוא שופך את כל חמתו על הכהנים והעם, כי הוא רואה בכל אופני עבודתם את ה' תערובות מנהגי אלהי נכר אלילי כנען, ובמר נפשו הוא זוכר את הימים הראשונים של קורות האומה, בהיותם במדבר כלו קדש לה' בלי שום תערובות דעות זרות „זכרתי לך חסד נעוריך..... לכתך אחרי במדבר..... קדש ישראל לה'" (שם ב. 2.....), ובגלל השנוי הזה לרעה ינבא הריסת הארץ ומפלת הלאם זהו הצור אשר עליו יסובבו כל דברי נבואותיו בפרשיות הראשונות מן ב' עד ז'.

אבל העם לא הודה לירמיהו בזה, והתנגדו לדעותיו אלה, כי לדעתם אם גם יש קורטוב של אמת בדבריו כי נמצאו באופני עבודתם דעות זרות אבל אינם רואים בזה כל רע כי הלא באמת כונתם אך לשמים. נגד הדברים האלה יאמר הנביא; איך תאמרי לא נטמאתי, אחרי הבעלים לא הלכתי, ראי דרכך בגיא, דעי מה עשית..... (שם ב. 23), ותאמרי כי נקיתי..... הנני נשפט אותך על אמרך לא חטאתי (שם 35). גם אחרי אשר עשה יאשיהו תקונים בדת ובעבודת ה' והסיר את הבמות מגבול יהודה, גם אז לא היתה רוח הנביא נוחה מהמצב החדש, כי אך התמונה החצונית שנתה פניה, אבל הרעיון הצפון נשאר כמלפנים, ולזאת יאמר הנביא: אם תשוב ישראל..... ואם תסור שקוציך מפני..... המולו לה' והסירו ערלות לבבכם..... פן תצא כאש חמתי..... (שם ד).

שלש עשרה שנה אחרי עשותו התקונים והשנוים בדת ובעבודת ה' יצא יאשיהו למלחמה עם פרעה נכה ונפל חלל במלחמה במגידו. עבדיו הביאו את גויתו לירושלים ויקברוהו שמה והעם המליך את יהואחז בנו תחתיו. יהואחז מלך אך שלשה חדשים כי הגלהו פרעה למצרים ומת שם. ירמיהו ראה מראש כי יהואחז לא ישוב עוד לכסאו ולארץ מולדתו ונבא עליו כדברים האלה: „אל תבכו למת (יאשיהו)..... בכו בכה להולך (יהואחז) כי לא ישוב עוד וראה את ארץ מולדתו (שם כ"ב 10). בפרשה הזאת מזכיר עוד הפעם את יאשיהו בדרך רמז בהקבילו את תכונת נפשו ומדותיו לתכונת נפש יהויקים בנו. כי בעוד שאביו יאשיהו הצטיין בעשות משפט וצדקה, ודן דין עני ואביון, הצטיין יהויקים בעשית עושק ומרוצה ובשפיכת דם נקי (שם 13-18) יותר לא נמצא בנבואות ירמיהו כי יזכיר את יאשיהו אף בדרך רמז. אולם בדהי"ב (לה-25) נזכר כי ירמיהו הספיד את יאשיהו ויקונן עליו את הקינות הכתובות במגלת איכה. יהויקים היה מלך אכזר מאד ורדף את נביאי ה' באף ובחמה ובקצף גדול (שם כו. 20-24), ולזאת שנאוהו רבים מהטובים שבעם, וירמיה לא ירא להגיד מראש את מפלתו כי קבורת חמור יקבר ולא יספדוהו כראוי למלך ישר (שם כ"ב 18-20). ימי ממלכת יהויקים היו היותר רעים בחיי ירמיהו, כי סבל אז רדיפות מכל עבר ופינה; מצד הכהנים והנביאים, כי יצא במחאה נגד אופן עבודתם את ה' בקרבנות בלי כל רעיון מוסרי (שם ז), מצד בני עיר מולדתו אנשי ענתות (שם יא. 18), וגם העם התנגד לו ורדף אותו (שם י"ח, 18).

יהויקים לא שמר את השבועה שנשבע לנבוכדנצר להיות נכנע תחתיו, ואנשי חיל הכשדים צרו על ירושלים. בין כה מת יהויקים, ויהויכין עלה למלוכה, אבל מלכותו התמשכה אך מאה ימים, ונבוכדנצר הסירו מכסאו ויביאהו בבלה וישימהו בכלא והוא היה אסור שם שלשים ושבע שנים עד אשר הוציאו לחפשי אויל מרודך בנו של נבוכדנצר (מ"ב כה. 27). גורלו המר של המלך האומלל הזה נגע עד נפש כל העם ובכליון עינים חכו על שובו, אבל הנביא במר רוחו הודיע להם כי תקותיהם אך מפח נפש (שם כ"ב. 24), ותחת יהויכין עלה צדקיהו למלוכה. צדקיהו היה בעל נפש ישרה וטוב לב אבל חלש ורפה כח להתנגד בעניני המדינה להשרים ושיטתם.

הוא התייעץ כפעם בפעם עם ירמיהו, אבל ירא היה לסדר עניני המדינה כאשר יעצהו ירמיהו מפני השרים שהתנגדו לשיטתו של הנביא מן הקצה אל הקצה, כי בעוד שהוא יעץ להעם להכנע תחת עול מלך בבל כי כן גזרה ההשגחה העליונה וכל עמל אנוש לא יועיל לשנות את הגזרה הזאת (כז. כט לז. לח) היו השרים מעירים ומעוררים את העם להתקומם נגד הכשדים וללחום אתם ולכרות ברית עם מצרים. ירמיהו לא חדל מנשוא חרפות וגדופים מכות נאמנות וגם אימת מות מצד השרים שארבו לנפשו על נבואותיו שהיו נגד שיטתם. אבל בקרבו פנימה לא נראתה עוד המלחמה בין חובות משלחתו ובין מצב העניינים, כי כחולה מסוכן שכבר אפסו כחותיו במלחמה עם מחלתו, כן ישב הנביא דומם וממתין להקץ הנורא. שנה ומחצה צרו הכשדים על ירושלים וסוף הדבר היה כי לכדו את העיר והפקידו את גדליהו בן אחיקם לראש על העם הנשאר שלא התערב במלחמה. ירמיהו הובא אל שרי חיל הכשדים ברמה. שרי המלוכה שידעו מיחוס ירמיהו אל מצב העניינים בירושלים, כי הוא היה מיעץ לעם להכנע תחת עול הכשדים, נתנו צו לתת לו דרור וחופש לבחור את הטוב בעיניו אם לבוא בבלה או להשאר ביהודה. ירמיהו בחר להשאר עם גדליה במצפה. כשני חדשים עמד גדליה בראש העם ונהרג על ידי ישמעאל בן נתניה. שרי החילים מיראם את הכשדים שיקחו נקמתם מהם על מעשה הרצח הזה החליטו להמלט על נפשם וללכת מצרימה. ירמיה התנגד בכל כחו אל ההחלטה הזאת והבטיחם כי לא יאונה להם כל רע מצד הכשדים, אחרי כי ידם לא היתה בהרצח הזה, אבל המה לא שמעו לעצתו וברחו למצרים ולקחו גם את ירמיהו עמם וגם את ברוך בן נריה תלמידו לקחו. הדבר הזה היה כוס התרעלה האחרונה שהנביא היה מוכרח לשתות ולמצות. כל ימיו היו כעס ומכאובים, כן כל שאיפותיו לא עלתה בידו אף אחת: הוא העיר את העם לתשובה, ודבריו נשארו מעל, הוא יעץ להעם להכנע תחת עול הכשדים וקולו היה כקול קורא במדבר, הוא דבר על לבם להשאר בארץ ולבנות היסוד לתחית האומה, והמה סחבוהו בחזקה למצרים. ממותו לא ידענו מאומה, ההגדה מספרת כי נהרג במצרים מידי בני עמו על כי העיז להוכיחם שמה על מעשיהם. ובס"ע רבה כיון כיו אמר כי נבוכדנצר אחרי לכדו את מצרים העלה משם את ירמיהו ביחד עם סופרו ברוך בבלה.

ככל האנשים המצויינים היה גם כן ירמיהו צפוי בחייו אל יסורים ומכאובים, גדופים ורדיפות, אולם אחרי מותו החלו להכיר גדלו ורוממותו. אנקותיו ואנחותיו כלאו גם לבות משוררים רבים שקמו אחריו והיו גם כן במצבו של ירמיהו, כאשר יעידון ויגידון מזמורים רבים בספר תהלים שנתחברו בבבל ובימי רדיפות היונים בימי הבית השני. בעת מלחמות המכביים האמינו כי ירמיהו באהבתו את אחיו יבקש רחמים על עמו ישראל ועל הקריה הקדושה, ושהוא מסר חרב זהב ליהודה המכבי ואמר לו: קח את החרב בידך והכית בה את צורריך (המכבאים ב' ט"ו 20).

ספרו. בפרשה ל"ו מספר ירמיהו כתוב כדברים האלה: ויהי בשנה הרביעית ליהויקים בן יאשיהו מלך יהודה היה הדבר הזה מאת ה' אל ירמיהו לאמר: קח לך מגלת ספר וכתבת אליה את כל הדברים אשר דברתי אליך על ישראל ועל יהודה ועל כל הגוים מיום דברתי אליך מימי יאשיהו עד היום הזה. . ויקרא ירמיהו את ברוך בן נריה ויכתב ברוך מפי ירמיהו את כל דברי ה' אשר דבר אליו על מגלת ספר... ויהי בשנה החמשית ליהויקים... קראו צום לפני ה' כל העם בירושלים... ויקרא ברוך בספר את דברי ירמיהו בית ה'... וישלח המלך את יהודי לקחת את המגלה... ויקראה יהודי באזני המלך... ואת האח לפניו מבוערת, ויהי כקרוא יהודי שלש דלתות וארבעה יקרעה בתער הסופר והשלך אל האש אשר אל האח עד תום כל המגלה.. וירמיהו לקח מגלה אחרת ויתנה אל ברוך בן נריה הסופר ויכתב עליה מפי ירמיהו את כל דברי הספר אשר שרף יהויקים מלך יהודה באש ועוד נוסף עליהם

דברים רבים כהמת.

אין כל ספק כי דברים רבים בנוסחה הזאת, אם לא כלם, באו אל ספר ירמיהו שבידנו (השוה פרשה כ״ה 9. 10 עם פרשה ל״ו 29). הגבלת הזמנים בהתחלת הנבואות היא בלי ספק הוספת העורך האחרון, ולפעמים כאשר לא ידע הזמן בדיוק ובצמצום השתמש בכלל ולא בפרט. כמו; ויאמר ה׳ אלי בימי יאשיהו (ג. 6.) ועיין עוד ז. 1, י״ד 1. ל״ד 1. ל״ה, 1. מ. 1, י״ד 1. מ״ו, 1, מ״ז, 1. מ״ט 34. הענינים ההיסטוריים נכתבו לפי השערת רבים מהמבקרים לא מידי ירמיהו או ברוך כי אם מאנשים אחרים מבני דורו או בדור שאחריו. המספר יביא בתוך הספור לפעמים גם איזה נבואה של הנביא אבל מסגנון הלשון נראה ברור כי שינה את הדברים ומסרם לא כמו שיצאו מפי הנביא (לדוגמא עיין מ״ב 7. 22).

בכלל מחלקים המבקרים את ספר ירמיהו לשלשה חלקים, החלק הראשון מכלכל בתוכו הנבואות שנבא בימי יאשיהו. הן הנה הנבואות הבאות בתחלת הספר מן פרשה א׳ עד פרשה ו׳, החלק השני מכיל הנבואות שנבא בימי יהויקים. לחלק הזה יחשבו את הפרשיות ז, כ״ב. 10. 12, ז, 29־ח. 3, ד״י, י״א. 1־ י״ב. 26, י״ח־כ, י״ב 7־17, בחלק השלישי תבואנה הנבואות שנבא בימי צדקיהו, והנה הפרשיות; כ״ד, כ״א־כ״ג. כ״ז־כ״ט, כ״א. 1־10, ל״ז, ל״ב, הפרשיות נ־נ״א הנה לדעת כל המבקרים מזמן מאוחר מזמנו של ירמיהו.

מבקרים אחרים המציאו עוד חלוקה אחרת לספר ירמיהו, המה גם כן מחלקים אותו לשלשה חלקים, לנבואות שבהן הנביא הוא המדבר בעדו, לנבואות, שנכתבן על ידי ברוך, ולנבואות שנכתבו על ידי אחרים ושם הנביא יבואו בהן בתור גוף שלישי או נסתר.

נפלא הדבר כי בהעתקת השבעים של ספר ירמיהו נמצאים שנוים רבים הרבה יותר מאשר בכל שאר ספרי הקודש. בכלל הסרים פסוקים רבים ופרשיות שלמות בההעתקה הזאת לבד מלות רבות למאד. החכם גראף חשב ומצא 2700 מלות הסרות בהעתקת השבעים לעומת הנוסח העברי. עמזה יוכיחו המבקרים כי היתה לפני השבעים ספר ירמיהו בנוסחא אחרת מקוצרת הרבה מהנוסחא העברית שבידינו. אולם במקומות רבים נמצאו בההעתקת השבעים גם איזה מלות יתרות מאשר בנוסחא שלנו. ולבד זאת גם סדר הפרשיות בהעתקה שונה מכדור שלנו, כן הנבואות שנבא על הגוים ונמצאות בנוסחא שלנו בפרשיות מ״ו־נ״א, מסודרות בהשבעים בפרשה כה בין פסיק 13 ופסיק 15.

חז״ל מתארים את ירמיהו לאיש הזהיר מאד בתוארי הבורא. אם כי היה מאמין בגדלות הבורא, בכל זאת היה נזהר מלקרוא בתואר נורא, תואר שהשתמש בו משה רבנו, כי אמר ירמיה; נכרים מקרקרים בהיכלו איה נוראותיו? (יומא סט). ובאמת אם היה ירמיה מתאר את הבורא בימיו בתואר נורא היה נראה כמחניף לבורא ולא לפניו חנף יבוא. שונאיו של הנביא האומלל הזה היו משתדלים בכל מה שיכלו להשפיל את כבודו בעיני העם ולהבאיש את ריחו, ולזאת חשדוהו מאשת איש ומזונה, ובעבור זה היתה גם שנאת הנביא אלידם חזקה מאד, ולכן בקש מה׳ כי גם בעת שיעשו צדקה יהיו נכשלים בבני אדם שאינם מהוגנים (ב״ק ט״ז). לדעת הז״ל יחוסו של ירמיהו מצד האם היה מבניתיו של רהב הזונה (במדבר רבה ח׳). והחזיר את עשרת השבטים לארצם ויאשיהו בן אמון מלך עליהם (ערכין ל״ג), וכן בעת שהלך להחזירם ולא היה בירושלים פנה יאשיהו אל חלדה הנבואה בשאלה ולא אל ירמיהו (מגילה יד).

ועיין יתר באריכות; קארניל, דער איזראעליטישער פראפעטיזמוס, דאווידזאן, דהי עקסיל ענד דהי רעסטאראציאן; עוואלד, היטציג, גיעס בראבט האנד קאמענטאר 1894, ועוד.

2) ירמיהו משבט גד, הגבור החמשי במעלה מן הגבורים אשר באו אל דוד לצקלג, הגבורים האלה היה פני

אריות פניהם וכצבאים על ההרים למהר (דהי"א יב. 11).

3) **ירמיהו**, גם כן משבט הגדי העשירי במעלה בין הגבורים שבאו אל דוד למצודה אשר במדבר בקרבת עין גדי (שם. 13).

4) **ירמיהו**, אחד מנושקי קשת חמצויינים בשבט בנימין שבאו אל דוד לצקלג (שם 5).

5) **ירמיה**, אחד מראשי האבות בחצי שבט המנשי שהתישבו בארץ מבשן עד בעל חרמון (שם ה. 24). כפי הנראה היה מן השבוים שהגלה תגלת פלאסר מלך אשור ויביאם לחלה וחבור (שם. 26).

6) **ירמיהו** מלבנה, אבי חמוטל אשת יאשיהו המלך ואמו של יהואחז (מ"ב. כ"ג. 31) ושל צדקיהו (שם כ"ד. 18). כפי הנראה מיהושע (כ"א. 13) היתה העיר לבנה מהערים שנתנו לבני אהרן הכהן לשבת בהן, ולפי זה יש לשער כי הכהן הנכבד הזה, שהיה חותן המלך יאשיהו, היה מן הכהנים החשובים שעזרו ליאשיהו לעשות התקונים הנחוצים בעבודת ה' בבית המקדש.

7) **ירמיהו** בן חבצניה ואביו של יאזניה, שהיה הראש לבית הרכבים בימי ירמיהו הנביא (ירמיהו ל"ה. 3).

8) **ירמיה**, מן הכהנים ששבו מבבל לירושלים כיחד עם זרובבל ויהושע בן יהוצדק (נחמיה י"ב. 1) מרשימה הזאת נראה כי ירמיה זה היה מן ראשי האבות של הכהנים ששבו לירושלים.

9) **ירמיה** מן האנשים חחשובים שחתמו על האמנה בימי נחמיה וקבלו עליהם באלה ובשבועה לשמור לעשות ולקיים את כל דברי תורת משה (נחמיה י. 2). ולפי זה היה מאנשי כנסת הגדולה (ע"ע אמנה. 1). הוא היה מן ראשי הכהנים שלקחו חלק בתהלוכה הימנית בעת קדשו חומת ירושלים בימי נחמיה. (נחמיה יב. 34). קרוב לשער כי במקום הזה השם ירמיה מציין מחלקה שלמה של כהנים שהיו תחת פקודתו ולא איש פרטי.

ירפאל שם עיר בנחלת מטה בנימין (יהושע י"ח. 27). הנוסעים משערים כי החורבה ראפאט, צפונה לגבעון (על-רזיב), היא משרידי העיר הקדומה הזאת.

ירק, עשב מאכל, בשם ארוחות ירק מסמנים מאכל מצמחי גנים, בין גדולי אומתנו הקדמונים נמצאים אחדים שנזונו אך בירקות וזרענים (דניאל, חנניה, מישאל ועזריה), ובלי ספק לא היו הם הראשונים והיחידים שהשתמשו אך בירקות להשקיט רעבונם (וועגעטאריאנס). וע"ע ארוחה, גן.

ירק, צמח השדה או ירק עשב על פי רוב הוא מאכל בהמה. לפי המסופר בתורה (בראשית א. 29), היתה מכונת היוצר ליסד בארץ ממשלת השלום, האדם וכל בעלי החיים מצאו מזונם ומחיתם מוכנים לפניהם בממלכת הצמחים, וכל בעלי החיים לא היו רשאים להרע ולהשחית איש את אחיו. אבל כלם לא עמדו בנסיון, הארץ מלאה חמס, האדם וחיתו יער כלם החלו לטרוף טרף ולאכול איש בשר רעהו. ולזאת מצא היוצר לנחוץ לתת לבעלי חיים הנחה אחר המבול, בהתחדשות העולם, והתיר להם בשר לאכילה, מפני כי טבע הרכבתם דורש מאתם מאכלי בשר, ואף רצח אדם נשאר באיסורו כמקדם, ומן אז החלה מלחמת הקיום. ההולכת ונמשכת עד ימי יסוד מלכות שמים בארץ, ואז יגבר השלום בארץ, וגר זאב עם כבש, ואריה כבקר יאכל תבן, כי כח המוסרי יתגבר לא רק באדם כי אם גם בחיתו יער, וזהו הפרוגרם האידיאלי שהבטיחו לנו נביאינו.

ירקון מין חולאת ונגף בתבואת הארץ ובאדם. על פי רוב באה המחלה הזאת מסבת פחד גדול פתאומי: ונהפכו כל פנים לירקון (ירמיהו ל. 6).

ירקון שם מקום בנחלת מטה דן בקרבת העיר יפו עם נחלי מים הנקראים „מי הירקון" (יהושע י"ט. 46) תכונת המקום הזה לא נודעה בעת, ולדעת בעל א"ק „כי הירקון" יהיה טעמו מי הרקון שהוא שם עיר (שם) בתוס' י' הנהוג לרוב בשמות כמו: יבלעם מן בלעם, יקבצאל מן קבצאל ועוד.

אולם דילמאן גורס במקום הנזכר „ומים (כלומר מפאת מערב) הירקון גבול" הירקון הוא הנבול מול יפו, וגרסתו זאת נוסדת על העתקת השבעים במקום הנזכר.

ירקעם שם משפחה ממטה יהודה (דהי"א ב. 44), אולם קיטעל משער כי הקריאה הנכונה צריכה להיות „יקדעם" והוא שם עיר בנחלת מטה יהודה בנגב (יהושע ט"ו. 56), ושיעור הכתוב בדהי"א (שם) ושמע הוליד רחם אבי „יקדעם", הוא כמו נגיד או שר העיר יקדעם.

ירקרק ע"ע צבעים.

ירשה ע"ע נחלה.

ישימאל שם משפחה במטה שמעון (דהי"א ד. 36).

ישראל, כן יכונה עמנו פעמים רבות בכה"ק, וגם עמים אחרים מזמן הקדום יכנוהו בשם הזה. על אבן מישע מלך מואב שמצאו החוקרים זה לא כבר נמצא שם ישראל בשורה החמשית והשביעית (ע"ע מישע), וגם בכתיבת שלמנאסר השני (854 לפני המספר הנהוג) נמצא השם סירלאי בדברו אדות אחאב (ע"ע יעקב). בפי עמים אחרים וגם בפי היהודים בדברם אל עמים אחרים ישתמשו בשם „עברים". יונה אמר לאנשי הספינה מעמים אחרים: „עברי אנכי", יוסף אמר לשר המשקים כי גנב גנבתי מארץ העברים. עד כה עוד לא עלתה בידי החכמים לבאר הטעם הנכון לשם הזה: אם מפני בני ישראל המה מיוצאי חלצי עבר, או מפני כי באו לכנען מעבר לנהר פרת. העם הזה נודע גם כן בשם יהודים על שם שבט יהודה שהי' השבט היותר חשוב מכל שבטי ישראל, וכי מלכו דוד, משבט הזה יצא, ועיר המלוכה, ירושלים, היתה בחלקו, בשם הזה החלו לקרוא את בני ישראל ביחוד אחרי גלות עשרת השבטים.

תכונת נפשו של עם ישראל. העם הזה בראשית התישבו בארץ כנען היה רועה צאן ובקר והצטיין אז בכל המעלות והחס־ונות שמצטיינים בהן העמים הנוסעים בעדר. בכלל חייו היו חיי שלום ושלוה; ולא ידע מכל התלאות שעברו על ראשי העמים הנאורים, כמצרים אשור וצור: ואף לפעמים רחוקות התעסקו גם בגידול תמרים אחרים מפני כי גידולם איננו דורש טרחה יתרה. מן הספורים ארותו בספרות הקדמונה נדע כי היה ישראל מעולם שומר הברית והחסד לאוהביו ומיודעיו, לא חת מפני כל בעת שהביא המקרה לידו לקחת נקמתו משונאיו, ואז לא ידע רחם. בעניני אישות הצטיין מעולם בקדושתו וטהרתו. בהמשך הימים החל להתעסק גם במסחור ואז קנה לו גם המעלות, גם החסרונות של אנשי המסחור (עיין הושע י"ב. 7; עמוס ח. 4, 5). אם למד ישראל דרכי המסחור מהכנענים והצורים, או כבר לפני זה למד זאת מנוסעי בעדר אחרים (ישמעאלים ומדינים) קשה לדעת על נכון. בעניני חקירה לא הלכו הישראלים בגדולות, כמו היונים, וכלל גדול היה בידם; „במופלא ממך אל תדרוש". אבל לא נמנעו מלחקור ולדרוש אחרי אופני הנהגת העולם על ידי ההשגחה העליונה, והשאלה הגדולה: מפני מה צדיק ורע לו, רשע וטוב לו, העסיקה כבר בימים הקדמונים את מוחות החוקרים ביניהם על דבר אמת. העם הזה היה מעולם אדוק באמונתו והצטיין במדות טובות וישרות, ובזה היה נבדל מהעמים האחרים נוסעי בעדר הקדמונים וגם מהבידואינים בימינו, אשר שם אלאה ישמע על פיהם כפעם בפעם, אבל באמת רחוק הוא מכליותיהם (עיין נאוואק העברעאישע ארנעאלאגיע 1. 101-103).

ארצו, לפי כונת נותן התורה היה ראוי ישראל צריך להיות עם סגולה מכל העמים, עם תכונות מיוחדות לו לבדו, עם לבדד ישכון ובגוים לא יתחשב. אבל ארצו, ארץ כנען לא היתה מסוגלת לעזור לו להתפתח בדרך הזה, כי היא עמדה בתוך בין שתי הממלכות הגדולות והנאורות בימים ההם, מצרים ואשור ואחרי כן בבל, הממלכות שהתחרו זו בזו, וכל אחת מהן חשבה את עצמה יותר ראויה ומוכשרת לעמוד בראש הגוים והממלכות הקטנות, במערב אזיה, ובגלל הדבר הזה התנגשו שתי הממלכות האלו

כפעם בפעם זו בזו ויצאו למלחמה אשה ברעותה, וארץ ישראל היתה המעברה להן ובכן התקרבו בני ישראל פעם למצרים ופעם לאשור, וההתקרבות הזאת עצרת בעדם מהשאר עם לבדד ישכון, עם סגולת מכל העמים, כי לסרו ללכת בדרכיהם ולעשות כמעשיהם, וכל עמל הטובים שבעמנו וביחוד הנביאים לא הועיל לעצור בעד ההקרבותם להגוים האלה, ולזאת היתה אמונתם, דרכי חייהם ומדותיהם מעורבות בתערובות יסודות זרים, וביחוד בימי הבית הראשון. השפעת העמים אחרים על עמנו היתה מרובה ביחוד על מלכות עשרת השבטים שהיתה בצפון הארץ, קרובה לארם ודמשק ודרך בה עברו העמים האחרים לצאת למלחמה איש באחיו, וביחוד דרך עמק יזרעאל. אולם על מלכות יהודה, שהיתה בנגב הארץ, והיתה ארץ הרים וגבעות ואינה מסוגלת למעבר אנשי חיל, לא היתה השפעתם חזקה כל כך, ולזאת לא היתה עבודת אל נכר כל כך מצויה ביהודה ולא הכתה שורש עמוק בלבות העם שמה כאשר בממלכת עשרת השבטים. התכונה הזאת של ארץ יהודה הועילה הרבה לנצחונות המעטים על הרבים בימי שאול ויהונתן (ש"א ד), בימי אסא ויהושפט (דהי"ב י"ד, כ) ובימי המכביים.

ה' סמיטה בספרו על הגעאגראפיה הפלישתינית מתאר את הארץ בדברים האלה; פלישתינה נחלקת מצד הטבע למחוזות קטנים כארץ יון העתיקה, אולם טבע המחוזות האלה משונה ונבדל בכל אחד מהם הרבה יותר מאשר בארץ יון, ולזאת היא מסוגלת מאד כי יחיו בה עמים שונים זה בצד זה בשלום ושלוה, באהבה ואחוה וריעות. בעת כבוש הארץ בימי יהושע מצאו בה המנצחים שבעה עמים שונים (דברים ז. 1). וגם המת השאירו רבים מהמנוצחים לחיות בתוכם (שופטים ג. 3. 5.), וכבר הראו החכמים סיים ונאוואק בראיות מוכיחות שהשבעה עמים האלה היו מגזעים שונים, וגם בני ישראל בעצמם לא היו מקפידים מאד בימים הקרמונים על טהרת הגזע, כבר בצאתם ממצרים עלו עמהם ערב רב (שמות יב. 38). ואספסוף (במדבר יא. 4). העם בראשית התפתחותו לא התנגד לנשואי נשים מעמים אחרים ולתת להם מבנותיהם. בימי השופטים נאמר: ובני ישראל ישבו בקרב הכנעני והחתי והאמורי והפריזי והחוי והיבוסי ויקחו את בנותיהם להם לנשים ואת בנותיהם נתנו לבניהם (שופטים ג. 5. 6.) כן היה הדבר גם בימי המלכים וגם בימי גלות בבל. בשלמה נאמר: והמלך שלמה אהב נשים נכריות רבות; מואביות, עמוניות, אדומיות, צדוניות, חתיות (מ"א יא. 1.) בימי עזרא כתוב; לא נבדלו העם ישראל והכהנים והלוים מעמי הארצות... כי נשאו מבנותיהם להם ולבניהם והתערבו זרע קדש בעמי הארצות... (עזרא ט. 1), ואך הודות להשתדלות עזרא ונחמיה חדל העם מהתערב עם בני ובנות עמי הנכר. בחילו של ישראל עבדו אנשי חיל מעמים אחרים. בימי דוד נאמר; וכל עבדיו עוברים על ידו וכל הכרתי וכל הפלתי (ע"ע כרתי ופלתי) וכל הגתים שש מאות איש אשר באו ברגלו מגת... (ש"ב טו. 18) וגם שרים וגבורים היו בם מעמים שונים (עיין ש"א כ"א. 8 ש"ב כ"ג. 26). גם רבים מעושי מלאכות ועובדי עבודה קשה היו מבני הנכר (מ"א ט. 20). על הנכרים הגרים בארץ הסך החק בכנפיו שלא יאונה להם כל רע. בגלל כל הדברים האלה קשה תיה להם לבני ישראל להיות עם לבדד ישכון לבלי התערב בעמי הארצות.

בנוגע לפרי הארץ ותבואת האדמה בצדק יכנוה בתאר „ארץ זבת חלב ודבש", התאר אשר יתארו בו הבידואינים ארץ מרעה, ולבד זה מוכשרת היא מאד לגידול זיתים וגפנים. אולם חטה ושעורה לא בכל המקומות יעלו יפה, ואך עמק יזרעאל מצטיין בגידול תבואות אלה, ולזאת לא היו בארץ ישראל מעולם אוצרות דגן ובר, ופעמים רבות סבלו יושביה חרפת רעב; בימי אברהם, בימי יצחק, בימי יעקב, בימי דוד, אחאב, אלישע, חגי, נחמיה. אוירה טוב ומתכים, אבל לפעמים ישים הדבר חבא מהודו שמה;

ביושביה, ולכן הלשינו המרגלים עליה כי ארץ אוכלת יושביה היא (מדבר י"ג. 32). ועיין יחזקאל ז. 15. ש"א 1. 19. ש"ב כה. 15, מ"ז י"ט. 35, כ. 7.

דברי ימיו. כן הספורים אדות האבות; אברהם, יצחק ויעקב, הנמצאים בספר בראשית נראה ברור כי בני ישראל היו קרובים קרבת משפחה לחעמים עמון ומואב (יוצאי חלצי הרן אחי אברהם), אדום (מצאצאי עשו אחי יעקב), מדין ויתר העמים יושבי הצי האי סיני (מבני ישמעאל) וארם (מבני נהור אחי אברהם). וועלהויזען מטער כי בני ישראל חשבו להם לכבוד ולתפארת להמנות בין הקרובים קרבת משפחה להארמיים שהיו בימיהם עם גדול ועצום, אבל באמת המקום ההיסטורי הקדמוני של אבותינו הוא בחצי האי סיני. אבל השערתו זאת אין לה כל יסוד. ואדרבה מקומות רבים בכה"ק מורים כי בני ישראל התיחסו כבר בימים הקדמונים להארמיים. אברהם יצא מאור כשדים שהוא בארם נהרים, רבקה היתה בת בתואל מפדן ארם, רחל ולאה היו בנות לבן מפדן ארם. יעקב נקרא בתורה ארמי אובד, הנביא הושע אומר ויברח יעקב שדת ארם. כל אלה המקומות מראים בעליל כי כבר הקדמונים בעמנו חשבו ארץ ארם ראשיתם ומקום מולדתם.

ישראל תחת סבלות מצרים. חוקרים אחרים מטילים ספק או כופרים בכל העובדה של גלות ישראל במצרים. וראיתם היא כי בכל דברי ימי מצרים ובכל הכתובות שמצאו החכמים עד הנה לא נזכר אף רמז קל מעבדות ישראל במצרים, וגם שם ישראל לא יזכר ולא יפקד שמה. אבל הראיה הזאת היא חלושה מאד. כלל גדול הוא; לא ראינו איננה ראיה, והטענה לא ראינו איננה חזקה כל כך שיהא בכחה להכחיש ולבטל דברים הכתובים בתורתנו ומקובלים באומתנו מימי עולם יוכל היות כי הישראלים או העברים לא היו ידועים להמצריים בשם מיוחד כי אם היו נחשבים לעם אחד עם יתר העמים מסוריא וארם שעבדו עבודת פרך תחת סבלות מצרים מימי המלכים רעמסס השני עד רעמסס הרביעי. אולם לבד זה באמת נמצאים בלוחות של תל-על- אמרנה השם „אפרו", בין העמים שעבדו את המצרים בימי המלכים הנזכרים, והשם הזה קרוב לבטא „עברי", על הלוחות האלה נזכר פעמים אחדות העם „הבירו" שהיה מן עמי סוריא והיה שונא מאד להמצרים. זה לא כבר מצאו על כתובת אחת של ימי ממלכת מענעפטאהל, בנו של רעמסס השני, את השם יסיראל, עם סוריא שכבדה עליו יד פרעה ליסרהו קשה. והשם הזה קרוב מאד להשם „ישראל". (עיין ג. שטיינדארף, צייטשריפט פיר דיא אלטטעסט. וויססענשאפט חלק ט"ז. 330).

יציאת מצרים ונדודם במדבר. החוקרים המטילים ספק בישיבת ישראל במצרים מובן מאליו כי אינם מודים גם ביציאתם משם ובנדודם במדבר. אולם המבקרים הנודעים דילמאן והרייוועד מחליטים כי השיר „אז ישיר" הוא מעשה ידי משה עם איזה שנוים קטנים. והשיר הזה מעיד על עברם של בני ישראל את הים סוף וחותם את ההעברה בחותם היסטורי, ובדבר הזה מעיד גם כן על מושב בני ישראל במצרים ונדידם במדבר. כמה שנים הלכו בני ישראל במדבר? אין לנו מקור אחר לדבר הזה כי אם כה"ק, והמה מכפרים לנו כי ימי הליכת ישראל במדבר התמשכו ארבעים שנה, והסבה להמשך הזמן הזה כפי שנוכל לשפוט מכותלי הספורים בכה"ק אדות זה היא שהעם היוצא ממצרים לא היה עוד נכון ומוכשר לעלות לכנען ולרשת את הארץ.

במשך שבתם ומסעם במדבר נתנו להם לבני ישראל עשרת הדברים שהמה היסוד לחיים החומרים והרוחנים של העם ועוד חקים ומשפטים הנחוצים להנהגת העם בארץ נושבת. ואז נהיה ישראל לממלכת כהנים המדריכים את העם בדרך הישר והטוב וה' בראשם, ובכן כורת ברית עולם בין ה' מלכם ובין העם. על דבר תוכנם של עשרת הדברים המבקרים הלוקים בדעותיהם. לפי דעת וועל-הויזען העשרת הדברים הם לא אלה המובאים

בפרשה יתרו (שמות כ) כי אם המבוארים בפרשה תשא (שם ל"ד). אף שני דברים משותפים לשני מיני עשרת הדברות והם: מציאות השם ואחדותו, והתרחקות מעבודה זרה.

עשרת הדברים לדעת וועלהויזען המה: א) אלהי מסכה לא תעשה לך. ב) ששת ימים תעבוד וביום השביעי תשבות, ג) את חג המצות תשמור, ד) וחג שבועות תעשה לך, ה) וחג האסיף תקופת השנה, ו) שלש פעמים בשנה יראה כל זכורך את פני האדון ה' אלהי ישראל, ז) לא תשחט על חמץ דם זבחי, ח) כל פטר רחם לי, ט) ראשית בכורי אדמתך תביא בית ה' אלהיך, י) לא תבשל גדי בחלב אמו. מדוע בחר וועלהויזען בעשרת הדברים האלה נגד המקובל באומה כי עשרת הדברים שנתנו למשה מפי הגבורה הם המה המבוארים בפרשה יתרו ונשנים בפרשה ואתחנן? כמדומה לי שכבר הקדימו בזה געטהע, אבל שניהם בנו את השערותיהם על יסוד רעוע מאד, או על קורי הכביש.

כבוש הארץ, כפי המסופר בתורה כבשו בני ישראל בתחלה את חבל הארץ מעבר לירדן מזרחה, ושמה התישבו מיד אחר הכבוש השבטים; ראובן גד וחצי שבט המנשה שהתעסקו במרעה צאן ובקר כי חבל הארץ הזה היה ביחוד מסוגל למרעה צאן החבל הזה היה בתחלה חלק ממלכת מואב, אבל אחרי המלחמה עם סיחון מלך האמורי באה הארץ תחת ממשלת האמורי וממנו ירשו אותה בני ישראל בימי משה (עיין במדבר כ"א 21-30), מבקרים אחדים מטילים ספק באמתת העובדה הזאת, כי לדעתם נלחמו בני ישראל עם מואב ומידם ישר באה חלק מארץ מואב תחת ממשלתם וראיתם הוא מהנאמר ביהושע כ"ד. 9) ויקם בלק בן צפור מלך מואב ו י ל ח ם בישראל. אבל לא ידענו מדוע נתן היתרון לפסוק אחד בעוד אשר פסוקים רבים אחרים מכחישים אותו (עיין עוד שופטים י"א. 25), וכבר השתדלו מבארי עמנו לפשר הסתירה הזאת ולבאר הפסוק ביהושע הנזכר למעלה, כי בלק חפץ להלחם בישראל לא בגבורת הסוס מיד כי אם בתחלה חפץ לקללו על ידי בלעם ואחר כן יהיה הנקל לו להכותו בחרב, כאשר אמר בפירוש „אולי אוכל להלחם בו„ (במדבר כ"ב 11) ועיין עוד מיכה ו. 4.

ועל דבר כבוש הארץ בעבר הירדן מערבה יש בידינו שני מקורות שונים. המקור האחד יספר כי יהושע ביחד עם כל העם כבש את כל הארץ בעבר הירדן מערבה, כן נאמר בפירוש ביהושע בפרשה יוד (40-43), „ויכה יהושע את כל הארץ, ההר והנגב והשפלה והאשדות ואת כל מלכיהם „לא השאיר שריד ואת כל הנשמה החרים"..... ונשנה הדבר בפרשה י"א (שם טו-23): ויקח יהושע את כל הארץ הזאת..... ימים רבים עשה יהושע את כל המלכים האלה מלחמה..... ויקח יהושע את כל הארץ בכל אשר דבר ה' אל משה ויתנה יהושע לנחלה לישראל כמחלקותם לשבטיהם והארץ שקטה ממלחמה". אולם המקור השני מודיע לנו כי הארץ לא נכבשה על ידי כל ישראל ביחד בימי יהושע כי אם כל שבט ושבט עשה מלחמה עם עם הארץ שנשארו בחלקו; והמלחמה הזאת התמשכה גם אחרי מות יהושע. כן מפורש בספר (שופטים א) כי שבט יהודה התאחד עם שבט שמעון להלחם בכנעני שנשאר בגורל נחלתו, ובני יוסף עלו להלחם באנשי בית אל, מנשה לא הוריש את בית שאן ואת בנותיה..... ויהי כי חזק ישראל וישם את הכנעני למס והוריש לא הורישו, אפרים לא הוריש את הכנעני היושב בגזר וישב הכנעני בקרבו בגזר, זבולון לא הוריש את יושבי קטרון, אשר לא הוריש את יושבי עכו..... נפתלי לא הוריש את יושבי בית שמש..... המבקרים נותנים היתרון למקור השני על הראשון, כי בני ישראל היו אז המעטים נגד העמים המנוצחים, וטובת עצמם היתה דורשת מאתם כי לא ישמידו את יושבי הארץ בפעם אחת אם גם היו יכולים לעשות זאת, כמו שנאמר בפירוש במקום אחר; „ונשל ה' אלהיך את הגוים האל מפניך מ ע ט מ ע ט, לא תוכל כלותם מהר, פן תרבה עליך חית השדה" (דברים ז. 22). אבל באמת אין כל סתירה בין שני המקורות הנזכרים, כי גם

בספר יהושע (י"ג נאמר: „והארץ נשארת הרבה מאד לרשתה, זאת הארץ הנשארת..... אך המקור הראשון מודיע לנו כי יהושע וכל ישראל הביאו ענין הכבוש למדרגה כזו שמעתה יהיה הנקל לכל שבט ושבט להכניע את יושבי הארץ שנשארו בחלקו מבלי עזרת כל ישראל ביחד.

ובכן נשארו בני ישראל המעטים בין הכנענים המרובים. אם כי הראשונים היו המנצחים והאחרונים המנוצחים, אבל אלה האחרונים עמדו כבר במדרגה יותר גבוהה מהמנצחים, כי כבר רכשו להם ציביליזציה ידועה, שמצטיינים בה יושבי כרכים ועוסקים במסחור, המעלות שהיו חסרות אז לבני ישראל שהיו עד כה רועי צאן ונוסעי בעדר. וחיי שני היסודות האלה זה בצד זה הולידו אז שאלה חדשה: מי ינצח את מי? אם רוח ישראל עם חייו הפשוטים עם אמונתו באל אחד ינצח את רוח יושבי הארץ עם שאיפותיו לחיים קולטוריים ולאהבת המותרות ויכריע תחתיו גם את אמונתם בחבלי אל נכר עם כל ההדר ותאוות בשרים הכרוכות בעקבותיה, או להיפך רוח יושבי הארץ ינצח את רוח הישראלי? ימים רבים לא הותרה השאלה הכבדה הזאת כראוי. בכל משך הזמן של ימי שפוט השופטים לחמו שני היסודות האלה זה בזה פעם גבר רוח הישראלי ופעם גבר עליו מתנגדו. גם באופני הנהגת העם היו דעות המנצחים שונות מדעת המנוצחים. הראשונים נתנו היתרון להנהגת העם (רעפובליק) והאחרונים היו נוהים אחרי ממשלת מלך; ולפעמים גברו האחרונים על הראשונים. המלך הראשון שעמד להם לישראל בימים ההם היה אבימלך בן גדעון מפילגשו, חצי ישראל וחצי כנעני (שופטים ט.) כן נתמשך ונתגלגל הדבר עד ימי שמואל הנביא, ואז גבר רוח הכנעני על רוח הישראלי, וכל ישראל דרשו מאת הנביא לבחור להם מלך למען יהיה ככל הגוים בית ישראל (ש"א ח).

בנוגע להתיסדות המלוכה הראשונה בישראל מצא ה' דרייוועער (איינלייטונג צום אלטען טעסטאמענט הוצאה ששית צד-175), שני מקורים שונים בספר ש"א. לפי המקור הראשון היתה רוח ה' נוחה מבחירת מלך על ישראל, כאשר יש להוכיח בצדק מהדברים האלה: וה' גלה את אזן שמואל יום אחד לפני בוא שאול לאמר: כעת מחר אשלח אליך איש מארץ בנימין ומשחתו לנגיד על עמי ישראל והושיע את עמי מיד פלשתים כי ראיתי את עמי כי באה צעקתו אלי (ש"א ט. 15), על יסוד הנבואה הזאת אמר שמואל אל שאול: „ולמי כל חמדת ישראל הלא לך ולכל בית אביך" (שם. 20), וגם הבטיח לו שתנוח עליו רוח הנבואה וה' יהיה עמו בכל אשר יעשה (שם י"ו-10). לא ארכו הימים ונחש מלך בני עמון עלה על ישראל למלחמה ואז היתה שעת הכושר לשאול להראות לעם כי ראוי הוא למלוכה, כי יצאה מלפניו גזרת מלך לכל ישראל להתאסף למלחמה נגד בני עמון ואשר ימאן לבוא אל המערכה יענש קשה. ובכן עלתה בידו לנצח את בני עמון, והעם היה שבע רצון ובחרו אותו למלך (שם י"א).

אולם המקור השני יודיע לנו כי בחירת מלך על ישראל היה נגד חפץ ה' וכאשר חרה הדבר לשמואל מדוע יבקשו להם מלך הרגיע ה' את רוחו לאמר לא אותך מאסו כי אם אותי מאסו ממלוך עליהם (שם ח. 7), ושמואל הוכיחם על פניהם על מאסם את ה' המושיע להם מכל צרותיהם לבקש להם מלך (שם י. 17-20). איך שיהיה אם המקור הראשון הוא הנכון או השני, שאול נמשח למלך וכל ימי ממלכתו (כמה שנים מלך לא נזכר בכתוב) נלחם עם הפלשתים שהיו אז השונאים היותר קשים ומרים לישראל ופעמים רבות הכה בהם מכה רבה ולבסוף נפל חלל במלחמה עמהם על הרי גלבוע (עיין ש"א י"ג. 3; י"ד. 52, י"ז. 1; י"ח. 25; כ"ג 1-27, כח .1. ל"א. 1).

אחרי מות שאול נבחר דוד למלך בתחלה על שבט יהודה ואחרי מלכו בחברון שש שנים ושבעה חדשים נבחר למלך גם על כל ישראל. דוד הרים את מצב הרוחני של העם למדרגה גבוהה. שאול כפי הנראה לא היה איש מלומד, ויש משערים כי גם כתוב עברית לא

יכול יראית לזה כביאים העובדה כי כאשר חפץ לצוות להעם כי יתאספו למלחמה על בני עמון, לא פנה אליהם במכתב, כי אם לקח צמד בקר וינתחו וישלח הכל גבול ישראל ביד המלאכים לאמר: אשר איננו יוצא אחרי שאול ואחרי שמואל כה יעשה לבקרו (שם יא. 7), ובדוד נאמר כי כתב מכתב אל יואב (ש"ב. י"א. 14 אגב אורחא נעיר כי זה הוא המכתב הראשון הנזכר בכה"ק) ואם כי הראיה הזאת איננה הזקה כל כך לשפוט ממנה על אי ידיעתו על שאול במלאכת הכתיבה, כי יוכל היות שעשה זאת לאיים על העם, אבל זה הוא למעלה מכל ספק שדוד הצטיין בלמודיות וכשרונות נעלים לעומת שאול. עדים המליצה והשירים המיוחסים אליו. ולזאת יש לשער כי דוד בעל הרבה על מצב הרוחני של העם. וכשרונותיו אלה היו הכח המושך למשוך אליו גדולים והכמים מישראל ומעמים אחרים, שהיו נכונים להקריב נשמתם על מזבח אהבתם אליו. די לנו להזכיר את השמות: יואב, אבישי, אתי הגתי, הכהנים צדוק ואביתר, חושי הארכי שובי העמוני וברזילי הגלעדי.

מלוכת דוד תצטיין בשלשה דברים נכבדים מאד. 1) התנשאות שבט יהודה, 2) בחירת ירושלים לעיר המלוכה, 3) והתיסדות ממלכת ישראל.

1) התנשאות שבט יהודה הוא דבר נכבד ויקר מאד. בימי שפוט השופטים היה מצב שבט יהודה שפל מאד. בשירת דבורה לא נזכר אף שמו. המנהיגים הראשונים בישראל, משה, אהרן, יהושע, שמואל, שאול כלם היו משבטים אחרים, משבט יהודה לא היה אף שופט אחד. ולזאת משערים איזה מהמבקרים (שמאדע געשיכטע ד. פ. י. הלק א. 132), כי שבט יהודה בא אל כנען דרך הנגב קודם שבאו יתר השבטים אל הארץ דרך המזרח, ובימים הראשונים היה שבט יהודה נבדל מיתר השבטים ולא התאחד עמם. איך שיהיה בימי דוד התנשא והתעלה שבט יהודה למדרגה רמה מאד.

2) לפני דוד כפי הנראה היתה ירושלים מיושבת מבני ישראל אך מעט סביב להמבצר, שהיה על ההר. העיר הזאת לא היתה ראויה ומוכשרת להיות לעיר הממלכה מפני המצודה שהיתה מיושבת מבני עם נכר מבני היבוסי. כבוש המבצר של היבוסי על ידי דוד נתן לו היכולת לבנות על ההרים מצודות חזקות שקרא בשם מצודת דוד ומצודת ציון, כראוי ונכון לעיר המלוכה.

3) נפלא הדבר איך עלה בידי עם קטן ודל כישראל לכונן ממלכה גדולה וחזקה (אימפעריה) שפרשה כנפיה ממצרים עד נהר פרת. בנגב היתה השפעת מצרים חזקה על סוריא, ודבר שלטון מצרים היה חזק עליה, בצפון היו ידי מלכי החתים (מ"א י. 29, מ"ב ז. ט) והארמיים תקיפה. לצד מזרח היתה ממלכת אשור האדירה. ולזאת גדול כל כך כבוד דוד בעיני העם, כפני כי עלה בידו להכניע תחת עול ממשלתו את כל העמים הקטנים יושבי הארצות האלה בחכמתו ובגבורת ידו, ומכל העמים החזקים הנזכרים לא היה פוצה פה ומצפצף נגדו. אולם הממלכה הגדולה הזאת בימי דוד ושלמה לא עמדה על יסודות חזקים, כי אך למראית עין היתה גדולה, אבל באמת היו העמים הנכנעים תחת עול של ישראל מתנהגים על פי חקותיהם ומנהגיהם כקדם. המלכים דוד ושלמה אך בהממלכות אדום ודמשק שמו נציבים, ויתר הממלכות שלמו אך מס להם, ומדת המס היתה תלויה במדרגת הפחד שפחדו העמים האלה מגבורת מלכי ישראל.

ממשלת שלמה היתה גדולה וחזקה אבל העיקה על העם בכובד המסים שהעלה עליהם. הנהגת ממשלתו היתה ההיפך מהאידעאל של המלך המתואר בכפר דברים (ז. 15—17). הוא העלה מס מכל ישראל ויהי המס שלשים אלף איש וישלחם לבנונה עשרת אלפים בחודש, חלפות, חדש יהיו בלבנון ושנים חדשים בביתו (מ"א ה. 28). דבר כזה לא עשה שום מלך לפניו לעבוד בישראל עבודת עבד. הוא הכביד את עולו הקשה ביחוד על עשרת השבטים. ולא שם לבו לזה שכבר בימי דוד לא היתה רוחם נוחה מבית ישי,

ואמרו אין לנו חלק בדוד ולא נחלה בבן ישי (ש"ב ם. ו), הוא מלא את ארמונו (הארעם) נשים נכריות למטרה פוליטיקית וגם למען הרבות כבודו ויסף בכנפיו על עבודת אל נכר (מ"א. י"א. 5. 7) ולמען רבות השלום בין ישראל ובין העמים הנכנעים. עשרים שנה עסק בבנין ומהם הקדיש שבע שנים לבנין בית המקרש. הבונים והפועלים בבנין הקדוש הזה היו מבני הנכר. בבניניו התיר לעשות תמונות שונות נגד הדבור השני מעשרת הדברות שאסר לישראל לעשות כל תבנית וכל תמונה (מ"א ה. 18, ו. 23). אם היה שלמה חרד לדבר ה' כדוד אביו קשה עלינו לדעת כעת, התפלה המיוחסת אליו בעת חנוכת הבית (שם ח.) מיחסים מבקרים אחדים (דרייווער מבוא לכה"ק הוצאה ששית צד 191) לכותב ספר מלכים, בכלל יחשבו אותו המבקרים לטפוסם של מלכי מצרים שעסקו בבנינים, הכבידו את עול העם במסים כבדים והתגאו באהבת ה' ובהתגלותו אליהם. יקרת בית ה', גדלו, חשיבותו, וקדושתו בעיני העם היה באמת גדול מאד, וכבר דוד הניח היסוד להרגש הזה כי הוא העלה את ירושלים למדרגה קדושה בהעלותו אליה את ארון ה' (ש"ב ו. 12).

מאה שנות מלחמה עם ארם. חלוקת הממלכה לשתים אחרי מות שלמה, למלכות יהודה וישראל, העמיסה על מלכות ישראל העבודה למנוע את ארם ודמשק מלהתקרב אל חפי הים הגדול, ובזה הסבה מנוחה ושלוה מפחד ארם ליושבי יהודה וירושלים לשנים רבות. הדרכים אשר הארמיים יכלו לעבור בהן להגיע על ידן דרך ארץ ישראל אל הפי ים התיכון וביחוד אל צור היו שלש: האחת היותר קצרה היתה דרך דן ואבל בית מעכה. הדרך הזאת נכבשה לפני הארמיים, כאשר הפר בן הדד מלך ארם את בריתו עם בעשא מלך ישראל לבקשת אסא מלך יהודה (מ"א טו. 20). הדרך השנית היתה דרך עמק יזרעאל המצוין בפריו ותנובתו, וביחוד היה יקר ונכבד למטרתם המבצר אשר באפק (שם כ. 26) והדרך השלישית היתה דרך רמת גלעד (עיין שם כ"ב. 3). ולזאת כאשר התלקחה מלחמה בין שתי הממלכות האלה: ישראל וארם היו אחת מהדרכים האלה למרכז למערכות אנשי החיל של הלוחמים.

מלכי ישראל מבית עמרי לחמו כגבורים עם מלכי ארם ונצחום איזה פעמים. אחאב הכה את בן הדד מלך ארם באפק, יורם השיב לישראל את רמת גלעד אשר לקח מיד חזאל מלך ארם (מ"א כ. 26; מ"ב ח. 28, 6). בימי המלכים מבית יהוא פנתה ההצלחה אליהם עורף והנצחונות היו בידי הארמיים. כי בימים ההם (בימי יהוא) החל ה' לקצות בישראל ויכם חזאל בכל גבול ישראל, מן הירדן מזרח השמש את כל ארץ הגלעד הגדי הראובני והמנשי.... (מ"ב י. 32. 33); חזאל ובן הדד כמעט השמידו את כל חיל ישראל, כי לא השאירו ליהואחז (בן יהוא) עם כי אם חמשים פרשים ועשרה רכב ועשרת אלפים רגלי כי אבדם מלך ארם וישמם כעפר לדוש (שם י"ג 3-7). נצחונות חזאל הגיעו עד ארץ פלשתים, כי הוא לחם גם על גת וילכדה וישם פניו לעלות על ירושלים (שם י"ב. 18). בעת ההיא היה עני בני ישראל מורה מאד ואפס עצור ואפס עזוב ואין עוזר לישראל (שם יד. 29). מצב המדיני של ישראל נשתנה לטוב בימי יואש המלך השלישי מבית יהוא, כי הוא הכה שלש פעמים את בן הדד וישב את כל הערים אשר לקח מיד יהואחז אביו (שם י"ג. 25). גם במלחמתו עם אמציה מלך יהודה עמדה ההצלחה לימינו של יהואש כי נגף אמציה לפני יהואש (שם י"ד 8-14). בימי ירבעם השני (בן יהואש) עלתה הצלחת ישראל עד מרום קצה, כי הוא השיב את גבול ישראל מלבוא חמת עד ים הערבה (שם 25).

מצב הדתי בימי ממשלת המלכים מבית עמרי וביחוד בימי אחאב היה גרוע מאד. עבודת הבעל התפשטה בכל שדרות העם במדה נפרזת מאד לדבר הזה הועילה הרבה איזבל בת אתבעל מלך צדונים, אשת אחאב. אבל לא נוכל להחליט כי העם נזור אחור מכל וכל מה' אלהיו, ואדרבא מדברי אליהו שאמר אל העם, עד מתי אתם פוסחים על

שתי הסעפים אם ה' האלהים לכו אחריו, ואם הבעל, לכו אחריו, (מ"א י"ח. 21) יש לשער כי לא התרחקו לגמרי מה'. ואיזבל שהרגה את נביאי ה' ברשות אחאב יוכל היות כי גדלה שנאתה2 אליהם מפני כי יצאו במחאה גלויה נגד עבודת הבעלים ולא חפצו בפשרות. פעולת אליהו והמלכים מבית יהוא היתה מכוונת להשמיר את עבודת הבעלים מישראל ולנקות את הארץ מתועבותיהם, ושלא יקוו גם תמיכה ועזר כל שהוא מצד מושלי הארץ.

ימי ממשלת ירבעם השני היו היותר טובים בנוגע למצבם החומרי והיותר רעים בנוגע למצבם הדתי והמוסרי. הנביאים עמוס והושע התנגדו בכל כחם נגד המצב הפרוע הזה. הנביאים האלה גלו למוסר אזני העם כי ה' אלהי ישראל הוא גם אלהי כל עמי תבל, ולא יכסה על עונם באשר הם בני ישראל כי כלם שוים לפניו. הלא כבני כשיים אתם לי בית ישראל הודיע להם עמוס בשם ה' (עמוס 6-7).

עול מלכי אשור, סוף דברי המריבות בין ישראל וארם היה כי אשור התערב בריבם ובלע את שניהם. כמנהג העריצים בכל העתים ובכל הזמנים. בימי הצלחת ישראל במלכות ירבעם השני ירדו האשורים מטה מטה, אולם לאסונם של ישראל הרימו האשורים ראש בימי תגלת פלאסר השלישי (727-747 לפני המספר הנהוג), והחלו לדכא עמים תחת רגליהם. תגלת פלאסר הכה את מלכי הברית את פקח בן רמליהו מלך ישראל ואת איש בריתו רצין מלך ארם, הדבר הזה עשה לבקשת אחז מלך יהודה שנתן לו שוחד להסיר מעליו חרון אף שני המלכים האלה (מ"ב ט"ז). כדברים האלה נמצאים גם בכתובות אשר מצאו החוקרים בשרידי אשור. אבל בכתובות האלה נמצאים גם כן דברים שלא נמצאו בכה"ק. שמה יסופר כי הושע בן אלה עלה על כס מלכי ישראל בעזרת תגלת פלאסר, אבל ממלכת ישראל כבר נתמעטה בימי פקח, כי בימיו בא תגלת פלאסר מלך אשור ויקח מידו את עיון ואת אבל בית מעכה ואת ינוח ואת קדש ואת חצור ואת הגלעד ואת הגלילה כל ארץ נפתלי ויגלם אשורה (מ"ב ט"ו. 29). הנה כי בן חלק גדול מן גלילות צפון ועבר הירדן מזרחה היו בידי האשורים. אבל הרעה היותר גדולה לממלכת ישראל אז היתה מידי ממשלת מצרים, כי בטח הושע באהבת הממלכה הרמיה הזאת, שהבטיחה לו עזרתה, ובאמת היתה שמחה לאידו. כבר בימי טוטמזאס השלישי ורעמסס השני (1500 לפני מספר הנהוג) היתה ארץ כנען תחת צל מלכי מצרים, ולזאת גם בימי סוא מלך מצרים, כאשר נתחלקה ארץ מצרים לממלכות קטנות אשר סוא היתה אחת מהן, היה המלך הזה מתערב בעניני ממלכת ישראל והשתדל להרחיב הפרץ בין הושע המנוצח ובין מלך אשור המנצח. הושע לא הבין לנכלי סוא, כי לא טובתו הוא דורש כי אם לסכסך עניני ממלכתו יותר ויותר, ולזאת הלך אחרי עצתו בעינים עצומות ובזה המיט רעה גדולה על ארצו ועל עמו (עיין ערך מצרים). שלמנאסר הרביעי שעלה למלוכה באשור אחרי תגלת פלאסר מצא קשר בהושע, כי שלח מלאכים אל סוא מלך מצרים (לכרות אתו ברית נגד מלך אשור) ולא העלה לו עוד מנחה כשנה בשנה, עלה על שמרון ויצר עליה שלש שנים ובשנה התשיעית להושע לכד סרגון מלך אשור את שמרון ויגל את ישראל אשורה וישב אותם בחלח ובחבור נהר גוזן וערי מדי (שם י"ז ו-7. ישעיה כ. ו). כפי אשר מצאו החוקרים בכתובות שרידי אשור, יתפאר סרגון לאמר: „אנכי הגליתי מקרב הארץ (ישראל) עשרים ושבעה אלף שתי מאות ותשעים נפש אדם". הארץ נשארה ריקה מיושביה, וגם אחרי שהושיב בה מלך אשור אנשים מארצות אחרות; מבבל, מכותה, מעוא, מחמת וספרוים, גם אז היתה הארץ מעוטה באוכלוסין ולזאת נתרבו בה אריות ויהיו הורגים ביושבים החדשים (מ"ב י"ז. 24). אחרי אשר עשה קץ לממלכת ישראל שם פניו למצרים ויכניע את סוא, ואת המלך שמלך אחריו (פירו) ויכניעו וישם עליו מס, וגם את חנון מלך גת נצח, מפני כי היו בעלי ברית הושע. מן הכתובות שמצאו

החוקרים בשרידי אשור נודע על דבר קורות ארץ שומרון אך שני פקטים; 1) כי שמרון ביחד עם ארפד, חמת ודמשק קשרו קשר נגד סרגון, אבל לא עלה בידם מאומה, כי סרגון עוד הכביד עולו עליהם. וזאת שנית 2), כי כאשר שקעה שמש הצלחת אשור עלתה בידי יאשיהו מלך יהודה להרחיב התיקונים שעשה ביהודה גם על ערי ארץ שומרון ובבית אל. העבודה השניה נזכרת גם בס' מ"ב (כ"ג. 15): „וגם את המזבח אשר בבית אל, הבמה אשר עשה ירבעם בן נבט אשר החטיא את ישראל, גם את המזבח ההוא ואת הבמה נתץ יאשיהו וישרוף את הבמה הדק לעפר ושרף את האשרה.... וגם את כל בתי הבמות אשר בערי שומרון אשר עשו מלכי ישראל להכעים הסיר יאשיהו (שם 19).

על ידי כבוש שמרון וירידתו למצרים למלחמה עם מלכה התקרב סרגון לממלכת יהודה, והדבר הזה הביא מורך ופחד בלבות מלכה ויושביה מעריצות אשור והדר גאונו.

שלש דרכים היו אז לפני חזקיהו מלך יהודה. 1) הוא היה יכול לכרות ברית עם תרהקה (או עם סאבאקון שמלך לפניו 564-690 לפני מספר הנהוג) מלך כוש שהחל אז לעלות על במתי ההיסטוריה בכח ועוז, ובעזרתו ללחום עם אשור בתקוה לנצחו. ואולי יכוין אל המצב הזה ישעיה בנבואתו בפרשה י"ח המתחלת: הוי ארץ צלצל כנפים אשר מעבר לנהרי כוש..... ובפרשה כ' המנבאת כי מלך אשור ינהג את שבי מצרים ואת גלות כוש נערים וזקנים ערום ויחף..... ואמר יושב האי הזה (ארץ יהודה): הנה כה מבטנו אשר נסנו שם לעזרה מפני מלך אשור ואיך נמלט אנחנו 2) הוא היה יכול לקבל עליו עול מלך אשור אשר יסוכך עליו בכנפיו נגד הממשלות אשר חפצו ברעתו. 3) או לשמוע לעצת הנביא ישעיה שיעצו בשם ה' להיות שלו ושקט במכונו, כי „בחלום חזון לילה יהיה המון כל הגוים הצובאים על אריאל..... (ישעיה כ"ט. 7). כי עם בציון ישב בירושלים בכו לא תבכה, חנון יחנך לקול זעקך כשמעתו ענך (שם ל. 19), וגם לא יבקש את עזרת מצרים (שם ל"א ו). על פי העצה הזאת לא היה לחזקיהו צורך לעזור ליושבי לכיש ולבנה, הערים שעמדו על הדרך המובילה מאשור למצרים, ולמנוע את מלך אשור מלעבור בתוכן, כי אם היה לו לקבץ את העם להרי יהודה ולירושלים, ולחכות עד אשר יעבור הזעם.

במצב כזה קשה היה לחזקיהו להחליט איזה דרך יבחר, מה לקרב ומה לרחק. בשנת 701 לפני המספר הנהוג העביר סנחריב בן סרגון את חילו למערב אזיה ומטרתו היתה להחריב את מצרים (העראדאט ב. 141). חזקיהו שלח לו מנחה ומס לקדם פניו לבלי יגע בו לרעה. אולם הערים לכיש ולבנה לא פתחו לפניו שעריהן לעבור בתוכן. סנחרב לקח עמו חיל רב ללכוד את המצודות של הערים האלה שהיו עומדות לשטן על דרכו, וגם שלח חלק מחילו תחת פקידו שר צבאו (תרתן באשורית שר צבא) לצור על ירושלים (מ"ב יח. 17). בכל הדברים האלה אין שום סתירה בין כה"ק ובין הכתובות של שרידי אשור. אבל ישנן גם נקודות שבהן ספורי כה"ק אינם מתאימים עם מה שמצאו כסופר על הכתובות מפי סנחרב. למשל כה"ק מספרים כי מלאך ה' (או דבר) הכה במחנה אשור מאה ושמונים אלף איש וסנחרב נס לארצו. אולם סנחרב בעצמו מספר כי נפל פחדו על חזקיהו ונתן לו מתנות וקבל עליו עול מלכותו. השכל הישר נוטה להאמין כי סנחרב מתהלל במתת שקר, וכי האמת עם ספור כה"ק, כי לא נשאר שום רושם ביהודה מנצחון של סנחרב. גם הירודוט יספר כי שמע במצרים קבלה שסנחרב צר על מצרים ושב לארצו בפחי נפש. אם כי ערבב הדברים, אבל הקבלה הזאת מחזקת את ספור כה"ק על אדות סנחרב (הירודוט שם).

ממפלת סנחרב עוד לא נושעה יהודה תשועת עולמים. אסר הדון בנו של סנחרב הכניע את מצרים וכפי אשר יספר הוא בעצמו, כמו שנמצא חרות על כתובות שרידי אשור, הכביד אכפו על עשרים ושנים מלכים ממלכי המערב וביניהם גם מי־נא־סי־, שר־יא־או־די (מנשה שר (מלך יהודה) להכין החומר

חדרוש לבנין ארמונו. המלך שעלה למלוכה אחר אסור־חדון, אסור בני פאל, הוא הנזכר בעזרא (ד. 10) בשם אסנפר, הצליח גם כן במלחמותיו עם מצרים, וקרוב להאמין כי הוא הביא את מנשה בנחושתים בבלה כמסופר בדהי״ב (ל״ג. 11).

מצב הדתי והמוסרי במלכות יהודה היה נמוך מאד בשנות עול מלכי אשור. בימי ממשלת המלכים אחז ומנשה היו רבים מהעם מסורים בכל לבם ובכל נפשם לעבודת אלהי נכר, והאמונה בהב ים הכתה שורש עמוק בלבותיהם. הנביאים ישעיה ומיכה יצאו בקולי קולות נגד המצב הפרוע הזה, אבל דבריהם לא עשו רושם על העם. חזקיה עשה איזה תקונים במצב הזה, הוא כתת נחש הנחשת שעשה משה, מפני כי העם נתן לו כבוד אלהים וגם הסיר את הבמות, והשתדל לעשות את בית ה׳ למרכז דתי. אבל ממה שכתוב כי יאשיהו הסיר את הבמות אשר בנה שלמה (מ״ב כ״ג. 13) יש להוכיח כי לא עלה ביד חזקיה לעשות את הדבר בשלימות. מתוכחות ישעיה בכמה מקומות יש להוכיח בצדק, כי החרדים לדבר ה׳ היו מעטים מאד בימיו.

חרבן יהודה וירושלים. לימים מעטים שאפה ממלכת יהודה רוח חופש בימי ממשלת יאשיהו (608־639 לפני המספר הנהוג). כי אחרי מות אסורבניפל מלך אשור ירדה הממלכה הזאת מטה וסר צלה ויהודה הרימה ראש. יאשיהו השתמש בעת המאושרה הזאת. ראשית מעשהו היתה להשיב אל בית ה׳ את כבודו הראוי לו. השתדל בכל האמצעים לתקן את בדקי הבית שהיה עזוב ושמם בימי המלכים שלפניו, והסיר את הבמות שעשה העם ומלכיו הקודמים לכבוד אלהי נכר, בימיו נמצא ספר התורה (לדעת מבקרים רבים הוא ספר דברי הימים) שהיה טמיר ונעלם בימי המלכים שקדמוהו, והוא, יאשיהו, הביא את העם בברית לעשות ככתוב בספר הזה ולעבוד אך לה׳ אלהי ישראל לבדו במקדש הנועד לשמו, במקום אשר בחר. והסרת עול מלכי אשור החלה שמש ההצלחה לזרוח ליהודה, אבל לאסונה־לא לאורך ימים.

מפלת אשור העירה קנאה והתחרות בין מצרים תחת ממשלת פרעה נכו, ובין נבוכדנצר מלך בבל. נכה יצא למלחמת נגד אשור והעביר את מחנהו דרך יהודה להביאה אל נהר פרת. במגידו, מקום בקרבת הר הכרמל, יצא יאשיהו לקראתו, כפי הנראה מלשון הכתוב (לקראתו ולא נגדו) לקבל פניו ולעזור לו במלחמתו עם אשור שנוא נפש היהודים. אבל נכה כפי הנראה לא האמין ביאשיהו ואדרבא היה ירא ממנו כי התחזק במלכותו והחל לפרוש כנפי ממשלתו על ארצות אחרות, המיתו מיד בראותו אותו (עיין מ״ב כ״ג. 29). אולם לפי דעת בעל ספר דהי״ב (ל״ה. 20) הסב יאשיהו עצמו את מיתתו כי כן כתוב שם: „אחרי כל זאת אשר הכין יאשיהו את הבית עלה נכו מלך מצרים בכרכמיש על נהר פרת ויצא לקראתו יאשיהו. וישלח אליו (נכו) מלאכים לאמר מה לי ולך מלך יהודה... חדל לך מאלהים אשר עמי ואל ישחיתך, ולא הסב יאשיהו פניו ממנו כי להלחם בו התחפש, ולא שמע אל דברי נכו מפי אלהים... ויורו המורים למלך יאשיהו“... יהודה נכנעה תחת על מצרים ונכו המליך את יהויקים בנו של יאשיהו תחתיו (מ״ב כ״ג, 94, ירמיה כב 13).

אבל נצחון נכו היה אך לזמן קצר. נבוכדנצר בנו של נבו פלאסר גרש אותו מן ארץ סוריא. והכריח את יהודה להיות נכנע תחתיו ולשלם לו מס. שתי פעמים מרדו בו היהודים. נבוכדנצר לקח את נקמתו מהיהודים בעד המרידה הראשונה והענישם קשה; כבש את ירושלים, שלל את כלי הזהב אשר בבית ה׳, הגלה את מלכה יהויכין בן יהויקים בבלה וישם אותו בכלא, עמו הגלו לבבל גם שריו, גבוריו וכל החרש והמסגר, המה האומנים המצויינים שעשו במלאכת המדינה כמצות המלך, בסך הכל עשרת אלפים איש (מ״ב כ״ד), וימלך את צדקיהו בן יאשיהו תחת יהויכין, וישביעהו באלה להיות נכנע תחתיו ולא ימרד בו (עיין יחזקאל י״ז. 13). אולם צדקיהו לא שמר את שבועתו וכרת ברית עם מצרים. אחת עשרה שנה נתמשכה ממשלתו

של צדקיהו. אבל בכל משך ימי מלכותו שלטונו היה חלש מאד, כי היה ביד השרים כחומר ביד היוצר, כי היתה יראתם על פניו (עיין ירמיהו ל"ח 5 25). סוף המרידה השניה היה כי הבבלים צרו על ירושלים וכבשוה, עירו את עיני צדקיהו אחרי ששחטו את בניו לעיניו, שרפו את בית ה', ואת חומות ירושלים הרסו עד היסוד, והגלו רבים מיושביה בבלה (ירמיה נ"ב 28־30). בירושלים נשארו אך מדלת העם והכורמים והיוגבים למען לא תשאר הארץ שממה ומשמה, והפקידו עליהם את גדליהו בן אחיקם בתור נציב מלך בבל. אחיקם אביו של גדליהו היה בן שפן, הוא הציל את ירמיהו ממשפט מות (ירמיהו כו. 24) ויוכל היות כי בעבור זה בחר אותו נבוכדנצר לנציב, כי חשב אותו להאנשים אשר בחפץ לבב יהיו נכנעים תחתיו ולא יכררו בו באמונתם כי יד ה' עשתה זאת (ירמיה מ. 5).

המהפכה הזאת היתה בשנת 587 לפני המספר הנהוג. אבל עלינו לזכור כי מפלת יהודה התחילה כבר בימי אחז, בעת אשר ממלכת עשרת השבטים החלה להתמוטט בימי פקח, כי אז לקח תגלת פלאסר מלך אשור מידי פקח את עיון ואת אבל בית מעכה את ינוח, את קדש ואת חצור ואת הגלעד ואת הגלילה וכל ארץ נפתלי ויגלם אשורה (מ"ב. 16 29), ובעת ההיא התקשר פקח עם רצין מלך ארם ויעלו לירושלים למלחמה (שם ט"ז. 5), פחד המלכים האלה נפל על אחז וינע לבבו כנוע עצי יער מפני רוח (ישעיה ז). גם התשועה ממפלת סנחרב לא היתה שלמה, כי כפי שנמצא כתוב בקובץ כתבי היתדות (מצד 94 והלאה), כבר הגלה סנחרב לפני מפלתו שתי מאות אלף ומאה וחמשים נפש אדם מיהודה אשורה בעת אשר לכד את כל ערי יהודה הבצורות (מ"ב י"ח 13. 23). ובזה החליש מאד את עוז הממלכה לימים רבים.

גלות בבל ושובם לארצם: כמה שנים ארכו ימי גלותם בבבל קשה להחליט בדיוק. ירמיהו נבא כי יתמהמהו בבבל שבעים שנה (ירמיה כ"ה. 12). אבל המבקרים חשבו ומצאו כי לא נתמלאה הנבואה בעצמים כי אם בקירוב. כי אם נחשוב שנות הגלות מימי יהויכין נמצא כי היו בבבל חמשים ותשע שנים ואם נחשוב אותן מימי חרבן הבית וירושלים בימי צדקיהו יהיה מספרם אך ארבעים ותשע שנים. וכבר נבוכו גם רבים מקדמונינו בחשבון הזה, כי גם על דניאל נאמר כי חשב וטעה (מגילה יב). על דבר מצב הגולים בבבל ישנן ידיעות סותרות זו את זו, והדבר הזה מראה לנו לדעת כי באמת מצבם היה שונה במקומות שונים ובזמנים שונים. הגולים הראשונים שהגלו עם יהויכין השיגו מיד בבואם לבבל זכיות שונות להיות כאזרחי הארץ לבנות בתים ולנטוע כרמים ולחיות וליהנות מטוב הארץ בשוה עם שאר יושבי הארץ (ירמיה כט. 5), וגם לא מיחו שם בידם ליסד להם עדות מיוחדות עם ראשים מקרבם, כמו שמצינו שעזרא שלח אל אדו הראש אשר בכספיא (עזרא ח 17), וזקני ישראל היו מתקבצים כפעם בפעם לפני הנביא לשמוע את דבר ה' (עיין יחזקאל ח. ו, יד. 1, כ. 1). בנו של נבוכדנצר אויל מרודך (עמיל־מארדוק בכתבי היתדות) הוציא את יהויכין מבית כלאו ודבר עמו טובות וישם את כסאו מעל כל כסאות המלכים שישבו לפניו (מ"ב כה. 27). אולם נביאי השקר העירו בגולים כפעם בפעם רוח מרד ובגלל זאת הכבידו הבבלים את עולם עליהם, ותחת מוטות עץ שמו עליהם מוטות ברזל (ירמיה כט. 21), וגם ישעיה מרמז על עבודה קשה שהעביד נבוכדנצר את הגולים (ישעיה יד. 3), כי ידוע שנבוכדנצר עסק בבנין להקים היכלי תפארה וארמנות מלכים וגם בחפירת תעלות גדולות וכפי הנראה העמיס העבודה הקשה הזאת על שכם רבים מהגולים שהראו רוח מרד נגדו (ועיין קובץ כתבי היתדות חלק ג. 2. ומצד 60 והלאה). אבל גם זה הוא למעלה מן כל ספק כי רבים מהגולים מצאו מנוחה בארץ גלותם, וביחוד אחרי אשר נחלשו מעט הגעגועים הראשונים והחזקים לארצם ונחלתם, והתישבו שמה ישיבת קבע,

כמו שיש להוכיח מהעובדה שמשפחות רבות לא חפצו לשוב לארצם עם הגולים השבים ביחד עם ששבצר.

בנוגע לקורות שיבת הגולים מבבל השתדלו המבקרים החדשים וביחוד משנת 1889 והלאה לחדש ולשנות את כל עניין הספור הזה וליסדו על יסודות חדשים. אולם אנחנו לרגלי המלאכה אשר לפנינו נחזיק במה שנמצא אדות העניין הזה בכה"ק ואך כפעם בפעם נעיר על החדשות והתקונים הנחוצים של המבקרים. המעלה הראשונה מבבל לירושלים היתה בשנה הראשונה לכורש מלך פרס (ע"ע), המלך הזה נתן הרשיון לגולי בבל לשוב לארצם ולשוב ולבנות שם את בית ה' ההרוס (538 לפני המספר הנהוג). בקובץ כתבי היתדות חלק ג. 2. מצד 126 והלאה מסופר כי כורש נתן רשיון כזה גם לעמים אחרים, אשר נבוכדנצר הרס את היכלי אליליהם והביא את פסיליהם לבבל. ויקומו ראשי האבות ליהודה ובנימין והכהנים והלוים לכל העיר האלהים את רוחו לעלות ולבנות את בית ה' אשר בירושלים. (עזרא א. 5-1). כורש לא הסתפק בנתינת הרשיון לבד, כי אם הוציא את כלי בית ה' אשר הביא נבוכדנצר מירושלים ויתנם בבית אלהיו, וימסרם כורש על ידי מתרדת הגזבר לששבצר הנשיא ליהודה והוא, ששבצר, ביחד עם גולים רבים הביאם לירושלים. (שם 11-7). המעלה הראשונה הזאת-תחת ששבצר הנשיא הניחו היסוד לבניין בית ה', וכן כתוב בעזרא (ה. 16). אולם בפרשה ג. (9. 10) מסופר כי העולים עם זרובבל הניחו היסוד לבניין הבית. בכלל ידוע לנו מעט מאד מהמעלה הראשונה עם ששבצר, גם לא ידענו מספר הגולים ששבו עמו ותחת הנהגתו. אולם לדעת בעל ס"ע ששבצר הוא דניאל וכן הוא בילקוט עזרא. ויש מחכמי העמים המשערים כי ששבצר הוא הוא זרובבל בלשון פרסי (ראבע), רוב הגולים שהיו בבבל היו מסופקים אם יהיה איזה פועל יוצא משוכם לארצם לפי מצב העניינים אז. וגם שש עשרה שנה אחרי כן היו רבים אומרים לא עת בוא עת בית ה'

להבנות (חגי א. 2), כלומר עוד לא הגיעה העת המקווה שיבנה מהדש בית ה'. מבקרים אחדים אינם חושבים כלל המעלה בימי ששבצר לאיזה דבר נכבד בתחית האומה. לדעתם העובדה הזאת שהפקיד כורש את ששבצר לנשיא או פחה על יהודה נתנה תקוה בלבם של הגולים כי עוד מעט וישיב להם גם כן את ארצם ונחלתם (טשיין תייב הדתיים של היהודים צד 7-5).

בראשית ממלכת דריוש (דאריוס היסטא-פיס, 522 לפני המספר הנהוג), היו היהודים נכונים לתנועה חזקה. אז היתה המעלה השניה (כן יאמרו המבקרים) ובראש השרים עמדו זרבבל בן שאלתיאל מזרע מלכי בית דוד, ויהושע בן יהוצדק הכהן הגדול (עזרא ב. 2). עם שני המנהיגים האלה עלו אז מבבל לירושלים ארבעים ושנים אלף שלש מאות וששים נפש לבד עבדים ושפחות שבעת אלפים שלש מאות שלשים ושבעה (שם 64). מן השבים האלה וביחוד מן מנהיגים שעמדו בראשם, מן זרבבל וישוע, קוו רבות וגדולות וביחוד בנוגע לבנין הבית (עיין זכריה ו. 13. 14), אבל תקותם לא נמלאה. בבואם לבית ה' אשר בירושלים התנדבו לבית האלהים להעמידו על מכונו, ככחם נתנו לאוצר המלאכה זהב דרכמונים שש רבאות ואלף, וכסף מנים חמשת אלפים וכתנות כהנים מאה, אבל אחרי כן התישבו הכהנים והלוים ומן העם והמשוררים והשוערים והנתינים בעריהם וכל בית ישראל בעריהם וכפי הנראה התרשלו בבנין הבית, כמו שיש להוכיח מדברי תוכחתו של חגי הנביא שאמר: העת לכם לשבת בבתיכם ספונים והבית הזה חרב (חגי א. 4). בחדש השביעי התאספו כל העם כאיש אחד מעריהם אל ירושלים, ויקם ישוע בן יוצדק ואחיו הכהנים וזרבבל בן שאלתיאל ואחיו ויבנו את מזבח אלהי ישראל להעלות עליו עולות מיום אחד לחדש השביעי החלו להעלות עולות לה' **והיכל ה' לא יוסד** (עזרא ג. 1-16).

מהעת שנגמר בנין הבית (ת5-1 לפמה"נ) עד בוא עזרא לירושלים עברו קרוב לששים

שנה. מה אירע במשך השנים האלה לעמנו־
כבה"ק לא נזכר מאומה. המבקרים משתדלים
למלאות את החסרון הזה על ידי השערות.
לדעתם סבלו השבים מהגולה צרות רבות
ורעות במשך הזמן החסר הזה. העם חשב
את זרבבל למשיח המקוה שישיב לישראל
את העת המאושרה שהבטיחו להם הנביאים,
בדבר הזה העירו עליהם חמת מלכי פרס,
וזרובבל נהרג בידיהם אחרי אשר סבל ענויים
רבים וקשים, ועליו מרמז ישעיה בפרשה
הנה ישכיל עבדי (ישעיה נב. זו־13. 12),
לדעת טשיין מרמז על המאורע הזה גם זכריה
בנבואתו ; „הנה היש צמח (זרע) שמו
מתחתיו מארצו ולא מבבל) יצמח... וישב
ומשל על כסאו... (זכריה ו 12). המבקרים
מביאים ראיה להשערתם זאת כי מימות עזרא
ואילך לא נזכר שום רמז על בית דוד, וגם
חומות ירושלים שמצא נחמיה הרוסות היא
לדעתם תוצאות המרידה של זרבבל. אבל
השערות כאלה אין להן כל יסוד, כי במקרא
אין אף רמז קל למרידת זרבבל.

המאורעות הבאות בכה"ק אחרי גמרו
של בנין הבית מתחלות מן עלית עזרא בשנה
השביעית לארתחשסתא (עזרא ז. 8). ואם
ארתחשסתא זה הוא הנודע בפי סופרי דברי
הימים לעמים בשם ארטאקסערקסעס לאנגימ־
אנוס (כלומר ארתחששתא ארך הידיב) היה
המאורע הזה בשנת 458 לפני המספר הנהוג.
בשנה הזאת עלה עזרא הסופר ממשפחת כהנים
גדולים, מבבל לירושלים, ובידו פקודת המלך
הנותנת לו כח ועוז לסדר עניני העדה על פי
חקי תורת משה, להעמיד שופטים בכל ערי
ישראל ולהנהיג עניני עבודת ה' כטוב בעיניו.
נפלא הדבר כי כה"ק מודיעים לנו ממעשי
עזרא אך השתדלותו להרחיק מבני ישראל
נשואי תערובות, ושהעם הרגיש בנחיצת
הדבר הזה ומלאו חפצו ורצונו וגרשו את
נשותיהם שלקחו להם מבנות עמי הארץ
(עזרא י.) .

בשנת עשרים לארתחשסתא עלה נחמיה
בן חכליה לירושלים ובידו פקודת המלך
לפחות עבר הנהר כי יעזרו לו בכל הדברים
הנחוצים לתקון החומות ההרוסות של ירושלים
מאוצר המלך. לבד האגרות שנתן המלך על
ידו לפחות שלח עמו שרי חיל ופרשים
(נחמיה ב). כעזרא כנחמיה שניהם השתדלו
בכל שהיה לאל ידם לתקן עניני הדת
ולהעמידם על בסיס נכון. בנוגע לסדור
וכתיבת ספר התורה ולברר וללבן הנוסחאות
השונות שמצא לפניו היו עזרא וסיעתו
לבדם בזה ונחמיה לא לקח חלק בדבר הנכבד
הזה. בכלל השתדל עזרא לעשות את בני
ישראל לעם קדוש נבדל ונפרש מיתר העמים
על ידי חקים מיוחדים לו לבדו ואין לזרים
חלק במו.

בדבר הזה היה נחמיה לעזר לא מעט
לעזרא, כי החומות סביב לירושלים שבנה
נחמיה מחדש הועילו הרבה להבדיל ולהפריש
את ישראל מיתר העמים ושלא יתבוללו בהם.
ולבד זאת השתדל נחמיה להיטיב מצב החומרי
של דלת העם והכריח את העשירים המלווים
כי ישמטו את חובותיהם שהיה להם על
העניים, ושיוציאו לחפשי את העבדים מבני
ישראל אשר עבדו בם בפרך בתור פרעון
חובותיהם שנשו בהם או באבותיהם (נחמיה
ה. 1־13). עזרא קרא לפני העם בספר
התורה שכתב באחד לחדש השביעי, והעם
הרים קול יללה בשמעם את הדברים שקראו
לפניהם. בכתוב לא נמצא מפורש איזה פרשה
מספר התורה קראו לפניהם אז בראש השנה
ומדוע בכו לקריאת הדברים, ויש לשער כי
קראו לפניהם בפרשה פנחס מענינא דיומא.
ובחדש השביעי באחד לחדש יום תרועה יהיה
לכם, הפרשה שקוראים בימינו בראש השנה
להעולה למפטיר וכידוע תרגמו אז לפניהם
הפרשה לשפת ארמית, כי זה הוא כונת
הכתוב (נחמיה ח. 8) ויקראו בספר בתורת
האלהים מפורש ושום שכל ויבינו במקרא.
והנה כי כן תרגמו אז להם המלות יום תרועה
(היה לכם כמדתרגמינן היום) יום יבבא (עיין
תרגום אונקלוס לפרשה ה זכרת) והמלה יבבא
בארמית הוראתה לפעמים יללה, והעם כשמעם
את התרגום הרימו קול בוכים, אבל נחמיה
ועזרא והמבינים ביארו להם הכונה האמתית

של הדברים, כי יום תרועה של שמחה הוא היום הזה כי קדוש היום לה׳ ואסור לבכות ולהתאבל בו. וביום עשרים וארבעה לחדש השביעי נאספו כל העם בצום ובשקים ויסכימו כלם פה אחד להבדל מעמי הארץ ובאו בשבועה ללכת בתורת משה, לבלי התחתן בעמי הנכר, לשמור ולקדש את יום השבת, ולהיות זהירים בשמטת קרקעות ובשמטת כספים ולתת מדי שנה בשנה שלישית השקל לבית ה׳. כל הדברים האלה כתבו על ספר שקראו אז אמנה ועל החתום באו שמונים וחמשה נכבדי העם מהשרים, הכהנים והלוים (ע״ע אמנה) (נחמיה ט. י).

בשנת השלשים ושתים למלכות ארתחשסתא עלה נחמיה שנית לירושלים ולמורת רוחו מצא עוד הפעם פרעות בעניני הדת. המעשרות לא נתנו ללוים כחק, חלול שבת היה נפרץ לרוב, ונשואי תערובות לא פסקו. וירב עם ראשי העם בחזקה, ויתקן תקונים רבים בדברים הנזכרים עד כי עלתה בידו לחזק מוסדות הדת ולהכינם על יסודות הזקים שלא ימוטו לארך ימים (נחמית י״ג).

לוחות קורות ישראל בימי ממשלת פרס האחרונים הטה חלקים כי לא ידענו מאומה מה שאירע להם במשך הזמן מן 32 למלך ארתחשסתא עד מלוך ארטארקסערקס השלישי המכונה „אכוס״ (361־238 לפני ספה״נ), חכמי העמים משערים כי היהודים לקחו חלק בהמרירה נגד אכוס, והוא העניש קשה בעבור זה והגלה רבים מהם להירקאניא. מבקרים אחדים משערים כי על הימים האלה מרמזות הנבואות בישעיה בפרשיות 24־27 וגם באיזה מזמורי תהלים, וועלהויזען משער כי בימי ממשלת הפרסים גדל מספר היהודים מאד, כי גלוו עליהם רבים מעמי הארץ בלי הבט על מצות עזרא ונחמיה להבדל מהם.

ישראל בימי ממשלת היונים. בשנת 338 לפני המספר הנהוג נצח אלכסנדר מוקדון מלך היונים את דריוש מלך פרס במלחמתו עמו אצל איסוס. הנצחון הזה הביא קין לממשלת פרס בסוריא. מן אז והלאה התרכז רוח היונים בשני מרכזים גדולים באלכסנדריה של מצרים ובאנטוכיה שבסוריא. הרוח הזת פעל פעולת נמרצה גם על היהודים בארץ ישראל והביא עמו שנוים גדולים בחייהם הדתים והחברותים. אחרי מותו של אלכסנדר נתחלקה ממלכתו בין ארבעה שרי צבאיו, ומצרים עלתה בחלקו של תלמי בן לאגוס (פטאלאמעאוס לאגוס). המלך הזה העביר בחזקה יהודים רבים מארצם והושיבם באלכסנדריה ובשארי מקומות, כי בטח בם יותר מאשר ביושבי הארץ, כי יהיו לו למגן ומחסה לעת מצוא. שמה למדו היהודים דרכי המסחור עם כל עמי תבל ובדבר הזה התרחב חוג מבטם בנוגע לכל עניני החיים וגם בנוגע לדעות דתיות. אבל בכל זאת היו קשורים בעבותות אהבה אל ארצם ומולדתם, וכפעם בפעם היו עולים ירושלימה לראות ולהראות בבית ה׳ ואת שלום אחיהם שמה, וביחד עם זה הודיעו לאחיהם שמה דברים הדשים ודעות חדשות ומנהגים זרים אשר רוח היוני נודף מהם, ובכן התפשט לאט לאט רוח היוני גם בין היהודים יושבי ירושלים. בתחלה לא היה הרוח הזה ניכר כל כך בין היהודים, אבל אחרי עבור מאה שנים מן מות אלכסנדר, וביחוד בימי ממשלת אנטיוכוס הרביעי עפי־סאנוס (175־164 לפני המספר הנהוג) התגבר רוח היוני בין היהודים בירושלים במדה, פרזה מאד, וביחוד בין המנהיגים והמושלים, והמה גמרו בדעתם לגרש מקרבם את היהדות מכל וכל ולא יזכר ולא יפקד שם ישראל עוד בארצם. איש אחד ושמו יזון קנה בכסף מלא את משרת כהן גדול מידי אנטיוכוס עפיפאנוס, וביחד עם זה השיג ממנו הרשיון ליסד בירושלים גימנסיום בתבנית ותכנית של הגימנסיום אשר בערי יון, ואת יושבי ירושלים הואיל לכנות אזרחי אנטיוכיה למען השיג למענם כל הזכיות הראוים לאזרחים כאלה. איש אחר ושמו מענעלאוס השתדל להדוף את יזון ממשמרתו ועל ידי נבליו הרבים עלתה בידו להשיג את המשרה הזאת למעני. הקטטות והמריבות והמלשינות בדבר הזה הגיעו עד אנטיוכוס עפיפאנוס והוא מצא לנכון להתערב בריב

הנה ולעשות קץ להמחלוקת, ועם זה גם לעשות קץ לעם היהודים החרדים שנואי נפשו. הוא עלה אז על ירושלים וכבש את מצרת ועשה הרג רב ביושבי ירושלים, וגם נתן צו ופקודה להעביר את החרדים על דתם ואמונתם ושיקבלו עליהם אמונת היונים ומנהגיהם. הוא גזר אז על היהודים שלא ימולו את בניהם, שלא ישמרו את השבת, ספרי התורה גזר לשרוף באש, הקים מזבח בירושלים לצעאוס אלהי יון והכריח את היהודים להקריב עליו קרבנות לפי מנהג היונים ולאכול בשר חזיר שהוא לגועל נפש ליהודים. בעת ההיא היו שלש מפלגות בין היהודים. המפלגה האחת היא מפלגת המתיונים או כת ההילניסתים, אנשי המפלגה הזאת היו פורקי עול היהדות מעליהם והיו מסורים בכל לבבם ובכל נפשם אל מנהגי היונים ודעותיהם ודרכי חייהם. המפלגה השנית היא מפלגת החסידים. שלא חפצו ליותר על אמונתם ומנהגי אבותיהם אף כחוט השערה והיו נכונים למסור גופם ונשמתם על מזבח היהדות ואהבתם לתורה הכתובה והמסורה, אבל לא יצאו להגן על מחמדיהם בחרב ובחנית. והמפלגה השלישית היא מפלגת או כת המכביים, הכת הזאת היה ראשיתה מצער אבל באחרונה התגברה מאד, ואספה אל תחת דגלה כת החסידים והשמידה את מפלגת המתיונים האיש היותר מצויין בהכת הזאת היה ירודה המכבי, הוא העיר רוח חופש וגבורה בעם וילמדם ללחום כאריות עם היונים שונאיהם בנפש, ו"א להתחבא מפניהם במערות וביערות כאשר עשו החסידים, ולבסוף עלתה בידם להתגבר על שונאיהם ולרכוש להם חופש ודרור (ע"ע מכביים).

ממלכת ישראל, או מלכות עשרת השבטים. השבטים שהתישבו בנגב ארץ כנען היו נפרדים ונבדלים מאחיהם השבטים שבצפון הארץ על ידי טור הערים: הר הרס, גזר, אילון ושעלבים (שופטים א. 29-35), בכל משך ימי הנהגת השופטים השתדלו שבטי הצפון להתאחד למען יוכלו לעמוד נגד שונאיהם שעמדו עליהם כפעם בפעם, אבל שבטי הנגב לא לקחו חלק בזה והיו נבדלים מהם, כי לא היו מוכרחים לזה. שאול המלך הראשון בישראל לא פרש כנפי ממשלתו על שבטי יושבי ההרים בנגב. ואם כי עלתה בידי דוד לאחד ולקשר את כל שבטי ישראל לממלכה אחת, אבל האחדות לא היתה שלמה, והקשר לא היה קשר של קיימא. כבר בימי דוד השתדלו שבטי הצפון למרוד בדוד ולאמר אין לנו חלק בדוד ולא נחלה כבן ישי, (ש"ב יט. 41. כ. 2). שלמה העמים את בני שבטי הצפון במסים כבדים בעוד אשר בני שבטו (יהודה) היו חפשים מכל מס (עיין מ"א ד. 7-19), ובדבר הזה הרחיב הקרע בין שבטי הצפון ושבטי הנגב, והעיר רוח מרד בבותם (ירבעם). רחבעם בנו של שלמה עוד הגדיל השנאה בהבטחתו כי ייסר אותם בעקרבים תחת אשר אביו ייסר אותם אך בשוטים (שם י"ב). ההבטחה המפשית הזאת הביאה עמה קרע מוחלט, השבטים הצפונים יסדו להם ממלכה מיוחדה תחת הנהגת ראש המורדים ירבעם בן נבט. להפירוד הזה עזר לא מעט הנביא אחיה השלוני שלא היתה רוחו נוחה משלטה ומהחופש בעניני הדת שנתן לכל תושבי הארץ לעבוד אלהים אחרים ולבנות היכלים לאליליהם כאות נפשם (שם יא 29-39). ראשית מעשהו של ירבעם בן נבט היתה להגדיל הקרע ולהרחיב הפירוד בין שתי הממלכות: ממלכת שבטי הצפון או מלכות עשרת השבטים, וממלכות שבטי הנגב או מלכות יהודה. למטרה הזאת העמיד שני עגלי זהב אחד בבית אל ואחד בדן, מקומות שהיו ידועים למקודשים מקדמת דנא, ועשה שם מקדשים ומזבחות והפקיד כהנים מן הבא בידו, ובכן יסד למען יושבי הארץ מרכזים חדשים לעניני הדת למען הניא את העם לעלות לירושלים, מיראתו פן ישוב לב העם לנטות אחרי מלכי בית דוד. עגלי הזהב כפי הנראה היו סמל עבודת האדמה תבנית שור אוכל עשב), וסדר העבודה להם היה מגושם מאד ביחס לסדר העבודה בירושלים תחת השפעת הנביאים.

שנאת שתי הממלכות יהודה וישראל היתה גדולה וחזקה אף עד ימי אחאב ויהושפט, כי בימיהם נחלשה השנאה. שני המלכים האלה התקרבו זה לזה כן בענינים מדינים וכן בעניני המסחור. שישק מלך מצרים וזרח מלך הכושי החלישו חוזק ממלכת יהודה, אבל ממלכת ישראל סבלה רב יותר מעול מלכי ארם שהשפילו אותה עד לעפר. אחאב בן עמרי נשא לו לאשה את המרשעת איזבל בת איתבעל מלך צידון, והיא הנהינה בישראל עבודת הבעלים והעשתרות עם כל התועבות והשחתת המדות הכרוכות בעבודת האלילים האלה. הנביאים אליהו ואלישע התנגדו להעבודה המכוערה הזאת בכל כחם ולבסוף עלתה בידם להשמיד את בית אחאב על ידי יהוא, שהרחיק את עבודת הבעלים מגבול ישראל.

במשך התקופה הזאת החלו הארמים מדמשק לעלות ולהראות כפעם בפעם על במת קורות ישראל של הזמן ההוא. על פי הידיעות שנמצא בכה"ק ארות יחוס שתי הממלכות ישראל וארם זו לזו נמצינו למדים כי מלחמה תמידית היתה ביניהם. ואם נמצא כי בן הדד כרת ברית עם מלך ישראל (מ"א כ. 34) היה זה אף לזמן קצר בעת אשר הסכנה היתה מרחפת על ראש בן הדד השני, אבל מיד שעברה וחלפה הסכנה הפר את הברית והשנאה התחדשה כמקדם (שם כ"ב ו. 2). אבל הידיעות האלה הנה מקוטעות. למשל כותב ספר מלכים לא ביאר לנו איך שבה רמת גלעד לישראל (מ"ב ח, 28, 6, 1) אחרי אשר נפלה בידי בן הדד (מ"א כ"ב). כן קשה עלינו לפשר הסתירה שבין פסוק 23 ובין פסוק 24 (מ"א ו) כי בפסוק 23 נאמר „לא יספו עוד גדודי ארם לבוא בארץ ישראל ומיד בפסוק 24 נאמר: ויהי אחרי כן ויקבוץ בן הדד מלך ארם את כל מחנהו ויעל ויצר על שומרון". אבל הדבר פשוט הוא, כי כותב ספר מלכים לא שם לב לענינים וקורות שאירעו מחוץ לגבול ישראל, וגם מאותם שאירעו על אדמת ישראל הוא נותן היתרון להמקרים שיש להם איזה יחוס ושייכות אל עניני האמונה והדת. ולזאת אם נמצאו פקטים הדשים במקורות אחרים שלא באו זכרם בכה"ק אין זה סתירה להם כי לא היו נחוצים לכותב ספר מלכים למטרתו. ובאמת נמצאו כתובות על שרידי אשור המספרות זכרונות המורים כי בין ישראל וארם היו לפעמים גם ברית שלום והתקשרות להתקומם נגד האשורים ואנשי חיליהם. כן יסופר שם למשל כי בשנת 854 (לפני ספה"נ) התקשרו ממלכות קטנות וביניהן גם ממלכת ישראל נגד שלמנאסר השני מלך אשור. מרכז הקושרים היה דמשק, ומלכי הברית התאספו שמה לקריאת אירקהוליני מלך חמת לפי המסופר שמה שלח אחאב מלך ישראל עשרת אלפים אנשי חיל רגלים ושני אלפים מרכבות ובן הדד שלח אלף ושתי מאות מרכבות ועשרת אלפים רגלים. מספר כל אנשי החיל של מלכי הברית שיצאו למערכות המלחמה נגד שלמנאסר היה תשעים אלפים נפש אדם. אז התלקחה מלחמה נוראה בין מלכי הברית ובין שלמנאסר. המערכה היתה בקרבת העיר קרקר (ערוער). האשורים מתפארים כי המה היו המנצחים והרגו בחיל מלכי הברית עשרים אלף וחמש מאות נפשות אבל כנראה עלה לשלמנאסר הנצחון ביוקר מאד כי תש כחו מהנצחון הזה ולא רדף אחרי המנוצחים. הברית הופרה, והמלכים שבו איש לארצו מוכים וחלושי כח. חמש שנים אחרי כן יצא עוד הפעם שלמנאסר נגד בן הדד למלחמה, ואחרי כן שלש שנים אחרי המלחמה הזאת, בפעם שלישי, ואז לא התערב אחאב בריבם ולא לקח חלק במלחמה, בעת שידי ארם היו מלאות מלחמה, מצא אחאב שעת הכושר להשיב לישראל את רמת גלעד שהיתה בידי הארמיים (מ"ב כ"ב. ו). המלחמה בין ישראל וארם לא היתה על פי חקי ותכסיסי המלחמה מערכה מול מערכה, כי אם גדודי שודדים ארמים התנפלו כפעם בפעם על ערי ישראל שבו ויבוזו וישובו לארצם. חזאל שהרג את בן הדד השני ועלה למלוכה תחתיו היה אויב יותר מסוכן לישראל מבן הדד. בתחלה הכבידו האשורים את אכפם עליו ולא נתנו אותו

לעשות מה שלבו חפץ. בשנת 842 לפסה"נ עלה שלמנאסר על ארם, הכה את חזאל, שנשאר לבדו בלי כל עזר מצד מלכי הברית והרג באנשי חילו 1600 נפשות, אבל לא עלתה בידו לכבוש את דמשק, הממלכות הקטנות וגם יהוא עמהם, שהיו מקודם בעלי ברית חזאל לא הרהיבו בנפשם עוז להתנגד לשלמנאסר כי אם שלחו לו מנחה ומס. הידיעות האלה חרותות על האבעליסק הנמצא בבריטיש מוזעאום נומער 98 והידוע בשם: „האבעליסק השחור". התמונה אחת על האבע־ליסק הזה מתארת איך יהוא מוסר מס ומנחה לשלמנאסר ותחת התמונה חרותים הדברים האלה; חס של יאהאהו (יהוא) בן כומרי (עמרי ?); כסף, זהב, כלי זהב, גביעי זהב, כדי זהב בדיל. שרביטי מלכים ומטות - קבלתי (עיין רעקארדס אף דיא פעסט (ידיעות מזמן העבר ע. 1). אולם בסוף ממלכתו של יהוא חדלו האשורים מלהרגיז את חזאל ממנוחתו ואז התנפל על שבטי ישראל שבמזרח הירדן והכניעם תחתיו (מ"ב י. 32. 33) אחרי כן שם פניו אל ערי הנגב ויקח את גת וגם את ירושלים לכד. בממלכת ישראל עשה שמות בימי יהואחז בן יהוא כי אבד את כל אנשי החיל וישימם כעפר לדוש והשאיר אך מעט (מ"ב י"ג. 7). אולם בימי יואש בן יהואחז נשתנה המצב לטוב כי יואש לקח מן בן הדד השלישי בנו של חזאל את כל הערים אשר לקח חזאל מיד יהואחז אביו וישיבם לישראל, שלש פעמים תכהו יואש וישב את הערים (שם 25). יואש הכה גם כן את חיל אמציה מלך יהודה ואת אמציה תפש בבית שמש ויפרוץ בחומת ירושלים בשער אפרים עד שער הפנה ארבע מאות אמה (שם י"ד 12. 13. 14). בימי יואש בן יהואחז עלה נכדו של שלמנאסר השני רימון־ניראריו, איש אוהב מלחמה, על ממלכת ארם, הכניע את מלכה מארי שעלה למלוכה אחרי בן הדד השלישי וכבש את עיר המלוכה דמשק, אבל לא נזכר אם נגע לרעה בממלכת ישראל. הנה כי כן נשבר מטה עוזה של ממלכת ארם, וגם כח ועוז של האשורים. נחלש ממלחמותם עם מלכי הקדם וגם מהקטטות, המריבות והמלחמות בפנים הארץ, ולא יכלו להתערב בעניני מדינות אחרות ואז היתה שעת הכושר לירבעם השני בנו של יואש מלך ישראל להתגבר על אויביו ולהרחיב את גבולי ממלכתו וממשלתו גם על דמשק וחמת (שם. 28). אגב אורחא נעיר כי המלה „ליהודה" בפסוק הזה (ואשר השיב (ירבעם) את דמשק ואת חמת ליהודה בישראל) איננה מובנת כל צרכה. ואולי הכונה כי חמת היתה בימי שלמה תחת עול יהודה כמו שכתוב בדהי"ב (ח. 3. 4) „וילך שלמה חמת צובה ויחזק עליה". והשתמש כותב ספר מלכים במלת „ליהודה" במקום הזה לתאר את חמת ולהבדילה מן השם „חמת" הנזכר במ"ב (י"ז. 24) שהוא שם איזה מקום או מדינה בקרבת בבל עיין שם.

אחרי מות ירבעם השני נטתה שמש הצלחת הממלכה לערוב. פירוד הלבבות מחלוקת המפלגות והשחתת המדות החישו את מפלת הממלכה וחורבנה. זנות ויין ותירוש ואמונה בהבלים לקחו את לב העם (הושע ד. 11. 14). נשי העשירים (פרות הבשן) עשקו דלים, רצצו אביונים ואמרו לאדוניהם (בעליהם) הביאו ונשתה (עמוס ד. ו). במכרם אוכל לעניי ארץ הקטינו האיפה והגדילו השקל ועותו מאזני מרמה (שם ח 4־6) ולזאת היו לשלל להאשורים שהתגברו והתחזקו בימי תגלת פלאסר השלישי הידוע בכה"ק בשם „פול" (מ"ב ט"ו 19) המלכים שמלכו בישראל אחרי פקח בן רמליהו לא הצטיינו במאומה בקורות העם כי ימי ממלכתם היו קצרים ומעטים, ואך בהשחתת מדותיהם החישו הריסות הממלכה וחרבן הא"ץ, שתי פעמים עלה תגלת פלאסר על ישראל ומנחם השיב לו אשכר ומס למען ישאיר אותו על כסאו ולמען השיג הכסף הנדרש העמים על העם מס כבד מנשוא (שם). פקח נסה להרים מס נגד אשור. למטרה זאת עשה קשר עם רצין מלך ארם, ויחדו עלו על אחז מלך יהודה להסירו מכסאו ולהמליך על יהודה את בן טבאל הארמי בתקוה כי החוט המשולש

הזה ינתק מארצותיהם את מוסרות מלך אשור (ישעיה ז. 1–6). אבל אחז הקדים לשלוח מנחה לתגלת פלאסר שיעמוד לימינו נגד מלכי הברית. תגלת פלאסר עלה על ארם ועל ערי מלך ישראל, הכה בחילם מכת רבה וכבש 591 ערים בממלכת ארם, ומערי ישראל נפלו בידו כל הערים אשר בעבר הירדן מזרחה, שלל ובזז את רכושם ואת יושביהן הגלה מגבול ישראל (שם 16. 29) פקח נמלט על נפשו לשומרון וכל הארץ התהפכה למדבר שממה. הושע בן אלה עשה את הנסיון האחרון להשליך מעליו את עול מלך אשור ולתכלית זאת התחבר עם סוא מלך מצרים ובזה החיש את הריסות הממלכה וגלות העם על ידי שלמ אסר מלך אשור בשנת 721 לפסה"נ.

החסרון היותר גדול בממלכת ישראל היה כי לא היה להם שום מרכז לא דתי ולא פוליטיקי שיאחד את לבות היחידים לעם שלם ולהפיח בקרבם רוח לאומי. עיר המלוכה, המרכז הפוליטיקי, שנתה את מקומה שלש פעמים; שכם, תרצה ושומרון. רוב המלכים לא ירשו את הכסא מאבותיהם כי אם עלו עליו בחזקת היד, בעזרת החרב ובשפך דם של המלך הקודם לו. ימי חייהם של המלכים האלה היו מלאים פחד ורעדה מתגרת יד מתקוממים חדשים נגדם שחפצו לשלול מהם המלוכה, ולזאת לא היתה דעתם צלולה ונכונה לדאוג לטובת העם, כי חייהם היו תמיד תלוים להם מנגד. חייהם הדתיים לא היו נוסדים על קבלת ומסורות אבות, כי אם היו תלוים בחפץ המלך אשר הנהיג עניני הדת לפי דרישת מצב הפוליטיקי ויחוסו אל עמי הארצות סביבותם. ולזאת לא הראו שום פעולה על העם בעת רעה כאשר הגיעה האומה עד שערי הכליון, כמו שהיה הדבר בממלכת יהודה, וכל היות כי ההבדל בתכונת חיי שתי הממלכות: יהודה וישראל בנוגע לחייהם הדתים והלאומים הוא תולדת ההבדל בתכונת שתי הארצות, כי יהודה היא ארץ הרים ובקעיות ואיננה מסוגלת לעורר בלבות יושביה החפץ להתערב בעמים אחרים, ולזאת היתה פעולת הנביאים חזקה עליהם ומסורת אבות הועילה הרבה להשריש בקרבם רוח דתי ולאומי שנשאר בהם לארך ימים. אולם תכונת ארץ ממלכת ישראל היתה מסוגלה לקרב את העמים השונים היושבים בקרבה זה לזה ולזאת למדו בני ישראל אל דרך העמים שכניהם שעמדו במדרגת ההתפתחות גבוהה משלהם וקבלו מהם מנהגיהם ודרכי חייהם הטובים והרעים יחד, ולרוח הלאומי לא נשאר מקום להתפתח ולאט לאט נחלש עד למאד, וגם פעולת הנביאים היותר גדולים וחשובים כאליהו אלישע, הושע עמוס שעמדו להם ועבדו עבודתם בתוכם לא הועילה להרחיקם מהציביליזאציה ששררה אז בין העמים שכניהם והביאה הקץ להם וללאומיותם.

ספרים רבים גדולים טובים וחשובים נכתבו במקצוע הזה ביחוד מחכמי העמים, ונזכיר בזה איזה מהם, עוואלד, וועלהויזען איזראעליטישע אונד אידישע געשיכטע הוצאה שלישית 1898. גרעטץ געשיכטע דער יידען, קיטטעל, געשיכטע דער העברעער. ספר יקר מאד בענין הזה הוא ספרו של הפרופיסור קענט בשפת אנגלית.

ישראלה הוא אחד עם אשראלה (ע"ע) ועיין הערת קיטטעל לדהי"א ד. 10, כ"ה 2. 4.

1) **יִשָּׂשכָר**, השין השנית בשם הזה אין לה לא תנועה ולא שוא בכל המקרא, ולכן נחשבה כתיב ולא קרי. אולם לדעת בן־נפתלי השין שמאל הראשון צריך להיות מנוקד בשוא והשני בקמץ. יששכר הוא הבן התשיעי ליעקב וללאה הוא הבן החמישי. בתורה נמצאים שני טעמים לשם הזה. האחד: „כי שכר שכרתיך בדודאי בני", והשני, „נתן אלהים שכרי כי נתתי שפחתי לאישי". לדעת המבקרים שני הטעמים לקוחים משני מקורים שונים.

יעקב בהודיעו לפני מותו את בניו את אשר יקרה להשבטים יוצאי חלציהם בעתיד ידבר אדות יששכר כדברים האלה: „יששכר חמור גרם רובץ בין המשפתים, וירא מנוחה

כי טוב ואת הארץ כי נעמה ויט שכמו לסבול ויהי למס עובד" (בראשית מ"ט. 14. 15) לפי אשר נודע לנו מתכונת נפש החמור בארצות הקודם נוכל להחליט כי הדברים האלה לא נאמרו להשפיל כבודו של שבט ישׂשכר ולהבזותו. כבר ביארנו בערך חמור, כי מטבעו הוא באמת איננו משולל הבנה כאשר יחשבוהו בארצות המערב. עקשנותו וקשיות ערפו של החמור האירופי והאמריקאני הוא תוצאות יחוס האדם אליו במקומות האלה והתנהגותו עמו באכזריות, ובבזיון, כי באמת מטבעו הוא סבלן, ונכנע ונכון למלא בחפץ לבב את רצון בעליו ודרישתו ממנו. שבטו של ישׂשכר אשר בחלקו נפלה חבל ארץ פוריה בכנען בחר בלב שלם ובנפש חפצה בעבודת האדמה ועמד מרחוק ולא התערב בעניני הכלל, ובאהבתו זאת לעבודת האדמה העלה את העבודה הזאת למדרגה רמה מאד כאשר העיד על זה גם יאזעפוס בקדמוניות (ה 1. 22). אולם בכל אהבתו לעבודת האדמה והיתרון שנתן לעבודה זאת על השאיפה למסחר ונצחון מלחמה, נחטא להאמת אם נאמר כי השתדל השבט הזה להשתמט עצמו מקחת חלק במלחמה בעת אשר טובת הכלל היתה דורשת זאת מאתו. להיפך דבורה בשירה הנפלא משבחת ומהללת את שבט ישׂשכר מאד, כי שריו עם אנשי חילו יצאו לעזרת ישראל במלחמתו עם יבין מלך הצור ושר צבאו סיסרא תחת דגל דבורה וברק, והם היו כבעט היסוד (וישׂשכר כן ברק) לנצחונו של ברק (עיין שופטים ה. 15). וגם בימי דוד היו ידועים לאנשים מצויינים „ליודעי בינה לעתים לדעת מה יעשה ישראל" (דהי"א י"ב. 32). הכונה של הדברים הללו איננה מבוארת היטב. יש מחז"ל מבארים זאת כי המה היו חכמים בתכונת השמים. אבל לאיזה הכרה היו נצרכים לבעלי תכונה להמליך את דוד על כל ישראל תחת איש בושת אחרי מות אבנר קשה להבין. השכל הישר נוטה להאמין כי המה היו חכמים בעניני המדינה ודיפלומטיה, והבינו כי לטובת הכלל נחוץ היה בעת ההיא להמליך את דוד על כל ישראל כי על ידי זה יתאחדו תכחות המפוזרים והנפרדים לעם אחד גדול וחזק.

כאשר התפקדו בני ישראל בצאתם ממצרים היה מספר הגברים יוצאי צבא מבן עשרים שנה ומעלה בשבט הזה חמשים וארבעה אלף, ולפי זה היה במדרגה החמשית בענין מספר אנשי החיל, כי השבטים יהודה, שמעון, זבולן ודן היו מרובים במספרם ממנו. אולם במשך ימי נסיעתם ונדודם במדבר גדל מספרם בעשרת אלפים אנשי חיל (64. 600) ועמדו אז במדרגה השלישית בין השבטים בדבר הזה, כי מרובים מהם היו אך השבטים יהודה ודן (במדבר א. כ"ו). העמק הנפלא עמק יזרעאל המצויין בפריו ותנובתו היה בחלקו של ישׂשכר. גבולי נחלתו היו: לפאת ים ולפאת נגב חלקו של שבט המנשי, ולפאת צפון – נהלת השבטים אשר וזבולן. מן הערים המצויינות בחלקו היו: מגידו, תענך, שונם, יזרעאל בית שאן, עם הכפרים עין דאר, אפק, ויבלעם, כל הערים והכפרים ידועים בכה"ק על ידי הקורות שאירעו בהם. מן ההרים שהיו בחלקו ידועים: הר תבור והרי גלבוע. נחל קישון הידוע במלחמת ישראל עם סיסרא היה בחלקו אל ישׂשכר.

חז"ל היו מפליגים מאד בשבח שבטו של ישׂשכר בנוגע לידיעת חכמת התורה, ואמרו לא משכחת צורבא מרבנן דאורי, אלא דאתיא משבט לוי או מישׂשכר (יו:א כ"ו). ולמען יהיה בידו היכולת לעסוק בתורה בלי שום עיכוב העמיס זבולן על עצמו את העבודה להגיע לבני ישׂשכר כל הדברים הנחוצים לחייהם: ישׂשכר עוסק בתורה וזבולן יוצא בימים ונותן לתוך פיו של ישׂשכר (ב"ר ע"ב) ובגלל ידיעתו ועסקו בתורה נתנו לו הכבוד בעת חנוכת המשכן כי נשיאו נתנאל בן צוער יקריב ביום השני למלך כלומר תיכף אחר שבטו של יהודה (שם). וידיעת התורה כל כך נתפשטה בשבט הזה שהעמיד שתי מאות ראשי סנהדראות (שם) וכל מי שהיה טועה בהלכה היה שואל בשבט ישׂשכר (במדבר רבה י"ג).

ישב בשבת, ראש השלישים מגבורי דוד. עיין השם הוא יושב בסוד חכמים ועל זה מורה גם כן שם משפחתו החכמוני (ש"ב כ"ג, 8) ובדהי"א (י"א. 11) בא שמו ישבעם החכמוני, ולדעת בודע צריך להיות איש בשת, או איש בעל.

ישבאב שם הראש להמחלקה הארבע עשרה של עשרים וארבע משמרות כהונה. (דה"א כ"ד. 13). נפלא הדבר כי בהעתקת השבעים חסר השם הזה ומספר המשמרות הוא אך עשרים ושלש. קיטטעל משער כי שמו של הראש הארבע עשרה היה לא ישבאב כי אם אשבעל, ולכן השמיטו את שמו כי היו נזהרים להזכיר את השם בעל בפיהם. אבל ההשערה הזאת אין לה כל יסוד.

ישבח אבי אשתמוע, מבית יהודה (דהי"א ד. 17). לדעת דע־וועטע הוא בן מרד מאשתו בתיה בת פרעה כאמור בפסוק שאחריו, ועליה נאמר שם ותהר, ונתחלף בזה סדר הכתובים, ועל כן בא אחריו ואשתו היהודיה ילדה וגו'.

ישבי בנב שם אחד מארבעה גבורי פלשתים מעיר נוב שיצא להכות את דוד העיף ואבישי בן צרויה המיתו ויצל את דוד (ש"ב כ"א, 17).

ישבי לחם שם איש אחד מבית יהודה (דהי"א ד. 22). קיטטעל מתקן במקום הזה וכותב וישובו בית לחם וניען בזה על העתקת השבעים שגם היא תחשוב את המלה ישובי לפעל. אבל גם אחרי התיקון הזה איננו מבואר יפה.

1) **ישבעם** בן חכמוני ראש השלישים אשר לדוד, הוא עורר את חניתו על שלש מאות חלל בפעם אחת (דהי"א י"א. 11).

2) ישבעם הקרחי מהגבורים שבאו אל דוד ל־קלג (דהי"א י"ב. 6).

3) ישבעם בן זבדיאל הראש למחלקה הראשונה של החדש הראשון להדשי השנה למספר עשרים וארבעה אלף אנשי חיל שעבדו בחיל דוד. (דהי"א כ"ז. 2).

ישבק בן אברהם מאשתו קטורה (בראשית כ"א. 2). דעליטש משער כי הוא אחד עם השם ישבוק שם מחוז הנזכר בשרידי כתבי היתדות שמלכו סאנגירא התקשר עם איזה מלכים נגד שלמנאסר השני.

ישבקשה, שם אחד מבני הימן אשר הבדיל דוד למשוררים ומנגנים במקדש ה'. (דהי"א כ"ה. 4). סופר דה"א חושב ומונה ארבעה עשר בנים להימן, וז"ה בקיהו, מתניהו, עזיאל, שבואל, ירימות חנניה, חנני, אליאתה, גדלתי, רוממתי, עזר ישבקשה, מלותי, הותיר, מחזיאות. מבקרים אחרים מוצאים זרות בתכונות השמות האלה, ולזאת משערים אחדים מהם כי תשעה המלות האחרונות מן חנניה עד סוף הפסוק אינו שמות אנשים כי אם הן שריד משיר אחד שקריאתו היתה: חנני, יה, חנני, אלי אתה, גדלתי ורוממתי עזר יושב קשה (כלומר הגדלתי ורוממתי לבקש עזר בעת הייתי בצרה (יושב קשה) דברתי (מלותי) אז הזיונות ונבואות רבות (הותיר מחזיאות). עיין קיטטעל „כפרי הקודש של היהודים" בשפת אנגלית. אבל לפי זה יהיה מספר בני הימן אך חמשה, ובפסוק 5 שם מפורש כי היו להימן ארבעה עשר בנים. ולבד זה איך לא הרגיש זרות כזאת כותב ספר דהי"א, ובלי שים לב הפך דברי שיר אחד פעלים ומלות לשמות עצמים פרטים? דבר כזה נוכל להאמין אך על מעתיק בור ועם הארץ.

1) **ישוב** הבן השלישי לישכר (במדבר כו. 24) ובבראשית (מ"ו. 13) בא השם הזה בתמונת יוב בלא שין (וע"ע יוב). השבעים והפשיטא גורסים גם בבראשית ישוב תחת יוב.

2) ישוב, בן בני שם אחד משבי הגולה שנשאו להם נשים נכריות (עזרא י. 29).

ישוה הבן השני של אשר בן יעקב (בראשית מ"ו. 17, דהי"א ז. 30).

1) **ישוי** הבן השלישי של אשר בן יעקב (בראשית מו. 17. דהי"א ז. 30)

וועלהויזען ודרייווער משערים כי תמונ־

השם הזה צריכה להיות איש־יה, כמו איש־בעל, א״ש בושת.

2) ישוי הבן השני של שאול המלך מאשתו אבינעם (ש״א י״ד. 49).

יִשּׁוֹחָיָה אחד מצאצאי שמעון (דהי״א ד. 36).

1) **יֵשׁוּעַ** בן נון כן נקרא בפי עולי הגולה יהושע בן נון משרת משה. ואך פעם אחת בכל ספרי הקודש נפגוש את השם הזה, מקצר בתמונה הזאת. (נחמיה, ח. 17).

2) ישוע, למחלקת הכהנים ממשמורה הישיעית (דהי״א כ״ד. 11).

3) ישוע כן הכהנים בימי חזקיהו שהפקד על עניני התרומות, המעשרות והקדשים שיחלקום ביושר לכל הכהנים (דהי״ב לא. 15).

4) ישוע מבני פחת מואב שצאצאיו שבו בימי זרובבל מבבל לירושלים (עזרא ב. 6).

5) ישוע, שם ראש אחד משבט לוי שנזכרת פעולתו בימי זרבבל, עזרא ונחמיה הוא לקח ח״ק בבנין הבית (עזרא ג. 9), והיה מן המבינים לעם את דברי התורה שקראו לפניהם (נחמיה ח. 7. השוה 6. 4) והיה מן החתומים על ספר האמנה (נחמיה י. 9). השוה עזרא ב. 40 ; ח. 33. נחמיה ז. 43, י״ב. 8. 24.

6) ישוע בן יוצדק הכהן הגדול, הוא ביחד עם זרבבל היו ראשי המעלה הראשונה על השבים מגלות בבל. בספר עזרא ונחמיה בא שמו מקצר ישוע ובספרי הנביאים חגי וזכריה בא תמונת השם הזה מלא הא יהושע. אבי אביו שריה היה כהן גדול בעת חרבן הבית על ידי נבוכדנצר, ונהרג על ידי העריץ הזה ברבלה. אביו של יהושע, יהוצדק הובא בשבי לבבל, ויהושע כפי הנראה נולד בבבל (מ״ב כ״ה. 18, דה״א 15) בשובו לירושלים היה מן ראשי העוסקים בהקמת המזבח לעולות, ובהתחלת בנין הבית (עזרא ג. 2). בספרי הנביאים חגי וזכריה יבוא שמו פעמים רבות ביחד עם השם זרבבל אחרי אשר התעורר העם מפעולות הנביאים האלה להתעסק בבנין הבית (חגי א. 1. 12. 14 ; זכריה ג׳ 10. 11) מן התבונות וההזיונות שראה זכריה ברוח הנבואה היה גם כן התמונה איך יהושע בן יהוצדק עומד לפני ה׳ והשטן עומד על ימינו לשטנו (זכריה ג. 1) וגם קבל עטרה מידי הנביא הזה (שם ו. 10).

לדעת חז״ל הושלך ישוע לכבשן האש ביחד עם נביאי השקר בבבל אחאב בן קוליה וצדקיהו בן מעשיה, המה נשרפו ויהושע ניצל ואך בגדיו נשרפו מעט מפני שבניו נשאו נשים שאינן הוגנות לכהונה (סנהדרין צג). לדעתם גדלה מע״ח עזרא רב יותר ממעלת ישוע בן יהוצדק, ואילו היה עזרא ביחד עם ישוע היה לו להשטן לקטרג ולומר מוטב שישמש עזרא משישמש יהושע בן יהוצדק אבל יהושע היה כהן גדול בן כהן גדול וקשה היא שלשלת יוחסין לפני הקב״ה להעקר ממקומה (שיר רבה פ״ה פסוק קמתי).

7) ישוע שם עיר בנגב יהודה נזכרת בנחמיה (יא 26). העיר הזאת כפי הנראה היתה קרובה לבאר שבע כי נזכרו שתי הערים האלה ביחד. ויש לשער כי היא העיר שמע הנזכרת ביהושע ט״ו. 26 ועם העיר שבע (שם י״ט. 2).

יְשׁוּעָה עיין ערך תשועה.

יִשַׁי נכדו של בועז (רות ד. 17. 22).

מן הכתוב (בשמואל א ט״ז. 4) יש לשער כי ישי היה מזקני בית לחם ולזאת היה נקרא בתואר בית הלחמי (שם ו). ובמקום אחר יתארהו הכותב בתאר „אפרתי" ודוד בן איש אפרתי וגו׳ (שם י״ז. 12). קשה לצייר מושג נכון ממצבו החומרי מזה שבנו דוד היה רועה צאן. או מהתשורה ששלח למלך שאול המור להם, נאד יין וגדי עזים אחד (שם ט״ז. 20) או מעשרת חריצי החלב ששלח בתור מתנה לשר האלף (שם י״ז. 18) יונתן בש״ב (כ״א. 19) קורא אותו : „מחי פרוכת דבית מקדשא", כלומר אורג פרוכת לבית המקדש. בכתוב נמצא מפורש כי ישי היה בימי שאול זקן בא באנשים (ש״א י״ז. 12).

אם היה ישי בחיים כאשר הגיע דוד למלוכה לא נזכר בכתוב. מפסוק 29 ש״א פרשה כ יש לשער כי אחיו עמד בראש המשפחה כאשר עמד דוד לפני שאול ואם כן לא היה ישי כבר בחיים. אולם במקום אחר מפורש כי בעת רדיפת שאול את דוד בקש דוד את מלך מואב להיות לסתרה לאביו ולאמו עד אשר ידע כה יעשה לו אלהים (שם כ״ב. 3). אגב אורחא נעיר כי יוכל היות שלכן בטח דוד בלב מלך מואב כי יגן על אבותיו מפני שהיו יוצאי חלצי רות המואביה. לדעת חז״ל הרג מלך מואב את ישי ובניו (במדבר רבה פי י״ג)

בנוגע למשפחתו של ישי ישנן בכה״ק איזה דברים הדורשים ביאור. בש״א ט״ז. 10, 11, ובי״ז. 19 כתוב כי לישי היו שמונה בנים ובדהי״א ב, 13, 15. חושב ומונה אך שבעה, התרגום הסורי והערבי מעתיקים וגורסים פה „אליהוא השביעי״ כמו שנמצא כתוב בדהי״א כ״ז. 18, אולם השבעים גורסים שם „אליאב״ תחת אליהוא, לדעת הירונימוס היה הנביא נתן או יהונתן בן שמעה אחד מבניו של ישי (עיין ש״ב כ״א. 21) בש״ב י״ז. 25, תחשב אביגיל לבתו של נחש. לפי דעת התרגום למגלת רות ד. 22, נחש הוא ישי ונקרא נחש מפני שמת בעטיו של נחש הקדמוני, מפני שלא היה לו שום חטא ואך בגלל חטא אדם הראשון מת. כטענלי מעיר כי היא היתה בתחלה אשת נחש מלך בני עמון וילדה ממנו שתי בנות אביגיל וצרויה, ואחר כן נשאת לישי וילדה לו הזכרים בניו, ועל יסוד ההשערה הזאת הוא מבאר האהבה והידידות בין נחש ובניו ובין דוד (ש״ב י. 2 ; י״ז, 27), וגם מבואר בזה מה שכתוב בדהי״א ב׳ 19, כי אביגיל וצרויה היו אחיותיהם של בני ישי ולא שהיו בנותיו. אבל לדעת ווּעלהויזען השם נחש בש״ב י״ז. 25 הוא טעות המעתיק. נחוץ להעיר עוד כי השם ישי היה בימי דוד ובדור שאחריו לתאר גנאי עיין ש״א כ, 27; 30. 31. ביב. 7. 8. 9, כ״ה. 10. שיב כ. 1 מ״א. י״ב. 16. אולם בדורות הבאים היה השם ישי לשבח ישעיה אומר: ויצא חטר מגזע ישי ונצר משרשיו יפרה ועיין ג״כ דהי״א י. 14, כ״ט. 26, תהלים ע״ב, 20.

1) **יִשִּׁיָּה** שם אחד מן הראשים בשבט יששכר (דהי״א ז. 3).

2) ישיה מן הקרחים שבאו אל דוד לצִקְלַג (דהי״א יב, 6).

3) ישיה בן עזיאל (דהי״א כג. 20).

4) ישיה הראש ללוים לבני רחביהו בימי דוד (דהי״א כ״ד. 21).

5) ישיה בן חרים מן האנשים שנשאו להם נשים נכריות (עזרא י. 31).

יְשִׁימוֹן מדבר שממה. השם הזה יבוא לפעמים בכה״ק בה״א הידיעה ואז יכנו בזה מדבר ידוע (עיין במדבר כ״א. 20 ; כ״ג. 28 ; ש״א כ״ג. 19. 24 ; כו. 1. 3), הוא מדבר יהודה אשר במקצוע מזרחית צפונית לים המלח הנודע כעת בשם : גר־אל־בלקע. יונתן בתרגומו לבמדבר כ״ג 28 יעתיק המלה הזאה „בית ישימון„, ובשמואל יעתיק „ישימון״. הסורי יתרגם בכל המקומות (אשימון). בשבעה מקומות תבוא המלה הזאת מקבלת אל השם „מדבר״, ואז יבוא השם מדבר בהא הידיעה, יוצא מזה הפסוק כדברים (ל״ב. 10), שבו גם השם מדבר בלא הידיעה. במקום הזה תסמן המלה הזאת המדבר שבו הלכו ונסעו בני ישראל ארבעים שנה אחרי צאתם ממצרים, וגם בתהלים (סח. 7; עח. 40; ק״ו 14) הכונה על המדבר הזה. אם ירמזו גם בשארי שלשת המקומות (תהלים קז, 4; ישעיה מ״ג. 19. 20) על המדבר הנזכר לא נוכל להחליט על נכון. ההבדל בין מדבר לישימון הוא־כי במדבר לפעמים ירעו צאן ובקר כי נמצאו בו מקומות מכוסים בירק דשא, אולם ישימון הוא מקום שמם ומשומם. במקומות אחרים יכוין הסופר בכה״ק במלת „ישימון״ לא על מדבר סתם כי אם על מקום שמם ידוע. כן בש״א כ״ג. 27, כ״ו. 2, ששם נזכרים כיחד עם ישימון המקומות זיף ומעון, מקומות מנגב לחברון. ברור הדבר כי הסופר מסמן בזה המקום השמם הזה בקרבת ים המלח (עיין למעלה).

יָשִׁישׁ, זקן שנס ליחו עיין ערך זקן.

ישישי בן יחדו, שם אבי משפחה אחת במטה גד (דהי״א ה. 14).

ישמא, אבי עיטם משבט יהודה (דהי״א ד. 3). אולם לפי גרסת השבעים היתה ישמא לא אבי עיטם כי אם בנו.

1) **ישמעאל** בן אברהם מהגר המצרית שפחתו. שרה אשת אברהם היתה עק־רה, ולפי מנהג הקדמונים בימים ההם נתנה את הגר שפחתה לאברהם לפילגש בתנאי שהבנים אשר יולדו מנשואים האלה יתחשבו על שם גברת הבית, כאלו היא ילדתם. וכראות הגר כי הרתה מאברהם החלה להקל בכבוד גבירתה שרה כי חשבה את עצמה לגבוהה במעלה ממנה. בגלל הדבר הזה דרשה שרה מאברהם כי יגרש את הגר מביתו. אברהם מסר הדבר לרצונה של שרה כי שפחתה היא ותוכל לעשות עמה כרצונה. ותענה שרה ותברח הגר מפניה. ויען כי היתה מצרית לכן שמה פניה לדרך המובילה מחברון למצרים. ותשב לנוח על העין בדרך שור, הוא העין אשר נודע אחר כן בשם „באר לחי רואי״ (ע״ע) לדעת חוקרים אחדים הוא העין הנודע כעת בשם „מועיליה״ כעשרים וחמשה מיל מן „קדש״ בצר מערבית צפונית ממנו (עין טרומבולל „קדש ברנע״ צד 64). שמה מצא אותה מלאך ה׳ ויעץ לה לשוב אל גבירתה להתענה תחת ידיה, ובעת ההיא הבטיח לה כי זרעה יהיה מלוא הגוים, וצוה לקרוא את הבן אשר יולד לה מההריון הזה בשם „ישמעאל״ כי שמע ה׳ אל עניה, וגם הודיע לה מראש כי בנה זה יהיה פרא אדם, ידו בכל ויד כל בו. ועל פני כל אחיו ישכון. הפרא היא חיה רעה אוהבת חופש בלי כל גבול, ולזאת היא מבקשת הבדידות ולא תתרועע עם יחידה מי שיהיה, וכן המה הבעדואינים יוצאי חלצי ישמעאל גם היום, השוכנים במדברות ונוסעים שם בעדר מנגב ליהודה (אדום) ולמזרח ארץ כנען (על פני כל אחיו).

אף על פי שהבטיח ה׳ לאברהם שאך ביצחק יקרא לו זרע בכל זאת ברך גם את ישמעאל כי יפרה וירבה אותו ויעשה אותו לגוי גדול ושנים עשר נשיאים יוליד (עיין בראשית כ״ה 12־16). וכאשר נצטוה אברהם על המילה נמול גם ישמעאל בנו אז בהיותו בן שלש עשרת שנה. כשלש שנים אחרי כן כאשר נולד כבר יצחק, יסופר כי ראתה שרה איך ישמעאל מצחק עם יצחק וירע הדבר מאד בעיני שרה ותדרוש מאברהם כי יגרש את הגר עם בנה, כי לא יירש בן האמה עם בנה עם יצחק. אברהם למרות חפצו ורצונו מלא את בקשתה ויגרש את הגר עם ישמעאל, בנתנו להם בתור צדה לדרך להם וחמת מים. במדבר באר שבע כלו המים מן החמת, וסכנה היתה מרחפת על ראש ישמעאל למות מות צמאון. הגר השליכה את הילד תחת אחד השיחים, כי אמרה „אל אראה במות הילד״ ותשב מנגד ותשא את קולה ותבך. פתאום פקח אלהים את עיניה ותרא באר מים ותשק את הנער, ואז נחם אותה מלאך ה׳ כי ישמעאל יהיה לגוי גדול, וישבו במדבר פארן, ויהי רובה קשה ותקח לו אמו אשה מארץ מצרים. המלה „מצחק״ בספור הזה (בראשית כ״א. 9) נתנה ענין לבעלי אגדה לדרוש. ר׳ עקיבא דרש אין מצחק אלא גלוי עריות, כמו שנאמר: בא אלי העבד העברי לצחק בי (בראשית ל״ט) מלמד שהיה ישמעאל מכבש נכריות וצד נשי אנשים ומענה אותן. ר׳ ישמעאל אומר אין הלשון הזה של צחוק אלא עבודה זרה כמו שנאמר „וישב העם לאכול ושתה ויקומו לצחק (שמות לב) מלמד שהיה ישמעאל בונה בימסיות וצד חגבים ומקריב עליהם. ר׳ אליעזר בנו של ר׳ יוסי הגלילי אומר אין הלשון הזה של צחוק אלא שפיכות דמים כמו שנאמר יקומו נא הנערים וישחקו לפנינו (ש״ב ב), ר׳ עזריה, משום ר׳ לוי אמר אמר לו ישמעאל ליצחק נלך ונראה חלקנו בשדה והיה ישמעאל נוטל קשת והצים ומורה כלפי יצחק ועושה עצמו כאלו מצחק, ור׳ שמעון בן יוחאי ירד לפשוטו של מקרא ואמר שכל הענין הזה הוא על אדות ירושה, שבעת שנולד יצחק היו הכל שמחים, אמר להם ישמעאל שוטים אתם אני בכור ואני נוטל פי שנים, שמתשובת אמנו

שרה לאברהם: כי לא ירש בן האמה הזאת עם בני עם יצחק אתה לכד שעל עסקי ירושה היו דנין (ב"ר פ' נ"ג) וע"ע הגר. עוד הפעם נזכר שם ישמעאל בספר בראשית והוא: שבאשר מת אברהם בא ישמעאל אל יצחק לקבור ביחד את אביהם במערת המכפלה. שמזה נראה שלא היתה טינא בלבו של ישמעאל לא על אברהם אביו ולא על יצחק אחיו. ישמעאל מת בן מאה ושלשים ושבע שנה.

השנים עשר נשיאים שהוליד ישמעאל שמהם יצאו שנים עשר שבטים מנוים בספר בראשית פ' כ"ה (12־16) ואלה שמותם: נביות, קדר, אדבאל, מבשם, משמע, דומה, משא, חדד, תימא, יטור, נפיש, קדמה. שני שבטים הראשונים נביות וקדר נזכרים פעמים אחדות בכה"ק, כעשירים במקנה צאן ובקר ועסקים במסחר. ירמיה (מ"ט 28־24) מנבא על קדר כי נבוכדנצר יקח את אהליהם ואת צאנם וישא את כל כליהם וגמליהם. ישעיהו (ס. 7) רואה בחזונו כי לעתיד „כל צאן קדר יקבצו לך (לירושלים) אילי נביות ישרתונך" „ערב וכל נשיאי קדר המה סוחרי ידך" (של צור) (יחזקאל כז. 21), וראה עוד ישעיהו (מב. 11) „חצרים תשב קדר". ירמיהו (ב. 10) „קדר שלחו והתבוננו מאד", שיר השירים (א 5) „באהלי קדר" תהלים (קכ. 5) „שכנתי עם אהלי קדר". גבורי קדר היו רומי קשת מצויינים (ישעיה כא. 17), והצטיינות הזאת באה להם בירושה מישמעאל אביהם, כי גם הוא היה רובה קשת מצויין (בראשית כ"א 26). תימא (רחוק לערך 250 מיל דרומית מזרחית לאדום) נזכר בישעיהו (כ"א. 17). „יושבי ארץ תימא בלחמו קדמו נודד"; בירמיה; (כ"ה 15. 23) „קח את כוס היין החמה מידי והשקיתה אותו את כל הגוים... את דדן ואת תימא ואת בוז". באיוב (ו. 19): הביטו ארחות תימא. יטור ונפיש נזכרים בדהי"א (ה. 19), כפי הנראה היו שכנים לראובן גד וחצי שבט המנשה, אשר בעבר הירדן מזרחה, והשבטים האלה עשו מלחמה עם יטור ונפיש ונצחום (ועיין ערכי, אדבאל, מבשם, משמע, רומה, משא, חדד, קדמה). מקום משכן ישמעאל היה כפי המפורש בכתוב (בראשית כא. 21) מדבר פארן בנגב כנען. אבל אין כל ספק כי אחדים משבטי ישמעאל התישבו במזרח כנען כאשר מורה הלשון" ועל פני כל אחיו ישכון (בראשית ט"ז. 12), מן שבטי ישמעאל ישבו אחדים מהם בחצרות • חצרים תשב קדר (ישעיה מ"ב. 12) ואחרים — בטירות (שם כ"ה. 16) היא גדרת אהלים לאנשי מקנה. לישמעאל היתה גם כן בת אחת שנשאת לעשו בן יצחק אחי יעקב. הבת הזאת נקראת פעם בשמת ופעם מחלת (עיין בראשית כ"ח. 9. 17• 3. וע"ע בשמת).

ישמעאלים, הישמעאלים נזכרים כמה פעמים בכה"ק. אורחת ישמעאלים באה מגלעד וגמליהם נושאים נכאת וצרי ולוט הולכים להוריד מצרימה. אל האורחה הזאת נמכר יוסף על ידי אחיו (בראשית ל"ז 25. 27. 28, לט, 1) האורחה הזאת נקראת גם כן מדינים, (שם ל"ז 28• 36 וע"ן מדין, מדינים) המדינים שנצח גדעון נקראו בשופטים (ח. 24) ישמעאלים. יוכל היות כי נקראו בן במקום הזה לא מפני שהם גזע אחד, כי אם מפני שהיו דומים זה לזה בדרכי חייהם ובעניני מסחרם. בתהלים (פ"ג. 6) מתוארים הישמעאלים ביחד עם איזה עמים אחרים בשם אויבי ושונאי ה' ועמו ישראל. אבי עמשא שר צבא ישראל היה יתר הישמעאלי (דהי"א ב. 17); בש"ב (י"ז. 25) בא שמו של אבי עמשא יתרא הישראלי, אולם המבקרים גורסים גם במקום הזה הישמעאלי תחת הישראלי (וע"ע יתר); ובדהי"א (כ"ז. 30) נזכר אוביל הישמעאלי שר הגמלים אשר לדוד. מחמד חשב את עצמו ליוצאי חלצי קדר בן ישמעאל, ולזאת נקראת שפת ערבית בפי חכמי ישראל בימי הבינים לשון קדר או לשון ישמעאל.

2) ישמעאל בן אצל מצאצאי מריב בעל בן יהונתן בן שאול (דהי"א ח. 38).

3) ישמעאל אבי זבדיהו הנגיד לבית יהודה

לכל דבר המלך יהושפט (דהי"ב. יט. 11).

4) ישמעאל בן יהוחנן אחד משרי המאות שבא בברית עם יהוידע הכהן להמליך את יואש על יהודה (דהי"ב כ"ג. 1).

5) ישמעאל בן פשחור הכהן מן האנשים שנשאו להם נשים נכריות בבבל והוכרחו לגרשם במצות עזרא (עזרא י. 22).

6) ישמעאל בן נתניה מזרע המלוכה של בית דוד. אחרי הריסות ירושלים על ידי נבוכדנצר מלך בבל הפקיד המנצח את גדליהו בן אחיקם לנשיא ולנגיד על שארית העם הנשאר בארץ והושיבו במצפה ושם יהיה המרכז להנהגת העם הנשאר. גדליה השתדל להשריש בלב העם בטחון במלך בבל כי אם לא ימרדו בו יוכלו לשבת בארץ לאכול מפריה ולשבוע מטובה ולא יחסר להם דבר. בתחלה עלתה בידו להשקיט את רוח העם ולהכניעו תחת עול מלך בבל. הדבר הזה היה למורת רוח לבעלים מלך בני עמון, כי חשב להשתמש בחרבן יהודה להוסיף את ארץ יהודה על נחלתו. ולזאת שלח את ישמעאל בן נתניה להמית את גדליה למען השמיד על ידו את שארית יהודה. ישמעאל נתרצה להיות לכלי משחית בידי בעלים, יוכל היות מפני שהתקנא בגדליה שנתן לו מלך בבל היתרון על זרע המלוכה. הדבר הזה נודע ליוחנן בן קרח אחד משרי החיל והוא גלה אזן גדליה כדבר הסכנה המרחפת על ראשו מצד ישמעאל אבל גדליה לא נתן אמון לדברי יוחנן וסוף הדבר היה כי ישמעאל המית את גדליה בשלישי לחודש השביעי, ולמען לא יודע הדבר למלך בבל הכה את כל היהודים והכשדים שנמצאו בבית גדליה. וישב ישמעאל את כל שארית העם אשר במצפה וילך לעבור אל בני עמון. כאשר נודע דבר הרצח לשרי החילים יצאו לחלחם את ישמעאל, ויהי כראותו אותם וינס מפניהם ונמלט בשמונת אנשים אל מלך בני עמון. שרי החילים הבריחו את השבוים שלקחו מידי ישמעאל ללכת מצרים כי יראו מחמת מלך בבל, מפני כי לא עלתה בידם לקחת נקם מישמעאל. ואף שירמיה וברוך תלמידו שהיו בין השבוים הבטיחו את שרי החיל שלא יאונה להם כל רע מצד הכשדים ובקשו מהם להשאר בארץ, לא שמעו לדבריו והוליכום נגד חפצם ורצונם למצרים (ירמיה מא. 11. מ"ג. 13). בשנת שלש ועשרים לנבוכדנצר מלך בבל, היא השנה הרביעית לחרבן ירושלים, הגלה נבוזראדן 795 יהודים. יוכל היות כי יש בגלות הזאת איזה קשר עם הריגת גדליה במצפה, כי נגלה למלך בבל שעוד נוסס ברבים מהנשארים בארץ רוח מרד.

יִשְׁמַעְיָה הגבעוני, מן הגבורים שבאו אל דוד לצקלג (דהי"א י"ב. 4).

יִשְׁמַעְיָהוּ, שר צבא דוד לבני זבולון (דהי"א כ"ז. 19).

יִשְׁמְרַי שם אחד מזרע בנימין (דהי"א ח. 18).

יְשָׁנָה שם עיר בנחלת יהודה שלקח אביה מיד ירבעם ביחד עם בית אל (דהי"ב י"ג. 19). חוקרי הארץ משערים כי היא הוא הכפר הנודע כעת בשם עין סיניה, הנמצא כעת במרחק שלשה מיל לצפונה של בית אל. קיטטעל, ווערהויזען ועוד גורסים בש"א (ז. 12) ישנה תחת השן. ואולי היא אחת עם איסאנאס הנזכר ביוסיפון (קדמוניות י"ד. 15. 12), המקום שהורדוס הגדול הכה את חיל אנטיגנוס.

1) **יִשְׁעִי** בן אפים משבט יהודה (דהי"א ב. 32).

2) ישעי אבי זוחת מבני יהודה (דהי"א ד. 20).

3) ישעי מראשי בתי אבות לחצי שבט המנשי (דהי"א ה. 24).

4) ישעי אבי ארבעה פקידי החיל חמש מאות במספר מן בני שמעון, שהלכו להר שעיר והכו את שארית הפלטה לעמלק וירשו את ארצם (דהי"א ד. 24. 43).

1) **יְשַׁעְיָה** בן רנניה מבית זרבבל (דהי"א ג. 21).

2) ישעיה בן עתליה מבני עילם (עזרא ח. 6).

3) ישעיה מבני מררי המשרתים לבית ה, (עזרא ח. 19).

4) ישעיה אבי איתיאל מבני בנימין (נחמיה י״א 6).

ישעיהו, נביא ה׳ בימי עזיהו, יותם, אחז, יחזקיהו מלכי יהודה (ישעיהו א. 1). ישעיהו הוא הנביא היותר מצויין מכל נביאי ישראל כן בתכונות נפשו, וכן בחכמתו הרבה בענינים מדיניים ובעבודתו רבת התועלת שעבד לעמו בעת צרה, בצחות לשונו ובסגנונו היפה והנשגב. עבודתו לרבים בתור נביא התמשכה לערך ארבעים שנה, משנת מות המלך עוזיהו (לערך 740 לפסה״נ) עד שנת מפלת סנחרב (701), ואולי גם איזה שנים אחרי המאורע הזה. הנה כי כן יש לשער כי ישעיה נולד לערך בשנת 760, והוא שבע שנים לפני התיסדות רומי (כפי אשר יאמינו רבים מסופרי העמים) והיה נער בעת שבא הנביא עמוס לנבא בבית אל (לערך 750). מן הקורות היותר נכבדים שאירעו בימיו המה: עלית תגלת־פלאסר השלישי על כס ממלכת אשור (745) עם שאיפותיו החזקות לנצחונות ולהדבר עמים תחת רגליו. התקשרות מלך ארם עם מלך ישראל (735) להכניע את יהודה ולהסיר את בית דוד ממלוכה, שבגלל זאת היה אחז נאלץ לבקש עזר מתגלת פלאסר נגדם. זה האחרון לכד את דמשק, גלעד והגליל (734) שלמנאסר הרביעי כבש ערים רבות בממלכת ישראל (725) ויצר ימים רבים על שמרון עד אשר עלה בידי סרגון, שעלה אחריו למלוכה, ללכדה בשנת 721 לערך. בשנת 711 עלה עוד הפעם על ארץ כנען ולכד בה ערים רבות וגם את מרודך בלאדן מלך בבל הכניע בשנת 709. אחריו עלה סנהרב למלוכה ויכבוש ערים רבות ביהודה (701), ולבסוף נגף כל מחנהו סביב ירושלים ואז שב לארצו בפחי נפש וליהודה היתה הרוחה. בשנת 695 (ולדעת קצתם 690, או גם 685) עלה מנשה בן חזקיהו למלוכה. אם היה ישעיה עוד חי בימי ממשלת מנשה הדבר מוטל בספק כי לא נשארה לנו כל נבואה מנביא הזה אחרי שנת 701. שמעון בן עזאי מצא מגלת יוחסין בירושלים וכתוב בה: „מנשה הרג את ישעיה על שאמר ואראה את ה׳ יושב על כסא רם ונשא ומשה אמר כי לא יראני האדם וחי, אמר ישעיהו ידענא ביה דלא מקבל מני מה דאמינא ליה, ואם אימא ליה לשויה מזיד, אמר שם ואיבלע בארזא, אתיוהו לארזא ונסרוהו, כי מטה להדי פומיה (של ישעיה שהיה בארז) נח נפשיה משום דאמר ובתוך עם טמא שפתים אנכי יושב (יבמות מט:) גם בין הנוצרים הקדמונים נמצאת הגדה בזאת.

אביו של ישעיה כפי המבואר בתחלת פרשה הראשונה היה „אמוץ". לפי דעת אבות הכנסיה הנוצרית „אמוץ" הוא הוא הנביא עמוס, וכן הביא בעל ספר הדורות בשם שלשלת הקבלה. חז״ל קבלו כי אמוץ אבי ישעיהו היה אחיו של אמציה מלך יהודה (מגילה י:) ואם כן היה מזרע המלוכה, ידיעתו הגדולה בחכמת המדינה נותנת ידים להקבלה הזאת. אבל בכל זאת לא יצא הדבר מכלל השערה. ישעיהו היה בעל אשה ובנים, אשתו נזכרת בשם „הנביאה" (ח. 3), ובניו ידועים בשמותם: „שאר ישוב" (כלומר יתר הפלטה של העם ישוב לארצו ולאלהיו) „ומהר של חש בז" (ח. 1—4). ישעיה היה אזרח ירושלים ומשכנו היה בעיר התיכונה (עיין מ״ב כ. 4). והיה מרואי פני המלך והשרים. ירושלים היא משאת נפשו, מרכז כל רעיונותיו וכל רגשותיו, ממנה יבואו ואליה ישובו. היא הציר שעליו יסבו כל קורות הזמן ההוא וראש כל תקותיו בעתיד, הוא ידע את ירושלים ממסד עד הטפחות לכל פרטיה ודקדוקיה. מצב החומרי והמוסרי של יושביה כספר נגולו לפניו, אין דבר נעלם ממנו, ואין נסתר מנגד עיניו, הוא בוחן ובודק כל מה שנעשה בחדרי חדרים של השופטים, הכהנים, השרים, העשירים ודלת העם, הוא מבקר ומוצא מגרעות בבזבוז הממון הרב של נשי העשירים על תכשיטיהן הרבים והיקרים אשר ממרתן לצודד נפשות. וגם בעת ינבא על גוים ולאומים תהיה ירושלים המגדל המצפה שלו. כל ימי עבודתו לרבים, משך זמן קרוב לארבעים שנה, היו כל ישעו וחפצו להגן על ירושלים, לחדש נעוריה, להקימה ולשכללה

על בסיס נאמן, על יסודות הצדק והמשפט.

ספרו. ספר ישעיהו מכיל בקרבו 66 פרשיות, הנחלקות לשלש קובצים, שני קובצים של דברי נבואה השונים ומשונים זה מזה שנוי ניכר מאד, וקובץ אחד של ענינים היסטוריים. הקובץ הראשון הוא הנבואות הבאות בפרשיות 1־35, בקובץ השני תבואנה הנבואות מן 40 עד 66, והקובץ השלישי ההיסטורי המבדיל בין שני הקובצים הנבואיים הנה הפרשיות מן 36 עד 39. הקובץ הראשון מחלקים המבקרים לחמשה חלקים. החלק הראשון הנה הפרשיות מן א עד י״ב. הפרשיות האלה מכלכלות בתוכן חזיונות, נבואות ותוכחות על אדות ענינים דתיים ופוליטיקיים בנוגע ליהודה, ישראל ואשורי. הפרשה הראשונה עומדת בפני עצמה, והיא כמו הקדמה ומבוא לכל הנבואות הבאות. תוכנה הוא; מצב המוסרי והדתי של העם הפרוע מאד, השחתת המדות והעונש הכרוך בעקבה, ואחרי כן כאשר יתמו החוטאים והחטאים תחדש האומה את נעוריה ותוסד על יסודות הצדק והמשפט, ועיר המלוכה ציון תקרא אז עיר הצדק, קרית נאמנה. הפרשיות ב־ד הנה כמו ביאור להפרשה הראשונה, פרט אחר הכלל. בפרשיות האלה יבאר הנביא כי העם נפל לדיוטא התחתונה של השחתת המדות מפני כי מנהיגי העם ושריו התמכרו עצמם לעבודת האלילים עם כל התועבות הכרוכות בעקבותן, ונשיהן מפזרות הון רב להרבות להן תכשיטין להבעיר אש התאוה בלבות האנשים לזנות אחריהן. תוצאות החטאים האלה הנה: רוע הסדור בהנהגת העם, אנרכיה מוחלטת, ירהבו הנער בזקן והנקלה בנכבד, ואז גם הרודף אחר הכבוד לא יאבה להעמיס עליו שום משרה וממשלה כי אין בכחו להעלות ארוכה למחלת העם „לא אהיה חובש“, יאמר לאלה החפצים לעשותו לקצין עליהם, וכעין מבוא לתוכחתו זאת יתחיל הנביא דברי חזיונו בנבואה עתיקה שהיתה שגורה בפי נביאים רבים בעת ההיא, „והיה באחרית הימים..“ נבואה שהשתמש בה גם הנביא מיכה כמעט מלה במלה. הנבואה הזאת תבטיח כי באחרית הימים יכירו וידעו כל יושבי תבל מה ה׳ דורש מהם, ואז שלום אמת ימשול בתבל, ולמען העיר קנאה בלבות ישראל יבא להם כי אם לא ישובו מדרכם הרעה ילמדו העמים מאליהם לדעת את ה׳, כי דבר אלהינו יקום לעולם וא. יקראו המה לבית יעקב ללכת עמהם באור ה׳ תחת אשר בני ישראל היו צריכים להיות הראשונים בדבר דרישת האמת והצדק, השלום והטוב. הנבואה הזאת נאמרה מפי הנביא בהתפעלות עצומה, כי נגע עד נפשו מצב המוסרי הנשחת של העם, המוביל אותו לכליון חרוץ. ולזאת נכפלו בה איזה משפטים ורעיונות ללא צורך, ולפעמים מאריך במקום שראוי לקצר, - דבר מצוי ומורגל מאד בעת התפעלות עצומה והרגש חזק. כמו הרעיון; בוא בצור והטמן בעפר מפני פחד ה׳ ומהדר גאונו (ב. 10) נשנה בפסוק: „ובאו במערות צורים ובמחלות עפר מפני פחד ה׳ ומהדר גאונו בקומו לערץ הארץ“, ונשלש בפסוק 21; לבוא בנקרת הצורים ובסעפי הסלעים מפני פחד ה׳ ומהדר גאונו בקומו לערוץ הארץ“. הרעיון בפסוק 11. „עיני גבהות אדם שפל ושח רום אנשים ונשגב ה׳ לבדו ביום ההוא“ נשנה בפסוק 17 „ושח גבהות אדם ושפל רום אנשים ונשגב ה׳ לבדו ביום ההוא. הרעיון הכללי בפסוק 12. „כי יום לה׳ צבאות על כל גאה ורם“ הולך וחושב בפרטיות נפרזה בפסוקים הבאים כמעט ללא צורך. על כל ארזי הלבנון... אלוני הבשן... ההרים הרמים... הגבעות הנשאות... מגדל גבוה, חומה בצורה... אניות תרשיש... הרעיון הכללי בפסוק 1 פרשה ג: „כי הנה האדון ה׳ צבאות מסיר מירושלים ומיהודה משען ומשענה“. הולך ופורט יותר מדי בפסוקים הבאים. „גבור ואיש מלחמה, שופט ונביא וקוסם וזקן, שר חמשים ונשוא פנים ויועץ וחכם חרשים ונבון לחש. גם בשמות תכשיטי הנשים הוא מאריך יותר מדי (פרשה ג׳ 18־24). כל זאת הוא תוצאות הרגש חזק והתפעלות עצומה. באיזה זמן נאמרה הנבואה הזאת קשה להחליט, היציג וגעזעניוס משערים כי נאמרה בזמנו של אחז

כי בימיו התפשטה עבודת האלילים בעם, ומצב החומרי של העם היה טוב מאד. פרשה ה' עומדת בפני עצמה. הנביא פותח במשל לכרם שבעליו עשו כל מה שהיה נחוץ שיגדל הכרם ענבים טובים, אבל עשה באושים, ולזאת גמר בעל הכרם בדעתו להרוס את הכרם שלא ישאר ממנו שריד. הנמשל הוא בית ישראל שנתן לו ה' תורה ומצות לחנכו ולחכמו שיהיה עם סגולה לאור גוים, אבל הוא התמכר לעבודה זרה עם כל התועבות הכרוכות בעקבה. ולזאת החליט ה' לענוש אותם קשה; שרשם כמק יהיה ופרחם כאבק יעלה ותהי נבלתם כסוחה בקרב חצות. פרשה ו' מכלכלת בתוכה בחירת ישעיהו לנביא על ישראל. פרשיות ז'-י"ב הנה קובץ נבואות בימי אחז המנבאות מפלת ארם וממלכת ישראל שהתקשרו יחד להרוס את ממלכת יהודה; המפלה הזאת תבוא להם על ידי מלך אשור, שיתאמץ גם כן להחריב את ארץ יהודה, אבל לא יעלה זאת בידו ואדרבה חילו ינגף לפני שערי ירושלים. בקובץ הזה תמצא גם כן נבואה משיחית (עיין להלן). הפרשיות י"ג-כ"ג הנה קובץ נבואות על גוים ולאומים אחרים. במצב המדיני של עמי תבל בימי הנביא ישעיהו היתה מהומה ומבוכה. העמים החזקים: מצרים, בבל, אשור כוש, מדי והסקיתים נלחמו זה בזה, נצחו זה את זה פעם עמדה ההצלחה לימינו של זה ופעם לימינו של מתנגדו; וזרם המלחמות, הקטטות והמריבות שטף ועבר גם בארצות הממלכות הקטנות אשר סביבותיהם: ארם, עמון, מואב, אדום, צור, צידון, פלשת, יהודה וישראל. הנביא ישעיה שהעמיק חקר בתכונת עם ישראל ובמטרתו הבין לדעת כי הצלחתו בעתיד היא אם יהיה עם לבדד ישכון ובגוים לא יתחשב. ולכן נשען על הבנתו זאת ועל בטחונו הגדול בה' יעץ אותו כי יעמוד מרחוק מזרם השוטף ולא יתערב בריב העמים. אבל המלך ורבי העם ושריו אחזו בשיטה אחרת בענינים פוליטיקיים, ושאפו כי יהיה ככל הגוים בית ישראל, ולמען הוציא מלבם השאיפה המסוכנת הזאת גלה להם עתידות העמים האלה הגדולים עם הקטנים יחד, כי סופם להמחות מעל פני האדמה ולא ישאר זכר להם, כמו שהיה באמת על ידי כורש מלך פרס. הנבואות הבאות בקובץ הזה לא נאמרו כלן בזמן אחד, ולא בסדר שהנה מסודרות בו, ואף מטרה אחת להן, כאשר ביארנו למעלה. כל הנבואות הבאות בקובץ הזה מתוארות בתאר „משא" (ע"ע). הפרשיות כ"ד — ל"ה הנה קובץ נבואות על עתידות ישראל. הרעיון היסודי של הקובץ הזה הוא - שאחר כל העונשים שתקבל האומה הזאת מיד ה' על כל חטאתיה יכופר עונה ותגיע למרום קץ הצלחתה, מלכה ימלוך לצדק, שריה ישורו למשפט, העם ישב בנוה שלום ובמשכנות מבטחים ובמנוחות שאננות, כי ה' שופטה, ה' מחוקקה, ה' מלכה הוא יושיעה, „ופדויי ה' ישובון ובאו ציון ברינה ושמחת עולם על ראשם, ששון ושמחה ישיגו ונסו יגון ואנחה" (עיין להלן - הרעיון המשיחי). הארבע פרשיות מן ל"ו עד ל"ט הנה הנספח ההיסטורי אל ספר ישעיהו. מהן פרשיות ל"ו, ל"ז, מספרות אדות מצור סנחרב על ירושלים, פ' ל"ח מחלת חזקיהו, שובו אל איתנו ומכתבו או שיר תהלה על הרפאו. פ' ל"ט - משלחת מלך בבל אל חזקיהו. החלק השלישי מן מ' עד ס"ו נוכל לקרוא בשם „ספר תחית האומה" החלק הזה נחלק לשלשה חלקים, 1) מן מ' עד מ"ח. 2) מן מ"ט עד נ"ז, 3) ומן נ"ח עד ס"ו. כל אחד משלשת החלקים מסיים במלות „אין שלום אמר ה' לרשעים", ואף בחלק השלישי נאמר הרעיון הזה במלות שונות. החלק הראשון מכלכל בתוכו ששה נאומים. החלק השני שבעה והחלק השלישי גם כן שבעה. ומה שנמצאו בכל חלק תשע פרשיות הוא אך מקרה ולא נעשה זאת בכונה. בחלק הראשון יופיע כורש מלך פרס בתור משיח ה' וגואל ישראל, נלחם עם בבל ומנצח אותה. מטרת החלק הזה היא - להודיע לגולי בבל כי עת גאולתם קרובה ודורש מהם לעזוב את אלילי בבל אשר רבים מהם נהו אחריהם ולשוב אל אלהיהם, אלהי ישראל, שהגיד זאת מראש מה שהאלילים האלמים לא יוכלו עשות.

(בחלק השני (מ"ט-נ"ז) יתאר הנביא איך בבל כבר נפלה, אבל הגולים לא יחפצו לעזבה, ויראים המה לשוב לארץ אבותיהם מפני כי היא שממה ושמה ולזאת לא יהיה בידם הכח והעוז להתחזק ולעמוד על עמדם שם. והנביא מחזק את לבם בהבטיחם בשם ה' כי בארץ אבותיהם תקוה טובה נשקפת להם להיות בעתיד עם רם ונשא מצויין בעשרו, כבודו והדרו. כי כל התלאות שעברו עליהם הנה אך תוצאות עונם, ואחרי אשר מחה ה' כעב פשעיהם ישא פניו להם וישם להם שלום. החלק השלישי (58-66) מתאר שובם מבבל לארצם. אבל למרות תקוותיו של הנביא מספרם מעט מאד. מטרת הנביא בחלק הזה להכות בשבט פיו הבוזים ליקהת אמם ולהלהיב לבות השבים ולחזקם בתקוות טובות. בדברים נמרצים יוכיח על פניהם של הראשונים על עזבם את ארצם, עמם ואלהיהם ומנבא להם עונש קשה ועתיד נורא בגלל חטאתיהם אלה, ירושלים תהיה חמדת כל הגוים וחסנה ועשרה יגדל מאד גם בלעדי אלה העוזבים את עמם ושוכחים את אלהיהם, אבל המה ישארו לחרפה ולדראון לכל בשר. ממוצא הדברים המעטים האלה יוכח הקורא לדעת כי כל הנאומים בספר „תחית האומה„ מן מ' עד גמירא (עיין למעלה) לא נאמרו בפעם אחת ובזמן אחד כי אם נאמרו בזמנים שונים לפי דרישת העת ומקרי הזמן.

בנוגע להזמן שבו נכתבו הנבואות של הקובץ השלישי (מן מ' עד גמירא) ושם מחברן הסכימו כל המבקרים פה אחד: כי נכתבו בשנים האחרונות של גלות בבל ולא מידי ישעיהו בן אמוץ שנבא בימי אחז וחזקיהו כי אם מנביא אחר, שתי כמאה ושלשים שנה אחרי בן אמוץ, ומשערים כי שמו היה גם כן ישעיהו לכן יקראו את הנביא הנעלם הזה בשם „ישעיהו השני". מן המון הראיות שמביאים המבקרים לחזק את ההשערה הזאת נביא איזה מהן. ישעיהו הראשון משתמש בנבואותיו על אדות מפלת בבל בזמן עתיד, בעוד שישעיהו השני משתמש בזמן ההוה או העבר שמזה מוכח כי המקרים האלה תמה לדי הזמן ההוה והנוכחי של הנביא. ישעיהו הראשון בהנבאו על עתידות ישראל יראה את אשרו והצלחתו תחת ממשלת מלך מבית דוד, וישעיהו השני לא יזכיר מזה אף ברמז, מיראתו להעיר בזה חמת מלך פרס שנתן להם הרשיון אך לשוב לארצם, אבל לא לכונן שם ממלכה מיוחדה תחת שלטון מלך מקרבם. בשני קובצים הראשונים (מן א' עד ל"ט) נזכר פעמים רבות שם ישעיהו בראש והתחלת נבואות רבות, ובפרשיות מן מ' עד גמירא לא נזכר אף פעם אחת שמו של הנביא הנואם. ישעיה השני ידבר לפעמים אדות מאכלות אסורות ושמירת השבת וישעיהו הראשון לא יזכיר מזה ומכדומה אף ברמז. אבל מבקרים אחדים חקרו ומצאו בחלק הזה איזה נבואות שנכתבו לא בבבל כי אם בארץ ישראל (עיין להלן).

בקורת עד שנת 1780 לא היו החכמים מסופקים כי ספר ישעיהו כמו שהוא לפנינו נכתב כלו מן א עד ס"ו מידי ישעיהו. יוצא מזה אך שני חכמים אחד מישראל: אבן עזרא, והשני קלווין מחכמי העמים. קרוב לשנת 1780 חוה ה. קאפפע את דעתו, כי לא כל המיוחס לישעיהו הוא באמת מעשה ידיו, רעקבותיו הלכו החכמים אייכהארן ודעבר־ליין שהחליטו כי הפרשיות מן מ' עד גמירא נכתבו מנביא אחר בבבל בסוף תקופת הגלות וחכמי הבקורת שחיו בתחלת המאה התשע עשרה עשו עוד צעד אחד הלאה בחקירה הזאת ומצאו כי גם איזה נבואות מחלק הראשון מן א' עד ל"ט לא מפי ישעיה יצאו כי אם מנביא הגולה, כמו למשל הנבואות בפרשיות י"ג, י"ד, כ"א, ל"ד, ל"ה. בכל אלה הנבואות אשור כבר ירד מבמת ההיסטוריה, מטה עוזו נשבר, ותחתיו לקחה בבל את מקומו, ומפלתה היא משאת נפשו של הנביא, ישראל כבר יצא בגולה והנביא מקוה כי במהרה „פדויי ה' ישובו ובאו ציון ברנה ושמחת עולם על ראשם" מצב מדיני כזה לא היה בימי ישעיה. מבקרים אחדים הוסיפו לאחר גם את הפרשיות י"ב, כ"ג וכ"ד, מפני כי מצאו בהן רמזים על מצב הגלות ותחית

האומה. ולהקדים את הנבואה שבפרשיות ט"ו ט"ז. 12 לפני זמנו של ישעיהו.

כן היה מצב הבקורת של ספר ישעיהו עד שנת 1890 מוסכם על ידי המבקרים געזעניוס, עוואלד, קנאבעל, רייס, קוענען, שטיין, דריווער, דילמאן ועוד. מהם הוסיפו אל הנבואות הנזכרות למעלה גם הנבואות הבאות בפרשיות י"ט, כ"ג ול"ג. שגם הנה אינן ישעיניות. במשך עשרת השנים מן 1890 עד קץ המאה התשע עשרה קמו המבקרים. האקמאן, דאהם, וקירקפטריק והעבירו מחדש את כל הספר של ישעיהו תחת שבט הבקורת, והוסיפו עוד נבואות מן החלק הראשון של הספר מן א' עד ל"ט שאינם ישעיניות, ואיחרו אותן לתקופת הגלות ומהן, גם לזמן עוד יותר מאוחר עד המאה הראשונה לפני ספה"נ. השערותיהם בזה בנו לפעמים על יסוד שנוי קל בסגנון הלשון, ודעותיהם בזה שונות זו מזו ואין הסכם ביניהם. לנו קשה להסכים עמהם בדבר הזה, כי בעת ההיא כבר קבלו כתבי הקודש הצורה הקבועה כמו שהיא כעת לעינינו ובימים ההם לא הרהיב איש עוד עוז בנפשו לגעת בהם להוסיף או לגרוע, והקבלה והמסורה דוחה את כל ההשערות כאלה התלויות בשערה. ולזאת בכל לב הננו מסכימים לדברי החכם המצויין דר. יוסף קלויזנער שהעיר כמה פעמים בספרו היקר „הרעיון המשיחי בישראל", „כי הטעמים אשר מפניהם מיחסים מבקרים רבים את הפרקים ל"ד ול"ה לנביא מאוחר שחי בימי גלות בבל, נראים כקלושים יותר מדאי. ההשואה עם עובדיה שמנבא על אדום ומזכיר את „גלות ירושלים" פסוק כ', אינה אומרת כלום, יהודה נלחמה עם אדום פעמים אין מספר, ולפני הגלות יותר מבזמן הגלות. גם הפסוק „ופדויי ה' ישובון" (ל"ה, 10) אינו מוכיח הרבה, כמה פעמים כבר הטעמ:ו שהיו שבוים אפילו עוד לפני גלות אשור, ולאלה היה יכול הנביא לכוין בפסוק זה. ההוכחות מלשון הנביא, שמביא שטראק, אינן חזקות למדי; ובכלל קשה לשפוט על פי הלשון של הנבואות, בזה הטעות מצויה ביותר. על כן אנו חושבים, שהנבואות שבפרקים ל"ד ול"ה שייכות לישעיה הקדום שבימי חזקיהו ונאמרו אחרי גלות אשור". („הרעיון המשיחי" צד 18 בהערה 2 ועוד בכמה מקומות).

הנבואות המשיחיות בספר ישעיה. מבקרים אחדים אינם מאמינים
כי הרעיון המשיחי נולד בעם ישראל לפני גלות בבל, ולזאת מחליטים כי הנבואות המשיחיות הנמצאות בקובץ הנבואות של ישעיהו מן א' עד ל"ט הנה מנביא מאוחר, מנביא שחי בתקופת גלות בבל. ההשערה הזאת נולדה, כנראה, במוחו של מארטי בספר: הנקוב בשם: געשיכטע דער איזראעליטישען רעליגיאן 190, ובשתי ידים אחז בה פאול וואלטס בחבורו; דיא פארעקסילישע יהוה־פראפעטיע אונד דער מעסיאס 1897. אולם כמעט כל המבקרים מסכימים שלא לבד בספר ישעיה כי אם גם בספרים שנכתבו לפני ישעיה ישנן נבואות משיחיות וזה האות כי הרעיון הזה כבר נשרש בעם ישראל מימי עולם ושנים קדמוניות. „הרעיון המשיחי הוא תקוה טובה לעתיד לבוא, האמונה בתור הזהב של ימים הבאים. האמונה הזאת היא קנין עצמי של ישראל, ויסודה של האמונה הזאת הוא בהיסטוריה העתיקה של האומה הישראלית. הרבה מן הפלוסופים השתוממו כבר על העובדה הנפלאה שכל העמים הקדמונים קלסו ורוממו את תור הזהב של העבר ורק עם ישראל לבדו יקוה לתור הזהב בעתיד. הסבה לזה יש לבקש בקורות העם הזה בעבר. ההיסטוריה של עמים אחרים מצטיירת במוחם של העמים כתקופה של אושר ושלוה, לא כן הדבר בעם ישראל. העם הזה מראשית ילדותו היה מוכן לפורעניות, עבר מזהיר אין לו לישראל, היסטוריה שלו היא היסטוריה של פגעים, ולזאת הוא תמיד מקוה לגואל ומושיע שיפדה אותו מכל צרותיו. (עיין ערך אחרית), ולאט לאט נתרקם הרעיון הזה במוחם ודמיונם של הנביאים הקדושים וקבל תמונה חדשה, תמונת התפתחות, השתלמות והתקדמות של כל מין האנושי, כי כל עוד שלא תמלא

כל הארץ דעת את ה׳ אין לו לישראל לקוות לימים טובים. מן הנבואות המשיחיות היותר מצויינות שבס׳ ישעי׳ הנה הנבואות המסומנות במלים „והיה באחרית הימים" או „ביום ההוא", שהכונה ביום הגאולה. ביום ההוא ייטיב ה׳ גם להעמים שהציקו לישראל. העמים הקולטוריים (מצרים ואשור) ועם המוסרי (ישראל) יתאחדו כלם לפעולה משותפת פוריה בשם אידיאל גדול אחד בשם אלהי המשפט והצדק, וה׳ יברך את כלם יחדיו לאמר: „ברוך עמי מצרים, ומעשה ידי אשור ונחלתי ישראל", (ישעיה י"ט. 25). ובאחרית הימים נכון יהיה הר בית ה׳ בראש ההרים ונשא מגבעות ונהרו אליו כל הגוים והלכו עמים רבים ואמרו; לכו ונעלה אל הר ה׳ אל בית אלהי יעקב ויורנו מדרכיו ונלכה באורחותיו, כי מציון תצא תורה ודבר ה׳ מירושלים, ושפט בין הגוים והוכיח לעמים רבים וכתתו חרבותם לאתים וחניתותיהם למזמרות, לא ישאו גוי אל גוי חרב, ולא ילמדו עוד מלחמה (שם ב. 2־4). הדברים הללו הם מפלאי ההיסטוריה היותר גדולים. בתוך מלחמות נוראות ואכזריות של מלכי אשור, בתוך העולם הקשה והגס של עמי הקדם, בתוך יהודה הקטנה הנקרעת לגזרים על ידי ריב מפלגות פנימה והמפחדת ומרתתת מפני אויביה הרבים והעצומים אשר מחוץ — מתרוממת הדמות הענקית של הנביא הגדול, המתנשא מעל להמלחמות האכזריות של העריצים הקדמונים הצמאים לדם, מעל לשנאת הלאומים והגזעים, מעל לריבות המפלגות, ומנבא לשלום עולמים לאחות העמים, לצדק ומשפט, אשר כח האגרוף אינו בא לעזרתם. ישעיה אינו מנבא להתבטלות הלאומים. גוים יהיו, אבל הם לא ישתמשו בכח האגרוף זה כנגד זה. הוא אינו מנבא לטמיעת ישראל באנושיות; ישראל יהיה ובציון יהיה וירושלים תהיה קרית משושו, אבל הוא יתקיים כדי להורות צדק ומשפט לכל באי עולם. הוא יאסף לציון כדי לעשות את המקום הזה למקום תורה לכל העמים, זהו החלום המלכותי, שחלם נביא האמת והצדק ביהודה הקטנה לפני אלפים ושש מאות שנה".

„רחוק הוא החלום הזה מלהתקיים כלו. אבל זהו גדלו האלהי וזוהי קדושתו הנצחית שהוא הולך ומתגשם בלי הפסק התגשמות חלקית, בלי שיגיע לידי התגשמות שלמה. על כן הוא „הרוחני הנצחי" של עם ישראל, אם נדבר בלשונו של ר׳ נחמן קרוכמאל; „האנושי הנצחי" היינו קוראים לו בלשוננו שלנו".

„והחלום המלכותי, „האנושי הנצחי" הזה עשה את הרעיון המשיחי הישראלי, לרעיון עולמי, אנושי כללי. כי התמצית היותר נעלה של המשיחיות העברית כלולה בנבואה יחידת במינה זו, והיא שעשתה את הרעיון המשיחי שלנו לא לאידיאל לאומי בלבד, אלא גם לאידיאל אוניוורסאלי, להאידיאל של התקדמות הבלתי נפסקת, של תגבורת הרוח המתמדת — של אחות העמים ושל תור הזהב לעתיד לבוא". (דר. י. קלויזנער, הרעיון המשיחי בישראל 43־44).

תקונים בדת. מן התקונים בדת ועבודת ה׳ נזכרים בספר מלכים (י"ח. 4) אך אחדים מהם היותר חשובים, אם כי התקונים האלה מיוחסים לחזקיה כי הוא הסיר את הבמות ושבר את המצבות, וכרת את האשרה וכתת את נחש הנחושת שעשה משה כי עד הימים האלה היו בני ישראל מקטרים לו — הנה אין כל ספק שיד ישעיהו היתה באמצע וכי נעשו תחת השפעתו על חזקיה שהיה סר למשמעתו ושומע לעצתו, ובפרט כי יודעים אנחנו שישעיהו יצא במחאה עצומה נגד אלה העוזבים את ה׳ ועובדים עבודה זרה. יש לשער כי התקונים האלה עלו לישעיהו וחזקיהו ברב עמל וטורח, כי היה להם מלחמה גדולה ועצומה מצד אלה הנוהים אחרי העבודה המתועבה הזאת כאשר יש לשער מן ההתנגדות אל התקונים האלה בימי מנשה, שאז המתנגדים (רעאקציאנערן) הרימו ראש והשיבו את עבודת האלילים אל כנה כבתחלה ואת נביאי ה׳ רדפו באף ובחמה ובקצף גדול.

לדעת חז"ל (מכות כ"ד) העמיד ישעיה את כל התורה על שתי מצוות והן משפט

זצדקה, שנאמר: שמרו משפט ועשו צדקה (ישעיהו נ"ו)

לדעת חז"ל כתבו את ספר ישעיה הנקית נסיעתו (ב"ב ט"ו)· אולם גם לפי דעתם באו בספר הזה אמרות שנספחו אליו מחזון נביאים אחרים, כן אמרו בויקרא רבה פי ט"ו: שני דברים נתנבא בארי (אביו של הנביא הושע) ולא היה בהם כפי ספר ונטפלו לישעיה ואלו הן (ישעיה ח) וכי יאמרו אליכם דרשו אל האובות ואל הידעונים, והברו (הפסוק שלאחריו).

ספרים רבים מאד נכתבו מחכמי ישראל וביחוד מחכמי העמים אדות ספרו של הנביא המצויין הזה. לפרט את כלם יצר לנו המקום כי רבים הם. ונביא אך איזה מהן למען הקורא אשר יחפוץ להשיג ידיעה יותר נכונה וברורה בביאור הנבואות ועל איזה זמן נתנבאו, ממצב הענינים הפולוטיקיים, הדתים והחברותיים של הימים האלה שחי ופעל בהם ישעיה, דעותיו של הנביא בעניני אלהות, בעתידות ישראל ותקותיו לזמנו של משיח. והמה: מפרשי הספר הזה מחכמי ישראל הקדמונים והידועים ומהחדשים — ביאורו של שד"ל, וספרו של ד"ר יוסף קלויזנער „הרעיון המשיחי בישראל", „היסטו.. ישראלית" שלו, ספרי קורות עם ישראל שנכתבו בידי החכמים; גרעץ, עוואלד, שמאדע, וועלהויזען ועוד ועוד.

2) **ישעיהו** מבני ידותון בקהל המנגנים בכנור בימי דוד (דהי"א כ"ה. 3).

3) **ישעיהו** מצאצאי אליעזר בן משה נגיד אוצרות הקדשים לדוד (דהי"א כ"ו. 25).

יָשְׁפֵה שם אכן חן מהאבנים היקרות שהיו משובצות בחשן האפוד. ע"ע אבני מלואים.

יִשְׁפָּה שם איש אחד מבני משפחה אחת משבט בנימן (דהי' א ח. 16).

יִשְׁפָּן ראש אבות לבית בנימין (דהי"א ח. 22).

יְשֻׁרוּן כנוי לעם ישראל מקורו הוא ישר והנון בסופו הוא להקטין המורה על אהבה וחבה. ובאמת בשם ישר יכנו בכה"ק לפעמים את ישראל, כמו „תמות נפשי מות ישרים" (במדבר כ"ג. 10). השם ישרון נזכר ארבע פעמים בכה"ק (עיין דברים ל"ב. 15, ל"ג 5. 26, וישעיה מ"ד. 2), השבעים יתרגמו בכל ארבעה המקומות שנזכר בהם השם ישרון במלת „האהוב". וזה גם כן מסכים למה שאמרנו שהוא לשון אהבה וחבה, הנה כי כן הוא היפך מן השם יעקב שהוראתו עקב ומרמה מלשון „ויעקבני זה פעמים" וזהו כונת הכתוב: תורה צוה לנו משה מורשה קהלת יעקב ויהי בישרון מלך (דברים לג. 4. 5), כי בעת קבל התורה היה שמו יעקב ובה נתעלה למעלת ישרון. (שיב).

יָתֵד, מסמר של עץ או של ברזל לחפור בו או לחזק בו דבר מה. בעת נסעו בני ישראל במדבר וחנו במחנה היה מחוייב כל אחד מישראל לקשור באזורו, שתולה בו כלי המלחמה וצרכי הדרך, גם יתד, שמטרתה היתה אם היה נצרך לצאת מחוץ למחנה (כי המחנה היה קדוש) לעשות צרכיו היה חופר באדמה לכסות בה את צואתו (ועיין ערך מחנה). והיו משתמשים בה גם לדברים אחרים: לחזק בה יריעות האהל, לתלות עליה כלים ובגדים, ונמלץ גם למכון נאמן למשמרת פקודה, כמו ותקעתיו יתד במקום נאמן (ישעיה כ"ב. 23).

יָתוֹם, התורה סככה בכנפיה על היתום שלא יאונה לו כל רע מצד אישי החברה. ואם לא יכלה לצוות לאהוב אותו כי הוא דבר המסור ללב ואין אדם שליט ברוחו להכריח אותו לאהוב נגד רצונו, לכל הפחות צותה עליו שלא לענות אותו: כל אלמנה ויתום לא תענון, כי אם ענה תענה אותו, כי אם צעיק יצעק אלי שמוע אשמע צעקתו, והרה אפי והרגתי אתכם בחרב, והיו נשיכם אלמנות ובניכם יתומים (שמות כ"ב. 21־23), כי ה' בעצמו עושה משפט גר יתום ואלמנה (דברים י. 19), וצוה לקלל בקבוץ כל העם את המטה משפט גר יתום ואלמנה (שם כ"ז. 19). ולמען החיות את נפש היתום צותה התורה על כל איש מישראל העובד אדמתו

להפריש מעשר אחת לשלש שנים לטובת היתום הגר והאלמנה, ולמען לא יעשה פניו של המקבל את המעשר בכרום אם יראת את מיטיבו ואיש חסדו, צותה התורה על הנותן כי יפריש את מעשרו ויניחו בשעריו, כלומר ימסרהו לגבאי העיר והמה יחלקו אותו כפי ראות עיניהם (שם י"ד. 29) כי בשערי העיר היה אז מקום מושב זקני העדה ומנהליה. להיתום והאלמנה אף על פי שלא היה להם קרקע קנין ככסף בכל זאת על פי החוק היה להם חלק בתבואת האדמה, ולכן צותה התורה לבעלי שדות וכרמים להניח בקמה בעת הקציר מעט תבואה לטובת העניים, היתום והאלמנה וכן הדין בעת בצירת הענבים והזתים (ע"ע אביון). הנביאים הקדושים הרימו פעמים רבות קולם להגן על היתומים והכו בשבט פיהם את השופטים והעשירים שהטו משפטם והציקו להם. הרמב"ם ביד החזקה הלכות סנהדרין פ. כ"א ה"ו פוסק כי השופט מחוייב לפסוק בתחלה דין היתום ואח"כ דין האלמנה ומכל שכן דין היתום קודם לדין שאר בני אדם (ועיין כתובות ק"ה:) חז"ל הללו ושבחו מאד את המגדל יתום בתוך ביתו (מגילה י"ג.) בעלי השרשים יבארו השם יתום „נשאר בלי אב ואם". אבל מכה"ק מוכח כי מושג „יתום" הוא אך הנשאר בלי אב, כמו: והרגתי אתכם בחרב והיו נשיכם אלמנות ובניכם יתומים (שמות כ"ב. 24) יתומים היינו ואין אב אמותינו באלמנות (איכה ה. 3).

יַתִּיר, שם עיר בנחלת מטה יהודה בהרי הנגב, ונזכרת ביחד עם דביר ושוכו (יהושע ט"ו. 48), ונתנה לבני אהרן הכהן לשבת בה (שם כא. 14) מן השלל אשר לקח דוד במלחמתו עם העמלקים והביא עמו לצקלג, שלח גם לזקני העיר יתיר (ש"ב ל. 27). כפי הנראה עמדה העיר הזאת בקצה גבול הדרומי של נחלת מטה יהודה מפני כי נזכרת ביחד עם ערוער (שם). משערים כי החורבות הידועות כעת בשם „אתיר" בצפונית מזרחית לבאר שבע הנה שרידי העיר העתיקה הזאת.

יִתְלָה, עיר בנחלת בני דן (יהושע י"ט. 42) רובה לאילון מקומה כעת לא נודע.

יִתְמָה המואבי שם אחד מגבורי דוד (דהי"א יא. 46).

יַתְנִיאֵל בן משלמיהו מן השוערים לבני אסף (דהי"א כו. 2).

1) **יֶתֶר**, בכור גדעון, כאשר צוה אותו גדעון אביו להרוג את זבח ואת צלמונע נסיכי מדין מפני שהרגו את אחיו בני אמו היה ירא יתר לעשות זאת כי היה אז נער (שופטים ח. סר).

2) **יתר**, הישמעאלי (מ"א ב. 5) אבי עמשא שר צבא דוד. ובמקום אחר נקרא יתרא הישראלי (ש"ב י"ז. 25) במדרש רבה (רות פ. ד) נמצאת הגדה המבארת המעם מדוע יכנוהו פעם בתאר הישמעאלי ופעם בתואר הישראלי וזהו: יתרא ישמעאלי הוה, פעם אחת נכנס לבית המדרש ומצאו לישי יושב ודורש כן: פנו אלי והושעו כל אפסי ארץ... ונתגייר ונתן לו בתו.

3) **יתר** בן עזרא מצאצאי יהודה (דהי"א ד. 17).

4) **יתר** מצאצאי אשר הנקרא גם כן יתרן (דהי"א ז. 27).

5) **יתר** בן ידע מצאצאי יהודה (דהי"א ב. 32).

6) **יתר** ע"ע יתרו.

יִתְרוֹ כהן מדין חותן משה, כאשר ברח משה ממצרים מפני שהרג את איש מצרי ונמלט אל ארץ מדין ישב לנוח מעמל הדרך על באר. ואז באו שבע בנות יתרו להשקות צאן אביהן. ויבואו רועים ויגרשום ויקם משה ויושיען וישק את צאנן. כאשר נודע הדבר ליתרו צוה לקרוא למשה לשבת אתו. משה נתרצה לזה ולקח לו לאשה את צפורה אחת מבנותיו של יתרו. ומשה היה רועה את צאן יתרו חותנו. בהיותו במדבר עם הצאן נגלה אליו אלהים מתוך הסנה ושלח אותו להוציא את בני ישראל ממצרים. משה לקח רשות מחותנו והלך בשליחות. אחרי הוציאו את בני ישראל ממצרים ובא עמהם להר סיני בא אליו חותנו יתרו וראה איך משה לבדו שופט את העם ואין איש עמדו לעזור אותו בדבר הקשה הזה, ואז נתן לו עצה כי יפקוד פקידים

ושרים גבוה מעל גבוה ונשאו אתו במשא העם. בתורה נמצא גם כן רעואל חותן משה, ובמקום אחר נמצא גם כן חובב חותן משה. ומזה למדו חז"ל לאמר כי ליתרו שבעה שמות ואלו הן: יתר, יתרו, רעואל, חובב, חבר, קיני, פטואל (שמות רבה כ"ז). לדעתם היה יתרו מיועצי פרעה בעת שהתיעצו להציק לישראל, וליתרו ולבלעם ולעמלק אמר פרעה הבה נתחכמה, אבל יתרו לא רצה לקחת חלק בזה וברח למדין (סנהדרין ק"ז) ועיין ערך חובב.

1) יתרן ע"ע יתר 4.

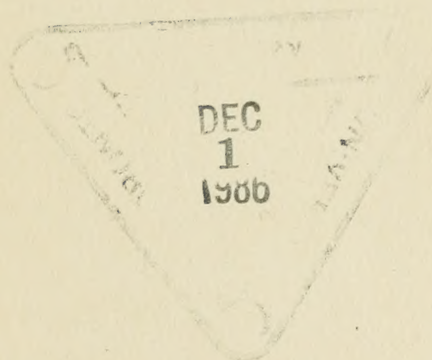
2) יתרן. מצאצאי שעיר החורי (בראשית ל"ו. 26).

יִתְרְעָם הבן הששי לדוד הנולד לו בחברון מעגלה אשתו (ש"ב ג. 5).

יֹתֶרֶת הוא מכסה שומן על הכבד. היותרת היה מן הדברים החשובים שהקריבו לגבוה, כמו הדם שזרקו על המזבח. כי הכבד והכליות עם החלב המכסה אותם היו נחשבים בין עמי בני שם למקום מושב נפש והחיים. ולכן היו חשובים מאד וראוים להקריב לגבוה. החץ הפולח אל הכבד מסבב מיתה ודאית וזהו שאמר הכתוב עד יפלח חץ כבדו (משלי ז. 23). ובאיוב "יפלח כליותי ולא יחמול" (ט"ז. 13). וע"ע כליות.

יְתֵת שם אחד מאלופי עשו (בראשית ל"ו 40). החוקרים עמלו ויגעו למצוא שריד זרמז לשם חזה בדברי הימים ואל תכונת מקום מושבו ומאומה לא עלתה בידם.

נשלם אות י.

DEC
1
1986

